Ук
3-14

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

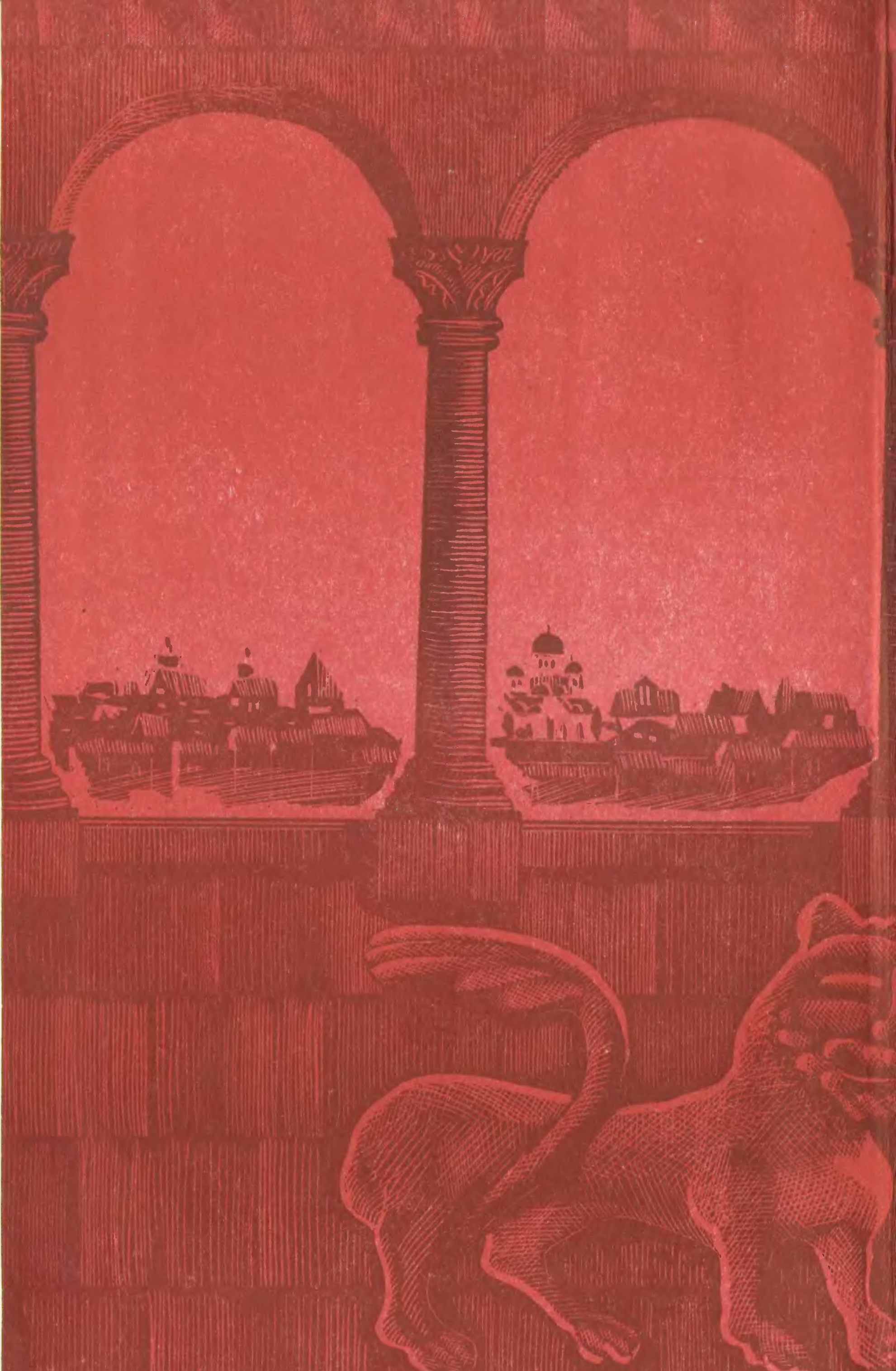

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТВОРИ В ШЕСТИ ТОМАХ

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТОМ ТРЕТІЙ

оцифровано **Hurtom.com**

У2
3-14

В исторических романах, составляющих этот том, рассказывается о Киевской Руси середины XII и начала XIII столетий.

З $\frac{70303—063}{М205(04)—80}$ передплатне. 4702590200 © Видавництво «Дніпро», 1980 р.

СМЕРТЬ У КИЄВІ

Роман

ВІД АВТОРА

КНЯЗЬ ЮРІЙ ДОЛГОРУКИЙ (1090—1157) відомий як засновник Москви. Вже за це він заслуговує вічної вдячності нащадків. Хоча, на жаль, літописці, а пізніше дворянсько-буржуазні історики, починаючи від В. Татіщева, не були справедливі щодо Юрія Долгорукого і зробили все для його зneславлення.

Факти ж свідчать про те, що Долгорукий був одним з виразників народного прагнення до єдності нашої землі, боровся за це до самої своєї смерті.

Боярство і церковники всіляко перешкоджали Долгорукому в його діяльності, виставляючи проти нього таких слухняних щодо себе князів, як Ізяслав Київський. Не зупинялися перед найтяжчими злочинами, щоб тільки зганьбити Долгорукого, не допустити його до Києва.

Склалося так, що про цей період наші літописи подають найдокладніші відомості. Увесь Київський літопис, що став складовою частиною Іпатіївського, присвячений описові боротьби Долгорукого з Ізяславом. Після уважного зіставлення наведених у літописі фактів і очищення їх од нашарувань, пристрасних оцінок і несправедливих суджень, ця 800-літня історія прочитується сьогодні як ще одне із свідчень споконвічного прагнення народів нашої неосяжної країни жити в дружбі, злагоді і єдності.

СМЕРТЬ ПЕРША

Суздаль

Київ був повен лагідного сяйва. Воно лилося згори, із спокійного осіннього неба, високо знесеного над київськими горами, знизу піднімалося йому навстріч сяйво зелене, а між зеленим і високоголубим тихо плавало золото соборів, легко лягала поміж ними перша пожовклість листя, і неначе в душу вхлюпувалося оте м'яке світіння, і відчувалося, що, входячи в цей город, мовби стаєш безсмертним.

Та Дуліб гаразд відав, що за цим спокійним сяйвом незнищимо стоїть свіжий спогад про смерть, яка сталася в Києві,— тож в'їздив він у город без радості, а коли б мав змогу вибирати, то, певне, охочіше струсив би на город порох з ніг своїх за звичаєм апостольським, аніж мав простувати по вулицях, де ще тиждень тому тягнуто тіло вбитого князя Ігоря.

Не був апостолом, а тільки княжим лікарем прибічним, отримав несподівану владу не над самою плоттю князевою, а й над його душею, і вийшло так, що великий князь київський Ізяслав Мстиславович поставив Дуліба над усіма найдовіренішими, над боярами, воєводами і тисяцькими. І коли в поході проти чернігівських князів прийшла вість про вбивство Ігоря в Києві, Ізяслав потаємно послав Дуліба гнати слід у сьому тяжкому й кривавому ділі.

Дуліб в'їздив крізь Софійські ворота. Був стомлений і важко похмурий, сяйво київське мовби й не обходило його, зате щедро проливалося на Іваницю, який з належною шанобливістю до свого хазяїна їхав трохи позаду, був, як завжди, безжурно-усміхнений, світлий лицем і вражав кожного стрічного неторканою чистотою свого погляду.

Перед цим проїхали вони Подільську торговицю — це останнє сумне пристанище мертвого Ігоря, куди привезено його після вбивства з Гори на простому однокінному возі,— згодом обдимлювалися димами Гончарівки, в навмисному неквапі пробиралися крізь сморід Кожум'як,— Дуліб вибирав найнужденніші, найбрудніші вулички нижнього Києва, так наче прагнув бодай

цим спокутувати смерть князеву. Іваниці ж було скрізь однаково, він так само сяяв чистотою очей своїх повсюдно, ніякий сум не дошкуляв йому, та й ніщо на сім світі, здавалося, не могло потьмарити його ясної душі.

Від Софії Дуліб повернув коня тим шляхом, що ним мала летіти тоді оскаженіла юрба киян з наміром видобути князя Ігоря з монастиря святого Феодора і звершити над ним свій суд — скорий і неправий. Все виказувало те, що Дуліб ось так проїде через місток перед брамою до старого Володимирового города, побіля монастиря святого Феодора і Мстиславового княжого двору, тоді на Бабиному торжку притримає коня і, не дбаючи, їде за ним Іваниця чи ні, поверне назад, щоб відбути ще раз смертну путь князя Ігоря, тепер уже не в напрямку зворотному, а в справжньому, і, може, пережити ту путь або ж відшукати на ній початки слідів, які згодом він має розплутати до кінця.

Власне, Дуліб і не мав чого кружляти по цьому колу смерті. Міг би згодом пустити по ньому самого Іваницю, хоч той, попри всю свою видиму безжурність і незацікавленість справами свого хазяїна, вже й так побачив усе, що мав побачити, про інше ж не турбувався: знав, що всі вісті, явні й затаєні, самі прийдуть йому до рук без ніяких зусиль, як то вже було не раз і не двічі, аби лиш набратися потрібного терпіння.

Та навіть Іваниця подивувався Дулібові, коли той для першого разу не став простежувати до кінця смертної путі Ігоревої, не спробував також непоміченим заховатися у великому городі, а відразу, щойно проїхав браму Володимирового города, попрямував до воріт монастиря Феодора і чимдуж ударив у дерев'яне клепало.

Годі було ждати, що після недавніх подій тут охоче розчинятимуть браму перед кожним, і Дуліб звів був руки, щоб ще раз ударити в клепало, але збоку від воріт відчинилося рипливо віконечко і заросле по самі очі чорною бородою обличчя мовчки втупилося в прибульців.

— До ігумена Ананії,— глухо мовив Дуліб і, зауваживши недовір'я чорнобородого ченця, додав: — Од великого князя Ізяслава.

При цьому доторкнувся пальцями до золотої гривни Ізяславової, що мав на шиї. Іваниця радісно позирав на бородатого ченця, ще з більшою радістю дивився він на свого хазяїна і на його коштовну гривну; такий усміх судився тільки тим, хто прибуває з вістями добрими, тому чернець, ще трохи повагавшись і покліпавши очима, загрюкотів важкими засувами на монастирській брамі. Він схаменувся лиш тоді, коли ті обидва так і в'їхали на монастирський двір верхи, не злізли з коней, немов погані половці. Хотів щось проректи гнівне, звів руку, може, й для проклятьби, але Дуліб спокійно сказав йому:

— Зачиняй браму, щоб ніхто не бачив.

Так ніби перед цим весь Бабин торжок не дивився, як вони святотатно в'їздили в монастир.

Все-таки Дуліб зіскочив з коня, те саме зробив також Іваниця, але не з пошани до святого місця, а лиш з потреби розім'яти затерплі від довгої їзди ноги.

Прибрамний довго порався з важкими засувами.

— Варязькі причандали,— стежачи за силкуванням ченця, зауважив Іваниця, і не знати було, чи то розмірковує вголос для самого себе, чи звертає увагу свого хазяїна. Та Дуліб і сам уже встиг запримітити все: і міцну стіну монастирську кам'яну, і важезну браму з дубових колод, і хитромудрі запори на брамі, і монастирські будівлі з сірого, незвичного для Києва каміння. Тільки й було тут київського, що дерева; високі, буйнолисті, розложисті, дерева приховували неоковирність монастирських кам'яних будувань, але водночас і виказували їхню тяжкість, їхній, сказати б, чужий для сеї щедрої землі дух твердості, суворості, черствості.

Монастир заснував покійний великий князь Мстислав, син Мономаха від Гіти, дочки англійського короля. Вже сам Мстислав мав у своїй крові задосить північної суворості, а ще до того одружений був з дочкою свейського конунга Христиною,— отож, мабуть, і закладалися ці будування відповідно до узвичаєнь князя та княгині, вишукувався десь сірий важкий камінь, ламався й переправлявся по ріках до Києва, щоб лягти отут, у стіни церкви, келій і служб, творити святість саме таку, якою вона малювалася в похмурих північних душах. Останнє пристанище своє великий князь Мстислав і княгиня Христина знайшли в цьому суворому притулку, обох їх поховано в монастирській церкві; згодом мала упокоїтися тут навіки друга жона Мстиславова, яка тим часом ще жила на княжому дворі з синами своїми Володимиром та Михалком, але ніхто не гадав, що неприступна ся обитель стане місцем смертовбивства, надто ж княжого.

Здавалося б, чоловік, захований за цей камінь, за ці запори важкі, може назавжди відкинути турботи про власну безпеку від загрози ззовні. Насправді ж вийшло так, що камінь цей не порятував князя Ігоря, а мовби позбавив його змоги порятуватися, ухилитися від загрози, втекти від нападників.

Ясна річ, можна було подивуватися, як то вдалося натовпові так легко, швидко й просто продертися в монастир, але Дуліб не любив поквапу ні в чому, не хотів поспішати й у такому новому для нього ділі, як установлення істини про вбивство чоловіка непростого звання.

— Тепер відведи нас до келії убієнного,— звелів Дуліб прибрамному, коли той нарешті впорався з своїми засувами. Можна було б його спитати, чи й того дня, коли вбито князя Ігоря, він так само дбав про свої запори, та сказано вже, що Дуліб не любив поквапу ні в якому ділі, тому й не питав ні про

віщо. Зате прибрамний розтулив рота, видно, для якогось запитання, але Дуліб, наче не хотів чути його голосу, випередив того.

— Убієнного,— сказав він,— до келії убієнного князя Ігоря, схимника вашого.

Плутаючись у довгополій і, до речі, досить новій рясі, чернець попровадив їх поміж дерев, провів побіля церкви, побіля важких, присадистих будівель і мовчки тицьнув рукою в напрямку чи то ще якоїсь будівлі чи просто купи сірого каміння, тоді відступився вбік, з неприхованим осудом у погляді стежив, як ці двоє ведуть своїх коней до місця святого здавна, а тепер ще й освяченого мученицькою смертю колишнього господаря.

— Зостанемось тут,— кинув ченцеві Дуліб,— скажи отцю ігумену про це.

Він полишив повід свого коня Іваниці й пішов поміж деревами до тої купи сірого каміння, що слугувало ще недавно житлом для князя Ігоря. Скит лише зовні вражав дикою неприваблівістю. Зсередини відзначався несподіваною сліпучою білістю й затишком. Мав дві келійки: передпокій і ложницю. В обох проста, але вигідна дерев'яна обстава, на стінах дві маленькі іконки з зображенням мук Христових, ніщо не вказувало на сановність колишнього мешканця, хіба що велика оленяча шкура, недбало кинута на дерев'яний тапчан у ложниці, та ще в кутку передпокою два посохи з дорогого заморського дерева.

Все це Дуліб оглянув миттю, впівока, бо й оглядати, власне, тут не було чого, водночас він оцінив усі вигоди цього усамотненого місця для своєї незвичної справи, тому, коли в дверях став ігумен монастиря отець Ананія, довірений великого князя вже знав твердо: вони з Іваницею пробудуть тут саме стільки, скільки треба для викінчення завдання, ще й не початого.

Ігумен пасував до цих білих, чистих і тихих покоїв, а не до того дикого каміння, понавергуваного між зелено-золотих київських дерев на монастирській садибі. Був маленький, худий, як скіпка, білотілий, білорукий, мав дбайливо підстрижену бороду; все в ньому так і сяяло чистотою і вимитістю, на новісінькій чорній рясі гарно лежав золотий, з самоцвітами хрест на золотому ж ланцюгу; складалося враження, ніби перед Дулібом і не ігумен монастиря, цієї обителі бідності, молитов і зітхань, а високий ієрей церкви. Ігумен підняв маленьку кволу руку чи то для благословення, чи, може, навпаки, щоб гнати непроханого гостя, але Дуліб так само, як перед цим ченця, хотів не допустити до мови отця Ананію і вже розкрив рота, щоб повідомити йому все про себе, та цього разу проворніший виявився господар.

— Сказано вже,— якось ніби гидливо промовив ігумен і скривив губи,— знаю, що послані великим князем. Але ж коні...

— Потрібні нам будуть тут,— твердо сказав Дуліб, зненавидівши ігумена за саме тільки скривлення його губ і насилу га-

муючи бажання вдарити його в обличчя десятком страшних запитань, на які в того не могло бути відповідей.

— Не відаю тільки,— знов почав був ігумен і знов перехопив його мову Дуліб:

— Звуся Дуліб, лікар прибічний у великого князя Ізяслава, товариш мій — Іваниця.

— Слуга,— уточнив ігумен.

— Товариш,— твердо повторив Дуліб,— а також помічник у моїй справі.

— Тут лікують душі, а не тіло,— нагадав ігумен, так само не сходячи з порога і, отже, ще не визначаючи свого ставлення до посланців.

— Не для лікування послано нас,— мовив Дуліб.— Пройти маємо по сліду смерті, що сталася тут.

— Не тут,— знов скривився неприємно ігумен.— У Києві.

Дуліб підійшов до нього, насунувся своєю важкою постаттю.

— Хіба монастир не Київ? — спитав тихо.

— Тут тільки дерева ростуть швидко й легко, як у Києві,— була відповідь.

— А пороки?

Цим Дуліб уже відверто натякав на спровиненість монастиря, а то й самого ігумена, в тому великому злочині, що стався в Києві, натякав, може, й передчасно і навіть всупереч своєму, сказати б, повільно-спокійному узвичаєнню, але занадто вже пиховито тримався ігумен Ананія і квапився виказати свою зневагу до княжого лікаря. Зневаги ж Дуліб не терпів ні від кого.

Ось так і стали вони один перед одним: вперше зустрілися, а вже вороги до самої могили, вороги закляті, запеклі, а ще безпричинні. Просто кожен мав якесь становище в житті й повинен був його по-своєму боронити, а вже звідси неухильно народжувалася ворожнеча. То нічого, що обидва служили тому самому князеві. Власне, сам князь і спричинився до їхньої сутички, він не подумав, як то не гаразд посилати одного свого слугу, скажімо, занадто земного, тілесного, перевіряти й випитувати слугу небесно-духовного. Нижчого він послав супроти вищого, а від цього добра не жди ніколи.

Ігумен Ананія вже й не відповів на останнє слово Дулібове. Збув його зневажливою мовчанкою як недоречність і нахабство. Стояв гордо випростаний, дивився повз Дуліба кудись у простір, дивився в минувшину, бачив там урочистості високі й нещоденні, бачив своє вознесення, коли великим князем Мстиславом доручено йому сей монастир княжий, де з тих днів бували тільки люди значні й славні вельми, бо монастир став мовби продовженням княжого двору: тут відбувалися не самі лиш моління, а й бенкетування княжі, в ігуменових палатах приймали гостей з цілого світу, і все то були особи княжого, а то й королівського достоїнства, бо ж відомо, що великий князь Мстислав мав за першу жону Христину, доньку шведського короля Інга

Стейнкельса; з поваги до високого походження своєї жони київський князь дітей від неї називав по-варязьки: сину Ізяславу дано ще друге ім'я Гаральда, дочок названо Малфрід і Інгеборг. Малфрід стала жоною сина норвезького короля Сігурда, коли той повертався з хрестового походу в землю ромеїв через Київ. Овдовівши, Малфрід одружилася з датським королем Еріком, а Інгеборг видана була за брата його Кнута Лаварда, володаря славного торговельного города Любеки, звідки до Києва прибували багаті посли з дарами й приношеннями і без кінця вихваляли Мстиславового зятя і гостювали навзамін то в самого князя, то в монастирі святого Феодора, в палатах у ігумена. Коли ж померла Христина, князь Мстислав взяв собі в жони доньку багатого новгородського боярина Дмитра Завидича, мав од неї синів Святополка, Володимира, Михалка і двох дочок. Одна з них, Євпраксія, стала жоною ромейського царевича Олексія Комніна, а друга була видана за чернігівського князя Всеволода Ольговича, що довів свою силу, спершу вигнавши з Чернігова дядька свого Ярослава, а там, по смерті Мстиславового брата Ярополка, відтрутивши всіх Мономаховичів, сів і на стіл київський, не забуваючи милостями своїми монастир святого Феодора і його ігумена Ананію. Коротке було князювання брата Всеволодового Ігоря, відразу сів у Києві Мстиславів син Ізяслав; коли ж Ігор попросив дозволу в Ізяслава постригтися в монастир, то вибрав знову-таки цю княжу обитель, не відаючи, що звідси пролягає йому путь у смерть насильницьку, але то вже справи не людські, а божі, втручатися в них нікому не дано, надто ж такими грубими руками, як у цього князівського лакизи, що нахабно вдерся в монастир із своїм холопом, та ще й з парою коней — річ нечувана й обурлива.

Так стояв перед Дулібом ігумен Ананія, відчуваючи за собою цілі ряди князів, королів, високорідних жон і дітей їхніх, а ще маючи собі за покровителя бога, якому служив упродовж цілого свого життя, стояв спокійно-впевнений, сповнений зневаги до цього чоловіка, який, хоч і мав високі повноваження від князя, але були то повноваження тимчасові, на землі ж тимчасове ваги не має, цінується тільки постійне, яке так чи інакше доторкується, може, й до вічності.

Дуліб відчував свою вищість у справах, може, й занадто простих та буденних, зате гаразд відав, що нічого важливішого нині в Києві немає і не може бути. Бо вперше в діях цього великого города вбито тут князя, вбито безпричинно, ганебно й принизливо; вбито, власне, вже й не князя, бо ж Ігор став ченцем і прийняв схиму, не мав ніякої влади і ніякого значення. Отож убивство було таємничо-загадкове, воно ніяк не влягалося в звичні уявлення про киян, цих вільних і гордих людей, які впускали до себе князя, якого хотіли, могли й вигнати з города небажаного князя, хоч би то був навіть син великого Ярослава, як то колись зроблено з Ізяславом Ярославовичем; могли погро-

мити двори княжих прислужників, що набридли своїм здирством і неправдами; могли, знехтувавши ряд і старшинство, прикликати собі князя, що був любий їхньому серцю, як то вчинили з Володимиром Мономахом, за яким послали аж у Переяслав, ще й пригрозили, що пограбують усі монастирі, коли він відмовиться зайняти високий стіл. Все могли горді й незалежні кияни, але щоб витягти з монастиря нікчемного колишнього князя, знайти його аж у монастирській церкві, перед іконою матері божої, бити вже тут, у святих стінах, вести до брами, бити в брамі, тягти через Київ, убити на смерть... Хто б те міг пояснити і чим?

Чому в день убивства не замкнена була, як завжди, монастирська брама? Де був ігумен Ананія, коли вривалися вбивці в монастир і в церкву? Чому не став перед натовпом і не зупинив зухвальців словом божим?

Але Дуліб мовчав так само, як ігумен. Кожен з них вичував свою силу, кожен був певний власної зверхності, але водночас знали вони обидва: зв'язано їх міцно тою смертю в Києві. Тому доводилося пристава́ти на все те, що було, не пробуючи до пори будь-що змінити.

Ігумен поступився перший.

— Звелю, щоб коней нагодували,— сказав він.

Але Дуліб до кінця не хотів бути залежним:

— Про те подбає Іваниця.

А вночі сталося неспогадане.

Маючи в передпокої вірного Іваницю, Дуліб спав міцно й спокійно. Снилося йому чи й не снилося, а серед ночі хтось кликав голосно: «Кузьмо! Кузьмо!» — Дуліба ж звали Кузьма, хоч ніхто, власне, й не знав того ймення, для всіх він був просто Дуліб або ж лікар. Та ось прийшло до нього мовби саме дитинство, вернулися далекі роки з-над Дністра і, пробившись крізь наймі́цніший сон, викли́кали з кам'яного скиту на вільну волю, викли́кали голосом дужим, погуком молодецьким, і Дуліб ніяк не міг дібрати, чи воно сниться, чи й не сниться.

Нарешті прокинувся й почув виразно: «Кузьмо!» Голос грубий і незнайомий. Мався б йому вже відповісти Іваниця, раз воно там вигукувало десь перед самими дверима, але Іваниця чомусь мовчав, хоч спав завжди чутливо, мов пташка на гіллячці.

А те знов гукнуло: «Кузьмо!» — і Дуліб не стерпів, схопився з дерев'яного вузького ложа, підбіг до дверей, коротко відгукнувся: «Хто?» Питав коротко не від страху, а через те, що не прокинувся ще. Не мав часу мацнути тапчанчик у передпокої (Бо де ж Іваниця? Невже спить так міцно?), мерщій попхнув поперед себе двері, хотів ще раз кинути в ніч своє різке: «Хто?»,— але не встиг, бо в двері з того боку щось ударило з

силою страшною й короткою і мовби ввігналося в дошки таким гострим і так глибоко, що Дуліб мимоволі відчув, ніби оте невідомо-гостре ввігналося йому в груди. Так воно, видати, й мало бути, та тільки товсті дубові двері стали його захистком. І знову не встиг він навіть злякатися, не ховався далі за дверима, а вискочив надвір і шаснув рукою туди, де щойно вдарило.

В дверях стримів довгий важкий спис, загнаний у дубову дошку мало не на глибину всього наконечника.

— Хто тут? — вже гнівно й вимогливо крикнув Дуліб.

— Кузьма? — спитав грубий чоловічий голос.— Підійди ближче, сину.

— Який син? Я Кузьма Дуліб. Княжий лікар.

— Дуліб? — Той ще не вірив.— А мені сказали: тут Кузьма. Син мій.

— Та хто ти, дивний чоловіче? — знетерпеливився Дуліб.— Покажися, чи що. Мало не вбив мене, а тепер про якогось сина. Де ти?

Він пішов безстрашно в темряву, але не знайшов нічого, окрім темряви самої. Довго блукав марно і вже став аж гніватися на себе за неповороткість, бо ж не прилетів спис сам по собі! Чиясь рука його кинула. Ось тут стояв чоловік, чувся його грубий голос, а тепер нікого й нічого, щезло безшелесно, мов дух святий або нечиста сила, мовби той спис справді прилетів з пітьми, пітьмою ж і породжений.

Власне, в таких випадках Дуліба мав виручати Іваниця, між ними існувала неписана угода, але ж Іваниця спав непробудно, не чув нічого, і це стривожило Дуліба ще більше, ніж примарливий нападник із списом. Бо таке траплялося вперше. Іваниця вмів не спати саме тоді, коли йому треба було не спати, Іваниця завжди попереджав небезпеку, Іваниця завжди знав усе наперед, відчував якимсь таємничим робом усе, що приховано було до часу від усіх. А що завжди щедро ділився своїм знанням найперше з Дулібом, то властивість яснобачення приписувано передовсім Дулібові, бо хоч що там кажи, Іваниця був слуга княжого лікаря, а прислужник — це ж не чоловік, і то добре, коли хоч півчоловіка.

Так вважали всі, окрім самого Дуліба. Для Дуліба Іваниця був товариш, вірний помічник, а часто ще й рятівник.

— Іванице! — покликав Дуліб, повертаючись до кам'яного свого притулку, який мало не став останнім.— Спиш, чи що?

Він підійшов до ложа, на якому мав спати його товариш, обережно мацнув темряву.

Іваниці не було.

Тільки тепер Дуліб згадав, що в передній келійці мала горіти свічка. Коло ставничка лежали свічки ще з Ігоревого запасу, там їх вистачило б на багато ночей. Іваниця мав стежити ще й за тим, щоб не гасло світло, але вийшло, бач, так, що й свічка згасла, й Іваниці немає.

Дуліб пройшов у той куток, де мав бути ставник із свічкою, довго водив у пітьмі рукою, не знайшов нічого.

Іваницю ж звела мана. З ним бувало всяке, але щоб таке, то ні. Щиро кажучи, світ сповнений таємниць, але то не для Іваниці. Для нього світ був відкритий завжди й у всьому. Таємницею для світу міг бути хіба що сам Іваниця. Бо він знав завжди все, а про нього ніхто нічого. Навіть велемудрий лікар Дуліб. Коли б Дуліба спитали, звідки в нього взявся Іваниця, він би й не сказав. Бо той зродився мовби сам по собі, нізвідки. Ось так. Ще вчора не було, а сьогодні вже є. З'явився — і все. Безжурний, здоровий, як риба, ясні очі, ясне обличчя.

— Хворість маєш? — спитав для годиться Дуліб.

— А що таке хворість? — подивувався Іваниця.

— То чого ж прийшов?

— Помагати тобі хочу.

— Знаєшся на лікуванні?

— А що таке лікування? — поспитав Іваниця.

— Ну,— Дуліб, може, вперше зіткнувся з такою простотою.— Людям час від часу щось там болить, і я помагаю тоді їм своїм умінням. Ото й лікування.

— Оце! — радісно мовив Іваниця.— Я ж і кажу.

Дуліб дивився на нього досить заохотливо, тому Іваниця вирішив доказати вже до кінця.

— Ти помагаєш людям, я помагатиму тобі. Бо не годиться, щоб такому чоловікові ніхто не помагав.

— Як же помагатимеш, коли не знаєшся на лікуванні?

— Хворому що? — всміхнувся Іваниця.— Хворому поможеш ти. А хто поможе здоровому? Світ широкий, все в ньому є. Отам тобі й знадобиться Іваниця.

— Знаєш світ уже? — поспитав недовірливо Дуліб.

— А воно само взнається,— безжурно поглянув на нього Іваниця.

Коли ж сказати відверто, знання приходило до Іваниці через жіноцтво. Відомо, що для жінок таємниць не існує ніде, відомо також, що жінкам завжди кортить поділитися тим скарбом, який вони мають, і ось тут ставав у пригоді цій кращій частині людства саме Іваниця. Не слід вважати, ніби він зваблював жінок чи, гріх навіть подумати, стосував щодо них силу й примус. Вони самі йшли до нього, зваблені його добрістю, його усміхненою беззахисністю, його, сказати б, безпорадністю. Він не скидався на отих задерикуватих, брутальних, швидких на все зле чоловіків, що вештались по світі самотою або й цілими купами, часто очолювані воєводами, а то й князями; в ньому щось було дитинне, хотілося помогти такому гарному хлопцеві, порятувати його від ймовірних жорстокостей світу, а хто б же те зробив ліпше за жінок. І вони приходили до Іваниці з новинами, засторогами, таємницями, припущеннями або й пророкуваннями.

А вже Іваниця від щедрості своєї ділився своїми знаннями з Дулібом, щоразу вганяючи того в подив, хоч, здавалося, не мав би дивуватися цей чоловік, який ще здалеку, тільки забачивши того чи того, міг точно сказати, здоровий той чи хворий, і навіть міг визначити досить точно недугу, яка докучала немічному. Так і виходило: один з них відав усе, що діється довкола людей, а другий мовби зазирав їм у душі й у нутрощі, дивився на них зсередини, чи що. Втішного в цьому, мабуть, було мало, але в кожного на землі є своє призначення, їхнє ж призначення було саме таке.

Слід зазначити ще й те, що Іваниця ніколи не виявляв цікавості до знань Дулібових, бо вважав хворощі людські не гідними своєї уваги, зате щедро ділився зі своїм старшим товаришем всім здобутим і не так, видно, з усвідомлення важливості своїх відомостей, як від природної щедрості.

Так воно вийшло й у Чернігові, куди великий князь Ізяслав послав був Дуліба в справах не вивідницьких, а тільки лікарських.

За рік до цього Ізяслав захопив київський стіл поперед своїх стриїв Вячеслава та Юрія Мономаховичів, усуваючи Ігоря Ольговича, який був князем київським два тижні якихось по смерті брата свого Всеволода Ольговича. З Ігорем пануванню Ольговичів у Києві настав кінець, кияни вельми радувалися повороту (не без їхньої помочі) Мономаховичів; брат Ігорів Святослав Ольгович відав теж вельми добре, що не вернути вже для їхнього роду київського столу, але біль за брата, якого Ізяслав спершу посадив у поруб, а потім послав у монастир, і намагання хоч як-небудь дошкулити забіяцькому Ізяславу кинули Святослава в спілку з суздальським князем Юрієм, сином Мономаха. Той почувався скривдженим теж, бо його небіж Ізяслав, знехтувавши рядом старшинства, забувши й про старшого свого дядька Вячеслава, і про нього, могутнього і всюдисущого (за це прозвано його Довгоруким) Юрія, захопив стіл київський, так ніби то було якесь маловідоме ловище, або купецька валка, або красна діва, що на неї право має той, хто перший доскочить.

Так і минув рік Ізяславового князювання в Києві в безнастанних сутичках, походах, в напруженні, неприємностях і страхах. Але кияни стояли за Ізяславом твердо, і він зумів загнати свого ворога Святослава Ольговича аж мало не до його високого покровителя — Юрія Суздальського. Та й не тільки це, а ще відірвав від Святослава його союзників — чернігівських князів Володимира й Ізяслава Давидовичів і Святослава Всеволодовича (племінника Святослава Ольговича). Дійшло до того, що чернігівські князі стали кликати до себе Ізяслава: «Брате! Зайняв Святослав Ольгович нашу волость у вятичах, давай підемо на нього. Коли ж проженемо його, то підемо й на Дюргія в Суздаль і або ж мир з ним сотворимо, або ж битимемося».

Кияни відступилися від свого князя в цьому ділі. «Княже,— сказали вони,— не ходи на стрия свого, ліпше уладься з ним. Ольговичам віри не ймии й у путь з ними не вибирайся». Але не було одностайності в голосах спротиву, Ізяслав бачив це виразно, тому затявся на своєму: «Чернігівські князі цілували мені хрест, думу з ними думав і вже не можу відкласти цього походу. Хто ж захоче зі мною, то наздоганяйте». На що кияни зновтаки сказали йому: «Княже, ти на нас не гнівайся, але не можемо на Мономахове плем'я руки підняти». Як воно завжди буває, одні казали, інші мовчали. З тих мовчунів Ізяслав набрав собі воїнів і без прогайки вирушив у путь; щоб поповнити своє військо, він пішов кружною дорогою на Альту, на Ніжатин, на Роситину. Там зустрів його гонець з Чернігова від Ізяслава Давидовича. Давидович переказував, що чи й діждеться Ізяслава з полками, бо нездужає серцем.

— Всі Ізяслави нетерплячі серцем,— посміявся київський князь і послав наперед себе Дуліба, щоб поміг чернігівському Ізяславу, хоч за ті кілька місяців, що Дуліб був при князеві, той не дуже охоче відпускав його від себе, бо сам часто слабував на серце та на кольки в животі.

Отам і відзначився Іваниця аж так, що й Дуліб з прибічного князівського лікаря відразу виріс на особу найдовіренішу і, сказати б, найвтаємниченішу, чи що.

Поки Дуліб втирав Давидовичу у волохаті груди навпроти серця трав'яні настої, Іваниця своїм звичаєм десь собі лінькувато прогулювався або й просто лежав у холодочку, а може, й до Десни купатися подався, хоч чернігівці в такий час, здається, вже й не купалися, вважаючи воду занадто холодною після того, як згасли над нею купальські вогні. Хоч як воно там було, пізно вночі Іваниця розштовхав сонного Дуліба і трохи наляканo, що з ним траплялося надто рідко, сказав: «Князя нашого заманюють до Чернігова, щоб убити».— «Якого князя?» — не збагнув спросоння Дуліб. «Ну, нашого, Ізяслава». Дуліб ніяк не міг прокинутися остаточно. «Ізяслава Давидовича?» — спитав. «Та ні, нашого ж, київського. Ці, в Чернігові, цілували хрест Святославу Ольговичу, що вб'ють Ізяслава, підступом взявши. Всі й цілували: обидва Давидовичі й Святослав Всеволодович, бо то ж рідний племінник Святославові». Пояснення Іваницине було таке вичерпне, що перепитувати вже й не годилося. Дуліб тільки поцікавився для годиться: «Звідки відаєш?» — хоч знав гаразд, що Іваниця не зможе сказати, як не казав ніколи.

Вдосвіта вони виїхали з Чернігова, доскакали до Ізяслава, і тут Дуліб переповів князеві те, що почув од Іваниці.

Ізяслав не повірив, та й хто б повірив. Спитано Дуліба, як довідався, але тут уже той нічого не міг сказати, бо ж не станеш посилатися на Іваницю. Іваниця для князя ніщо. А для Дуліба все.

— От знаю, та й усе, а ти, князю, думай,— сказав Дуліб.

Ізяслав мерщій послав до чернігівських князів воєводу з запитанням, чи не замишляли вони чогось лихого. Ті відповіли ухильно. Тоді ще один посол поїхав до Чернігова і вже прямо виказав князям у вічі про їхню зраду. Ще спитав посол від імені князя Ізяслава: чи то так, чи не так? Ті довго перезиралися між собою, а тоді звеліли вийти послові, порадившись, знову прикликали його й веліли передати Ізяславові таке: «Брате, цілували хреста Святославу Ольговичу, бо жаль нам, що держиш брата нашого Ігоря, хоч він уже й не князь, а чернець і схимник. Відпусти брата нашого, тоді з тобою підемо. Бо хіба ж любо тобі було б, коли б твого брата держали?»

Тоді відіслав їм Ізяслав їхні хресні грамоти, оголошуючи, отже, війну, а на підмогу собі попросив брата Ростислава з Смоленська і брата Володимира з киянами.

Ось тоді й сталося геть нежданне. Кияни, зачувши від Ізяславового посла про зраду чернігівських князів, у нападі дикого шалу кинулися до монастиря святого Феодора, витягли звідти князя Ігоря і вбили.

Коли Ізяслав почув про вбивство, то заплакав і сказав дружині: «Тепер як мені порятуватися від людського поговору? Всі казатимуть, що я вбив Ігоря. А бог свідок, що я ж ні вбивав, ні научав убивати». Дружина втішила свого князя: «Бог, князю, й усі люди відають, що не ти вбив Ігоря, а його брати. Хіба ж не цілували вони тобі хреста, а потім хотіли тебе теж убити?»

Але дружина на те й покликана, щоб підтримувати та втішати свого князя. А люди? Що вони скажуть? А й не скажуть — подумають. Хоч як там бадьорися, а тінь смерті Ігоря падала на Ізяслава, він збагнув це відразу, відразу й запрагнув відвернути від себе всі підозри. А як ти їх відвернеш? Єдиний шлях — встановити, хто вбив, як те сталося, хто ховався за спинами вбивців.

Князь покликав Дуліба, сказав йому:

— Почав ти сю справу тяжку, то вже й кінчай. Поїдь потаємно до Києва і взнай про вбивство Ігореве. Лиш для мене, більш ні для кого. Дам тобі гривну князівську й печать, Лазареві, тисяцькому, напишу. Як ти сього не зробиш, то й ніхто мені не поможе.

Князь не питав згоди — посилав, та й усе. Князі завжди так. Щоправда, Дуліб спробував нагадати Ізяславові про своє призначення, однак князь забув про хворощі: клопіт душевний докучав йому набагато дужче, він не став і слів більше витрачати, махнув рукою, та й годі.

— Встряли ми в темне діло, Іванице,— сказав Дуліб, коли вони вже їхали на Київ.

— А, виплутаємось,— безжурно всміхнувся Іваниця.

— Гадаєш, легко нам буде?

— А так, як завсігди.

Дуліб любив Іваницю за впевненість. Іваниці ж подобався

Дуліб тим, що ніколи не розпитував занадто. Міг подивуватися, коли щось чув од Іваниці, але й не більше. Зате ніколи не приставав з ножем до горла: звідки, та як, та чому, та за які гроші дізнався? Знаю, ось і маєш.

А знав усе й завжди Іваниця від жінок, а казати про те не хотів нікому. Батькові рідному не сказав би, Дулібові не признався ніколи, та й сам мовби забував про джерела своїх знань. Жінки ж ішли до нього скрізь, як тільки вони з Дулібом з'являлися й ставали для спочинку чи для Дулібової лікарської роботи. Від Іваниці не вимагалося ніякого зусилля: ні кивання пальцем, ні навіть скинення бровою. Його добра душа світилася йому з обличчя, з очей, з усміху, і жінки, звабленi цією невичерпною добрістю, мерщій ішли до Іваниці, дарували, власне, все, що мали, а найперше, мабуть, новини, таємниці, відомості, яких посідали завжди безліч.

Тоді він повертався за день чи два до Дуліба й розповідав йому про те й про се, про таке, що мало хто міг знати, іноді тільки лічені люди, іноді тільки втаємничені, іноді лиш можні, воєводи чи бояри, а вже в Чернігові перевершив самого себе, розкривши князівську змову.

Яка то жінка чи дівчина принесла йому тоді таку неймовірну таємницю, про те він і сам не хотів доскіпуватися, а вже щоб казати комусь іншому,— марні сподівання!

Ну, то ось. Вони в'їхали в Київ надвечір, відразу сховалися в монастирі, ніхто до пуття й не відав про їхній приїзд. Коли якась київська молодичка й забачила Іваницю і звабилася його усміхом, то, хоч убийся, не могла вона в такім скорім часі допитатися, де, в якім дворі, за якою брамою сховався на нічліг гарноокий молодик. З усього, отже, виходило, що принаймні першу ніч Іваниця проспить у Києві спокійно, не потривожений тими, які тривожили його солодко скрізь.

Але серед ночі з'явилася мана. Доторкнулося йому до плеча, поклало собі пальчика на уста, закликаючи мовчати, кивнуло, щоб ішов слідом, і повело з келії через монастирський двір, повз церкву, до глухої стіни, де росли високі дерева. Йшло все біле,у білій сорочці, з білим волоссям, білолице, білоруке, несло свічку, прикриваючи кволий вогник маленькою долонькою, і долонька світилася проти вогню не рожевим, як у всіх людей, а теж мовби білим.

Мана, та й усе.

Коло стіни воно вознеслося вгору, дивним чином якось зачепилося за темну гілку, не випускаючи свічечки, перепурхнуло через стіну, покликало Іваницю вже звідти голосом таким ніжним, що в нього зайшлося серце:

— Іди за мною.

Він стрибнув важко раз і вдруге, поки дістався до тої гілки, довго чалапкався через стіну, стрибнув у темряву на другий бік, став, озирнувся довкола. Ніде нікого.

— Гей! — стиха покликав Іваниця.— Де ти?

Ніхто не відгукнувся.

Він побігав трохи вздовж стіни туди й сюди, вдарився по вулиці, по другій. Нікого. Мана!

Мав би перехреститися, та тільки сплюнув. Переліз через стіну, повільно почав пробиратися до кам'яного скиту, ще сподівався, що знову з'явиться оте неправдиво-біле дівча з голосом, од якого заходиться серце.

Не з'явилося.

Коло скиту його ждав Дуліб.

— Ти де був?

— Та... ніде.

— Ганявся за кимось?

— За ким би мав ганятись?

— А ось.

Дуліб узяв його за руку і дав помацати загнаний у двері спис.

— Оце! — сказав Іваниця.

Завжди треба мати свідків. Коли не маєш — поклич їх. Але на таке діло жоден з них не міг прикликати нікого. Не вміли навіть сказати один одному, яка ж пригода з ними сталася. Дурне то було діло й темне. Дуліб відчув ворожість, що нависла над ними в Києві, щойно в'їхали вони в браму великого города. Іваниця ж своїм звичаєм тільки подивувався своїй пригоді. Коли ж Дуліб обережно висловив побоювання щодо успіху їхнього таємного посольства, молодший його побратим безжурно відмовив своє улюблене й вичерпне: «Оце!»

Була знов п'ятниця, як і того дня, коли вбито Ігоря. Хоч ішов на спад вересень, сонце пекло немилосердно, так ніби вже навіки втратило свою лагідність. Щоправда, помічено було, що й у Києві сонце несамовитіє часом, і несамовитість сонцева припадає на серпень, починаючись уже від перших його днів. У серпні помер Всеволод, передавши стіл братові своєму Ігорю, в тому ж таки серпні прогнав з Києва невдаху Ігоря меткий Ізяслав, прискочивши поперед усіх Мономаховичів, цього року у серпні ж таки вирушив Ізяслав на з'єднання з чернігівськими князями, а вийшло з цього те, заради чого Дуліб мав тепер сидіти з Іваницею в Києві й дошукуватися причин несамовитості вже й не сонцевої, а людської.

Дуліб стривожився не так нічною незбагненною пригодою і не так відвертою неприхильністю ігумена Ананії, яку відчув од першої зустрічі, як тим, що дали їм уже перші дні розпитувань. Ніхто в Києві, здавалося, не приховував того, що сталося, всі охоче викладали все до найменших дрібниць про смерть Ігореву, розповідалося так доладно і вправно, ніби хтось заздалегідь, ще при живому Ігореві, склав легенду про його убивство, з якої

можна довідатися про що завгодно, окрім головного: хто ж винуватець!

Винних не було... Хто перший гукнув про смерть князеву, хто біг до монастиря, хто бив Ігоря, хто вбивав? Про це не було мови. Так ніби гукав цілий Київ, і до монастиря бігли всі кияни, і князя вбивали також усі.

Дуліб, не маючи досвіду в такій тяжкій і заплутаній справі, намірився для початку записати все відоме.

Добув з сідельних саков пергамент та приладдя для письма, сів у своєму кам'яному притулку й, відпустивши Іваницю на вільну волю в сподіванні, що тому все-таки відкриється щось, до часу заховане від загальної уваги, спробував розставити події в тому перебігу, як мали вони відбутися тиждень тому, в п'ятницю дев'ятнадцятого вересня, літа від сотворіння світу шість тисяч шістсот п'ятдесят п'ятого: дві шістки і дві п'ятірки, збіг чисел, видно, вельми небажаний і зловісний, як показали події.

Писалося не знати й навіщо: чи то собі для пам'яті, чи то щоб піднести сей пергамент князеві Ізяславу, бо винних має шукати той, хто може карати.

Дуліб писав: «З усього видно, що серпень для Києва місяць вельми загрозливий, через що слід завжди бути обачливим, наміряючись розпочинати важливі справи саме в сей місяць».

Розвивати цю думку навряд чи й слід було, бо й так тут вичувався натяк на те, що, може, й Ізяславові торік у серпні не треба було захоплювати київський стіл, знехтувавши правом старших Мономаховичів — Вячеслава і Юрія.

Дуліб писав про серпень нинішнього року, про похід Ізяслава, про свою власну пригоду в Чернігові, й про зраду тамтешніх князів, і про те, як стривожився Ізяслав і як вирішив негайно послати до Києва послів, щоб вони все розповіли киянам.

Посли великого князя Ізяслава, дружинники Добринко й Радило, прибули до Києва на Мстиславів двір і передали шістнадцятилітньому князеві Володимиру, який жив там на батьковому дворі з матір'ю, слова старшого брата: «Брате, їдь до митрополита, склич киян усіх, і хай оці мужі розкажуть про зраду чернігівських князів».

Володимир, щоб не гаятися, звелів своєму тисяцькому Рагуйлу та головному київському тисяцькому Лазарю Саковському збирати киян до Софії, а сам сів на коня й поїхав до митрополита Климента.

Ще ніхто нічого й не відав до пуття, а вже якась чутка просочилася між люд, тому зібралося до Софії сила-силенна киян, і збилися в такому стиску, що ні побачити, ні почути, ні дихнути навіть, і ось тут хтось тямковитий гукнув переднім: «Анумо, сядьте!» — а вже тоді сіли й подальші, щоб усім бути однаково до неба, так що стояли тільки митрополит, та князь

молодий, та тисяцькі, та посланці великого князя Ізяслава, та дружина кінна числом до ста або й більше.

Коли ж почули кияни про те, як плели сіть князі чернігівські, щоб уловити в неї Ізяслава, то скочили на рівні як один чоловік від обурення на рід Ольговичів і Давидовичів, і здійнявся лемент такий, що й Софія мовби захиталася, і вже ні Добринко та Радило не могли перекричати киян, ні навіть митрополит довго не міг погамувати натовп. Крик був чималий, але, як завжди буває при такому великому скупченні людей, слів ніхто не міг дібрати, та ніхто й не дбав про те, щоб його слова почуто, кожному залежало на тому передовсім, щоб викричатися, бо тоді чоловікові якось воно відлягає від серця.

Все ж Добринко влучив хвилю тиші й зумів проштовхнути в ту коротку мовчанку слізний поклик великого князя Ізяслава, який знав, що люд найліпше взяти сльозою і лестощами:

— «О улюбленці мої кияни! Поможіть мені, хто на конях, хто водою в суднах на моїх ворогів і на ваших: бо не мене самого хотіли вбити ці недруги, але й вас викоренити!»

Слова посланців Ізяславових про те, що великий князь закликає киян піти хоч тепер дружно з ним вже й не проти самого Святослава Ольговича, а супроти всього роду Ольговичів та Давидовичів, сприйняли кияни вже мовби й заспокоєно, вже за звичаєм мали б вони вмовкнути на якийсь час, щоб подумати гаразд, бо важливі справи завсігди потребують обдумування, та на площі коло Софії панувала така несамовита тіснява, що каламутилося і в найрозважливіших головах, а тут саме й пролунав чийсь голос забіяцький. Голос був грубий і досить гучний, щоб його чутно стало всім.

Дуліб писав: «Люд, зібраний у кількості надмірній, невтишимий, як море, що рокоче прибоєм навіть у найбільшу тишу».

Він мовби сам присутній був там, на площі коло Софії, в отій тісняві, кидало його туди й сюди могутнім прибоєм юрмища, він уже не мав влади над собою, бо запанував над ним натовп.

Дуліб писав: «Що є натовп? Це тиха гладінь глибоководдя, що від найменшого подуву вітру брижиться й приходиться в рух у всій своїй товщі. Це вогонь, до часу прихований, готовий вибухнути полум'ям від найтоншої сухої скіпки».

Для київського люду сухою скіпкою став отой грубий голос невідомого чоловіка. Чоловік прогримів над усім натовпом:

— Князь вабить нас до Чернігова, а про те й забув, що тут найлютіший ворог сидить і князя нашого та й наш — Ігор Ольгович! Вбити його, а вже тоді битися за свого князя.

Слова були такі несподівані, що всім мовби заціпило, тільки митрополит, як муж найдосвідченіший з усіх, мерщій звів руку, наче насварюючись, і пророк осудливо:

— Гріховні слова і помисел гріховний!

Але тим лиш піддав сили прихованому вогневі, розбудив лиху пристрасть у темних душах, яких знайшлося чимало. То звідти, то звідти закричали:

— А хочемо вбити Ольговича!

— Хочемо!

— Ворога найтяжчого вбити, а вже тоді!

Скрики охоплювали площу звідусіль — так лихі нападники намагаються підпалити з чотирьох кінців город, яким прагнуть заволодіти.

Князь Володимир юнацьким голосом своїм перекрив тих темних крикунів, гукнув над площею:

— Того брат мій вам не наказав! Ігоря поблюде сторóжа, а ми підемо до брата, як він велить.

— Ми підемо, а сей вийде й запанує над Києвом! — спокійно мовив той самий грубий голос, що кинув у натовп перші слова заохоти до вбивства.

— Відаємо, що брат твій не велів сього творити,— закричали Володимирові з різних боків.— А ми от хочемо вбити Ігоря!

— Хочемо!

— Бо не вдасться покінчити добром з сим племенем ні нам, ні вам!

— Схаменіться! — підняв угору хреста митрополит.

— Не смійте! — в один голос гукнули тисяцькі Лазар і Рагуйло.

— Не чиніть зла! Сотворивши це, гнів божий на себе накличете, ворожнеча з братами його і з племенем його вовік не втолиться! — чи то велів, чи то просив митрополит Климент. Аби, як то велося здавна, ще від великого князя Володимира, був грек, що мурмотів би щось по-своєму, але ж митрополита князь Ізяслав, усупереч ромейському патріарху, наставив свого, руського, ченця Зарубинецького монастиря многовченого Клима Смолятича. І вже б кияни мали послухати голосу свого, питомого, а не привезеного з-за моря архіпастиря душі і сердець. Та не сталося того.

Дуліб писав: «Вже коли натовп запалиться пристрастю, нехай і згубною, то непідвладен він стає ні вмовлянням, ні велінням, а на кожне розважливе слово зродить десяток слів власних, і що безглуздіші й несамовитіші вони будуть, то переконливіші видаватимуться для покаламучених душ і збаламутнілих сердець».

Так і тут миттю знайшовся серед киян якийсь чи то старий вельми чоловік, а чи просто досконалий знавець дій київських, бо відразу ж і відповів митрополитові, а голос пролунав так, що й не розрізниш, хто воно й звідки:

— Зло найбільше — вірити ув'язненим! Хіба ж не було в Києві, коли вигнали Ізяслава Ярославовича за неправди вісімдесят літ тому? Визволили тоді з поруба Всеслава Полоцького, наставили над собою князем, а він злякався Ізяслава і віддав

киян на поталу! Як повернувся Ізяслав, то сімдесят мужів, які випускали Всеслава, були потяті, а інших осліплено, а ще інших безвинних погублено, не питаючи.

— Отак і Ольгович, як Всеслав! — верескнуло в однім кінці.

— Не можна ворога лишати в городі многочоловічнім!

— Порятуймося від Ольговича! — відгукнулося в другім.

— Ходімо та й уб'ємо!

— Уб'ємо!

— Убити!

І так, перегукуючись і підштовхуючи один одного, розклекочувались кияни дедалі дужче, велетенська юрба розгойдувалася щодалі загрозливіше й несамовитіше, а там не вмістилася на площі коло Софії, вихлюпнулася геть і, розсваволена й ошаліла, кинулася до Володимирового города, де в монастирі святого Феодора був князь Ігор.

Дуліб писав: «Коли вершник не натягне своєчасно повіддя в свого коня, то куди занесе його кінь? А ще коли кінь схарапуджений...»

Ні митрополит, ні тисяцькі, ні посланці великого князя Ізяслава, хоч були коло Софії з прислужниками і дружиною кінною, якось не спромоглися на дію. Всі вони так і стояли, розгублені й налякані, мабуть, шаленством киян; дружина, хоч могла б легко перепинити шлях розтелесованим, теж не рухалася з місця, не маючи відповідного веління. Мав би схаменутися митрополит Климент і хоч услід юрбі проректи тяжку анафему і, може, спинити високим ієрейським прокляттям не всіх, та все ж переполовинити, розокремити люд, розділити на овець і козлищ, на слухняних і непокірливих, які відразу б втратили половину сили, отже й рішучості. Але й митрополит мовчав, чи то не наважуючись кидати до часу анафему на люд, над яким він щойно здобув священну владу, чи то лякаючись, що грізне його прокляття знадобиться на ніщо і цим похитнеться віра в силу божого слова.

Тільки юний князь Володимир метався то до тисяцьких, то до митрополита, то до дружини, але недосвідченість заважала йому, він не спромігся на рішуче слово, яке б могло зарадити злочину, єдине, що зміг,— мерщій скочив на коня і самотою помчався навперейми натовпові, але вже не встиг проїхати до города Володимирового по вузькому мосту, вщерть загаченому людом. Тоді він рвонув праворуч повз Глібів двір, але й тут кияни випередили його, і поки він дістався з другого боку до монастиря, вбивці вже вдерлися туди й нишпорили по всіх усюдах, шукаючи князя Ігоря.

Той, від природи не наділений здатністю до передчувань, стояв собі на обідні в монастирській церкві, молився перед іконою матері божої. Нападників не зупинила ні святість місця, ні заглибленість князя-схимника в молитву. Вони вхопили Ігоря, зірвали з нього мантію і схиму і, наосліп б'ючи куди й чим

попало, потягли з монастиря. Коло брами зустрівся князь Володимир, який щойно домчав туди кружною путтю. Побачивши його, Ігор заплакав: «Ох, брате, камо?» Тоді Володимир зіскочив з коня, покрив Ігоря своїм князівським корзном, крикнув киянам: «Браття мої, не сотворіть зла, не вбивайте Ігоря!» — й повів того до Мстиславового двору.

Дуліб писав: «Самого лиш корзна князівського задосить виявилося для киян, і відступилися навіть ті, хто був засліплений несамовитістю власною і беззахисністю жертви своєї. А що коли б прихистити було Ігоря не корзном князівським, а дружиною кінною?»

Володимир устиг довести Ігоря до воріт Мстиславового двору, та тут нападники схаменулися, а чи то набігли якісь нові, вони наздогнали втікачів і з мовчазною жорстокістю стали видирати з рук Володимира збитого до крові Ігоря, били Ігоря, били заодно й Володимира, а коли нагодився на те молодший брат Володимирів Михалко верхи на коні й, зіскочивши на землю, спробував боронити князів, били також і Михалка, зірвали з нього хрест і чепи вагою в цілу гривну золота, звалили на землю, топтали, так ніби йшлося тут не про помсту над Ігорем Ольговичем, а над усіма князями малими й великими, з усіх родів відомих і невідомих, нелюбимих і шанованих — однаково. Та й знов скористався Володимир з колотнечі і, все ж не вірячи, щоб озвірілий натовп мстився ще й на малому князеві, не став обороняти Михалка, а мовчки проштовхнув Ігоря в двір до матері, зачинив браму перед самим носом у роз'юшених убивць і мерщій сховав ледь живого князя у кожухових сінях.

Дуліб писав: «Княжий дім виявився замкнений усіма своїми дверима навіть для того князя, що там мешкав. Хто ж то позамикав ті двері й коли, і навіщо? Аби знаття».

Кожухові сіни тільки й того, що знесені були трохи над землею, але ж, відкриті всім поглядам знизу, не становили ніякого прихистку, і переляканий Ігор марно метався від прозирки до прозирки і квапливо й дрібно хрестився на всі чотири сторони світу.

Ті, за воротами, вдерлися в княжий двір, побачили вмить Ігоря, вибили двері в кожухових сінях, стягли князя вниз і тут, коло краю сходів, добили його і за ноги потягли через Бабин торжок до Десятинної богородиці, мовби наміряючись кинути труп перед тою великою святинею. Кому здавалося, що Ігор ще живий, той бив князя далі, так що коли й справді він зберігав у тілі якісь крихти життя, то розгубив їх на Бабиному торжку вже навіки. Віз якийсь трапився на путі, запряжений дохлою шкапою, тоді вбивці змінили свій намір, кинули труп на воза, самі теж позіскакували туди й звеліли хазяїнові везти їх з їхньою страшною поклажею на Поділ. Там на торговищі скинули труп князів у бруд і щезли безслідно, мовби їх і не було ніколи, мовби то й не кияни вчинили зло, а якась наслана лиха сила.

І хоч ніхто не бачив, щоб хтось підходив до вбитого, та невдовзі той виявився нагим, наче при народженні, і казали, ніби то потай приходили благовірні й одривали від одягу вбитого собі по шматочку во спасіння й зцілення, аж поки й геть оголили труп.

Дуліб писав: «Від мучеництва завжди очікують чудес, але забувають люди, що бог не страждає ніколи, він тільки радіє або гнівається, то чому ж чоловік не прагне зрівнятися з богом у радощах, а неодмінно шукає чийогось мучеництва!»

Дехто, щоправда, стверджував, що Ігор і не нагий зовсім лежав на торговиці, бо знайшлися добросердні бабусі й прикрили вбитого, хоч і не наважилися обмити кров на його ранах.

Лиш коли сталося невідворотне, то знайшов князь Володимир обох тисяцьких, Лазаря і Рагуйла, і послав їх на Поділ з дружиною, щоб захистили там бодай мертвого, коли не зуміли вберегти живого.

Тисяцькі сказали киянам:

— Ось ви вбили Ігоря, а ми поховаємо його.

На що кияни відповіли їм так:

— Не ми його вбили, а вбили його два Давидовичі та Всеволодович, коли вони задумали зло супроти нашого князя і хотіли вбити його зрадою. Але бог за нашим князем і свята Софія.

І звелів тисяцький Лазар узяти Ігоря й однести в церкву святого Михайла, в Новгородську божницю. Там тисяцькі поклали убитого в труну і прикрили князівським корзном, яке передав князь Володимир.

Вдосвіта назавтра, в суботу себто, митрополит послав ігумена Ананію відспівати за звичаєм належні молитви над убієнним. Ігумен побачив, що Ігор не прибраний по монашому чину, звелів обрядити його і, відспівавши, одвіз до церкви святого Симеона, де й поховано князя. Над мертвим князем ігумен Ананія виголосив казання гнівливо-болісне.

Сказано було таке:

«О лють людської суєти! Хто порятується і хто не постраждає від люті з тих, що живуть у цей суєтний вік? Де любов один до одного, де милість, воістину все зникло й загинуло».

Чутка пройшла така, що від тіла князевого в час переодягання чулося благоухання, але ігумен Ананія не зважив на те. Тоді в кінці відспівування сталося самозапалення свічне в Новгородській божниці, а коли ігумен і на те не зважив, то з неба вдарила блискавиця й прогримів могутньо грім, і стовп світозарний став над церквою, і потряслася земля до самих глибин, після чого навіть ігумен Ананія, наляканий знаменнями, здригнувся душею і, повернувшись з похорону, розповів про все митрополитові. Митрополит же, мовляв, звелів мовчати до пори, в цій темній і заплутаній справі поклавшись у всьому на сили небесні, раз земні сили виявилися неспроможними відвернути злий учинок.

Дуліб писав: «Нез'ясованим лишається, хто перший крикнув коло Софії про вбивство, і хто перший побіг, і хто перший ударив князя, а хто останній. Винних немає, ніхто їх не шукав від першої хвилі й від першого дня, а тепер ніхто й знайти не може».

Так безглуздо й безпричинно загинув у Києві нащадок Рюрика у восьмому коліні, правнук Ярослава Мудрого, Ігор, в хрещенні Георгій, син Олега Святославовича і княжни половецької, в хрещенні Феофанії.

Дуліб писав: «Чим міг так сприкритися киянам Ігор, який прокнязював у Києві всього лиш дванадцять днів, на тринадцятий день уже втікав од Ізяслава і, покинутий дружиною, ганебно загруз у Дорогожицькому болоті й просидів там чотири дні голодний і зрозпачений?

Відомо, що вбитий був великий любитель до ловів звіра й птахів, був читач книг і вчений церковного співу. Він не видавався серед людей, був на зріст невисокий, сухорлявий, волосся, всупереч князівському звичаю, носив довге, мов у священиків, борідку ж мав невеличку, вузеньку. Слабував ще змалку на ноги, від чого в ньому зродилася заздрість до всіх здорових людей, а отже, і мстивість та підозрілість. Навряд чи киянам великою радістю було почути, як недужий Всеволод, що вже й з постелі неспроможен був звестися, виснаживши серце і естество у великих підступах та невситимому блуді, оголосив спадкоємцем київського столу недужого на ноги Ігоря й примусив киян цілувати на тому хрест. Недужий хотів лишити по собі так само недужого, бо здорового не хотів. А народ не хотів собі каліки. Бо коли князь нетвердо стоїть на власних ногах, то вважай, що кульгатиме він не самим естеством, а й духом також».

Прийшов Іваниця, і Дулібові довелося відкласти перо. Бо Іваниця повідомив:

— Утік прибрамний з нашого монастиря.

— Коли? — спитав Дуліб.

— А тоді ж і втік.

Дуліб не зрозумів.

— Коли — тоді?

— Ну, коли вбили князя.

— А цей?

— Той, що відчиняє нам? То новий. Настановив його ігумен Ананія відразу. А той утік. І ніхто не знає куди.

Перший винуватець. Можна відразу вписати в пергамент. Тільки знати ім'я.

— Звався як?

— Сильвестр. Або Силька — по-простому. Вчений вельми. Послушником у самого ігумена був. Потім вів записи монастирські. До брами приставлено в серпні.

Серпень. Знов серпень у Києві. Навіть у кам'яну тиху обитель вдирається він із своїм шалом. Дуліб прикрив очі повіками, трохи посидів так, потім присунув до себе пергамент. Написав: «Перше ім'я винуватця — Сильвестр, монастирський прибрамний. Винний, бо втік. Чи ж стануть відомі ще й інші імена? І хто вони?»

Іваниця не йшов. Дивився, як Дуліб записує на пергаменті, спокійно всміхався.

— Ще знаєш щось? — поспитав Дуліб.

— Оце! — ствердно сказав той.

— То кажи. Тепер все згодиться. Вскочили ми з тобою в халепу.

— Як Всеволод вмирав, то велів приводити до себе хлопчиків і класти голих обабіч.

— Всеволод? — Дуліб якось не міг ув'язати все те, чим вони переймалися нині, з князем, що вмер своєю смертю рік тому в Києві. Щоправда, вмер на початку серпня!

— Оце! Кажу ж. А раз звелів привести дівчину. Поклали голу до нього в постіль, а він закричав: «Геть! Геть!» І знову — хлопчиків.

Дуліб спробував уявити. Як дружинники викрадали по всьому Києву хлопчиків і водили до князя. Як зігнали в палату дівчаток, і вмираючий, великий, товстий, чорно-волохатий, лисоголовий Всеволод показав самими очима: оту. І її вкинули йому в постіль. Голу, злякану, теплу до холодного напівтрупа. І доторк перестрашив її і пронизав усе тіло дрожем. А князя теж ударило мало не до смерті її життєвістю, невичерпною бентежністю і він закричав: «Геть! Геть!» І знов прикликувано хлопчиків і обкладувано ними князя, і спокійна хлоп'яча сила переливалася в нікчемне тіло старого розпусника.

Може, кияни боялися, що Ігор буде таким самим, як і Всеволод? Адже про всіх Ольговичів ішла лиха слава розпусників. А може, встиг Ігор навіть за дванадцять днів свого князювання наробити чогось такого, що не стерпіли кияни й мерщій послали за найближчим з Мономаховичів, а ним виявився Ізяслав, який передбачливо засів у Переяславі, що здавна вважався найзручнішим городом для пострибу на стіл Київський?

— Про Ігоря що кажуть у Києві? — спитав Дуліб Іваницю.

— А нічого. Про смерть — і все.

Винних не було. Прибрамний не йде в лік. Він тільки відчиняв браму. А кого впускав!? Тепер не знайдеш. Великий город затявся в таємниці, не викаже її ніколи й нікому. А звинуватити цілий город? Для цього він мав би бути набагато менший і не Києвом. Бо Київ не підпалиш чотирма кінцями, і людей не виженеш за городські вали, і віри з Києва не візьмеш.

— Не за своє діло взявся,— вголос подумав Дуліб.— Треба вертатися до князя Ізяслава.

— А смерть у Києві? — трохи ображено поспитав Іваниця.

— Довідалися про все, більше не можемо.

— Оце! Коли є про що довідуватися, то чоловік довідається неодмінно. Як хворощів несила приховати від лікаря, коли вони є в тілі, так і тут. Побути нам треба в Києві.

— Добре тобі ведеться в Києві?

— Оце!

Надворі заіржали коні, задзвеніла зброя, незвані й негадані якісь верхівці оточили скит, ще Дуліб з Іваницею не встигли ні здивуватися, ні обуритися, а вже пропхалося до келійки кілька бородатих, забіяцького вигляду чоловіків, внесли з собою кінський дух, запахи ремінняччя і марноти людської, передній без ласкавості й поштивості в голосі спитав:

— Дуліб хто?

— Я,— сказав Дуліб.

— Поїдеш з нами.

— Куди й чого?

— До боярина Войтишича.

— Я княжий лікар,— нагадав Дуліб.

— Князів багацько — Войтишич один.

— Я теж один. Звуся Дуліб. Лікар прибічний великого князя Ізяслава. Чули?

Бороданя трохи спантеличив спокій Дулібів.

— Просить тебе воєвода й боярин Іван Войтишич,— вже інакше повів він мову.

— Так і треба казати. Коли просить, то ще подумаю. А для цього всі вийдіть звідси, бо я хочу тут лишитися.

— Звелено без тебе не вертатися.

— То й не вертайтеся.

Іваниця вже випихав з келійки немитих бороданів, вони виходили, притримуючи широкі мечі, зиркали туди й сюди зарізяцькими очима.

— Оце! — вигукнув Іваниця, зачиняючи за ними важкі дубові двері.

— То що? — спитав Дуліб.— Поїдемо до Войтишича?

— А нащо він нам?

— Коли старий чоловік просить лікаря, то що має чинити лікар?

— А звідки той старий довідався про тебе?

— Не знаю. Не думалося про це.

— Зате знаю я. Ігумен сказав йому. Вони родичі. Войтишич ігуменову сестру за жону мав. Бездітна, як і сам ігумен. Весь рід їхній безплідний. Як сухе дерево.

— Від людей не залежать такі речі,— сказав Дуліб.— А про ігумена й мовити не слід, раз ми в нього в гостях.

— Поспитали б ігумена про того прибрамного.

— Гріх. Святі отці поза всякими підозрами. Та ще ігумен княжого монастиря.

— Вбито теж чоловіка не простого, а князя.

— Але ж це людьми Ізяславовими. А ігумен Ананія — Ізяславів чоловік, як і ми з тобою.

— Хто вбив, того й знайдемо. Хоч би сам бог святий був. Ігумен же, коли хочеш правди, вельми не любить тебе, Дулібе.

— А тебе?

— І мене. Для цього й Войтишича намовив, щоб той нас умкнув до себе. Так ніхто про нас не відав — тепер знатиме весь Київ. Бо у Войтишича на дворі пів-Києва товчеться щодень. Боярин і за стіл трапезувати не сідає, поки не збере душ кільканадцять.

— Звідки відаєш?

— Так. Чув. Надто ж полюбляє, щоб були люди зайшлі, з далеких країн, посли, гості.

— Цікавий до світу?

— Як знати. Один сам цікавий до світу, другий із шкури пнеться, щоб світ про нього чув. Войтишич, може, хоче, щоб не забувалося його ім'я. При багатьох князях був воєводою, тисяцьким. Був у Києві колись Ян Вишатич. Прожив мало не сто літ, перетривав князів у восьми колінах, був у походах з Святославом, Володимиром, Ярославом, з синами й онуками Ярославовими. Вже й на коня не міг сам залізти, то його висаджували, прив'язували до сідла, і так ішов попереду дружини. Сорок літ тому помер, а й досі в Києві згадують. Войтишич і собі, може, воліє такої слави.

— Вмовив ти мене, Іванице. Тепер бачу: треба їхати до Войтишича.

— Оце! Хіба я вмовляв?

— Вже так вийшло.

Вони ніколи не сперечалися. Треба — то треба.

— А як вирушимо? — поспитав Іваниця.— Кінно чи пішо?

— Раз ми князівські посланці, то личить кінно,— відповів Дуліб, складаючи своє приладдя для письма і згортаючи пергамент, в який вже чи й сподівався вписати будь-що нове.— А тим скажи, хай забираються. Поїдемо без них. Знаєш же, де двір Войтишича?

— Оце! — усміхнувся Іваниця і пішов проганяти Войтишичених задирак і приводити коней.

Тепер розповідь переходить на Войтишича.

Він зустрічав Дуліба, ставши перед воротями свого двору. Виявляв честь княжому лікареві, не забував і про себе, бо й хто б то не став перед таким двором, як у Івана Войтишича! Власне, й не двір, а два двори, з'єднані водне. Належали вони колись Яну Вишатичу і його синові Путяті, що був правою рукою великого князя Святополка цілих півтора десятка літ. Але кияни не прощають нікому надто довгого володарювання. Після смерті Святополка двори Путяти й Вишатичів були погромлені,

бояр вигнано з Києва в їхні вотчини, а Володимир Мономах, сівши на стіл великокнязівський, віддав двори своєму воєводі Войтишичу, який і почався з того часу, як боярин київський, а не просто воєвода мандрований князівський — куди князь, туди й він. Хіба ж не ведеться воно так спервовіку: одні бояри кінчаються, другі починаються — на тому й стоїть Київ.

Отож, Войтишич вийшов зустріти гостя аж за ворота свого двору.

Розкрилював обійми ще здалеку, розливав усміх по широченній, колись, видно, золотистій, а тепер сіро-жовтавій від сивизни, покудланій бороді, голосом зривистим чи то на спів, чи то на крик загукав:

— Дорогий ти мій!

По той бік воріт стояв вимитий і вишкрябаний у кожній зморщечці ігумен Ананія, в новісінькій чорній рясі, весь у сяянні золота й самоцвітів, а позад нього в дворі кублилися оті немиті задираки, що намагалися силоміць приволокти Дуліба сюди, знехтувавши його високим званням князівського посла з надзвичайними повноваженнями. Аби не звання посольське, то Дуліб, забачивши ігумена й отих невмиваних зарізяк, спокійно б відвернув коня й проїхав повз Войтишича, мов побіля стовпа або сухого дерева, але становище зобов'язувало до відповідної гречності, тому Дуліб зіскочив з коня, те саме зробив також Іваниця, годилося пішим вступити в двір, раз хазяїн вийшов зустрічати аж на вулицю, вони обидва, ведучи коней в поводу, наблизилися до Войтишича, і тут боярин нарешті зміг зімкнути розкрилля своїх обіймів, мов найріднішого, обхопив він Дуліба, виспівуючи йому в самі вуха:

— Дорогий ти мій!

— Нас двоє,— нагадав Дуліб.— Зі мною товариш мій Іваниця.

— Дорогі ви мої! — не розгубився Войтишич і розкрилився обіймами до Іваниці. Мабуть, як звик замолоду обіймати жінок, то вже й не міг зупинитися, обіймав також тепер і чоловіків, але, як усе, позбавлене прямого призначення, обійми ці вражали нещирістю. Та Войтишич не бентежився несправжністю своєї поведінки, він щосили вдавав гостинного хазяїна, він готовий був обійняти не самих Дуліба та Іваницю, а навіть їхніх коней.

— Дорогий мій,— знов звернувся він до Дуліба, киваючи своїм невмивакам, щоб забрали в гостей коней,— як дійшла до мене чутка, що лікар князя Ізяслава, славний вельми повсюди Дуліб у Києві, то я намірився викрасти тебе, отак узяти й украсти, будь воно прокляте все! Що ти посол княжий, те мене ніяк не обходить, бо я вже давно відійшов від справ державних, маю свої власні клопоти, будь вони прокляті. Але ж мати під боком такого славного лікаря й не запросити його! Ні, ні! Тут вже хоч не для мене, а для мого родича ігумена Ананії —

знаєтесь же між собою? А поглянь-но, який висушений мій ігумен! Ні випити, ні з'їсти — утроба не приймає.

— Бог не велить об'їдатися та обпиватися,— стулив губи Ананія, сухо киваючи Дулібові.

— Ніколи бог не боронив людині випити й закусити, будь воно прокляте! — загиготав Войтишич, горнучи обіймами тепер ще й ігумена, попихаючи всіх своїх гостей до високого кам'яного терема, який був би, може, й вельми показний, коли б не занадто вузенькі віконця в обох поверхах, власне, й не віконця, а щілини — тільки з лука стрелити на супротивника.

— Не переобтяжуй себе, сам ітиму,— ухилився від загребущої руки Войтишичевої ігумен і пішов попереду, посмикуючи голівкою догори за кожним кроком.

— Ігумен, мій родич, не зносить проклятьби,— весело пояснив боярин.— А що таке проклятьба? Це коли закликаєш у свідки дух на підтвердження щирості своїх слів. Ігумен не відає, що то бути воєводою. Я ж відаю аж занадто. Коли воєвода просить дружину: «Да благословить вас бог вистояти в бою»,— то вона побіжить од ворога при першій супротивницькій стрілі. Коли ж скажеш: «Хай буде проклят кожен, хто здригнеться!» — тоді вистоїть у найкривавішій січі.

— Ігумен має слушність,— зауважив Дуліб.— Навряд чи слід нині вживати проклятьби навіть для примовки. Адже на Київ і без того впало прокляття і сталося...

— Сталося? — Войтишич вводив своїх гостей до великої палати, де в світінні товстих свічок сяяв коштовним посудом пишно вбраний стіл.— А що сталося в Києві? Ось тут і тут сідайте, мої дорогі, ти, ігумене, сідай на своєму місці. Все, що може бути гідне уваги, має відбуватися отут, за столом, з моїми дорогими гостями, а в Києві... В Києві вже давно нічого не відбувається. Колись було. Те позосталося в пам'яті. Легко можу пригадати безліч славних подій, хоч і відлеглих на цілі десятки років, будь воно прокляте. Але нині не відбувається нічого.

— Сталося вбивство,— сказав Дуліб.— Невже не чув, воєводо? Вбито князя Ігоря.

— Убивство? — здивувався Войтишич.— Яке вбивство? Вперше чую. Ігумене, то правда?

— Правда,— сказав Ананія.— Великий гріх содіяли кияни.

— Будь воно все прокляте,— замахав руками Войтишич,— я старий чоловік і нічого не хочу знати!

— Мене послано великим князем розплутати темну справу вбивства Ігоря,— мовив Дуліб.

— Розплутаєш, розплутаєш, дорогий. Хоч лікареві годилося б дбати про живих, а не про мертвих. Небіжчиків хай виряджає на той світ наш ігумен. Мені ж старістю вже й не чути б про смерть, будь вона проклята! Бо, щиро кажучи, бачив смертей доволі. Скажи, ігумене!

Ігумен мовчки похилив голову.

У цьому похиленні голови малася б вичитуватися шанобливість до минулих заслуг Войтишича, однак Дуліб був далекий від таких почуттів, йому перед очима постало враз усе темне, відважне, часто злочинницьке життя воєводи, який легко посилав колись на смерть найближчих, тих, кого ще вчора обіймав і цілував, зраджував своїх хлібодавців, змінював князів, мов бездомний пес хазяїв, жив без бога в душі, маючи там тільки ідола, ідолом же тим був для себе сам.

Войтишич починався з Мономаха. Прийшов до Києва вже воєводою великого князя, утвердився в городі серед можних, у князя ж залічувався до найдовіреніших, бо коли треба було послати дружину з зятем Мономаховим, ромейським царевичем Леоном Діогеном супроти самого ромейського імператора Олексія, то послано було Войтишича. З допомогою половців Войтишич узяв кілька ромейських городів на Дунаї і, може б, пішов ще далі, загрожуючи імператорові, але в Доростолі царевича Леона вбили два підіслані імператором сарацинські лучники. Мовби для відплати за смерть Леонову Войтишич ще взяв і поруйнував безліч ромейських городів на Дунаї, кількість поруйнованих городів перевищувала лічбу днів, проведених воєводою в поході, такої слави для руської землі ще, здається, не здобував жоден воєвода, то ж навіть по смерті Мономаховій, коли на стіл київський сів Мстислав, то не відтрутив Войтишича і не наставив свого тисяцького, як велося здавна, а довірився воєводі в усьому, і той служив новому князеві вірою й правдою в ділах славних, а іноді й несправедливих, як то було з повоюванням князівства Полоцького, що його Мстислав загарбав на час для свого жадібного сина Ізяслава.

Служив Войтишич і Ярополку, братові Мстиславовому, але, вичувши вчасно, що сила не на боці Мономаховича, а в руках у чернігівського загребущого князя Всеволода Ольговича, перекинувся з дружиною до того.

Коли по смерті Ярополковій у Києві засів Вячеслав Мономахович і Всеволод прийшов з Чернігова, щоб захопити собі великокнязівський стіл, воєводою в нього був Войтишич, і палив Копирів кінець, викурював Вячеслава з Києва теж Войтишич, бо ніхто б до такого не додумався, хіба що лихий такий половецький хан, як Боняк шолудивий.

На білім коні в'їздив тоді Всеволод у Київ. Вже літній, товстий чоловік, бородатий, окатий, довгоносий, їхав у супроводі тисяцького Войтишича, для якого такі урочисті входини були не первина. Нового князя зустрічали бояри і синкліт. Всеволод зійшов з коня і, приклавшись до хреста, піднесеного митрополитом, оголив лису голову. А Войтишич стовбичив над князем верхи, з коня не злазив, шолома не здіймав, наставляв на Всеволода свою жорстку бороду, мов забороло, мовби прикривав князя.

Змінювалися князі — Войтишич зоставався. Покривав широкою своєю бородою всі злочини й неправди, всі підступи й зради, топив у широкому усміху всі темні діла, випливав з найбурхливішого вировиння, ховав князів, бойових своїх друзів, вмирали довкола нього набагато молодші, а він жив далі, уперто, мов шашіль у дереві.

Вмираючи, Всеволод домігся, щоб кияни цілували хрест братові його Ігореві, цілував хреста й тисяцький Войтишич, а за спиною в нового князя вже зговорився з воєводами Глібом і Лазарем і послали гінців у Переяслав до Ізяслава Мстиславовича, прикликаючи того до Києва. Коли Ізяслав став перед київськими валами, Войтишич з полками перекинувся до нового князя, але, видно, вже втомився він бути воєводою кілька десятків літ, тому при Ізяславові відступився від справ, віддав князеві всю видиму владу, полишивши собі незалежність і почуття вищості.

В його темній і відважній історії бракувало багатьох випадків, цілі роки його життя вмерли з людьми, що були, так чи інакше, свідками тих років, він зберіг з минулого лише згадування про вчинки героїчно-значні і тепер щосили вдавав з себе чоловіка занадто втомленого державно-високим життям, щоб перейматися дрібними клопотами і щоденними подіями, які неминуче відбиваються на побуті й настроях навіть такого великого города, як Київ.

— Може, кияни й согрішили,— сказав він на слова ігумена Ананії,— я ж не грішу більше, а коли й грішу, то не з потреби, а тільки з нудьги. Маю дівку вельми вродливу, можу дати тобі, ігумене, на ніч або й дві. Спробуєш, будь воно прокляте?

— Коли я був у Царграді, патріарх сказав мені,— не слухаючи теревенів Войтишича, урочисто почав був Ананія, але боярин не дав йому докінчити.

— Я вже чув, а гостям моїм розповіси іншого разу, будь воно все прокляте! Тим часом вип'ємо по чарі, ти ж, ігумене, коли не п'єш, можеш заспівати нам тропар. Бо хто п'є вино, то не почує й тропаря, коли вп'ється!

Войтишич ляснув у долоні, забігали довкола столу служки, всунулося до трапези ще кілька мовчазних лизоблюдів, в обов'язок яких, видати, входило вислухування похвалянь і розбазікувань Войтишичевих.

Дуліб спокійно сидів поруч з боярами, звиклий до стриманості й спокою, Іваниця споглядав довкола цікавим оком, сподіваючись винести з цих химерних одвідин бодай якусь користь, бо не вірив, щоб їх отак покликали для самого трапезування в цей, може, найбагатший у Києві дім. Тут мало щось статися, бо завжди скрізь щось відбувається навіть серед найпростіших людей, цей же боярин мав за собою життя таке темне й заплутане, як волосся в його покудланій бороді. Іваниця готов був наплювати сам собі в ковш з медом, коли б виявилося, що

Войтишич запросив їх лиш для трапезування і вони поїдуть звідси, перепробувавши напоїв та наїдків, наслухавшись розбазікувань боярина, самі не мовлячи й слова.

При обіді стояло багато посуду золотого й срібного, великі срібні позолочені чаші, кубки, чарки дивної роботи; служки носили безліч страв: тетереви, гуси, лебеді, журавлі, рябці, голуби, кури, зайці, оленина, вепрятина, телятина; всілякі напої: вино, мед чистий і варений з корінням, квас. Слуги, обливаючись потом від поспіху, носили на пальцях тарілі з смаженииною, інші обмахували боярина для прохолоди, ще інші тримали срібні умивальниці, несли гарячу воду, щоб змивати руки.

Час од часу ігумен Ананія, що не їв і не пив майже нічого, пробував завести своє:

— Як був я в Кведлінбурзі, то германський імператор сказав мені...— однак Войтишич не давав йому докінчити, кричав:

— Ігумен зітканий зі слів, як моя одіж з вовни, будь воно прокляте! Я ж збитий з діл, мов корабель з дубових дощок! Але всі славні діла в минулому, нині ж не відбувається нічого. Правда, лікарю, будь воно прокляте!

— Нагадати повинен,— сказав Дуліб,— що прислано мене великим князем Ізяславом, щоб гнати слід у справі вбивства князя Ігоря. Тиждень тому в Києві сталося вбивство. Князь Ігор, відомо тобі, певно, прийняв перед тим схиму в монастирі святого Феодора, де ігуменом...

— Ігумена знаю,— засміявся Войтишич,— Ананія мені шурин, як праведний Лот був шурином Авраама. І як Лот був єдиний праведник у проклятім богом Содомі, так і Ананія в Києві! Бо вже коли цей город заслужив собі праведника, то ним може бути тільки ігумен! А ми неправедні, будь воно прокляте! Я п'ятдесят літ махав мечем, мов ціпом, яке ж тут праведництво! А що Ігоря вбито — не чув, не чув... Князь нікудишній був, відступався від свого слова, ще й не договоривши до кінця, мужів ліпших перед киянами боронити не хотів, з першого дня пустив усе на темний люд, а тільки ж убивати його ні за що, бо вбивають лише гідних того, твердих супротивників. Як, ігумене?

Ігумен мовчав поштиво й урочисто-сумно.

Войтишич непомітно для гостей показував слугам, кому доливати, смачно поплямкав губами перед самим обличчям у Дуліба.

— Дорогий ти мій, я тобі скажу. Ти чоловік мудрий, але молодший за мене вдвічі, а то й більше, тобі воно ще не все відкрито, будь воно прокляте. Що таке князь? Це щит усієї землі. А що таке земля? Ліси, води, звірі й птиці небесні, небо й сонце? Ні, земля — це люди ліпші. Народжені чи вибрані, виокремлені, заслужені. Князь справжній той, хто вміє оберігати ліпших людей. Такі були Володимир і Ярослав, такі були Мономах і Мстислав, і Всеволод Ольгович теж такий, і князь Ізяслав нині теж такий. А Ігор? В той день, як став він князем,

зібралися кияни до Софії, й цілували ми князеві хрест на покору, а він цілував нам хрест на захист киян — і все було б гаразд. Але якісь людці кинулися на Поділ, зібралися коло Турової божниці, заколотили нове віче, будь воно прокляте! Що має чинити справжній князь? Послати воєводу з дружиною та розігнати горлодерів, будь вони прокляті! А князь Ігор з братом Святославом та дружиною їде на Поділ і так лякається київських крикунів, що й не підступає до них сам, а посилає Святослава. А той цілує хрест на тому, щоб кияни самі собі обирали тіунів і тисяцьких. Чи хто й чув коли таке в Києві! Ігор і собі цілує хрест. Великий князь одним поцілунком віддає всіх ліпших людей — і кому? Тим, що повилазили з нір? Та на них не втримаєшся, бо вони й знов туди позалазять, будь воно прокляте, а під сонцем завжди зостануться тільки ліпші люди! Чи не так, ігумене? Мовчи, бо й так знаю, що скажеш. Погано, коли князь каліка тілом, ще гірше, як і душею теж каліка. Ігор слабував на ноги, а в Києві одразу виказав, що слабує душею також. Коли ж народ допускає, щоб ним правили каліки, то й народ такий — теж каліка. Ми, кияни, не такі, будь воно прокляте. А тому не стали триматися Ігоря і прикликали Ізяслава, князя справжнього, душі широкої, розуму високого, державного. А Ігоря відтрутили, бо Київ такий город, що відкидає все, що йому не годне. Відкидає, відтручує, але не вбиває. Ми князів не вбиваєм. Тут ніхто не вбиває князів.

— Але ж убито,— нагадав Дуліб.

— Дорогий мій,— наставив на нього підняті долоні Войтишич,— ти мудрий лікар і повинен знати, кому які хворощі докучають. Хто на чому сидить, те в нього й болить. Князів убивають тільки князі, будь воно прокляте!

— Оце,— сказав Іваниця.

Мовлено було з такою байдужістю, мовби для Іваниці давно вже відкрилися всі найпотаємніші закапелки Войтишичевої душі, і це стривожило воєводу так, що той, хоч згодом і мав каратися в душі за необачність, швидко нахилився до супутника Дулібового і поспитав з усією можливою для нього доброзичливістю:

— Щось ти мовив, дорогий мій?

— Оце,— повторив Іваниця.

— Старий став, будь воно прокляте. Вже й не збагну, про що йдеться молодим. А колись і я теж — ого! — Войтишич розкинув руки, мовби наміряючись обійняти цілий світ.— Яка жона могла вислизнути з таких-от рук! Не самий лиш меч тримала ця рука! Було й ще дещо — ой було, будь воно прокляте!

Іваниця під ці розбалакування спокійно підвівся і попростував із-за столу.

— Бач! — зрадів Войтишич, що так легко позбувається загадково-небезпечного застільника.— Молодий — то й не хоче слухати старого діда!

— Слова діють мені на ноги,— відбувся жартом Іваниця.— Отак сидиш, слухаєш, ніби воно й нічого. А там находить на тебе щось таке: ще слово — і вже ноги несуть тебе геть, і нічого тут не вдієш.

Ноги винесли його в темні переходи воєводського дому, переходи заплутані й небезпечні, бо все тут будувалося так, щоб перепинити путь незваному, приголомшити й знетямити несміливого, влаштувати в потрібному місці засідку на зухвальця. Іваницю не обходило все це, він не знав страхів, він просувався по заплутаних переходах Войтишичевого дому з такою самою безжурною гідністю, як де-небудь у полі або в прозорому лісі, йому було радісно від того, як уміло вприснув він з-за воєводського столу, де сидінню, здавалося, не буде кінця і де ти сидів, мов зав'язаний у мішку, не відаючи, що твориться довкола тебе, а до такого стану Іваниця призвичаїтися ніколи не міг, та й не хотів призвичаюватися, бо чоловік повинен кинути оком навсебіч, коли не хоче опинитися в безвиході.

Відверто кажучи, Іваниця накинув оком на воєводське обійстя ще коли вони переходили двір і бралися до терема, його вразила похмурість і навіть убогість, як на такого багатого хазяїна, застільна пишнота не зменшила тривоги, яка поселилася в хлопцевім серці, він бачив, що Дуліб теж почувається зле в цьому домі, який за зовнішньою суворістю й зубожілістю ховає стільки розкоші, а може ховати й злочини — хто ж то знає!

«Коли спитають,— вирішив Іваниця,— скажу, що йду справити потребу». Та його ніхто не спитав, ніхто й не трапився йому на путі, лиш коли вже опинився в дворі, то мало не налетів на ошатно одягненого високого чоловіка, що йшов прямо на Іваницю, почовгуючи ногами так, ніби розгрібав сніг. Видно, теж гість Войтишичів, хоч і запізнілий, та й не з тих, що ждуть, поки їх покличуть та нагодують, бо вже десь ухопив краплину, якою, не гаючись, і похвалився, дихнувши на Іваницю таким густим смородом питвяним, хоч з ніг падай.

— Ти хто такий? — хрипко і владно гукнув чоловік.

— А ти хто? — весело поцікавився Іваниця.

— Тебе питають!

— А я теж тебе питаю.

— Мене знає весь Київ!

— Я не знаю — от тобі й не весь Київ.

— Петрило. Чув?

— Ні.

— Не чув? А ось я застану тебе з непоштивою мовою супроти князя нашого, або вночі з світлом у домі, або... Знатимеш тоді восьминника Петрила.

— Не міг ти знайти щось цікавіше для роботи? — з усміхом поспитав Іваниця.

— Та ти хто, щоб отак мені суперечити? — закричав Петрило.

— Іваниця.
— Іваниця? А що це таке?
— Іваниця, та й годі. Чи тобі мало?
— Чого вештаєшся в сім дворі?
— Сидів за столом у воєводи, а це взяв та встав.
— Ти? В самого Войтишича за столом? Простий смерд? І встаєш поперед усіх?
— Час від часу доводиться відносити кудись паскудство, якого набираєшся за такими столами. Чи, може, мав берегти, поки ти прийдеш та забереш від мене?
— Уподобав тебе,— ляпнув Іваницю по плечу Петрило,— віднеси своє та й вертайся до столу. Вип'ємо з тобою. Вип'ємо і послухаємо старого Івана. Знаєш, куди тут іти?
— Знайду. До такого втраплю й без восьминника.

Петрило далі взявся розгрібати невидимий сніг, прямуючи до воєводських палат, а Іваниця почав тинятися по суворому обійстю воєводським, чимдуж вдаючи нестелепу і тим часом накидаючи цікавим оком на все підозріле або просто таке, що могло б пригодитися.

Зазначити треба відразу, що не визирив нічого і повернувся до учти трохи стурбований, бо не звик до непевності й невідомості.

За трапезою нічого не змінилося. Так само безшелесно металися служки, носячи нові та нові переміни, так само просторікував Войтишич, так само пробував похвалитися почутим то від патріарха, то від германського імператора, то від короля франків, то від самого папи римського засушений на тріску ігумен, який, власне, за своє життя не виїздив з Києва навіть до Вишгорода, а брехав лиш для самозвеличення та ще, може, для надання ваги своєму родичеві Войтишичу. Дуліб, як і до того, в розмову майже не встрявав, тільки час від часу пробував повернутися до того, що йому найбільше допікало, однак Войтишич всіляко уникав навіть самого слова «убивство», в чому тепер мав спільника — Петрила, який, перегинаючись через стіл, гукав Дулібові: «Лікарю, скуштуй-но оцього! Плюнь на все й спробуй!»

Отож Іваниця не помітив нічого нового за столом, бо Петрило не міг вважатися тут новим, просто ще один з лизоблюдів воєводиних, хоч і сам у Києві, виходить, чоловік не без значення; не мав Іваниця нічого й для Дуліба, що пригнічувало його вельми, але він би звеселився, коли б міг знати, що за цей час Дуліб уже збагнув хитру гру, затіяну Войтишичем і його друзями; він майже розгадав їхній хитрий задум, який зводився тим часом до уникання розмови про вбивство Ігоря, до уникання самого слова «вбивство», уникання ж якогось слова є несвідомим або ж заздалегідь заповзятим прагненням звернути на нього особливу увагу. Розмова їхня крутилася довкола незвичайної події, не називаючи самої події, мовилося про речі, здавалося б,

геть віддалені й навіть просто безглузді, а чулося Дулібові тільки одне: смерть, смерть, смерть. Говорилося про городи, які Войтишичеві доводилося брати з своєю дружиною, говорилося про київські гори з золотими церквами й монастирями, такими любими серцю ігумена Ананії, говорилося про городські суди, які чинив Петрило, дбаючи про користь князеву і завдаючи при тому горя і кривди людям безіменним, а Дулібові якось воно все змішувалося в одне, він думав про своє, для нього зливалося в нерозривність: Ігор, і город, і гори, і горе.

Вже тільки дивлячись на цих трьох далеко не останніх киян, дослухаючись до їхньої безладної похвальби, споглядаючи розкіш і багатство столу, Дуліб бачив перед собою цілий Київ у всім багатстві його гріхів і цнот. Город убивства. Город смерті.

Ще кілька днів тому він їхав сюди хоч і без охоти, але й не лякаючись князівського доручення. Тепер переконався, що Київ не дається йому до рук.

Цей город видавався Дулібові, мов цілий світ, він навіть був мовби більший, ніж світ, коли що тут зникало — то зникало безслідно й навіки. Не було душі, яка не знала б таємниці вбивства князя Ігоря, але виходило так, що не було душі, яка б виказала таємницю.

— Мені здається, що в Києві прагнення одностайності перевищує прагнення до правди,— зауважив Дуліб, вже вкотре користаючись необов'язковістю їхньої розмови, при якій слова скакали, мов бульбашки на калюжах в час великого дощу.

— Бо ліпше помилятися одностайно, ніж бути правдивим самотньо,— пояснив ігумен.

— А як же слово боже про блаженних праведних? — поцікавився Дуліб.

— Праведні в нас ті, хто з усіма.

Знов розмова точилася мовби про речі відлеглі, але так само, як щонайменша пряма лінія — то тільки відтинок дуги великого кола, яке так чи інакше має замкнутися в нерозривності, вона неминуче мала прийти до того, про що думали, чого не могли забути ніяк і ніколи.

— Я схильний прийти до думки, що в Києві немає винуватців,— ще не вимовляючи слова «вбивство», але вже підходячи до нього впритул, знову заговорив Дуліб.— Та й не може бути винуватців у цьому городі, де й не чувано про вбивство князів або когось із можних. Вигнати з города, розметати двір, спалити доми — це кияни могли завжди, але дійти аж до такого...

— А будь воно прокляте все! — гукнув Войтишич.— Я старістю вже й спати часто не можу. То кличу отроків та послугувачів, обставляюся близькими й добрими, бо нарід у нас добрий, і тоді одні тобі гладять ноги, другі ляскають по стегнах,

по плечах, треті оповідають байки й усілякі сміхи, четверті сопуть на сопілях...

Але Дуліб вирішив бути впертим до кінця і не знехтувати нагодою, випитати в цих трьох, що ж вони думали про те, що сталося в Києві.

— Я ще думав про таке. А чи не могли Ольговичі, щоб заплямувати убивством великого князя Ізяслава, підіслати своїх людей і вбити брата свого Ігоря? Кілька крикунів сколотили віче коло Софії, а там підіслані скористалися з колотнечі й...

— Дорогий мій,— замахав на нього Войтишич,— братовбивство противне душі руській! Тільки в чистім полі, тільки з мечем у руці й з богом у серці...

— А Борис і Гліб? — нагадав Дуліб.

— Вони вбиті Святополком окаянним. То був виродок серед князів і серед люду.

— А осліплення Василька? — знов нагадав Дуліб.

— То рука ромеїв дотягнулася аж сюди. Ти, лікарю, чи й знаєш ромейську вдачу, я ж набачився доволі, будь воно проклятe. А де це Ємець? Чи здоровий?

— Ти ж знаєш, воєводо,— мовив Ананія,— що Ємець тяжко карається синовою втечею.

— Дорогий мій, бездітність твоя не дає тобі збагнути, що сини й виростають на те, щоб утікати від своїх батьків. Колись і я втік од свого батька, хоч він був не останній чоловік у городі, а справляв війтівство [1], будь воно прокляте. Не втік би — я теж став би війтом. А так з божою поміччю та князівською ласкою послужив землі нашій рукою своєю і серцем...

— Тепер послужиш мудрістю,— докинув Петрило.

— Але Ємця треба втішити. І гостям моїм покажу Ємця. Бо ніде не побачать такого чоловіка. Подивимось, лікарю, дорогий мій?

Дуліб радий був нарешті підвестися після затяжливого, мало не камінного сидіння, про Іваницю ж казати в сім випадку зайве...

Знов опинилися вони в понурому дворі, але з появою Войтишича виникла мовби сама собою покірливість, звідкись виступали темні постаті, вклонялися й щезали, інші темні постаті супроводжували хазяїна з гостями, тримаючись запобігливо й пошгиво на відстані. Щокроку вгадувалася тут готовність виконати будь-які веління, невидимі виконавці воєводиних бажань метнулися десь попереду, і все там мало підготуватися ще до приходу Войтишича, він не блукав по двору, не мав шукати те, що хотів бачити,— він просто йшов туди, де воно мало бути, і воно було там!

---

[1] У часи раннього середньовіччя посада війта була не сільська, як пізніше, а міська.

Десь у глибині двору, де висока дерев'яна огорожа заламувалася кутом, переходячи на іншу київську вулицю, вони знайшли високого похмурого чоловіка, що спокійно стояв, спираючись на важкий довгий спис з набагато більшим, ніж звичайно, наконечником. Вражало обличчя того чоловіка, вражало своєю блідістю, майже цілковитою знекровленістю і мертвим якимсь виразом. Коли ж Дуліб та Іваниця, які вперше бачили Ємця, підійшли впритул, то побачили, що в того на місці очей задавнені криваві рани, і тоді вони обидва збагнули причину мертвотності обличчя цього колишнього воїна і водночас вражені були безглуздям його постави, бо спис в руках у сліпого, перестаючи бути зброєю, вже не міг виконувати свого прямого призначення і, отже, сприймався як річ цілковито безглузда.

— Дорогий мій,— майже розчулено мовив Войтишич,— тут ось мої гості, і вони б хотіли побачити, що з тобою зробили ромеї, коли ми разом ходили на Дунай. А вже ти їм покажеш, що воїн завжди лишається воїном. І в старощах, і в нещасті, і в горі — завжди воїн. Покажи-но їм, дорогий мій! Тут княжий лікар прибічний і його слуга.

— Товариш,— нагадав Дуліб.

— Товариш,— повторив Войтишич,— бач, як постарів ваш воєвода, будь воно прокляте, вже й слова забуваю. Покажи, дорогий мій Ємцю.

Ємець мовчав і не зворухнувся на мову воєводину, видно, звик стояти отак і дослухувати до кінця, навчився терплячості, знав схильність Войтишичеву до словоливства, тому зачекав ще трохи й по тому, як Войтишич умовк, грубим і мовби знайомим Дулібові голосом гукнув кудись у куток огородження дворового:

— Ойко, кричи!

Дуліб з Іваницею разом глянули туди, куди послав своє веління Ємець, і побачили те, що мали б давно побачити: вкопаний у землю, збитий з грубих обаполів щит, широкий і високий, мов брама, і з-за того дубового, страшного своєю міцністю й нелюдською похмурістю щита вдарило на них дівчаче, майже дитяче, розпачливо-болісне голосіння:

— Ой-ой-ой!

І важкий Ємець, змолоділо скинувшись, миттю замахнувся своїм списом і пожбурив його просто в те голосіння, і гостре залізо ввігналося в щілину між обаполами, так ніби хотіло проринути на той бік і вразити невидиму дівчину.

Несподівано швидкими були руки Ємця, але ще швидшим виявився Іваниця, бо полетів разом із списом, навіть мовби випередив списа, і поки вбивався гострий наконечник у міцне дерево, хлопець опинився за дубовим щитом і відразу висмикнув звідти невисоку чорняву окату дівчину, одягнену в білу лляну сорочку, в накинутім поверх сорочки корзні з білого козячого

хутра, голоногу й босу, хоч осінній день не міг похвалитися теплом.

— Оце,— сказав Іваниця чи то здивовано, чи то зраділо, чи то навіть загрозливо.

— А не займав би ти її! — невдоволено промовив Ємець, так ніби бачив усе, що діялося довкола. І знов Дулібові видалося, ніби чув цей голос і чув зовсім недавно. Він ще й досі дивився на спис, який ледь помітно здригався від удару, і спис той теж нагадував йому знайоме, не треба було й відбігати далеко спогадами, загадкова перша ніч в монастирі ігумена Ананії стояла в нього перед очима, не вірилося тільки, щоб оцей сліпий і, власне, безпомічний чоловік зміг пробратися за монастирські стіни, знайти кам'яний скит, виманити за двері його, Дуліба, і вдарити списом на смерть. Але все було те саме: і грубий голос, і великий спис, і вправне кидання на голос у темряві, бо сліпому байдуже, чи надворі світить сонце, чи залягає ніч. Для нього довкола вічна ніч, і він якось навчився в цій вічній ночі поціляти страшною зброєю так, як не зумів би й зрячий.

— Дорогий мій,— звернувся до Іваниці вже й сам воєвода,— слухай, що тобі каже цей чоловік.

— Оце,— безжурно відмовив Іваниця.— Не звик я, щоб отак збиткувалися з дівчат.

— Вона його донька! — гукнув Петрило.— Знай і не втручайся!

— Донька — то й нічого. Однаково не допущу. Хочеш, щоб я за тебе обстав? — спитав він дівчину.

— А не хочу ж! — сказала вона голосом зовсім не таким, як кричала з-за дубового щита.

— Чом не хочеш?

— Не хочу, щоб тебе вбили.

— А мене вбити не можна,— засміявся Іваниця.— Он Дуліб, княжий лікар, він тобі скаже, що Іваницю вбити не можна.

— Князь пробував обстати за мене, та й того вбили,— сказала дівчина голосом сумним і безнадійним.

Ось воно! Слово мовлене! Тут не уникають цього слова, не оббігають його довкруж, тут лунає воно в усій неприхованій наготі й загрозливості.

— Князя? — підступився до дівчини Дуліб.— Ти сказала — князя?

— Сказала — та й уже. Вбили його. А хотів мене захистити отак само.

— Князя Ігоря?

— Інших ще не вбивали.

Дуліб мало не спитав: «А хіба й ще мають убивати?» — але вчасно стримався, глянув на Войтишича. Той теж глянув на княжого лікаря і розвів руками, мовби хотів сказати своє улюблене: «А будь воно все прокляте!»

— То виходить...— Дулібові аж віддих перехопило від нетерпіння.— Виходить, це ж як?

Йому ще не вірилося. Шукав у Києві, розпитували з Іваницею, ніхто нічого не міг сказати певного, ніхто не зраджував таємницю великого города, а тут ось... Як же це? Дозволь допитати Ємця, воєводо? Допитуй, будь воно прокляте. Ти знав про це, Ємцю? Питаєш, чи знав? А що може знати сліпий? Я спитав би тебе, видющого, ти знав про це завчасу? Та й тепер знаєш щось доладне? Ні, я спитав не так. Тебе треба питати навпростець: це ти вбив князя? За те, що той колись образив тебе, втрутився в твої родинні справи, взяв його та й убив? Так? Сліпий не може мати ні на кого серця. Бо сліпий не бачить. Тоді я так само не бачив, як і сьогодні, як і багато літ до цього, стояв собі й метав списа, щоб рука не забувала і щоб у плечі не свербіло, бо в старого воїна свербить у плечі, коли не маєш справи зі зброєю щоденно. Тобі се невтямки, бо чую по твоєму голосу — не воїн ти. Лікар я — ось хто. Ну, та однаково. А я маю щодень метати списа. І для себе, та й для мого воєводи, щоб розважити його старість, коли треба. Князь Ігор їхав повз воєводин двір. То був другий день князювання Ігоря в Києві, а ще мало бути лиш десять днів того князювання, та Ігор не відав, вважав, що вже сів тут довіку. Так він їхав, а я метав списа, Ойка кричала за моїм велінням, князь почув і рвонув у двір, ще й порубав челядинців воєводиних, які не відчинили брами вчасно й миттю. Воєвода Войтишич теж їхав з князем, та не постиг за ним, як той вдирався до його двору. Може, й княжої служби відцурався саме тоді. Та це діло воєводине. Ойці князь сказав: «Приходь до мене, і щоб волосини на твоїй голові ніхто не торкнув». Дівча дурне — піду й піду до князя, бо кликав. А хто ж не відав, які Ольговичі ласі до моложатини! Ойка ж сходила двічі до Ігоря, принесла нове корзно коштовне, Кузьма порубав його і знов зодягнув на неї стару козячу шкуру. А ти й пустив доньку до князя? Пустив, бо що може сліпий? Каже Ойка, що не далася, а ходити — ходила. Кузьма кипів, чуючи про Ігоря. Коли того вигнали з Києва, казав, що так йому й треба, а згодом дивувався вельми Ізяславовій м'якості, коли той випустив Ігоря з поруба, перевів з Переяслава до Києва та ще й дозволив бути в батьківському монастирі. Кричав Кузьма: «Вбити його слід! Вирвати коріння Ольговичів у Києві!» То він і на вічі кричав? Може, й він, може, й інші. Не був там. Метав собі списа, а Ойка кричала мені з-за обаполів. Але ж до того Кузьма, син твій, кричав, що треба вбити князя Ігоря, себто вже й не князя, а ченця, схимника святого, вбивати якого гріх непрощенний. Ти чув і мовчав. А хто мовчить, той теж мовби стає співучасником убивства, коли воно вже стається. Подобається тобі, лікарю, то можеш і мене вважати вбивцею Ігоря.

Тут втрутився Войтишич, хоч виглядом своїм показував, як то йому не хотілося втручатися.

— Ємець воїн, а не вбивця,— сказав він і ще розкрив рота, щоб додати своє звичне «будь воно прокляте», але передумав і лиш посопів у покудлану бороду.

— Досі не бачив різниці між сими,— пробурчав стиха Іваниця, але так, що Ойка почула і блимнула йому своїми іконними очима, в глибині яких цілі оберемки чортів.

Хто може зважити на якийсь там крик хлоп'ячий? Кричав і кричав собі Кузьма та погрожував-похвалявся. Крику на землі багато, діла менше. Так воно все якось і минає. Ну, а що тут не минулося безслідно, то вже ніхто б не міг знати. Тоді прибігли люди, сказали: Кузьма вбивав Ігоря. Завдав першого удару й останнього. Хтось там держав, хтось там смикав на князеві одіж, а Кузьма бив. Я навчив його кидати спис, а хто вміє кидати спис, той уміє бити також. І той чернець був з Кузьмою від самої брами і до кінця. Разом і втекли з Києва. Бо тут їм не жити. Який чернець? Прибрамний з монастиря. Відчиняв браму перед Кузьмою і вів усіх до церкви, де молився Ігор. Чому ж не сказав нам, ігумене, в перший день нашого приїзду? Бо ігумен святий чоловік. Несила йому втручатися в бруд і злочинність життя щоденного. Лиш такий відважний чоловік, як воєвода, має мужність говорити про все, не приховуючи.

— Та будь воно все прокляте,— зітхнув Войтишич.

А Ойка в цей час шепнула Іваниці: «В монастир не вертайтеся, перебудьте десь на Подолі. Я знайду тебе». Іваниця поправив на дівчині біле корзно, доторкнувся пальцем до ніжної Ойчиної шиї, відсмикнув руку, ніби опікся. Щось чортяче було в цій дівчині, нещасній і загадково незалежній водночас, незалежній ні від кого і ні від чого.

Гаразд, Ємцю, тяжка наша розмова, та не я тут винен, отож скажи мені ще одне. Скажи: це ти хотів мене вбити в монастирі? Ти кидав спис?

Сказали мені: Кузьма в монастирі. Ховається. Не мав я жалю до Ігоря, та й ганьби на свій рід брати не хотів. Мій син — мав його сам і скарати. Пішов, покликав, метнув списа. Вгадав ти лиш наполовину. Бо зовуся справді Кузьмою. Мені більше й не сказано. Сказано: Кузьма в монастирі, в скиті князевім. Раз Кузьма — мій син. Більше Кузьми для мене немає. Звуся тепер Дуліб, про Кузьму ніхто й не відає тут, у Києві. Трохи дивно мені. Та все обійшлося, то й не будемо більше. Хоч ти б міг тоді поспитати ігумена. Він би й сказав тобі, що не син, а лікар княжий. Хіба ігумен зі мною стане говорити? Може, ти чув, щоб він обізвався до мене бодай словом отут? Ігумен чоловік святий і стоїть високо, а ми внизу, в темнощах і лихові.

Тут Іваниця вирішив, що вже годі приховувати свою нічну пригоду в монастирі, він схитнувся до Дуліба, щоб розповісти,

як його виманювано тої ночі із скиту, але Ойка вхопила хлопця за руку, шепнула: «Мовчи, то була я!»

— Ти була? — не повірив Іваниця.— А чому біла? Ти ж чорнява!

— Чорнява, а вночі біла.

— І то ти мене водила й заманювала?

— Я.

— А куди щезла?

— Сюди.

— То ти хотіла вбити Дуліба? Може, й мене?

— Нікого ж не вбито, дурню. А сьогодні не вертайтеся в монастир.

— Ойко! — загримів сліпий Ємець.— Не сичи мені! За щит і кричи! Хай мій воєвода ще зігріє серце від списового польоту.

— А так, будь воно прокляте! — гукнув Войтишич.— Челядь, де мед і вино? Несіть сюди кубки, бо чи я ще й побачуся більше з моїм дорогим лікарем Дулібом!

А Петрило мовчав упродовж тяжкої сеї й заплутаної розмови, тільки сопів та почовгував ногами. Коли ж збагнув, що все тут сказано, висунувся наперед і звернувся до Дуліба:

— Обідати завтра в мене.

Схоже було й не на припросини, а на веління, однак Дуліб не був би сам собою, коли б так легко піддавався кожному. Схилив голову, дякуючи, а згоди не дав.

Обідали вони в Петрила і не в Києві, на князівській Горі, а на Подолі; і не за розкішним столом, а на старому дубовому пеньку, поставленому посеред хижі, повної протягів і темряви, щоправда, просторої, бо хазяїн любив простір; а їли хліб, та цибулину, та м'ясо таке старе й тужаве, що хазяїн сміявся: «Ця корова була ще старіша за мене». Хазяїна звали Кричко, і не через те, що належав до крикунів, хоч голос мав далебі не кволий, а передовсім тому, що все своє життя виплавляв крицю в невисокій домениці, поставленій на самому березі Почайни так само, як і хижа Кричкова. Чоловік він був віку невизначеного, тілом швидше кволий, аніж могутній, як уявлялося б, зважаючи на взаємини його з залізом. Хоч постачав крицю для мечів, стріл і списів, сам зброї не мав і не любив її, бо любив волю, а зброя волю не те що обмежує — просто знищує. Домеництю поставив коло самої Почайни, бо для роботи потрібно було багато води, хижу втулив теж там з замилування до волі, ладен був щороку ставити нову хижу, бо стару зносили весняні розливи Почайни, зате почувався незалежним отут, де кінчався Київ, де кінчалася влада, що нею напханий був город по саме нікуди, де не міг дістати Кричка навіть сам Петрило, сила якого кінчалася, згідно зі звичаєм і давніми правдами князівськими, ще від Ярослава Мудрого, на відстані від берега, рівній киненню палиці. Вибрав Кричків двір Дуліб. Сподобалося йому, що за Києвом, подумалося: «Ось незалежний ум, чоловік, до якого

б мали прийти в перший день свого прибуття; цей знає найбільше, його знання безкорисливе, отже, чисте й правдиве». Кричко зрадів гостям, бо таких не мав ще ніколи. Приїздили до нього за крицею, брали своє, платили, їхали собі. Знічев'я перемовлялися словом, але йшлося завжди лиш про залізо та про залізо, а чоловік м'якіший од заліза; от і його жона, до слова кажучи, давно зійшла з цього світу, а залізо є, щодня закладаєш у доменицю руду, вапно, вугілля, дмеш міхами, палиш вогонь.

— Нам треба притулок на кілька день,— сказав Дуліб.— Заплатимо добре, будемо лиш спати, та щоб коні поночували.

— Коні можна й на пашу,— показав Кричко на зелену, вже трохи пожовклу подекуди від осінніх вітрів луку,— а ви будьте там, де я. Ні ліпше, ні гірше вам не буде. Хто ви, не питаю, бо й так бачу.

Дуліб сказав йому, хто вони і нащо в Києві, а Іваниця тільки зирив на Кричка своїми незатьмареними очима, а наприкінці додав те, про що забув Дуліб: що вони сюди просто з обіду в самого Войтишича.

— Чи, може, й не чув про Войтишича? — спитав Іваниця Кричка, викликаючи того на відвертість одразу.

— Чом би й не чув? Я все в Києві знаю. Від діда-прадіда киянин. Мої предки жили тут ще тоді, як і князів не було. Хто старший у роду, той собі й князь. Та й сьогодні ще так у нас ведеться. В своєму домі киянин — пан і князь. На вулиці — вільний чоловік. А вже на боярському дворі — лизогуб і лизоблюд. Що до Войтишича попали — ваше діло. Та тільки я б, до слова кажучи, не пішов ніколи. Бо вже всяке бачив Київ, прощав багато чого й багато кому, бо город наш має лагідне серце. Проте Войтишичеві не можемо простити його зрадливості. Міняв князів, як бездомний пес хазяїнів!

— Десь я вже чув це,— зауважив Дуліб.

— Не любив цей чоловік нікого й ніколи, тільки себе, всіх людей ладен би перетворити на воїнів та розбишак, а сам би та загрібав навойоване і зирив, куди переметнутися, де більше зиску. Зненавиділи його кияни, то він і сховався від нас за високим гостроколом, і з служби князівської втік.

— Нам Войтишич поміг,— сказав Іваниця,— ніхто не наставив нас на слід убивства Ігоревого, а він наставив.

— Все брехня,— махнув рукою Кричко,— у Києві не вірте нікому, отам на Горі не вірте. Там одні підкуплені Ізяславом, другі — Ольговичами, треті Юрієм Довгою Рукою, четверті підкуплені всіма відразу, ці найгірші, вони просто мовчать. Трьом речам треба вірити: приятелям, Києву і правді.

— Войтишич — теж Київ,— мовив Дуліб.

— Войтишич не Київ. Ні Борислав, ні Мирослав, ні Гордята, ні Лазар, ні Петрило, ні Василь Полочанин. Київ до часу непомітний, він не пнеться до неба золотими церквами, не городить багатих дворів, не розсиджується на дубових лавах у трапез-

них,— він отут довкола, він підпирає Гору димами, цюканням сокир, дзвенінням молотів, він лягає спати й прокидається надголодь, він нікому не віддасть своєї волі, але не хоче волі нічиєї. Голос Києва треба вміти вловити. Дедалі це стає важче зробити, чують тільки люди із загостреним слухом. Колись можна було чути голос Києва на вічах, та то було давно. Тепер стають довкола князя наймані крикуни, пиховиті бояри, підкуплені зарізяки-горлодери, і вже то й не віче, а марне галасування.

— А на тому вічі, де знесли крик про вбивство Ігоря, ти теж був? — спитав Іваниця.

— Був. І коли Ігоря приймали, був. І на Подолі коло Турової божниці, коли знов князя потягли до себе і забрали в нього силу й владу, там теж був. Та не вийшло, бач, бояри прибрали Ігоря, приманили Ізяслава.

— То Ігор був милий серцю киян простих? — Дуліб кивнув Іваниці, щоб той приніс з саков пергамент і приладдя для письма, годилося записати все про Ємця, та й Кричко мав би сказати щось корисне для справи.

— Легко відмовлявся від своїх слів, а такий завжди підозрілий. Віри йому немає. Та вбивати його ніхто не думав. Виникло якось, ніби з неба впало. Так наче бог почув наші благання і дозволив збунтуватися. Як здійнялася крикнява на вічі серед отих підкуплених горлодерів, то впав з собору згори чорний крук, і те прийнято як знак смерті, після чого вже не було рятунку для Ігоря. Та однаково й без нього ще багато князів. Тут вийшло так: кричали одні, а вже били, може, й інші, бити могли й усі і не самого Ігоря; а який князь попався в руки — того й били. Так і Володимирові дісталося, і малому Михалкові, могли б і затовкти на смерть обох.

— І ти бив?

— Не дотоптався.

— Мені сказали: вбив Кузьма, син дружинника Войтишичевого Ємця, сліпого віддавна.

— Брехня, мабуть. Не знаю Ємця, не знаю й Кузьми, а тільки коли тут замішаний Войтишич, то повинна бути брехня. Не міг один чоловік убити Ігоря.

— Удвох вони. Ще монах. Прибрамний з монастиря святого Феодора. Відчинив браму, показав, де князь, сам перший кинувся бити. Не бачив?

— Сказав же: не дотоптався. І не шукав би я винних, бо тут винний цілий Київ, а город винний не може бути. Хіба що Гора. Гора — то ще не Київ. Там від брами до брами легко пройде мала дитина, що тільки зіп'ялася на ноги. Простір незначний. Зате підлості — досхочу. А пристрасті? Дрібні. Лізуть один одному на плечі й на голови. Той, щоб вище зіп'ястися й діткнутися князівського столу, а той — дограбастатися вже й до самого бога, вхопити його за бороду й першому чути боже слово, щоб

продати те слово з найбільшою вигодою. Хіба ж те все може називатися Києвом? Київ ось тут, вже наш Київ коли заклекоче, коли знесе свій голос вище усіх церков і палат, коли загримить своїм чистим гнівом,— отоді й іде слава по світах про наш город! А наші слова, наш гнів і наші колотнечі викликаються завше потребами. Бо чоловік повинен жити потребами. Як народився на землі під чистим небом, то так і має жити, слухаючи поклику землі під зорями, місяцем і сонцем. Є люди, які вміють чути голос землі,— то віщі люди, перед ними вклоняємося, їх слухаємо. Коли ж їх немає, то слухаємо своїх рук, як вони гудуть по роботі, чого вони просять і що велять чинити. Ось де Київ!

І Кричко показав Дулібові свої руки, попечені вогнем, затвердлі від заліза, потемнілі від років, довгі, якісь мовби безкінечні руки, за якими стояла вічність і які простягалися у вічність теж.

Іваниця приніс приладдя, Дуліб розташувався коло дубового пенька, записав у свій пергамент: «Володарі смертні, але потреби людські вічні».

Кричко визнавав тільки два стани для чоловіка: робота й розмова. Коли не стояв коло своєї домениці, то мав би наговоритися зі своїми гостями, посланими йому випадком.

— Смерть завжди комусь слугує,— сказав він Дулібові.— Треба шукати не винуватців, а тих, хто має користь від смерті того та того чоловіка. Раз убито князя, то й шукати треба серед тих, де він був: серед князів, бояр та ігуменів. Ти там і шукав, а опинився в нас.

— Не шукаємо тут — ховаємося,— сказав Дуліб.— Попередила нас чиста душа, щоб не зоставалися там, де були. Та й убивців названо. Тепер треба йти їхнім слідом. А сліду не відаємо.

— Не гоніть сліду, коли хочете моєї ради. Шукайте корисливих.

— Повинні показати, що князь Ізяслав чистий перед богом і людьми. Ось.

— Хіба він князь?

— А хто ж?

— Марнославний розбишака. Та ти його лікар, отож ліпше вмовкнути.

— Лікарі зикли дивитися правді у вічі.

— То вже й сказав тобі всю правду.

Дуліб записав: «Чоловік повинен жити потребами. Найперша потреба — правда».

Зранку другого дня вони з Іваницею поїхали на київський міст через Дніпро. Воєвода Мостовик, весь у жовто-зеленій сивизні товстих, мов снопи, вусів на понурому обличчі, чоловік неописаних старощів, наставлений, здається, ще князем Володимиром Мономахом, за якого споруджено цей дивний міст, ви-

слухав посланців Ізяславових, яким конче треба знати, хто проходив по мосту з Києва того дня, як було вбито князя Ігоря, вислухав уважно, довго мовчав, а тоді сказав ні до чого:

— Гарно, гарно.

— Оце! — не стерпів Іваниця.— Ми йому про смерть у Києві, а він нам: гарно.

Воєвода звелів засідлати собі коня й поїхав з посланцями до мосту, де стояли два охоронці, люди віку невизначеного, обшарпані, зате з новими і гострими вже з самого вигляду сокирами на довгих держалнах і з очима теж гострими, як леза сокир.

— В ту п'ятницю хто стояв? — спитав воєвода Мостовик, натискуючи на слово «ту», бо тут, видно, запам'яталася п'ятниця вбивства київського і вже вирізнятиметься з-поміж інших п'ятниць ще досить довго, коли й не завжди, поки стоять над мостом наставлені київським князем воєводи.

— Микита й стояв,— сказав один з охоронців, киваючи на свого товариша, який не рвався виказати себе перед воєводою, ще не відаючи до часу, нащо Мостовик допитується.

— Гарно, гарно,— промурмотів Мостовик і кивнув Дулібові на Микиту: — Ось.

Дуліб поспитав охоронця, чи міг би він сказати, хто того дня перейшов через міст з Києва, та й не перейшов, може, а перебіг, утікаючи, перелякани чи просто збентежений, заквапленій.

— Та ти хто? — поцікавився Микита, надаючи гострому своєму окові виразу хитрого, геть не очікуваного в такому, здавалося б, вірному воєводському слузі. Бо не завжди, бач, обшарпаність зовнішня свідчить про те, що й душа в людини геть обдерта.

Дуліб сказав, хто вони з Іваницею і яке тяжке діло покладено на них.

— На кожного, мать, щось покладено,— мовив Микита,— і кожен несе своє. Ваше діло шукати, а моє стояти. А вже що там повз мене йде, то мені однаково. Аби мито платило для нашого воєводи, та не припускалося забіяцтва. Бо вже тоді покажу, що маю топір.

— Так, добрий чоловіче,— спробував злагіднити Микиту Дуліб,— ти стоїш, і око в тебе пильне. П'ятницю теж маєш пам'ятати, бо в Києві сталося вбивство вельми злочинне, хоч, до речі, вбивства всі повинні залічуватись до злочинних. Але це було аж занадто злочинне. То ось. Чи не пригадуєш — не перебігали тої п'ятниці мосту два чоловіки? Один з них мався бути чернець молодий ще зовсім і, кажуть, розумний на вигляд, а другий — отрок з воєводської дружини, при зброї, певно, і з забіяцькими очима, а ти ж забіяк розпізнаєш з одного лиш погляду.

— Чернець? — Микита почухав за вухом.— Монахи не бігають через міст ніколи. Вони їздять і не верхи, а на повозах. І все щось везуть до монастирів. Вже туди понавозили, мать,

стільки, що й не розгребеш ніколи. Може, й у ту п'ятницю переїздили мостом — хіба згадаєш?

— Хіба не пишете, хто проїхав? — спитав Дуліб.

Микита не збагнув, що його питають.

— Пишете? А що це?

— Ну, заносити на пергамент усіх, хто пройде й проїде.

— Дак це ж грамоту, мать, треба знати, а в нас у Мостищі ніхто не знає. Сам воєвода наш не знається на грамоті, а вже коли воєвода чогось не знає, то як же можемо знати ми!

— Гарно, гарно,— промурмотів Мостовик, який набурмосено прислухався до розмови Дулібової з Микитою.

— А зарубки? — втрутився другий охоронець.— Забув ти, Микито, про зарубки.

— Зарубки? — Дуліб повернувся до того, потім знову до Микити.— Що це?

— А ось.

Микита взяв білий вербовий кілок, що стояв притулений до мостового гульбища. Кілок помережаний був глибокими зарубками, зробленими ножем.

— Це для нашого воєводи. Іде піший по мосту — йому вузенька зарубка. Кінному широка. А для повоза хрестик. Наш воєвода має знати, чи сповна здерто мито з кожного. Бо то ж, мать, дурні люди можуть думати, ніби міст поставлено, щоб вони переходили та переїздили через Дніпро. Міст поставлено, щоб лупити мито для нашого воєводи, та для князя, та чи я там знаю ще для кого.

— Гарно, гарно,— потвердив воєвода.

— Оце! — не змовчав Іваниця.— Про мито не забуваєш, а на тих, хто йде, їде, маєш діряву голову. Тебе ж питають: їхав монах верхи чи не їхав тої п'ятниці?

— А може, й їхав, та я забув,— сказав Микита.— Тут таке діло: поїхав — не вернеться. Він мені не сват, а я йому не брат.

— То їхав чи ні? — твердо спитав Дуліб.

— Сказав, забув, то й забув. І з забіяцькими очима хіба тут один чоловік за тиждень проїздить! Як дружинник, то й забіяка. А коли їде їх десять чи двадцять, тоді десять або двадцять забіяк. А тільки тут вони тихі в нас, бо як гукнемо, та як сколотиться наше Мостище, та як прискочить наш воєвода з отроками!..

— Гарно, гарно,— сказав воєвода і наставив на Дуліба свої сіро-зелені вуса, мовби питаючи без слів, чого тому ще треба тут на мосту.

Повертались ні з чим.

— Корчемницю наглядів я там, коло мосту,— зітхнув Іваниця, коли вони вже побралися на схил, по якому пролягав шлях на Київ,— та не станеш же обідати перед очима в того мамули воєводи! Не міг він пригостити княжого посланця!

Дуліб мовчав. Дедалі більше переконувався в своїй непри-

датності до справи, яку не знати й чому доручив йому князь Ізяслав.

Обідали, як сказано вже, на дубовому пеньку хлібом, та цибулею, та м'ясом, запивали простою водою з глиняного дзбана. Дуліб та Іваниця мовчали, бо нічого не виїздили. Кричко й собі мовчав, бо відчув, що в гостей невдалий день сьогодні, а чи коли й будуть дні щасливіші, то теж хто його знає.

За обідом застала їх Ойка.

З'явилася в хижі безшелесно, мов дух. Ось були вони самі, а вже й вона коло них, у своєму химерному козиному хутрі, довгонога, посвічує іконними очима, розкидає з них по закутках оберемки чортів, супить густі брови, що зрослися на переніссі всуціль, і від того очі ще глибші, а тьмаво-золоті вибризки ластовиння на носі й на щоках здаються такими несподіваними, ніби ось щойно хтось дав їх дівчині поносити на короткий час.

Вона привіталася чи то до всіх одразу, чи тільки до Іваниці, принаймні все виказувало в ній намір говорити лиш з ним, інших мовби й не помічала, їх для неї не існувало, вони становили щось схоже на отой дубовий старий пень, коло якого сиділи. Іваниця повівся з нею відразу суворо, ніби вже мав на неї неподільне право. Як могла знайти нас так швидко? Знайшла, та й усе. Чи тобі мало? Народилася й зросла в Києві, не так як дехто, не приблуда в цьому городі й не гість. Все тут знаю. Їсти хочеш? Хіба що води нап'юся. Бо бігла сюди швидко. Не можу надовго відлучатися. Батько без мене безпомічний. Побачила, де ви,— треба вертатися. Проведеш мене трохи? Не сліпий, щоб тебе водити, та вже хай. Бо ти ж, мабуть, і від собак київських не оборонишся. Оборонюся й від собак, і від усього лиха.

Вони вийшли, ті двоє залишилися за пісною, бідною трапезою. Дуліб глянув на Кричка, всміхнувся.

— Вона звідти, з князівської Гори.

— Люди живуть скрізь,— знизав плечима Кричко.— Мій син теж там. Не казав тобі, бо не заходила про це мова.

— Де ж він там?

— А не знаю. Десь. Заліза йому мало. Ігумени взяли. Ще малим.

Розмова урвалася. Мов той вогонь, що в нього більше не підкладають дров.

— Молоді,— знов порушив мовчанку Дуліб, киваючи на двері, крізь які вийшли Іваниця та Ойка.

— Ти теж ще не старий.

— Не про мене мова. Маю вже це позаду.

— Кожен має щось позаду. Один озирається туди, бере там силу а чи сум, другий боїться.

А ті двоє йшли берегом Почайни, осіння трава була причаєно холодна, вона мовби зготувалася вже сховатися під сніг, який міг випасти найближчої ночі, бо в Києві сніг падає завжди зненацька, вибираючи для того найнесподіваніший час. Іваниця

толочив траву чобітьми, полишаючи два темні ручаї слідів позад себе; Ойка йшла боса, ступала обережно, майже не доторкалася трави, не було після дівчини ніякого сліду, тільки червоніли від холодних доторків її ноги, і в Іваниці щеміло серце від того холоду, так ніби сам ішов босий по вдареній першими осінніми заморозками луговій траві.

Чому ти боса? Чи не маєш чого взути? Боса, то й боса. Хіба тобі про все розкажеш? Можеш не розказувати, знаю без того, що нещасна, і хотів би тобі помогти, все б віддав, аби ти тільки стала щаслива.

Вона розхристала своє козине хутро, перса її стріляли врізнобіч під білою лляною сорочкою, вона всміхалася вже й не очима та устами, а здавалося, кожною своєю тьмаво-золотою веснянкою.

Що ти можеш? Ніхто нічого не може. Боярин Войтишич — і той не може. Князь пробував прийти на поміч, а де він тепер? У могилі? І ви з своїм костоправом шукаєте сліду і не можете на нього втрапити. Він не костоправ, він мудрий чоловік, творить чудеса. Чудеса — це коли воскрешають мертвих. А ніхто ж не воскресив ще нікого, і ви не зробите того. І батька мого видющим ніхто не зробить, бо очі йому випекли ромеї. І всі від мого батька втікають, мати втекла, як мене народила, Кузьма тепер утік, я сама лишилася. Не можу покинути батька, бо й що він може без мене? Таж він знущається з тебе. Хіба можна кидати спис у рідну дитину? Мусить кидати, бо за це його Войтишич годує. Кидав на матір, вона отак кричала, як тепер маю робити я; вганявся спис у дошки перед її обличчям, проломлювалося залізо крізь щілини, мало не дістаючи материних очей; я мала ойкати за дошками, щойно зіп'явшись на ноги, так і прозвано мене Ойкою за те. Ненавиджу батька, ненавиджу воєводу Войтишича, зненавиділа цілий світ, а куди мені податися? Батько мій рідний, кинути його не можу. Князь Ігор заманював до себе, бігала двічі, думала — святий, а він тільки гидкий розпусник. І однаково жалко його. Брат не міг простити князеві, що той ввірвався в нашу родину, а я не прощу братові, що він... А ти віриш, що твій брат убивав князя? Вірю? Хіба я казала, що вірю? Можу знати або не знати. Вже знаю, а дізнаюся ще більше. Тоді поможу тобі. Адже хочеш од мене помочі? Може, й ще чогось хочу,— сказав Іваниця і спробував покласти руку на оте, що стріляло з-під лляної сорочки. Але руку відкинуло різким і болючим ударом, почувся короткий сміх, мовби сміялася сама зловтіха; таке Іваниці ще й не траплялося в його численних пригодах з дівчатами, хоч, правду кажучи, з киянками він справи не мав ніколи, тож і не подивувався дуже, бо, може, вони так само незвичайні, як город, у якім живуть.

— Повернешся до Києва, тоді, може, й дамся тобі,— сказало десь ніби в травах чи над Почайною, бо, як помітив Іваниця, Ойка не розтуляла уст.

— Повернуся? Та я ще тут і не маю наміру звідси виїздити до часу.

— Пойдеш, бо маєш гнатися за вбивцями.

— А куди?

— Сказано буде.

— Та й хто знає, що вони втекли? Може, сидять у Києві, ховаються.

— В Києві не сховаєшся. Ви з своїм лікарем сховалися?

— А ми й не пробували. Вибрали оселю, відкриту для всіх вітрів.

— Оселю — так. А в монастирі? Знайшли вас і там.

— Ти хотіла мене вбити.

— Дурню! Коли б хотіла — давно вбила.

— А Дуліба? Метав же Ємець списа.

— Трохи полякав. А то ви обидва занадто неповороткі.

— Хочеш побачити, який я жвавий?

— Вже побачила. Стій тут, далі піду сама. Прийду до вас ще.

Вона зникла так само, як і з'явилася.

— Оце! — зітхнув Іваниця.

А вночі Ойка прибігла знову. Мала якесь незбагненне чуття, видно, бо в темряві безпомилково розрізнила з-поміж трьох сплячих у Кричковій хижі чоловіків саме Іваницю, штовхнула його стиха, прошепотіла: «Вийди-но зі мною». Він прокинувся миттю, вирішив, що це вона прийшла лиш до нього, смикнувся, щоб ухопити її й, може, затримати отут коло себе, бо саме вгрівся, гарно було лежати під хутром, а ще коли б там дівчина, то й ого! Але Ойка не далася йому до рук. «Виходь!»

Надворі, щулячись від холоду, Іваниця розгледів поруч з Ойкою якогось чоловіка. У темряві той видався чи не нужденнішим і розчухранішим за отого хитрого Микиту, що з ним мали бесіду на мосту.

— Коли хотіла, щоб я тебе поцілував, то могла б і без свідка обійтися,— невдоволено сказав Ойці Іваниця.

— Цілуватимеш, як повернешся до Києва, сказала ж тобі.

— Нащо повертатися! Адже я тут.

— Був тут, а тепер не будеш.

— Коли ж маю їхати?

— А ось чоловік тобі скаже.

— Не збреше коли, то скаже.

Чоловік, хоч який убогий, образився вмить:

— А чого б мав брехати! Мене просили, я передав, а там хай хоч земля западеться.

— Хто ж просив тебе?

— Брат ось її. Кузьма, брат ось цієї дівки, виходить.

— Де ти його стрів?

— Там, де люди блукають. Подалі від князів та від бояр. Утікав він із ченцем гостроязиким, бралися в Заліську сторону, до Юрія Довгої Руки, в Суздаль, виходить.

— Звідки знаєш, що в Суздаль?

— А сказали ж. За язик не тягнув, самі сказали. Кузьма, виходить, і сказав. Не сказав, виходить, а попросив. Каже, ти, чоловіче, однаково на Київ берешся, то знайди в Києві воєводу Войтишича, його там кожен собака знає, а в того Войтишича на дворі, виходить, батько мій, себто Кузьмин батько, Ємець, дружинник є сліпий. Знайдеш, каже, то й передай йому. Кузьма, мов, син, просить прощення, шукати його не треба, бо побіг до князя Юрія Суздальського, а дасть бог, то колись і повернеться, мов, до Києва, виходить, зі славою.

— Ти знав Кузьму давніше, чи як?

— Звідки б мав знати? І в Києві зроду не був. Зустрілися, чоловік і попросив. А мене коли хто попросить, то я... Мені що?

— І ото він тобі так зопалу й виклав, як на сповіді: і хто такий, і куди береться? А тепер ти думаєш, тобі повірять?

— Виходить, ще й не віриш? То й не треба. Хіба я плати від тебе хочу. Попросила дівка, прийшов, сказав тобі, хоч і тебе, виходить, вперше бачу і не знаю, що ти за таке. Моє діло, виходить, маленьке...

Чоловік повернувся й пішов собі.

— Ей,— тихо погукав його Іваниця,— куди ж ти? Стривай, я ще маю тебе попитати.

— Напитався вже,— долинуло з темряви.

Чоловік зник, мов його й не було тут ніколи, і не повірив би в цю з'яву, коли б не біліла своїм козиним хутром Ойка. А ще хотілося вірити не лише в саму розмову, але й у правдивість чоловікових слів, надто вже він був нещасний на вигляд, а таким Іваниця вірив завжди.

— То ми їдемо,— сказав Іваниця до дівчини.— Може, й ти з нами? А то знайдемо твого брата, що з ним робити?

— Не знайдеш ти його.

— Оце! Чом же не знайду?

— Спиш багато. Коли не прийду — спиш.

— Оце! А ось я покажу тобі, що не сплю!

Він знов хотів упіймати її за руку, але вона вивернулася, відбігла подалі, сказала з відстані:

— Їдь. А схочеш повернутися зі своїм лікарем — ждатиму.

— Хоч доторкнуся до тебе,— заканючив Іваниця.

— Тоді й доторкнешся. Князям не давалася, а тобі...

Щезла — ні слуху ні духу. Іваниця зітхнув, ще трохи постояв, бо не вірив, що так безглуздо закінчиться його пригода з цією несамовитою дівчиною, але не діждався нічого, тоді пішов будити Дуліба.

Дуліб, щойно почув про новину, звелів сідлати коней.

— Повертаємося до князя Ізяслава. Не гаючись.

Іваниця почухувався в темряві, кректав.

— Не дуже мені кортить вибиратися з Києва, Дулібе.

— А що маємо тут незроблене?

— Ти, може, й не маєш, а я маю. Дівку полишаю таку, що й казати гріх! Тобі-то воно однаково, ти до дівчат байдужий, а в мене мовби щось вступило. Ніде ще такого не було.

— Вступало й у мене,— зітхнув Дуліб.— Вступало, а доводилося все кидати й отак... Та й не так, а... Втікати довелося, Іванице. Не знаєш ти про це, і ніхто не знає...

— Оце! — подивувався Іваниця і пішов готувати коней.

Кричко підвівся, щоб провести гостей. Не спитав, чому такий поквап, не припрошував дочекатися ранку. Раз людям треба, то треба.

— Будете в Києві — не обминайте,— сказав на розстання.— А що повернетеся сюди, то знаю напевне. Бо хто раз побуває в цьому городі, не забуде його до смерті. Ви ж молоді, до смерті далеко, воля в руках, сів на коня — та й знову в цьому благословенному городі.

— Приїдемо,— обіцяв Дуліб,— ще й не раз приїдемо, добрий чоловіче. Іваниця готов уже й зараз розсідлати коня.

— Чув, чув, як зін сокорив з дівчиною, та й ти, лікарю, ще ж маєш усе попереду.

— Важко про те судити, чи має щось чоловік попереду, а чи вже все лишилося позаду,— сказав Дуліб, рушаючи в путь, і був у його голосі такий неприхований смуток, що їхали вони з Іваницею мовчки і вздовж Почайни, і до самого мосту, і через дніпровський міст, і далі по князівській дорозі попід дубами, і весь той час думалося княжому лікареві про минуле, приховане від усіх очей відстанню й часом, приховане й затаєне від усіх, та тільки не від самого себе, не від власної пам'яті.

Легко було простежити напрямок спогадів Іваниці. Вони й досі блукали по зеленій почайнинській луці, никали за безслідно щезлою дівчиною в білім козинім хутерку. Зате Дуліб одбіг пам'яттю в такі неспогадані далі, що про це доведеться повести мову осібну, не лякаючись загрози розтягнути й без того задовгу нашу розповідь.

Отож розповідь переходить на Дуліба.

Почати з того, що жив чоловік на ймення Кузьма, прозваний Дулібом. І не через батька і навіть не через діда. Може, тільки пращури його походили з дулібів з-над Дністра, але де ті дуліби, важко й сказати, бо зникли й перекази про них, а відомо ж, як швидко зникає все те, що не полишає сліду в людських душах. Ну, то от Кузьма одержав своє прізвисько не тому, що лишився в ньому корінь дулібський, а мабуть, через свою спорідненість з тим давно зниклим плем'ям, спорідненість же ця полягала в загадковості. Бо коли пішов по людях і став виказувати своє лікарське вміння, то межувало воно з чаклунством і чарівництвом; чоловік цей не міг сприйматися нарівні з іншими,

його хотілося вмістити в часи давно минулі, поміж людей, саме ймення яких відлунює незбагненністю.

Для самого ж Дуліба його вміння з'ясовувалося вельми просто. Він перейняв його від матері та від баби, а тим дісталося в спадок від їхніх матерів і бабів; прекрасне вміння лікувати людей переходило в їхньому роді від одної жінки до іншої, так тривало багато поколінь, може, ряд цей продовжився б і далі, в безконечність, але смерть малої доньки, а потім народження хлопця несподівано урвали безмежність жіночої лінії; постала загроза цілковитого зникнення їхнього вміння, допустити цього ніхто б не міг, тому малого Кузьму стали навчати того, на що, як досі вважалося, здатні були серед них лише жінки з їхньою чутливістю й витонченістю.

Власне, як подумати, то лікарняне вміння їхнє належало до найпростіших. Тут не важили навіть трави, а чи там солі, або ж усілякі дивогляди, як-то: сушені жаб'ячі лапки, товчений панцир від черепахи або пояс з турячої шкіри. Все робили руки, точніше, пальці. Відомо, що кінчики пальців, може, найчутливіші місця в людському тілі, а жінки з роду Кузьминого мали пальці, сказати б, надчутливі, і природа подарувала тим жінкам пальці особливої будови, з якимись мовби подушечками на кінцях, і ось тими подушечками лікарка розтирала, розминала, погладжувала зболілі місця в людини, іноді просто дотикалася, де болить, або там, звідки хворощі розходилися по всьому тілі,— і пропадав біль, зникала слабість, відступала неміч, все «ніби рукою знімало», та й справді рукою. Малого Кузьму навчали всього: і як з одного лиш погляду визначити характер людської недуги, і як вловлювати пальцями хворощі й викидати їх з людського тіла, і як поєднати понадприродну чутливість пальців з міцністю й витривалістю, бо в людей неоднакове тіло; є м'яке, як віск, є ніжно-шовковисте, є таке, мов сире тісто, а є міцне й затверділе, мов корінь або камінь. Іноді на тілі створюються ніби вузли з вірьовок, які б ліпше й не розминати, а просто розрубувати, вирізати, виривати, але не можна порушувати цілісність людського тіла, бо воно дається один раз і створене в прекрасній замкненості й досконалості, від найменшої ж рани стає схожим на дуплисту березу, яка щовесни болісно плаче своїм соком, або на сосну з жорстоким надрізом на стовбурі, що з нього викапує живиця, або на липу, на яку жінки вішають усі свої прокляття для чоловіків, від чого на тім дереві так багато неприємних наростів.

Дуліб уже зажив лікарської слави на той час, коли в землях, де він мандрував між людьми, переходячи від одного хворого до другого, поширилася чутка про хворощі князя Володаря з Перемишля.

Чи можна зажити лікарської слави, маючи вісімнадцять літ від роду? З жіноцтвом — інакше. Немічних приводили або привозили до всіх Дулібових попередниць, як йому розказувала

мати, ще коли ті були зовсім дітьми. Вважалося навіть, що дитина чистіша і володіє більшою цілющою силою, ніж доросла людина. Багатолітній досвід до уваги не брався, бо хвора людина про досвід не думає, мудрості не потребує,— вона жде тільки чуда, а чудо може вилитися тільки з ясних дитячих очей.

Це — про дівчаток.

Але чудо від хлопчика? Про таке не чувано. Малий Кузьма, переймаючи тонке материне вміння, мав покладатися не на чудо, а на самого себе, тому, не чекаючи, поки осягне всі складнощі й глибини таємничого мистецтва, відважно кинувся в плавбу по невідомих морях людських страждань, вибираючи попервах випадки легкі, майже незначні, пропонуючи свої послуги таким малим хлопцям, як і сам, лікуючи й не навсправжки, а мовби жартома, мовби ведучи якусь веселу гру, що тільки краєм зачіпала людську недугу. Його й не сприймали всерйоз, дражнили то Розминайлом, то Розтирайлом, то Гладуном або Гладунчиком. Але випадки зцілень від доторку хлопцевих пальців намножувалися з часом, вони вели за собою чутку, далі — захват, а там і славу, що, як відомо, літає хоч і без крил, та проникає повсюдно. Іноді слава приваблює чоловіка, веде за собою, іноді штовхає навіть поперед себе. Так, зрештою, сталося й з Дулібом, який у вісімнадцять літ вже мав це прізвисько, опріч того мав неспокій у душі й потяг до мандрів поміж людьми, переходячи від одного хворого до другого, не вибираючи собі немічних, серед яких могли бути багаті й бідні, знатні й геть невідомі, але перед недугою всі вони мали рівність, отож до кожного повинен був поспішати він, Дуліб Кузьма, зрадивши звичаєві цілих поколінь жіноцтва з свого роду, яке сиділо на місці, очікуючи хворих до себе. Зрада ця могла заноситися до лічби тих незчисленних зрад, які можна виправдати. Бо не кожний хворий має спромогу добратися до лікаря, лікар же, та ще коли він молодий і дужий, має собі коня і сподівається на гарний прийом повсюди, такий лікар добереться куди завгодно.

Дуліб добрався аж до Перемишля, і слава, залетівши попереду нього на князівський двір, запровадила молодого лікаря перед очі самого князя Володаря, правнука Ярослава Мудрого, сина відважного Ростислава Володимировича, який у Тмутаракані був отруєний грецьким катепаном, випивши вино з чаші, що з неї перед ним відпив катепан, непомітно впустивши потім у те вино отруту з-під нігтя.

Володар, чоловік уже немолодий, далеко за п'ятдесят літ, страждав нападами серцевої млості, яким передував тяжкий гнів, з роками гнівливість князева не вгавала, а ще посилювалася, відповідно посилювалися й напади млості, так що іноді князь упадав навіть у непам'ять. Не помагало ніщо: ні трави, ні заморські лікарі, ні молитви, ні бурмотіння знахарів. Пояснювали всі неміч князеву його тяжким життям, але від цього Володареві не легшало. Про своє тяжке життя знав і без нагадувань.

Пам'ятав усе. І як лишилися малими сиротами після отруєного батька в далекій Тмутаракані Рюрик, Володар і Василько. І як жили у Володимирі на хлібах у князя Ярополка Ізяславовича, не маючи ні волостей, ні навіть слуги, щоб осідлав коня. І як отримали від Всеволода Київського Червенські городи, але змушені були битися за них, то з своїми князями, то з ляськими. І як Святополк Київський осліпив брата Володаревого Василька, злякавшись зростання сили двох Ростиславовичів. Володар і сліпий Василько не покорилися і два десятки літ змагалися за свої землі з сином Святополка Ярославом, який колотився у Володимирі й околицях, то втікаючи до польського князя Болеслава Кривоустого, за яким була сестра його Збислава, то каючись перед Мономахом, то знов ламаючи клятву й розпочинаючи чвари.

Дуліба впроваджено до князівської гридниці запобігливими служками, які по дорозі нашіптували юному лікареві про тяжкий Володарів норов і ще про тяжче життя його, що, вочевидь, і спричинилося до зродження такого норову. Та хоч Дуліб не міг похвалитися зрілістю й досвідченістю в справах житейських, узвичаєння мав таке, що слова пускав повз вуха, надто ж коли йшлося про хворощі, бо в тому ділі вірив власним очам та чутливості пальців.

Тож коли став перед князем і побачив високого, одутлуватого чоловіка, з ясним, мовби аж золотистим волоссям, нездоровою червоністю на білому обличчі, якої не могла заховати й пишна густа борода, коли глянув на Володареві руки, дужі, короткопалі, неспокійні, готові щомиті вхопитися за меч або за ворожу горлянку, коли почув важке відсапування князеве, що видобувалося з глибин його могутніх грудей, то відразу збагнув, де гніздяться початки хворощів, які докучають немічному.

— Роздягнися, княже, до пояса,— звелів юнак Володареві.

Вельможні, що обступали князя, пороззявляли роти від такого зухвальства, слуги перелякано позадкували, щоб щезнути безслідно, як тільки вибухне князівський гнів, а що він вибухне, в цьому ніхто не мав ніякого сумніву.

Однак сталося інакше. Князь майже розвеселено простежив, як зникають служки, тоді вказав на двері й своїм вельможам.

— Геть! — коротко звелів він. Коли ж ті терлися-м'ялися, вдаючи, що те «геть!» стосується до когось іншого, Володар гримнув на них: — Кому сказано? Геть звідси! Полиште мене з лікарем на чотири ока!

А коли всі вийшли, почав зривати з себе шати, зостався в самій сорочці, спитав мирно:

— І сорочку?

— І сорочку.

— Молодий, а князя оганьбити хотів: роздягти при всіх. Де такого навчився?

— А ніде.

Князь скинув і сорочку. Став голий, тіло мав біле, пухке, безволосе, колись, мабуть, було воно гарне своєю стрункістю, тепер обважніло від жиру, хоч подекуди бугрилися під товщами жиру тугі м'язи. Дуліб пройшовся кінчиками пальців довкруж грудей князівських, тоді сказав:

— Лягти б тобі, князю. Щоб я трохи розім'яв твої груди.

— І поможе? — не повірив Володар.

— Побачимо.

Недовго й тримав князя на постелі, але ввігнав того в піт, та й сам добряче змокрів, бо тяжко було блукати пальцями в покладах жиру, відшукуючи під ними ледь жевріючі вузлики м'язів, пробуджуючи заснулі давно сили в грудях цього старого, знищеного не зрозумілими для Дуліба пристрастями чоловіка. Та ось зарухалися м'язи, ожили сув'язі між ними, заграла ціла грудна клітка, мов той ромейський варган багатоголосий, кволе борсання серця князевого замінилося дужими поштовхами, погнало кров по жилах веселіше, пружніше, ніби в далекій молодості, Володар задихав легше, вільніше, з насолодою, але ще не вірив, боявся повірити в таке дивне переродження своє, спитав Дуліба:

— Справді, це поможе?

— Побачимо,— ухильно відповів той.— Можеш одягатися, князю.

— Як поможе, то золотом тебе обсиплю. Назву прибічним лікарем своїм. Що хочеш — те й дам.

— Нічого мені не треба. Аби лиш хворий став здоровим — ото й усе.

— А брешеш же! — засміявся Володар.— Я б тобі міг щось збрехати, бо ти ще не був у моїх літах, не все знати можеш. Мої ж вісімнадцять хоч і минулися давно, та все пам'ятаю. Багато незабутнього. Ночі, зорі, дівчата. Чи ти й дівчатам отак мнеш тіло, як мені, мовби воно й не тіло, а глина, а ти не чоловік з крові та кості, а бог-творець?

— Дівчата молоді, нащо їх лікувати? — усміхнувся Дуліб.

— Будеш моїм лікарем прибічним,— поклав йому руку на плече Володар.— Будеш?

— Не знаю. Не звик сидіти на місці, лікаря ждуть там, де він потрібен.

— А мені й потрібен. Я старий, і тяжко мені на сім світі жилося в усі роки від народин, а й тепер не легше. Будеш?

Дуліб змовчав, так ніби передчув, що події наберуть перебігу неочікуваного й зловісного.

Сталося це після того, як роззухвалений Ярослав Святополкович вже вкотре повернувся від свого кревного Болеслава Кривоустого з великою військовою силою і пішов на Луцьк, підступив і, вигарцьовуючи попід валами города, галасував, мов той підвойський, щоб відчинили йому брами, як єдиному законному володарю цього, та й не тільки цього міста. Коли ж повер-

тався до свого війська, був убитий з засідки двома невідомими, яких згодом називали як могли, але всі сходилися на думці, що то робота братів Ростиславовичів і не так сліпого Василька, як зрячого Володаря.

Мабуть, Кривоустий був вельми засмучений смертю свого давнього спільника й брата першої своєї жони, та й не тільки засмучений, а може, й розізлений аж до того, що готов був сам іти війною на Русь; але його вельможі надто добре відали, що за Володарем і Васильком стоїть сила набагато більша, власне, як на ті часи, сила незламна: київський князь Володимир Мономах. Не дивно, що не всі вельможі Кривоустого підтримали князя в його намірі розпочати війну, багато хто відхитнувся від нього, з-поміж них найперший Петрок Власт, або Петро Властович, як його звано урочистіше, чоловік небаченого на ті часи багатства, яке дісталося йому не в спадок і не якось інакше, як внаслідок багатолітнього розбійництва, що ним Петрок промишляв на морі Варязькому, нападаючи то на прибережні торгові городи, то на купецькі кораблі, а то й на вікінгів, що поверталися з далеких своїх походів, обтяжені лупом, з приспаною від здобутих неправедно багатств пильністю. Ходили чутки, ніби Петрок з своїми зарізяками викрав скарби датських королів, після чого вже не міг лишатися коло узбережжя і заховався в глибинах материка, повернувшись в рідні краї, але не нікчемним пройдисвітом, яким звідти подався колись у світи, а чоловіком багатшим за самого польського князя.

Ну, то Петрок Власт, зачувши про наміри Кривоустого, не просто спротивився їхньому здійсненню, а взяв з тридцять своїх найвірніших людей і прискакав з Кракова до Перемишля вже як ворог Кривоустого і новознайдений друг князя Володаря.

Він усіляко вихваляв Володаря, щодня підносив йому та його доньці Марії коштовні дарунки; наблукавшись по світу, знав Власт, як повестися з людьми, підлещувався до князя, жартував з удовицтва Маріїного, бо вона в дванадцять літ віддана була в жони синові Мономаха Романові, але відразу й овдовіла,— слабий здоров'ям Роман не витримав подиху прип'ятських боліт і помер, щойно засівши в Володимирі, куди посадовив його Мономах на місце вигнаного Ярослава Святополковича.

Петрока не зіпсувало багатство, він не забув про своє просте походження, поки терся серед можних, умів стати кожному другом і братом, для кожного знайти властиве слово, прихилити до себе найпохмурішу душу.

Прибуття Петрока до Перемишля припало саме на час, коли Дуліб стосував своє лікарське мистецтво до князя Володаря, і чи то загальне піднесення, чи й справді Дулібове вміння стали тому причиною, але князь відчув себе набагато ліпше.

Влаштовувалися урочисті учти, веселі забави, потім Володар задумав содіяти розкішні лови в горах на ведмедя, і на ті лови найпершим запрошено було Петрока Власта з його товариша-

ми. Дуліб поїхав не так заради ловів, як заради дбання про князя. Бо в того міг зненацька повторитися напад млості, а цього молодому лікареві не хотілося б допускати, бо звик робити своє діло чесно і дбайливо.

Лови були вдалі. Властові дружинники закололи списами вепра, князеві стрільці встрелили кільканадцять вогненно-рудих лисиць, що вже одяглися в очікуванні зими в розкішне пухнасте хутро, взяли на рогатини навіть одного ведмедя, але Володареві все видавалося мало, він мав у собі так багато молодечої сили, що хотілося йому самотою покласти ведмедя, та й не простого, а з найбільших карпатських велетнів. Князь ганяв і ганяв коня, тягнучи за собою довжезний хвіст почту й Власта з його людьми, і таки домігся свого: отроки накричали на князя здоровенного руданя, та тільки ведмідь виявився запеклим боягузом, бо не став ждати й змагатися з чоловіком, а пустився навтьоки. Такої ганьби князь не міг стерпіти ні для себе, ні для ведмедя. Втікати, й від кого? Від нього, Володаря, якому належить тут усе: земля, вода, люди, звірі! Князь став на стременах і погнався за жалюгідним утікачем. Однак той подерся в такі чорторії, де кінь пройти, може, й зміг би, але скакати — то вже ніяк, через що князь кинув коня і з самою рогатиною подерся слідом за клишоногим. Отроки княжі, незвичні до таких ловів, не відали, що мають робити. Вони стали в долині і вирішили чекати. Не розгубився зате Петрок Власт з товаришами. Адже князеві щомиті загрожувала небезпека від такого звіра, який міг завести чоловіка в нетрі, а там зненацька напасти. Власт кинувся на поміч Володареві. Довго ждали повернення князя і його сприязнених чужинців, але марно. Тоді шукали там, де він зник у погоні за звіром, але не знайшли ні ведмедя, ні князя, ні Петрока Власта з його відчайдухами. Повертались в Перемишль без князя, а Дуліб — без свого недужого.

— Де ж князь? — спитала його Марія, п'ятнадцятирічна красуня вдова, сувора не по літах і ще суворіша з юним лікарем за те, що не догледів батька її, хоч, власне, в його обов'язки входило не таке доглядання.

— А де Петрок? — не розгубився Дуліб, натякаючи на їхню довірливість до колишнього розбійника й грабіжника, який, виходить, і не переставав бути розбійником, лиш змінивши на час личину.

В скорім часі стало відомо, що Володар ув'язнений при дворі Болеслава Кривоустого. Чи закололи тоді ведмедя, чи ні, а князя Властові люди сповили реміняччям й помчали через кордон до його ворога.

Дуліб, щойно почув про це, прийшов до Марії.

— Піду до князя,— сказав він їй спокійно,— він хотів назвати мене прибічним своїм лікарем, я відмовився. Тепер сам піду.

— Хочеш утекти? — зміряла вона його поглядом своїх ясноголубих очей і не намагалася приховувати презирства в голосі.

— Піду до князя,— повторив він і вийшов з палати.

Засідлав свого коня, відгодованого князівським ячменем, і виїхав з Перемишля. Брався на Краків, самотній, відданий стихіям і людській підступності, а йому назустріч уже їхали до Володаревого брата, сліпого князя Василька, в Теребовлю посли від Кривоустого, точніше кажучи, від Петра Властовича, і везли звістку про величину викупу, яку призначено за звільнення Володаря. Василько вжахнувся, почувши про те, що брат його коханий у ворожій неволі. Ще більше вжахнувся й обурився він, довідавшись, що тому волоцюзі Власту мало всіх скарбів обох їхніх з Володарем князівств: в знахабнінні своєму він сягав неможливого, вимагаючи руки Марії.

Мало того, що, не питаючи, порушував її вдівство. За інших умов це не вважалося гріхом. Часи були каламутні, князі гинули в битвах або на ловах, помирали від незбагненних хворощів, і бувало, що деякі княгині змушені були виходити заміж і по три, й чотири рази.

Та тут ішлося про інше. Якийсь там вискочень, чоловік без роду й без імені, хотів зв'язати своє нікчемство з високим родом князівським, що йцов від Ярослава Мудрого, розгалужувався вже й не до Києва тільки, але й до Цареграда! Василько, попри всю любов і відданість до брата, не міг і в голову покласти собі примушувати племінницю до такого ганебного шлюбу, але Петрок, видно, не даром терся по світах, він знав княжі норови навиліт, бо, споряджаючи послів до Василька, зумів зробити так, щоб і Марія взнала про його вимогу, хоч їй це було викладено, як несміливе й палке бажання польського воєводи.

Дуліб, опинившись у Кракові і довідавшись про наміри Петрока, ладен був завернути коня й податися до Перемишля знову, бо аж тепер відчув, що молода княгиня стала для нього чимось більшим, ніж дівчина-вдова, ніж донька князя Володаря. Однак виявилося, що до Кракова можна легко в'їхати, але виїхати звідти дано не кожному. Власт оголосив Дуліба своїм полоненим. Дуліб, хоч був ще молодий, мав достатньо твердості, щоб не поступитися ні перед ким власною волею, готовий краще вмерти, ніж стати чиїмось рабом, не поминаючи, може, самого господа бога. Але його й не трактовано як раба. Навпаки, Петрок відразу виставив йому такі умови, що їм позаздрив би не те що воєвода, а й який-небудь зубожілий князьок. В обов'язки лікаря входив нагляд за здоров'ям самого Власта і молодої боярині Марії, особливо ж боярині. Поза тим Дуліб мав цілковиту волю, а ще до того міг, коли хотів, дістати доступ до коштовних Властових книг, яких той мав так багато, що навіть князівське зібрання на Вавелі не могло похвалитися таким числом і значущістю. Знову ж таки завдяки незліченним багатствам своїм Петрок споруджував по всій Польщі багаті собори, дарував для них оздоби, посуд, книги, шати для свяще-

ників, тому мав серед духівництва немало близьких людей, серед яких найпершим другом вважався канонік краківський Матвій, чоловік високовчений, що з однаковою легкістю міг вести розмови про речі божественні, про світ і його закони, про історію, не виключаючи й лікарських знань. З ним Дуліб проведе не один і не два роки, візьме від нього так само багато, як і від цілого того польського города над тихою Вислою, города, що чимось нагадуватиме йому через багато років Київ.

Коли ж казати правду, то в Кракові Дуліб утримався два десятки років не заради вчення й щедрості Властової. Він зоставався там, бо не міг відірватися від Марії.

Перші кілька років між ними не відчувалося нічого, окрім взаємної стриманості, навіть холоднечі, яка з боку боярині видавалася суворістю. Марія втішалася становищем жінки, найбагатшої в Польщі, була засліплена розкішшю, якою оточив її Петрок, безтямно закоханий в свою Білу княгиню, як він звав її. Марія цілковито віддалася веселощам і розвагам, що урвалися лиш на короткий час, коли з Перемишля прийшла сумна звістка про смерть князя Володаря, а з Теребовлі — про кончину князя Василька. В Марії ще надто багато лишалося дитячого; дивно, але Петрок своєю зашкарублою від злочинів душею тонко вичув дитячість, може, й затяжну, і докладав усіх зусиль, щоб передчасно не порушити того блаженного стану, в якому перебувала ця жінка, далека від щоденного тяжкого життя.

Три літа тривала обережна гра досвідченого, вкрай зіпсованого, але зовні вміло-обережного чоловіка з незайманою чистотою Білої княгині. Петрок потурав усім примхам своєї юної дружини, він кружляв довкола неї, мов хижак, що на м'яких лапах, втягнувши пазури до часу, скрадається до своєї жертви. Власне, зачаєним хижаком щодо своєї дружини Власт видавався, здається, самому лише Дулібові, для якого стало мукою перебування коло цієї жінки; але й покінчити з своєю мукою, сісти на коня і зникнути назавжди поміж людьми він не мав сили. Карався, терпів, ждав. Чого?

Через три роки шлюб, про примусовість якого, здається, пам'ятав тепер тільки Дуліб, дав перший плід. Марія народила Петрокові сина. Названо його Святославом, з чого неважко здогадатися, що в душі Маріїній жив глибоко прихований сум за рідною землею.

Петрок не став противитися волі коханої дружини назвати первістка ім'ям руським. Цим зайвий раз засвідчував своє схиляння перед Марією, можливо, також, що сподівався бодай частково спокутувати свою провину насильницького, кажучи прямо, привезення молодої княгині до Польщі, про яку навіть покійний хроніст Болеслава Кривоустого многомудрий Галл-літописець сказав, що вона віддалена від проторених доріг паломників і знайома лиш небагатьом, хто йде на Русь заради торгівлі.

В дар для дружини споруджує Петрок власним коштом великий тринавовий, з двома баштами собор у Вроцлаві на острові Пісковім. Собор оздоблюється тимпаном, на якому під зображенням Марії і сина її Святослава вирізьблюються слова: «Тобі, Марія Марії, мати матері і син мій Святослав». Цей божий дім був не перший і не останній із споруджуваних Петроком Властовичем, з роками налічувалося їх понад сімдесят. Божі притулки, будовані за награбовані багатства,— це мало б хоч трохи бентежити служителів церкви, які приймали Петрокові дарунки з удячністю й благословінням, але так тоді велося повсюди, та й важко, мабуть, знайти було в ті часи багатства, здобуті чесним шляхом; чесність могла хіба що дати чоловікові шматок хліба, як от Дулібові, але й не більше.

Однак Дуліб теж поповнив ряди людей безчесних. Творив безчестя в душі своїй, споглядаючи на розквітлу красу Маріїну, живучи з нею під самою покрівлею, доторкуючись до її ніжної шкіри (тільки як лікар тим часом!), дихаючи з нею тим самим повітрям.

Від природи стриманий, а від людей навчений стриманості ще жорстокішої, від насилу міг приховувати збентеження, опиняючись неподалік від Марії. Ясна річ, вони вели таке неоднакове життя, що зустрічі не могли належати до щоденних. Але з тим більшою силою врізалися вони йому в пам'ять і тим тяжче ставало приховувати в собі бесчесну силу, яка штовхала його до цієї жінки.

Він чув її сміх серед розвеселених гостей, той сміх відлунювався в кожній часточці його тіла.

Він бачив, як, сидячи високо на коні, вся прикрашена коштовними речами й самоцвітами, виблискуючи золотом, у супроводі служниць, вона відправлялася в церкву слухати обідню, і сам готов був вічно жити у кадильнім диму й незрозумілих виспівах, аби лиш бути, де вона.

Він бачив її напіводягнену, без прикрас, його трактовано, як одного зі слуг, він мав опікуватися не душею і не чимось там, а тілом самого вельможі і тілом чарівної жінки, мав, отже, мовби владу над нею, але натомість вона заволодівала ним дедалі неподільніше. Від блиску її волосся тьмяніло золото. Коли вона розпускала волосся, воно сягало землі. Було шовковисте, мов божий льон, а між золотом сині очі, мов цвіт льону.

Перші три роки Марія неначе й не помічала Дуліба, а коли помічала, то тільки для того, щоб сказати йому щось різке й суворе. Він відповідав їй завжди стримано, але з гідністю, жодного разу не вловила вона в голосі Дулібовім догідливості, це дратувало звиклу до покори й запобігливості молоду жінку, та згодом вона поцінувала непоступливість і холодну ввічливість молодого русича: як-не-як Дуліб був для Марії нагадуванням про рідну землю, до того ж нагадуванням не найгіршим, бо вмів триматися гідно перед усіма, чи то був Петрок, чи перевчений

каноніх Матвій, чи й сам князь Болеслав, якого старощі теж примушували звертатися за поміччю до вмілого молодого лікаря. З часом вона стала ловити себе на відчутті, що спокій покидає її, коли бачить вона цього надміру спокійного чоловіка. Чи то була заздрість до Дулібової душевної нескаламученості, бажання розтривожити його, щоб відчув, як то тяжко, маючи сімнадцять літ, побувати вже і княжою донькою, і княгинею, пережити смерть чоловіка-князя, батькову смерть, пережити ганьбу насильницького шлюбу і задихатися від багатств, кинутих тобі до ніг чоловіком чужим, але водночас і єдино тепер близьким; а чи то несвідоме, ще мовби дитяче прагнення схоронитися від болісних тривог світу й власної душі, а відомо ж — немає для слабкої, ніжної жінки надійнішого притулку, аніж спокійна рука чоловіка.

Та тут важило передовсім інше, в чому Марія ніколи б не могла зізнатися сама собі, хіба що згодом, коли стане зрілою жоною, досвідченою, мудрою і... зрадливою. Важила їхня молодість, бо з найближчого оточення Маріїного тільки Дуліб дорівнювався їй віком. Інші, включаючи й самого Власта, були люди, набагато старші за княжну, вони належали до іншого часу, до іншого життя. Попервах за втіхами й забавами це не відчувалося, а коли стала матір'ю і поглянула на світ мудрішими очима, то вжахнулася, яке все довкола зужите й пусте.

Дуліб вивищувався на усім своєю чистотою, від думки про яку в Марії заходилося серце.

Неспроможна змінити узвичаєної своєї поведінки щодо лікаря, вона все ж наважилася ніби в жарт сказати йому, коли прийшов, покликаний нею, подивитися малого Святослава:

— Ти вільно береш за руку і мене, і мого мужа, і тепер мого сина. А коли б хто взяв за руку тебе?

— Таке буває. Чоловіки, вітаючись, мають звичку тиснути один одному руку.

— А коли б жінка?

— Такого не буває.

— І ти шкодуєш?

— Іноді.

— Ну, йди. Ти вільний, лікарю.

Але не дала йому вийти, затримала коло дверей, і голос їй зрадливо задрижав, коли промовила:

— Забудь про цю розмову, лікарю.

— Вже забув, княгине.

Він уперто називав її княгинею, це лестило Марії; Петроку теж подобалося, підносило його у власних очах, а Дуліб тим самим мовби підкреслював свою незначність. Ця дивно-несподівана розмова зламала між ним і Марією непереборну відстань, жінка мала б назвати його не лікарем, а Дулібом, проте не наважилася, досить було й мовленого, а веління забути все видавалося запізнілим каяттям і, власне, закликом не забути все,

а повернутися ще до цього, піти далі, не обмежитися, можливо, самими словами, а й...

Згодом будуть не лише слова, але Дуліб найбільше запам'ятає саме цю, здавалося б, незначну розмову. Бо з неї, власне, все почалося вже не для нього самого, а для них обох.

Ще не одна крига мала скреснути на Віслі, поки дійшло до неминучого.

Ту ніч Дуліб не забуде довіку.

Дуліб сидів за книгами, що взяв їх у каноніка Матвія. Книг у Кракові було багато, їх привозили у посаг руські, чеські й німецькі княжни; тут були священні книги й хроніки про дії світу, рукописи коштовного виконання, золоте письмо; мистецькі мініатюри належали до справжніх скарбів; а Дулібові у його самотньому житті книги помагали забувати про невтишимий сердечний сум, вони давали знання, що їх він так охоче й залюбки звик здобувати ще змалку, перед ним проходили землі й люди, він ставав свідком історії й звичаїв. Головне ж — книги завжди давали потрібне відчуття часу, навіть не відчуття, а, сказати б, заспокоєння від часу, бо час може болюче уразити людину, катувати її, мучити: він то летить з несамовитою швидкістю, тоді як хотілося б його зупинити або хоч притримати, а то раптом зупиняється, вмирає навіки; і тоді й ти вмираєш разом з ним і в ньому, і немає спромоги порушити цей безрух, вибратися з його мертвоводдя.

Дуліб так заглибився в еммерамський кодекс, що йому відібрало слух. Очі його спочивали на вихоплюваних кволим вогником свічки рядках коштовної книги, чуттям і розумом відбігав він в далеку далеч, неквапливо стежив за розгортанням дій славних, а часто й ганебних салійського імператорського дому в Германії, імператори, колись могутні, пиховиті, забіяцькі й заводіяцькі, тепер покірливо ставали на суд до простого чоловіка, який у нічній тиші, в нескаламученому спокої вів перелік убивств, зрад, підступів, кривд, підлот, марно шукаючи чеснот і справжнього геройства.

Зненацька рядки кодексу мовби заяскріли, так ніби свічка подвоїлася чи й потроїлася. Дуліб у першу мить навіть не збагнув, що сталося, подумав, що, може, то від утоми, і прикрив очі повіками, та коли знову глянув на сторінку книги, рівне світло осявало не тільки виписані золотом і кіновар'ю рядки, але світився весь простір довкола Дуліба. Тоді він, украй стривожений, відірвався нарешті од кодексу, повернув голову трохи вбік, глянув собі за плече.

Позад нього в довгій нічній сорочці, тримаючи в руці трисвічник, стояла Марія. Це могло й примаритися. Бо Марія з чоловіком уже з місяць як поїхала до Олбіна, де Петрок вибудував собі двір, щоб бути ближче до своїх шльонських маєтностей. Отже, з'явитися в Кракові, здавалося, бояриня-княгиня не могла б отак несподівано, без почту, без того стуку та грюку,

яким Власт супроводжував кожен крок своєї повелительки. Коли ж і могла б з якоїсь невідомої причини прибути вона тихо й нічною порою, то як наважилася сама, без супроводу пробиратися аж до Дулібової комірчини, бо ж ніколи не покидала своїх палат без того, щоб за нею не тягнувся хвіст прислужниць. А найбільше дивувався Дуліб нечутності, з якою виникла за його спиною Марія, мовби злетівши з неба.

Розгубленість від цієї несподіванки в Дуліба була така велика, що він не здобувся ні на віщо, як просто сягнув рукою в той бік, де стояла з'ява Марії, не сподіваючись відчути там нічого, крім порожнечі, але рука наткнулася на живе, гаряче, бунтівливе тіло; сорочка, власне, й не прикривала його, а тільки створювала ту непередавано гріховну спокусу, супроти якої безсила найтвердіша душа.

Тоді він розгублено глянув вище, побачив обличчя Маріїне, побачив усмішку на її мовчазних устах і сам теж не здобувся на жодне слово, не став ні про що питати, не спробував переконуватися в справжності Маріїній, відкинув обережність, вагання, острах, безвольно сповз зі свого стільчика, вклякнув коло ніг Маріїних, обхопив їх руками, припав обличчям до жіночих колін, готовий на все: на гнів, зневагу, кару, відразу.

Вона нічого не сказала, тільки ледь хитнулася, ставлячи тричвічник на столик з еммерамським кодексом.

Ось тоді й сталося між ними неминуче, і вже догорали свічки, коли вони спам'яталися і глянули одне одному в вічі. Але ще й тоді Марія не мовила жодного слова, Дуліб же не знайшов на своє виправдання теж нічого, окрім сказати:

— Ложе в мене тверде занадто.

— Не помітила,— сказала вона, а очі їй сміялися і розіскрювалися тисячоіскорно в пригасанні свічок на столику з еммерамським кодексом салійського дому імператорів Германії.

— Що ж тепер буде? — спитав Дуліб, спитав, власне, й не він, а його чесна душа хотіла знати, як вестися далі.

Марія пересмикнула голим плечем. Вона теж не знала, але не хотіла й знати.

Пішла від нього, так і не мовивши жодного слова, могла б і не прийти більше, і Дуліб був цілковито безрадний і безсилий будь-що зробити; однак вона, видно, не вважала ту ніч між ними випадково єдиною, бо незабаром покликала його до себе, і хоч на той час Петрок теж повернувся з Олбіна і міг би щохвилі з'явитися коло дружини, Марія віддалася Дулібові на шлюбному ложі, а на його несміливі вимовляння коротко кинула:

— Нічого. Коханець повинен бути лякливий. Звикай.

Обом їм судилися довгі роки роздвоєного, затаєного життя, обоє каралися тою нещирістю, але їхня молодість трощила всі незримі перешкоди порядності й забобонів.

Неспроможні побороти таємну пристрасть, вони вигадували безліч виправдань для себе, коли ж ніякі виправдання не помагали, тоді Марія на чергові побоювання Дулібові зі сміхом відказувала:

— Навіть хутро горностаєве, щоб виказати його ненаганну чистоту й білість пречисту, здобиться чорними хвостиками. Так і жона для високої цноти повинна мати цяточки зрадливості або хоч загонистості.

Вони приховували свою любов з такою вмілістю й винахідливістю, що іноді самі собі видавалися геніями подвійного існування, а то навіть не вірили, що можуть належати одне одному, всупереч волі цілого світу.

Та при всьому тому Дуліб твердо знав: ця жінка судилася йому самою природою, долею, всім сущим, і коли закони людського існування стали на заваді, треба було або ж їх зламати, або, коли неспромога, обійти з тою високою вмілістю, на яку надихає людей справжнє кохання.

Ще він знав: ніяка сила не відірве його від цієї жінки, і нічого йому вже не треба на цій землі, окрім Марії, окрім її поцілунків, окрім вогнистого, невситимого її тіла.

Дуліб лиш посміювався на зневажливі слова про жінок, що їх щоразу вишукував суворий канонік Матвій, який сповідував целібат не лише для священиків, а готовий був і всіх чоловіків схилити до цього стану, який давав би їм цілковиту незалежність від жіноцтва, від чого в світі відразу зменшувалося вполовину злочинності й неправди.

— Мій друг Петрок Власт,— казав Матвій,— загинув у той самий день, як забачив очі руської княгині. Він став рабом і наполовину втратив свою мужність, а незалежність загубив цілком. Ти ж, лікарю, належиш до чоловіків справжніх, бо ще й досі не спокусився примарливою привабою невіст, знаючи, певно, що приваба та мимойдуча і несправжня. Ось що писав клюнійський абат Одо про жіночу красу: «Краса тіла їхнього міститься виключно в шкірі. Бо коли б люди могли бачити, що під шкірою, їм би зогидився самий погляд на жінку. Їхня приваба складається з флегми й крові, з вологості й жовчу. Якби хтось задумався над тим, що ховається в ніздрях, у горлі, в череві, він би дійшов до висновку, що там лиш нечистоти. Коли ж навіть кінчиком пальця гидуємо доторкуватися флегми або калу, то як же можемо прагнути обіймати торбину з лайном?»

— Дорогий каноніку,— казав Матвієві Дуліб,— вже досить довго блукаю поміж людьми, вивчаю людське тіло і те, що його оточує, і чим далі переконуюся, що кожній частці людського тіла можна знайти відповідники в оточенні, на землі й на небі, а раз так, раз усе існує в гармонії й нерозривності, то як можна зневажати одне, виставляючи щось інше? Як можна відкидати любов жінки, коли ми з тобою з'явилися на світ внаслідок такої любові і тільки завдячуючи жінці-матері, яка перед тим, як ста-

ти матір'ю, кохала і була кохана, тільки завдяки тій жінці ми з тобою можемо тепер насолоджуватися книжними знаннями, вивчати мови й нові науки, стежити за діями цілого світу і навіть вище: судити цей світ і все суще в ньому, судити з тою силою розуму й пристрасті, якими наділила нас знову ж таки хто? Вона, жінка.

— Твої слова приведуть тебе до падіння, лікарю! — в застороzі піднімав руку канонік.— Стережися, сину мій. І знай, що ніхто так не бажає тобі добра, як я, твій наставник і отець прибраний.

Нещастя прийшло звідти, звідки його ніхто й не ждав. Нещастя звалося Агнешка. Власне, звалася вона Агнесою, бо походила з німецького княжого роду, але в Польщі названо її Агнешкою, підкреслюючи тим не так її неминуче спольщення, як зневагу тамтешнього люду до норовистої й мстивої чужоземки, що стала жоною молодого князя польського Владислава, найстаршого сина Кривоустого.

Владислав пошлюбив Агнесу майже тоді, як одружився Петрок Власт. Нова княгиня походила з вельможного німецького роду Бабенбергів. Батько її був маркграф Австрії, мати — дочка германського імператора. Чотири предки Агнеси носили титул германського імператора, а по смерті останнього з салійського дому Лотаря імператором став зведений брат Агнеси Конрад з роду Гогенштауфів. Отож Агнешка мала за собою цілі покоління пихвитості й зневаги до всього, що нижче за імператорів і їхніх родичів; вона не привезла до Польщі такого великого посагу, як привозили руські княжни, зате була безмежно бундючна і, власне, прибула до цієї слов'янської землі не так щоб виконувати роль жони княжої, як самій правити землею й людьми, до того ж правити жорстоко, твердо і неправдиво.

Коли після смерті Кривоустого його син Владислав став на чолі Польської землі, настали для всіх лихі часи.

Загрожені були не лише прості люди, а навіть вельможі, ніхто не знав, яка доля спіткає його завтра, кожен приготований був на все найлихіше, а хто не хотів покірливо ждати й пробував збунтуватися, той однаково нічого не досягав, тільки й того, що кривда падала на нього, сказати б, позачергово, коли може йти мова про черговість у такім похмурім ділі, як відбирання майна, вигнання, виколювання очей або й сама смерть.

Петрока Власта Агнешка до часу не зачіпала, може, вона й зовсім не хотіла усувати цього вельможу, багатства якого були їй знані досить добре, але не могла й відмовити собі в приємності бодай чимось відчутно дошкулити цьому чоловікові, який при бажанні міг би купити весь княжий дім заодно з нею, бабенберзькою княжною, гордою, але, на жаль, не вельми маєтною.

Заздрила Агнешка Петрокові ще й через його жону, що була так само молода, як і княгиня, але набагато вродливіша, слави-

лася розумом, стриманістю, головне ж: чеснотами. В жіночі чесноти Агнешка вірити не могла ніяк, тому взялася простежувати життя Маріїне в найпотаємніших його виявах і врешті довідалася через щедро підкуплених, а ще більше заляканих прислужників про зв'язок боярині з лікарем.

На ловах, які Петрок влаштовував для князя Владислава в своїх шльонських лісах, князь мовби жартома кинув, що Петрокові не слід би гаяти час на вганяння за звіриною, бо його жона, користуючись тривалою відсутністю свого немолодого вже мужа, зраджує його з набагато молодшим і міцним лікарем прибічним.

На це Петрок, розпалившись від гніву, вражений самою думкою про те, що князеві слова можуть бути правдою, вигукнув:

— Дай моїй жоні спокій, бо ж і твоя, коли тебе немає вдома, втішається з німецьким рицарем!..

Дуліб теж був на ловах, але в Петрока стачило витримки, щоб не ставити перед собою лікаря, він тільки послав до нього отрока з велінням, щоб Дуліб не смів нікуди відлучатися. А вже в Олбіні, куди повернулися по ловах, пізно вночі пробралася тайкома до Дуліба служниця від Марії і переказала одно лиш слово від боярині-княгині: «Зникай!»

Дуліб, як то він часто робив, коли їхав до свого вчителя Матвія, що став на той час уже єпископом Кракова, сам осідлав коня і виїхав у нічну безвість.

Може, Петрок і спорядив би за ним погоню, та вже не встиг, бо Агнешка, коли Владислав переказав їй зухвалу відповідь свого вельможі, не відступилася від князя, поки той не послав людей, які тої самої ночі схопили Петрока в його домі і відвезли до Вроцлава, де кинули до в'язниці.

Але й того було замало для мстивої Агнешки. Вона не вдовольнилася вирішенням Владиславовим відібрати в Петрока всі маєтності й вигнати того з Польщі, а домоглася, щоб вельможу віддали до рук ката, який виколов Властові очі, відрізав язика, і вже лиш тоді, сліпого, а закривавленим язиком, безмовного, ледь живого, вигнано його з землі, для якої він так багато зробив, хоч, правду кажучи, шляхом нечесним і злочинним. Улюблений син Святослав супроводжував батька свого в його безнадійній мандрівці, а йти вони мали в ту землю, де Петрок уславився найбезчеснішим своїм злочином: у галицьку землю, до Маріїного брата князя Володимира.

Дуліб почув про все вже згодом, коли загубився між людьми назавжди, вернутися не міг, хоч як карався душею, послав звістку Марії, сподіваючись, що прикличе вона його, може, не так для продовження їхнього потаємного зв'язку, як для помочі покаліченому чоловікові, якого не покинула в найтяжчу хвилю, однак відповіді не одержав. А сам повернутися не наважився. Щось мовби вмерло в ньому, переполовинило йому серце, відчу-

вав себе тепер безнадійно постарілим і знищеним, не вірив, що віднайде ще колись у собі всі людські цінності, намагався надолужити власну ущербленість цілковитим самозреченням, несамовито метався поміж тяжко хворими людьми, не брав майже ніякої плати за поміч і ось у тих безнадійних, сумних своїх мандрах натрапив спершу на Іваницю, потім опинився прибічним лікарем у самого великого князя київського Ізяслава.

Тепер довелося розплутувати йому великий злочин, хоч і досі ще не мав певності, що саме йому належить судити людей за їхні злочини: адже не міг похвалитися бездоганним і безгрішним життям, боявся озирнутися назад, нікому, навіть Іваниці ніколи не розповідав про своє крадене кохання в чужій землі, ніхто, власне, й не знав, що Дуліб так багато літ провів на чужині, коли ж виказував він несподівано ті чи інші знання, то це викликало не підозру до нього, а ще більшу повагу і шанобу.

До Ізяслава в услужіння пішов, щоб покарати себе самого, а може, несвідомо прагнув бодай у чомусь непостережному ще хапатися за порваний зв'язок з Марією.

В Польщі несподівано помер Владислав, до влади прийшов Болеслав, прозваний Кучерявим, він негайно повернув з вигнання коміта Властовича з дружиною і сином, і Петрок, не забувши про своє минуле і, хоч сліпий і без'язикий, запрагнув кинутися хоч не сам, але народом своїм у хрестовий похід, до якого закликав Європу несамовитий цистерціанець з французького города Клерво Бернард. З єпископом краківським Матвієм напи-

сав Петрок до Бернарда Клервоського листа, в якому просив того прибути до Польщі для проповідування хрестового походу. Бернард відгукнувся на запросини без зволікань, але питав у листі ще й про можливості проповідування на Русі. Ті два схвально поставилися до наміру Бернардового, хоч і зазначили, що «руський народ, багаточисленністю своєю подібний до зірок, не бажає пристосовуватися ні до католицької, ні до грецької церкви».

Та одне діло народ, інше — князь. Бо коли Петрок все ж намовив Болеслава Кучерявого влаштувати свій власний, оплачений Властом, хрестовий похід проти пруссів, які вперто сповідували поганство, то київський князь Ізяслав послав туди і своїх воїв, щоб забезпечити собі союзництво польського князя. Магдебурзький анналіст написав про це: «Проти пруссів виступили також по безцінній волі божій з великим множеством озброєних воїнів руські, відмічені все ж, хоч, можливо, й менше, ніж католики, печаттю імені християнського. Всі вони, маючи задосить обладунку й харчу, з подиву гідною відданістю справі вторглися з різних боків у поганську землю, і вся земля здригнулася, і за час коло трьох місяців проникнувши вглиб, вони все спустошили, города й городища віддали вогню, спалили святилище з ідолами, яке було коло города Мальхім, укупі з самим городом».

Так встановлювався зв'язок між Дулібом і Марією: обоє силою обставин і безвихіддю, яка панувала в тому світі для чистих душ, повинні були перебувати коло людей злочинних, хоч і високо поставлених багатством або походженням.

Життя має ціну лиш доти, поки воно доцільне. Навіть коли тайкома цілуєш чужу жону, то й тоді, виходить, справджуєш доцільність свого існування на білому світі. Може, й за розслідування в Києві Дуліб взявся лиш з несвідомого прагнення заповнити порожнечу в душі, яка утворилася ще з тої ночі, як він мав утікати від Петрока, утікати від Марії і, власне, від свого життя. Чи ж віднайде він коли-небудь повноту життя?

Квапився тепер до князя Ізяслава, який за своїм забіяцьким узвичаєнням десь палив городи й села у верхів'ях Остра і Борзни. Пробивалися з Іваницею крізь дощ і розливи річок, Дуліб не дозволяв навіть найменшого перепочинку, так ніби сподівався, що князь Ізяслав, почувши про заспокійливі наслідки їхнього розслідування в Києві, єдиним словом зніме з Дуліба тягар останніх двох років.

Тому вже час повести мову про Ізяслава.

У цьому чоловіку зібрана була кров з усіх усюд. Відомо, що дід його Мономах мав за матір візантійську принцесу, батько Мстислав походив від доньки англійського короля, мати самого Ізяслава була шведка; і ось цей високий, русявобородий чоловік, за своїм родом, і походженням, і питомістю — руський князь, десь у глибинах свого єства мав таку мішанину, чужа кров нуртувала в ньому так нестримно й потужно, що від самого свого народження не знав він спокою, відзначався непосидючістю, зухвальством, легко піддавався нападам гніву, ще легше схилявся до намов учинити якусь несправедливість, захопити десь город або й цілу волость, когось пограбувати, когось прогнати.

Він був би вельми показний із своїм високим зростом, шовковистим, як у вікінгів, русявим густим волоссям, білотілий і білозубий, але все псували йому золотушні червоні очі, які ніколи не загоювалися, завжди боліли князеві, відлякували від нього людей, а багатьом сповнювали серце огидою. Колись ворожка порадила князеві якомога частіше дивитися на вогонь, обіцяючи зцілення для очей, може, тому й любив Ізяслав метатися по землі й палити дерев'яні городи, які палахкотіли навіть у пору осінніх дощів або зимових зав'юг, він палив і ті городи, які йому не піддавалися, і ті, що брав на щит зі своєю дружиною, і ті, що з них утікали оборонці, беззахисні й покірливі.

Сидів верхи на коні, втупившись у червоне полум'я, очі йому червоніли ще дужче, ніж звичайно, ятрилися пекельним вогнем, і горе було тому, хто, не відаючи Ізяславових звичок, наважився б у таку хвилю потурбувати князя.

Він легко спалахував гнівом, ще легше переходив до каяття й молитов, міг поплакати прилюдно, розмазуючи сльози по що-

ках і з посмішкою, ще не стерши сліз, звеліти зітнути голову полоненому половецькому хану або неповірному смерду.

Дуліба він прикликав до себе, власне, й не для помочі в хворощах, бо ж однаково очей йому вилікувати ніхто не міг, а напади люті, що їх Дуліб зумів би бодай пом'якшити, князеві були навіть милі, як вияв його князівського характеру. Просто любив Ізяслав оточувати себе для підкреслення власної значущості всілякими людьми, які виходили за межі узвичаєного: чужинецькими посланниками, хіромантами й астрологами, блазнями й виродками, дармоїдами, брехунами, хвальками, пройдисвітами. Поповнити таке товариство ще й славним у всіх землях лікарем, який ховається від світу й уникає великих городів і князівських дворів,— хіба ж від такої спокуси міг відмовитися цей князь, сівши на золотий київський стіл? Дуліба знайшли, вмовили, примусили, припровадили.

І ось, мовби винагорода князеві за його забаганки, Дуліб виявився тим чоловіком, який порятував Ізяслава від змови чернігівських князів, власне, від смерті, а хто б же то хотів помирати, щойно ставши великим князем київським і ще не впокоривши всіх тих, хто з причин, які перелічувати не варто, а брати до уваги то й поготів,— ніяк не міг змиритися з тим, що в Києві засів онук Мономахів тоді, як ще живі були Мономахові сини Вячеслав і Юрій.

Ізяслав чи й ждав Дуліба з Києва в скорім часі. Головне — послати свого чоловіка для розслідування. Головне — вчасно поплакати прилюдно, пролити сльозу над убієнним князем Ігорем.

А там — роби своє. Для каяття часу немає. Каяття — для часів спокійних. А йому час відпущений для впокорювання та для помсти і відплати за власний страх і... за смерть Ігореву, яку вбивці хотіли, з усього видно, віднести на його, Ізяславів карб, щоб підняти проти нього весь люд.

Вчора звечора Ізяслав спалив Бохмач. З города втекли майже всі люди, почувши про наближення сили київського князя; він стояв перед Ізяславом безборонний, шмаганий холодним дощем, сумно сірів дерев'яними заборолами посеред зелених лук і жовтолистих лісів: такий город можна зайняти на час, щоб дружина понишпорила по домах і погребах, можна обминути, не побоюючись удару в спину, однак Ізяслав не став зраджувати свого звичаю й звелів підпалити Бохмач чотирма краями і до пізньої ночі грівся коло вогню, спочивав поглядом на пожарищі, так ніби був не християнський князь, у якому змішано кров аж он скількох королівських та князівських родів, а дикий степовик, що визнає на світі лиш три стихії: сонячну жароту, мертве світло місяця й задимлене вогнище посеред полинної рівнини.

Зрання Ізяслав звелів поставити перед собою карликів Льопа й Шльопа. Їх возили за ним усюди з того часу, як воєвода

Іван Войтишич подарував карликів князеві, за своїм звичаєм кленучи все на світі й заприсягаючись, що відриває шматок власного серця для улюбленого князя. Карликів возили в двох клітках, зроблених з міцного дубового пакілля, і хоч обидва вони були однакові на зріст — не більші за лікоть звичайного чоловіка, клітки навмисно були зроблені неоднакові. У Льопа більша, у Шльопа майже вдвічі менша. Цим підтримувалася вічна ворожнеча між карликами. Бо Шльоп заздрив Льопові, вважаючи, що має право на таку саму клітку, як і той. А Льоп жив у вічнім страху, що Шльопові справді вдасться або ж відібрати його клітку, або домогтися собі такої самої завбільшки, отже, зрівнятися з ним, Льопом, на що Шльоп через свою убогість і мізерну душу не мав ніяких підстав.

Тож коли їх випускали з кліток і ставили перед очі князеві, карлики вмить зчіплялися між собою, валили один одного в багнюку, билися до крові, до знесилення й розпуки, аж поки Ізяслав, доволі натішившись, махав рукою, щоб Льопа і Шльопа знову вкинули кожного в його дубовий дім і везли далі за князівським походом.

Сказано вже, що сьогодні вранці Ізяслав до сніданку звелів показати карликів. Їх витрусили з кліток просто перед князівським шатром. Поли шатра були розсунуті, і під прихистком сіли снідати разом з Ізяславом його брати Ростислав і Володимир; один прибув з дружиною з Смоленська, другий — з Києва. Були там ще тисяцькі Лазар і Рагуйло з Києва, а також Іванко — від князя Вячеслава, який зі страху перед своїм могутнім племінником посилав йому воїв щоразу, як Ізяслав того вимагав.

Дощ не переставав цілу ніч, він не дав догоріти як слід Бохмачеві, і князь Ізяслав не приховував свого невдоволення, не тішився він і бадьорою готовністю своїх братів і тисяцьких вести дружини далі, аж до самого Чернігова, щоб остаточно розгромити Ольговичів, покарати їх за все зле, що вони вдіяли вже і намірялися вчинити великому князеві київському.

Тому й захотілося Ізяславові розважитися трохи биятикою карликів.

Льоп і Шльоп, витрушені з кліток просто на зелену луку, відразу кинулися один на одного і на втіху князям та дружинникам взялися до свого звичного діла з таким завзяттям, що вмить змісили собі під ногами траву, а тоді, мовби ждучи, поки під ногами зачавкотить грязюка, стали валити один одного в багновисько, качалися в ньому, неначе дикі кнурці, постогнували й похекували, підвивали й кляли, скреготали зубами, шморгали носами, плакали від злості, що жодному не дано втоптати в болото супротивника так, щоб той уже й не підвівся і не зворухнувся. Сумне й ганебне для людської натури видовище являли ці два недоростки, яким відміряно було так скупо тіла, зате щедро наділено їхні душі злістю, заздрощами і нікчемністю. Таких би пожаліти або хоч не помічати їхньої убогості,

а не виставляти на глум, та ще й перед очі можних всього світу. Та що подієш, коли роблено це за велінням самого великого князя київського, який хотів бодай трохи розважитися, бо ж не знав ніяких радощів у житті відтоді, як кинувся здобувати собі стіл спершу переяславський, а потім київський. Походи, походи, походи...

І поки карлики били один одного до крові й затоптували в багнюку, між князями та їхніми воєводами мовилося знов про походи. Молодий Володимир хвалився, як зумів вивести з Києва, збунтованого й дико непокірливого, не тільки своїх дружинників, але ще й багатьох охочих, а Ростислав похвалявся, як швидко й уміло обпалили його дружинники Любеч, пливучи з Смоленська по Дніпру на підмогу Ізяславу. Ростислав те тільки й знав, що припливав з Смоленська на поміч своєму здобичливішому, ніж сам він, братові і щоразу палив Любеч.

— Дивно, брате, що ти палиш-палиш цей Любеч, а він не згорає,— зауважив Ізяслав півжартом.

— Сам дивуюся щоразу! — скинув брови Ростислав, зовні дуже схожий на брата, з тою лиш відмінністю, що очі мав здорові й не потребував, виходить, лікувати їх споглядянням на пожежі, хоча в пожежах кохався не менше за Ізяслава.

— Ото вже доведеться київській дружині добратися до того Любеча,— сказав тисяцький Лазар.— Вже ми як спалимо, то ніхто так не спалить.

— А ніхто,— докинув і Рагуйло.

Тисяцький князя Вячеслава Іванко мовчки кутуляв собі твердий шматок м'яса і в розмову не встрявав. Був старий, як і його князь, може, й покірливості навчився в князя Вячеслава. Власне, покірливості могли навчити його й оці два старші Мстиславичі, рідкісно зухвалі й непоштиві щодо всього роду Мономахового. Торік, коли в Києві помер великий князь Всеволод Ольгович, Вячеслав, зрадівши кінцю Ольговичів і вважаючи, що він тепер серед Мономаховичів старший, кинувся займати свої колишні городи на Волині, в Турово-Пінській волості. Та Ізяслав швидко нагадав своєму стриєві про себе. Послав на Вячеслава свого брата Ростислава, той повідбирав усі городи, намісників Вячеславових позаковував у залізо, зайняв навіть Туров, де закуто було в залізо тисяцького Іванка, і тільки щире каяття старого князя допомогло йому трохи зласкавити крутого племінника.

І ось тепер Іванко, якого Ростислав заковував торік у залізо, сидів з князем за трапезою, ще й мав змогу втішатися суто князівською розвагою, дивлячись, як б'ються до крові, до напівпритомності два жалюгідні карлики, його душа старого воїна повнилась гнівом і погордою до цих Мстиславовичів, але сказати про те не смів.

Ізяслав помітив мовчанку тисяцького, але не став прискіпуватися до старого воїна, який щосили вдавав, що ніяк не роз-

жує твердого шматка. Князь був чоловік розумний і знався на обходженні з людьми, а що не звик гамувати в собі невдоволення, то зиркнув туди-сюди своїми ще більше роз'ятрениими від споглядання пожеж·очима і з подивом відзначив, що за трапезою немає священика.

— Де ж отець Іоанн? — спитав Ізяслав свого стольника Держила, чорнобородого, червонопикого, немов половець після просяного пива, чоловіка.— Чом не поблагословив трапезу? Чи, може, трутизну зготував для свого князя?

— Гріх таке мовити, князю! — захрестився Держило.— Та ми ж для тебе... Життя власного не...

— Пожартував, пожартував,— благодушно мовив Ізяслав.— А все ж без отця Іоанна не звик я трапезувати. Чом би це він? Вже й митрополита я свого, руського настановив. Тепер малися б бути вдячні своєму князеві й слухняні...

— А митрополит Климент уже й супроти тебе пише послання,— гнівливо мовив Ростислав.— Докоряє тобі за твої походи, за те, що поскромнюєш бунтівливих князів. Коли б був грек митрополит, то не втручався б.

— Греки мені без потреби,— відмовив Ізяслав.— Чи ти, може, знаєш, коли ромейські імператори помогли Києву бодай одним воїном? Не знаєш і не пригадаєш, бо не було такого. То й нащо вони мені. І митрополит їхній ні до чого. Союзників шукаю лиш таких, що помагали б мені. Ось поки Юрій доскочить до мене з свого Суздаля, а король угорський або князь польський вже тут, вже зі мною! І митрополит буде зі мною, раз наш чоловік. Супроти сили й доблесті ніхто й ніщо не вистоїть. А хіба ми не сильні й не доблесні?

— Митрополит мав би вгамувати киян коло Софії,— сказав молодий князь Володимир.— Як закукали звідти та звідти, що треба піти та вбити князя Ігоря, то митрополит мав би наслати на голови отих крикунів анафему, а він тільки піднімав хреста — ото й усе.

— Бо звик більше писати,— дошкульно всміхнувся Ростислав,— філософом любо йому зватися. Проповідує на письмі, а хто те письмо читає? Голосом треба, криком та гуком, як дружина в полі! Дивися, брате, щоб не провели тебе твої перевчені прислужники. Бо й митрополит у тебе вчений, і Петро Бориславович, боярин найближчий, усі науки знає та все десь у чужих землях вештається, тепер, кажуть, ще лікаря вельми вченого взяв, а в поле йдеш з воїнами, і славу тобі несуть воїни, не хто ж. Ігоря-бо кияни вбили — то твої вчені й не запомогли...

— Плакав я над смертю брата мого нещасного,— зітхнув Ізяслав,— плакав і поклявся відплатити Ольговичам, бо, вірю, це їхній підступ, вони хотіли заплямувати мене вбивством. Дружина моя зі мною, ви, мої братове, теж зі мною. Що ж до вчених людей, браťе Ростислав, то знай...

Але тут просто перед князівське шатро прискакало кілька верхівців. То були дружинники-сторожові, а посеред них змучені дорогою, змокрілі до рубця, на знесилених геть конях Дуліб та Іваниця. І тої самої хвилі, мовби чаївся десь за шатром, знаючи про наближення цих вісників добра чи зла, всунувся за князівську трапезу миршавий тілом, але доволі пиховитий виглядом, схожий чимось на ігумена Ананію князівський священик отець Іоанн. Ізяслав без захвату зауважив появу отця Іоанна, міг би й не приходити, раз не освятив початку трапези, та коли вже всунувся, то хай. Надто ж, беручи до уваги, що Дуліб привіз вісті втішні, інакше навіщо б мав так квапитися.

Ізяслав самим поглядом показав отрокам, щоб мерщій прибрали з-перед очей гидких карликів, знаючи, що Дулібові незносно дивитися на нівечення людської природи, для виліковування якої він віддає своє життя. Іншого разу князь не потурав би будь-чиїм смакам, але сьогодні підсвідомо запобігав перед Дулібом, бо так чи інакше опинився під владою цього чоловіка. Ось він злізе з коня, підійде до князівського шатра, вклониться і... Може сказати слова втішні, слова, якими остаточно знято буде страшний тягар з князя, які очистять Ізяслава назавжди і перед людьми, і перед богом. Але ж може все статися. Недаром брат Ростислав щойно так переконливо доводив про неприрученість і, може, непридатність занадто вчених людей для князівської служби, яка потребує здебільшого дій простих, рішучих, часто жорстоких. Що, коли цей Дуліб, про якого князеві нічого до пуття й не відомо, окрім того, що своїми спокійними пальцями вміє виганяти з тіла найтяжчу лють і знемогу, коли цей чоловік, який півжиття протовкся десь у далеких світах, знехтує всім святим і отут, при свідках, бовкне ні з того ні з сього неправедно й умисне на безвинного свого хліборобця: «Твоя вина, князю!»

Тоді не поможе нічого. І те, що Ізяслав справді не відав нічого про чиїсь наміри вбить Ігоря, та й тепер не здогадується, чия це робота, хоч і кортить йому звинуватити Ольговичів, а ще дужче найнебезпечнішого свого суперника, рідного стрия — князя Юрія Довгу Руку з Суздаля. Не поможе й те, що Дуліб, як чоловік учений, міг би добрати якогось пом'якшеного вислову, скажімо:

— Деякі прикмети вказують на те, що ти, князю, не можеш вважатися доконечно невинним.

Не поможе й те, що Ізяслав звелить заткнути горлянку зухвалому лікареві та його мовчазному помічникові Іваниці. Бо коли слово мовлене, то воно розходиться поміж людьми, як світло або пітьма, стримати його ще нікому не вдавалося.

Тому чи слід казати, як зблід і без того завжди блідий князь Ізяслав, як ятрилися йому невигойно хворі очі, як завмерла його рука з кубком на півдорозі до уст, поки Дуліб та Іваниця

зсідали з коней, розминали затерплі ноги, підходили неквапом до князів, мовчки уклонялися за звичаєм. А тоді Іваниця постеріг у княжій руці срібний кубок з питвом і зненацька... всміхнувся. І за той усміх Ізяслав віддав би цьому русявому сірооко-му хлопцеві десяток не спалених ще городів! Він підвівся з-за трапези, швидко вийшов навстріч Дулібові й подав йому свій кубок.

— Випий з дороги.

А з другого боку меткий Держило вже подав посудину з вином Іваниці.

Дуліб пив повільно, дивився уважно поверх кубка на князя, але дивився спокійно, без осуду, хоч і без усміху, як Іваниця; Ізяслав наосліп простягнув руку, Держило здогадливо вставив у неї ще один кубок з вином, і, коли лікар допив перший, князь одразу подав йому ще. Однак Дуліб пити більше не став, а передав кубок своєму товаришеві, молодшому, а отже, й пожадливішому вдвічі.

Поки Іваниця пив, Дуліб мовчав. І всі мовчали, бо перше слово належалося Ізяславу, великий же князь питати ні про що не хотів, бо ще нависав над ним смертельний переляк від неймовірного звинувачення в тому, в чому не почувався винним.

Нарешті Дуліб заговорив:

— Повернулися ми, князю, з Києва.

І так ясно було звідки, бо ж туди були послані.

— Нелегко нам було.

А кому тепер легко?

— Не все вдалося розплутати.

Ніхто й не просив усе розплутувати.

— Та деякі прикмети вказують на те...

— Які прикмети? — покриваючись смертельною блідістю, закричав Ізяслав, переляканий, що збуваються найтяжчі його передбачення.— Що ти верзеш, лікарю?

— Маю тверді докази,— спокійно мовив Дуліб, дивлячись по черзі на всіх Ізяславових сотрапезників і, отже, мовлячи до всіх, а не до самого князя київського.— Встановив убивць, маю імена їхні, не схопив їх лише з тої причини, що одразу по вбивству втекли вони, ніким не помічені й не затримані. Сліди ж ведуть у заліські землі, може, й до князя Юрія.

— Довга Рука,— прошепотів Ізяслав, повертаючись до життя,— я так і знав. Довга Рука дістає повсюди!

— Ще немає доказів,— обережно нагадав Дуліб.— Самі лиш передбачення та... підозри.

Але Ізяслав не слухав більше свого лікаря. Нарешті, нарешті мовлено те слово, якого йому не стачало всі ці роки! Князь Юрій, далекий, недосяжний, неприступний, гордий і чесний перед усім світом, тепер буде знеславлений, заплямований, зганьблений; одне лиш слово, мовлене щойно ось цим загадко-

вим чоловіком на ймення Дуліб, дає право йому, Ізяславу, до кінця днів своїх (або ворога — так буде ліпше!) битися з Юрієм Довгою Рукою, щоб покарати його за той злочин у Києві, за злочин, що його не спокутуєш нічим, окрім хіба що смертю.

— Що ж маю діяти, діти мої милі? — не властивим йому голосом вигукнув Ізяслав, притискуючи руки до грудей і обводячи поглядом роз'ятрених очей братів своїх, воєвод, дружинників — усіх, хто був там присутній.— Поки я клопотався справами Києва, Юрій кликав Святослава Ольговича в Москву. Пили там, змовлялися. За моєю спиною готувалося злочинне діло братовбивства, щоб кров Ігорева упала на мене. Але бог усе бачить. Він не допустить, щоб залишалося щось некараним. Ми підемо на Юрія і не дамо йому спокою, аж поки...

— Стривай, князю,— перепинив його Дуліб.— Сказано ж тобі, що нічого не відомо. Подумай, перш ніж братися до нової війни. Князь Юрій — рідний брат твого батька. Мономахів син. Чи піднімеш руку на свій рід? Утекли вбивці до нього. А чи знав він про це? Може, не відає й досі?

— Ні, ні,— швидко промовив Ізяслав.— Не те мовиш, лікарю. Зайве і непотрібне. Сам сказав про Юрія Довгу Руку.

— Та що сказав? — дивуючись, що ніхто не підтримує його, вигукнув Дуліб.

— Вже сказав,— квапливо мовив Ізяслав.— А ми чули. Всі чули. Треба записати. Нема мого вірного боярина Петра, нікому й записати. Отець Іоанн, знаєшся на грамоті, запиши сказане Дулібом.

Отець Іоанн закашлявся від такого несподіваного доручення.

— Не маю приладдя до письма.

— Принесуть, принесуть. Гей, там, принесіть отцю Іоанну все потрібне для письма. Чи, може, ще щось треба? Може, буквиці позабував за жирними наїдками князівськими та питвом безмірним? Га? Ні? То пиши! А Петро Бориславович повернеться від угорського короля, тоді й перепише, бо ти, отче, однаково так не зумієш, як мій боярин.

— Що писати звелиш? — націлюючись на пергамент відразу писалом і бородою, поспитав священик.

— Не велю, а прошу. Запиши слова Дулібові про те, що сліди вбивства ведуть до князя Юрія Довгої Руки.

— Не вбивства — убивців! — поправив Дуліб.

— Убивці — то саме вбивство і є. Однаково. Не було б убивців, не сталося б і вбивства. Так, діти мої й братове? Бачу, що так. Ось і пиши, отче. І пиши, як ми дали слово помститися Юрієві за вбивство. З дружиною своєю і братом Володимиром я піду супроти союзника Юрієвого Святослава Ольговича та всього його роду. А ти, брате Ростислав, тобі бог дав верхню землю по Дніпру, отож там і піди супроти самого Юрія, там у тебе і смоляни, і новгородці, і ратники твої, ти там удерж Юрія,

а вже як мені дасть бог поквитатися з Ольговичами і Давидовичами, тоді...

Ізяслав перехрестився, перехрестилися його брати князі, перехрестилися воєводи, перехрестилися дружинники. Дуліб дивився на все це і не йняв віри. Як же так? Він висловив тільки припущення. Власне, переказав те, що почув у Києві, підтверджень не мав ніяких, не знав навіть, чи існували взагалі оті два чоловіки, що їх названо вбивцями — Кузьма, Ємців син, і прибрамний з монастиря святого Феодора. Може, їх вигадав Войтишич і наплів-накрутив довкола вбивства лиш з єдиною метою: щоб потішитися над княжим лікарем, який узявся не за своє діло?

— Стривай, князю,— Дуліб спробував напоумити Ізяслава.— Все, що я довідався про вбивство, довідався від воєводи Войтишича або з його поміччю. Сам не переконався. Передав тобі почуте.

— Войтишич служив самому Мономахові, а потім моєму отцеві. Це найвірніший нам чоловік у Києві,— зрадів Ізяслав.— Коли сам Войтишич стверджує все, то так воно і є.

Дуліб міг би нагадати, що Войтишич служив не тільки Мономаховичам, але й Ольговичам, вчасно перекидаючись на бік сильного, але йшлося йому не про Войтишича, і не про Юрія Суздальського, якого не знав,— ішлося про істину.

— Князю,— твердо мовив,— не так витлумачуєш мої слова. Криво тлумачиш.

— Ні, брате мій,— щосили вдаючи суцільну лагідність, знову приклав до грудей руки Ізяслав,— не тлумачу твоїх слів ніяк. Велю записати їх — ось і все. Щоб усправедливитися перед дітьми своїми і нащадками.

— Але не так називаєш речі, як належить. Вбивців називаєш убивством, а це ж неоднаково.

— Любий мій лікарю, чи помітив, що всі мовчать після того, як почули від тебе, куди ведуть сліди вбивства?

— Убивць! — гукнув Дуліб.

— Перебиваєш князя, бо втомився в дорозі й випив надто міцного вина. Навіть мої братове князі мовчать, чи помітив, лікарю? А це тому, що я, Ізяслав, великий князь київський, у таку тяжку хвилину змушений брати на себе, і тільки мені судилося мовити слова, від яких залежить доля цілої землі нашої. Всі слова і їхнє тлумачення належать мені. І все підлягає моїм словам. Я називаю речі — без моїх слів вони не існують. Поза моїми словами не існують теж.

— Помиляєшся, княже,— підвівся Дуліб.— Безліч речей існує поза тобою і незалежно від тебе. І найперше: справедливість, а ще — істина.

— Істина? А що то таке? Стривай, отче, не пиши, поки нам лікар не розкаже, що то таке — істина? Може, бог? Але бог завсігди з нами, він у серцях наших, а поза нами його нема, бо

тоді б довелося визнати бога і для коней, і для дерев, як ведеться ще й досі серед диких поганів, од яких, хвала нашим князям першим, ми відбігли навіки, прилучившись до світу християнського. Коли ж так, то що тоді, лікарю, твоя мова про істину?

— Істина — це те, що дає змогу бути справедливим у вчинках. А в тяжкім ділі вбивства Ігоревого все ускладнюється безмірно вашими князівськими незгодами. Тому перша потреба — встановити істину, а вже лиш по тому звинувачувати остаточно того чи іншого. Ти звелів мені почати се діло, хоч і незвичне для мене й протиприродне моїй натурі, дозволь і докінчити. Для цього відпусти до князя Юрія в Суздаль, де спробую відшукати вбивць, а також довідатися, хто їх намовив.

— Хочеш, щоб дозволив?

— Так.

— І не боїшся Довгої Руки?

— Заради істини чоловік не повинен нічого боятися.

— Багато істин загинуло непостережно. Відаєш вельми гаразд, як те робиться. Цінний ти для мене чоловік, лікарю. Шаную і люблю тебе, як брата. Плакатиму невтішно, коли спіткає тебе лихо в Суздалі.

— Зготовлені ми з Іваницею на все.

Ізяслав зітхнув, сльоза скотилася йому з ока й потонула в густій забіяцькій бороді.

— Що маю діяти, брате й сину мій? Хочеш — то їдь. Дам у супровід вірних людей.

— Дяка, князю. Звикли вдвох з Іваницею.

— Дорога далека, шляхи незнані.

— Звик іти не шляхами, а за орлиними гніздами. А ще: від чоловіка до чоловіка. Не скажу, що була моя путь завжди праведна, та, може, спокутую, коли вдасться.

Ізяслав пустив ще одну сльозу в світлу варязьку бороду, розвів руками: хочеш — іди, шукай, спокутуй, може, справді свого досягнеш, а може, й загинеш. Він перехрестився, і всі перехрестилися, окрім Дуліба та Іваниці.

Хрест, як водилося, мав би вінчати всю справу, однак Дуліб не хотів, щоб відмахнувся князь отак просто від нього, мов од мухи, бо в узвичаєно-ритуальному помаху руки була водночас і урочистість, і зневага: тебе ніби й благословляли на діло почесно-благородне, але ніби й закреслювали в своїй пам'яті, в самому житті, замикаючи саме ім'я твоє в безнадійність отого холодного, байдужого перехрещення.

— Відаю, князю,— сказав Дуліб на прощання,— що не вважаєш мене більше своїм слугою прибічним, бо й хто я тобі? Але хотів би сказати на розстання...

— Сину мій! — занадто урочисто вигукнув Ізяслав.— Завше любий будеш моєму серцю. Сам ідеш, без спонуки, і тим ще дорожчий мені. Хочу й молюся, щоб вернувся. Хай бог тебе боронить і моє князівське слово, допоки воно владне!

— Ну, так,— Дуліб не піддався Ізяславовій нещирій улесливості, за якою легко вбачав безсилу роздратованість.— Ти від свого не відступишся, князю. Можу їхати чи не їхати до Юрія — однаково виступатимеш супроти нього, бо став ти проти цілого роду Мономаховичів — це вже ваша князівська суперечка. Та не я в цім ділі суддя. Лікар єсьм, відаю про хворощі тіла, душевні немочі теж знайомі мені так чи інакше, державні ж розв'язання належаться лиш володарям. Однак перед від'їздом наважусь сказати тобі, князю, таке. Бував я серед людей трохи, знайомився зі світом і з книжною премудрістю, хоч і не можу дорівнятися тобі в досвіді, учености й знанні потаємних чинників державних, які знаєш не лише завдяки своєму князюванню в своїй землі, але й через розгалужені зв'язки з володарями чужоземними. То дозволь, коли так, нагадати тобі слова польського князя Владислава Германа, сказані десь тоді, коли ти щойно прийшов на світ, а мене ще й не було. Помираючи, Владислав розділив землі між своїми синами Болеславом і Збігневом. Коли ж вельможі спитали, кому він віддає первородство, себто старшинство, Владислав одповів: «Моє діло розділити волості, бо я старий і слабий, але возвисити одного сина перед другим або дати їм правду та мудрість може тільки бог єдиний. Моє бажання: щоб ви впокорювалися тому з них, хто виявиться справедливішим за іншого і доблеснішим при захисті землі рідної». Даруй, князю, коли вважаєш зухвальством повторювання цих слів. Та мусиш відати, що їду на діло тяжке, може, й смертельне, їду заради тебе, заради істини, заради честі землі нашої. І тому прошу тебе, князю: молися! І не за нас з Іваницею, не за себе, бо вірю в твою чесність, а за землю нашу, яку маєш любити понад усе!

— Молитимусь! — вимовив Ізяслав з такою високою урочистістю, аж отець Іоанн шмаркнув од розчулення й розбавив атрамент сльозою, від чого слово «молитимусь» на пергаменті вийшло смішно спотвореним: «милитимусь».

По всьому тому Дуліб міг їхати куди хотів. Не дав собі бодай незначного перепочинку, не стали вони з Іваницею міняти й коней, ні верхових, ні для поклажі, а тільки погодували їх, бо в далеку дорогу завжди слід брати те, в що віриш, а в своїх коней вони вірили.

Дорогу їм значили спалені князем Ізяславом городи й пограбовані княжими дружинами села. Коли ж перебралися через Сейм і заглибилися в праліси, то не було в них ні позаду, ні попереду нічого й нікого, окрім безмовних дерев, причаєно оголених перед настанням зимової холоднечі, байдужої до людської долі, хоч якою б вона заповідалася — лихою а чи розкішною.

Зненацька за одну ніч упав сніг, і тепер пущі лежали під холодним блідаво-голубим небом якісь мовби затишніші, вирізьблювалося виразно на сніговій білості кожне дерево, яскрі-

ли під сонцем широкі галявини, причаєно темніли далеко попереду чорні бори, немов загроза для зухвальців, які наважуються до них наблизитися.

Двоє, навіть навіки здружених, все ж неоднаково дивляться на світ, бачать теж не те саме. Це нагадувало струмок у лісі, на обох берегах якого стоять сумно-зчорнілі вільхи. Все тут мовби однакове: і похилені до води вільхи, і засніжені береги (влітку вони зелені від густої трави), і вода тече між берегами однаково, тече вічно, напуває коріння дерев з однаковою щедрістю. Та тільки неоднаковою буде доля цих дерев. Обоє мають рано чи пізно впасти, але одне впаде від натиску вітру, може, ще молодим, а друге достоїться до глибоких старощів, коли вже не витримає власної ваги і зломиться коло самого кореня або ж стане поступово ламатися від вершини.

Людське око також вибирає собі довкола те, що найбільше відповідає душевному настроєві. Тому Іваниця вже першого снігового ранку щоразу натикався поглядом на горобину з кетягами темно-червоних ягід на гілках, притрушених снігом. Горобина чомусь нагадувала Іваниці босу дівчину на морозі — так би й зігрів її, заховав коло самого серця. А там трапилися на путі два дуби, що зрослися докупи коло самого кореня багато літ тому. Один, молодший, потрапив мовби в обійми до старого, вріс у нього нерозламно, з'єднав своє життя, свою долю з цим старим, могутнім, без марних побоювань, що той колись має звалитися під ударами бурі. Має впасти, та не впаде: молодший, син і брат,— утримає старого.

Дуліба найбільше вабили чомусь берези. Але не оті стрункі й білокорі, що збиралися в цілі гаї, звідусюди прихищені розложистими дубами. Щоразу впадали йому в око поодинокі берізки на узліссях, на голих буграх, відкритих усім вітрам і віялицям, нещасні, покручені, мов пальці в старого чоловіка, з хворобливими темними наростами на білій колись корі — вони були зовсім не схожі на отих гордих, пречистих, струнких, що ховалися в лісових захистках. А ті ще й дивилися на нещасних з жалем і погордою, так ніби вони самі були винні в своєму нещасті, а не безглуздий випадок, яким занесено колись насіння старої берези на таке голе, відкрите всім негодам місце.

Ось так і сам Дуліб — мов нещадно покривлена вітрами на буграх береза. Кинуло його, ще молодого і незахищеного, в несамовите вітровиння, і він поріс убоки, змарнував півжиття на темну, гріховну пристрасть і тепер чи й зуміє спокутувати своє пустоцвіття. Було тяжко на душі й водночас трохи смішно шукати схожість між власною долею і отими берізками на голих буграх. Бо то тільки на перший погляд усе довкола нагадує чимось людину з її незбагненною долею. Насправді ж людина неповторна в усьому: і в найвищому щасті, і в горі, і в біді, навіть у дурощах своїх. А він, Дуліб, коли подумати, окрім мудрого вміння, успадкованого від жінок свого роду, здається,

нічого в своєму житті не мав. Почати б від служби в князя Володаря, далі — любов до його доньки, тепер розслідування київського вбивства, яке закінчилося несподіваною мандрівкою в далекі заліські землі, мандрівкою, слід визнати відверто, добровільною і від того, здається, ще безглуздішою. Бо чого б мав чекати від князя Юрія Довгої Руки? Коли той справді винен, то ніхто йому не завадить прибрати таких небажаних свідків, як приблуда лікар та його товариш. Коли ж немає в цьому ділі його вини, тоді князь з неменшою жорстокістю може покарати їх за образу гідності. Князь Ізяслав мав би не пускати їх у цю безнадійну подорож, та, видно, образився він Дулібовими словами про істину й справедливість і дав змогу своєму непокірливому слузі спробувати всі можливі приваби і наслідки отої химери справедливості, яка існує, цілком ймовірно, лише в уяві бездомних, безмаєтних людей, схожих на Дуліба та Іваницю.

Тепер розповідь неминуче має перейти на Юрія, в землю суздальську. Сказано-бо в одній вельми давній книзі так: «Се повість велика єсть, але ми, ліності ради, від многа мало ізбрахом».

Князь Юрій мився в баньці. Лежав на дерев'яній лаві, гарячі клубки пари бурхали від купи розпеченого каміння, на яке бризкав ківшиком воду князівський розтоптувач чобіт Вацьо. Від скаженої пари в грудях так пекло, ніби туди нагорнули сухого палого листу; мало хто міг витримати це. У Вацьові обов'язки, власне, й не входило висиджувати разом з князем у баньці та ще й поливати водою розпечене каміння, першим приймаючи вибухи пари; з нього досить було самого розтоптування нових чобіт для князя, більшого ніхто й не вимагав, але Вацьові полюбилися баньки мерянського племені, ще більше любив він свого князя, тому й ковтав, покректуючи та поахкуючи, кляту пару, вигукуючи при тому:

— Вацьо, як я попарю мого князя, то ніхто так не попарить!

А в цей час жилавий, білявий меря, чоловік, що навіть імені ще християнського, здається, не встиг здобути, шмагав щосили князя віником, і від того віника пахло березою, дубом, ялівцем і ще чимось хмільним. Князь змолоділим голосом покрикував:

— Ой же ж гарно! Ну ж бо ще!

Непростеженим рухом меря відкинув розтріпаний уже віник і вихопив з дерев'яного чаника віник новий, замашніший, набагато довший, хльосткіший, бо вплетено в нього було між густим листям колючу гіллячку з священних лісів племені меря. За першим ударом князеві ще не дошкулило, він крикнув, як і перше:

— Ой же ж гарно!

Але тут меря, примірявшись до князевих сідниць, усмажив Юрія так, що той од несподіванки перевернувся на спину, тоді сів на лаві, продираючи очі, задихнувшись од болю, гніву, найбільше ж — од здивування.

— Ти чим мене вдарив?

— Вдарив,— спокійно повторив меря.

Вацьо брязнув ковшиком об каміння, враз прискочив до князя, перепуджено плямкнув своїми великими, як перепічки, губами:

— Що тобі, князю, Вацьо?

— Цей дурень мене шмагонув якимись колючками,— засміявся Юрій.

— Ти що! — вхопив за плечі мерю Вацьо.— Кого б'єш? Князя б'єш, Вацьо!

— Князя б'єш,— повторив добродушно меря.— Думав, не князь — чоловік, думав. Віник для чоловік.

— Князя треба знати, вацьо!

— Голий чоловік — голий чоловік. Нема князь. Є чоловік або нема чоловік. Віник для чоловік. Для голий чоловік.

— Ну ж я тобі! — загримів розтоптувач чобіт, але Юрій не дав йому розходитися:

— Облиш його, Вацьо. Він хотів як ліпше. Чоловіком хотів мене зробити. Бо князем може бути кожен дурень, а от чоловіком...

Поки ж Юрій випарювався в баньці, його улюблені слуги та отроки, що завжди супроводжували князя, готувалися до невеликої, але урочистої, як водилося, учти. Князь не любив учтувати ні з воєводами, ні з боярами, з старшою дружиною сідав до трапезування лиш при доконечній потребі, а здебільшого мав перед очима своїх улюбленців, приємно йому було споглядати на молоді, чисті лиця, на які життя ще не наклало відразливих машкар хитрощів, хтивості, запобігливості й жорстокості — цієї дикої, протиприродної мішанини властивостей чужих і ворожих людині та водночас і рокованих їй не знати за які гріхи.

Ще мав звичай князь Юрій: у походах, тяжких і виснажливих, та й у короткочасних об'їздах своїх волостей, не міг обійтися без гарної мерянської баньки, для чого завжди споряджано попереду княжого походу вмілих теслів, і вони ставили нову, з запахом стружки, чисту й світлу, як мед у щільниках, баньку і неодмінно в місцях мало приступних не те що для людей, а й для звірів: то на острові посеред річки чи озера, або в пущі, то в дикій ярузі, виритій за тисячі літ невтомним струмком. Так і цього разу поставлено було баньку на острівці посеред річки, і хоч річка не була глибока і до острівця князь легко добрів верхи на коні, все ж видимості неприступності дотримано й цього разу, і заповідалося, що Юрій вийде після миття в настрої піднесеному і гарно посидить з своїми людьми, слухаючи вже вкотре хвалу собі й славу, мовлену, проте, устами незрадливими, породжену в серцях незіпсованих і чистих.

Князь після купання пив лише половецьке пиво з проса, пив охоче й багато, це вже знали всі, тому везли за Юрієм достатні запаси цього трунку; ще відомо було, що князь ревниво стежить

за тим, щоб пили і їли всі, хто сидить з ним за столом, бо, як він вважав, чоловік щирий і правдивий має пити і їсти, не відмовляючись, разом з усіма; коли ж вередує, або ухиляється всіляко, або й геть відмахується, то в такого, за всіма прикметами, нечисте сумління. Здоров'я тут до уваги не бралося, бо сказано вже, що князя Юрія оточували тільки молоді наближені, сам він, попри свої п'ятдесят сім літ, вважав себе, та, власне, й почувався молодим, ніби мав вісімнадцятку.

Князівські учти, хоч з якого б приводу влаштовувані, відзначалися хіба ж такою затяжливістю, а відомо: що довше сидіння за столом, то менше від нього пожитку. Сам Юрій жартома визнавав перед своїм старшим сином Андрієм, який не раз картав батька за марнування часу, що коли на цих учтах і не народжувалися справді великі думки, то зате багато великих думок тут було поховано навіки.

Та, може, воно й ліпше. Ніхто ж не знає, де загубиш, а де знайдеш. Згодом знайдеться чимало охочих докоряти Юрієві за те, що оточував себе улюбленцями і гайнував з ними час на учтах, але якось ніхто не задумався над тим, скільки непотрібних, а то й злих людей удалося уникнути князеві таким чином. А чи не уникав Долгорукий отаким дивним робом і самого життя? Тут не може бути однозначної відповіді, не міг би дати її навіть сам князь. Хоча безліч прикмет свідчило про відсутність таких намірів у заліського володаря. І коли отак спокійно випарювався він у баньці, сховавшись від цілого світу на час якийсь, там, у тому світі, діялося в цей час багато справ, в яких почувалася рука суздальського князя Довга Рука. Яка ще? Могутня, справедлива, щедра, єдино-державна? Не слід намагатися дати відповідь передчасно. Бо й сам Юрій ще не міг цього зробити. Навіть старанний меря, шмагаючи князя віником з вплетеним у нього терниннням, не вибив би з князя ніяких визнань. Ну, та коли людину б'ють, то в неї вбивають знання чи що, а не видобувають там щось.

Юрій, здригаючись від колючих шмагань, міг би скупчуватися думкою лише на чеканні нового удару, а міг і пересилити єство і відбігати думкою у далеч, перебирати події неспокійного літа, ще раз дивуватися загадковій смерті князя Ігоря в Києві, клопотатися не досить успішними діями сина свого Гліба, який ось уже друге літо змагається з Ізяславом київським, помагаючи Святославу Ольговичу, метаючись між Переяславом, Курськом, Черніговом і Городком Остерським.

Міг ще Юрій думати про осінь, яка цього року теж мовби увійшла в змову з якимись ворожими силами. То наробила лиха несподіваними повенями, розлилися озера й ріки, позатоплювали шляхи, людські поселення. То вдарили морози, вода стала покриватися льодом, але тут налетіли вітри, зламали нетривкий ще лід, погнали воду валами, почався вже справжній потоп, а що безпричинно така біда ніколи на людей не звалюється, то

й пішов поголос, ніби то все за гріхи. А чиї гріхи входять у лік? У простого чоловіка життя убоге, гріхів або нема, або ж вони геть мізерні. У бояр та воєвод гріхи не держаться, бо ті люди мають досить сили, щоб перепхнути свої гріхи на когось. Лишається хто? Знову ж простий чоловік. А ще — князь Юрій. Бо від знатних відірвався, до простих не пристав, поставив себе самотою між усіма, отож і матиме те, що належиться за таку химерну свою поведінку.

Ну, та то все невловимість, чутки, пересуди. Про таке чи й станеш думати, коли твоє тіло набуло якоїсь невагомості, сам ти пронизаний парою, стаєш уже мовби парою чи божим духом, і навіть в жорстоких ударах колючого віника вже немає болю, а ніби суцільне блаженство.

Блаженний стан князів порушений був досить брутально, в спосіб неприпустимий.

До баньки влетів стременний, вскочив у кожусі, в шапці, осліп і одурів од пари, якою бурхнув йому навстріч Вацьо, закричав перелякано:

— Князю, заливає!

— Зніми кожух — не заливатиме,— порадив Юрій.

— Не мене — острів заливає.

— Навіщо кричиш! Не заважай мені. Вацьо, випхай його геть.

Але стременний, випханий Вацьом у спину, влетів знову.

— Князю, якісь люди б'ються крізь воду!

— Подбай, щоб не втонули.

— А може, не підпускати до острова?

— Казав же — залило острів? Вацьо, випхай цього крикуна. Та вже знав: не дадуть докупатися, як хотів.

— Давай одягатися, Вацьо,— звелів своєму розтоптувачеві чобіт Юрій.

Він вибіг у маленький передбанничок, залишивши немало подивованого мерю з занесеним для удару віником. Перехід із стану невагомого блаженства до звичного відчуття тіла відбувся миттєво.

Вацьо вже подавав Юрієві одяг, однак голому чоловікові кортіло ще бодай трохи побути голим, отже, вільний од усього, він закружляв по передбанничку, не прикриваючи сорому, сам милуючись молодечою гнучкістю свого тіла, його слухняністю й досконалою легкістю, і мимоволі примушуючи милуватися свого простосердного Вацьо.

— Простудишся, князю, вацьо! — не витримав розтоптувач чобіт, який, може, готов був виправдати отаке бігання голого князя, але сам без одягу стояти соромився. Відчуття мав таке, ніби йому щось невидиме лоскоче все тіло. Зодягатися ж попереду князя не годилося.

— Застудишся, князю, он який вітер, вацьо! — знову завів він своєї, а вітер знадвору справді бив у стіни баньки з такою

люттю, ніби хотів перевернути цю дивну перешкоду, що зненацька, в одну ніч, виникла тут, у його вільному царстві.

— Та вже давай,— піддався вмовлянням Юрій і швидко, похлоп'ячому став напинати на себе одяг, взув м'які, вигідні чоботи, обперезався мечем, накинув корзно, рвонув двері, які відлетіли з гуком і грюком, вдарені вітрюганом.

— А шапку! — закричав услід Вацьо, але його крику, розшарпаного вітровою силою, князь уже не почув.

Став під вітром, який гнав просто на нього важкі чорні хмари з-за безмежних розливиськ вод; хмари мовби зроджувалися з води, а вода теж схожа була на хмари і своєю загрозливою чорнотою, і суцільністю, і летючістю, бо летіли хмари на чоловіка, і вода теж ніби летіла бурунами-крилами, і дивно було, що й досі ще не залила цей низький безборонний острівець з його лагідними пісками і промерзлими, лякливо-зчорнілими травами.

До князя бігли його люди. Стременний вів сіру широкогруду кобилу.

— Хочеш, щоб мене швидше здуло вітром? — засміявся Юрій.— Внизу хоч сякий-такий затишок, а вгорі он аж стугонить.

Він пішов ближче до води, де положистий берег уже затопило, але буруни ще не дохлюпували. В траві чавкотіло, і сліди від князевих чобіт умить заливало.

— Куди ж ти, князю? — мало не заплакав стременний, хоч такому здоровенному отрокові, як він, плачі не личили ніяк.

— Чого злякався? Ті он не бояться! — і князь показав на двох верхівців, загублених посеред знавіснілих вод, відчайдушних, видно, майже шалених у своєму намаганні добратися до острівця. Нащо вони тут і чого їм треба? І хто вони? Сміливо вдарилися по здибленій воді, так ніби знали, що річка лиш лякає, а насправді не страшна, бо неглибока. Але ж не могли цього знати, бо й звідки? Може, мали рідкісно розумних коней, які чуттям уміють знаходити дорогу й на сухому, й по воді, і відважно віддавалися їхньому чуттю? Тоді ці люди здалеку, бо в далеку дорогу чоловік пускається, лише маючи доброго коня.

Хоч як там воно було, але вже бачив Юрій, що ті двоє зможуть добитися до острівця, отож треба було належно зустріти їх, тому знетерпеливлено махнув стременному, щоб подавав кобилу. Легко злетів у сідло, виїхав на сухе, ще й знайшов мовби згірок, щоб справити на прибульців належне враження, відразу поставивши їх нижче себе, бо в цих землях ніхто вище стояти не міг.

Сидів на кобилі молодо виструнчений, біляве довге волосся шарпав йому вітер, кидав пасма на обличчя, від чого князь видавався зовсім молодим, так що коли незнайомі верхівці ви-

бралися на острів і стали перед цим вельможним верхівцем, то мали б прийняти його не за князя Юрія, а хіба що за одного з його численних синів.

Є стихії, які знікчемнюють людину. До таких насамперед належить вода. Перед князем стояло двоє безрадних верхівців, самі змоклі до жалюгіддя, на змоклих конях, з двома кіньми для поклажі, власне, тепер і не кіньми, а нещасними шкапами. Однак ці люди на оцих конях пробилися крізь розливиська чужих вод, щось вони мали в собі, якась сила чи пристрасть штовхала їх сюди, і дух їхній не похитнувся і не зламався від тяжких змагань зі стихіями, бо старший з двох, щойно вони під'їхали до Юрія (а під'їхали до нього, бо тільки він один серед остров'ян був на коні), поспитав:

— Ти князь Юрій?

— Мабуть, він. Хіба несхожий?

— Я подумав інше.

— Що ж ти подумав?

— Подумав: оце або дурень, або князь.

— Тішиш мене своїми словами. Чим же я дурень?

— Бо забрався в таку безвихідь.

— Не звик нікого питати, куди мені забиратися. Ви хто суть?

— Дозволь перше зсісти нам з коней. Бо всі твої люди піші. Та й не гоже мені перед князем отак...

— Зоставайся на коні. Ведучи перемови верхи на конях, кожен зберігає рівність і безпеку. Щоміті можеш поїхати собі. Тут недовір'я поєднано з певністю сил. Піший довірливий, але й безпомічний. Коли зсідають з коней, тоді або міцний мир, або безмежна впокореність. А тобі личить більше, як бачу, сміливість.

— Мені сміливість ні до чого. Я — лікар.

— Лікар? Не кликав лікаря.

— Не твій. Князя Ізяслава лікар прибічний. Дулібом звуся. А це мій товариш Іваниця.

— Апостол Петро мандрував завжди з супутницею. Ти тільки з супутником? Та вже гаразд. Коли так, то сидіть обидва верхи. Справедливіше буде.

— Ти говориш про справедливість, князю?

— Чом би мав не говорити? Князь — теж чоловік. А всі люди люблять справедливість.

— Щодо самих себе. А щодо інших?

— То вже хто як. Про себе не казатиму. Хвалитися не звик. А чути про мене ти міг мало, коли ж багато, то лиш лихого, раз приїздиш від ворога.

— Він твій небіж.

— Тому й ворог. Старшого брата поважав би, терпів його старшинство, як було до цього. Ізяслав сам став на війну супроти мене.

— Я прибув не від нього.
— Від кого ж?
— Від власного сумління.
— Далеко воно тебе загнало.
— Потреба.
— Казатимеш тут, на вітрі, чи сховаємося в затишок?
— Боюся, що не смакуватимуть мої слова. Хай чує тільки вітер.
— Тоді кажи.
— Про справедливість згадував, князю. А сам зробив діло неправедне.
— Назови. Бо сам не завжди знаєш, що праведне, а що ні.
— Убив у Києві князя Ігоря.
— Сидячи в Суздалі?
— Не своїми руками, так чужими.
— Не лякаєшся, лікарю, своїх слів?
— Іноді чоловікові кортить прикусити язика. Але вважаю ліпше вмерти з чистою совістю, аніж з прикушеним язиком.
— Говори сміливо, але не бездумно. Бо чує вітер, але чує також і бог святий. Про себе мовчу. Звик до наговору.
— Маю докази.
— Покажеш?
— Ще не знайшов, але приїхав сюди, щоб звинуватити тебе і шукати докази.
— Не знайшов, а вже маєш? — Князь вхопив рукою вітру, розтулив пальці, показав порожню долоню.— Ось так?
— Вбивці, дружинницький син Кузьма Ємець і монах з святого Феодора, побігли до тебе. Відомо про це в Києві. Під твою руку втекли — ось і твоя вина зачинається.
— Під мою руку? А скільки втекло? Двоє? А чи знаєш ти, лікарю, що тут самі втікачі? І ті, кого бачиш коло мене,— он вони, і решта. І я не просто собі князь Юрій, син Мономаха, внук Всеволода, правнук Ярослава — я князь над утеклими або вільними. Вільний люд, який зібрався звідусюди, замешкав оці землі, і я, вийшло так, князь над вільними, а отже, й сам вільний. Вільний князь — чув про таке?
— На князях не знаюся.
— То знай. Берешся не завжди за справи лікарські — не завадить дещо знати. Чи, може, хотів душу мою полікувати? Але нема потреби.
— Прибув лише, щоб сказати тобі про твою вину. А тепер поїду далі — шукати вбивць.
— Відразу й поїдеш?
— Відразу.
— Де шукати — знаєш?
— Шукатиму.
— А квапливість твоя звідки? Чи лякаєшся, що затопить мене? Тоді глянь на мою бороду. Сивизна скаже тобі про мої

літа. Багато їх проминуло в цій землі, довгі були, затяжливі. А не затопило.

— Оце! — подав нарешті голос Іваниця, який уперше бачив князя, що стояв би на отакому вітрі й вів розмову з простими людьми, мов з рівнею. Такий князь не міг не подобатися. Іваницю брав подив на Дулібову черствість. Затявся з цим убивством і неспроможний побачити, який чоловік стоїть перед ним!

— Зсідайте із своїх коней та підемо ліпше до столу, бо добра їжа й питво створюють гарний настрій, а це якраз те, чого завжди бракує людям! — сказав князь і мигнув своїм отрокам, щоб вони впорали гостей і їхніх коней, як то водилося тут, швидко, ненабридливо, але й з належною неподступливістю.

— Беру тебе, лікарю, з твоїм Іваницею в полон,— засміявся князь, коли переодягнені в сухе обидва всідалися за довгий стіл навпроти Юрія, і знову дивувався немало Іваниця, бо не доводилося ще йому сідати за стіл з князями — далі бояр і воєвод не пробивався.

— Злагіднити нас хочеш? — ще не піддавався Дуліб.

— А нащо? Жалощі беруть, коли бачу марноту зусиль. Оце б ти знов потопав у холодних водах, а там, може, вибрався б на сухе, то й куди далі?

— Сказав: шукати вбивць, які заховалися в твоїй землі. А може, ти їх сам заховав.

— Коли сам заховав, то ліпше відаю, де шукати. Посидь коло мене, а я знайду тих двох та припроваджу до тебе.

— Убивць припровадиш? — не повірив Дуліб.

— Коли вони тут і коли вбивці. Та сам згодом переконаєшся.

— А як викажуть тебе, твою вину?

— Нащо забігати у таку далеч? Перш ніж вепря засмажувати, уполюй.

Чашник наповнив усім посудини для пиття, але не одступив назад, як водилося скрізь у князів, а став за столом, звернувся до Юрія:

— Дозволь, князю, слово мовити?

— Говори.— Князь відсьорбнув пива, буденно зауважив: — Солодкаве.

— Свіже,— сказав чашник, так ніби не просив щойно дозволу говорити щось урочисте, а тоді відразу почав: — Ось маю притчу про коня. Був собі князь, а в князя кінь. Та не про цього коня воно йдеться. Бо набігли половчани, а чи ще яка сила насунула на землю, князь повів дружину, а тут під ним убито коня. Взяв у воєводи — і того коня вбито, бо відомо: коні безборонніші за людей, гинуть частіше.

— Щось ти довге зачав,— кинув Юрій, посьорбуючи пиво.— Я ж то попиваю пиво, а всі інші ждуть, поки ти договориш до кінця.

— Мова моя буде теж до кінця, князю. Але до такого кінця, що має продовження, себто й не кінчається ще. Початок же відомий: іде битва, а в князя й коня вже нема. І ніде нема коней. Погинули. Або не витримали походу, бо зажирні та пещені. Тоді що? Метнулися отроки сюди-туди, глянь, а там ратай шкрябає свою нивку сохою, а в соху впряжений коник гніденький, миршавий, таке ніби й не кінь, а лиш голова, та чотири ноги, та хвіст. Нема ради: вихопили гнідка з мотузяного запрягу, штовхнули ратая межи плечі, щоб не набридав голосінням за свою худобину, повели коника до князя: сідай і веди нас! Сів князь і повів. Чи довго, чи коротко тривав той похід, а тільки ворога вигнано й загнано світ за очі, військо захопило незліченну здобич, були там багатства, були раби, були й коні, але князь не пересівся зі свого гнідка, бо той став йому як брат. І ось так повертався князь до стольного города землі своєї, а вже там зготовляли пишну стрічу, жони, в золоті, сріблі, в паволоках і квітах, виходили на городські вали, боярство чіпляло поверх коштовних хутер золоті ланцюги, священики надягали золоті ризи і кадили ладаном у соборах і на вулицях, по яких мав проїздити князь. Ну, все б воно так і скінчилося, як починалось, і притча моя була б ні до чого, та підповзли до княжого вуха шептальники-солодкомовники: і верхи́ на церквах київських, мовляв, золоті, і ворота в городі золоті, і вулиці засипані червоним цвітом, і жони виглядають свого князя гожі, мов рожі, то хіба ж не повинен князь з'явитися на білому коні, з червоним сідлом, золотою вуздечкою, і щоб чілка золота, і ворворка, і чепрак теж червоний у золоті.

І забув князь про все, пересівся на князівського, вбраного для золотого Києва у все золоте коня, а гнідка покинуто край дороги, прив'язано до обчухраного дерева; не підклав йому й сінця ніхто, і сумно споглядав коник, як його князь під срібні виспіви сурм в'їздить у Золоті ворота Києва, а вже що думав той коник, то хто ж то відає. Тому й урву тут свою мову, та давайте вип'ємо за нашого князя Юрія, щоб він ніколи не змінняв непоказного суздальського коника на розгодованого, здобленого золотом та червінню київського. Здоров будь, князю Юрію!

— Здоров будь! — ревнули всі й вихилили всяк свій келих; змушені були пити й гості, хоча щодо Іваниці слово «змушений» слід вжити з застереженням, бо йому якось відразу все припало до серця: і дивно вільні молоді дружинники князеві, і їхня мова, навіть їхній вигляд, Іваниця мав око метке на людей, він умить збагнув, що князь, якого оточують такі незвикло розковані люди, й сам має бути незвичний, особливий князь, а коли так, то чому б і не випити за його здоров'я. Що ж до лікаря, то він вівся стримано поштиво, ось і все, що можна сказати.

Юрій вільною рукою притягнув до себе чашника, обійняв.

— Спасибі,— мовив із щирою розчуленістю.— Не зміняю, ти

правду сказав. Та Київ і не пришле мені золотого коня. Ждав я — не діждався, мабуть, і не діждуся. Тепер бачу і знаю. І не солодкомовців присилає, а з мовою гіркою і образливо-неправдивою. Що, лікарю: сказати моїм людям, за чим прибився в наші краї?

— Дочасно,— спокійно відповів Дуліб, хоч тут важко було зібратися на спокій: усе вказувало на те, що на одне лиш скинення бровою князеве обох київських прибульців розшарпають оці молоді здоровані без жалю й вагань,— така безтямна залюбленість в Юрія малювалася на їхніх лицях, читалася в їхніх поглядах, вичувалася в кожному порухові плеча, руки, тіла. Гра була смертельна, почалася вона ще того дня, як вирушив Дуліб, ніким не посланий, до Юрія; тепер єдину оборону мав: власну стриманість, мужність і правду, заради якої жертвував навіть власним життям. Все інше залежало від волі Юрія. Той теж знав це вельми добре і міг награтися з простодушним правдолюбцем київським досхочу, а забави, як переказувано, князь любив безтямно.

— Доведеться нашого коника вводити в золоті брами київські? — чи то запитав своїх, чи то ствердив Юрій, а тоді зненацька до Дуліба: — Чом не хочеш відкрити свої заміри перед усіма?

— Бо тільки обмежені уми сподіваються отримати перемогу в багатолюдді.

— А ти за прикладом апостольським вважаєш, що інакомислячих слід розбивати поодинці?

— Не хочу вважати тебе, князю, умом обмеженим.

— Але й себе не забудь.

— І себе.

— Хвала за відвертість. Ти непоступливий і жорстокий, як усі правдолюби.— І знов несподівано, без видимого переходу, до всіх: — То, може, пісню?

— А яку, вацьо? — з готовністю видивився на князя розтоптувач його чобіт.— Про сідельце чи про весельце?

— Про князя Іванка.

І сам завів одразу, а всі підхопили, навіть Іваниця.

Гей, там, на лугах, на лугах широких,
Там же горить-сяє терновий вогник,
Сам молод, гей, сам молод!
Сам молоденький на кониченьку,
Сам молод!
Коло вогню ходить широкий танок,
А в танку ходить княгиня Іванка,
На голівоньці сокола носить,
В правій рученьці коника водить,
В лівій рученьці гусельки носить.
Ніхто не бачив, лиш княжі слуги,
Скоро ввиділи, князю сказали.
«Ой їдьте, їдьте, Іванка зв'яжіте,
Іванка зв'яжіте, сюди приведіте.

Соколонька пустіте до сокільниці,
Гусельки шмарте до гусельниці,
Коника вставте до кінничейки».
Соколик квилить, головойки хоче,
Гусельки грають, Іванка споминають,
Коничок гребе, до поля хоче,
Іванко плаче, до милої хоче [1].

— Ось як, лікарю, в мене й князі втеклі є, не самі смерди та раби. Не чув ще про князя Івана Берладника? То тільки в пісні його впіймано, пісня всіх уловлює, мов сіть. А він випрснув і прийшов у нашу землю, хоч яка далека, бо ніколи не задалека для чоловіка воля. Для князів теж.

— Служив я Берладниковому дідові, князю Володарю. Знаю весь рід їхній.

— То не відмовишся поїхати зі мною до князя Івана? Зібрався оце до його людей. Люблю вельми його. Ти й собі, може, полюбиш?

— Лікар має любити всіх людей, не самих князів.

— А коли вбивця?

— І хворого вбивцю на ноги ставитиму.

— Щоб віддати під меч здоровим? Гладячи щоку, відкусити носа? Кажуть, у франків а чи то в англійців закон не дозволяє карати смертю невинну дівчину. Тоді, щоб догодити законові, кат гвалтує дівчину, часто й під шибеницею. Не чув про таке?

— Закони пишемо не ми, їх складають володарі світу, княже.

— Я таких не писав. Спитай моїх людей, які знають закони.

— Буде змога — побачу.

— А тепер заспіваймо ще,— задумливо сказав Юрій, уриваючи не зовсім приємну розмову, вмить забуваючи про Дуліба, і сам завів гарним соковитим басом: «Дунаю, Дунаю, тиха вода в тобі».

І, дружно відкидаючи цього старого вже чоловіка до літ молодості, сили й краси, доспівали за князя його вірні побратими: «Не кажи, дівчино, що я був при тобі».

Так і пішла ця пісня далі на два голоси — один князів на перший рядок, а другий, що належав усім, на завершення.

Перший: А скажи, дівчино, що я траву косив.
Другий: Дам тобі я гривну, що від князя носив.
Перший: Конику сивенький, винеси з травоньки.
Другий: Бо інакше встрелю тебе в головоньку.
Перший: Встрелю в головоньку ще й до твого бочка.
Другий: Як не знесеш мене з отого горбочка.
Перший: Отая дівчина мені сподобалась.
Другий: Що на бистрій воді личко умивала.
Перший: Личко умивала, хусткою втиралась.
Другий: Отая дівчина мені сподобалась.

---

[1] Це одна з небагатьох пісень XII ст., що дійшли до нас.

— Оце! — Іваницю так вгонобили цим співом, що наважився він зламати мовчанку, хоч годилося йому не мовити жодного слова аж до тої пори, поки не звелить Дуліб, нагоди ж такої ждати, з усього видно, довелося б ще довго, чи й діждешся взагалі, а Іваниця не звик приховувати занадто далеко те, що лежало на серці, тут же йому на серце відразу лягла зичливість і легкість така, як, може, тільки в дитинстві бувала або ж з гарною дівчиною, якої не забудеш з того дня, коли побачив.

— Оце! — повторив він, бо сприкрилося йому лиш підспівувати цим княжим молодцям та самому князеві, закортіло проспівати їм і своєї пісеньки, може, й про Дунай теж, може, хоч отакої: «Видай же мене, моя мамусю, видай, бо я вже виросла, встидай же ся, встидай. Бо вже я виросла, як у полі сосна, видай мене молодою, як ранкова роса. Віддай мене, мамусенько, за кого захочу, бо як ти мене не видаш, до Дунаю скочу. Скочу до Дунаю, де найглибше буде, отоді вже й подивлюся, чи жаль тобі буде».

То малася б бути, поза всім, вельми гарна пісня, але Іваниця вловив недвозначно-осудливий погляд Дулібів і вимушений був відмовитися від заповзятого наміру, хоч і кортіло йому подарувати цим гарним людям гарну пісеньку, де зухвальство молодості досить вдало перепліталося з тугою, а на серці в Іваниці, попри все, коли казати відверто, було досить-таки тужливо, він збагнув, що віднині безжурному життю настав кінець остаточний, до Києва вороття не бачив, про неприступну Ойку мав би забути навіки, все лишалося позаду, а попереду чигала невідомість, яку Дуліб всіляко намагався перетворити на загрозу в безвихідь. Як на Іваницю, то не дратувати цього дивного князя мали б вони обидва, а забавити його піснею, а чи байкою, а тим часом роздивитися, що воно тут і як, може, й не хитруючи занадто, але й не пручи напролом, як тур крізь дикі хащі.

Іваниця в усьому звірився на Дуліба. У землях, густо залюднених, він щоразу почувався набагато певніше за свого старшого товариша. То правда, що Дуліб перевершував його досвідом і знанням багатьох наук, простому чоловікові не відомих навіть на ймення, зате Іваниця побивав лікаря там, де йшлося про швидке зближення з людьми, надто ж з дівчатами. Взяти хоч би ту київську Ойку, що навела їх на слід, та й не знати ще, куди завела. Але хоч як воно там буде, а все те його, Іваниці, заслуга.

А ось тут, у чоловічому товаристві, де не було ніяких сподівань на жіноцтво, Іваниця геть розгубив свою впевненість і байдужу готовність приймати як належне все найліпше, що може дати життя; тут його відразу відкинуто на узбіччя, в непримітність і звичайність, може, його занадто поспішлива захопленість князем і його людьми теж зродилася з почуття нижчості, яке чоловік так чи інакше мав відчувати тут через цілковите своє

безсилля? І як же пишався тепер, наприкінці вечері, Іваниця своїм старшим товаришем Дулібом, що той зумів триматися з високою гідністю, так що сам князь, з усього видати, пройнявся шанобою до нього і вже й геть неочікувано запросив обох, Дуліба й Іваницю, лягати спати разом з ним у тій самій баньці, де він удень парився і де тепер настелене було на підлогу соснове лапате віття, покрите кожухами.

Вацьо присвічував смолоскипом, поки вони вкладалися. Роздягатися довелося до пояса, бо в баньці повітря було парке, важке і мовби липуче якесь, хоч бери та вмирай. Навіть Іваниці, незвичному до такого спання, стало трохи млосно, і він знову заздрісно поглянув на Дуліба, який сьогодні заповзявся витримати всі випробування, пропоновані князем, не подаючи виду, з спокійною гідністю. А сам князь, у якого, просто диво брало, тіло було ніби юнацьке, нічого й не зауважував: ні гнітючості, ні паркості повітря, ні низької стелі, з якої покапувала зрідка вода, утворювана зі згуслої пари.

«Ось щасливий чоловік,— думав про нього Дуліб, досвідченим оком окидаючи постать Юрієву.— У нього тіло, яке не змінюється з роками, не обростає жиром і непотребом, як у більшості людей, що мають змогу сито їсти й досхочу пити. Коли й смерть прийде, то застане вона це тіло дужим, гнучким, молодо-прекрасним, таким, як воно й жило, майже таким, як народилося! Ось життя і щастя!»

Легкість і насолода від усього: дихати, сміятися, їсти, цілувати жінок, ходити в походи, на лови, на грища, і ніколи не піддаватися літам своїм, хоч які вони високі й довгі. Бути переможеним ворогами — не страшно, бо це тимчасове, і ти завжди зможеш сам звитяжити. А от переможений літами — то вже безповоротно, то назавжди.

— Чого дивишся, лікарю? — спитав князь таким голосом, ніби він не пив ніякого пива й не сидів кілька годин за столом.— Хворощі якісь на тілі моєму бачиш?

— Ніяких. Здоров єси, князю.

— А вже п'ятдесят і сім маю! Тобі скільки?

— Чотири десятки!

— Ну, а тому хлопцеві, мабуть, чи й два десятки нашкребеться? — засміявся Юрій.

— Уже й більше перешкреблося,— гуцикнув на пружному вітті Іваниця, щулячись від лоскотливих дотиків кожушини.— Я вже й старіти став коло мого лікаря. Інших розминає та розтирає, а мене хоч би турнув межи плечі. Каже, здоровий.

— Не лінуйся, то й не старітимеш,— зауважив спокійно князь, а тоді, за своїм звичаєм, зненацька спитав: — З вас ніхто не хропе?

— А ми як спимо, то не чуємо,— вихопився наперед Дуліба Іваниця.

— Зате я чутко сплю, щоб ти знав, хлопче. Сплю, як бог святий. Знаєш, за віщо Адама бог вигнав з раю? За те, що наш праотець хропів, як кнур, і не давав спати богові.

— Оце! — зацмокав Іваниця майже так, як княжий розтоптувач чобіт.

— Спимо! — упав князь на кожухи, Вацьо прибрав смолоскип і причинив з того боку двері, темрява вмить наповнила невеличке приміщення, поглинула трьох чоловіків, і незабаром всі вони вже спали, лежачи покотом на цупких кожухах, майже доторкуючись один до одного голими плечима, сплітаючись уві сні руками й зітханнями, хоч навіть уві сні кожен з них залишався, як і за білої днини, той князем, той лікарем, а той все-таки слугою й коноводом. І сни вони відповідно теж бачили неоднакові, княжі сни лишалися таємницею, як усі думки володаря й наміри, Іваниця мав сни прості, як дихання, в тих снах були білотілі дівчата, голорукі й босоногі, там ішла босими ногами Ойка по прибитій першими приморозками соковитій траві, а на Дуліба напливало щось тяжке, заплутане, безладно-темне, чулося хлюпотіння й дзюркотіння води, вода шуміла, розбивалася об твердий берег, вона розбризкувалася, ніби в час веселого багатолюдного купання, і крізь ті багатоманітні голоси води пробивався дивно знайомий — чи не краківського каноніка Матвія? — людський голос, без кінця набурмочуючи просто в вухо Дулібові латинську притчу про безсоромника, який, забувши страх перед богом, помер, купаючись з дівчатами в бані: timorem dei oblitas sum mulieribus in balnesis balneanolo. Дулібові хотілося запитати, до чого тут sum mulieribus [1], ще охочіше запитав би про це каноніка Іваниця, коли б знав латину, та заодно знав і каноніка Матвія, бо як можна лякати передчасною смертю від купання з дівчатами людей, які купалися тільки під холодними дощами та в каламутних водах рік, а дівчат уже й не згадують, коли бачили. Але канонік не давався до запитань, він і не існував зовсім, сущий був лиш його набридливий голос, який без кінця повторював під хлюпостання води про timorem dei oblitas [2], і, щоб якось порятуватися від цього бурмотіння, Дуліб спробував зосередитися на якій-небудь думці, але виявилося, що ві сні це зробити тяжко, просто неможливо, бо думки його, коли можна говорити про думки в сонній голові, знову ж таки крутилися довкола купання і згадування напівжартівливого установлення щодо купань: у понеділок купаються п'яні, у вівторок багаті, в середу дурносміхи, в четвер паршиві й воші ві, в п'ятницю впертюхи й негідники, в суботу — вищі особистості. Таким чином, можна б легко визначити, хто вони з Іваницею, та лихо в тім, що Дуліб геть забув, який день був учора і який настав сьогодні, до того ж, ні вчора, ні сьогодні

---

[1] Себто з дівчатами.

[2] Забувши страх божий.

вони по-людському не купалися, а тільки сплять у цій князівській баньці, яка, з усього видно, призначена виключно для вищих особистостей. Тоді що ж?

Але тут ударив вітер у береги водяними валами, вода вже й не хлюпотіла, не капотіла, не лилася ласкаво — вона вдарила загрозливо й важко, від неї пішов неземний холод, з якого несподівано зродилося світло, могутнє, різуче, нестерпне, аж Дуліб закрив руками очі.

Дуліб прокинувся. Над ними металися червоні язики смолоскипів — один, два, три... безліч. Над смолоскипами, під темною, охололою за ніч стелею баньки, височіло дві постаті в коштовних хутрах, з коштовною зброєю, з усього видно, князі, так ніби з одного князя Юрія відразу стало два; але Юрій сидів на кожусі, так само прикривав рукою сонні очі, мурмотів невдоволено на вторгнення непроханих гостей, і вони, хоч які пишні й ошатні, позадкували від нього, показали отрокам, щоб прибрали смолоскипи, окрім одного, тоді нижчий з гостей сказав:

— Світає, князю. З новим тебе днем, отче.

— Здоров будь, князю Андрію,— відмовив йому Юрій.— І ти, князю Ростиславе, здоров будь. Не кликав вас. Чого зволили?

— Маємо вісті тривожні,— сказав князь Андрій, а Ростислав, не відповідаючи на батькове запитання, спитав, не приховуючи зневаги:

— А оті — хто вони?

— Гості мої,— сказав, підводячись, Юрій.— Теж принесли мені вісті, і теж лихі. Як і ви, синочки мої. Не відаю, хто мені й дорожчий тепер.

Князя Андрія батькова насмішка не зачепила. А Ростислав ображено відсунувся до дверей, даючи зрозуміти, що він собі поїде звідси, коли його так приймають, бо гідності своєї навіть перед рідним батьком не дасть принизити.

— Від Гліба прискакали гінці. Ізяслав позабирав і попалив усі городи. Йде на Чернігів,— стривожено мовив Андрій.

— Маю гінців од самого Ізяслава,— показав Юрій на Дуліба й сонного ще Іваницю,— їхня звістка набагато похмуріша. Коли охота, то почуєте. Гей, лікарю, скажи моїм синам, за чим прибув!

Дуліб сів поряд з князем, так само голий до пояса, так само по-молодечому гнучкий і чистий тілом, хоч мав за собою багатотижневу путь. Він одразу збагнув, що прибули сини князеві — найстарший Ростислав і другий за ним Андрій. Ростислав, колишній князь новгородський, вражав своєю поставою, був високий, пишний, справжній князь у кожному порусі, в кожному поблиску великих темних очей; Андрій, на голову нижчий за Ростислава, не мав у собі тої пиховитості й пишноти, як у старшого брата, зате вражав міццю своєї постаті, незборна сила вчувалася в його неспокійних руках, якими стискував наголів'я

меча, в широких плечах, в крутому повороті шиї, навіть у короткому покучерявленому волоссі теж ніби відчувалася прихована сила, як у того біблійного Самсона, хоч, здається, той мав волосся довге, через що, може, й позбувся своєї сили, бо довге завжди легше обстригти, аніж коротке.

— Чом же мовчиш, лікарю? — пощулився від холоду Юрій.— Кажи, не бійся. Мої сини звикли слухати і правду, й неправду. На те й князі.

А Дуліб ніби й забув про взятий на себе нелегкий і, сказати б, невластивий для нього обов'язок довести до кінця справу з розкриттям убивства Ігоревого в Києві, знову ставав він лікарем, пробудилося в ньому невмируще вміння його роду, він дивився на молодих (порівнюючи з Юрієм — молодих!) князів оком досвідченим, проникливим, від якого не може сховатися ніяка щонайменша неміч, він милувався міццю князя Андрія так само, як учора милувався нестаріючим тілом його батька, але коли споглядав на Ростислава, високого, розкішного, з справді княжою поставою, то тривожився за цього чоловіка, бо не було життя в отій пишноті, а лиш його залишки, тут легко вичувався кінець, як вичувається наближення кінця в розкішній квітці, яка щедро й невтомно розпустила свої пелюстки і купається в сонячному теплі й красується перед усім світом, тоді як поруч квітка майбутня ще тримає свої пелюстки в тугому зеленому сповитку і соромиться своєї нерозвиненості, своєї неповноцінності, ще тільки мріючи про право називатися колись квіткою. Та вже завтра ота пишнота осиплеться безслідно, а молоді пружні пелюстки, розгорнувши зелений сповиток, заяскріють перед світом соковитими барвами й ще довго викрасовуватимуться над мертвою, зниклою безслідно пишнотою.

Дуліб міг би навіть сказати, скільки ще проживе князь Ростислав. Може, п'ять, від сили десять літ. Йому самому стало страшно від своєї здатності читати майбутнє людини, тільки глянувши на її обличчя, на руки й постать, він легко здогадувався, що відповів би буцюючий князь Ростислав, почувши від якогось невідомого забороди похмуре передвіщення свого кінця. Той сказав би, мабуть:

— Подбай про себе і подумай, чи вдасться тобі зустрінути бодай один схід сонця.

Так мав би сказати князь Ростислав, справжній князь у кожному поруху свого пишного тіла, в кожному звукові свого голосу, чоловік, який народився князем і вмре ним, певний свого призначення на цій землі і повний зневаги до всіх інших людей, які не є і ніколи не будуть князями.

Тому Дуліб мовчав.

— Чого ж мовчиш? — нетерпляче повторив Юрій і гукнув: — Вацьо, одягатися!

— А що казати? — Дуліб усміхнувся, торкнув за плече Іваницю.— Сказав тобі, князю, все. Повторювати не годиться.

— Тоді одягатися, снідати і гайда до князя Івана,— майже весело промовив князь Юрій, помахом руки випроваджуючи синів з тісної баньки, і вони вийшли, як і належалося за їхніми узвичаєннями: Андрій боком, виставляючи наперед широке дуже плече, не вийшов, а вискочив, так ніби за дверима його ждав супротивник і треба було мерщій зчепитися з ним у поєдинку; а Ростислав вийшов повільно, урочисто, щоправда, довелося нахиляти голову в низьких дверях, але й це Ростислав зробив вишукано-прекрасно.

— Бачив, лікарю, моїх синів? — Князь Юрій одягався швидко й уміло.— Ростиславу годилося б бути імператором ромейським, тут йому нудно. Землі хоч і багато, а людей не стачає. Йому ж князювати тільки над людьми, а не над землями. Зродилася в ньому кров усіх великих попередників наших,— ось тобі князь милістю божою, а не силою рук своїх чи бистротою розуму. Андрій-бо повторив свого діда Мономаха. І лицем так само красний, очі великі, волосся рудувате й кучеряве, чоло високе, і на зріст не вельми великий, та міцний тілом і дужий незмірно. Так само у воїнстві хоробрий і хитрість має у влаштуванні війська, і спить мало, як дід його, і книги читає, і дітей своїх наставляє в тім, що честь і користь князеві полягають у правосудді, працьовитості й хоробрості. А в Ростислава й дітей немає, видно, бог не спроможен витворити щось подібне і через те обездітнив мого сина, хоч, як сказано, бог всемогутній, і нема для нього неможливого ні на сім світі, ні на тім.

— Сподобалися вельми твої сини мені,— сказал Дуліб,— надто ж що не схожі ні в чому на тебе.

— Дяка, лікарю, що хоч моїх синів до вбивців не залічив.

Дуліб відчував цілковиту безсилість перед цим чоловіком. Аби в ньому помітив бодай зародок якихось хворощів, то відразу одержав би над ним владу, яку лікар завжди має над немічним, але Юрій не піддавався своїм літам, видно, було в житті цього чоловіка або ж багато радощів, які підносять дух і зміцнюють тіло, або ж безмір праці, яка загартовує дух і ще міцнішою робить плоть, так що чоловік не трухлявіє, як гниле дерево, не йде до свого кінця в болях і терпінні, а вмирає, коли має настати смерть, відразу, мов той лісовий дуб, зламаний бурею при самому корені.

Цей князь наганяв страх самим своїм іменем: Долгорукий. Мовби простягав свої довгі, чіпкі, загребущі руки над усіма землями, до щонайдальших закутків, в усе втручався, все хапав, усе хотів загарбати. Хоч так про нього думали тільки можні: князі, бояри, воєводи, їхні підгавкувачі. Простий люд прозвав князя Долгоруким за щедрість, за готовність помогти людині, за те, що роздавав милостиню, відчиняв князівські комори в голодні роки, годував безліч сиріт, немічних, заблуканих, нещасних, безпритульних людей, яких ніколи не бракувало в залеських землях. Хоч так, хоч інак, Долгорукий мав бути сильний,

рішучий, може, й суворий зовні, як личить усім тим, хто не вагається в учинках, надто ж у ділах добрих і справедливих.

Але князь цей, якого застав на острові Дуліб і з яким ось другий день уже мав розмову, їв хліб, навіть спав під тою самою покрівлею, цей князь не був схожий на витворену чутками постать чоловіка, він і на князя не був схожий, в ньому ховалося, це вже виразно бачив Дуліб, ще багато несподіванок, загадковості. Сподіватися на те, що Юрій розкриється перед тобою за один день, не доводилося, в цьому Дуліб ствердився ще вчора, майже з перших слів, мовлених князем. Та й чому б мав квапитися з цим? Адже зумів просидіти в цій заліській землі п'ятдесят років, піввіку, посаджений у Суздаль ще Мономахом, відвезений у санях шестилітнім хлопчиком, просидіти мирно, загадково, набудувати тут городів, побрататися з сусідніми племенами, зібрати довкола себе незнаних світові людей, серед яких, мабуть, були неймовірної хоробрості воїни, великі майстри будування, може, були й мудреці, книжники — ніхто не відав нічого ні про цього князя, ні про його людей, а тільки одні боялися, а другі переповідали розмаїті дива.

За сніданком Юрій знову пив своє просяне пиво, князь Андрій теж пристав до батька і посьорбував брунатний трунок, запиваючи холодне м'ясо; Ростислав, кривлячи губи на батькове й братове посьорбування, відпив трохи меду, націдженого йому чашником з коштовного срібного дзбана; видно, мед для Ростислава привозили звідкись здалеку, чи й не од самих роменів, або ж тут ситили його великі знавці й довго витримували в старих бочках, які надають трункові того нещоденного смаку й запаху, що його стрінеш тільки серед вистояних медів руської землі.

Розсідатися зрання ніхто не став, кожен з дружинників, укинувши щось там у рот, порався коло коней; ладнався в дорогу й Іваниця, за столом сиділи тільки князі та Дуліб, мовчки їли, тоді Юрій спитав:

— На острів як добралися: вбрід?

— Лодіями,— відповів Андрій, а Ростислав знову зверхньо всміхнувся на батькове простацтво, бо хіба ж міг хто допустити, що він, пишний і розкішно-прекрасний князь Ростислав, брьохався в отій холодній, каламутній воді?

— Знайшли мене як? — допитувався Юрій.

— Язик до Києва доведе,— сказав Андрій, і тепер обидва княжичі посміхнулися трохи зверхньо, бо хоч як пробивався їхній отець до Києва, але не доводив його туди ні язик, ні спис, ні меч.

— Гліб просить помочі,— повторив Андрій.— Переказує, що не витримає сам цілу зиму.

— Взимку пошлемо дружину,— спокійно мовив Юрій.

— Відкладати не годиться,— Андрій пошукав очима підтримки у Ростислава, і той усім своїм виглядом виказав, що

згоден з братом і заздалегідь відкидає всі слова князя Юрія, про які мало сказати, що вони нерішучі.

— Я не бог,— підлив собі пива Юрій,— річок не заморожу. Малася б давно вже настати зима, так бариться. Може, Ізяслав ублагав бога, щоб він одрізав нас на час якийсь від Чернігова та Киева, поки там Мстиславичі палять городи.

— Пішов би й по цій воді,— зітхнув Андрій,— пусти мене, отче, проберуся.

— Знаєш вельми добре, що не відпущу тебе. І нікого не відпущу, поки дорога не стане. Багато вже ми ходили туди, все не до ладу. Ось Ростислава ще пошлю.

— Чом Ростислава? — підскочив Андрій.

— Поглянь лиш на нього: князь із князів! Він самим своїм виглядом нажене ляку на Мстиславичів, прийдуть вони поклонятися й цілувати руку.

Ростислав справді виклав на стіл товсту, білу, пещену руку, хоч відразу й цілуй хто хоче.

— Я піду,— сказав він, цідячи недбало слова,— чом би мав і не піти? Вже он який рік сиджу без землі. Могло й кабриднути. Принижує мою гідність харчування в тебе, князю Юрію. Та вже коли піду на південь, то не сяду ні в Курську, ні в Чернігові, ні в Переяславі, а вдарю на Київ! Здобуду тобі золотий київський стіл одним замахом!

— Любо мені слухати таку мову, та чи побачу київський стіл і чи годиться мені думати про той день, сини мої? — зітхнув Юрій, і тільки Дуліб вловив у тому зітханні вдаваність, а обидва молодші князі стривожилися насправді і майже разом вигукнули:

— Що з тобою, князю? Що?

— Ось, показав Юрій на Дуліба,— посланець од Ізяслава. Посол і суддя. Назвав мене вбивцею.

— Тебе? Вбивцею? — Андрій схопився з-за столу, взявся за меч. Ростислав і собі зворухнувся загрозливо, і в тому порусі було ще більше погрози, ніж у Андрієвому намірі дістати з піхов меч.

— Скажи їм, лікарю, хай знають.

— Сказати? Можна й сказати,— Дуліб знов був спокійний, як мертвий. Щиро кажучи, він уже й не радий був, що встряв у цю тяжку справу, чомусь дедалі менше впевненості мав у своїх підозрах щодо руки Юрієвої у київському вбивстві, але оці молоді князі трохи роздратували його, вони велися так, ніби за ціле життя своє не допустилися жодної несправедливості. Тому Дуліб твердо й переконано повторив синам те саме, що вчора повідав їхньому батькові, але наслідки від цього сьогодні були зовсім не такі, як учора.

Ростислав усміхнувся зневажливо, Андрій метнувся туди й сюди, не дивлячись на Дуліба, гукнув:

— Гей, там, принесіть-но мого лука!

Отрок приніс Андрієві лук, князь не взяв його в руки, звелів отрокові:

— Напни!

Той стояв, дивився на князя.

— Кому сказав! — тупнув ногою Андрій.

Отрок мовчки попробував зігнути лук, нічого в нього не вийшло.

— Поклич когось дужчого!

Той вибіг, за хвилю повернувся з дружинником, дужим, як тур, той поповтузився з луком трохи довше, але й він нічого не зміг зробити.

— Бачив? — відпроваджуючи геть помахом руки дружинників, спитав Дуліба молодий князь.— Може, хочеш спробувати?

— А навіщо мені? Я не лучник,— знизав плечима Дуліб.— Я лікар.

— Лікар, а берешся за справи, чужі для тебе.

— Істина не може бути чужа для чоловіка.

— Ну, то ось,— Андрій легко зігнув лук, напнув тятиву,— поглянь, який у мене лук. Отут тобі й істина. Повезу тебе до Володимира, прив'яжемо до брами й розстріляю з оцього лука. За неправду. За наклеп. За...

— Нічого цим не досягнеш,— спокійно мовив Дуліб.— Я сказав свої слова, вже їх почуто, вже вони нікуди не дінуться. Це однаково, що написав би я слова оці на своїх долонях, щоб люди довідалися навіть після моєї смерті. Повинен би ти знати силу слів, князю.

— А звідки ти знаєш, що я повинен, а що ні?

— Князь Юрій сказав мені, що ти любиш книги. А що таке книги? Слова. Може, й життя людське — теж слова самі. Ще не знати, що чим породжується: чи слова ділами, чи діла словами. Ще забув я додати, що не послано мене князем Ізяславом, не посол я нічий, сам поїхав, спонукуваний лише власним сумлінням. Коли б виявилося, що винний князь Ізяслав, то що ж? Доказів ще не маю. Відомо тільки мені, що втекли вбивці сюди, сказано навіть так: до князя Юрія.

— Знаєш їх? — уперше подав голос Ростислав.

— Ніколи не бачив, бо не киянин я, та й Іваниця мій теж не з Києва. Знаємо, хто вони, як звуться. Один Кузьма Ємець, син старого дружинника Войтишичевого.

— Войтишич — славний воїн,— докинув поважно Ростислав,— його сюди вплутувати не годиться.

— Не вплутую, кажу тільки, що батько цього втеклого Кузьми — старий дружинник Войтишичів, сліпий Ємець. Харчується при дворі у воєводи, чоловік, з усього видно, поштивий, а син не вдався в батька. Другий же — чернець, прибрамний з монастиря святого Феодора. Розчинив браму перед убивцями, повів їх до князя Ігоря, сам убивав. Утік разом з Кузьмою Ємцем. Зветься Сильвестром, або просто Силькою.

— Ну! — князь Андрій пожбурив свого лука, всівся за стіл навпроти Дуліба, підпер щоки кулаками, втупився в лікаря своїми великими очима, в яких нуртувався гнів,— повтори, як звався той отрок і як звався чернець.

— Кузьма й Сильвестр. Сильвестр ще вельми вчений. Вів записи монастирські, в ігумена Ананії вважався найздібнішим послушником.

— От брехня,— вже заспокоєно промовив князь Андрій.— Або ж ти сам брешеш, лікарю, або тебе ввели в оману недобрі якісь люди. Князю,— повернувся він до Юрія,— той монашок у мене в Володимирі. Вже ось два місяці.

— Коли він у тебе,— засміявся Юрій,— то брехуни ми з тобою, а не лікар! Виходить, знав чоловік, за чим забивається в таку даль. Хвалю, лікарю. Бо наполовину правда — вже правда. Даруй моєму синові його нестриманість, гарячий норов має. Поєднав у собі Мономахову гордість і половецький вогонь. Гей там, винесіть-но звідси лук князя Андрія! Тепер тут ніщо не повинно нагадувати про слова, мовлені в запалі й гніві. Ти ж, лікарю, вибирай: чи сидітимемо тут, ждучи, поки припровадять сюди втеклого монашка київського для розпитувань твоїх, а чи поїдеш зі мною, як згодився вчора, до князя Івана, а монашка тим часом припровадять туди, а може, хочеш прямо до Суздаля, то їдь, а я в скорім часі теж там буду.

— Роби як хочеш,— відповів Дуліб,— єдине хотів би: розпитувати монашка при тобі.

— Це мій чоловік, і нікому не віддам його! — тупнув ногою князь Андрій.

Юрій глянув на сина впівока.

— Повчись у брата свого Ростислава князівської гідності. Знаєш монашка свого два місяці, а ставиш за нього свою честь.

— Ти знаєш лікаря день лиш єдиний, а хочеш поставити вище своїх синів і вище самого себе! — скипів Андрій.

— Не його хочу поставити — правду. Вона й без того стоїть над нами, хоч що ми чинимо. Вищий суд нашим діям і мислям, сину. Коли твій монашок справді вбивця...

— Не вбивця він! Такий не може стати вбивцею!

— Звідки відаєш?

— Книжний чоловік вельми.

— А хіба за книги не вбивали людей?

— Вбивали, та не ті, хто писав книги. Це люди смирні й мирні. Вони найближчі до бога. Подумати, то бог промовив уперше до всього люду лиш завдяки тим, які зуміли записати його слова. То чи назовеш злочинцем того, хто пише книги? Такі люди не можуть убивати, слова не вбивають, тільки меч.

— Справедливо, брате,— докинув і Ростислав з вершини своєї зневажливої насмішкуватості,— щодо меча справедливо мовив. Бо князеві ліпше дружину з мечем мати, аніж монахів з писалами. Навіть гарний повар дорожчий за книгописця.

— Припровадимо цього монашка сюди й спитаємо його тут, лікарю,— вирішив Юрій,— пошли, князю Андрію, гінця, хай приведе сюди твого книгописця.

— І маємо нидіти в сьому бруді? — гидливо скривився Ростислав.

— Тебе не затримуємо. Їдь до Суздаля, лаштуй дружину до походу. Як ударять морози, то й з богом! А нам треба тут.

— Не дам свого монашка,— твердо повторив князь Андрій.— Ти, князю Юрію, не цінуєш таких людей, знаю. А дарма. Потомним не буде діла ні до твоїх дум, ні до замірів високих. Знатимуть про тебе з того, що зостанеться. А що зостанеться? Написане. Одвіку так ведеться.

— Діла зостануться, забув ти, сину.

— Навіть діла зникають і поростають забуттям. Всесвітній потоп не змив з лиця землі книг. Людство може вимерти — книги перетривають. Написане зостанеться. Ось ти сидиш у сій землі п'ятдесят літ, скільки наставив городів, скільки людей пригрів, скільки добра зробив. А приїздить чоловік з Києва, і чоловік не темний, учений, лікар, і що? Не відає ні про які твої добрі й славні діла, а називає тебе вбивцею. Був би коло тебе вірний дієписець, він би простежив кожен твій учинок щонайменший, і ти поставив би сього лікаря перед пергаментом, хай би читав.

— Діл не так багато в князя, щоб він сам їх нездатен був записати. Учив я всіх вас, мої сини, не народилися ви лиш князями, народилися для великих трудів, і вже коли ти князь, то будь ним у всьому й до кінця! Вмій обійтися з мечем і з веслом, з конем і з писалом. Згадайте діда вашого Мономаха. Згадайте Всеволода, Ярослава.

— Хто сам пише про себе, лиш затемнює суть і свій образ. Постійне писання відриває тебе від дбання про долю землі й люду. Водночас не можна знехтувати написаним, бо воно здатне зробити нас або ж примарами, або всемогутніми. Хіба не бачив, князю, як люди в церквах падають на коліна перед книгами й цілують сторінки, неспроможні прочитати бодай літеру? — сказав Андрій.— Ти святий чоловік для нас, отче, вважаємо тебе взірцем у всьому. Ти досконалий твір бога нашого і часу. Та хоч те, що досягло досконалості, вже не може досконалитися далі, однак розум не перешкоджає вшанувати цю досконалість і віддати їй належну шану умілим писанням.

— Замість слів мовлених, а надто писаних, досить гарного наміру,— посьорбуючи пиво, спокійно зауважив Юрій.

— Ось і маєш за свої гарні наміри! Ізяслав убив Ігоря і тебе ж звинуватив.

— То не Ізяслав, то я! — твердо мовив Дуліб, про якого мовби й забуто в розпалі суперечки між батьком і сином.

— Однаково,— відмахнувся від нього Андрій,— вони там у Києві готові відібрати в нас усе: і гідність нашу, і ліпших людей

наших, і багатства наші, й свободи, і саме життя наше. Вмремо ми всі колись, і ніхто не довідається про великі труди наші в цій великій і часто неласкавій до чоловіка землі. То чому б мав я не пригріти такого вмілого чоловіка в писанні, як монашок Силька?! І не повірю ніколи, що він міг вчинити злочин. І не віддам нікому. Вже назвав його своїм прибічним дієписцем. Ліпше перетерпимо ненависть злобивих, князю Юрію, ніж неславу замовчування.

— Нема нічого такого, що сам князь не зміг би записати,— Юрія, здавалося, аж ніяк не зачепили запальні слова Андрієві. Видно, вже не вперше між батьком і сином відбувалися такі сутички, і, видно, Ростислав теж звик до цього, бо спокійно сидів і чистив собі нігті, мабуть, пропускаючи повз увагу всю розмову.— Не слава, а добрі діла потрібні. І жодного зайвого слова про твої діла. Напиши: пішов туди, поставив город, уклав мир, переміг ворога,— ось і все. Не треба ніяких старань і вміння особливого. Найголовніше ж: не допускати зайвих слів. З молитов визнаю найкоротшу. В усьому, що не стосується діла, схиляюся тільки перед необхідним. Зате лишаються тоді в тебе сили для головної мети твого життя. Можеш іти до неї щонайдальшою дорогою, аби добратися без крові й шкоди для народу, а тільки для користі.

— Коли б ти полишив по собі навіть найбільшу у світі державу, а не полишив книг,— запально вигукнув князь Андрій,— то й тоді б навряд чи втримався в пам'яті поколінь. Без книг нема держав і нема народів. Може з'явитися купа людей, які можуть когось там поконати, захопити якісь землі, але згодом неминуче згинуть безслідно, як обри, розметані й розвіяні вітрами часу. Мудрі володарі знали ціну історії й людей, які пишуть історію. Александр Македонський, сплюндрувавши Фіви, лишив неторканим дім, у якому колись мешкав славетний співець Піндар, спартанці з пошани до великого поета Евріпіда утрималися від знищення Афін. Коли Карл Великий розбив лангобардів, то Павла Диякона, їхнього історика, за надмірне прославлення сього войовничого народу баронами було засуджено до відрубування рук. Але Карл помилував його, сказавши: «Коли ми відрубаємо його руки, то хто ж так гарно писатиме історію».

— Нагадую тобі, що сам можеш записувати все, гідне уваги й пам'яті, бо коли ти поставлений найвище в землі, то й судити про все належиться тобі найпершому,— Юрій і далі не піддавався запалові, з яким вів суперечку князь Андрій, здавалося, цього чоловіка ніщо не може вивести з рівноваги, похитнути його переконаність і певність себе.— Чом ти гадаєш, ніби якийсь утеклий монашок київський зможе ліпше за тебе самого описати все, содіяне тобою? Отець мій, а твій дід великий Мономах вісімдесят разів ходив у походи і не ждав, що хтось усе це опише, мав грамоту в руках, сам брався за перо, возив з собою книги і пергамент.

— А чи написав про вбивство половецьких ханів, які здалися на його ласку і яким обіцяв зберегти життя? — жорстоко спитав князь Андрій, у якому, видно, заговорила половецька кров його матері.— Або про ганебну поразку коло Триполя, де втонув князь Ростислав,— про це написав Мономах? І що колись напишуть про це інші — знаєш, князю?

— Не треба про це,— тихо мовив Долгорукий,— про Триполь Мономах не міг без сліз згадувати до самої смерті. Не пам'ятав отих вісімдесяти своїх перемог, а карався єдиною поразкою, бо вважав, що улюблений брат Ростислав утонув у Стугні з його вини. Виграти вісімдесят битв, а одну програти і втратити улюбленого брата? Навіщо тоді все? Великий біль носив у серці своєму Мономах, і не слід було б тоді, сину, згадувати про сю подію. Мертві для нас усі однаково близькі, не важить — помер чоловік день тому чи тисячу літ. Всіх повинні бачити і розуміти. Для живих усе доступне: вчинки, слова, успіхи, поразки, слава, ганьба. Ми розглядаємо дії вмерлих, ніщо не ховається від нас, тож будьмо справедливі — передовсім!

— Ото й хочу, щоб не судили про нас потомки як забагнеться, простежити сам усі записи і поставити записи ті у відповідність з нашими діями,— сказав Андрій.— Для цього треба чоловіка вмілого і стороннього. Сила стороння — завжди дужча за самого себе. А кому не хочеться підкорити собі те, чим не володієш сам? Аби Мономах не лиш писав свої поучання, а й простежив, що літописці скажуть про всі його дії, хіба говорили б ми з тобою, отче, про вбивство половецьких ханів, яке так і лишиться темним, а то й ганебним.

— Досить про це вбивство, князю. Може, хоч мене вже не станеш звинувачувати в убивствах?

— Я ні. А інші? Як тебе прозвали? Довгою Рукою.

— Ти ж знаєш, за що і хто назвав.

— Ну так. А тепер сей лікар. Ким назвав тебе? Благодійником? Ангелом? Вершителем волі божої на землі?

— Дозволь, князю, втрутитися в розмову вашу, хоч і не годиться простому чоловікові це робити,— звернувся до Юрія Дуліб.

— Хочеш стати на мій бік? Але мене можна боронити від будь-кого, окрім моїх синів.

— Ні, хочу виступити також проти тебе.

— Вже виступив. З тобою теж ніхто не позмагається. Назвав мене убивцею, не спитавши, чи звелів я вбити бодай одного чоловіка за все життя. Чи, може, не хочеш розпитувати того монашка, не сподіваючись підтверджень?

— Я хотів про інше. Про книги й тих, хто їх пише, і про володарів держав, тобто про таких, як ти, князю. Книги — це розум народу, себто поступальність; влада ж являє собою порядок у державі, себто непорушність, усталеність. Поки ці дві великі сили розокремлені, вони взаємно виправляють одна одну

і одна одній протидіють, тоді також у народнім бутті зберігається потрібна рівновага. Та коли обидві ці сили зливаються, вступають у змову, то неминучим наслідком такої змови буде пригнічення в державних діях і раболіпство в книжнім. Отож не маєш слушності, князю, коли заперечуєш користь від умілих книгописців. Але не можемо признати слушності також і князеві, який хоче купити собі книгописця, поставити собі на службу, забувши про його незалежність, яка може бути лиш тоді, коли він служить не комусь одному, а цілому народові, державі, себто істині. Літописець повинен сидіти не в княжому теремі, а в келії, далі від світу, збоку від пристрастей і сутичок і писати з серцем спокійним і розумом, не потьмареним користю й нечистими думками.

— У літописців є найстрашніша зброя,— кинув князь Андрій,— замовчування. Ніби й не було тебе, і не жив ти, і нічого не зробив. Ми не можемо сидіти й ждати, хто про нас колись там щось напише з незатьмареним умом і нескаламученим серцем. Так вони напишуть згодом про синів і онуків Мономахових, що вони не содіяли нічого, гідного згадування. А хто те зможе перевірити? Повірять написаному.

— То й що? — зітхнув Юрій.— Так пишуть завжди й про всіх. Та це ще не причина, щоб сидіти склавши руки. Треба прикрашати землю, будувати городи, наводити лад у державі, зробити сю державу єдиною, як тіло людське, а не розірваною на клапті.

— Городи! — засміявся Андрій.— Камені мовчать. І все на світі мовчить. Мовлять лиш книги. Сподіватися на великодушність нащадків — занадто велика розкіш. Їхні судження викликаються то лінькуватістю, то нерозумінням, то ворожістю. Коли є нагода й можливість самому простежити записування дій своїх, то чому мав би знехтувати? Може, з цього й починається справжня велич князівства, отче?

— Життя ніколи не починається з величі, сину, зате його можна так закінчити. А з монашком твоїм зробимо так. Вирушимо всі до Суздаля, там маєш поставити перед нами свого монашка, лікар хай питає його, що треба, на тому й кінець. А тепер у путь!

— Давно б так,— зітхнув знудьговано Ростислав,— бо я вже злякався, що доведеться й ночувати в цій баньці на брудних кожухах.

— Ночуй чи не ночуй, однаково кияни про суздальців кажуть, що вони кожухами смердять,— засміявся Юрій.

— Суздальці, та не князі.

— А ми князі суздальські, отож суздальці.

Вони вийшли до берега, і тепер уже Дуліб цілком був у руках суздальців, бо не мав навіть Іваниці коло себе, не мав коней; посаджено його з князем до найбільшої лодьї з червоним князівським парусом на щоглі, і лодья відпливла від острова.

І віднині кожна дошка ставала людською долею, а в складках червоного паруса ховався не самий тільки вітер, а може, й чиясь смерть, зате в дужих ударах весел билося життя, і від отих весел в дужих руках добірних суздальців неспокійні, зухвалі, розгнуздані води видавалися Дулібові мовби геть не загрозливими, а втихомирено-ласкавими.

Князь Юрій посадовив Дуліба коло себе на лавиці; князь проймався коли й не цілковитою ще довірою до цього дивнодобровільного служителя істини, то принаймні став поважати його після того, як довідався, що Дуліб не просто прибув од зухвалого Ізяслава для неправедних звинувачень, а підкоряючись голосу сумління й деяким вказівникам на сліди, підтвердженням чого був отой монашок, якого так запекло боронив князь Андрій.

— Не став я дратувати свого сина Андрія,— довірливо мовив до Дуліба Юрій,— а то б ще розповів казочку про того бога, що винайшов письмо. Він і не бог був, а напівбог, покровитель купців і шахраїв, яким подарував лічбу й гру в карти. Для людей же приготував уміння писати. Пішов до царя тої землі й похвалився своїм новим мистецтвом. На що цар відповів йому: «Великий винахіднику! Справа одних людей винаходити те чи інше мистецтво чи вміння, іншим же людям належиться знання про те, що несе людям це вміння: благо чи нещастя. Ти стверджуєш, що вміння писати зробить народ мудрішим і пам'ятливішим. А я тобі скажу, що мистецтво письма, навпаки, внесе в душі тих, хто навчиться його, забуття, бо, покладаючи надії на могуття письма й пам'ятливість інших, вони не стануть нічого затримувати в своїй пам'яті, і ось виявиться, що винайшов ти не цілющий засіб для божественної пам'яті, а нікудишнє вміння записувати, і прославиш мудрістю не справжніх мудреців, а буквоїдів і книгоїдів». Не книгами й письмом треба боротися з забуттям, лікарю! О ні! Дивися на цю землю. Довго й важко пливтимемо, і дивися пильно. Не побачиш того, що далеко на півдні. Тут усе інакше. Не думай також, що нам не любе все київське. Ще дитиною вивезено мене звідти, але виніс саме з тих країв замилування до трав, дерев, птиць, звірят, небесних світил, ранків прозорих і вечорів у сонячнім вогні, до тихих снігів, до голосів, барв усього сущого. Не забуду ніколи того дива землі теплої й погідної, але й без сеї могутньої землі тепер не прожив би. Поглянь, лікарю, чи й побачиш ще де таке в світі.

Вони пливли кілька день то по широких, збурених розливах вод, то по вузьких лісових річках, важкі холодні тумани залягали над посрібленими інеєм травами, безжально холодне небо настромлювалося на колючо-чорні соснові бори, яким ніхто не відав кінця, та й цій землі ніхто не відав кінця, принаймні північні її межі ховалися в не приступних для людини холодах і вічній кризі.

— Дивися, лікарю,— мало не з юнацьким захватом звертався до стриманого Дуліба князь Юрій,— це єдина безмежна земля на світі. В ній загубиться, втоне, зникне, щезне все, хоч яке велике буде, її не можна ні завоювати, ні підкорити, ні купити, вона гідна лиш одного: об'єднання. Хто це зможе зробити? Бог не зумів, він роз'єднав людей, розкидав їх по всіх усюдах. А чи зможе чоловік слабий і смертний доконати цієї великої справи? Навіть коли цей чоловік князь.

Дуліб мовчав, і князь Юрій, який сам би не зміг пояснити своєї відвертості й навіть розчулення перед цим спокійним чоловіком, трохи пошкодував, що безпричинно став розкривати свою душу. А може, й не безпричинно? Прибув цей чоловік з Києва, привіз тяжке звинувачення князеві теж з Києва, а не відає того, що цей князь при спогаді про Київ стає дитиною, малим хлопцем, який не може забути теплих ночей над Дніпром, неба лагідного, мов материні очі, батьківських сліз радості, які щоразу проливав Мономах, повертаючись до своїх дітей.

Але чи ж личать великому князеві такі спогади? І чи збагне цей чоловік, що земля не може бути роз'єднана, не повинна бути роз'єднана, так само як не можна розірвати надвоє людську душу, переполовинити серце, лишивши одну його частку в солодких і незабутніх краях дитинства, а другу закинувши в сувору далеч холодної зрілості.

Дуліб почувався вельми зле. Так було в нього хіба що в Кракові, коли їв Петроків хліб і обдурював коміта з його жоною. Але тоді усправедливлювалося все любов'ю його до Марії, вони обоє горіли високим вогнем, який дається людині молодістю і в якому треба горіти, бо то життя. А тут? Що відстоював Дуліб на противагу цьому дивному чоловікові, який легко переходить від насмішкуватості до сповідальництва, розкриває найпотаємніші, найсвятіші свої заміри перед незнайомим, перед ворогом, власне, вступає в не зовсім приємну суперечку з рідним сином при небажаному свідку, та ще й допускає цього стороннього свідка в їхню князівську розмову, уважно вислухує, намагається довести свою слушність не грізним покриком, не погрозами, а розважливим словом.

До такого б князя в спільники, в прибічники, в помічники, у вірні слуги, а він до нього — з найтяжчим звинуваченням. Та й хто він? Який з нього спільник і помічник? Що він уміє? Лікувати людей? Але ж вони однаково вмирають, ще не народився той, хто б міг порятувати від усіх хворощів, а смерть подолати не дано нікому довіку. Навіть у своєму вмінні він не міг вважати себе досконалим. Не мав потрібної чутливості, якою володіли тільки жінки з його роду. Здається, найвище спалахнуло це вміння в його сестри, якої не знав, бо народився після її смерті. Був єдиний спадкоємець, тому й став лікарем, а не кимсь іншим. Його ж сестра, було помічено, вже від перших днів після свого приходу на світ, володіла дивним даром

зціляти людей. Досить було доторку її долоньки до того місця на тілі, де в чоловіка щось боліло, як неміч зникала, справді знімало її наче рукою. Першою помітила це мати, жартома попросивши немовля покласти їй руку на чоло, «бо в мами голівка болить». Дитя приклало руку до материного лоба — біль зник. Було ще кілька таких мовби жартівливих зцілень, тоді показали малій сусідку, в якої болів поперек. Мале зняло своєю долонею біль. Чутки про чудеса розлітаються швидко й широко. До Дулібів валом повалив люд, вже й не казали, в кого що болить,— мала сама з першого погляду бачила, де й що, мовчки, ласкаво посміхаючись, прикладала свою долоньку — і знімала з людей хворощі, так ніби послана була на землю вищими силами для спасіння роду людського.

Так тривало кілька років, поки мала зненацька заявила, що нікого більше не зможе зцілити, бо через три дні вмре. В це ніхто не повірив. Дівчинка мала сім чи вісім літ, нічого в неї ніколи не боліло, вона й не знала, що таке біль у власному тілі, шукала й знаходила його тільки в інших, тож слова її про смерть сприйняті були, як дитячі пустощі, однак сталося так, як сказало дивне дитя. Через три дні, після сходу сонця дівчинка лягла на своє маленьке ліжечко, заплющила очі — і відійшла у вічність. Видно, переповнилося її серце отими людськими немочами, що їх вона з такою великодушністю знімала з усіх, хто до неї приходив. Продовжувала життя іншим, вкорочуючи його собі, і вмерла, ще й не живши.

Дуліб народився вже після смерті своєї сестри, знав про неї з материних розповідей, і коли читав священні книги або слухав у церквах слова священиків про ангелів, то всі ангели малювалися його уявою в образі його покійної маленької сестрички. Ангели чи й були і чи й могли бути, а сестричка його жила на світі й полишила по собі безліч добрих діл. Що лишить він? Гріховну любов свою, від якої боягузливо втік світ за очі, та оці підозри, що ними сповнився до людей, може, й благородних, послухавшись князя Ізяслава і взявшись за невластиву йому справу розслідування смерті в Києві?

Князь Юрій, видно, відчувши, як карається в душі Дуліб, став розпитувати про його лікарство, про хвороби. Звідки беруться? Чим пояснити, що люди живуть на тій самій землі, під тим самим сонцем, під тими самими дощами й снігами, а кожен має свою хворість або не має ніякої, як ось він, князь Юрій, хоч вбився вже в он які літа. А ось син Святослав одержимий злою хворістю від народження, Ярослав, якого назвав на честь Ярослава Мудрого,— слабоумний, Борис тихий душею і слабий тілом, нездатен носити меч.

Дуліб не вмів цього пояснити. Лікував — і все. Вмів побачити хворобу. Але звідки вона й чому? Хто ж то знає? Як ото питається без відповіді в священних книгах: чи є в дощу батько? Хто роджає краплі роси? Із чийого лона виходить лід та

іній небесний у воздусі — хто його родить? Щоправда, дехто схильний пояснювати хворощі й здоров'я відповідним впливом планет. Теплота, холод, вологість і сухість суть складники людської натури. Вони залежать від небесних світил і змінюються від їхнього положення. Тож і доля всього живого обумовлена й визначена небесними тілами і їхнім рухом. Два з складників — тепло й волога — зумовлюють життя й плодовитість, бо з ним усе розвивається, через них з'єднується між собою і зміцнюється, а два інші — холод і сухість — приносять шкоду, смерть і заціпеніння, від них усе сохне й пропадає. Так само й між небесними світилами два діють благотворно: Юпітер, зігріваючи й зволожуючи, і Венера, більше зволожуючи, ніж зігріваючи,— два ж інші світила — холодний Сатурн і сухий Марс — діють руйнівно, неприязно, зловорожо. Однак, вірити в зорі — не вірити в бога. Тому, щоб узгодити віру в бога з вірою в неухильну дію світил, ще апостол Павло помандрував між зорі, де й побачив ангельські сили, які відповідно покеровують світилами й стихіями, підкоряючись велінням божим. Одні носять сонце, другі місяць, треті — зорі, ще інші вітрами керують, а ті хмарами, громами, лик землі напувають для проростання плодів, посилають на землю весну й жнива, осінь і зиму.

Але заговоривши про ангелів, Дуліб не стримався й розповів Долгорукому про свою покійну сестричку, яка, може, й була єдиним справжнім ангелом на цій грішній, багатостраждальній і прекрасній водночас землі.

Так пливли вони по скаламучених ріках, які з невідомих причин не бралися льодом тої зими. Перед самим Суздалем пересілися на коней, щоб зігрітися і в'їхати в город урочисто-бадьорими, як і належалося великому князеві з його синами та дружиною, хай невеликою, зате добірною.

Вирвалися з лісів, опинившись на хвилястій рівнині залісського опілля, чимось схожій на прикиївське поле Перецетове; може, й вибрали місце для города перші втікачі з Києва, вражені подібністю цієї землі до рідних місць, з яких вигнала їх примхлива доля.

До города під'їздили вже вночі, ніч була місячна, бралося на морозець, земля яскріла в сріблястому повітрі, темні ліси нечутно розступилися, випустили з себе тиху річку Кам'янку, схожу чимось чи то на київську Либідь, а може, на Почайну, а може, ще на якусь річку з київської, переяславської, чернігівської землі; хвиляста рівнина м'яко брижилася, переходила за річкою в пологі, лагідні горби, що теж нагадували мовби київські гори, тільки поменшені, і город на тих горбах також нагадував Київ своїми валами, і церквами з-над них, і довгими місячними тінями від церков, але Київ поменшений, якийсь несправжній, ляльковий, хоч, як і в Києві, все тут було біле, світле, тихе, прекрасне. І Дуліб відчув, як тужив оцей бородатий, високий чоловік, що їхав поряд з ним на буланій князівській кобилі, за далеким

Києвом, як намагався перенести він на оці пагорби образ вічного слов'янського града, як помагали йому всі прості люди, надто ж ті, в кого душа рвалася до полишеної дідизни. П'ятдесят літ провів князь Юрій у цих землях, дитиною вирваний з країв, де народився, де вперше побачив Дніпро й Десну, де, сидячи в князівському візку, слухав шелест дубового листя і дивився на теплі зорі на синьому небі. П'ятдесят літ! Страшно подумати. Сім синів і дві дочки народилося в Юрія, померла дружина, маленька половецька хатуна з ханського роду Осеневого, помер торік, ідучи на поміч Святославу Ольговичу, син Іван. Це смерті недавні, близькі, мало не вчорашні. А смерть Мономаха? Всі сини тоді з'їхалися до Києва, щоб покласти останки Мономахові в Софії поруч з Всеволодом і Ярославом; Юрій приїхав з найдальшої далечі. А смерть його матері, княгині Євфимії, жінки простого роду, яку Мономах узяв після смерті своєї першої жони Гіти, доньки англійського короля. Мономахові не могли простити зашлюбин низькорідної Євфимії ні князі, ні бояри; навіть ігумени й монастирські літописці поставилися до неї зі зневагою, забувши, що перед богом усі рівні. Народжена в Києві, вона дожила там свого віку, і син Юрій поховав її в церкві Спаса на Берестовому, після чого знову мав забиватися в свої далекі краї. Раз він спробував наблизитися до Києва бодай краєм, вимінявши в старшого свого брата Ярополка, коли той сидів у Києві великим князем, за частину ростово-суздальських земель Переяславль і закріпившись в Остерському городку, закладеному колись ще Мономахом. Однак при Всеволоді Ольговичу ця угода була знехтувана, племінник Ізяслав теж не хотів допускати Долгорукого до Переяслава, виганяв звідти його синів, чинив несправедливість за несправедливістю; Юрій, видно, тяжко переживав це, тому й слав синів своїх на південь, бо ж скільки може сидіти отут за лісами й ріками чоловік, народжений там, у теплі й лагідності, народжений, може, для великої справи, яку здійснити ніколи не пізно?

П'ятдесят літ! Дуліб знав, що то таке. Його відірвано від Марії два роки тому, а здається — минула вічність. Вічність має властивість стати безнадійною, коли не бачиш попереду нічого, окрім щоденних дрібних клопотів. Дуліб щодалі більше вгрузав у страшну щоденність, через те й ухопився за смерть у Києві, забувши про своє справжнє покликання? А в Юрія? Яке в нього покликання? Здається, там, на лодьї, він казав щось, звіряючись чужому чоловікові у найпотаємніших замірах? Дуліб чи почув його слова, чи й не почув, але не ввійшли вони в нього, бо думав про своє, тривожився тим, що жде його при зустрічі з утеклим монашком, вже й сам не знав, чи хоче, щоб ствердилися його найлихіші припущення щодо князя Юрія, чи, навпаки, щоб усе насправді вийшло не так, як він собі намислив.

...Щоразу, коли доводилося наближатися до незнайомого города, Дуліб переживав мовби подвійне відчуття. Втомлене далекою дорогою і негодами тіло жадало відпочинку, мріялося про затишок, вогонь, смачну вечерю, теплу постіль, а водночас з такими звичайними бажаннями в душі маячила пересторога; там гніздився страх перед невідомим, мимоволі хотілося, щоб той незнайомий город якомога довше не наближався, щоб до нього ще їхати та їхати, щоб стелилася путь коневі під ноги ще довго-предовго, щоб були ще якісь пригоди на шляху, милі серцю несподіванки, люди, птиці, дерева. Оцю роздвоєність відчував і тепер, коли їхній нечисленний гурт наближався до Суздаля. Темні високі вали суздальські зродилися перед ними з хвилястої, покритої вечірньою імлою рівнини, важка висока брама, наглухо зачинена, нагадала Дулібові лук князя Андрія і погрозу молодого князя, яку той мав ще змогу здійснити будь-коли. Іваниця впритул під'їхав до Дуліба, коли вершники збилися перед брамою, прошепотів:

— Оце! І не думав, що в цих лісах може бути такий город.

Хтось з Юрієвих людей загрюкотів у браму, з заборола гукнули:

— Хто там?

— Князь Юрій з синами! Відчиняйте мерщій!

Брама гучно зарипіла, повільно розповзлися її стулки, утворивши вузький прохід, в отворі з'явився вершник, весь у залізі, з щитом і списом, видивився на прибульців, упізнав князя Юрія, вклонився:

— Здоров будь, князю!

І відступився вбік, пропускаючи повз себе князя з синами і їхній супровід.

Кілька вершників помчало попереду, видно, щоб повідомити кому слід при прибуття Долгорукого, сам Юрій їхав повільно, піднявши догори обличчя, мовби вслухався в звуки свого Суздаля, вбирав його запахи, купався в місячному сяйві, яке тут було особливо щедрим і густим, так ніби зібрано його з усіх усюд і кинуто тугими снопами між вали города, на його білі церкви, на світлі дерев'яні доми, на князівський двір, просторий, відкритий для всіх поглядів, з безліччю забудовань, іноді химерних аж так, що чоловік невтаємничений нізащо не міг збагнути їхнього призначення.

Перед брамою княжого двору Юрія з синами зустрічав тисяцький Суздаля Гюргій Шимонович, онук того варяга Якуна, який бився колись під Лиственом за Ярослава і загубив, утікаючи з битви, свою золоту луду, яку він зняв колись чи не з самого германського імператора. Якун прославився не так своєю хоробрістю, як золотою лудою, про неї складалися перекази, співалися пісні, ніхто якось не звернув уваги на те, що Якун загубив у руській землі річ набагато цінніщу, аніж золо-

тий плащ, і річ та звалася: серце. Бо войовничий варяг, заблукавши в цю далеку й загадкову землю і побачивши київських красунь, лукавооких і вогнистих, таких, що під кожною на три лікті вглиб горіла земля, вже не зміг повертатися до гордих скандінавських дів і, коли відчув, що рука неспроможна далі тримати меча, одружився в Києві на гарній дівчині з простого роду, і жона народила йому сина, якого названо Симоном, а що народився він від батька вже підтоптаного, до того ж чужого в цій землі й від того маломовного, то й син ріс не дуже балакучий, ще й шепелявив, так що називав себе не Симон, а Шимон. Так і ввійшов він у київський побут Шимоном-варягом. Якун не змарнував життя, втрата золотої луди не позначилася на його багатстві, здобутому шляхом не праведним, а таким, що про нього розповідати не став би навіть сам колишній варязький воїн. Шимонові дістався спадок мало не князівський, а що хлопець з дитинства горнувся серцем не до воїнів, а до людей книжних і священиків, то він і віддав майже все, що мав, на розбудову й прикрашення Печерської обителі, за що був належно прославлений отцями церкви, які ніколи не забувають доброчинства, як не забувають, до речі, й своїх ворогів, переслідуючи тих не тільки за життя, а й по смерті всіма доступними засобами.

Чоловік багатий, хоче він того чи не хоче, стає поміж володарів світу, бо триматися осторонь безглуздо, а виступати супроти них ще безглуздіше: знищать і тебе, і пам'ять по тобі. Так Шимона залічено було до княжого оточення, а вже сина його Гюргія Володимир Мономах поставив пестуном до свого сина Юрія і відправив його з малим князем до Суздаля, де вони з тих пір і вели життя: один — великий князь, другий — його права рука, доглядач, порадник, замінник і що завгодно.

Він мав уже десь під сімдесят літ, але роки не позначалися на цьому високому чоловікові, не пригорбили йому широких плечей, може, не дуже посріблили сивизною і русяву бороду, хоч цього в темряві Дуліб і не міг розглядіти. Здивувало його вельми те, що тисяцький тримався з суто князівською гідністю. Він не вклонився ні синам Юрієвим, ні самому великому князеві, не помічалося запобігливості в його рухах, навпаки, все в ньому сповнено було урочистості, маєстатичності й самоповаги. Він став у брамі, поклавши руку на кругле наголів'я меча, поспитав якось мовби по-батьківськи:

— Як з'їздив, князю?

На що Юрій без образи, спокійно, сказати б, навіть слухняно відповів:

— З'їздилося, може, й гаразд, та тільки не доїхав, куди хотів.

— Іншим разом доїдеш,— заспокоїв його тисяцький, не знати, жартуючи а чи справді всерйоз, і вже аж тоді привітав по-справжньому:

— З поверненням тебе й твоїх синів, князю, бо повернення — це завжди щастя і свято для тебе й для нас.

— Вечерю для всіх,— коротко кинув Юрій, в'їжджаючи в двір.— Маємо гостей з Києва, батьку.

— Знаю,— сказав тисяцький.— Гінець був, сказав. Веління твоє, князю, сповнив. З Володимира припровадять того чоловіка.

— Сам приїде,— втрутився князь Андрій, який уже проїхав був повз тисяцького, а тепер притримав коня.— Не пустять ваших людей до Володимира. Послав свого чоловіка. Сильвестру сказано бути тут, і він буде без нікого. До моїх людей не дозволю стосувати насильство.

— Воля великого князя,— нагадав тисяцький.

— Знаю. І князь Юрій знає.

— З пошани до велінь великого князя слід було б того чоловіка належно пильнувати,— тисяцький ішов за князем.

— Великому князеві судилися самі незручності від його високого становиська, про пошану промовчимо,— обізвався князь Юрій,— давай вечеряти, батьку, та не станемо псувати собі ніч тим втеклим монашком, бо вже мені лікар і так попсував кілька день. І ще, видно, попсує немало днів. Так, лікарю?

— Не знаю,— сказав Дуліб.— Істина вимагає іноді від чоловіка речей несподіваних, а то й геть неможливих. Справедливість так само. Знаю лише одну силу, яка назавжди визначила свої вимоги до всього сущого, що дає можливість відповідно ставитися до тих вимог, чи то приймаючи їх, чи відкидаючи. Здогадуєшся вже, княже, що сила та — бог. Я ж звичайний чоловік, нічого божого в собі не маю. То що можу тобі наперед сказати?

— Не подобається мені твоя мова, лікарю,— втрутився знову князь Андрій, що їхав поруч з Дулібом, непомітно, але наполегливо відтерши Іваницю, щоб той не вискакував поперед князів.— В словах твоїх вичувається зневага до бога, вона ж породжена в тобі зневагою до людей, яка досягла своїх меж, бо замахнувся ти на людей найліпших. Бог же, про якого ти так непоштиво висловився, гласом апостольським застерігав усіх нас: «Коли ви одного гризете й з'їдаєте, бережіться, щоб не знищені були один одним». Або каже Матфей: «Всяке царство, що розділилося само в собі, спустошиться, і всякий город чи дім, розділившись сам у собі, не вистоїть».

— Не я, князю, обіцяв розіпнути тебе на брамі й розстріляти з тугого лука,— нагадав йому Дуліб.

Вони вже зсідали з коней, яких нечутно й швидко забирали в них і відводили в темряву меткі білолиці отроки, тут можна було б струснутися, розім'ятися після далекої дороги і квапитися до сіней княжого палацу, де скинеш з себе важкий одяг, підставиш долоні під струмінь чистої води, що проллється з срібного рукомия, подаваного гарною суздальчанкою, візьмеш

у іншої, ще ставнішої суздальчанки лляний рукотерник, розправиш вуса, пригладиш чуба й попростуєш до гридниці, до щедрого столу, над яким витають добрі домашні боги й боженята. Однак, видно, перш ніж потрапити під опіку тих добрих богів домашнього затишку, треба було вирватися з лабет диявольів незгоди й колотнечі. І вже коли й Дуліб, зрадивши своєму узвичаєнню, не стримався й відповів князеві Андрієві так шорстко й, сказати б, зухвало, то молодий князь, що не відзначався стриманістю ніде й ні в чому, аж ніяк не хотів полишати останнє слово за київським прибульцем і, загородивши вхід до сіней не тільки Дулібові, а всім, навіть великому князеві, запально вигукнув:

— Можу й ще раз повторити свою обіцянку! І не лише для тебе, а й кожному, хто заблукає в безкрайні простори нашої землі з вашої київської тісняви!

Долгорукий спокійно відтрутив сина з дороги, махнув рукою всім, щоб йшли за ним, на ходу сказав з усмішкою в голосі, але водночас і з достатньою серйозністю:

— Належимо до єдиного народу і народу великого. Щоб бути великим народом, потрібні не безкрайні простори, а люди, і не так їх кількість, як одностайність.

— Те саме казав і я,— вже стягуючи з себе кожуха, кинув князь Андрій.

— Кажеш, а потім власні слова нищиш марними погрозами,— Юрій підставив руки під струмінь холодної води, яку лила йому вродлива висока дівчина.

Для кожного, хто входив до сіней княжих палат, хтось невидимий з потаємних глибин приміщення висилав щоразу небувалої вроди дівчину з срібним рукомиєм, так що навіть незворушний Дуліб зачудовано переводив погляд з одного личка на друге, а вже про Іваницю то й казати годі, хлопець просто знетямився від такого чуда. Тут були високі, горді мерянки, що сяяли північною вродою, чистою, мов перші сніги, були ніжні булгарки з-за Волги, вогнистоокі й витончено-вмілі в поводженні з речами, не обійшлося без половчанок, вигинистих, витких, мов зелений хміль, а над усіма сяяли сіроокою красою суздальчанки, очі яких ввібрали спокійну привабу північного неба, освітлювали обличчя, панували над ними, були самим обличчям, бо помічав ти тільки ті очі, а більше нічого.

І за столом, за який сіли всі, зголоднілі й спраглі попервах київські гості не помічали ні наїдків, ні напитків, бо й там слугували учтувальникам тільки дівчата. Ще вродливіші, ніж з рукомиями, ще рідкіснішої й незвичайнішої статі, найбільше ж дивувало Дуліба те, що ні князі, ні їхні люди не зважали на красунь, вони мовби й не помічали їх зовсім, видно, це належало до узвичаєнь суздальського княжного дому, може, велося так завжди. Добре це чи зле? В київських пересудах про Долгорукого натякалося недвозначно й на розпутництво суздальське,

і ось ці служебки, здавалося б, мали зміцнити Дуліба в тому переконанні, однак він, сам не знаючи чому, схильний був бачити тут лише чистоту, цнотливість і незатьмарену красу, до якої людська душа ніколи не може бути байдужою.

Що ж до Іваниці, то цей, розбалуваний жіночою увагою й прихильністю, хлопець, звиклий до потаємності в цих справах, був приголомшений, ошелешений, розгублений до краю; ще там, у сінях, видавалося йому, що то для нього виставлено відразу стільки молодих і прекрасних суздальчанок, щоб вибирав, котру запрагне, або щоб котрась з них вибрала його, бо ж він — наймолодший і найпригожіший, а ще: прибув з далекого Києва, який мав би світити своїми золотими соборами цим закинутим за безмежні ліси людям навіть у їхніх снах. Однак дівчата не квапилися вибирати Іваницю, вони поминули його увагою там, у сінях, поминали тепер і тут, за столом, хоч сюди входили вже інші, нові та нові дівчата, обносили всіх, хто сидів за столом, не відрізняючи навіть самого великого князя Юрія, не те що якогось безіменного отрока київського.

Гідним подиву було ще й те, що старий тисяцький Гюргій стояв кінець столу, не сідав, не збирався ні їсти, ні пити, водночас був тут старшим не над самими тільки служебками, а й над князями, бо сам Долгорукий поштиво звернувся до нього за дозволом почати трапезу.

Тисяцький нахилив на знак згоди голову і подав знак чашнику. Той підвівся і теж спитав не в Юрія, а в його тисяцького:

— Дозволиш, батьку, сказати слово?

— Скажеш.

Чашник, беручи то в одної, то в другої з служебок дзбани з питвом, з належною вмілістю й знанням розлив напої кожному до смаку і взявся розповідати нову свою притчу, ясна річ, знову про коня й про князя:

— Жив на волі дикий кінь-тарпан і бігав так швидко, що не встигали похилитися йому під копитами трави, однак ніколи не міг тарпан подолати в прудкості оленя, який бігав ще швидше, і тоді кінь прийшов до чоловіка і сказав: «Поможи мені».— «А як поможу тобі? — спитав чоловік.— Адже маєш чотири ноги, а я лиш дві».— «Сядь на мене,— сказав кінь,— і вклади вудила мені в губи й поможи наздогнати оленя».

Чоловік так і зробив. Сів на коня, вклав йому в рота залізні вудила, і кінь наздогнав оленя.

Не забувай, князю, що ми твої коні, не бійся вкладати вудила нам в уста і будь завжди здоровий, князю!

— Будь здоровий, князю! — крикнули всі.

— Будь!

— Будь! — гукнув і князь Андрій, тільки Ростислав, якому не вельми смакувала така, на його гадку, занадто простацька похвальба, не подав голосу, прикривши срібним кубком зневажливу посмішку.

Іваниця ж, зрозпачений неувагою суздальчанок і скориставшись веселою крикнявою, що здійнялася за столом, спробував ущипнути одну з дівчат, зробив це, як йому здавалося, з такою меткістю, що й сама дівчина не постерегла, чия то рука вихопилася до неї, однак від всевидячого ока князя Андрія нічого не могло сховатися, він помічав усе, і коли випив за здоров'я свого отця, нахилився до Дуліба:

— Знай, лікарю, що ми часто з дружиною й з жонами веселимося, та ні вино, ні жони нами ніколи не заволодівають до непам'яті. Звели своєму чоловікові, щоб не розпускав рук.

— Він вільний почути це не лише від мене, а й від князя.

— Лікарю,— обізвався Долгорукий, видно, запримітивши, що між Дулібом і князем Андрієм зав'язується нова сутичка,— повинен бути веселішим за столом. У нас не люблять похмурих людей. Похмурим ніколи не вір.

Дуліб усміхнувся.

— Ось так! — вигукнув Юрій.— Налийте-но лікареві суздальського нашого меду!

— Я всміхнувся, згадавши слова одного святого чоловіка,— сказав Дуліб.

— Такі слова завжди повчальні,— з викликом, що видався недоречним і йому самому, мовив князь Андрій.

— Що ж сказав святий чоловік? — мляво поцікавився Ростислав, який нудьгував за столом, ще тільки сівши за нього, і не приховував свого нудьгування ні від кого.

— Сказав, що той, хто займається лиш базіканням, скаканням та іржанням, уподобляється жеребцеві.

— Це не наш святий,— засміявся Юрій.— Бо й чом би мав так зневажливо ставитися — вже не кажу до чоловіка — до жеребця! Ану, чашнику, чи знайдеться в тебе щось про жеребця?

— Про суздальського? — підхопився охоче чашник.

— Про суздальского.

— Притча така. Та й не притча, а бувальщина. Продав один наш боярин, а хто — не скажу, бояринові київському, а якому — теж не скажу, бо не бояри тут важать,— продав отож наш боярин бояринові київському буланого суздальського жеребця.

— Того, що з-під нього моя кобила? — примружив око Юрій.

— Може й того. Ну, то продав, і відвели жеребця в далеку далеч, аж за Дніпро, на соковиті та солодкі трави, солодших за які, кажуть, нема й у цілому світі. Це так кажуть, а я не знаю, бо не пробував, конем не був, коли стану колись, то, може, й попробую, тоді й іншим скажу, які то трави. Ага. То став пастися той наш жеребець на тих травах та попасатися, а вже де жеребець, то там і кобилиці, бо для того ж і жеребець, щоб коло нього кобилиці були, а тут ще жеребець куплений для відомої роботи, без якої б перевелося все коняче плем'я.

Так. Довго чи недовго все те було, з весни почалося, а там і зима, і сніги, і занесло наш заліський край снігами так, що й птиця не пролетить. Та враз заіржало, затупотіло коло боярського двору, застугоніла земля, вдарили копита в дубову браму. Вибіг боярин, глянув: його жеребець! Пробився крізь сніги, обріс довгими бахманами, здичавів і знавіснів, а дорогу додому знайшов, утікши з солодких пасовиськ, та тільки втік не самотою, а заманив з собою сотню а чи й цілу тисячу київських кобилиць, може, вивів з тої землі всіх боярських кобилиць, вже й не знати, що він там їм натурчав у вуха на своїй конячій мові, а тільки відважилися вони замандрувати в незнану землю, слухняно йдучи за своїм повелителем. Отакий був собі суздальський жеребець!

— Та й ще ж такі є? — весело поспитав князь Юрій.

— Скільки захочеш, князю!

— Є та й ще будуть!

Вони сиділи довго, підвелися з-за столу розвеселені, навіть знудьгований Ростислав трохи розворушився і зігнав з лиця кислий усміх. Дуліб пожартував, що перестає вже бути лікарем, бо став череворобітником; а Іваниця знетерпеливлено вичікував, коли позбудеться пильнування князівських очей і піде спати, куди йому вкажуть, маючи поперед себе одну з тих дівчат, яка нестиме свічку крізь довгі темні переходи; що довші вони будуть, то більше ймовірності, що по дорозі щось може статися приємне.

Знову порядкував усім темнолиций Гюргій-тисяцький, який, коли прибрано половину свічок, у напівпітьмі здавався живою скам'янілістю, і якби хтось сказав, що живе цей чоловік на землі вже дев'ятсот літ, як той біблійний праотець, то навряд чи хто став би заперечувати.

— Тобі, князю, приготовано коней,— сказав тисяцький Долгорукому.

— Поїдемо зі мною,— звернувся Юрій до Дуліба та Іваниці.— Тут залишати не хочу. Сховаю вас у Кідекші.

— А що воно таке — Кідекша? — наважився спитати Іваниця, неспроможний побороти свого розчарування. Знов кудись їхати, кидати тепло, затишок, кидати оцих білолицих, окатих, тонкостанних! Навіщо й задля чого?

— Кідекша — село над Нерлю. А в нім двір мій. Там спокійніше і надійніше. Сховаю вас там. Бо зникнення ваше для мене і небажане, і невигідне. Ви зникнете, а звинувачення зостанеться. А навіщо воно мені? Сам ти вигадав, лікарю, звинувачення, сам і зняти повинен.

— Віриш, що зніму? — глянув на князя Дуліб.

— Не вірю, а знаю. Ми з тобою в цьому ділі рівні. Ти не бачив ніколи монашка, я теж не бачив. І того сина дружинницького так само.

— Аби мав я справу з сином твоїм Андрієм, який так доско-

нало знає слова божі,— не витерпів Дуліб,— то відповів би словами Луки: «Говорю вам, що так само на небі радітимуть більш за одного грішника, що кається, аніж за дев'ятдесятьох і дев'ятьох праведників, що не потребують вони покаяння». Але це сказано не про тебе, князю. Тому вмовкаю і впокоряюся твоїй волі. Іваниця теж залюбки поїде з нами.

— Оце! — не без гіркоти крекнув Іваниця.

Їхали в темряві мовчки. Коні несли їх легко й охоче, дорога видалася короткою — ще не встигли полишити за собою суздальську браму, як забіліли на високім березі над тихою річкою кам'яні будування, з усього видати, ще й не докінчені, не огороджені валами, нічим не захищені, але, як придивитися зблизька, то досить неприступні самі по собі: товсті могутні стіни, високо від землі вузенькі віконця-бійниці, непробивність і непроникність, мов у обличчі сліпого.

Не сказав би Дуліб, що хотілося провести ніч (та й як знати, чи одну тільки ніч!) у такому будуванні; трохи заспокоювала присутність князя Юрія, яка могла обернутися й на ліпше, та й на гірше теж. Ще похмурішим передчуттям сповнилося його серце, коли під'їхали вони до кам'яної князівської оселі. Тут не було урочистих повітань, не виходив назустріч тисяцький або княжий тіун, коней відпровадили ті, хто їхав з ними та князем; важкі, ковані залізом двері відчинили чиїсь невидимі руки, в просторих сінях не було жодної живої душі, тільки горіли товсті воскові свічі, горіли якось червоно, пускаючи поверх вигострено полум'я чорні хвости диму, які щільними сувоями бгалися в темному просторі над головами тих, що ввійшли, нагнічуючи їх своїм тягарем.

І враз метнулося з тихої темряви щось біле, війнуло мідявим волоссям, крикнуло: «Тату!» — вже повисло на шиї у князя Юрія, а він невміло розставив руки, нахилився, стояв незграбно й розгублено, так наче боявся впустити на землю оте біле, щоб воно не розбилося, мов крихке заморське скло.

«Тату!» — крикнуло воно ще раз, і засміялося, й загорнуло бородате лице Юрієве своїм мідявим волоссям, таким м'яким і ласкавим, що Дуліб навіть на відстані відчув його м'якість і ласкавість, про Іваницю ж ліпше змовчати, бо й що тут скажеш!

Тоді Юрій, оговтавшись, звів руки, легко підніс дівчинку, поставив її між собою і Дулібом, сказав:

— Донька моя. Княжна Ольга. Мала б спати вже, та не спить. А це, Ольго, лікар з Києва Дуліб.

Дуліб вклонився.

— А то Іваниця.

— Оце,— зітхнув Іваниця, не знаючи, куди сховати свої руки, такі вправні й меткі завжди, коли доводиться мати справу з дівчатами, і геть непотрібні зараз, перед оцією тоненькою дівчинкою у білому хутерку, м'якому й пухнастому, з небаченим

мідявим волоссям і пронизливо-дитячими очима, перед якими відчував себе цілковито безборонним і немовби нагим, чи що.

— Ти приїхав, щоб узяти мене з собою? — спитала Ольга голосом, ламким по-дитячому, але вже з справді жіночим відтінком вередливості.— Ти ж не був у князя Івана? Повернувся, щоб узяти мене з собою?

— Не доїхав. Та й не знаю, чи виберуся тепер. Маю справи, які не можуть ждати.

— Ти поїдеш і візьмеш мене з собою.

— Де Євфимія? — спитав Юрій.

— Я тут, князю.

З темряви виступила ще одна дівчина, трохи старша за Ольгу, так само висока й тонка, але чорнява, трохи аж сувора з лиця. Вона поцілувала князя в щоку, Юрій пригорнув її.

— Друга моя донька, княгиня Євфимія, повесні заручена в Москві з князем Олегом Святославовичем. Живу тут з доньками. Сини самі собі дають раду. Вже дорослі. А князь старий. Ось так, лікарю, ведеться. А тепер будемо спати. Доброї ночі.

— Доброї тобі ночі, князю. Дивуюся не тому, що в тебе багато дітей, а що такі вони всі неоднакові.

— А як гадаєш: ліпше воно чи гірше?

— Мабуть, ліпше. Бо на світі нічого однакового нема і не повинно бути.

— З дітьми воно не так. Хочеться, щоб усі були однакові. Однаково мудрі, однаково щасливі. Ну, та бог все робить по-своєму. Вас проведуть.

Князь ляснув у долоні, але Ольга вхопила найближчий трисвічник, окреслила світляне півколо між темрявою, з якої мав показатися хтось із слуг, і київськими гостями, сказала відважно й мовби з викликом:

— Я проведу!

— Негоже, сестро,— зауважила Євфимія, що, мабуть, призвичаювалася вже давно до становища княгині й правила тут, у цьому недобудованому, самотньому пристанищі Юрієвому, за господиню.

— А чому? — подивувалася Ольга.— Князю, хіба в цім є щось погане?

Юрій з усміхом махнув рукою, не знати й кому: чи то доньці своїй, чи то слугам, які мали десь з'явитися, а може, й стояли отут у неосвітленому куті гридниці.

— Ходімо,— покликала княжна Дуліба та Іваницю і пішла попереду, вигинисто виграючи тоненькою спиною в білому хутерку і легко й уміло несучи важкий трисвічник.

— Може, я понесу? — вихопився наперед Іваниця.— А то ж важке.

— Зумію сама. Ти ж надто незграбний для свічок. Дихнеш — і загасиш.

Іваниця відстав, присоромлений і зніяковілий, бо це йому вперше в житті довелося говорити з княжною.

— Оце! — зітхнув він.

— Ти справді лікар? — спитала тим часом Ольга Дуліба.

— Лікар.

— І з Києва?

— З Києва.

— І приїхав, щоб зцілити мого брата?

— Брата? — Дуліб не міг збагнути, про що йдеться Ользі.

— Князя Ярослава, брата мого. Знаєш про його неміч?

— Я справді приїхав з Києва до князя Юрія, але...— Дуліб затнувся, він не знав, що сказати, ця дівчина вражала несподіванками, вона жила в світі, не підвладному законам світу дорослих, там ще не діяли жорстокі сили необхідності, там панувала чистота, і чи ж міг він ось так відразу, кількома словами скаламутити чистоводдя її душі тільки на тій підставі, що все на світі рано чи пізно повинно слугувати пошукам істини?

— Я покажу тобі Ярослава, лікарю. Князь Юрій не знатиме. А коли й довідається, то нічого, він добрий. Князь Юрій — найдобріший з усіх князів і серед людей — теж найдобріший. Правда ж, лікарю? Ти давно знаєш князя Юрія?

— Кілька день. Але здається мені, що вже давно знаю, мовби від самого свого народження знаю твого отця.

— Ярослав теж добрий. Він найдобріший з усіх моїх братів. Ти побачиш, лікарю. Сюди.

Вона сміливо штовхнула високі важкі двері, просунула за двері руку з свічником, перехилилася туди, махнула вільною рукою Дулібові з Іваницею, щоб ішли за нею, ступила до високого білокам'яного, як усе тут, покою. Вони слухняно й відважно пішли вслід, але на порозі обидва стали, вражені тим, що відкрилося їхнім очам.

У великій, складеній з важких кам'яних брил пристінній печі з гуком і тріском палали дубові дрова, червоно освітлюючи просторий і не знати від чого похмурий покій, в якому вражало суто князівське презирство до справжнього призначення речей. Коло вогнища просто на кам'яній підлозі виставлені були срібні кубки й ковші, мовби для того, щоб уловлювати своїм химерним карбуванням відблиски дикого вогню, а на великому столі посеред палати стояли чоботи. Дерев'яне ложе під стіною світило пусткою, а всі покривала й скори, які мали б лежати на постелі, були порозвішувані безладно на тій самій стіні. В узголов'ї ложа замість подушки стояв товстезний пень з прибитим на самій середині зрубу людським черепом. На іншій стіні чорною вуглиною понадряпувано було зображення різноманітної зброї: сокири, мечі, списи, луки, шестопери, бутурлики, між тою намальованою зброєю начеплена була на великий залізний гак пергаменна товста книга, а столик для читання лежав перевернутий

у кутку коло оббитої ромейською коштовною паволокою, облямованої горностаєвим хутром посудини, досить ганебного, щоб згадувати, призначення.

І серед цього похмурого безладу, не зважаючи на тих, що ввійшли до палати, не зауваживши їхньої появи, блукав господар житла, син Долгорукого Ярослав, як про це сказала Дулібові княжна Ольга; на його князівське походження вказувала і ця палата, і срібне начиння, виставлене коло вогню, і дорогі хутра, розвішані на стінах, і оті чоботи, що стояли чомусь посеред столу, і дорога, проткана золотими грифонами хламида, накинута князеві на плечі поверх білої полотняної одежі. Сам же князь Ярослав не мав у собі нічого слов'янського, це був справжнісінький половець, невисокий, широкоплечий, вузькоокий; з ріденькою чорною борідкою і гострими, як стріли, вусами. Босий, зводячись навшпиньки, мовби скрадався до невидимої здобичі, з хитрим поблиском у чорних очах; зачепивши залізною кочергою велике звуглене поліно, що немилосердно диміло, він скрадався кудись у дальній куток покою, просувався не прямо, а з викрутами, волік по кам'яній білій підлозі чорне поліно, прокреслюючи криву своєї мандрівки, розвіюючи довкола дим і чад.

— Брате князю,— покликала його сестра,— ми в гості до тебе.

Ярослав зіщулився, вдав, що нічого не чує, і закрутився довкола стола з своєю полінякою, то попихаючи її поперед себе, то ловко відскакуючи вбік.

— Князю Ярославе, ти мене чуєш? — підійшла до нього впритул Ольга.

— Га? Що? — скинувся той.— Хто тут? Це ти, Олюню?

— Кинь оте поліно в вогонь, нащо воно чадітиме?

— Вважаєш, що треба вкинути?

— Так.

— То я вкину. Ось тільки допроваджу його. Знаєш, куди маю допровадити?

— До вогню.

— А й правда. Все йде до вогню. Від вогню нічого. Самий дим. А до вогню — все!

Він ухопив поліно руками, відніс до печі, пожбурив у вогонь, обернувся до сестри, обтер руки об свою проткану сутим золотом хламиду.

— Ось приїхав до тебе лікар, брате князю,— сказала Ольга, і Дуліб відійшов од порога, що показатися князеві.

— Лікар?

— Лікар з Києва.

— Ти з Києва? — спитав Дуліба Ярослав.

— З Києва.

— У Києві живе Ярослав, прозваний Мудрим. І я теж Ярослав.

— Він давно не живе,— сказала йому сестра.— Ярослав Мудрий умер. У Києві похований. У святій Софії в мармуровій корсті білій, а на ній квіти й птахи вирізьблені, як на суздальських соборах.

— Ярослав Мудрий у Києві, а я в Суздалі. А чом названо мене Ярославом? Щоб мудрим був? Мудрість передається в третьому коліні.

Він став загинати пальці на руці.

— Всеволод — перше коліно. Мономах, дід мій,— коліно друге, а третє — князь Юрій, отець мій. Ось він і мав називатися Ярославом, а не я. Ти лікар, все знаєш. Навіщо мене названо Ярославом? Для глуму?

Дуліб мовчав.

— Чому мовчиш? Приїхав аж з Києва, то маєш говорити!

— Не знаю, що мовити,— тихо сказав Дуліб,— не моя справа втручатися в справи вищі, хворощі насилаються не людьми, імена ж даються людьми. Знаюся на хворощах, на іменах ні.

— Не говори покірливо, бо нагадуєш мені про власну мою покірливість, якої соромлюся і яку ненавиджу. Згадав про справи вищі. А чиї вони?

— Князівські,— втрутилася Ольга,— ти князь і з князівського роду.

— А чому я князь?

— Бо народився ним.

— Хіба можна князем народитися?

— Все залежить від волі бога, брате князю.

— Чому ти називаєш мене братом?

— Бо я твоя сестра.

— Не знаю тебе. І нікого не знаю. Маю лиш одного брата, зветься Китан. Ти чула про нього?

— То наш брат князь Андрій. Китаном звала його покійна мати.

— Не знаю князя Андрія. Нікого не знаю. Бо ви руські, а я половець. Я половецький хан Семичуга.

— Хан Семичуга помер цього літа.

— Я не вмер. Я сховався в грозі, а тоді впав на землю й проповз у травах ящіркою і опинився тут, щоб не дати вирубувати лип. Як вирубають липи, то не буде меду. А я люблю мед. Липи безборонні. Вони виростають повільно, набагато повільніше, ніж люди. Тому кожному, хто зрубає липу, треба відтяти голову й прибити її до пенька. Он той пеньок, ти бачиш його?

— Не можна допускатися жорстокостей, князю-брате. Бог покарає тебе за жорстокість, ти не захочеш гнівити бога.

— Бог не карає нікого. Взагалі нічого й ніколи не робить. Тільки люди. Людям судилося робити щось лихе або ж добре. В цьому їхнє призначення, їхня радість і їхнє одвічне прокляття. Бо коли щось робиш, то при цьому неодмінно маєш когось

скривдити. Я не допущу, щоб кривдили дерева. Бо вони безборонні.

— За дерева можна молитися.

— А що таке молитва? Слово для слів. Суцільна безвихідь. Бога замкнено в молитві навіки, він не має виходу звідти, він освітлюється зсередини, мов перлиста мушля, а зовні його не видко й не чутно, і його ніколи нема. Самі слова. Тому люди повинні самі давати собі раду. Он бачиш череп? То пересторога всім. Я довго не міг знайти собі черепа. Мені прислав його Петрило з Києва. Восьминник Петрило. Ти не знаєш його. Він добрий до мене. Завжди присилає дарунки з Києва. Ти бачив Петрила в Києві, лікарю?

— Так,— відповів Дуліб, не знаючи, як йому ставитися до цього малоумного князя,— ми були з ним на обіді в Івана Войтишича, воєводи.

— Ти, Олюню, не знаєш Петрила. Це той, що вбив боярина Кучку в Москві. Наш отець йому простив.

— Князь Юрій усім прощає. Він добрий.

— Добрий? Нащо ж послав на смерть мого брата Івана?

— Хіба він хотів йому смерті? Він послав братів Івана, Андрія та Ростислава на поміч Святославові. Розповідала тобі про це не раз.

— Розповідала? Не знаю.

Ольга стрибнула на стіл, вмостилася там, поставила свічник на краю.

— Ти знаєш князя Юрія. Він хоче, щоб усім людям було однаково.

— Ніколи однаково всім не буде,— вигукнув запально Ярослав.— Ніхто неспроможен дати всім відразу однакову землю. Ні землю, ні воду, ні навіть повітря. Одні дихають зеленими вітрами рівнин, інші млосними випарами болiт, ще треті гнилизною лісів. За віщо ж тоді вмер мій брат Іван?

— Кажу ж тобі, князю-брате, що до отця нашого прислав того літа колишній запеклий ворог Святослав Ольгович. Писав: «Брата мого Всеволода бог узяв. Ігоря Ізяслав захопив. Іди в руську землю, в Київ! Змилосердься! Визволи брата, а я тобі буду, надіючись на бога і силу животворного хреста, помічником». Тоді й послав князь Юрій полки з Іваном, братом твоїм.

— А його отруїли Ольговичі.

— Він застудився й умер.

— Вони його отруїли, там усіх труять, я знаю. Ось лікар скаже, він знає. Лікарю, скажи: в Києві всіх отруюють?

— Дивне твоє запитання, князю,— намагаючись не роздратувати малоумного, сказав Дуліб.

— Не вмієш відповісти? Боїшся? А ти не бійся. Князь Юрій, отець мій, найдобріший з-поміж князів, а я найдобріший з його синів. Не треба й питати нікого. Всі це знають. І в палатах наших всім ведеться завжди якнайліпше. Тут їдять чотири рази

на день, кожен засинає, коли захоче і спить, де йому заманеться. І скрізь тут є все, що треба, і оте є. Бачиш оте в паволоці й горностаєві. То для князівського заду. Бо й він має свій норов. А що ти вмієш лікувати? Тіло чи й душу? А може, ти й не лікар? Може, тебе прислали, щоб отруїв мене? Але ж не знаєш, хто я. Вважаєш мене Ярославом, а я хан Семичуга. І половці не знають, де їхній хан. Вважають його мертвим. У темну грозову ніч плакали над ним, роздирали собі лиця від розпуки, що вмер їхній хан і не від ран, не від хворощів, а просто через те, що набридло йому жити і він відмовився від життя. А тобі ще не набридло жити, лікарю? Кого ти ще привів до мене? Мовчи. Бачу й так. Він прийшов зрубати всі липи в суздальській землі. Та не буде цього. Ось я зараз зітну йому голову та й приб'ю гвіздком її до пенька. Тримай його, я миттю!

Припавши спиною до стіни, на якій намальована була зброя, він став сунутися по ній, лихоманково перебирав пальцями, шепотів:

— Де моя сокира? Ота, що найгостріша? Ага, ага... Стривай...

Так почовгом добрався до намальованої на стіні величезної дволезої сокири, довго вицілювався, простягав то одну, то другу руку, намагався вхопитися за держално і страшенно дивувався, що сокира не дається йому до рук. Ольга зслизнула зі столу, вхопила свічник, майнула ним перед обличчям у Дуліба:

— Полишмо його!

Вивела обох у перехід, вказала на двері:

— Там спатимете. Брата не бійтеся. Він добрий.

І пішла, забувши їм присвітити.

Однак виявилося, що в їхньому приміщенні так само горіли, пострілюючи, дубові дрова в пристінній печі, і в червоних відблисках вогню побачили вони свої постелі, м'які й чисті, побачили стіл з питвом і кубками, лавки, застелені ведмежими хутрами.

— Оце! — зраділо кинувся до постелі Іваниця.— А то вже думав, що на цім світі й не посплю ніколи на м'якому та в теплі! Як можеш витримувати, Дулібе, все це?

— А як тобі князь?

— Який? Ніколи зблизька не бачив князів, а тут вже скоро цілий десяток буде. Сплю з князями, трапезую. Скоро й сам князем стану.

— А цей — Ярослав?

— Так безумний же ж!

— Коли цей безумний, то хто ми з тобою і всі ми?

— А хіба що?

— Нічого. Давай спати.

— Це в нас, як у тої лисиці, що вскочила в пастку. Вскочила та й каже: «Хоч рано, а ночувати доведеться». Погано, коней забрали. Повели кудись, а куди — не примітив. Коли не знаєш, де твої коні, то як утечеш? Не втечеш ніколи.

— Втікати не станемо. Не для того забралися сюди. Спи.
— Ну, сплю.

Дуліб чи й спав залишок тої ночі. На короткий час провалився в безгучність забуття, але відразу й виринув звідти, трохи полежав, стежачи, як згасають останні жарини в недавно ще буйному вогнищі, тоді тихо одягнувся й вийшов у перехід. Довго блукав у пітьмі, якісь двері траплялися йому на путі, він без вагань штовхав їх, проходив далі, один час йому здавалося, що він блукає в безвиході, кружляє на тому самому місці відчаєно й безнадійно, але саме тоді, штовхнувши ще якісь важкі двері, опинився під досвітнім небом.

Під ногами в нього був сніг, на білій землі стояли білі, примарливо довгі князівські палати, внизу спокійно темніла річка, а за річкою здіймався ліс, покошлано-сивий знизу, в стовбурах, і незатьмарено-зелений у верхів'ях, соковиті барви яких не приглушувалися ні снігом, ні світанковою імлою.

Все було мовби знайоме Дулібові давно-давно... Він справді мав спогад про таке місце. Тільки там був не палац, а проста ловецька хижка, і під високим берегом текла інша річка, і стояв він тоді під світанковим небом, очікуючи сонця, не сам, а вдвох з Марією. А перед тим вони мали ніч у хижці серед снігів, і тіло в Марії теж було біле, мов сніги довкола, тільки не холодні, а гарячі, гарячі сніги. Це належало до явищ протиприродних, такого бути ніколи й не могло, він не хотів піддаватися спогадам; навіки втрачене минуле викликало в його серці лиш тупий біль і цілковиту байдужість до життя, а він ще мав жити коли й не для самого себе, то бодай для довершення справи, на яку наштовхнув його випадок, а тепер надихало прагнення послужити істині.

Так він стояв у білій тиші, вдивляючись у далекі загадкові бори і відганяючи болючі спогади про свою потаємну любов, яка ніколи не вернеться і яка чи й була, бо любов має дивну властивість; попервах вона вимагає прихованості, вона хоче весь світ замкнути лише між двома — ним і нею,— але згодом не вдовольняється вже цим, їй потрібен розголос, потрібне загальне визнання і освячення. Їхня любов не стала та й не могла стати такою. Вона не об'явилася світові, отож чи й була колинебудь? Ця любов чомусь нагадувала Дулібові його розслідування вбивства Ігоревого. Тут так само прихованість, таємничість, так само світ стоїть осторонь, у цілковитому незнанні, так само з часом виявиться, що ніхто не знав про його, Дулібові, поневіряння заради встановлення істини, і важко буде довести не лише про його чесність і відважну наполегливість у цій справі, а й взагалі про його існування на землі в ці часи. Коли б він, зібравши свої докази, став перед людьми, перед якимсь повноважним вселюдським собором і виклав свої звинувачення й висновки, то це б могло прислужитися істині, а так він блукає від одного князя до другого, цілковито відданий на їхню волю, веде

смертельну гру, не чекаючи нізвідки підтримки й захисту, і все це примарливе, як ота сиза імла за рікою, все це, мабуть, видається збоку так само божевільним, як дикі перескоки думок у голові малоумного княжича Ярослава.

Тупіт копит вихопив Дуліба з тяжкої задуми. Кілька вершників їхало по Суздальській дорозі, всі озброєні, в шоломах, з круглими щитами, на добрих конях; попереду, на білім, як світанкова імла, коні, в золотому панцирі поверх князівських хутер, скакав князь Андрій, а поруч з ним, на невисокій конячині, без зброї, але зодягнений майже в такі, як у князя, теплі й пухнасті хутра, пострибував круглолиций, круглоокий парубійко, якого Дуліб за інших обставин мав би за якогось із синів Юрієвих, такі вони всі були не схожі між собою, однак тепер він здогадався, що князь Андрій припроваджує до Кідекші не одного з своїх братів, а, з усього видати, отого втеклого монашка Сильку, на якого падає підозра в убивстві князя Ігоря в Києві. Силька,— а це мав бути неодмінно він,— коли проїздили повз самотнього Дуліба, креснув по ньому поглядом, видно, передчуваючи все лихе для себе від цього незнайомого чоловіка. Дуліб так само пильно поглянув на колишнього монашка, сподіваючись відразу побачити в ньому щось виразно злочинне, але нічого не помітив, навпаки, ота округлість, що нею позначене було не саме тільки обличчя Сильчине, а й уся його постать, надавала парубійкові вигляду мирного й лагідного, очі його, меткі, допитливі, цікаві до всього, не мали в собі сподіваного нахабства. Ще запримітив Дуліб: у Сильки не було при собі ніякої зброї, навіть звичайного ножа на поясі, та й пояса не було — чи то князь Андрій завбачливо відібрав у нього зброю, а чи хлопець, може, й не носив її ніколи, в що легко вірилося, беручи до уваги його чернецтво, але зовсім не узгоджувалося з нинішнім його становищем прибічного літописця княжого, бо бути хроністом у такого князя, як Андрій, означало бути учасником усіх походів, збройних сутичок, перемог і поразок, себто справ, які вирішуються насамперед зброєю.

Князь Андрій, коли проїздив повз Дуліба, змахнув йому трипалою червоною рукавицею з добродушністю, не жданою для нього, надто ж коли згадати обіцянку прибити лікаря до брами й розстріляти власноручно з найтугішого в Суздалі лука. І отой примирливий помах трипалої рукавиці, тихий засніжений ранок, далекі загадкові бори, що нагадали йому про найсолодші дні його молодості, осяяної незабутнім, хоч і краденим коханням,— все це наповнило серце Дулібові бадьорістю, молодою силою, і він подумав, що, власне, його життя не тільки в минулому, бо ніколи не пізно творити добро і служити високій людській справедливості.

З таким настроєм повернувся до палат, щоб знайти князя Юрія і разом з ним розпочати допит втеклого монашка Сильки.

Вони зібралися не в гридниці, великій і незатишній, а в

повалуші, де князь Юрій і спав, і працював. Там було нешироке самітницьке ложе, дбайливо накрите узороччям, був стіл посередині для трапезування, а під стінами ще стояло кілька столиків для письма і читання з поставленими на них великими книгами. Ще безліч книг громадилося стосами просто на підлозі; над пристінною піччю, в якій яскраво палали дубові дрова, вирізьблено було білого лева, готового до пострибу, на стіні, над ложем прикріплене велике срібне розп'яття тонкої, високомистецької роботи. Не було тут стільців з високими спинками, а стояло кілька довших і геть коротеньких ослінчиків, накритих м'яким хутром; це створювало затишок і якийсь настрій простоти, а всі оті книги й численні столики для письма й читання робили помешкання схожим на покій мудреця, високовченого монастирського настоятеля або високого ієрея церкви, що віддався наукам, але нічого спільного не мали з князівством, владою, суворими державними справами.

Щоправда, мальовничий безлад і ота навмисна, мовби показна недбалість, з якою господар помешкання ставився до речей, кожна з яких становила неабияку цінність, відразу вказували на те, що тут задомовився чоловік непростий, навіть незвичайний; бо й хто б це інший міг кидати на кам'яну підлогу книги, за кожну з яких можна було купити кілька сіл, а то й невеликий город? Однак можновладців упізнавали не по їхньому багатству, а насамперед по силі, якою оточувалися, по зброї, якою виблискували самі і їхні прибічні. Вже багато віків дієписці володарів світу слухняною рукою виписували славу залізові, на кшталт того сенгалльського монаха, що в захваті Карлом Великим, здається, перевершив усіх своїх попередників і нащадків: «Навіть кінь його шерстю і силою здавався залізним. Залізом покрилися поля і дороги. Воно яскріло на сонці, й на залізі відбивалися промені його. Народ, оціпенілий від страху, поклонявся холодному залізу, і жах блиску його проникав у самі надра землі».

Власне, Дуліб навіть не зауважив браку суто князівських прикмет у помешканні Долгорукого; йому сподобалося отак сісти серед книг, коло живого вогню, який весело тріскотів, заглушуючи половину мовлених слів, можливо, слів несуттєвих, бо завжди значна частина сказаного людьми не має значення і повинна вважатися коли й не шкідливою, то принаймні непотрібною. Але князь Андрій, який теж поставив необхідною умовою свою присутність на допиті Сильки, не поділяв Дулібового захоплення, бо відразу спитав батька:

— Чому не в гридниці, княже?

— Хочу тут,— сказав Юрій,— гріх буде, коли цей чоловік казатиме неправду моїй людській оселі, де я вже й не князь, а просто чоловік, як і всі. Казатимеш правду, Силько?

— А чому б мав брехати? — здивувався Силька, якого князь Андрій привів із собою і лишив тим часом стояти коло дверей.

Сам сів поряд з батьком, тоді як Дуліб примостився на маленькому ослінчикові коло великої, гарно оздобленої книги, в якій з чималим подивом упізнав один з відомих латинських кодексів.

— Хай сяде перед нами,— запропонував князь Андрій,— хоч і не знаю, чи довго триватиме твоє розпитування, лікарю.

— Повинен стояти, хоч як довго б ми питали,— сказав Долгорукий,— хто сидить, зрівнюється з нами. Чи ти хочеш пристати до лікаря, зрівнявши мене з цим чоловіком, на якого падає тяжка підозра?

Силька метнув очима сюди й туди, ворухнувся не так зляканo, як здивовано, але змовчав чи то від поштивості, чи то ждучи, в чому ж його звинуватять, а чи й справді почуваючи провину.

— І треба все записувати,— виставив вимогу князь Андрій.— Хоч ти, князю Юрію, і не визнаєш докладних записів, але тут без них обійтися негоже.

— Я запишу,— подав голос Дуліб,— Іваниця має принести приладдя для письма. Пішов шукати коней. Там у в'юках мої пергаменти.

— Мав би ти берегти їх пильніше,— посміхнувся князь Андрій.

— Перебуваю під рукою великого князя, не маю, отже, ні про що турбуватися.

— Гаразд чиниш,— похвалив його Долгорукий,— тобі ж, князю Андрію, відомо гаразд, що в Суздалі багато літ ще до твого приходу на світ ведуться докладні судові книги. Не заохочую до писання докладного про побут і дії щоденні князівські, бо для значних випадків досить згадок коротких і вичерпних; змальовувати життя в подробицях не слід, бо подробиці здебільшого ганебні й брудні. Судові ж випадки щоразу нові, тому їх слід записувати для пам'яті потомних, а також для справодавства державного, бо держава має стояти на правді й чеснотах.

Іваниця приніс письмове приладдя, Дуліб прилаштувався писати, кивнув Іваниці, щоб той теж сів коло нього.

— Ми з Іваницею ведемо цю справу спільно, тому дозволь, князю, щоб він був присутній при всьому.

Долгорукий мовчки кивнув на знак згоди, князь Андрій гнівно ворухнувся, відчувши себе ображеним тим, що зрівняно його з простим слугою, але змовчав, сподіваючись належно поквитатися з лікарем в час допиту Сильки, де два князі, поза будь-якими сумнівами, мали переважити двох незнатних захисників сумнівної справедливості з Києва.

Силька переступав з ноги на ногу вже трохи налякано. Йому не сподобалися такі задовгі готування, не сподобалася й коротка, хай і невисловлена суперечка між князями й отими двома незнайомими людьми, хоч і простими, а, видно, значення й сили чималих. Єдине, що його втішало, це прихильність князя Андрія, тому він щосили намагався не виказати свого збентеження

і тихенько погмикував, зволожуючи горло, яке чомусь зрадницьки пересихало, так що не здобудешся й на мову, коли тебе спитають про віщось, а питати, видно, зготувалися його докладно й суворо, хоч знову ж таки, ніяк не вгадаєш, про віщо.

— Підійди ближче і стань отам,— звелів Долгорукий. Силька слухняно наблизився, став якраз між князями і тими двома з Києва, але спитати його ні про що не встигли, бо нечутно відхилилися важкі дубові, ковані товстим залізом двері, й до палати вслизнув половчанин. Босий, у білому полотняному вбранні, з накинутою зверху хламидою, протканою золотими грифонами в колах, він швидко оббіг князів, підскочив до вогню, вихопив палаюче поліно, перекинув його в долонях, пожбурив назад у вогонь, тоді тільки поглянув на тих, хто сидів у палаті, ще більше звузив свої половецькі очі, гукнув клекітливо, мов справжній степовик:

— Китан!

Князь Андрій підвівся, підійшов до Ярослава, обняв брата.

— Не хотів тебе будити, брате, думав, спиш іще.

— А я не сплю. Ніколи не сплю. Поки спиш, багато зла твориться на світі. Не можу спати. Князь Гюргій скаже тобі про це. Поки спиш, можуть приїхати люди з Києва, а Київ завжди має лихі наміри. Не був ніколи в Києві лиш через слимачу лінькуватість свою, а ти, брате, був і можеш засвідчити правдивість моїх слів.

— Сину,— озвався князь Юрій,— піди до своєї палати, бо маємо тут справу невідкладну. По закінченні князь Андрій завітає до тебе.

— Не знаю Андрія. Це Китан! А ти не Юрій і не Гюргій, і не Дюргій, а Дюр, як називала тебе моя покійна мати. Ти ж називав її Фро, що означає дощ або щедрість. Забув, князю? А що таке Дюр по-половецькому? Теж забув?

Ярослав швидко заговорив по-половецькому, князь Юрій відповів йому так само скоромовкою: до них приєднався й князь Андрій, і ось уже перед Дулібом та Іваницею були мовби справжні половці, навіть Силька немало подивувався такому несподіваному перетворенню.

Князі говорили запально, гнівливо, вони переконували в чомусь один одного, хоч і безглуздим здавалося переконувати будь у чому малоумного Ярослава, який метався по палаті, сяючи своїми грифонами і хижо поблискуючи вузькими половецькими очима. Нарешті батько й син перемогли безумного, той ще раз оббіг палату, доскочив до Сильки: пильно вдивився йому в очі, доторкнувся пальцем до грудей, сказав майже пошепки:

— Небезпеки звинувачень і суду хоч і людські, а насилаються дияволом. Засоби ж диявола невичерпні, так і знай. А ти не винен! Не винен! Не винен!

Він намірявся ще раз повернутися до батька й брата, але від дверей його покликав тонкий, срібний голос:

— Брате-князю, жду тебе давно вже, а ти не йдеш.

Ніхто не бачив, коли ввійшла княжна Ольга, тепер усі повернулися туди, до дверей, очі усіх спочили на тоненькій білій постаті, всі скупалися в сірих водах незвичайних очей, а безумний Ярослав підбіг до сестри, упав перед нею на коліна, поцілував ноги, закричав:

— Веди мене звідси, веди, Олюню-сестро!

І вони зникли, полишивши по собі збентеження, зненацька відкинувши всіх тих, хто сидів тут на становищі суддів, з стану загрозливої урочистості до буденної чулості. Силька трохи збадьорився несподіваною підтримкою химерного князя-половчанина, хоча й досі не міг збагнути, в чому його можуть звинувачувати.

Дуліб з Іваницею опинилися мовби посередині між князями й звинуваченим Силькою. Вторгнення божевільного Ярослава ще більше підкреслило їхнє непевне, можна б сказати, двозначне становище. Для них уже були або мали стати ворогами і ті й ті, та й будь-яка стороння сила, навіть така, як цей блаженний, відірваний від світу, чистий душею княжич, виходило, так само виступала, ясна річ, цілком несвідомо, їхнім супротивником.

Дуліб вписав у свій пергамент: «Кожен — це або тиран, або раб. А ті, хто посередині, терплять звідусюди».

— Питай, лікарю,— подав нарешті голос князь Юрій,— бо вже пишеш, ще й не маючи що записувати, перевершуючи в цьому навіть князя Андрія.

— Записую думку, яку шкода було б забути.

— Правду сказав філософ, що винахід письма ослабив людям пам'ять. То можеш починати, лікарю.

— Тебе звуть Сильвестр, або Силька? — спитав хлопця Дуліб.

— Так.

— Ти з Києва?

— З Києва.

— Був монахом у монастирі святого Феодора?

— Послушником.

— Як же міг стояти прибрамником, не маючи чернецького сану?

— Не стояв я при брамі.

— Поясни.

— Не стояв,— сказав Силька і метнув туди й сюди своїми допитливими очима, неспроможен збагнути, чого від нього хочуть.

— Чув, що сталося в Києві?

— Там багато всього буває.

— Про смерть князя Ігоря чув?

— Чому б мав не чути?

— І що взято його з монастиря, де ти був,— знаєш?

— Знаю.

— І що браму відчинено перед юрмою — теж відаєш?

— Е-е,— враз збагнув Силька, куди хилить цей загадковий чоловік,— ловець з тебе хитрий, та не дуже метикований! Заплутати мене хочеш і вплутати в сю тяжку справу, а я не дамся, бо й чому б мав даватися! Шукаєш, хто відчинив браму, і кинувся задля цього аж сюди, а воно задалеко, лікарю, коли ти справді лікар, як тебе взиває великий князь Юрій. У Києві й шукав би! Там усі, там ігумени Ананія і братія вся на місці, коли не розбіглась після того вбивства. Мене ж не зачіпай. Я не винний. Не винний! І не був прибрамним, і в чернецтві не був, а переписувачем книг при ігумені Ананії — ото й усе, а більше нічого. І не лови мене, лікарю, бо я тобі не заєць і не перепілка.

— Коли виїхав з Києва — скажеш? — спитав Дуліб.

— Чому б не сказати, коли припадає саме на той день, коли вбито князя Ігоря.

— Відчинив браму, а тоді злякався й утік того самого дня?

— Вгадав: того самого дня. Та тільки брами не відчиняв, бо не був прибраним, а день, як відомо кожному, має свій початок, середину й кінець, то знай же, що виїхав я з Києва не в середині й не в кінці дня, а на початку, і не на початку, а вдосвіта. І не втік, не вийшов, а виїхав верхи на коні, а ти мав би спитати, звідки в мене кінь, коли вже хочеш про все довідатися.

Згадування про коня збентежило Дуліба. Про коней він якось не подумав, а тоді в Києві ніхто про них не згадував, хоч ясно ж, що ні в Кузьми Ємця, ні в монашка не могло бути коней, отож вони мали їх украсти, щоб утікати. А де вкрали, в кого й чому ніхто не домагався повернення коней, чому ні Войтишич, ні ігумен не згадували про коней?

— Не ти мене питаєш,— спокійно сказав Дуліб.— Кажеш, що виїхав з Києва вдосвіта в п'ятницю, коли вбито князя Ігоря. Чим доведеш?

— А на мосту знають. Міст ще був закритий на ніч, і ми довго торгалися в браму, поки нам відчинили. А тоді не хотіли ми платити мито, бо в Кузьми була гривна княжа, він показав її, і нас пропущено, як посланців до князя Ізяслава.

— Кузьма? Про якого Кузьму мовиш?

— А про Ємця. Разом виїхали з Києва. Зустрілися перед мостом, зговорилися, вийшло, що їдемо обидва в Суздаль.

— І Кузьма був з конем?

— Аж з двома. Одного мав для поклажі.

— Хто дав тобі коня?

— Ігумен Ананія.

— Навіщо?

— Сказав: їдь у Суздаль, князеві Андрієві потрібен чоловік, вмілий у письмі. Поблагословив мене в путь. Ігумен добрий до мене був завжди. Ще малим забрав мене в батька, навчив письма, книжної премудрості.

— А хто послав сюди Кузьму? Хто дав йому коней, гривну?
— Його й спитай.
— Де він?
— Десь у князя Івана.
— Серед берладників?
— В них.
— Чому ти не поїхав з ним туди?
— А що мав там робити? До зброї не привчений. Кузьма спис метає, як ніхто, а я писалом лиш умію. Завернув до князя Андрія, він прийняв мене.
— Обіцяв тобі ігумен Ананія ще щось?
— Благословив — і все. Дав срібла на дорогу.
— Ігумен Ананія — святий чоловік, і негоже піддавати сумнівам його вчинки,— зауважив князь Юрій.
— Я вже чув про святість ігуменову,— сказав Дуліб.— Чув у Києві від того самого чоловіка, хто назвав убивцями князя Ігоря Кузьму Ємця і ченця-прибрамного, які втекли після вбивства.
— Брехня! — запально гукнув Силька.— Ніколи не був я прибрамним і не тікав ні від чого, все брехня!
— Хто ж той чоловік? — незважаючи на Сильчин крик, спитав у Дуліба Долгорукий.
— Воєвода Войтишич, коли знаєш його.
— Знаю.
— Мовлено ж було при ігуменові Ананії.
— А ігумен? Невже не сказав, що то неправда? — аж нахилився до Дуліба Силька.
— Сказано ж тобі: питаю лиш я. Ти відповідаєш мені.
— Гаразд,— усміхнувся Юрій.— Тоді спитаю я, лікарю. Що сказав ігумен, почувши звинувачення проти його прибрамного?
— Не був я прибрамним! — гукнув Силька.
— Помовч,— махнув на нього князь Андрій.
— Я сам спитав ігумена,— потер чоло Дуліб, пригадуючи всю ту дивну, тепер мовби й геть неіснуючу розмову,— спитав його, чому не сказав про підозри на вбивців у перший день нашого приїзду до Києва. Бо ми з Іваницею приїхали просто до монастиря святого Феодора і відразу сказали ігуменові, за чим приїхали. Розмова ж у Войтишича відбулася напередодні нашого від'їзду з Києва, коли вже хотіли ми повертатися до князя Ізяслава ні з чим, бо в Києві несила було знайти винних, винний був увесь город, а отже — ніхто.
— І князь Ізяслав не вельми б удовольнився такими твоїми вістями,— ущипливо зауважив Долгорукий,— він ждав од тебе вістей інших. Йому хотілося звинуватити в братовбивстві Ольговичів та Давидовичів.
— Ніхто й слухати не хотів про братовбивство. Ні князь Ізяслав, ні воєвода Войтишич, ні Ананія-ігумен.
— А вказали тобі на мене? Не повірю в таке.

— На тебе ніхто не вказував. Це вже я сам, коли довідався, що вбивці втекли до тебе.

— Які ми вбивці? Що ти кажеш таке, лікарю? Бійся бога! — вимовив Силька таким відчаєним і докірливим голосом, що всі мимоволі поглянули на цього хлопця, і кожному стало ніяково за цей допит, за нічим не підкріплені звинувачення, підозри, за переповідання чиїхось слів, напівзабутих, несуттєвих, може, й безглуздих, але обов'язок довести справу до кінця штовхав їх до нових розпитувань, вони мали наражатися на нові незручності, між ними не повинно було лишитися нічого нез'ясованого, інакше не могли б вони вийти з цієї палати, хоч і не пильновані грізною сторожею, не стримувані ніким, окрім високого обов'язку — встановлення істини.

— То що ж мовив тоді ігумен Ананія? — повторив своє запитання князь Юрій.

— Він промовчав, а за нього сказав Войтишич. Войтишич сказав майже те саме, що ти, князю. Що ігумен святий чоловік і несила йому втручатися в бруд і злочинність життя щоденного. До цих слів ігумен додав свої, але не про себе, а про Войтишича. Мовляв, лиш такий відважний чоловік, як воєвода, має мужність говорити про все, не приховуючи.

— На що Войтишич, мабуть, сказав: та будь воно все прокляте,— засміявся полегшено князь Юрій, тішачись, що міг вгадати не тільки перебіг тієї далекої і тепер давньої вже розмови, а й послідовність висловів, навіть окремі слова.

— Вгадав, князю.

Дуліб розумів, що треба припинити розпитування Сильки, відіслати його, йому вже не хотілося тепер шукати й Кузьму, бо передчував, що той скаже те саме, хіба що, крім ігумена Ананії, назве ще когось, але хіба ж від цього стане легше йому, Дулібові? Не вірити цьому круглоголовому хлопцеві, в якому нічого не було монаського, Дуліб чомусь не міг, а повірити — означало тим самим відмовитись від свого припущення про участь у київському вбивстві князя Юрія, визнати марність своєї тяжкої мандрівки, просити пробачення у Долгорукого, найголовніше ж — і це найсумніше — доведеться пристати до думки, що в Києві існувала (та ще й досі існує) якась дивна змова, спрямована не знати й проти кого: чи то проти Долгорукого, чи проти Ольговичів, чи навіть і проти самого Ізяслава; до змови тієї причетні ігумен Ананія, причетні, мабуть, і Войтишич та його люди, але навіщо вона, і чому цим людям треба було пуститися аж на такий неймовірний злочин, як прилюдне вбивство князя Ігоря,— цього б ніхто не вмів ще сьогодні сказати. Ясна річ, можна було відкинути все сказане Силькою, звинуватити його в неправдивості, звести з Кузьмою і спробувати впіймати на неточності, на розходженнях у відповідях,— і тоді справдяться підозри Дулібові, і він наполягатиме бодай на покаранні цих двох, коли не зможе довести провини самого Долгорукого.

Однак треба було вже тепер подумати й про той ймовірний випадок, коли все сказане Силькою потвердить Кузьма. Подумати про змову тих далеких і підступних у Києві, бо дуже схоже було саме на це. І оті запросини на обід до Войтишича, щоб не випустити з Києва слідчих князя Ізяслава з пустими руками. До Войтишича їх запросили не для трапезування просто, а щоб назвати імена вигаданих убивць. Потім підіслано Ойку, яка мала сказати, куди втекли вбивці. На мосту всіх, може, й самого воєводу Мостовика, підкуплено, аби не казали правди про те, коли проїхали по мосту Кузьма й Силька. Змова, змова! Але навіщо?

А Силька не винний або ж боїться сказати правду при князях. Хоч як там насправді, далі допитувати його безглуздо.

— Хай іде,— сказав Дуліб.— Далі питати нічого.

— Іди собі,— сказав Долгорукий.— Та не спробуй утікати. Чи, може, лікарю, відправити його до Суздаля та посадовити там у поруб, бо в Кідекші нічого не маю належного.

— Не треба, хай гуляє на волі,— сказав Дуліб.

Силька, недовірливо позираючи то на князів, то на Дуліба, висунувся за двері. Там, мабуть, став і не знав, куди йти.

— Піду відведу його до отроків,— підвівся князь Андрій.— Залякали хлопця. Ліпше б спитали його щось книжне. Знає безліч цікавих речей. А ви його тут мов останнього раба, затурканого й нездарного. Хіба можна так з розумними людьми? Бога б побоялися!

Дуліб почував себе цілковито виснаженим. Не здобувся на відповідь князеві Андрієві, не здатен був ні на що. Схилився над пергаментом, трохи подумав і, коли за Андрієм зачинилися двері, повільно записав: «Хто починає з втрати незалежності суджень, кінчає втратою сил душевних».

Це — про себе.

А про ігумена Ананію вписав таке: «Під личиною вченості й побожності він ховав злобивість, мсту, вбивство».

І тут зненацька обізвався Іваниця, який промовчав увесь цей час, мовчав терпляче й самовіданно, дивуючись, навіщо Дуліб посадовив його разом з князями, не вірячи в глибині душі, що можна чогось буде довідатись в цього бистроокого Сильки з допомогою простого розпитування. Та ще дужче здивувався Іваниця, коли Сильку відпустили, власне, нічого так у нього й не випитавши; а він сам від зневіри в оте перекидання словами несподівано перейшов до зацікавленості всім, що тут мовилося, та й більше: йому закортіло щось сказати таке, про що й у гадці не мали ні князі, ні сам глибокомудрий Дуліб!

— А він не все вам сказав,— обізвався Іваниця.

— Хто? — поцікавився Дуліб.

— А Силька.

— Звідки знаєш?

— Оце! Та він же на мене зиркав, як заєць з-під капусти! Вас усіх знає, мене ж — ні. Я для нього незнаний і загадковий. От і злякався. А коли чоловік боїться, то так і знай: щось він приховує. Щось у нього є недоговорене.

Це могло сприйнятися як натяк на те, що Силька боявся при князеві Юрієві говорити до кінця. Долгорукий мав би образитися на Іваницю за таку відверту нетактовність, коли не сказати різкіше. Однак Юрій,— і Дуліб ще раз пересвідчився в цьому,— не належав до звичайних людей, він не відав почуття образи в щоденно-простацькому розумінні, йому невластива була мстивість, бо інший володар на його місці не став би слухати ні такого, як Дуліб, ні тим більше Іваницю, а вже давно б звелів обох або ж сховати навіки в підземеллі, або й знищити зовсім.

Долгорукий сприйняв слова Іваниці так, ніби йшлося про щось стороннє, що його ніяк не обходило. Зі спокоєм філософа, якому найбільше залежить в дошукуванні до суті справи, він роздумливо мовив:

— Не сказав усього, то скаже. Підождемо.

— Згоден з тобою, князю,— подав голос Дуліб.

— Поїдемо, не відкладаючи, до князя Івана,— підвівся Долгорукий,— знайдемо там ще того Кузьму та попитаємо. Тоді обох зведемо. Воно все й роз'ясниться тобі, лікарю, хоч, мабуть, і так вже стало роз'яснюватися. Чи ще ні?

— Їхав до тебе з Києва з тяжким звинуваченням, а тепер, бачу, доведеться змінити його на любов до тебе, даруй за лестощі.

— Князів любити не треба. Досить для цього й жінок,— з цими словами Долгорукий відпускав, власне, на сьогодні Дуліба й Іваницю. Іваниця схопився й мерщій вискочив з палати, бо кортіло йому запопасти отого меткого Сильку й, не чекаючи, поки за нього знову візьмуться поважніші, самому потрясти, як чорт суху грушу. Дуліб же, перш ніж скласти своє писемне приладдя, записав: «Усвідомлення власного невігластва — однаково несподіване, болісне й образливе».

Іваниця знайшов Сильку в зброївні. Тут уже не намальовані, як у божевільного Ярослава, а справжні висіли на стінах щити, мечі, сокири, списи, луки. Щити прикрашені золотою випуклою оковкою, а то й всуціль золочені, з мистецьким карбуванням, навіть з емалями, хоч мали б ті емалі пооблітати в першому бою, від перших ударів. Тут висіли дорогі луки з шовковими тятивами і княжі тули, обтягнуті шкірою пантери, яка має чудовий запах, або хутром бобра задля пихи.

По зброївні літали соколи й кречети, ширяли попід високою стелею, билися об стіни, хотіли волі або принаймні спокою, який їм скаламутив своїм вторгненням цікавий до всього сущого Силька.

Як він потрапив до зброївні, як знайшов її серед інших палат цього недоладного, недокінченого, химерного пристанища

князівського, цього б не сказав, мабуть, і сам Силька, але стояв він тут, з усього видно, вже давно, поводив своїми допитливими очима, розглядаючи зброю, крутив головою, стежачи за льотом хижих птахів, найдивніше ж: не робив щонайменшої спроби вхопити меч або спис чи сокиру й кинутися рубати своїх суддів, може, й неправедних.

— Чого тут стоїш? — спитав його Іваниця, трохи збентежений отим ширянням соколів та кречетів над головою.

— А тобі що? — ліниво відказав Силька.

— Не для тебе це місце.

— Для мене скрізь місце.

— Це ж чому така зухвалість?

— Повинен усе бачити й знати.

— Постарієш — узнаєш.

— Дуб хоч і тисячу літ стоїть, а все дуб. Ти ж сам молодий і мав би знати, що розум не від старощів залежить, а від того, чи є голова на плечах.

— Пащекований ти вельми. Ігумен Ананія навчив?

— Сам навчився.

— А в ігумена що робив?

Силька зиркнув на Іваницю з ледь помітним ляком.

— Сказав уже: був послушником.

— Що робив у нього, питаю!

— Ти хто, щоб мене питати? Князі питали — і годі.

— Бачив, хто я,— загадково відповів Іваниця,— і коли хвалишся, що маєш надто цінну голову на плечах, то міг би й здогадатися. Питаю ж тебе, що робив у ігумена Ананії. Послушникував — знаємо. Письма й книжної премудрості навчався — знаємо. А що робив для ігумена?

Силька закрутився, заметався. Тобто він і далі стояв на місці, зовні лишався непорушний, але водночас усе в ньому мовби роз'їхалося увсібіч, розсмикалося, розскочилося: очі, руки, плечі, спина. Він ладен був ускочити в Іваницю, щоб вивідати, чи той знає щось про нього, чи тільки бере на ляк; він напружував пам'ять, щоб пригадати, чи не зустрічався з цим білявим красенем у Києві, а коли стикався, то де і за яких обставин, йому кортіло б довідатися, чи Іваницю послали сюди князі, чи той діє на власний розсуд; якби Іваниця поставив оте запитання там, у палаті князя Юрія, то Силька б відкрутився: бо завжди легко відкинути запитання, яке належить тільки одному. Двоє, знаючи те саме, не можуть довести свого знання нікому, коли немає третього, який би посвідчив. Але ж як знати, чи не послали цього загадкового мовчуна і князі, й той київський суддя? Може, вони всі знають про потаємні справи Сильчині в ігумена Ананії і тепер лиш перевіряють його щирість і правдивість?

Все це Силька обміркував умить, ще не встиг Іваниця переступити з ноги на ногу, обміркував і збагнув з усією ясністю, що тільки послідовна правдивість порятує його від страшного

звинувачення і дасть змогу втриматися коло князя Андрія, де Сильці вперше в житті жилося солодко й привабливо.

— А коли й робив, то не сам, а за велінням ігуменовим,— сказав Силька, ще не відкриваючись до кінця, але вже ступнувши на кладку, де не розминешся з відвертістю.

— Хвалишся головою, а слухався, мов останній дурень!

— Спробував би ти не послухатися ігумена! Не знаєш ти цього чоловіка. Скільки він з світу зжив, того ніхто не відає.

— Довго ж ти там?

— Як міг довго? Поки був малим хлопцем, він лиш навчав мене. Та й не так він сам, як інші ченці. Там були вельми вчені мужі. Знали й по-грецькому, і латину, і болгарську, і німецьку. Книги всякі. Ти й не чув, мабуть, ніколи.

— Ну, ну, багато ти знаєш, що я чув, а що не чув. Що ж робив?

— Знаєш, то навіщо питати?

— Хочу, щоб сам сказав. Маємо тобі вірити у всьому, все й кажи. Інакше яка ж віра?

Силька засоромлено похнюпився.

— Дівчат йому,— прошепотів, і червоні випіки взялися йому по обличчю, аж Іваниці стало шкода хлопця.

— Водив для ігумена?

— Так.

— Як же водив? Сам знаходив?

— Він накидав оком. Щодня їздив по Києву. Невтомний був. На трапези до бояр і воєвод, вимитий і вичищений, коло нього кілька послушників приставлено для самого миття та чищення. Їздив у дорогому повозі, бо верхи не терпів, казав, що йому всі нутрощі від того колотяться. І все зирив на вулицях, у дворах, на торгах, у церквах. Мене з собою мав на той випадок і відразу стріляв оком і велів: «Привести». І не молодиць, а самих дівчат, уночі, потаємно, коли всі сплять, навіть монахи сплять після останньої молитви. Ставлено мене мовби прибрамним на ніч, а насправді пускався я в мандри по Києву, іноді й не знаходив, а то натрапляв на незгідливих, бувало, що й били мене мало не до смерті — страшно й казати про все.

— Чим же зваблював?

— Обіцянками, дарунками, на які ігумен не скупився ніколи; іноді вдавався до погроз, хоч і не вмію погрожувати людям як слід, але дівчата надто дурні, щоб розпізнати суть чоловічу, завжди вірили або лякалися.

— Втопити б такого в Дніпрі,— майже лагідно сказав Іваниця.— Я, правда, знаю лиш лікування людей, але тебе б, мабуть, утопив. Може, щоб полікувати решту людей від такого виродка.

— Хіба я мав щось від того? Мене змушувано — ось і все. Відмовишся — лежатимеш під деревами в монастирі. Бачив,

скільки там дерев? Під кожним закопані непокірливі. Під деревами й під камінням. Ананія нещадний.

— Чом не сказав про це князям сьогодні?

— Не повірять. Чув, як князь Юрій про ігумена? Святий і непорочний. А я знаю все!

— Втекти б мав від нього.

— А куди? Я сам з Києва, в мене там батько, якого не бачив он скільки літ, соромився до нього й поткнутися. Він робить залізо, а я...

— Кричко твій батько?

Силька глянув на Іваницю ще з більшим ляком, змішаним з повагою. Цей знав про нього все. Ось доля людини! Наздожене тебе, хоч де заховаєшся, проб'ється крізь ліси, переберється через ріки й озера, розшукає на краю світу.

— Ігумен знайшов би мене скрізь. Це страшний чоловік, аби хто знав, який він. Все перед ним гнулося й упосліджувалося. А тоді накинув він оком на Ойку.

— Ти! — гукнув Іваниця, вхопивши Сильку за груди й труснувши так, що той аж зубами клацнув.— Це ти, ігуменів посліде! Ойку!

— Я нічого, я...— заскімлив Силька, пробуючи пручатися, але Іваниці подесятерилися від зненависті сили, війнуло на нього з неймовірної віддалі дикуватістю отої дівчини в козячому хутрі, бачив сліди босих її ніг на примерзлій траві, з радістю відчув би пронизливу свіжість і незайманість її поцілунку, а цей все споганив, утоптав у бруд одним тільки словом, брудним натяком, двозначним згадуванням, поєднанням її пречистого, дитинного імені з підлякуватим ігуменом, вичищеним і вишкребеним зовні й гнилим зсередини, як шолудивий псюра.

— Ти, підляку, нечисть собача, вишкребок монастирський, котельна пригарина! — сичав Іваниця Сильці в обличчя й тягнув його до стіни, де висіли гострі мечі й сокири; вчорашній послушник метким переляканим своїм оком устиг запримітити все оте гостре, різуче і вирішив, що настав його останній смертний час, бо рятунку нізвідки ждати не доводилося, крику ніхто не почує в цій наглухо замурованій зброївні, де тільки товсті стіни, непробивні двері, та безшелесно ширяють над головою розбуджені з сплячки хижі птахи, мовби очікують, коли проллються перші краплини твоєї крові, щоб кинутися на тебе і терзати твоє тіло, розшматовувати, донищувати.

Нічого не лишається в чоловікові в таку хвилю, все набуте зслизає, мов шкіра з гадюки, коли знав книги, то не згадаєш їх, навіть подивуватися не встигнеш, навіщо гайнував життя на їхнє вивчення, коли вони не можуть тобі ні в чому помогти, смішним видавалося Силькові знання його письма й велике уміння заносити на пергамент усе, що відбулося, бо не зможе він ніколи й ніхто не зможе записати про те, що сталося з ним, з якої причини і навіщо, молитви теж не могли прислужитися — це

вже знав Силька напевне, адже пробував колись порятуватися молитвами від злої волі ігуменової, а що з того вийшло? Однак лишилася ще в ньому крихта здорового глузду, і Силька зачепився за неї, вірячи, але не маючи більше нічого для свого порятунку. І ось, шматований розлюченим Іваницею, вже не маючи перед самими очима безжальні леза мечів і сокир, вже мовби простежуючи, як тягнеться Іваницина рука до зброї на стіні і як замахується, щоб... Ось тоді Силька здобувся на здавлений крик, на крик, може, й останній, відчаєно-щирий крик, який подавав надію не тільки йому, а й Іваниці, Іваниці, може, й передовсім, хоч жертва дбала не про свого ката, а все ж таки про себе.

Силька крикнув, простогнав, проскімлив:

— Ойка н-не... не далася!

Іваниця відкинув од себе Сильку, потім знов ухопив, притяг до самих очей.

— Брешеш!

— Хрест святий!

— Поклянись матір'ю!

— Вмерла мені мати.

— Покійницею.

— Клянуся покійницею.

— Батьком.

— Клянуся батьком своїм рідним.

— Києвом.

— Києвом клянуся і всім, що є на світі найдорожчого!

— Хрест цілувати можеш?

— Готов!

Іваниця пошукав очима хреста. Мечі, списи, щити, сідла, хижі птахи свистять крильми над головою. Хреста не видко ніде.

— На собі маєш хреста?

— Маю. Кипарисовий, ромейський. Сам ігумен Ананія подарував. Привіз його... Чотири буквиці «Б» викарбувано на хресті: бич божий б'є біса.

— Бараном був, бараном будеш. Оце! — сказав Іваниця зі злим усміхом.— Не треба мені цього твого хреста.

Іваниця знов відпустив Сильку. Важко дихали обидва. Силька поправив на собі одіж, виказуючи чепуруна, отже чоловіка пустого й безвартісного, як на Іваницину гадку.

— Кому ж не далася: тобі чи ігумену? — спитав.

— Обом.

— Як же було далі?

— Ігумен не повірив мені. А щоб помститися, дав знати сліпому Ємцеві, батькові Ойчиному. Той заприсягнувся пробити мене списом. Страшний чоловік. Сліпий, а кого хоч проб'є списом на самий звук голосу. Ігумен, видно, обмовив мене перед Ємцем. Сказав, що я хотів збезчестити його доньку. А перед тим на неї накидав оком князь Ігор. Тому помститися обіцяв

Кузьма, брат Ойчин. Про це я довідався від Кузьми. Вже коли втікали разом. З Києва мене ігумен спровадив, вдаючи, що рятує від сліпого Ємця. Дав коня й на дорогу всього і сказав, куди мені братися. А тим часом, вийшло, спровадив він і Кузьму, нашептавши, що того за погрози невинному схимникові Ігорю князь Ізяслав кине до поруба, де йому й кінець прийде. Кузьмі дав коней і князівську гривну для вільного проїзду по всіх землях. Обіцяв і ще дати золота, коли добереться до Юрія Суздальського і пристане до того в дружину.

— Довідалися один про одного в дорозі?

— А так.

— І про ігумена один одному сказали?

— Сказали.

— Що обдурені ним, збагнули?

— Чом же обдурені? Врятовані — так вважали.

— А тепер ким себе вважаєш? Дурнем?

Силька ще, мабуть, не до кінця вірив, що вибавився від цього страшного чоловіка.

— Хто ж ти є? — спитав тихо.

— Запишеш, може, в князівські пергаменти? Шкода зусиль! Для мене там місця не відведено. Я Іваниця. Ото й усе. І затям собі: нікому про те, що ми отут говорили, ні пари з уст.

— Клянуся милосердним богом. Ум мій від знесилення падає ниць перед тобою.

— Я не бог і не князь, передо мною падати не треба. Іди і мовчи — ото й усього. Та кажи завжди правду до кінця. Бреши, та не ловись. Впійманий раз — дурень, двічі — негідник, на третій раз позбувається язика. А ти міг позбутися життя.

Вони розійшлися врізнобіч, мовби нічого між ними й не сталося, тільки й було сліду від їхньої сутички, що ширяння потривожених соколів та кречетів у князівській зброївні.

Дуліб стояв на тому самому місці, що й удосвіта. Хотів самотності, щоб дати такий-сякий лад думкам, але не міг зосередитися ні на чому: заважав засніжений ліс за річкою, який наганяв спогади, оповивав душу сумом, нагадував про зникомість і марність усього на світі, окрім єдиного, чого він, Дуліб, тепер не мав і вже не матиме ніколи, і те єдине суще на світі, скрізь, нині й прісно — любов.

Яка сила могла штовхнути його зануритися в світ жорстокої ненависті, в ганебний і нелюдський світ, де панують закони неправди, де люди схожі на риб, які ковтають одна одну, де порушення прав не відновлюється, злочини лишаються безкарними, забобони не викриваються, де найбрудніші наміри освячуються благословенням божим, де марнота людська, вирядившись у багатий одяг правителя, тримається при владі завдяки страхові, байдужості або первісній тупості оточення.

Він карався думкою, дивлячись на загадковість борів, линув туди поглядом, так ніби повертався в молодість, де була чистота,

бо де жінка, там завжди святощі й чистота, хоч що б там казали, він сміявся з жалюгідних засобів своєї обмеженої вченості, що завели його в таку безвихідь, вкинули в цілковите знікчемніння, йому було боляче в цьому холодному чоловічому світі, жорстокому й безжальному, де не було порятунку, де спервовіку задомовилася ворожнеча, прикривана пустими словами або ж розбивана час од часу брязкотом зброї. Шукав істину, а що знайшов?

Його самотність порушив Іваниця. Мав досить поваги до Дуліба, щоб тихо підійти й помовчати якийсь час, сподіваючись, що той обізветься перший. Та лікар не виявляв охоти заговорити, тоді Іваниця недбало, мовби про безвартісний дріб'язок, кинув:

— Ананія випровадив з Києва обох. Обдурив і налякав. Сам споряджав у путь, давав коней, усе. І обіцянки і погрози. Все від нього.

— Знаю,— сказав Дуліб.

— Ти не знаєш, здогадуєшся, Дулібе, а я видавив з Сильки.

— Допитував? Як смів?

— Наткнувся на нього, він і не втерпів. Дуже мене вподобав. А негідник — світ обійди й назад вернись — не знайдеш такого. Дівок водив ігуменові в Києві. На Ойці спіткнувся. Обидва вони на ній спіткнулися: він і Ананія.

— Ми теж спіткнулися на ній.

— Це я винен, Дулібе. Я повірив їй.

— Я теж повірив.

— Але я перший. Ще й досі не можу забути цю козу. Невже вона продалася ігуменові? Отак збрехати!

— Не збрехала. Все правда.

— Але ж усе казала, як хотів Ананія! Навіщо? Чом?

— Батькові годила. Боїться його й любить.

— Оце! Все переплелося. Як же нам тепер перед князем?

— Треба їхати до Києва.

— Наїздилися! Туди вже не доберешся. Перестрінуть — і все!

— Інакше не можна. Тоді ми не вірили Долгорукому, тепер він не вірить, щоб ігумен або ще й Войтишич були причетні до такого злочинного діла.

— То ми й снуватимемо, як ткацькі човники, поки нас викинуть геть?

— Куди маємо подітися? Тут нам місця немає, а в Києві... Там нас уже поховали, можемо повернутися тільки з новою силою, а сила та — правда.

— Сховатися між людьми. Як давніше: від хворого до хворого з поміччю.

— Не зможу. Після всього не здатен лікувати людей. Щось у мені порушилося. Може, й назавжди.

— Будемо жити, вдовольняючись доброчинством,— наполягав Іваниця.

— Ми переступили з тобою межу, де кінчається просто людське й розпочинається щось тисячократ важливіше.

— Що ж воно?

— Ще не можу висловити, але вже відчуваю. Коли хочеш, то я сподівався сьогодні від Сильки саме таких зізнань, ждав, що він кількома словами зведе нанівець усі мої підозри й звинувачення щодо князя Юрія. Поясненню це не підлягає.

— А я князя теж уподобав. Побачив — і вподобав! Веселий чоловік вельми.

— Повинен знати, Іванице: веселих правителів любить народ, але не історія. Для неї вони завжди видаються занадто несерйозними. Привабливі зблизька — здалека вони вже стають незбагненно-химерними, про них починаються пересуди, плітки. Чув, що говориться про Долгорукого в Києві?

— А ким? Боярами та воєводами? А чув ти, Дулібе, що мовить про нього простий народ? Довга Рука — щедра рука. Ось так! Бояри ж не люблять і бояться цього князя. Ти бачив коло нього бодай одного боярина? Сини та улюбленці. А улюбленці хто? Прості люди, як ми з тобою. Прибився до нього якийсь Іваниця безрідний з Києва, привіз безневинному тяжке звинувачення, а він що? А він садовить мене з собою за стіл, а тоді кладе поруч спати. Де ти бачив таке, Дулібе? І хочеш, щоб наші бояри любили такого князя? Історія твоя теж боярського роду, коли знехтує таким чоловіком.

— Вона не моя, Іванице. Не належить нікому. Стоїть над нами, а ми їй слугуємо.

— Оце! Слугувати, а кому — і не знаєш! Споганив я собі руки цим Силькою, а тепер ще й того Кузьму треба нам шукати та допитувати? Чи, може, годі?

— Хіба хочу цього? Змушений, Іванице.

Князь Юрій так само вважав, що повинні знайти вони ще й Кузьму Ємця, для чого треба було їхати до Івана Берладника, до якого, власне, Долгорукий перед тим і добирався, але виходило так, що Дуліб своєю впертістю завернув князя до Суздаля. Тоді Юрій просто втік непомітно до князя Івана, щоб спочити від державних клопотів, тепер доводилося вирушати після належних приготувань, з дружиною, ловчими, наближеними, дармоїдами, соколами, ловецькими псами, тягти за собою валку порожніх саней для полюддя, яке збиратиметься по путі, бо шлях до Берладника нелегкий і довгий.

Тут з'ясувалося, що князь Іван Берладник не має постійного місця перебування; він не просто був князь безземельний, себто позбавлений власної волості й вимушений через те наймatися на службу до інших,— життя зробило його чоловіком блукливим, непосидючим; він, вже й маючи пристанище і можливість сидіти десь на одному місці, зривався щораз то в більший похід,

то в менший, незмога було вгадати, де він опиниться завтра, тому «їхати до Івана Берладника» означало мандри затяжливі й плутливі. Тут треба було або ж зриватися несподівано, як то зробив був Долгорукий ще до снігу, або ж вдатися до великих приготувань, як тепер. Дуліба Долгорукий уникав, зустрічалися лиш за обідом, але обіди в Кідекші відзначалися стриманістю, не було здоровлення, не розповідалося притч, не співалося пісень, пилося пиво та вода, зрідка мед; коли й згадувано про когось, то найчастіше про Берладника, особливо нестримна в розмовах про князя Івана була Ольга; це були просто вигуки, неприховане захоплення, відверте вихваляння того загадкового бездомного князя, про якого Дуліб, хоч і знав трохи ще з свого побуту коло Марії, яка доводилася тіткою Берладникові (той сидів тоді в Звенигороді), та з того часу багато зайшло змін; отож перш ніж вести докладну мову про Берладника, треба було до нього доїхати.

І вони нарешті вирушили.

Вдарили морози. Води зашерхли, а тут налетіли віялиці, насипали в той шерх снігу, і все взялося вже й не кригою, а якоюсь струпуватою корою, і ріки лежали, мов довжезне, вмерле навіки, сіроспинне гаддя, озера перетворилися на великі галяви посеред соснових борів, а болота затвердли в рівнини, по яких, випереджаючи сніговиці, гасали поночі табуни легконогих вовків, світячи лиховісними вогнями своїх очей у безбережжях неосяжної сеї землі.

Зникли мовби назавжди зорі з неба, не було й сонця, воно лиш іноді вгадувалося в невиразному свистінні хуги, і тоді здавалося, що в тому місці з неба сиплеться не сніг, а жовтий пісок, твердо порошить на землю, шкулько шмагає все, що трапляється йому на путі.

Долгорукий ждав, поки вгамується завірюха і вляжеться сніг на дорогах; тим часом князь Ростислав мав готувати в Суздалі дружину для походу на південь, добирати коней, ладнати сани й лижви для воїнів, яких князь Юрій щоразу набирав з простого люду. Торішньої зими Ростислав з Андрієм ледь не встигли на поміч своєму братові Івану, який стояв разом з Святославом Ольговичем проти Ізяслава, вони впали б тоді князеві Ізяславу, мов сніг на голову, з своїми лижварями, про яких ніхто й не чув ніколи, та довелося затриматися під Рязанню, а там помер, може, й справді отруєний, брат їхній Іван.

Нарешті показалося сонце. Виповзло з-над борів, барвлячи неприродною жовтістю небосхил, велике, з розмитими, невиразними краями, глянуло на землю, припікаючи морозом, і скотилося в темні безвісті.

Наступного світанку великий князь вирушив з Суздаля на полюддя. Так було сказано всім, та й нічого не було дивного в цім поході, бо щозими кидав князь великі городи і виводив свою дружину на прохарчування до волостей, зупиняючись по

великих селах на гостину, чому й села ті звано погостами; збирав данину збіжжям, хутрами, дичиною, рибою, медом, воском, деревом і навіть каменем, бо білий камінь, який ламали на Оці, везено до Суздаля й Володимира, Ростова, Переяславля-Заліського та інших городів для спорудження церков і теремних дворів.

Вирушали так. Попереду — князі Юрій та Андрій. Обидва при оружжю, в панцирах і шоломах, бо до кожного походу треба ставитися з належною повагою, а все починається з князя, і коли він знехтував чимось, то ще більше знехтують його люди, військо втратить лад і розбіжиться від самого тільки ворожого погуку, вороги ж зроджуються завжди там, де їх ніколи й не сподіваєшся.

За князями тримався Дуліб, коло якого їхав Вацьо, розтоптувач чобіт, чоловік мовби й не вельми потрібний у поході, але без нього Долгорукий не вирушав нікуди й тримати звик коло себе найближче. За тими двома трималося кілька найближчих людей великого князя, серед них замішався й Іваниця та Силька, якого випущено наперед не так з пошани, як для того, щоб мати на оці меткого монашка, далі їхали вистелені килимами сани, в яких сиділа княжна Ольга, що не хотіла відставати від батька, та, власне, й князь теж не дуже рвався від доньки, інша річ старша Євфимія, вона вже княгиня, має готуватися до шлюбної поїздки, Суздальський край для неї — це щось минуле, колишнє, досить має довгих зимових поневірянь, коли вони з Ольгою, ще дітьми, з покійною матір'ю, яка не полишала батька в жодному поході, отак вирушали щоразу в морози, в сніги, в безмежжя лісових доріг і переходів, на кінці яких не завжди було тепло й притулок, бо часто доводилося вдовольнятися й звичайним вогнищем, в той час як дружина цілу ніч відганяла вовків, що в неперевершеному звірячому нахабстві лізли мало не в самий вогонь, не лякаючись обшмалити свої морди.

За саньми скакала нечисленна дружина, бо Юрій не любив мати коло себе багато людей, окрім того, багатьох лишив Ростиславові. Далі їхали ловецькі з псами й хижим птаством, везли припаси для князівської родини на санях і на в'ючних конях, замикала похід валка порожніх однокінних саней, було їх багато, розтягували вони похід у довжезну вервечку, так що голова не бачила хвоста, хвіст не бачив голови, і Дуліб, озираючись, з подивом думав, як же князь зуміє вмістити в будь-якому селі отаку лічбу людей і коней, адже тут вистачило б на десяток сіл!

— Ось так, лікарю,— посміювався злегка Долгорукий, дивлячись на нескінченну валку саней,— минає ціле життя наше, як оця валка, в якій голова не бачить хвоста, хвіст не бачить голови. Бо хіба князь спроможен побачити весь свій люд, і хіба всі людове побачать коли-небудь свого князя? Ідеш до них і ніколи не дійдеш, не стачить тобі цілого життя. А куди й доберешся, то знайдеш повсюди боярина. Вже сидить, вже там, вже

тебе випередив. Ось про це тобі мовив, хоч знаю: тобі цей клопіт чужий. Ти стоїш між життям і смертю.

— Всі стоїмо,— сказав Дуліб.

— А я ще між людом і боярами. Ніхто цього не збагне.

— Хотів би це збагнути і намагатимуся,— з несподіваною відвертістю мовив Дуліб,— стоїть мені в голові вчорашня наша розмова, князю.

Перед від'їздом Дуліб мав розмову з Долгоруким. Юрій сам запросив його до своєї повалуші, там, не вигасаючи, горіли з гуком і тріском, як у всіх палатах у Кідекші, дубові дрова, князь, легко зодягнений, попиваючи улюблене своє просяне пиво, сидів за столом, переглядав якісь грамотки, деякі з них, як зауважив Дуліб, мали печаті свинцеві, срібні, а то й золоті, отже, прислані були від великих володарів. Запрошений сідати, Дуліб відразу почав був про свої сумніви й вагання щодо київського діла, сказав, що б'ється думкою, навіщо було такому чоловікові, як ігумен Ананія, кидати підозру на князя Юрія, чи, може, хотів цим відомстити за те, що Юрій виступив проти обрання митрополитом Клима Смолятича, а всім відомо, що Клима, монаха Зарубинського монастиря, радив на митрополита князю Ізяславу саме ігумен Ананія, хоча це теж точно не встановлено.

— Передчасно про це,— спинив його Долгорукий,— покликав тебе, лікарю, не для цього. З'ясувавши справу до кінця, коли знайдемо тобі ще другого чоловіка, тоді й скажеш усе. Не заважатиму тобі. Сьогодні хотів про інше. Не знаю, чи й треба. Та їдеш зі мною по моїй землі, побачим, може, багато чого. Належиш до людей, які вміють думати, я пересвідчився вже. Не стану закликати тебе подумати про п'ятдесят літ, які провів я тут, на цій землі, що шуміла лісом або тряслася багнами, тонула в водах, ховалася в диких хащах. Не люблю згадувань, хвалитися не люблю теж. Навчився цього від батька свого Мономаха. Всі згадують великі походи, а він завжди пам'ятав той найкоротший і найбезславніший похід проти половців на Триполь, коли улюблений брат Ростислав утонув у Стугні. Мономах каравсь тим до самої смерті.

Ось так і в мене. Ти чув мою суперечку з князем Андрієм про письменство. Точиться вона в нас іздавна. Не сходимося з сином. Справа це наша, не обходить вона нікого, з тобою б теж не говорив, коли б не приблукав ти до мене і не гостем, не другом, а ворогом, щоправда, ворогом несвідомим, а за незнання карати людей не слід.

Тому й хотів тобі дещо показати. Ось пергамент. Тут зшито кілька шкір. Ніхто не відає про них, ніхто не бачив ніколи, хоч немає тут ніякої таємниці. Спробував я вміщувати свої роки, проведені в цій землі, на пергаменті, не даючи їм виходити за межі одного рядка. На кожен рік — не більше рядка. Поглянь просто так, бо читати тут нічого, коли ж поїдемо, побачиш,

скільки позосталося щоразу поза рядками цими, і вже тоді подумай не так про мене, як про тих людей, які змагаються тут за свій побут, і про всю нашу землю, яка щодалі розпадається, роздрібнюється, роз'єднується, і нема сили, яка б зібрала всіх докупи.

Він посунув по столу до Дуліба велику, в товстій шкірі книгу, яка мала в собі лиш кілька пергаменних хартій, скріплених шнуром і золотою печаттю, з зображенням готового до пострибу лева, під яким стояв ще якийсь знак, схожий на перевернутий лук з накладеною на тятиву стрілою.

— Це лук? — спитав Дуліб.

— Вгадав. Саме лук.

— Чому ж націлений не на лева, а вниз?

— Лев — то сила. Летюча сила, якої спинити нікому не дасться. А лук спрямований у землю. Знак миру. Бо людина повинна жити в мирі. Це мій князівський знак.

— Тим часом ведеш війни на півдні і вже багато літ.

— Веду й вестиму. Ще побачиш і мої війни, лікарю. Все побачиш. На те потрібен час. Я не звик будь-що приховувати.

— Однак записи, сам кажеш, вів такі, що тут більше приховано, аніж сказано.

— Поглянь і на записи. Можеш питати. Про все. Поки я живий, про все можу сказати.

Дуліб глянув на пергамент. Дві хартії, по двадцять рядків кожна, ще десять — на третій. Ціле життя.

Записи про народження дітей. Смерть батькова і братів. Смерть матері, жони Єфросиньї, або Фро. Походи. Закладання городів: Переяславля, Москви, Городця, Стародуба на Клязьмі, Костроми, Галича, Звенигорода, Вишгорода коло впадіння Протви в Оку, Коснятина.

Простежено також, хто й коли сидів у Києві. Були роки пусті. Нічого значного, отже, пустий рік.

Найбільше ж — і це впадало в око відразу — позначено років голодних. Вони стояли то самотньо, то йшли один за одним, то чергувалися з щедрими, але однаково неподільно панували з-поміж цих п'ятдесяти років літа голодні, коли вимокало все від дощів, або вибивалося несподіваними морозами, або випалювалося сушею, або просто гинув врожай од божого гніву, і люди їли конину, псів, хто що міг знайти, вмирали по всій землі, і трупи лежали на торжищах, на вулицях, на дорогах, і від смороду живим несила було вийти з домівок. Голод розливався по землі, мов каламутні води, оратаї кидали свої рала, розбігалися по городах, пухли там і вмирали, а хто лишався в селах, їв, мов худоба, траву й гниле дерево, і так само вмирав, і не було їм числа, і не було кінця.

— Спомини маєш, князю,— зітхав Дуліб.— Казав же: нічого не хочеш згадувати. Кожні п'ять літ — голодний мор. Кожних півроку — воєнні спустошення, пожежі, страждання. А ради

чого? Може, заради бога? Але ж бог не думав про людей, страждаючи, то чи випадає людям страждати заради бога?

— Доводиться,— сказав Долгорукий.— Їх примушують.

— Тебе ж не примушує ніхто. Ти князь. Стоїш над усіма.

— Є сили вищі за князя. Незборимі й незбагненні. Хочеш чи не хочеш — ти підкоряєшся їм, діеш несвідомо під їхнім тиском, і все кінчається голодом — ось у чому жах! Найвищі наміри, найчистіші прагнення, найсвятіші думання — все йде на шкоду, за все розплачується народ, і розплата завжди та сама: голод. Люди сіють жито, збирають мед і віск, добувають хутра, ловлять велику рибу в холодній воді; все це в трудах щоденних, невпинних, тяжких, їм усе дається нелегко, благословінь завжди менше припадає на їхню долю, ніж проклять; над ними завжди маячать привиди голоду й холоду, незримо літають примари хворощів і смертей, земля не хоче віддавати їхньої праці, води заливають їх з малими дітьми, небо насилає град, громи, пожежі спалахують неспогадано, дикі звірі підстерігають кожного необачного, та все це люди долають, і ось тоді, коли має настати час блаженства або ж хоч простого вдоволення, з'являється хтось і заявляє: «Віддай!» Але ж чому? Бо так ведеться здавна. Бо є князь, воєвода, боярин, тіун.

— Сам їх наставляєш.

— Наставляю тіунів. Бояр і воєвод застав тут. Сиділи сперовіку. Вацьо якось розповів мені, звідки взялися бояри. Може, й про князів так само б можна розповісти, але передано мені саме про бояр. Мовляв, сталося так, коли бог сотворив чоловіка з глини, то чорт, щоб перевершити бога, зліпив свого чоловіка з пшеничного тіста. Собака біг мимо та й з'їв пшеничного чоловіка. Чорт ухопив пса за хвіст, собака з переляку стрибнув і випустив з себе відомим шляхом... боярина.

Бояри захопили землю. Коли і як — ніхто не знає. А хто володіє землею, той керує державою. Не хочуть слухати, що перш, ніж керувати народом, треба його нагодувати. Князь тут безсилий.

— Як можна годувати народ? Він сам годується і годує всіх.

— Коли його не оббирають. Але я князь, я захищаю землю, мені треба годувати дружину. От я приходжу і кажу: «Дай!» А там уже нічого нема, бо прискочив воєвода, забрав, а боярину й прискакувати не треба: він сидить на місці й гребе все до себе. Чому? В день твого приїзду сказав тобі, що я вільний князь. Вільний від бояр — так мені хотілося. Ще не завжди. Однак вони наді мною не владні, не крутять мною, бояться.

— І ненавидять?

— І ненавидять. Знаю: київське боярство через те й горнеться до Ізяслава, що той слухняний. А я Довга Рука.

— Тобі там не можуть забути, що вбивав своїх бояр.

— Не вбивав нікого й ніколи.

— Боярина Кучку в Москві звелів убити?

— Про Кучку розповім колись. Не так воно було, як іде поголос. Та, мабуть, і ти не повіриш. Не належиш до тих, хто вірить словам.

— Зучений вірити очам.

— Вже впевнився. Може, розмова ця зайвою тобі видається, та вже нехай. Маю некнязівську звичку: розголошувати свої думки, а не тримати при собі. Часто це йде на шкоду. Зате завжди лягаєш спати з чистим сумлінням.

— Коли б знав про тебе, князю, бодай трохи з того, про що довідався тут, не ворухнувся б із Києва.

— Сказав же: передчасно про це. Поїдемо до князя Івана — там і поговоримо.

Отож служба князева їхала на полюддя, бо так усім казано, а Долгорукий та Дуліб знали, що їдуть вони, власне, для розмови з отим незнаним Кузьмою Ємцем, який заховався десь між берладниками князя Івана.

Ясна річ, Кузьму можна було припровадити до Суздаля так само, як і Сильку, але тоді б не було цього пишного походу, не було б розкішних вершників на баских конях, встелених килимами саней, блиску золота й срібла на зброї, не чутно було б сміху княжни Ольги, що зігрівав найтвердіші серця і найчерствіші душі.

Першого дня їхали швидко, обминали близькі поселення, звідки давно вже взято все належне для Суздаля, бралися в глибінь пущ, скаламучуючи їхнє віковічне безгоміння людськими перегуками, дзвенінням зброї, пирханням коней, рипінням полозків.

Траплялися їм поодинокі осади, похмурі й неприступні,— чотирикутні тісні двори, обставлені звідусюди міцними забудуваннями з необхватного колоддя, глухі, як беззоряна ніч. Селища теж складалися з таких неприступних дворів, тісно притулених один до одного, накритих однаково зсірілим від негоди тесом, мовби схованих під величезним суцільним щитом.

Ще нагадували потворних, небаченого розміру черепах, що виповзли на освітлювані сонцем колорічкові схили, на береги озер, на краї галяв. Не вели туди широкі дороги, а лиш манівці поміж лісами й трясовинами, коли й були тут улітку сякі-такі стежки, то позавалював їх сніг, і людські поселення здалеку вражали своєю відрізаністю від світу і здавалися мертвими, тільки зблизька, коли княжий похід зачіпався за край смачного диму, прибиваного морозом до землі, коли око запримічало людський рух поміж дворами, коли темніли коло річкових ополонок зігнуті постаті жінок, що прали шмаття, коли в стайнях назустріч княжим коням іржали сивки й вороньки, тоді тебе огортало передчуття тепла, спочинку і чогось незнаного, очікування пригоди й приємної несподіванки від зустрічі з людьми.

Для князя та його людей, здавалося, не було тут нічого незнаного й несподіваного. Ніхто не віддавав ніяких наказів,

усе робилося мовби само собою, а тим часом князівська валка щораз меншала, розповзалася по зустрічних оселях, розходилася вбоки, охоплюючи цей лісовий край широким засягом,— тільки головний загін, очолюваний Долгоруким, і далі прорізав нетрі навпростець і йшов швидко, без зупинок і без заїздів.

— Мономах за день їздив з Чернігова до Києва,— казав Юрій Дулібові,— а ми й половини того не здужаємо, бо день зимовий, а шляхи, лікарю, в нас нетоптані.

Дуліб довідувався, що тут є села княжі, які дають хутра, мед і віск, утримують княжих ловців з псами і соколами, дають підводи для княжого товару, воїнів для походів, хоч воїни ті озброєні бувають і найгірше: загострений дрюк править за списа, а кількаразово пропарена шкіра з грубого звіра йде на панцир, коли це так можна б назвати. В селах боярських більше вирощувано хліба, і осідав він у коморах теж боярських. Грубий звір у лісах здебільшого вважався власністю можних, простий люд міг полювати безкарно лиш на дріб'язок: зайця, червону лисицю, білку. Турів і лосів бито й солено для військових запасів, на ведмедя, оленя, вепра лови влаштовували тільки княжі та боярські ловці, навіть рибу ловити в багатьох місцях дозволялося тільки стоячи на ногах, себто простою снастю, бо вже, скажімо, невід можна запускати слов'янським звичаєм не інакше, як лежачи над водою на човні.

Поза всім, до найзвичніших старань і обов'язків, водночас і до найтяжчих, належало насипання гребель на багнах, ставлення мостів на ріках і ручаях, пробивання просік у борах. Хоч лісу було тут доволі, та не всяке дерево дозволене було для люду, іноді, окрім хмизу для палива, міг чоловік зрубати хіба що деревця для оскіпища, на більше ж замахнутися безкарно не насмілювався. З особливою пильністю зберігалися липові гаї, які давали мед, і дубові ліси. Дуби в цій землі, надто ж довкола Москви, росли такі високі й рівні, що ціновано деякі з них і в сто гривень. І це тоді, коли цілі села куповано за два воли, за шість ліктів сукна брунатного і за кілька шкурок лисячих або за двадцять гривень срібла і за дві сукні.

Та то все було десь, мов у казці: весела риболовля, пухнастий звір, світлі дубові ліси. А тут тягнулися без кінця соснові бори, перелітали між деревами важкі, пухнасто-сиві од морозу птахи, проламлювався подеколи крізь хащі великий звір, світилася на урвиськах пісна глина, на понурім тлі замерзлих боліт і лісів сіро тьмяніли нечисленні людські оселі,— ніщо не вабило тут ока, і треба було довго їхати Дулібові, аж поки збагнув він, що тільки запекле змагання з дикою природою зробило дорогою для людей оцю неласкаву землю.

Видно, і князь оцей, хоч пам'ятає все життя Київ і рветься до нього серцем і душею, любить свою землю і навряд чи змінив би її на щедру, теплу й запашну землю півдня.

Надвечір в'їхали вони в невеличке селище. Становило собою, власне, одну нерівну вулицю, тісно обставлену дворами, кожен з яких був окремим світом, укріпленням, родом, господарством, мало не державою. Але проскакав по вулиці княжий підвойський, оголосив про прибуття високого гостя, і хоч неохоче, але стали відчинятися двері, відхилятися ворота, вигулькнуло одне, друге, третє обличчя, вийшов зустрічати князя його тіун, розведено всіх на ночівлю — князів до тіунової оселі, Дуліба з Іваницею до сусіднього двору; дружинники мерщій взялися різати худобу, розкладати вогнища. Якби взимку могла налітати сарана і добиратися аж до цих північних країв, то цей наїзд можна б сміливо було зрівняти з отим лихом, але, правду кажучи, княжі посіпаки страшніші були за сарану.

Господиня Дуліба та Іваниці, висока, маломовна жінка, відвела їх до холодної горниці, де, здавалося, стіни заінеїлися від морозу навіть зсередини.

— Оце! — цмокнув Іваниця.— А тепліше нема?

Жінка мовчки показала їм темну, задимлену половину, де коло вогню тулилося двоє дівчаток, третя дівчина, висока, білява, стояла під стіною і без особливої привітності дивилася на ночувальників.

— Господаря не маєте? — співчутливо поспитав Дуліб, щоб злагіднити серце хазяйки своєю доброзичливістю.

— В лісі,— сказала жінка. І не знати було, чи господарчі потреби загнали чоловіка в такий мороз до пущ, а чи просте небажання траплятися на очі княжим людям.

Іваниця тим часом не гаяв часу, мерщій підступився до високої дівчини.

— Як звешся? — спитав тихо.

— А ніяк.

— Я Іваниця. З Києва. Не княжий. Сам по собі.

— То й гаразд.

— І не скажеш, як звати тебе?

— Нащо тобі? Удосвіта поїдеш.

— Поїду,— зітхнув Іваниця.— Але вернувся б.

— Не вернешся. Ніхто не вертається.

— Гаразд, переспимо під кожухами,— сказав Дуліб,— не звикати. А часто у вас княжі люди бувають?

— Коли хочуть,— була відповідь.

Тут прийшов Вацьо і повідомив, що Дуліба та Іваницю запрошує до вечірньої трапези князь Юрій.

Княжий тіун, на відміну від інших поселян, мав будинок на два поверхи. Внизу була поварня і помешкання для тіунової родини, верх відведено під велику горницю і дві затишні повалуші. В горниці й у повалушах палали в камінних печах дрова, було тепло, але й димно, окрім князів та княжни, товклося там чимало людей, в поспіху накривався довгий стіл, порядкував усім високий чоловік — княжий тіун, для якого приїзд Долгору-

кого був і святом, і клопотом, і випробуванням неабияким власної меткості й відданості.

Не горіли ні свічки, ні смолисті похідні — горниця освітлювалася вогнем печі, і від цього всі обличчя набирали червонуватого відтіння, князь і його люди схожі були на веселих розбійників, що, поблискуючи очима, всідаються за стіл після вдалої виправи, яка дала чималу здобич.

На столі була риба в сметані, а до неї тугі солені гриби, були смажені рябці, до яких можна брати квашену лісову ягоду, холодне темне м'ясо на дерев'яних тарелях стояло між білими гірками тонко шаткованої капусти; чашник, дістави з поклажі срібне начиння для пиття, вміло розливав у кубки кожному його звичне: Долгорукому просяне пиво, Ользі — солодкий мед, князеві Андрієві — вино. Дуліб попросив міцного меду для зігріття, Іваниця й собі підсунув кубок, хоч і докинув, що від холоднечі, в якій доведеться ночувати, врятувала б хіба що дівчина, та де ж тут, хай дарує княжна, взятися такому добру?

— Як то? — здивувався Долгорукий.— А мені сказано: тут самі невісти. Чоловіків нема. Тіуне, як воно в тебе?

— Повтікали мужі до лісу,— винувато схилив голову княжий прислужник.— Не встиг. Боялися, що братимеш на війну.

— Повтікали, а нам лишилося пиво,— засміявся Юрій.— Що, вип'ємо, чи як?

— Дозволь слово, князю?

— Кажи.

— Слово моє коротке, бо перехід був довгий, а попереду — ще довший. Ну, а в поході що дорожче — чоловік чи кінь? Для князя — кінь, для чоловіка також кінь. І тільки для жінки — чоловік. Чував я: германський імператор, коли збунтувалися непокірливі городи, пішов на них, взяв усіх, лиш один не піддавався, хоч облога тривала вже довго і надії не було ніякої. Тоді імператор послав до города гінців, щоб сказали, що за день город буде спалено і перебито всіх захисників, але імператор дозволяє вийти з облоги всім жінкам, які можуть узяти з собою найдорожче з того, що мають. Жінки вийшли з города, несучи на плечах своїх чоловіків.

Ото вип'ємо за здоров'я великого князя, щоб, пам'ятаючи про своїх коней, завжди найвище ставив він мужів своїх! Здоров будь, князю Юрію.

— Здоров будь! — закричали наближені, підводячись і ще більше скидаючись на розбійників.

— Не я від мужів утікаю — вони від мене! — вигукнув Юрій.— То хто ж кого не поважає?

— Бояться тебе,— зауважив князь Андрій,— і, може, воно так і треба, щоб князя боялися.

— Не треба, щоб мене боялися,— сказав Юрій,— ліпше, щоб поважали.

— А я люблю тебе, князю! — вигукнула палко Ольга.

— Бо ти моя донька.
— Але ж ти добрий!
— Для тебе.
— Хто служить князям,— знову втрутився князь Андрій,— повинен любити бога.
— А пісню ми заспіваємо сьогодні? — несподівано, як завжди, поспитав Юрій, і Вацьо, що, мабуть, тільки й ждав цих слів, заплющив очі і несподівано чулим голосом стиха почав якусь нову для Дуліба та й для Іваниці пісню:

Гей, брате мій, голова болить,
Зелений птах клюнув мене в голову.
Стримай свого птаха.

Всі підхопили приспів, усі просили отого невідомого брата, щоб він стримав свого зеленого птаха, який боляче клюється. Мокрі від питва бороди задерлися довірливо й безпомічно, в розкритих ротах було щось мало не дитяче, в червоних відсвітах вогню очі в усіх зблискували зрадливо чи й не сльозою, вже нагадували застольники не князя з прибічними, а сумну розбійницьку ватагу, сиділи тут люди діла, борці проти боярства, за правду і силу справжню землі своєї.

Та закінчилася пісня, чари зникли, знову був серед людей великий князь і його син, теж князь, і донька княжна, і всі вони були їм підлеглі, слухняні, покірливі; навіть вільні кияни не могли становити винятку, бо цілковито залежали від волі Долгорукого і його примх; відомо ж, що чоловік, який править іншими людьми, не завжди владен над самим собою.

— А тепер спати,— підвівся Долгорукий,— бо завтра вставати рано і далі в путь!

Вацьо і собі підскочив, махнув руками до своїх, і вони дружно проспівали:

— Доброї ночі, доброї ночі, доброї ночі, князю ти наш!

Проспівано Юрієві, Андрієві, Ользі, на тому й розійшлися.

Дуліб з Іваницею не вельми охоче міняли тепло княжої горниці на холодну непривітність своєї оселі, тому не дуже квапилися, повільно одяглися в сінях, постояли внизу, в задимленій, але теплій поварні, де покотом уже спали дружинники, тоді вийшли на мороз, який після ситого їдва та доброго питва, здавалося, пом'якшав, аж Іваниці закортіло прогулятися по вулиці, розім'ятись після цілоденного сидіння на коні та висиджування за князівським столом.

— Оце! — поцмокав він.— Дулібе, всі чоловіки втекли, а жінки й дівчата сидять тут, і, може, котрась жде мене, а я не знаю! Ну, де тут шукати, в оцих сліпих дворах? Ох. От же люди, отаке навергали!

— Спати,— коротко мовив Дуліб.— Забудь про все. Спати!

Іваниця, бурмочучи собі щось під ніс, поплентав за Дулібом, та коло самого їхнього двору зненацька виник якийсь рух, якась

метушня, якась змаганина, кілька темних постатей вовтузилися довкола тоненької, світлої постаті, чулася лайка, потім прорізав тишу високий дівочий голос.

Іваниця перший доскочив туди, Дуліб за ним. Від воріт двору, де був їхній нічліг, двоє людей намагалися випхати старшу доньку їхньої господині, а тим двом помагав княжий тіун, підганяючи своїх помічників, стиха кленучи й погрожуючи.

Іваниця, не вагаючись, вихопив короткий свій меч, кинувся на тих двох нападників, гукнув:

— Геть руки! А то посічу!

Ті відступилися, але тіун набіг ззаду, вхопив дівчину в оберемок. Тоді Дуліб спокійно відсторонив його, сказав:

— Ти ж чув? Геть!

І така сила була в його голосі, що тіун відступився, але не йшов, а похмуро став між воротьми й несподіваними захисниками дівчини.

— Нащо вам ця дівчина? — запитав суворо Дуліба.

— Не твоє діло,— похмуро відповів тіун.

— Питаю,— отже, моє.

— То знай: для князя.

— Для Андрія?

— Не вгадав.

— Для Юрія? Не повірю. Та однаково. Не дамо. Не допустимо, щоб перед нашими очима діялося насильство. Іди, дівчино, до хати.

— А що скажу князеві? — в тіуновім голосі чулася вже розгубленість.

— Нагадай слова отця його Мономаха: «В поході блюстися п'янства і блуда».

Дуліб кивнув Іваниці, і вони пішли спати, покинувши княжих прислужників, які старалися чи то й справді, виконуючи княже повеління, а чи то в запопадливості своїй хотіли справити своєму повелителю милу несподіванку.

Тепер все змінилося в поведінці їхньої хазяйки. Вони застали її за досить несподіваним заняттям: переносила сонних малих дітей в холодну половину, звільняючи теплу для гостей. Дуліб обурився:

— Невже дозволимо, щоб малі діти гибіли на холоді?

— Ви ж такі добрі люди,— тихо мовила жінка.— Такі добрі. Вклоняюся вам до землі.

І справді вклонилася і спробувала знайти Дулібову руку, щоб поцілувати.

— Не треба,— сказав лікар.— Перенесіть малих у тепло,— ото й усе. А нам нічого не станеться й у холоді.

А вдосвіта, коли вони в темряві збиралися вже покидати своє пристанище, щось невидиме опинилося коло Іваниці, війнуло на нього теплом молодого тіла, шепнуло на вухо: «Оляна мене звуть». Іваниця хапнувся рукою, але впіймав пустоту, а

Дуліб уже відчиняв двері в мороз, в путь, в безконечність, і хлопець тільки зітхнув важко: «Там Ойка, тут Оляна. І ніде не можеш побути бодай день, все тебе пхають кудись, а куди й чого? Ех, вернутися б та...»

Їхали мовчки до самого дня, тільки сніг порипував під кінськими копитами та полозками саней, та покрикувало іноді щось у лісі, чи то розбуджене зі сну, чи збираючись на здобич, а чи вітаючи новий день.

Князь Юрій скоса позирав на Дуліба, мовчав затято й уперто, але врешті не стримався:

— Мономах учив: «На коні їздячи, коли мовчиш, зови втайні: «Господи, помилуй». Це ліпше, ніж безліпицю мислити, їздячи. Досить нам з тобою безліпиці. Ти дмешся на мене, я злий на тебе. А винен хтось інший.

— Хто ж ще, крім тебе, князю?

— Негаразд вийшло вчора вночі. Та не моя то вина. Тіун сказав, що є молодиця, яка хотіла б князя. Гріха в тім немає. Поки чоловік живий, він живе.

— Тобі завжди так казатимуть, при тому чинячи насильство.

— Ти ж не допустив насильства.

— Випадок. До цього п'ятдесят літ мене при тобі не було.

— Гадаєш, усі п'ятдесят літ до мене тягали дівок мої тіуни?

— Не знаю.

— Іноді виправдання лунають недоречно. Тому знову заляжу в мовчання.

— Не треба про це, князю. Був випадок, і нема його.

— Показував тобі мій пергамент, лікарю, бачив ти записи і мав би вичитати звідти, що є речі, перед якими безсилий не тільки князь, а може, й сам господь всемогутній.

— Згода, князю.

— Та буває, однак, що навіть у найлихіші часи чудо спускається на землю в поміч людському безсиллю. І чудо те — жінка. Може, не хочеш цього збагнути, хоч мав би, бо ти ж не тільки чоловік, а ще й лікар, знаєш гаразд людську природу.

— Знаю, князю, чудо найвище. Зветься воно: любов.

— То не для князів. Одружуємося з міркувань державних, все підкоряється державі, доводиться забувати про своє людське, коли ж нагадує воно само, тоді може довести й до шалу. Забуваєш про справедливість, про святощі. Борешся з собою, але не завжди дається перемога. Однак, вважаю, свідомі вчинки від цього страждати не повинні. Та менше про це. Обіцяв показувати тобі, а не розказувати. Шкодую, коли показали не те, що бажалося.

— Я тобі не суддя,— сказав Дуліб.— І не праведник, за якого мене вважаєш від першого дня знайомства.

— Але жорстокий, як усі праведники.

Знову їхали цілий день без перепочинку, бралися у верхоріччя волзьких допливів, віддалялися від звичних шляхів, які починалися від Суздаля або Ростова, перехрещувалися в недавно закладеній Юрієм Москві, вели на південь до Чернігова та Києва.

Колись ще Мономах уперше проїхав з Києва в Ростов найкоротшою дорогою крізь вятичів. Тоді він пройшов повз селище боярина Степана Кучки коло впадіння річки Неглинної в Москву. Долгорукий повторював кількаразово батьків шлях, і щоразу на путі ставала річка Москва, і все сходилося коло Куччиного селища, так ніби боярин навмисне захопив це стародавнє поселення, де схрещувалися всі дороги заліського краю. Верхньою притокою Істрою Москва близько підходила до Лами, притоки Шоші, яка впадає в Волгу. Так Ламським волоком, знаним новгородськими купцями з давніх-давен, Москва поєднувала верхоріччя Волги з середньою Окою. З другого боку селище Куччине стояло на зламі ріки, при її повороті на південний схід, де вона притокою Яузою майже впритул підходила до Клязьми, по якій ішов через Москву поперечний шлях з заходу, аж від Смоленська, на схід, до самих булгар. Від Москви йшла, пролягаючи Куччиним полем, велика дорога на Володимир і Суздаль, або ж по Яузі й через рогозькі поля на Клязьмі теж до цих городів, які Долгорукий розбудовував і зміцнював на противагу боярському Ростову, що ніяк не міг забути про своє первородство. Власне, на Ростов і Переяславль-Заліський дорога з київського й чернігівського півдня також пролягала через Москву, йдучи від Лопасні.

Та всі ті шляхи зосталися десь позаду, князь Юрій скеровував свій похід далі від звичних напрямків пересувань, в обхід тих великих селищ, які виникли на кінцях коротких переволок з одної притоки межиріччя до іншої, він заповзявся пробитися в найдальші нетрі лісового краю, вони їхали день крізь день, їхали місячними ночами, ночували в селах то княжих, то боярських, іноді й коло вогнищ у лісі, бо не зустрічали людських осель, здавалося, що земля ця спервовіку лежить у недоторканості, а коли й заносила сюди доля чоловіка, то щезав він безслідно, не полишивши по собі ніякого сліду, хіба що тільки потемнілі копички сіна на колишніх луках коло річок, але не близькістю людською віяло від копичок, а задавненим сумом і холодною безнадією, бо ніколи не знаєш, хто косить оте сіно, хто складає в копиці, не знаєш і не вгадаєш, і копиці стоять вічно, мовби поставлені духами, в пустельних снігових долинах, серед безлюддя, під холодним зимовим місяцем, і тільки коні, мабуть, знають таємницю цих причаєних копиць, як відкривається їм ріст трави влітку і мову плинучої води, яка завжди тече світ за очі, а куди й чого — хто ж то відає? Може, не відають навіть коні?

В плутливих мандрах своїх напоткнулися вони на незвичай-

не селище. Власне, й не одне, а троє селищ, поєднаних трьома дорогами — нижньою, середньою і верхньою, що відповідно вели до розташованих на різних рівнях понад рікою поселень, сходячись у долині, заставленій такими самими копицями злежалого сіна, як траплялися в отих примарливих підмісячних долах, де не знати було навіть людського духу.

Долгорукий, вважаючи селище мерянським, послав наперед гінців для розпитування, однак вони повернулися із звісткою, що село руське, але нічиє.

— Як то нічиє? — здивувався Юрій.

— Нічиє, вацьо,— розвів руками княжий розтоптувач чобіт, який теж їздив на розглядини, бо намагався випередити свого князя скрізь, щоб застерегти від ймовірної небезпеки а чи від неприємності.

— А люди там є?

— Є.

— Тоді хай підвойські скачуть наперед і скликають люд.

Сам князь тим часом повів своїх людей на рівноділ коло нижнього селища, сподіваючись, що люд вийде йому назустріч.

Однак марно гасали підвойські, гучно покрикуючи коло міцних зачинених воріт, щоб люд виходив на повітання великого князя. Нижнє селище мовби вимерло, і коли б не дим, що стелився від дворів, сягаючи рівнодолів, де купчилися чужі вершники, то можна було б мати ці оселі за втечища безтілесних лісових духів, отих самих, що розставляли сіно по далеких річкових долинах.

— Негоже князеві стояти внизу, мов жебракові,— гнівно вигукнув князь Андрій.— Їдемо до верхнього селища! Не знати, яке тут плем'я мешкає, та видно, що взяли вони норов свій од давніх племен: слухаються лиш тих, хто над ними, що у селитьбі верхній.

І похід гучно-бучно проскакав через нижнє і середнє селище і звивистою дорогою пройшов на самий верх; але й тут панувала пустка, хоч як ревли княжі підвойські, помагаючи собі дуттям у великі роги й тоненькі верескливі дудочки-самбуки, на які завжди охоче відгукується жіноцтво, котре, коли й не наважується поткнутися за двір само, то принаймні випихає чоловіків, щоб ті довідалися, що воно там і як, а вже тоді дали знати і своїм повелителькам.

Нарешті зчинився на одній з вулиць рух, кілька чоловіків, зібраних у щільний гурт, поволі просувалося назустріч князям, ішли піші, без коней, ніхто й не мав тут коней, а може, не хотіли показувати. Долгорукий, кинувши повід свого коня стременному, теж спішився, виступив наперед, до нього приєднався князь Андрій. Дуліб і собі став за князями в несвідомому прагненні якось урівноважити ці дві неоднакової сили й значення людські купи, бо за одною не було нічого, крім причаєних, безборонних, власне, осель, а за другою стояла залізна забіяцька

сила, яка могла б розметати й розшматувати все довкола на одне покивування княжого пальця.

Очолював гурт селищан високий сивобородий велетень у важкому кожусі, в чорній ведмежій шапці, з товстезним ціпурою в руці — такий ціпок міг би при потребі правити й за зброю, хоч старий не схожий був на тих, хто прагне биятики, щось було в ньому мирне й незачепливе: і в тому, як ступав, і як розгладжував бороду, перш ніж мовити слово до прибулих, і в спокійному погляді глибоких очей з-підкущуватих старечих брів.

Дідуган став перед Долгоруким і дивився на нього мовчки, не схиляв голови, не вклонявся, і ніхто з його селищан не вклонявся.

— Князь перед вами! — гукнув князь Андрій.— Вклонитися треба!

— Ви приїхали, ви й вклоняйтеся,— несподівано молодим голосом відмовив дід.

— Хто такі? — спокійно спитав Долгорукий.

— Люди. Хіба не видно?

— Чиї люди.

— Чиїми ж можуть бути люди? Нічиї. Самі свої.

— Боярин у вас є?

— Нема й не треба.

— А князь?

— І про князя не чули.

— Про що ж чули? Київ знаєте? Суздаль?

— Ніхто не знає. Хіба що я, бо найстарший. Але й те залежить від потреби.

— Тобто як? — немало подивувався Долгорукий.

— А ось так. Коли була б потреба, то міг би розповісти дітям чи онукам про Київ або Суздаль. Але потреби такої нема.

— Бога хоч знаєте? — знову не стерпів князь Андрій.

— Може, й знаємо, але свого. Який він десь, до того діла нам немає.

— Знаєте хоч, що руські? — поцікавився Долгорукий.

— Це знаємо.

— Зовешся як? Я — Довга Рука, Юрій, коли чув.

— Може, й чув. Я — Кібець. І села наші — теж Кібці.

— Я князь над руськими. Інші племена теж визнають мою зверхність. Добровільно, без примусу визнають.

— Ти, князю, прийшов і підеш. А ми зостанемося на цій землі. Самі її знайшли, засіяли нивки і добуваємо звіра без тебе, то навіщо ж ти нам?

— Боронити вас мушу від нападів чужинських.

— Самі й оборонимося. Втікати не станемо ні перед ким, бо землю не понесеш з собою і нивку засіяну. Худобу можна загнати в ліс, мед, скори та збіжжя сховати, а сам нікуди не дінешся, судилося лишатися на своїй землі, хоч би й умерти мав на ній. Опріч того, на мале село мала й сила може піти,

а від неї відіб'ємося. Велика ж сила йде завжди стороною, так само як велике щастя завжди обминає бідного чоловіка.

— А коли звелю позабирати у вас усе майно і спалити ваші селища? — вдавано грізно насупився Долгорукий.

— Тоді ти не князь, а простий грабіжник, хоч, правду мовлячи, не кожному дано розрізнити, де той, а де інший.

— Так і кортить мені взяти лука! — погрозливо промурмотів князь Андрій, але в старого, видно, було вигострене вухо, він почув князеві слова і не забарився з відповіддю, виправивши її належним усміхом, хоч прихованим у густій бороді, але достатньо виразним, щоб його зауважили ті, до кого він спрямовувався:

— Теж маємо свої луки. Та й не прості, а такі, що самі ходять до лісу і стріляють дичину, а ми лиш кажемо їм, куди стріляти.

— Нагодувати моїх людей можете? — мирно спитав Долгорукий.

— Коли ви гості, то будете в нас найдорожчими людьми,— відповів старий і махнув своїм провожатим, і ті відразу взялися розводити княжих людей по всіх трьох селищах і так хитро розосередили всю дружину, що не могла б зібрати її ніяка сила при потребі, відомо ж, що сила розокремлена вже не сила, як пальці, не стиснуті в кулак, ніколи не зможуть нанести удар.

Не можна було сказати, що нічия селитьба відзначалася надмірним достатком. Пісні нивки в піскуватих пролісся родили зерно скупо й неохоче, перекисла земля на заболочених луках з більшою охотою булькотіла та лущилася влітку під сонцем, аніж застелялася густою зеленою травою. Відомо ж бо, що коли вже ніхто не спокусився тут ні лісом, ні землею, не дістали сюди ні руки боярські, ні рука княжа, то не шукай тут розкошів. Хто ж забреде в гостину до цих людей, то хай не сподівається, що ломитимуться столи від наїдків. Може, буде пісна полевка та каша, та шматок хліба, часто й без солі. З м'яса трапиться хіба що зайчатина, якої ні князі, ні бояри й не вживають, вважаючи нижче своєї гідності їсти це м'ясо, яке тхне вічним переляком, або ж дрібна пташка, бо в ці нікчемні ліси порядний птах і не залітав.

— Живете не в достатках,— сказав Долгорукий, покуштувавши пустої полевки та пісної каші, якими пригощано його в хаті самого Кібця.

Подавали до столу станисті дівчата вроди такої, що Іваниця тільки покректував, коли теплими птахами літали коло нього дівочі руки, ставлячи на стіл то одну мису, то другу, то кладучи хліб або ложку.

— Зате на волі,— беззубо прожовуючи твердий окраєць, відповів князеві Кібець.— Ніким не звойовані. Наша бідність добровільна, а це не те саме, що нестатки з примусу. Завойований, позбавлений волі люд стає не тільки бідний, а й затурканий, легковірний; легковір'я позбавляє людей здатності й бажання

самим думати, воно породжує покірливість, сліпий послух, запобігливість. А що то за життя! Поглянь, князю, які в мене онуки! Тут виростають тільки вродливі дівчата. Може, ніде немає таких, як у нашому селищі. А чому? Бо на волі.

— У тебе багато дівчат, у мене багато молодих воїнів,— засміявся князь,— може, породичаємося?

— А це треба поспитати самих дівчат та їхніх матерів.

— Шкода, що треба їхати далі, не можемо затриматися,— зітхнув Долгорукий,— справили б весілля, та й не одне!

— Ще як сказати,— загадково мовив старий.

— А коли мої дружинники одну та другу скрутять реміняччям та вкинуть у сани та гукнуть на коней?

— Казав же: маємо луки, що самі ходять по лісу і самі стріляють, куди звелимо. Досить лиш свиснути.

— Може, й свого Солов'я-розбійника маєте? Так той, кажуть, у Бринських лісах.

— Хочеш, то спробуй, може, й на Солов'я напоткнешся.

— Не маю часу, сказав уже,— відбувся жартом Долгорукий,— але такі хлопці, як от Іваниця, спробували б тут свого щастя. Аж з Києва добувався, щоб побачити наших суздальських красунь.

— Оце ж! — потер руки Іваниця.

Тоді поїхали далі, і дорога здавалася далекою-далекою, бо ніхто ще не відав, де спіткають вони блукливого князя Івана Берладника, та Долгорукий і не квапився, складалося враження, ніби кружляє він, заточуючи великі кола, щоб охопити якомога більше своєї землі, придивитися до неї пильніше, допитливіше.

Подорож — не те саме, що переїзди від одного знайомого місця до другого, там просто прогаюєш час, він вмирає в переїздах марно, бо не бачиш нічого нового, а цим лиш вкорочується життя людське, та й годі. Подорож, мандрівка приносить щоразу відчуття збагачення, відкриваються тобі нові світи, ти мовби народжуєшся то для сього, то для того, переживаєш пригоди, проникаєш у найпотаємніші закутки краю, опиняєшся серед людей, найближчих до землі, несподівано відкриваєш, що в цих людей більше високої гідності, ніж у мешканців городів, але й більше забобонності, бо їх оточує таємничий, загадковий світ, незбагненність вмирання й народження дерев, проростання зерна, барвистості квітів. Життя тут просте й жорстоке, побут суворий, стихії лютують цілорічно, в людини немає помічників, самі лиш супротивники, вороги.

— Бачите все,— казав Долгорукий своїм київським звинувачам,— лежить моя земля відкрита перед вами. Не течуть тут молочні й медові ріки. Не цілують великому князеві ніг і слідів копит його коня. Не вселяє ім'я Долгорукого надії в серця, бо часто й не знають сього імені, не знають про саме існування князя.

— А сказати тобі, князю? — хитро примружився Іваниця, який за цей час уже почувався між князів так само вільно, як серед людей звичайних.

— Скажи.

— Думав я тоді, як ми прибились з Дулібом до тебе на острів, що ти нас одразу до порубу.

— Не було ж там порубу! — засміявся Долгорукий.

— То в воду! Ще ліпше.

— А ось трапиться по дорозі озеречко, я вас і вкину!

— Тепер не кинеш.

— Вгадав.

— Ще я думаю, князю, так: чи ти дуже мудрий, а чи геть дурний.

— Це ж чому?

— А ось скільки з нами вбиваєш часу. Возиш по лісах, шукаєш якогось там київського Кузьму, якого, може, й на світі нема. Може, то Силька збрехав, як брешуть усі монасі, а ти повірив.

— Може, й мені самому треба отак поїздити подалі від городів, та від князів, та бояр і подумати? Звичай велить думати з воєводами, з дружиною, з мужами ліпшими; всі його дотримуються, Ізяслав тим і милий серцю київських бояр, а я князь нікудишній. Тільки бог святий знає, що думаю-гадаю, ні з ким не раджуся, нікому не звіряюся в своїх намірах, бо розтягнуть, розбалакають, здрібнять, зведуть на ніщо.

Дуліб із жалем подумав про свої пергаменти, які лежали десь глибоко заховані в саквах. Залюбки сів би десь у затишній монастирській келії в Києві або в Юрієвій повалуші в Кідекші, погрів бо ноги коло вогню, зробив би кілька записів, що так і просилися на хартію.

— Тобі загрожує неминучість осамотнення, князю,— сказав він роздумливо, тим часом як його кінь ішов голова в голову з буланою високою кобилою Долгорукого.— Окрім того, щоразу ставиш під загрозу все своє князівство. Бо коли все залежить від одного чоловіка, то воно не може бути міцне і тривале. Як тільки розумний князь змінюється обмеженим або й нездарним, то все валиться, бо народ, звиклий до відданості, йде за кожним, хто його веде, не задумуючись, і слухатиме нездару так само, як слухав великого чоловіка. Коли ж люд втручається, піддає сумнівам, перевіряє кожен крок правителя, тоді він може мати спокійний побут і навіть за геть нерозумного володаря.

— А чому вважаєш, лікарю, ніби я, відкинувши оті думання з дружиною і боярами, тим самим розокремився зі своїм людом? Казав тобі, що йду до своїх людей всі свої п'ятдесят літ, намагаюся наблизитися до кожного чоловіка, стати поруч з ним, поставити його коло себе, як поставив свого Вацьо, своїх отроків, але чи ж дійдеш до кожного? І чи задовольниш усіх? До людей треба мовити так і те, що вони хочуть чути. А чи є

така змога? Слава покинула нашу землю, шматують її усобиці — ось все, що можна сказати.

Іваниця неприховано нудьгував і від цих розмов, і від нескінченних мандрів, і від лісів, у яких вони, здається, загубилися навіки, впавши на саме дно, заплутавшись серед бездоріжжя.

Він би ще якось зніс усе це, якби десь пристали вони бодай на кілька день, щоб дати спочинок тілу, щоб кинути оком туди й сюди, зачепитися за якусь людську, кажучи прямо, жіночу душу, зігрітися серцем після отого клятого морозу, але князь гнав далі й далі, давав лиш короткі перепочинки для кількохгодинного сну, відомо ж, що нікому ще не вдавалося домовитись з жінкою, коли вона не сподівається від тебе готовності лишитися ще й на завтра, бо, навіть відчуваючи, як її обдурюють, вона потребує бодай незначного доказу, хоче вірити, а для віри потрібна якась пожива. Поживою ж такою могла обіцянка лишитися. І не до ранку, не на день, не на два, а на отой прекрасноневизначений час, що вміщується у вичерпне слово «надовго». Побудь тут день або два, але тільки скажи оте загадкове «надовго» — і тобі дароване буде найвище і найпотаємніше. Однак Іваниця не міг вимовити чарівного слова, бо був чоловік чесний, коли розуміти, ясна річ, чесність в межах досить умовних взагалі, але цілком сприйнятливих для волоцюжного побуту цього хлопця.

Ще проклинав Іваниця Кузьму Ємця. Не Дуліба, якому задячував своїм становищем і тими задоволеннями від принад світу, що відкрилися для нього з тих пір, як став товаришем у цього незвичайного чоловіка. Саме на Кузьму виливався весь гнів Іваниці за те, що той так по-дурному й невчасно втік з Києва, дав тим самим приплутати своє ім'я до справи вбивства князя Ігоря, та ще й забрався тепер у такі нетрі, де його не знайдуть ні боги, ні дияволи.

Коли ночували в нічийому поселенні, Дуліб забрав до себе Сильку, якого не знали, куди й приткнути, бо від отроків він якось ніби відійшов, власне, й не будучи ніколи серед них за свого, а до князів не міг наблизитися ніколи, непевне становище його взагалі, як записувача княжих діянь, ще непевнішим стало після звинувачень Дулібових, він належав тепер до підозрілих, весь цей похід споряджено було мовби для того, щоб звести його віч-на-віч ще з одним таким самим київським приблудою і вже лиш по тому вирішити, чи вірити їм обом, а чи поставити хрест на цих людях і скарати їх з належною суворістю і відповідним розголосом.

Тим часом не міг занехаяти своїх обов'язків, і навіть у дорозі вів якісь записи, пишаючись цим і немало дратуючи простих отроків, які вбачали в цій поведінці Сильчиній зневагу до їхньої загрубілості й невміння орудувати словами з таким умінням, як володіли вони мечем, луком чи списом.

Від злості й знудьгованості Іваниця напосівся на Сильку.

— Ось витрясти б з тебе душу! Гріх я взяв на себе великий, не задушивши тоді в Кідекші. Нащо такі живуть на світі?

Але Силька щодалі почувався впевненіше, перестрах, який тоді нагнав на нього в зброївні Іваниця, минув безслідно, тут над дієписцем була князівська рука, він вірив щодалі більше у свою потрібність і незамінність, тому поглянув на Іваницю з погордою і сказав не без єхидства:

— Хочеш довести мені, що маєш усі вади, які можуть зробити чоловіка смішним і гідним зневаги? Але вже впевнив мене в цьому.

— Це коли не додушив тебе?

— Тоді б довідався, що таке гнів князя Андрія.

— Приїхали не до князя Андрія, а до самого Долгорукого.

— Великий князь також упевниться в моєму вмінні. Бо скажу про нього так, як ніхто досі й опісля.

— Що ж ти таке скажеш, бовдуре?

— Не зумієш збагнути.

— Оце! Іваниця не зуміє? Та чи знаєш ти, що вже два літа товаришем у найрозумнішого, може, в усіх землях чоловіка, в Дуліба?

Силька сидів коло вогню, скрипів писалом, вдавав, що не чує похвалянь Іваниці, бо сам поглинутий був самовихваляннням і переповнений пихою.

— То що ж ти таке сказав про князя Юрія? — знетерпелив-лено гукнув Іваниця, скориставшись з того, що прийшов знадвору Дуліб, якого Силька мав би коли не боятися й досі, то вже поважати напевне.

— Можу прочитати,— дістаючи пергамент, поважно мовив Силька.— Відкрилося це мені в час походу, бо перед цим не був наближений до князя Юрія, а тепер побачив його у всій князівській владі й величі.

Так само сповнений самоповаги, голосом, зривистим від пригніченості власною величчю, Силька прочитав:

— «Він правив сам, без допомоги улюбленців. Він повелівав і забороняв, нагороджував, милував і карав, розглядав справи, роздавав землі, настановляв тіунів і воєвод, він усе знав, все передбачав, всі були тільки виконавцями його повелінь, а він за ними стежив, як пастух за стадом, щоб упевнитися, чи точно справджуються його веління.

Коли хтось із бояр чи інших людей його хотів видати заміж дочку свою, або сестру, або племінницю, або внучку чи родичку, князь не брав нічого з майна за дозвіл одруження і не забороняв ніколи, опріч тих випадків, коли з'єднати хотіли жінку суздальську з ворогом княжим.

Коли по смерті мужа зоставалася жона з дітьми, вона мала одержувати свою вдовицьку частку й придане, поки згідно з законом дотримуватиметься своєї тілесної чистоти. Коли ж

порушувала чистоту, то з шани й любові до бога князь позбавляв її майна.

Він спрямував своє дбання на всі ліси й ловища своїх земель.

Він заборонив, щоб будь-хто мав луки, й стріли, і собак, і соколів у лісах княжих, коли не є поручителем самого князя або когось іншого з довірених людей.

Далі він звелів, щоб усякий чоловік, що має дванадцять літ, живучи в межах його лісів, заприсягнувся в дотриманні порядку щодо права ловів.

Далі він звелів, щоб обрізали пазурі сторожовим псам скрізь, де його звірі користуються й звикли користуватися охороною.

Далі він звелів, щоб жоден кожум'яка або білувальник шкур не жив у його заказних лісах за межами городів.

Тоді він звелів, щоб надалі ніхто ні в який спосіб не полював на звірів уночі в межах заказного лісу або поза ним, де звірі його збираються або звикли мати охорону, і щоб ніхто під страхом кари не влаштовував його звірам живої чи мертвої загороди між його заказним лісом і лісами або іншими землями, щоб не викликати в звірів суму від неволі.

Він цілком допускає, щоб у його лісах брали дрова, не спустошуючи лісів, але тільки під наглядом княжого тіуна.

Боярам, чиї ліси прилягають до княжих, заборонено нищення лісів власних. Коли ж таке станеться, то хай гаразд відають ті, чиї ліси будуть понищені, що відшкодування взяте буде князем з них самих і ні з кого іншого».

Силька замовк, відверто переживаючи своє торжество, а Іваниця навіть обійшов його довкола, припікся від вогню, бо Силька сидів майже впритул до печі, тоді помацав недовірливо пергамент:

— І оце все побачив ти й узнав, поки ми тинялися по пущах?

— А коли ж мав би взнати?

— Оце! Дулібе, ти віриш круглоголовому пройдисвітові?

— Маєш око метке й розум кмітливий,— похвалив Дуліб колишнього монашка.

— Заріж мене — то й тоді не повірю,— зітхнув Іваниця.— Поки я мерз на коні, цей все спостеріг та ще й уклав на хартію, припасувавши слово до слова, мов сідло до коня. А чи ж помітив ти дівчат у сьому краї і чи вписав у свою телятину бодай одну?

— Пишу про князів, а не про жон,— сказав поважно Силька.— В «Ізборнику Святослава» мовиться так: «Тогда наречеться кто убо істинним властелином, єгда сам собою обладает, а неліпним похотям не работает».

— Обсипаний ти словами, як горохом, або як жебрак вошами,— сплюнув Іваниця.

Силька всміхнувся з почуттям переваги над цим занадто прямодушним хлопцем, який перевищував його літами, але не розумом.

— Спасуться тільки ті, хто вірить у слово. Сотник з Капернаума попросив Ісуса: «Скажи лиш слово, і одужає слуга мій». І так було. Безумні забувають печалі завдяки бігові часу, а розумні завдяки слову.

— Забув би ти свої печалі, коли б не моє занадто м'яке серце отам у зброївні! — показав йому кулак Іваниця, тим самим визнаючи свою цілковиту поразку перед цим колишнім монашком, який не марнував часу під боком у ігумена Ананії й устиг набити свою круглу голову такою кількістю слів, що вистачить їх тепер, мабуть, на все життя, аби лиш встигав їх напихати то в пергаменти, то в княжі вуха.

Коли ж вирушили далі, то мовби в посміх з отих Силькових вихвалянь Долгорукого за його дбання про цілість лісів потягнулися їм назустріч такі знікчемнілі переліски, така обідрана земля, таке суцільне жалюгіддя, ніби там і не люди хазяйнували, а чорти копки били.

Селища з притуленими один до одного, здруженими, взаємно прихищуваними дворами зникли, натомість траплялися одинокі оселі, убогі й упосліджені, коли ж подекуди тих осель вигулькувало кілька, то лиш в одній або в двох сумно ворушилися якісь людські залишки, а те стояло обдерте, понищене, світило голим пакіллям, виставляло морозові оголені ребра покрівель. Коли десь між березовими загайками вгадувався клаптик поля, то навряд чи був він ораний. Коли озеро або річка траплялися на путі, то були вони напевне безрибні. Нажахані всезагальним спустошенням, не потикалися в ці нещасні краї ні звірі, ні птахи, хіба що гаддя, може, викублювалося тут в літніх багновищах, але й воно залягло десь на зиму в сплячку і земля ця лежала тверда й пустошня, як на другий день сотворіння світу.

Коло першої хижі з безлічі, які згодом мали вони проїхати, Вацьо наважився вискочити поперед князів і голосно гукнув до господаря, ще й не знаючи, чи він там є живий і чи відведе бодай голос:

— Чиї землі?

Щось виповзло з хижі, вже й не людина, а самі лиш обриси людські, закушкані в неймовірне дрантя, і голосом, хоч як дивно, повним єхидства й знущання, відмовила:

— Боярина Кислички.

І згодом, щоразу, як наближалися до зубожілих осель, вискакував наперед походу котрийсь з княжих отроків, гукав роззухвалено:

— Чиї землі?

І незмінно лунало:

— Боярина Кислички!

Видно, це була давня, відома всім князевим людям гра, якою вони бавилися залюбки й досхочу, бо сміялися князі, сміялися дружинники, поблискувала лукаво оченятами з саней княжна Ольга, лиш Дуліб та Іваниця нічого не могли збагнути і щоразу з подивом слухали:

— Чиї землі?

— Боярина Кислички!

Їхали два дні й понура гра тривала весь той час, на передні-вок мали їдво з княжих запасів, бо в цих обідраних дощенту місцях поживитися не було чим не тільки для такої великої купи люду, а й для одного чоловіка і доводилося дивуватися, як оті нещасні ще животіють та ще й зберігають у собі силу, щоб згадувати ім'я свого боярина з відповідною пайкою єхидства й зневаги.

— Що то за боярин, князю? — поспитав Дуліб Долгорукого, але князь, всупереч своєму узвичаєнню, не став розповідати, загадково примружився:

— Поїдемо — побачите.

Наприкінці другого дня їхніх мандрів по сплюндрованій, обезплідненій землі нарешті поодинокі хижі й обдерті оселі стали збиратися докупи, лаштувалися рядами, утворювали вулиці, по яких, з усього було видно, ніхто й нічим не їздив, селище в своїй розкиданості не мало ні початку, ні кінця, безладом своїм воно перевершувало будь-що бачене колись, і тут багато люду чи то повмирало, чи змандрувало, й хижі стали житлом вітрів, морозів, усіх негод, однак була в цьому селищі й відмінність од усіх отих поодиноких хаток, що стрівалися за два дні путі на землях загадкового боярина Кислички. Всі дерева, які росли довкола селища й у самому селищі, мали зрубані вершки. Власне, коли гаразд придивитися, то вершки зрубано було тільки у дерев високих, молоденькі деревця ще росли, ще мали свою дозволену межу, досягнувши якої, неминуче повинні були теж поповнити число отих скалічених, змертвілих напівдерев з сонним корінням, яке, може, ніколи й не прокинеться. Хтось пильнував тут, щоб ніщо не перевищувало наперед визначеної, раз назавжди встановленої міри, з усього видно, встановленої знову ж таки отим всюдисущим, всемогутнім і загадковим боярином Кисличкою, який, мов той жорстокий бог у розплакуваннях пророка Ісаї, «спустошує землю і робить її безплідною». Але чому й навіщо? Можна було зрозуміти безжальне визискування — людей завжди хтось визискує й обдирає і завжди безжально. Але дерева? Кому вони заважають? І в чию голову вскочив похмурий замір вирівняти все ростуще, не пускати вище заданого рівня, тим самим позбавивши дерева самої суті їхньої — устремління вгору, до сонця, до волі?

Питати чи й слід було, бо Вацьо знов вискакував наперед і, запримітивши яку-небудь живу істоту, гукав розвеселено:

— Хто обчикрижив дерева?

— Боярин Кисличка! — була незмінна відповідь.

Аж ось відкрилася безмірна пуста рівнина, засипана мовби й не снігами, а сіллю, як ті карфагенські поля після їх завоювання римлянами, що хотіли навіки зробити їх неродючими. А посередині тої площини височіла потворна, небачених розмірів споруда, що чимось схожа була чи то на ночви, чи на розтоптаний личак, вона виповнювала собою весь простір, незграбно громадилася понад усім, і лиш тепер Дуліб збагнув, навіщо надрубувано тут довколишні дерева: вони не повинні були перевищувати оте похмуре будування.

Воно було всуціль дерев'яне. Покладено сюди найвищі, найстрункіші, найліпші стовбури, підібрано один в один, для того і повирубувано всі довколишні ліси, сплюндровано землю, перетворено на пустирище, аби лиш вивищилося над цим, може, й навмисне вирівняним безмежним полем оте страховисько, яке розмірами своїми перевищувало і князівські палати, і щонайбільші собори, і просторі кам'яні монастирі, які доводилося бачити Дулібові в Європі в часи своїх мандрів з Петроком Властом.

— Що то за химера? — не втерпів він, звернувшись до Юрія, і Долгорукий не став далі гратися в загадковість, відповів одним словом:

— Ковчег.

— Ноїв?

— Боярина Кислички. У Ноя був ковчег завдовжки триста ліктів, завширшки п'ядесят ліктів, заввишки тридцять. У боярина Кислички довжиною й шириною перевищує Ноїв утричі, що ж до висоти, то тут бояринові не вдалося перевершити праотця.

— Тому й позрізав дерева, щоб ніщо не здіймалося вище ковчега?

— І для того також, щоб не зачепити за верховіття, коли почнеться потоп.

— А боярин жде нового потопу?

— Почуєш, лікарю, сам.

— І ти, князю, допускаєш, щоб у твоїй землі коїлося таке?

— А що можу вдіяти? Отець мій Мономах казав: «Страх божий імійте понад усе». Боярин сей від самого народження свого живе в страху божому — хіба це владен хто заборонити? Чвар не розводить, гулящих людей не має, всі вони в трудах і в будуванні безнастанному, всі щасливі.

— Жартуєш, князю? Яке ж тут щастя? Тут людей вже скоро не буде, щезнуть, мовби й справді змиті потопом. Чи не бачиш всезагальної обідраності бояринових земель? В твоєму краї це мовби лишай хворобливий, мов проказа, що нею вражений був Іов праведний. Може, й боярина свого вважаєш праведником, але навіщо ж він? Від нього саме зло людям.

— Ти теж праведник, лікарю,— погрозився пальцем Долгорукий.

Вони їхали по неторканій рівнині, прямували до ковчега, який лежав на землі важко й мертво, ніхто їх не зупиняв, не було жодної живої душі довкола, жоден слід не вів до ковчега, ніщо не виказувало, що там мешкає бодай одна жива істота.

— Він що — сам у своєму ковчезі? — не стерпів знову Дуліб.

— Побачиш, лікарю, побачиш,— пообіцяв Долгорукий.

Зблизька споруда втрачала навіть оту подобизну личака або ночов, вражала безглуздістю своєї будови, ніяк не могла надаватися до плавання, хоча мала нагорі товстенні щогли для парусів, позаду незграбне кормило, насаджене на довжезну прямостоячу колоду, взяту в дерев'яні хомути, щедро проквацьовані дьогтем.

Дубові колоди, з яких збудовано ковчег, припасовані були так щільно, що не знати, як і потрапляли всередину люди, хіба що лазили через верх, однак Долгорукий, видно, вже бував тут не раз, бо впевнено обминув споруду з того боку, що мав би слугувати передом, себто носом, і коло кормової частини махнув котромусь із своїх дружинників, і той постукав списовищем у ледь помітні, коли пильно придивитися, двері, збиті з таких самих, щоправда, підкорочених відповідно дубових колод.

Стукати довелося довго й уперто, поки зсередини видобувся глухий голос:

— Хто?

— Великий князь Юрій!

— Не чую.

— Князь великий Юрій!

— Князь?

— Князь!

Після цих перегукувань і деякого роздумування істота, якій належав отой приглухлий голос, щось там зробила, пролунало рипіння, важезні двері прочинилися, вигулькнуло вузьке, гостроносе, гостробороде й гострооке обличчя, зиркнуло туди й сюди, забачило Долгорукого, князя Андрія, сани в килимах, блискучих вершників, хутра й оздоблену зброю, всміхнулося з такою кислістю, що Дуліб вмить збагнув, за віщо бояринові люди припекли його прізвисько, розтулило сухого рота, безрадісно прорипіло:

— Князеньку дорогий!

— Приймай гостей, боярине! — сказав Долгорукий, кидаючи повід свого коня стременному й перший ідучи до ковчега.

— А ви ж ненадовго? Ненадовго? — поквапливо поспитав боярин, виходячи назустріч Долгорукому і переламуючи в поклоні свою високу, суху, як патик, постать.

— Оце! — зітхнув Іваниця.— Стільки мерзнути, щоб опинитися в цього сухореброго.

— Ге, вацьо,— потер руки княжий розтоптувач чобіт,— побачиш, яка в боярина Манюня.

— Хто така? — враз пожвавішав Іваниця.

Але не час був на розповідання, бо вже Долгорукий вступив до ковчега, а за ним, не відстаючи, пішли князь Андрій і Ольга, Дуліб та Іваниця, подалися всі, повели навіть коней, чим здивували Дуліба та Іваницю ще дужче, хоч здавалося, вже нічим тут не здивував би чоловіка після всього баченого.

Йшли в темних вузьких переходах, смердючих і задушливих, бралися кудись угору, не стрічали жодної живої істоти, хоч чулося безліч якихось звуків у нутровищах ковчега: тупотіння, зітхання, вовтузіння, хрюкання, мукання, іржання.

Людина була тут пригнічена колоддям. Хоч цей ковчег будувався для людей і все тут мало їм слугувати, враження складалося таке, ніби споруду задумано лише для неподільного торжества дерева в ній, оцієї мертвої, важкої, як камінь, німотної дубини. Колоди кладено рівнолегло, ставлено прямовисно, навскіс, навперехрест, відповідно до цього і переходи в нутровищах ковчега мали вигляд і розмір неоднаковий, вражали таємничою поплутаністю або непотрібністю, там були глухі закутки, тупики, чорні провали, пастки, в яких ти міг щезнути навіки.

Суха постать бояринова в хисткому світлі свічки, вогник якої Кисличка щоразу прикривав долонею, химерно розламувалася, розпадалася, розшматовувалася, то падаючи всім під ноги, то припліскуючись до бічних стін, то з кажанячою безшелестістю метаючись над головами.

— Довго ще? — нетерпляче питав Долгорукий.

— Ось уже, ось уже, князеньку,— відказував Кисличка, трохи піднімав свічку, вмить кидаючи пошматовану свою тінь усім під ноги, а потім возносячи її до отого диявольського шамотання над головами одним лиш похиленням червонястого кволого вогника.

Нарешті опинився у просторій будові, що скидалася на гридницю, мала столи й стільці, освітлювалася товстими восковими свічками, хоч світло не могло пробитися крізь дим від вогнища, яке горіло посеред помешкання, розкладене в просторому кам'яному гнізді якраз навпроти великого отвору в дерев'яній стелі, оббитій у тому місці міддю, видно, щоб уберегти від іскор. Крізь отвір знадвору намагався прорватися досередини мороз, але теплі хвилі диму щоразу відбивали його натиск, і в гридниці було тепло і, можна б сказати, затишно, надто коли ти вже не тиждень і не два вештався по бездоріжжю серед закляклих від лютої зими пущ.

— Ой гості ж дорогії! — зітхав не знати чи радісно, чи болісно боярин Кисличка.— Ох, князеньку, чи й сподівався ж я побачитися ще перед настанням великого й неминучого.

— Ждеш, боярине?

— З дня на день, князеньку. Лічби вказують. Десь уже йде хвиля. Не докотилася до нашої землі, бо далеко. Починається в краях теплих. Тоді йде сюди. Для цього треба не день і не місяць. Але прийде. Докотиться.

— Привіз я тут ученого лікаря з Києва. Хоче послухати тебе, бояринe.

— З радістю, князеньку. Жалко мені всіх на світі. Плачу вдень і вночі над душами, сумую тяжко, що не відкрилося нікому більше на землі, але й возношу хвалу господу за велику благість до мене, грішного. Бо сподобився я найвищої милості, відкрито мені все прийдешнє, взнав я сповнення часів і призначення своє на землі.

— Бояриня здорова? — незважаючи на бояринове бурмотіння, буденно поспитав Долгорукий.

— Здорова.

— А Манюня?

— Радість моя теж здорова, дяка всевишньому.

— Худоба?

— Худоба тілиста й спокійна. Олені ж і лосі поздихали. Зайців спробував тримати, поздихали теж. Вовченят малих вигодував, як підросли, то стали вити так страшно, що довелося випустити.

— Шкури б обідрав хоч. Хутром лавки вкрив. Вовче хутро міцне, не витирається.

— Не можу переобтяжувати ковчег. Стежу пильно, щоб виважено все було, як належиться для плавби.

— Не розламується ще твій ковчег?

— На водах не розламається. Коли ж не діждуся ще й нині сповнення, то на літо звелю робити прокоп від озера, підведу воду під днище, бо вагою власною ковчег розплющується, як важкий чоловік своїм тілом роздавлює сам себе, починаючи з ніг і з утроби.

— Їжі, як завжди, не в достатку?

— На потребу лиш.

— Питва не з'явилося?

— Вода, князю. Хто готується до плавання, повинен вдовольнятися водою самою.

— Не біда: привезли все своє. Бо мої люди звикли і їсти досхочу. Як сказав апостол: «Нехай ніхто не судить вас за їжу чи питво чи за який-небудь празник: се тінь того, що настане». Твоє ж майбутнє так само пісне заповідається, як і нинішнє.

— В плавбі прийдешній, князеньку, сподіваюся найвищих утіх і щастя.

— А ми й тут візьмемо, що зможемо взяти!

Долгорукий ляснув у долоні, отроки кинулися зсовувати столи, носити припаси, готувати учту.

— Клич бояриню та Манюню.

— Чи слід, князеньку? Мають доволі роботи. Треба порати худобу, порядкувати по ковчегу. І сам не покладаю рук, відірвався від роботи задля тебе й твоїх.

— Взяв би помічників.

— Знаєш же: не можу. Не велено господом. Маю сповнити всі приписи, інакше не порятуюся.

— То клич своїх. Не сядуть мої люди без них за стіл. Знай мій звичай так само, як я твій.

Боярин зник у темних переходах. Долгорукий поглянув на Дуліба.

— То що, лікарю?

— Небезпечний і шкідливий шаленець.

— Чому ж небезпечний? Має бога в серці й мету в житті. Присвятив себе будуванню ковчега, життя на землі вважає тимчасовим, зготовляється до плавби, бо лиш у плаванні все. Як подумати, то воно, може, й правда: всі ми тимчасові на сім світі, а на тім світі плаватимемо або ж у морі божого милосердя, або в казанах з розтопленою смолою. Та й що робить людство?.. Чи не ковчеги воно вибудовує, називаючи їх так або сяк?

Кисличка повернувся не скоро. Йшов попереду, за ним сунулася огрядна, пишна бояриня, зодягнена, можна сказати, бідно, але чисто, мала руки міцні, натруджені, видно, була з простого роду, взята боярином не для розкошів, а для безнастанної праці, для клятих трудів, для безсонних ночей. Третьою, як вгадали водночас Дуліб та Іваниця, йшла Манюня, донька Кисличчина, білотіла, свіжа й гожа, аж диво брало, щоб у такого засушеного чорта вродилося таке дитя та ще й виросло в смороді та мороці забитого наглухо ковчега, зберегло красу й ніжність, попри тяжку працю, від якої, це ж ясно, боярин не міг її звільнити, бо не мав тут нікого, крім дружини, самого себе та доньки.

Манюня теж не мала на собі ошатного вбрання, але того ніхто не запримітив, бо в цій дівчині так багато було всього суто жіночого, з такою щедрістю вилила природа на неї свої розкоші, що чоловіки тільки зітхнули, забачивши таке диво, а княжна Ольга не втерпіла, підбігла до Манюні, обняла її, вигукнула:

— Ти Манюня? А я Ольга.

— Це княжна, Манюню,— поважно мовив боярин Кисличка.— Поцілуй їй руку.

Але Ольга сама цмокнула Манюню в щоку, не давши своєї руки, а кожен з чоловіків з жалем подумав, чом він не опинився на місці княжни і чом йому не судилося доторкнутися губами до отої ніжної щічки.

— Оце! — зітхнув Іваниця так голосно, що всі звернули на нього увагу, Долгорукий засміявся, князь Андрій лукаво посварився пальцем, а Манюня, мабуть, почервоніла, хоч навряд чи хто міг це запримітити в напівпітьмі й задимленості боярського ковчега.

Сіли за столи, боярин Кисличка по праву руку від Долгорукого, Манюня ліворуч од великого князя, між Дулібом і князем Андрієм була бояриня, мовчазна й зніяковіла від таких високих гостей.

Чашник розлив пиво й мед, звернувся до Юрія:

— Дозволь, князю, слово?

— Дозволяю, але знай, про що треба мовити.

— Знаю, князю.

— Не про мене.

— Відаю.

— І не про коней.

— Згода, князю.

— Тоді починай.

— Був якось сліпий. Бо всі ми так чи інакше сліпі на цій землі. То ось був сліпий, який не приховував своєї невидющості. Був у того сліпого й син. Ось пішов кудись син, а сліпий сидить і жде. Приходить син, сліпий його й питає: «Де був?» — «Молока ходив пити».— «Яке воно?» — «А я вже й забув, що то таке — біле».— «Таке, як гусак».— «А гусак же який?» — «Такий, як мій лікоть».

Сліпий помацав синів лікоть: «Тепер знаю, яке молоко».

Тож вип'ємо за Манюню, в якої лікті справді як молоко. Будь здоровий і ти, князю, коло такої дівчини, як Манюня Кисличчина.

— Будь здоров, князю, коло Манюні.

— Здорова будь, Манюню!

— Здоров будь, князю.

Кубки вихилено під розвеселені вигуки, налито ще раз і випито ще раз, коли ж заїли всі як слід, Долгорукий витер вуса, гукнув:

— Тепер нашу пісню про Манюню!

І Вацьо, підскочивши, змахнув руками, щосили «гейкнув», заводячи пісню, а всі відразу підхопили, виповнивши по вінця ковчежну гридницю потужними чоловічими голосами.

Гей, боярський двір — море,
Гей, Кисличчин двір — море!
Що крутії береги його — тесаний терем,
Що буйнії вітри — сторожа вірная.
А в нього на морі білорибиця —
Манюня Кисличківна!

Ловили ловці,
Ловці-молодці,
Ті ж ловці — неудальці:
Неводи в них не шовковії,
А гачечки в них не срібнії.

— Жартуни й веселуни твої люди, князеньку,— зіщулено зазирнув у очі Долгорукому Кисличка, коли закінчилася пісня.

— Перед потопом, боярине,— розвів руками Долгорукий і враз гаркнув: — Манюню цілу...

І вліпив Манюні в щоку поцілунок, смачний, молодечий, аж виляски пішли, а отроки проревли триразово:

— Манюню цілували, Манюню цілували, Манюню цілували!

Після чого Юрій поцілував дівчину ще й у губи, ввігнавши її в такий сором, що втекла б за-за столу, якби князь не притримав.

— Зятя треба тобі, боярине,— озвався князь Андрій.— У заповідях божих для Ноя сказано ж, щоб узяв він у ковчег рід свій і жон синів своїх. Ти ж синів не маєш, а тільки дочку. То повинен знайти зятя для себе.

— Треба, а важко,— зітхнув Кисличка.— Між моїх людей нема достойного, а із сторони як візьмеш? Не можу кинути ковчег, щоб шукати. Пустити сюди не можу нікого теж.

— Привезли тобі для вибору он скільки молодців,— сказав Долгорукий.— Навіть з Києва маємо.

Іваниця засовався на лавці, неспроможен приховати вдоволення. Пам'ятав про Ойку, не міг викинути її з серця, та коло Манюні вмирали всі згадки, відступали пристрасті, потьмарювалися сподівання, здатен був дивитися лиш на неї, плавати в щедротах її вроди, насолоджуючись і вдовольняючись самою уявою, як смакував своїм майбутнім плаванням серед вод насланого на землю нового потопу батько Манюнін боярин Кисличка.

— Не відаю, чи ж згодився б київський наш гість,— обережно почав був Кисличка, на що Іваниця мало не гукнув: «Згоден!»,— але Долгорукий вчасно випередив його, помахом руки пригасив запал Іваниці.

— Зветься Іваниця,— сказав князь Юрій.— Вчений не менш ніж його товариш лікар Дуліб.

— Оце! — засоромлено крекнув Іваниця, бо поряд з ним ворушився паскудний книгоїд Силька, який відверто пирснув у кулак, коли князь сказав про вченість Іваницину.

— Але,— вів далі Долгорукий,— найперше, боярине, повинні ми мати згоду на шлюб від самої Манюні, бо насильства щодо неї ми не потерпимо, надто люблячи її. Далі згоду повинен висловити також Іваниця. Та перед цим ти маєш розповісти все про свій ковчег і про все, що ждатиме тут майбутнього твого зятя. Налий-но, чашнику, бояринові меду, хоч ніякий мед не зрівняється своїми солодощами для нього з його ковчегом. Здоров будь, боярине, і ти, мати, і ти, Манюню!

— Ковчег — це світ окремішний,— вихиливши кубок і подоюючи свою вузьку бороду, почав Кисличка.— В своїй безмежній доброті й величезнім милосерді господь всемогутній відкрив мені в самий рік мого народження, що вибирає мене з-поміж усіх земних людей, щоб збудував я новий ковчег, як праведний Ной колись, і врятувався в ньому з усім живущим в годину нового потопу, який наслано буде вищою силою, коли настане сповнення часів. Сповнення ж це визначається лічбою літ, бо я наро-

дився в літо шість тисяч шістсоте[1], себто — дві шістки й два зеро, отож найпевніше чекати сповнення часу в літо, назначуване чотирма шістками, однак статися це може й раніше, через що я готувався вже в час переполовинення, себто в літо шістдесят шість тридцять третє, хоч тоді ковчег мій не був готовий, в літо шістдесят шість сорок четверте стихії вже не лякали мене, бо встиг я зміцнити ковчег, хоч знову-таки не облаштував його зсередини, викінчивши лиш нижнє житло, тому й сподівався, що потопу не буде, бо заповідано мені, як і праведному Ноєві, збудувати в ковчегу нижнє, середнє і верхнє житло, що я встиг до літа шістдесят шість п'ятдесят п'ятого, яке добігло кінця і, може, веде за собою перший вал води, через що, князеньку, й не можу довго тебе приймати, бо в святому письмі не сказано, щоб брати до ковчега людей, там є лиш про скотину. Як про безсловесну твар не подбає чоловік, то хто ж подбає? Тому найперше влаштував я скотину, збудувавши нижнє житло і поставивши туди корів, коней, тоді закінчив житло середнє — для овець, птиці, собак, свині вільно ходять з нижнього й аж до верхнього жител, бо ця тварина сотворена богом, щоб усюди пространомлювати своє рило й розрівнювати нечистоти, які можуть збиратися десь з одного боку й перехняблювати ковчег. Все сотворив господь на благо. Свиню, щоб розрівнювала нечистоти. Мишу, щоб прочищала свині писок, кота — щоб ганяв мишу, не даючи їй прогризти дірок у ковчезі. Навіть блощиця потрібна, щоб чоловік не спав і не забував про паруси й кормило.

— А тарган? — спитав князь.— Тарганів теж маєш у ковчезі?

— Таргани — то вказівники на хворощі людські. Поки є таргани, чоловік здоровий. Як вони змандровують — то знак, що до тебе підкрадаються хворощі.

— Збігається з твоєю наукою, лікарю? — примружився Долгорукий до Дуліба.

— Нове для мене.

— Тут все для тебе нове. Хіба що думка про потоп та про ковчег, яка існує споконвіку, але тільки в найкращих умах людських. Згода, боярине?

— Істинно, князеньку.

— Розкажи гостям київським, як будував свій ковчег. Бо я хоч і не знаю, та здогадуюся, а вони й здогадатися не можуть.

— Будування було тяжке. І не тим тяжке, що тяжке, а тим, що невідоме. В святому письмі сказано праведному Ноєві: збудуй ковчег з дерева гофер. А що то за дерево? Чи в нас воно

---

[1] Тут мається на увазі прийнята на ті часи система літочислення «від сотворення світу», яке нібито настало за 5508 років до народження Христа. Отже, щоразу, щоб довідатися, про який рік ідеться, треба відняти від названого числа 5508. В даному випадку Кисличка говорить про роки 1092, 1158, 1125, 1136, 1147.

росте і під яким найменням? Сосна, кедр ліванський, дуб васанський? Думав я довго, намірявся складати ковчег, як складається бочка: соснові клепки, дубове дно. Та згадав про стихії, про бурі, про гідру й левіафана в морській пучині — хіба ж витримає сосна? Як подумати, то нема дерева над дуб, ось і почав я вибирати дуби в себе та міняти в інших бояр за свої сосни, та ялини, та берези. Звів усі ліси, ледве й вистачило деревини, бо люд, роззухвалений і зледачілий, неспроможен осягнути господніх накреслень, всіляко заважав мені, бувало, що ліси палено навмисне, деревину втоплювано в ріках і озерах, бо ж відомо, що дуб тоне в воді.

— То й ковчег твій утоне? — вдавано злякався Долгорукий.

— Це вже не дуб, не деревина мертва, а ковчег. Видовбай ночви з дуба, а чи корсту, або човна, пусти на воду — попливе? Попливе. Так і ковчег. Але люд шкодив усіляко і в несвідомості й темряві заважав мені довершити заповідане богом діло. Коли звелів я засіяти всі поля льоном, щоб виткати паруси для ковчега, поля пролежали без насіння, бо хтось намовив люд не орати і не сіяти. Коли заохочував ловити для ковчега по парі диких звірів, або ж не знаходилося охочих, або ж тягли мені самих вовків та тхорів, які засмерділи ковчег і передушили всю птицю. Люд погряз у гріховності, в обжиранні й обпиванні, в розпусті. Коли я збирав їх і казав їм про готування до плавби, може, й вічної, про своє високе покликання й про печать божу, яка спочила на мені, вони сміялися, а деякі доходили й до того, що збурювали проти мене всіх тихих і слухняних. Пробували підпалити ковчег, захопити його. Однак передбачливість врятувала мене, бо я обсмолив ковчег лише зсередини, а зовні, щоб не розсихалося дерево, велів щоліта обливати його безперервно водою, яку возили з озера бочками. Самий же ковчег збудував так, що ніхто на цілім світі, окрім мене самого, не зможе втрапити тут, всі переходи зачиняються, в кінці кожного переходу міцні дубові двері беруться на дубовий засув, на кожний справжній перехід припадає по кілька несправжніх, які не ведуть нікуди і в яких, коли забіжить якийсь сторонній чоловік, може лишитися там навіки.

— Лякаєш, воєводо? — Долгорукий кивнув чашнику, щоб підливав до кубків.— Хто ж до тебе в зяті піде, коли тут такі жахи?

— Скотина в ковчезі влаштована за божими вказівками. Все тут для неї. Чисті стайні, просторість, доволі корму.

— Не поставиш же зятя до коней або до корів.

— Тут, князеньку, не зятювати треба, а доглядати за худобиною, годити всьому живому, бо й навіщо живе чоловік на світі і щодня вопрошає: «Вияви, господи, кінець мій і міру днів моїх».

— Легко тобі, боярине, годити худобі безсловесній, а князеві доводиться служити людям.

— То люди тобі служать, князеньку.

— Так здається, коли дивишся збоку. А я князюю вже більше, ніж ти вибудовуєш свій ковчег. Теж щось намагаюся вибудувати. Тільки не таке, як у тебе. В мене воно — для людей.

— А в мене — для спасіння.

— Кого ж спасаєш? Себе? Тоді відпусти звідси Манюню і спасайся собі. Бо, мабуть, Іваниця не зостанеться в твоїм ковчезі.

— Щоб у ковчезі, то й ні,— сказав Іваниця,— а коло Манюні то й зостався б.

— І мене б кинув? — спитав Дуліб.

— Оце ж,— зітхнув безрадно Іваниця.

— А що скаже Манюня? — повернувся до дівчини Долгорукий. І всі завмерли, бо всім хотілося почути голос тієї, що була мов сама жіночність, ніби втілення найпотаємніших марень чоловічих.

— Я не знаю,— прошепотіла дівчина, але шепіт її пролунав мов крик плоті, мов срібна сурма гріху, кожному захотілося вчинити якесь безрозсудство, але всі позирали на князя Юрія, а ще більше на князя Андрія, бо хто й не знав, то здогадувався, що Андрій всупереч батькові стоїть на боці боярина Кислички.

— Не знаєш, а знати вже б пора,— тихо, але так, що всі почули, мовив князь Юрій і обійняв дівчину за стан, напівжартома, грайливо і водночас достатньо міцно, щоб відчути під рукою могутнє її тіло, а вона б мала відчути невтримне пожадання в кожному пальці князевому.

Боярин Кисличка перестрашено дивився на це, він аж нахилився вперед, мало не лягав на стіл, мовби не вірив власним очам і хотів ще раз упевнитися, що то княжа рука блукає по тілу його доньки, його недоторканої Манюні, погладжує їй бік, легко поковзує знизу по персах, лягає на...

— Князю Юрію! — неголосно сказав Андрій, намагаючись відвернути неминуче.— Отче!

— Князеньку! — й собі жалібно поскімлив боярин Кисличка.

Долгорукий вдав, ніби не почув синового звертання, кивнув чашнику:

— Налий-но бояринові, бо він хоче випити за моє здоров'я.

Чашник підсунув Кисличці повний кубок.

— Пий, боярине,— заохотив його Долгорукий.— Не часто дається тобі така нагода. А то ж ще як залле тут усе твій потоп, то вже мене й не побачиш. Пий!

Сам тим часом блукав рукою в таких місцях, куди ніхто не наважувався й поглянути. Князь Андрій, зневірившись у можливості стримати батька, очима самими показав княжні Ользі, щоб вона пішла звідси й не дивилася на сором великого князя, однак дівчина, почервонівши від упертості й сорому, зосталася

сидіти, слушно розміркувавши, що підвестися й піти було б для неї ще ганебніше, ніж лишатися тут, до того ж не знала, куди могла б піти в цьому заплутаному ковчезі. Допомогти ж Ользі ніхто не міг, бо всі невідривно стежили за тим, що відбувається між Долгоруким, Манюнею і боярином Кисличкою.

— То вип'єш, боярине? — вже розпалюючись гнівом, поспитав Юрій.

— Здоровий будь, князю,— покірливо промовив Кисличка і, розхлюпуючи вино по бороді й по хутру, став пити.

Та не встиг вихилити кубок, як чашник, підкоряючись киванню Долгорукого, підлив йому знову, а князь вільною рукою підніс свою чашу з просяним пивом:

— Тепер давай, боярине, вип'ємо за твоє здоров'я.

— Кня...— забелькотав Кисличка,— князюсіньку...

— То п'єш чи не п'єш?

Знову розливав і розхлюпував трунок сухоребрий боярин, але й після того невідривно стежив він за безсоромною князівською рукою, несп'яніло благав очима підтримки в князя Андрія, але підтримка прийшла зовсім від іншого чоловіка, від якого навряд чи хто й ждав.

З Іваницею коїлося щось страшне. Почалося вже тоді, як його жартома зробили женихом Манюниним, вибухнуло з непогамовною силою, коли зачув Манюнин голос, і вже зовсім ошалів, побачивши, як безсоромно мандрує по Манюниному тілу князівська рука. Ще стримував його спокій Дулібів, ще колотилися в ньому якісь уривки спогадів, видінь, слів, чиїсь поцілунки, обійми, бачив босі Ойчині ноги на примерзлій траві, перехоплювало віддих від нездійсненного, від неможливого, від того, чому не дано повторитися.

Ідеш і не вертаєшся. Зустрічаєш і розлучаєшся навіки. Ойка сказала: «Коли вернешся в Київ, тоді...» А чи сподівався він вернутися? Ніколи не сподіваєшся і ніколи не вертаєшся. Навіть у Київ, якого незмога обминути. А в цей ковчег? Сам собі не повірив, що він десь є і що в ньому гине таке диво, як Манюня. Сюди не повернешся ніколи й нізащо. Люди не вертаються, ой, ні!

Іваниця пожадливо випив два кубки меду, чим ще більше розпалив собі душу. Вже не пам'ятав, що робить, не чув, як Долгорукий, намагаючись споїти боярина Кисличку, примушував того пити за власне здоров'я, повільно підвівся, заточуючись не від сп'яніння, а від одурманеності самою присутністю тут отієї білотілої, мов скупаної в місяці, у мовчазній загрозливості посунув до князя Юрія, власне, до Манюні, але спершу мав поминути князя, боярина Кисличку не зауважував, зате боярин враз збагнув, яка небезпека в цьому очманілому молодому киянині, вистрибнув з-за столу, розставив довгі руки, нагнувся до Іваниці, закричав:

— Куди? Не пущу!

Іваниця мовчки попхав його просто на Долгорукого, боярин спіткнувся, упав на князя, той спробував струсити його з себе, але Кисличка вп'явся в нього, мов кліщ, тоді князь Юрій, вже справді розгнівавшись, гукнув до своїх суздальців:

— Прибрати!

Вацьо вже був коло Кислички. Він відірвав його від князя, кинув на підлогу, ще двоє чи троє прискочили йому на поміч, і за мить боярин лежав сповитий ремінняччям і тільки харчав.

— Отче! — відчаєно сказав князь Андрій.— Що чиниш, князю Юрію?

Але Юрій мав новий клопіт. Бо поки в'язано боярина Кисличку, Іваниця, якому ніхто не заважав, опинився коло Манюні, вміло просунув їй руки під пахви, підвів з-за столу, мало не задихнувшись від солодкого доторку до цього щедрого тіла, яке мовби кричало голосом повабу в кожній своїй клітині.

Рука Долгорукого впала вниз, князь знетямлено глянув туди, де щойно була Манюня, він ще нічого не міг збагнути, спершу вирішив, що Іваниця прийшов йому на поміч, вірив у це ще й тоді, коли наздоганяв Іваницю з дівчиною, які вже були коло виходу з горниці, вже заглиблювалися в темні заплутані переходи ковчежні, в яких, відомо ж, ніхто, крім боярина Кислички, не міг утрапить, але хіба ж хто думав нині про таємничість ковчегу, а Долгорукому видавалося, ніби Іваниця вивів Манюню лиш для того, щоб віддати в його руки, прислужитися великому князеві.

— Отче! — вслід батькові ще раз крикнув князь Андрій, але Долгорукий вже не чув нічого, легко, майже по-юнацькому він добіг до виходу з горниці, вмить наздогнав тих двох, поклав руку на плече Манюні, сказав до Іваниці:

— Дяка тобі за кмітливість. Тепер вертайся.

— Оце! — гмикнув Іваниця, не зупиняючись і провадячи за собою Манюню, ніби він тут був господарем і знав усі тайники переходів.

— Ну! — гримнув Долгорукий і рвонув до себе Манюню, так що Іваниця опинився попереду сам і мав би тепер або ж повертатися назад до товариства, або ж...

Він не міг повертатися, знав, що повороту немає, ніколи не повернешся до жінки, яку міг узяти і не взяв, втративши навіки, він не мав чого втрачати, був вільний чоловік, ніякі князі не владні над ним, надто ж коло жінки, та ще такої жінки.

— Ага, князю,— недобре всміхнувся Іваниця.— Ти так, князю? Тоді давай так. Давай спитаємо Манюню. Хай скаже вона.

— Що питати? — нетерпляче смикнув до себе Манюню Долгорукий.— Що питати?

— А з ким вона хоче піти — ось що, князю. Ти князь, а я просто собі чоловік. З ким ти підеш, Манюню?

— Нічого питати, забирайся! — вже спокійніше, з почуттям сили і влади сказав Юрій.— Іди геть! До лікаря свого йди!

— Манюню, скажи!
— Геть!
— Манюню!

Голос Іваниці набрав ласкавості, шовковистості, був тихий, але владності в собі мав більше, ніж князеві погукування; і чи то цей голос, чи мужність Іваниці, а чи його молодість стали тому причиною, але Манюня легко скинула з себе князеву руку, ступнула до Іваниці, тихо сказала:

— З тобою.

Голосом тим мовби вдарила Долгорукого в груди. Він відхитнувся, наставив на тих двох руки з розчепіреними пальцями, ніби відганяв від себе лихе видиво, почав задкувати, потім важко повернувся й, пригорблений, постарілий, знищений, посунув з темного переходу.

А ті двоє, простеживши за ним, так ніби ще не вірили, що він справді віддаляється і вже не повернеться, кинулися мало не бігцем у глиб переходів, відчиняли одні та другі двері, дівчина вміло грюкала засувами, відгороджувалася від цілого світу, вела Іваницю далі й далі, глибше й глибше, довкола них тепер було саме сіно, сухе, духмяне, тихе сіно, лиш десь унизу чулося зітхання й вовтузіння тварин, а нагорі товклися люди, від яких вони втекли і до яких не мали наміру повертатися, захоплені одне одним, занурені в несамовитість першого поцілунку, для якого, здавалося їм, були народжені на цей світ.

Досі в розповіді все було гаразд, і нікого не могло засоромити. Тому важко сказати ще щось про цих двох, бо свідків вони не потребують ні в словах, ні в будь-чому іншому.

Долгорукий, повернувшись до горниці, зустрівши стривожений погляд боярині, яка, може, й раділа тому, що сталося, але водночас і лякалася за дочку і за неминучий гнів свого чоловіка, побачивши сповитого ремінняччям, захриплого від крику боярина Кисличку, спершу махнув був рукою, аби розв'язали господаря ковчегу, хотів гнати Кисличку за тими двома, щоб витяг їх з переходів, не дав статися тому, що могло між ними статися, але відразу й передумав, важко дійшов до свого місця, впав на лаву, потягнув до себе чашу з пивом.

Князь Андрій кивнув до дружинників, підтвердивши повеління великого князя, щоб увільнити від пут боярина.

Той самий Вацьо, що перший накинувся був на Кисличку, тепер так само перший і з неменшою охотою розплутав ремінняччя на його руках і ногах, поміг підвестися бояринові, подав кубок з медом. Але Кисличка, дико повівши очима, ще, видно, сподіваючись побачити Манюню, здавлено гикнув щось і кинувся в переходи слідом за тими двома, які щезли там безслідно. Супроводжувала боярина така сама ніяково-напружена мовчанка, якою зустрінуто було повернення Долгорукого, ніхто не знав, чи сидіти далі, чи підводитися й збиратися в путь, бо навряд, щоб тепер мова була про нічліг у ковчегу, та й боярин

ніколи нікого не лишав тут на ніч, лякаючись, щоб у час сну не опинитися на водах потопу з небажаними мешканцями на борту, перебування яких у ковчезі розходилося з божими приписами.

Дуліб, коли Іваниця підвівся з-за столу, якось не збагнув відразу, що заноситься тут на щось аж таке, гадав, що все закінчиться жартом, бо від добродушного, вайлуватого, власне, байдужого до всього на світі Іваниці можна було чекати тільки жарту та й то не самостійного, сказати б, а вже повтореного, продовженого, бо сам він не любив вихоплюватися попереду інших. Так принаймні здавалося Дулібові, якому здавалося також, що знає хлопця навиліт. Вийшло не так. Ще міг би він стримати розшалілого хлопця, коли той виривав з-за столу Манюню, міг би гукнути його від дверей, міг би... Але чомусь сидів мовчки, тільки дивився тим двом услід, як і всі в горниці. Дивився і що? Заздрив? Сам хотів опинитися на місці свого товариша? Чи спантеличений був тою несподіваною зміною, що відбулася в тихому Іваниці, який ніколи не насмілювався досі виказати свою пристрасть до жінок і коли й було в нього там десь і щось, то все те ховалося в тайнощах ночей, бо хлопець відзначався достатньою спритністю і належною боязкістю.

Дуліб почувався дуже зле. Може, навіть гірше за князя Юрія. Бо той, втративши владу над тими двома, все ж мав її тут і над цілою землею, тож міг належно розпорядитися не лише самим собою, а й усіма іншими. Дуліб же, хоч чоловік вільний і повний неповторних знань, залежав у всьому від волі Долгорукого, щоправда, маючи неуярмлену думку, але що важила тепер непідвладна думка, коли потрібні були дії?

Врятував усіх (а найперш, мабуть, самого себе) князь Юрій. Він скинувся мовби після сну або запаморочення в хворощах тяжких, блиснув очима, поспитав, так ніби нічого й не сталося:

— То ми ще заспіваємо сьогодні?

— А якої, князю? — зазирнув йому в обличчя відданими очима Вацьо.

— Про коників, може?

Князь ще не скинув з себе остаточно розгубленості, він просив помочі, рятунку, пісня могла стати таким рятунком, і Вацьо мерщій завів:

Коники іржуть князю в кінниці.

І всі підхопили тихо й сумовито:

А гусельки грають князю в гридниці,
А дівчатко плаче князю в темниці...

— Хіба ти мені плачеш в гридниці, доню? — спитав Долгорукий Ольгу, простягаючи до неї руку, але, видно, не наважився доторкнутися до княжни, кинув руку на стіл, дивився на неї, неначе на щось чуже, гріховне, вороже навіть.

— Чом би мала плакати, княже? — ласкаво озвалася до нього Ольга.— Хіба ти хотів коли мого смутку! Взяв мене до князя Івана, і ось я радію найбільше на світі! Чом би мала плакати?

— Ага, до князя Івана. Скоро його знайдемо. Може, й завтра.

Влетів боярин Кисличка. Рот мав розкритий, так ніби зготовлявся до крику ще здаля, однак Кисличка тільки й зумів, що виштовхнути з себе одне слово:

— Забув!

Нарешті з'явився чоловік, який надавався до відомщення за все те, що сталося з великим князем. Рятівник і жертва водночас. Долгорукий не міг пропустити нагоди, одразу скористався з неї і мерщій кинув бояринові насмішкувато:

— Що ж забув? Куди поклав торішній сніг у своєму ковчезі чи де подів десяту клепку?

— Не можу втрапити! Не можу знайти! — галасував боярин.— Сховалися, і не знайшов їх!

— Здатен хоч вивести нас зі своєї мишоловки? — знущався далі з нього Долгорукий.— Чи доведеться мені вистрибувати в оту дірку в стелі?

— Ти! — крикнув боярин, підбігаючи до своєї мовчазної й покірливої боярині і марно намагаючись зрушити її з місця: жона виявилася набагато дужча.

— Облиш жону! — підвівся князь Юрій.— Виводь нас, сказано тобі. Їдемо!

І всі підвелися з полегшенням.

— Князеньку! — склав ніби до молитви долоні боярин.— Князеньку, покидаєш мене, а як же мені з тими двома?

— Виводь! — мовби не чуючи, гукнув Долгорукий.

— Що маю робити? — допитувався Кисличка.

— Поспитаєш їх самих,— засміявся князь.— Коли захочуть тебе слухати. Та... коли знайдеш їх.

— Ох, забув усе! Позабував усі проходи й переходи. Старий став. Утекли. Сховалися.

Він бурмотів і бурмотів, ідучи поперед князя, коли ж у відчинені двері вдарило білими снігами й морозом, Кисличка ніби аж зраділо кинувся до князя Юрія:

— А може, втекли вони геть? Князеньку, скажи.

— Не бігав за ними. Та й що тобі до того?

— Тоді б не осквернили мені ковчега.

— Хіба сам не оскверняв многожди з бояринею своєю! Та, мабуть, і дівок сюди водив. Хвалився ж заплутаними переходами, які лиш сам знаєш! Ховав дівок?

— Свят, свят, свят, князеньку! Гріх подумати!

— Ну, а ті гріха тобі не зроблять. А коли й зроблять що, то хіба воїна для мене!

Тим часом виводили дружинники коней, витягали сани, похід лаштувався далі, боярин Кисличка відчаєно позирав на скорі приготування, мабуть лякаючись лишатися в ковчезі наодинці з молодими, від яких не знав, чого сподіватися, тому сподівався найгіршого.

Дуліб ще й досі не вірив у справжність того, що сталося там, нагорі, хотілося йому, щоб усе обернулося на жарт, але Іваниці не було, вже підвели лікареві його коня, вже всі посідали, він теж мав сісти і їхати далі поруч з Долгоруким, який позирав на Дуліба з нетерпінням і деякою злістю.

— Не можу лишити товариша, князю,— сказав Дуліб.— Дозволь підожду його. Наздоженемо тебе згодом.

— Здається мені, не згадав він свого товариша, коли біг до дівки,— Долгорукий чимдуж намагався не виказати свого гніву, ховав його за насмішкуватістю.

— В такому ділі нікого не згадують.

— Знаєш по собі?

— Повинен знати. Я ж бо лікар.

— То ось, лікарю. Поїдеш зі мною. Бо вибрався в цю дорогу заради тебе. А той, коли схоче, наздожене сам. Слід покаже, куди має бігти. Вовки його не візьмуть, ніякий звір такого не загризе — не лякайся.

— Терпеливий ти, князю.

— Довго князюю — тому й терпеливий.

— І великодушний, кажу без лестощів.

— Міряєш мене на справах дрібних. Чи ж слід тут аж про великодушність?

— Жінки — то не дрібне. В них солодкий сот вічності.

— І про це знаєш?

— Я ж бо лікар, князю. Ще сказано про них у книгах: «Вся слава дщере цареви внутрь».

— То ж про царських дочок.

— А всі жінки з роду царського. Народжують і царів, і королів, і князів.

— Хочеш мене виправдати, лікарю?

— Зрозуміти хочу.

— З жінками завжди втрачаєш глузд. Є в них щось од диявола. Недарма кажуть, що коли бог узявся сотворити жінку, то сотворив у ній живіт, утробу і все солодке та приємне, що ж до голови, то не захотів братися за це діло і віддав його сатані. Відтоді щоразу темрява поражає розум у чоловіка, коли той наближається до жінки.

Дуліб мовчав, бо хіба ж не затьмарився йому колись розум від самого тільки голосу Маріїного, від її погляду, від пахощів її тіла? Не міг виступати суддею ні князевим, ні свого баламутного товариша Іваниці.

Вони вже їхали поряд і не озиралися назад, на незграбний, безглуздий ковчег, ніхто не озирався. Вацьо, вловлюючи за-

гальний настрій, завів пісню: «Ой раненько наш князь устав, ой устав, устав, три свічі зсукав; при одній свічі личенько вмивав, при другій свічі шатоньки вбирав, при третій свічі коника сідлав».

Пісня непомітно перейшла в іншу, нову, але знов про князя, якого люблять, кому дарують його захоплення, яким милуються: «На нім шапочка, як мак дрібненька. На нім сорочечка, як сніг біленька, як лист тоненька. Де ж вона прана? В краю Дунаю. Де вона кручена? В коня в копитах. Де вона сушена? В тура на розі».

— Пісня не про мене,— сказав Долгорукий.— Про мого отця Мономаха. Два тури метали його на рогах разом з конем. Слав на Дунай свої полки супроти всемогутніх ромеїв. Був князь великий і славний. І великодушний теж. Хоч знаєш, мабуть, лікарю, як убив він полонених половецьких ханів, зламавши слово, або як винищив люд у взятому Мінську, не лишивши там ні чоловіка, ні жінки, ні дитини. Непроста це річ — князівська великодушність, лікарю.

— Справді, непроста,— відгукнувся Дуліб.— Чиниш діла добрі і водночас із спокійним серцем спостерігаєш, як боярин Кисличка обдирає своїх людей, доводить їх до згуби, та й не самих людей, а всі землі свої. І для чого? Для химери!

— Коли не стачає мудреців, доводиться вдовольнятися шаленцями, лікарю. Опріч того, є сила, не підвладна нікому. Сила та — бог. Зачепиш боярина Кисличку, зачепиш і мого сина Андрія, і всіх єпископів, і митрополита київського, зачепиш самого бога. А князеві треба жити в мирі з усіма силами. Порушиш бодай одну якусь — і все порушиться.

Дуліб промовчав, хоч кортіло йому спитати: «Невже ж непорушність держави і міцність її доконче вимагають ще й отакої безплідної, сплюндрованої землі, як у боярина Кислички, вимагають знедолення людей, їхньої бідності, убогості, їхніх смертей від голоду й нестатків? І навіщо тоді така держава, кому вона потрібна?»

Ще довго їхали вони серед знищених лісів, по знівеченій землі, і тільки єдиною думкою втішався Дуліб: що ніколи не вернеться він у ці жалюгідні переліски, на ці пісні глини й піски, в цю суцільну безнадію. Однак знав вельми добре: ніщо не зникає лиш від того, що ти не повертаєшся туди ще раз. І від того ставало йому сумно на серці і сум побільшувався ще й через втрату Іваниці. Як поведеться той далі, що учинить? Кинув виклик самому князеві, сміливо переступив грань, яка відділяла його, простого чоловіка, від світу вищого, подолав, як сказав би краківський канонік Матвій, impendimentum conditionis, себто перешкоду становища, знехтував сором'язливістю невісти, переступив усі заповіді, а що ж далі? Можна б звинуватити, що забув про свій обов'язок, але перед ким сповняли вони обов'язок? Відірвалися від одного князя, не притулилися до другого,

бо приїхали до нього ворогами. Виїхали з одної землі, в цій землі не стали та й не могли стати її синами. Лиха доля заблуканих, відірваних від рідної ріднизни, судилася їм самотність безнадійна й холодна, як безмежні снігові поля, може, через те Іваниця й кинувся на ту теплу й вабливу безмірно дівку, що сподівався сховати в ній усі свої тривоги, страхи і непевності?

Ночувати довелося їм у лісі, бо завидна не доїхали ні до якої оселі, й ніхто не знав, чи поблизу щось може трапитися. Дружинники, нарубавши гілля, зробили такий-сякий прихисток для княжни, обвішали його килимами, запалили коло входу вогнище, і вже для Ольги був нічліг хоч і в диму, але й у теплі. Князям та Дулібові так само поставлено було курінь з ялинових лап, не так теплий, як задимлений, всі ж покотом полягали коло великих вогнищ, підставляючи до вогню то один, то другий бік, по змозі рятуючись від шкулького морозу.

Дуліб не спав, перекидався, стримував зітхання, думалося йому то про Іваницю, то про самого себе, то про князя Івана, прозваного Берладником, якого Дуліб ніколи не бачив, але чув про нього багато ще в Кракові, бо той Берладник доводився небожем Марії, виступив проти брата її, князя Володимирка Галицького, хотів захопити Галич...

Все почалося з того, що київський князь Всеволод Ольгович розбив Володимирка й примусив того заплатити йому «за труд» 1400 гривен. Володимирко всіляко хитрував, пускався на довгі перемови з Всеволодом, але скінчилося все отим страхітливим викупом. З галицького князя сміялися: «Спершу багато говорив, а тоді ще більше заплатив». Галичани, яких князь обібрав дощенту, видираючи навіть сережки з вух у жінок, не могли простити Володимирку такого приниження і, влучивши нагоду, коли він з дружиною виїхав на лови в гори, прикликали до себе на княжіння Володимиркового небожа, князя Звенигородського Івана Ростиславовича. За віщось вони полюбили того Івана, раз наважилися на такий учинок. Володимирко, довідавшись од вірних людей про зраду своїх підлеглих, кинувся до Галича, але князь Іван запекло боронився три тижні, сміливо виїздив з города, відбивав приступи Володимиркової дружини, та одного разу, захопившись занадто переслідуванням супротивників, був відрізаний від Галича і мав би загинути, однак пробився крізь полк Володимирків і, не маючи тепер куди податися, на якийсь час зник безслідно, чи то загинув, чи то став мандрівним безземельним князем, аж згодом об'явився в Берладі й у Малому Галичі на Дунаї, став збирати коло себе всіх утеклих, знедолених, відчайдушних, назбирав кілька тисяч вигонців, посадовив їх на човни, яких мали чи сотню, чи й тисячу цілу, і так попливли по Дунаю, по морю, а там Дніпром дійшли до Хортиці, бродами й протолоччю, через пороги дісталися вище, поминули Київ, добулися аж до Смоленська, де князь Іван полишив свою молоду жону з сином, також Іваном, і пішов з своїми берлад-

никами, як звано їх повсюди, служити то одному князеві, то другому, але в Київ іти не захотів чомусь, хоч і ворогував великий князь київський з його ворогом Володимирком. Цього збагнути Дуліб не міг ніяк. Та, власне, хіба мало незбагненних речей зустрів він у цій землі, починаючи хоч би з поведінки самого Долгорукого?

— Не спиш, лікарю? — почувся з задимленої темряви голос Долгорукого.

— Не сплю. Думаю. Про тебе думаю, князю.

— Хочеш знати, чом не розправився з тобою за твоє неправедне звинувачення мене в убивстві, бо й сам скоро переконаєшся до кінця, що неправедне й тяжко образливе?

— Чому не вбив нас, хочеш сказати?

— Не вбиваю людей. Затям собі. Крові нічиєї не хочу. А ув'язнити, сховати навіки від світу міг би. Знаєш, мабуть, як великий Ярослав брата свого Судислава посадив у поруб і тримав аж до своєї смерті.

— Чом же не кинув нас у поруб?

— Над усе ставлю розум у людині. Сильку он теж мав би в залізо закувати за неправду, а не можу. Бо це вже мовби й не чоловік собі, а хранилище розгалужених знань, які багатьом і не снились. Так і в тобі, подумав я, зібрано велику мудрість лікарську. Сховати тебе від світу — однаково що вбити всіх, кого можеш вилікувати, кому поможеш, в кого вселиш надію. Люди не завжди вміють побачити справжню цінність того чи іншого, так само не відкривається всім справжня велич.

— А я думав, князю, що ти гнучкий, як Ізяслав. Бо всі князі мені видавалися людьми гнучкими насамперед.

— Ізяслав гнучкий, бо хоче втриматися в Києві. А мені гнучкість ні до чого. Ще скажу тобі: Ізяслав не вміє ждати. Я ж умію. Терплячий. Переконатися міг ти вже не раз. Навіть з цими дівками переконався. Вже другу дівку в мене з-під носа забираєте. Одну відбили, не пустили до мене, другу й зовсім забрали, повели на покладини відверто. Хто б стерпів таке? А я терплю.

— Але не спиш — отже, караєшся чи шкодуєш?

— Не сплю, бо багато дум маю. Про це ще поговоримо в свій час. Давай спати, лікарю.

Він, видно, справді незабаром заснув, бо дихав рівно й тихо, як і син його Андрій, а Дуліб ще довго перевертався з боку на бік, то занурюючись у дрімоту, то знов випручуючись зі сну і мляво перебираючи думки в голові. Потім він таки заснув, але відразу й прокинувся, бо коло самого входу до їхнього прихистку бубонів щось Вацьо, який завжди лягав спати коло князівського порога, а йому відповідав хтось знайомий, але впізнати його Дуліб ніяк не міг, поки той на Вацьове бубоніння відбуркнув:

— Ти тому воняй, у кого носа нема, а в мене хоч куценький, та є!

Дуліб мерщій вискочив з-під теплого хутра, встиг саме вчасно, бо ті двоє вже стояли один проти одного наїжачені й загрозливі, готові взятися за мечі.

— Іваниця? — Дуліб вискочив з-під хутра і побачив товариша.

— Оце ж! Насилу наздогнав вас.

— Тихо, розбудиш усіх.

— Та це не я, а він.

— А ти, вацьо, не пхайся до князівського вогню!

— Оце! Вогонь від дерева, а не від твого князя.

— Годі! — рішуче мовив Дуліб.— Лягай отам десь коло іншого вогнища і досить мені колотнечі.

— Нагрівся коло Манюні, нащо йому вогнище, вацьо? — хихикав княжий розтоптувач чобіт.

— Завидки беруть?

Вони знов готові були зчепитися, Дуліб мовчки розвів їх руками, штовхнув Іваницю в темряву.

— Іди! Годі вже з тебе!

Вацьо, зітхаючи й побурмочуючи, влягався коло входу до князівського притулку.

— І чого я сюди скакав? — зітхнув Іваниця.— Таку дівку кинув! Боже! Чого я тут не бачив?

— І я не знаю,— сказав йому Дуліб і пішов спати, після цього заснув швидко і міцно.

Коли вирушили вранці далі, то Іваниця тримався оддаля від князя Юрія, поряд з Силькою, з яким мовби в чомусь зрівнявся, чи що, принаймні в очах у дружинників, для яких однаково незбагненний був і колишній монашок, наповнений чудернацькими знаннями, як міх зерном, і оцей молодий зухвалий киянин, який у своїй незалежності дійшов до відвертої сваволі, не злякавшись видерти в самого князя з-під носа, може, найсолодшу дівку в суздальській землі. Іваниці заздрили, йому співчували, водночас ставлячись із відвертою погордою, як до кожного, на кому не спочивають княжі милості, а нависає над ним гнів і загроза.

Та Долгорукий удавав, що й не помітив Іваниціного повернення. Міг би повернути все на жарт і тим зробити полегкість собі самому й усім, але чи то зайнятий був думками, чи хотів неувагою своєю довше протримати Іваницю в стані непевності, щоб карався той, ждав княжої волі, мучився від невідомості.

Дуліб не знав, що й думати про князя. До вчорашньої ночі вважав, що Долгорукому зовсім не властиве почуття мстивості, але той сам визнав, що керується в своїх учинках лише доцільністю, отже, душа його відкрита для почуттів як найвищих, так і найнижчих, а може, й підлих?

— Не договорили вчора ми, князю, темнотою. А хотів тобі сказати, що маю надію трохи помогти синові твоєму Ярославу.

— Навряд чи поможеш. То в нього від дитинства. Іноді й не

вірю, що божевільний. У божій волі тоді він мені видається весь. Мудрий і добрий. А тоді каламутиться розум у ньому ще більше й дужче.

— То не розум — каламутяться почування і збурюють мозок, затемнюють його. В кожного з нас це є, але перемагаємо темнощі, а він неспроможен. Спробувати можна внести лад йому в душу.

— Чим же?

— Музикою. Помагає віола. Помічено ще давніми філософами, що на віолі найчастіше грають люди не сповна розуму. Бо здоровий чоловік неминуче має вибрати собі в житті якесь інше, сказати б, серйозніше заняття. Та коли так, то може спробувати й навпаки? Свідомо лікувати недоумкуватих грою на віолі? Попросив я твого тисяцького Гюргія, щоб замовив купцям у Новгороді. Фрязька віола вельми помагає злагіднювати душу. Коли б ще в Києві, то швидко б дістав тобі. Тут важче.

— Сказав Гюргієві, то добуде. Він усе може зробити. Чоловік відданий.

— Тобі легко бути відданим.

— Не всі такої думки.

— Хто ж не поділяє її?

— Казав уже: боярин. Та... твій Іваниця. Мабуть, теж боярський син?

— Ні, він з простих людей.

— А я вчора подумав: боярський син. Супроти Долгорукого лиш боярин та боярські сини виступають. Запекло й послідовно, ворожнеча до могили. Ти часом не з боярського роду?

— Лікар, з лікарського роду.

— Дивись, а то їдемо до князя Івана, князь же Іван топить бояр в ополонках.

— Хіба дозволяєш убивства?

— А він мені не каже! — засміявся Долгорукий, і не знати було, жартує він чи справді той Іван Берладник такий нещадний до боярства, хоч і важко вірилося, щоб князь, хай навіть безземельний, пускався на таке.

Та спливали в пам'яті Дулібовій київські пересуди про те, як сам Долгорукий звелів убити московського боярина Степана Кучку, землю його забрав, синів малих визначив у свою дружину, а доньку Улиту силоміць віддав синові Андрієві в жони. Вбивство було загадкове, незрозуміле, комусь вельми залежало на тому, щоб зробити боярина Кучку мало не великомучеником, а Долгорукий у всій цій історії виступав у найпохмуріших барвах; і коли відверталися від нього людські серця, то не останньою причиною цього було оте давнє вбивство. Може, й сам Дуліб так легко пристав на думку звинуватити князя Юрія в убивстві Ігоревім, наслухавшись про те, як легко в суздальській землі з благословіння і втручання Долгорукого розправляються з боярами. Ну, а де бояри, там і князь. Бо хто знехтував

життям бодай раз, той не зупиниться перед розправами, хоч би які криваві вони були.

Згадуючи, як Долгорукий на його розпитування про боярина Кучку вже уникнув один раз відповіді, Дуліб обережно спробував навернути Долгорукого знову на цю колишню історію, попередивши князя, що не наполягає занадто і, ясно ж, не вимагає, бо й хто він такий, щоб вимагати; однак князь цього разу охоче почав розповідати все, згадуючи нові та нові подробиці, без поквапу, спокійно, бо ніхто їм не заважав.

Так з окремих слів, уривчастих думок і згадувань постало перед Дулібом це діло, вже доволі давнє, бо сталося кількана-дцять літ тому — час цілком достатній, щоб уже й випустити з пам'яті все або ж, навпаки, щоб усе перевернути навспак, винних забути, невинним приписати найтяжчі гріхи, істину всіляко затемнити, бо часто спостерігаємо, як мало охочих надавати істині належного сяяння і як багато хто б хотів приховати від світу ясне її обличчя.

Юрій прокладав путі повз села боярина Кучки після Мономаха, який пройшов там уперше, натрапивши на шлях, найкоротший від Києва до Ростова. Долгорукий часто зупинявся на спочинок коло впадіння ріки Неглинної в Москву-ріку, вподобав він високу, поросту густим бором гору коло гирла Неглинної, виходив на неї, милувався Замоскворіччям, широкими лугами, багатими селами, що належали бояринові Кучці, садиба якого була по цей бік річки, бо тут було вище, отже, здоровіше. Кучка із своїми людьми щоразу виходив зустрічати князя, хвалився багатствами, ще пишався вельми своїм сидінням на місці, тоді як князеві доводилося метатися по всій землі, ганяючись за вітром, немов той поганий половець.

— Добре тобі, боярине,— казав йому Долгорукий,— забрався ти в саме серце землі нашої, куди ні половець, ні варяг, ні булгарин не доскоче,— от і сидиш. А в мене обов'язок — захищати окраїни, всю землю, торгові путі.

— Я сиджу, бо натомився. Хочу пожити і не хочу, щоб мені заважали.

У Степана Кучки все було опукле: лоб, очі, щоки, груди, навіть голос рвався з нього мовби опукло — гучний бас, хоч затуляй вуха.

Юрій не зносив пихи людської, цінував тільки вміння, за Кучкою ж не було ніякого вміння, мав тільки родовитість.

— Не кричи так,— казав йому князь.

— А нам такий голос відпущено! — реготав Кучка.— Бо усе знає, кому і як. Бояринові — голос, себто груди, ієрею — черево.

— А князеві?

— Князеві, сам же казав,— ноги. Щоб бігав, землю оберігав.

— Я думав: голову.

— Голову? Нащо чоловікові голова? Щоб боліла?

Цей боярин був втіленням усього найгіршого в цьому племені: нахабства, самовпевненості, хвальковитості і чваньковитості. Ставши відомим лиш завдяки тому, що князь вибрав шлях, який пролягав крізь його землі, Кучка в безмежній самозакоханості вважав, що то він, боярин Степан Іванович, щоразу відкриває світові цього князя, захованого за лісами, за борами та пущами. Поле, де вперше зустрівся з князем, Кучка назвав Стрітенка, але вважав при цьому, що то князь повинен завдячувати йому, бояринові, й пишатися стріччю з таким славним чоловіком. Напившись, Кучка кричав:

— Який ти князь? Наш князь має бути старий і товстий!

— І я старий і товстий, коли в кожухах,— жартував Долгорукий.

Він був терплячий і лагідний з цим чоловіком, якого, власне, видобув з цілковитої невідомості, а той, замість бути вдячним за це, всіляко виказував свою боярську чваньковитість.

Всім була відома нерішучість Долгорукого, коли йшлося про чиєсь покарання,— він не любив птахів у клітках і людей у порубах, ніхто не пам'ятав, щоб цей князь звелів покарати когось смертю. Найбільше ж пишалося боярство своєю непорушністю, своїм одвічним сидінням на землі, сидінням і володінням, тоді як життя князеве, надто ж такого неспокійного і вічно невлаштованого князя, як Юрій, було мандрівне, волоцюжне. Бояри насміхалися:

— Руки довгі, а вдержати нічого не можуть!

— З довгою рукою — під церкву!

Кучка мав у собі зібране все щонайгірше від боярства, але Юрій терпляче зносив усі його вихватки, бо злагіднювало душу князеву це місце при злитті двох рік, чомусь видавалося воно йому самою серединою не тільки його власного князівства, а цілої землі руської.

Вперше пройшов тут Юрій з княгинею Єфросинією, яку називав просто Фро, і малим сином Андрієм, що мав також половецьке ймення Китан. Тому, коли набрид йому своїми хвалькуватими розбазікуваннями боярин Кучка, звелів Юрій поставити собі там двір для спочинку в путі, а що двір княжий неминуче обростає будівлями, то незабаром став він мовби невеличким городком і на честь Юрієвого сина одержав назву: Китан-город.

Але все те було на словах: і город, і його назва, бо землі належали боярину Кучці, поля називалися Куччиними, села теж Куччиними, аби знав боярин, що колись проляжуть тут по ріках путі для княжих лодій, то й річки всі він би назвав Куччиними, але ж так далеко його уява не сягала, і він щодалі більше злостився на Долгорукого, зустрічав його з дедалі більшою нехіттю, однак вдіяти нічого не міг, бо князь мав силу не до подолання.

Деякі події належать до незнищимих. Одні не існують, хоч і хотів би, хоч докладаєш усіх зусиль, щоб не падали вони

в непам'ять, а інші, часто небажані, мають властивість існувати вічно, щодалі набували розголосу. Час не владен над ними, вони живуть поза часом і всупереч йому.

Такою подією мала стати смерть боярина Степана Кучки, смерть випадкова, небажана, безглузда, як уся поведінка і все життя цього боярина; найтяжче ж у цьому ділі було те, що відтоді Долгорукого, якому не могли дорікнути ні за одне вбивство, вперто почали називати вбивцею боярина Кучки, а раз так, то й взагалі князем-убивцею.

Того літа Юрій ішов на Київ. Великим князем сидів там його старший брат Мстислав. Він кликав Юрія на закладини князівського монастиря святого Феодора, але Долгорукий не відгукнувся на запросини, бо перед цим ходив Мстислав з братами й синами на кривичів, полонив полоцьких князів з княгинями й дітьми. Юрій відмовляв Мстислава від того походу проти своїх же братів по крові, але великий князь, який заповзявся звоювати Полоцьке князівство для свого сина Ізяслава, не послухав, ще й домагався, щоб Долгорукий зі своєю дружиною також ішов на підмогу киянам. Тепер Мстислав, як стало відомо Юрієві, навіщось відправив полоцьких князів заложниками аж до ромейського імператора, чого вже й зовсім не водилося ніколи в руській землі. Тому ростовський князь ішов до Києва, щоб побесідувати з старшим братом, нагадати йому про високий обов'язок і високу честь Мономаховичів, про які той почав забувати, нагадати, до речі, ще й про те, що в перші роки утисків і немудрого керівництва завжди пожинається те, що посіяне в останні роки свободи й мудрості, натякаючи відверто на покійного Мономаха і на Мстислава, що сів у Києві, спираючись тільки на свої літа, на старшинство над братами, і не маючи більше, як виказують його дії, ніякого опертя за собою. Ще була одна вельми поважна причина, задля якої Долгорукий вибрався в далеку путь. Князь з роду Ольговичів, Всеволод, знехтувавши родом і старшинством, напав на свого стрия Ярослава, князя Чернігівського, вигнав його з Чернігова і сам сів на князювання, коли ж Ярослав звернувся за поміччю до Мстислава, з яким цілували колись хреста на взаємну допомогу, то Мстислав, не маючи охоти зачіпатися з зухвалим Всеволодом, відступився від свого хресного цілування, чого не міг потім простити собі до кінця життя, оплакуючи свій негідний вчинок. Але вже сталося, і Ярослав, вигнаний з Чернігова, старий й немічний, вимушений був сховатися в далекому Муромі. Тепер лежав тяжко хворий, може, й при смерті, через що Юрій вважав за необхідне заступитися за старого перед великим князем і, коли що, то й намовити його йти на забіяцького Всеволода, щоб вигнати його з Чернігова.

Боярин Кучка, далекий від державних клопотів і дум, зустрів князя своїм звичаєм — насмішкувато й зневажливо; знову хвалився своїм багатством і міцним сидінням на своїй землі,

хвалився красунею донькою Улитою, що вже досягла віку шлюбного, синами Петром і Якимом, котрим сповнилося по дванадцять літ; так що коли б це були якісь злидені боярчуки, то князь міг би забрати їх до своєї дружини, але Кучковичі ніколи не служили нікому й не служитимуть.

— Не зарікайся,— сказав Долгорукий.— Ніхто з нас не знає, як повернеться життя. Все в руці божій.

— Ось у цій руці! — показав Кучка величезний кулак, оброслий рудявою шерстю.— Допоки чоловік має землю і все на ній, ніхто над ним не владен, сам господь бог і той вклоняється перед таким чоловіком. Що мені? Маю поля, пущі, повно звіра в лісах. Соболі, горностаї, куниці, білки, лосі, бобр — все моє! Мої землі, мої води, мої звірі!

— Кажеш, твої звірі? Що ж — з бояринею ти їх сплодив, чи як?

— З бояринею сплодив дочку Улиту та синів Петра і Якима. Боярині нема, вмерла, царство їй небесне. Звірі ж мої, бо на моїй землі, і не переводяться й ніколи не переведуться.

— Хіба не полюєш на них?

— Полюю сам, а більше нікому не дозволено. Упіймали мої люди якось сусіда. Хоч і боярин, а чоловік без значення, бо землі з долоню! Вполював він зайця в моїх лісах. Приведено того сусіда до мене з зайцем. Він, себто не заєць, а боярин малоземельний, хотів був заговорити зі мною, як рівня. З Кучкою Степаном! Тоді я поставив коло нього двох своїх людей з сокирами і звелів йому з'їсти зайця сирим. А не з'їсть — пошаткують на капусту. З'їв! Ще й пальці обсмоктав!

— Князеві хоч дозволиш лови влаштувати в своїх лісах? — поспитав Юрій.

— Князь — мій гість.

Вони поїхали на лови, уполювали кількох великих звірів, все було гаразд, мали вже повертатися додому, як зненацька Долгорукий забачив у лісі якусь дерев'яну загорожу. Він спрямував туди свого коня. Загорожа тягнулася в обидва боки, кінця не було видно.

— Що це? — показав на пакілля рукою князь, звертаючись до Кучки, який не відставав від Долгорукого впродовж усіх ловів.

— Загорода.

— Навіщо?

— Всі свої ліси обгородив, щоб звірі не перебігали до сусідів.

— А чув про те, що я заборонив будь-які загороди? Звірі повинні вільно ходити куди схочуть.

— Мої звірі! — крикнув Кучка.— Все моє.

— Ну, так. Порозгороджували всю руську землю на загони то для людей, то для звірів. А треба усе розметати! Повалити! — звелів князь своїм дружинникам.

Він перший зіскочив з коня й, подаючи приклад, кинувся до загорожі. Кучка звалився з коня, побіг за князем.

— Не смій, князю! — загукав погрозливо.— Не руш!

Але Долгорукий не чув його галасування, він уже ламав пакілля, розхитував опору, налягав грудьми, всім тілом.

— Не руш, кажу! — заревів Кучка і, видобувши меча, заніс його над головою. Був несамовитий у своїй люті, в звіриному рику своєму, молодші дружинники поблідли від переляку, хтось із старших кинувся на поміч князеві, який не зважав на боярине ревіння й далі налягав на одну з опор загороди. З усіх, хто був поблизу, не розгубився лише княжий дружинник. Спокійний, холоднооκий, він миттю наклав стрілу на лука, натягнув тятиву, і, як тільки боярин замахнувся щосили мечем, добігаючи до князя, стріла влучила Кучці в саме сердце.

Попервах ніхто не збагнув, що сталося, тільки Юрій, коло якого впав боярин, обвів поглядом усіх, хто був поблизу, побачив дружинника з луком, спокійно підкликав його до себе.

— Твоя робота? — спитав князь.

— Так.

— Навіщо це вчинив?

— Він хотів тебе вбити, княже.

— Хотів же тільки.

— Коли б не спинив його, убив би.

— Може, погрожував? Боярин любив погрожувати.

— Бачили всі: убив би тебе, князю.

— Як звешся?

— Петрило.

— Вбив ти мого друга великого і вельми знаного повсюди боярина. За вбивство належиться тобі кара. Тяжка й сувора.

— Знаю, князю. Але рятував тебе.

— За те ж, що порятував мене від смерті, візьми отсю гривну.

— Дяка, князю.— Петрило схилився в поклоні.

— Це плата мала за порятування від смерті. Гідний ти більщого. Але бачити тебе не можу тепер, бо ти вбивця. Убив чоловіка не в битві, не в чеснім бою, а підступом, збоку. Тому маєш покинути дружину. Повертайся в Ростов, покажеш гривну тисяцькому моєму Гюргію, він нагородить тебе належно.

— Дяка, князю.

— Тепер бери коня і їдь.

Бували такі випадки не раз і не два, пускано їх у непам'ять, бо князівська влада не цурається, коли треба, насильства, однак те, що легко й просто забувалося щодо інших князів, не могло тепер поглинутися забуттям, бо тут ішлося про Юрія Ростовського, або Суздальського, як він сам себе охочіше називав, щоб досадити хоч чимось вельможному боярству ростовському.

Йшлося про князя Довгу Руку, милостивого до убогих, щедрого й доброго до бідних і ненависного для бояр, одного з яких, і то чи не найславетнішого після боярства київського вбито самим Долгоруким, за його велінням, перед його очима.

З того дня й стала виростати та незначна, власне, в історії усієї землі подія до рівня незнищених, позачасових, вічних.

А Долгорукий, не надаючи значення тому, що відбулося, але й для належної науки всім іншим боярам, які б здумали піднімати руку на великого князя, звелів синів Кучки забрати й залічити до молодшої дружини, доньку ж його, Улиту, дівчину гожу й милу серцеві князя Андрія, віддав синові в жони. Землі боярина Кучки стали княжими землями, і саму назву їхню Долгорукий знищив, назвавши місцевість ту Москвою за назвою ріки.

Обмова боярська швидко пристосувалася й до цих змін, і казано відтоді, що князь Долгорукий звелів убити боярина Степана Кучку в Москві. За віщо? За непокірливість.

Але це буде згодом, а тоді Долгорукий, розпорядившись належно, попрямував далі на південь до Києва; Петрило ж, повернувшись до Ростова і ставши перед тисяцьким Гюргієм, отримав од того замість винагороди, обіцяної князем, вельми важливе, сказати б, високе доручення. Саме на той час Гюргій споряджав до Києва великий товар [1], доручений суздальському бояринові Василію. Товар мав доставити до Києва 500 гривен сріблом і 50 гривен золотом, які тисяцький Гюргій жертвував Печерській обителі на обкування раки блаженого Феодосія. Цим Гюргій хотів продовжити богоугодне діло отця свого Шимона, який жервував великі гроші на розбудування Печерської обителі, водночас виказував своє багатство, та не так і своє власне, як землі суздальської. Бо коли й не князь, а тільки тисяцький жертвує від щедрот своїх таку кількість срібла й золота, то що ж то за земля і який достаток панує в ній! Для порівняння сказати б можна, що в ті часи чеський князь платив щорічно германському імператору від своєї землі 500 гривен і 120 волів.

Боярин Василій, якого споряджено в дорогу, без особливої радості прийняв високе довір'я Гюргієве. Путь була далека й неспокійна, через густі ліси, широкі ріки, непрохіддя боліт, тому боярин Василій проклинав життя і день народин своїх.

— Чого ради дім свій полишаю,— бідкався боярин,— і ради кого в путь сю гірку шествую. Од кого ж, знов, честь прийму: не посланий ні до князя, ні до іншого якогось вельможі. Що скажу чи що возглаголю до тої корсти кам'яної, і хто мені відповість? І хто не посміється моєму безумному приходу?

Не треба думати, ніби тисяцький вибрав щонайгіршого боярина: всі вони були однакові. Тому Гюргій чимало порадів, коли

---

[1] Товар — обоз.

став перед ним Петрило, чоловік, судячи з його вчинку, відданий князеві всім серцем своїм. І ось тоді й послано Петрила разом з боярином Василієм до Києва. І Петрило, власне, мав оберігати товар від татів і нападників, відповідати і за срібло-золото, й за життя людей.

Боярин Василій мало втішився Петрилом. Він приказував, уже й вирушивши в путь:

— Нащо наш князь задумав таке багатство погубити? І яка мзда буде йому, коли гроб мертвого обкувати? Неправедно здобуте, неправедно й зужите буде.

Нарікання бояринове наштовхувало, певне, Петрила на думку трохи урвати з того, що мав би оберігати від нападів і пограбувань. По дорозі подохли їм коні, Петрило намовив Василія взяти частину срібла для купівлі нових коней і на потребу людям, геть виснаженим поневіряннями. Потім напали на товар татí, обідрали на всіх порти, забрали майже все срібло й золото, десь зник і Петрило. З'явився лиш перед Черніговом, напоїв боярина, вмовляючи того, що все залагодиться якось по прибутті в Київ. Боярин сів на коня, та впав і розбився так, що не годен був рукою двигнути. Петрило вклав його в насад і по Десні та Дніпру привіз до Києва. Коли стояли на Почайні, приїхав туди князь Юрій, який уже був у Києві з дружиною, побачив Петрила і вельми здивувався такій зустрічі; коли ж його колишній дружинник, сумно позираючи на князя, розповів про злигодні, яких зазнали вони з боярином Василієм, Долгорукий опечалився і почав думати, як помогти бояринові, що так постраждав безвинно й, сказати б, заради відданості своєї. Тут Петрило вміло підкинув князеві власну свою вигадку про сон, який нібито привидівся бояринові, коли везли його по Десні. Так наче з'явився йому вві сні сам блажений Феодосій і сказав: «Не печалься й не плач, сину. Звели, як допливеш до Києва, щоб внесли тебе в Печерський монастир, в церкву богородиці, і поклали на мою раку. На ранок прокинешся здоровим і обрящеш розпорошене тобою срібло й злото».

— Сон віщий,— сказав Долгорукий.— Так треба й зробити.

Боярина повезли до монастиря, щоб поспав він на холодній кам'яній корсті, яку так ревно проклинав усю дорогу, а князь Юрій дав ігумену 500 гривен срібла й 100 гривен золота, покриваючи тим усе, що сталося десь у таємничих пущах.

Чи приклав руку до того срібла та золота Петрило, чи урвав лиш малу частку, а чи загарбав усе,— ніхто не знає того й досі. Долгорукий не став розслідувати, бо й так би нічого не довідався. Зате мав тепер певність, що в Києві в нього відданий чоловік, і чоловік той — Петрило.

Дуліб сказав Юрієві, що знає Петрила, що мав навіть обідати в нього, але не зміг, бо квапився сюди, в суздальську землю, тому нічого певного про восьминника сказати не може, власне, й бачив його лиш на обіді у воєводи Войтишича, але й не гово-

рив з ним як слід. Здається, щось у них там сталося з Іваницею, та й те значення мати не може.

— Іваницю твого слухати не буду тим часом,— трохи спохмурнів Долгорукий.— Що ж до Петрила, то це чоловік мій. Войтишич крутив перед усіма князями. Чоловік нетвердий і підступний. Петрилові до нього чи й слід би ходити. Та, видно, заманив чимось.

— Про той обід мав би я тобі розповісти докладніше, князю.

— Про обід розповідати б слід за обідом, а не на морозі та після такої ночі, як ми сьогодні мали. Та й потім, що таке один обід? Чоловік обідає ціле життя, їсть, п'є, співає, похваляється. Діло ж робиться не за обідом.

— Але за столом часто домовляються про те чи про інше.

— Про що ж домовлявся з Войтишичем?

— Соромно сказати, князю, але обдурено мене в Києві, зазвано до Войтишича і підлаштовано так, що я сам наштовхнувся на думку звинуватити в убивстві саме тебе.

— Говорено про мене? При Петрилові? І він нічого не сказав? Не захистив від наговору?

— Не згадувано навіть твого імені. І про землю суздальську нічого. Вже за кілька день прибігла дівка Ємцева, привела якогось обідранця, і той поклявся, що чув од Сильки й Кузьми, ніби втікають вони в суздальську землю, до князя Довгої Руки. Тоді я й намірився поїхати до тебе. Подумав: знайду сих людей коло тебе — не винен. Віддалені будуть от тебе, сховані або й знищені — теж можеш бути винен.

— Ти як той римський імператор, який велів причислити свою вмерлу сестру до сонму богинь і оголосив, що стратить кожного, хто не оплакуватиме його сестри, і покарає смертю кожного, хто плакатиметься над тою, яка стала безсмертною.

— Я лиш лікар. Князь Ізяслав послав мене на це незвичне діло, яке видавалося мовби зовсім простим, а виявилося заплутаним безмірно. Сам я себе заплутав ще більше, пустившись у цю далеку путь, шукаючи мнимих убивців коло тебе.

— А тут ні по-твоєму, ні по-моєму. Один, як бачиш, у князя Андрія. Другий — у князя Івана.

— Князі обидва під твоєю рукою. Це не важить.

— Побачиш князя Івана і збагнеш, під чиєю рукою цей чоловік. Вацьо, пісню!

І дружина, хоч потомлена й невиспана, та молода й бадьора коло такого князя, який цінував уміння кожного з них і незламний дух, міцніше збилася докупи, мовби готуючись до бою, а Вацьо в нових князівських чоботях, які розтоптував для Долгорукого перед зустріччю з князем Іваном, а то, може, чи й не для самого Києва, відразу почав: «Ой ти, піченько, вечір гориш — і не вигориш. Ой ти, дівчино, вечір сидиш — і не заплачеш».

«Ой плачу я, та не чутно!» — підхопила дружина, і хоч слова були сумні, але пісня лунала весело, ведена дужими молодими

голосами, і князь і собі погудів над вухом у Дуліба: «За скрипками та за бубнами».

Після безплідних Кисличчиних земель вони потрапили в озерний край. І хоч самі озера ледь вгадувалися під кригою й снігами, але око, зболене від споглядання покалічених лісів і обдертих осель, спочивало тепер на спокійних роздоллях, втішалося прозорістю березових гаїв, мальовничими плямами зелених борів, спокійним небом над цим зануреним у тишу й спокій краєм.

— Старієш — і світ стає дедалі незнайоміший,— поскаржився Долгорукий Дулібові.— А мало б бути навпаки. Ось їду, і здається мені, що й не бував ніколи в цих місцях. А в одному переході звідси город, мною закладений, і церкви збудовані, вали насипані. Скільки разів тут був, і щоразу мовби вперше. Завжди мав у голові заповіт Мономахів: владу князівську треба врізáти в саме серце землі городами, укріпленнями, дорогами, мостами, волоками. Ось я п'ятдесят літ творив се, а тепер ніби стою осторонь, чужий чоловік, і щоразу, коли наближаюся до того чи іншого города, мною ж поставленого і заселеного людьми, не віриться, що знаний цей город, і лякаєшся, що й тебе там ніхто не знає і не захоче знати. Скажуть, як отой дурнуватий боярин: «Наш князь старий і товстий».

— Увесь в інії та в кожухах ти й справді старий і товстий, князю,— обізвався князь Андрій, вважаючи, що вже достатньо покарав батька мовчанкою за те, що сталося вчора в боярина Кислички, а може, просто не бажаючи виказувати свої незгоди з великим князем перед берладниками.

— Зі мною могло б статися, як з одним князем, що попав до розбійників,— посміявся Долгорукий.— Коли сказав їм, що князь, не повірили, але все ж зажадали від нього великого викупу. «Гаразд,— пообіцяв їм князь.— Я пошлю за викупом, вам привезуть його, але обіцяю, крім викупу, всім вам ще й шибеницю». Розбійники тішилися досхочу, бо ніщо не вказувало на те, що то князь. Ні одяг, ні кінь, ні зброя, та й сам він був не старий і не товстий. Ну, що за князь? Але прискакала князева дружина, замість викупу поставлено шибениці для веселих розбійників, і сталося все, як заповідав полонений князь. Аж тоді повірили розбійники в його князівство, але було вже пізно. Люди часто запізнюються з визнанням і вірою. Поведінку їхню важко збагнути. Один закладає городи, інший руйнує, грабує і палить їх, як Ізяслав оце десь коло Чернігова.

— Послав би ти дружину туди, отче, ніж оце маємо блукати по лісах,— осудливо мовив князь Андрій.

— Ростислав зготовляється. Та тільки чи й поможе він? Ізяслав набрав полків і від брата свого з Смоленська, і від князя Вячеслава, який через безхарактерність не може спротивитися забіяцькому племіннику. Коли треба, то прикличе ще й угрів та ляхів. А кого маємо ми? Ольговичі між собою знов розсварили-

ся. Половці взимку не вояки. Треба ждати літа. Думаю і нічого не можу надумати. Чи й поможе там Ростислав зі своєю дружиною? Ще побачимо.

— Хай би пішов з ним князь Іван. Має людей багато і людей добірних.

— Берладника бережу для себе.

— Чи не задовго бережеш?

— Не турбуйся, князю. Ждав я довше. П'ятдесят літ. Тепер рік чи два вже нічого не важать.

Уперше за всі дні їхньої подорожі показався попереду, на високому березі над озером укріплений дерев'яний город, видно, зовсім новий, бо не встигло потемніти ще й дерево частоколу, світилося здалеку над снігами жовтістю, мов воскова свічка, сизі дими прямовисно стояли над городом, здавалося навіть, що й сюди долинають смачні запахи, хоч відстань до города була чимала, і, щоб її скоротити, Долгорукий завернув коня на кригу озера, яке утворювало тут широку затоку, що над нею, власне, й стояв город.

На тім боці затоки, під самим городом, юрмилося на льоду багато люду. Долгорукий спрямував коня туди. Княжна Ольга забажала пересісти з саней на коня. З поваги до князівни весь похід зупинився, і ось уже Ольга в своїх білих горностаях, на білому тонконогому коневі, що витанцьовував під нею легко й весело, їхала поряд з Долгоруким, і в того розпромінилося обличчя, помолодшало, князь обтер рукою паморозь з вусів і бороди, поправив шолом, махнув дружині, щоб трималася як належалося, і так на повнім скоку підлетіли вони до того юрмища, строкатого й розклекотаного. Як ведеться, навстріч дружині кинулися від юрби спершу пси, потім діти, повернулося кілька цікавих голів чоловічих, бо жінок тут не було зовсім, чим і пояснюється незначна цікавість до дружини, очолюваної аж двома князями і княжною. Бо ці люди зібралися сюди зовсім не для того, щоб зважати на те, хто там їхатиме по озеру, хто прямуватиме до їхнього города. Їде — то й хай. Треба йому, то буде. А вони мали свою справу, задля неї сюди зібралися, мерзли на кризі, тупцювали, підстрибували, били себе руками по крижах, щоб зігрітися, зате почувався кожен, як у відомому прислів'ї: сам собі пан, сам собі свиня.

Зібралися не припадком, а з приготуваннями, про що свідчили коні, які вивищувалися над людським стиском, змішуючи сизе своє дихання з людським, і сани однокінні й парокінні, і розтрушене по кризі сіно, і оті пси, що розвеселено вганялися за дітлашнею.

Та що ближче вони під'їздили до того юрмовища, до високого надозерного берега, на якому світився город, просвердлював низьке сіре небо прямовисними смачними димами, що більше прислухався Дуліб до глибинного постогнування криги під кінськими копитами, то дужче вражала його неправдоподібність

і цього озера, і города, і людей, навіщось зібраних на кризі, і їхньої поведінки, і їхнього одягу.

Найперше вражав саме одяг цих людей, бо ніколи не доводилося Дулібу бачити такої строкатості, ненависності, розперезаності, недбальства. Шапки собачі, ведмедячі, вовчі, лисячі, заячі, тхорячі, баранячі, кожухи, вивернуті догори вовною, просто білі, вкриті тканинами, то коштовними, в розкричаних, геть несподіваних барвах, то дешевими, темними, як земля, взувачка — від дорогих чобіт хутряних до убогих личаків, але й тут їхні власники якось спромоглися дібрати сякої-такої прикраси, то обплутуючи білі онучі червоними верейками, то примудрившись роздобути собі цілі онучі всуціль з червоного сукна.

Всі були озброєні, виростав над юрмовиськом цілий ліс списів, кожен мав чи то меча, а чи ножа, в багатьох через плече перекинуто луки, однак і в озброєнні не було уподібнення, навряд чи знайшов би тут два однакові списи або два схожі мечі, та й по-різному ставилися до зброї власники її: один відверто хизувався мечем у коштовних піхвах, другий недбало похитував списом таким важезним, що пробив би наскрізь і вепря, й цілого тура, інші мали на собі ніж або меч як зло неминуче, ще інші геть забули про зброю, намагалися забути, бо ж зібралися сюди не заради биятики, не змагатися, не виказувати своє вміння різати, колоти, стріляти, далебі, ні! Зібралися для розваги, щоб подивитися, тільки це єднало їх усіх, таких неоднакових аж до неправдоподібності людей, над якими пролетів вітер волі, зволивши їх усіх від рабської одноманітності й ганебного мавпування, до якого завжди змушують людей утиски, нестачі, насильство.

Дивилися ж усі — і це теж належало до явищ протиприродних — на дві великі ополонки, прорубані в кризі на відстані одна від одної не вельми значній. Ополонки були довгі, чотирикутні, вони темніли між натовпом ще здаля, над ними здіймалося легеньке парування, і це все, що про них можна сказати. Ні неводів, ні рибалок, ні риби на краях — нічого, що виправдувало б наявність ополонок і ту незвичайну цікавість та увагу, що ними приковані були до прорубів у кризі очі всіх отих незалежно розмаїтих людей, які, з усього видно, не любили одноманітності, водночас підкоряючись їй у незбагненності отого стеження за спокійними продихами озера крізь темні вікна ополонок.

А може, то й не ополонки так скупчили на собі уважливість, а яскрава, червона пляма поміж ними, що вирізнялася, навіть на строкатому тлі натовпу, притягувала погляд, бентежила і вселяла неспокій в серце, щойно око запримічало її? Власне, й не пляма.

То так видавалося здаля. Але коні йшли швидко, все набувало своїх справжніх обрисів, все давалося розрізнити, і ось уже з невиразної червоності постав чоловік, муж, з усього видно, поважний, весь у яскраво-червоному, в блиску коштовної зброї

і самоцвітів на вбранні, сидів на розкладному ремінному стільчику поміж двома темними ополонками, мовби хотів од'єднатися від усіх зібраних довкола, підкреслити свою несхожість з ними, вищість, красувався не лише червоністю вбрання, а й поставою своєю, лицем, руками, всім тілом таким довершеним, що всі інші люди мали б видаватися поряд з цим чоловіком просто тваринами. Це стало особливо помітно, коли чоловік, забачивши, що наближається до нього Долгорукий з сином, донькою і дружиною, підвівся з свого стільчика і пішов назустріч великому князеві. Людська природа, на жаль, не часто являє високі взірці творення. То недоладно причепить чоловікові голову, то розідме йому черево, то руки в нього задовгі, мов у мавпи, а то закороткі, мов передні лапи в зайця, то він згорбатілий, то кривобокий, то занадто низький, то занадто високий, буває такий важкий, що чавиться власною тяжкістю, а буває вже таке легке, що й за вітром летить, мов перекотиполе. Цей же, в червоному, був мовби сама досконалість. Височенний на зріст, але мав у собі все так до ладу, що зріст і не помічався, тіло налите було йому силою і водночас зграбністю, так що він ступав легко, мов пардус, і чарував кожним своїм рухом, кожним вигином тіла, кожним помахом руки, поворотом шиї, нахиленням плеча. Довге русяве волосся падало йому з-під високої хутряної шапки мало не на плечі з такою шовковистою м'якістю, мовби було жіноче, зате борода закручена була в круті кільця, немов у ассірійського воїна. При світлому волоссі й бороді цілком несподіваними видавалися його великі чорні очі, які вражали розумом, насмішкуватістю, відвагою і щирістю,— все це вичитувалося, щойно ти зазирав у ці очі, при першій зустрічі, з одного лиш погляду.

Він ішов назустріч Долгорукому швидко, гарно, легко, нечутно, з якоюсь неповторною гідністю ніс своє неповторне тіло, з гордо піднятою головою, з напівусміхом на повних рожевих губах, і той напівусміх ледь розсував золотисті вуса, злагіднював суворі кільця войовничої бороди, була в ньому радість від зустрічі з такими вельможними гостями і водночас вичитувалася легка засоромленість за оту неуважливість юрмовища, всіх людей, які зібралися на кризі, хоч, власне, поведінка всіх тих людей, як тільки чоловік у червоному підвівся з свого ремінного стільчика, відразу й рішуче змінилася, всі погляди тепер звернулися на суздальського князя з дружиною, його ніби щойно помічено, відразу забуто про те, ради чого вони сюди зібралися, що скупчувало всю їхню увагу, тепер з таким самим зацікавленням стежили вони за тим, як зближуються, з одного боку, той високий чоловік, у червоному, і з другого — дружина, очолювана відразу аж двома князями та ще й княжною на додачу, а що Ольга могла бути лиш княжною, про це міг догадатися кожен, лиш кинувши погляд на її коня, на одяг, на те, як їхала, трималася та й на те, як дивитися на неї знов же таки отой, у червоному.

Так само для суздальців не могло бути таємницею, що отой, у червоному,— то князь Іван Берладник, бо й хто б ще міг то бути загадковий, несподіваний, волоцюжний, безстрашний, бідний, як усі його берладники, і водночас, може, найбагатший з усіх князів, бо мав те, чого жоден з них ніколи не мав і не матиме, неспроможен позбутися тягаря влади,— він мав волю, ніколи не ждав, мов той слухняний і лагідний пес, хто стане його хазяїном, а сам вибирав собі того, кому хоче служити, та й то, мабуть, не так для самого себе шукаючи служби, як для прохарчування всіх тих, хто зібрався довкола нього, збігся з усіх земель і країв, шукаючи хліба і волі, готовий за це здобути комусь і славу, коли тому треба.

Дуліб та Іваниця теж відразу здогадалися, що назустріч їм виступає сам Іван Берладник, Дуліб гарячково вишукував у Берладникові схожості з Марією, а його лікарське око несвідомо милувалося ним, відзначаючи урівноваженість, силу і здоров'я цього прекрасного чоловіка, його буйні молодощі, його безмежну життєвість, і коли б довелося дарувати комусь на землі безсмертя, то лиш отакому чоловікові, бо вірилося, що він знав би, як повестися й тоді, зумів би належно скористатися з такого дарунку. Іваниці, який почувався після пригоди в ковчезі ще досить скуто, відразу полегшало, як тільки забачив він берладницьке юрмище. Вмить поставив себе між ним, зміняв усе своє добро на розкудлану ведмежу шапку, на чудернацький кожух догори вовною, на личаки з червоними онучами, намотаними аж попід коліна, став безжурним роззявою, що йому сам чорт сват і брат, відвернувся спиною до князівської валки, бо вільний чоловік може собі дозволити повертатися до князів як захоче і чим захоче. Та щойно забачив Іваниця князя Берладника, його червоний одяг посеред білого снігу, посеред розхристаності й покошланості берладницької, він аж крекнув від захвату й від досади, що може бути на світі таке чудо, водночас збагнув він також і те, що навряд чи згодився б провести якийсь шмат свого життя поряд з таким чоловіком, бо тоді чи й дістався б йому бодай один жіночий погляд, не кажучи про щось суттєвіше.

Діти, пси і берладники дивилися, як підходить княжа дружина і як пишно, в маєстатичній повільності виступає їй назустріч князь Іван.

Усе мовчало, бо найменший звук ладен був зіпсувати урочистість цієї несподіваної зустрічі, навіть пси, пройнявшись відповідальністю хвилі, мовчки закручували хвости і так само мовчки хапали зубами за боки тих своїх співбратів, які нахабно видиралися наперед.

Першою порушила мовчанку княжна Ольга. Вихилившись з сідла назустріч Іванові Берладнику, кинувши повід, забувши про все на світі, вона заляпала своїми білими рукавичками, закричала в неприхованому збудженні:

— Князь Іван! Князь Іван!

Собачня, яка супроводжувала прибулих веселим задиранням хвостів, теж мовби зраділа разом з княжною й сипонула просто під ноги Ольжиному коневі. Кінь схарапуджено скакнув убік. Ольга схитнулася в сідлі туди й сюди, схитнулася небезпечно-погрозливо, мабуть би, впала з коня, коли б Берладник, вмить збагнувши, що діється, не скинув з себе маєстатичність і належну урочистість для повітання великого князя і не перетворився на меткого, дивовижно вправного атлета, який одним пострибом дістався до княжни, підхопив її лівою рукою, а правою рвонув вудила коневі, примусивши налякану тварину стати на місці.

Сталося це так швидко, що ніхто й не збагнув, як воно було. Війнуло тільки всім перед очима червоним, а вже тоді всі побачили, що княжна Ольга спочиває на дужій руці Івана Берладника, і почули, нарешті, його голос, стримуваний, спокійний, гідний саме такого чоловіка голос:

— Княжна Ольга?

— Я вже виросла? Правда? — поспитала Ольга.

— Просто неймовірно. Ще два літа тому ти була дитям, а тепер он яка!

— Привітайся з моїм отцем,— набираючи поваги, сказала Ольга.

— Якраз це я хотів зробити. Здоров будь, великий князю. Здоров будь, князю Андрію. Зустрічаю вас без належної поштивості, бо застали моїх берладників за роботою, тож даруйте, прошу.

Князі віталися, зсідали з коней, усіх випередила Ольга, яка білим пухнастим звірятком скотилася зі свого коня і, забувши про суворі приписи, яких неухильно мала дотримуватися дівчина її стану, перша опинилася коло Берладника.

Княжна не повинна без супроводу старших жінок виходити до чоловіків, бо хтось недоречно може пожартувати і від того вчиниться ущерб її честі,— такий панував звичай. То й що?

Ольга ще в Кідекші самотою блукала по всіх князівських палатах, ніхто не докоряв їй за те, білий камінь, здавалося, набував життя лиш тоді, коли чувся голос і сміх цієї дівчини, коли з непостережною легкістю прошмигувала її зграбна постать, з'являючись то в переходах, то в покоях, то на дворі, коли світилися довірливо й лагідно її сірі очі. Вона злагіднювала камінь і м'якшою робила камінну суворість чоловіків-князів, заглиблених у свої нелегкі думи й справи; і коли й нагадував їй іноді, скажімо, князь Андрій про високий обов'язок і про давні узвичаєння, що ними мали керуватися всі вони, то навіть він нічого не сказав, коли Ольга захотіла поїхати з ними до Берладника. До князя слави лихої, оточеного людом підозрілим, мало не злочинним.

І ось вона все-таки тут і стоїть перед самим Берладником, якого бачила лиш раз у житті, позаторік у Суздалі, куди він

приїздив до князя Долгорукого. Ольга була тоді зовсім дитям ще, хоч, коли гаразд подумати, то чимало можна б згадати прикладів, коли високорідні дівчата вже в десять років стають жонами можновладців, а то навіть вдовами. Цей час для Берладника поминув, може, й безслідно, для Ольги ж становив цілу вічність, тепер перед князем Іваном стояло вже не дитя, а дівчина, власне, княжна, що мала бути жінкою, в душі була вже жінкою, владною, сповненою пристрастей, непогамовних бажань, може, примх теж.

Сказано: на людях не піднімай очей, бо по очах твоїх відразу відгадають думки, а думки слід всіляко приховувати.

А чому б мала ховати очі й водночас думки? Думки мала чисті, як очі, а очі... так само чисті, як думки. До того ж перед нею був князь Іван, званий Берладником, який, хоч як його називай, однаково перевищував красою всіх чоловіків, яких будь-коли бачила княжна і, взагалі, яких могла собі уявити.

До розмов прислухайся, навчаючись високих слів, а не намагайся говорити сама, бо легко помилитися на свою шкоду й сором,— недоречна мова плодів не приносить. А хто це вигадав?

— Князю Іване, ти пам'ятаєш мене? — загукала Ольга, ще тільки скочуючись з коня.— Ти впізнав мене?

— Невже справді княжна Ольга? — вдав розгубленість, яка дуже йому личила, Берладник, гарно вклоняючись Ользі й підтримуючи її за руки, які вона подала йому відразу обидві, чи то вітаючись, чи то заточуючись і, щоб не впасти, шукаючи опертя.

— Ми приїхали до тебе,— мерщій повідомила вона Берладникові, щоб випередити батька й брата, хоч і так видно було, що приїхали вони саме сюди, раз були тут. Але ж почавши говорити, треба вести мову далі, а княжна не знала, що сказати ще.

У дівчини, надто ж високородної, занадто велика жвавість означає розбалуваність, яка в дорослої свідчитиме про непостійне серце.

Ольга не могла стриматися, вона крутилася довкола Берладника, її цікавило все, все, вона хотіла вмить про все довідатися, і ще й не встиг Берладник повітатися з Долгоруким і князем Андрієм, не встиг до ладу дібрати, що за київський лікар і чого приїхав аж сюди, як Ольга стрелила очима туди й сюди, змахнула білою рукавичкою до отих темних ополонок, поспитала:

— А то що, князю Йване?

— Ополонки, княжно Ольго.

— Навіщо?

— Ну,— Берладник трохи розгубився, хоч важко було припустити, щоб такий чоловік міг губитися за будь-яких умов,— у нас тут дехто хоче купатися.

— Купатися? — вона дивилася тепер у великі чорні Берладникові очі своїми сірими, добрими, ніжними очима.— Ти сказав купатися, князю Йване?

— Купатися,— повторив Берладник.

— Купатися! Ха-ха-ха! — засміялася Ольга, і тільки найпохмуріша душа не заяскріла б від того щирого, дзвінкого, майже дитячого сміху, і хто б то там згадував про суворе, мало не чернецьке правило: «Непристойно голосно сміятися, показувати зуби, як хижий звір».

— Власне, відкладемо цю забаву,— сказав Берладник, звертаючись до князя Юрія.— Даруй, князю, що затіяли ми тут своє берладницьке купання, але ж не знали про твоє прибуття. Відкладемо на інший раз, а тепер поїдемо до города та повітаємо тебе, князя Андрія і княжну Ольгу, як велить звичай і як того вимагає наша князівська гідність, хоч маю нагадати відразу, що прибули ви до людей, єдині святощі для яких — воля.

— Що мав тут робити — роби,— Долгорукий зацікавлено оглядав розкошлану юрму берладників.— Коли забава, то й ми звеселимося, спочинемо по довгій дорозі.

— Воно й не забава, а так,— Берладник підшукував властиві слова, але чомусь не знаходив, так ніби збентежився чи то від присутності великого князя, чи то цієї тоненької дівчинки в білому, такої незвичної для їхнього суворого чоловічого товариства.— Тут, князю, таке діло. Багато охочого люду прибивається до берладників, попервах ми брали всіх, бо коли ти сам, то радий кожному спільникові й товаришеві. А вже як обставився вірними людьми, то починаєш добирати собі вже лиш таких, без кого не обійдешся, бо ж зготовляєшся для служби тяжкої і, може, кривавої. Так я кажу, князю?

— Тобі видніше.

— Ідуть до мене зубожілі, упосліджені, перелякані, ледь живі, брудні, плюгаві, завошивлені, струпуваті, чирякуваті, зашмаркані, зухвалі, голі й босі, часто з порожніми руками, іноді з таким майном, на яке дозволить доля або випадок, бувають умілі воїни, а найчастіше незграбні й нікчемні. Але то все не біда, бо людину можна й навчити, й вимити, і зодягти, й нагріти та нагодувати. Важче зробити її відважною, коли в неї боягузливе серце, через що й доводиться мені вдаватися до деяких вигадок, аби визначити міру відважності того та іншого. Так і з тими ополонками. Хто хоче пристати до берладників, то має проринути попід кригою, пірнувши в одній ополонці й випірнувши в другій.

— І ти, князю, заганяєш їх в ополонки? — поспитала Ольга.

— Не заганяю — лізуть самі.

— Мов темні погани при хрещенні?

— Ні, тут з темною душею ніхто пірнати не стане. Бо й навіщо?

— І ти нам покажеш, князю? — не відставала від нього княжна.

— Коли великий князь дозволить...

— Не будемо заважати,— підняв руку князь Юрій.— Ми твої гості, князю Йване,— гості некликані, справа, задля якої прибули, почекає, ти ж роби своє діло.

— Діло не діло, а так — наша берладницька вигадка,— Берладник всіляко намагався не надавати значення тому, що відбувалося тут досі, до приїзду князів, і що мало тепер знову відбуватися, але тут була ця ніжна дівчина високого роду, мимоволі порушувався берладницький звичай не допускати до своїх справ жіноцтва, князь Іван мав навіть побоювання, що або ж збунтуються його берладники, або просто не захоче жоден з тих, що мали проринати попід кригою, лізти в ополонку, посилаючись на те, що порушено установлення, за яким жіночі очі не могли спостерігати ані їхньої ганьби, ані їхнього геройства.

— Хто там у нас ще? — поспитав голосно своїх Берладник, гамуючи розгубленість, якої ніхто в ньому й не запримітив.— Де той киянин? Кузьмо, ти тут?

— Тут,— відгукнулося голосом грубим і мовби злим, і наперед мерщій протовпився високий плечистий чоловік у гарно пошитому корзні з собачого хутра, в чоботях з такого самого хутра, в кудлатій чорній шапці, під якою круглилася величезна, як підрешітка, повісплена мармиза, якась рудяво-мідна, з полиском, неначе змащена смальцем.

— Готовий? — спитав Берладник.

— Давно! — гаркнув віспуватий і почав кидати на руки товаришів шапку, корзно, чоботи, здирав з себе одяг і взувачку швидко, сердито, рвучко, лишився в самій тільки довгій сорочці з брунатної вовни; вигляд тепер мав вельми кумедний, бо до цієї м'якої довгої сорочки аж ніяк не пасувала віспувата мармиза, не пасували товсті руки, що стиснулися в величезні кулацюри чи то від холоду, чи від злості на всіх тих, хто спостерігатиме його безглузде купання, не пасували волохаті ноги, що двома потужними стовпами підпирали це велике, незграбне, недоладне тіло.

— Стань на сінце! — гукнув хтось з берладників, бо здоровило босими ногами стояв просто на кризі, знетерпеливлено тупцював, ждав, мабуть, веління Іванового.

— Молитися будеш? — спитав Іван Берладник.

— А нащо?

— Не боїшся води?

— Чорта б мені боятися!

— Тоді вклонися князям, та й ну!

— Обійдуться твої князі...

Непоштивість цього грубого чоловіка можна було б виправдати, зважаючи на те нелегке, може, й смертельне випробування, яке його ждало. Тому на його зухвальство не зважили ні Долгорукий, ні князь Андрій, ні, ясна річ, Ольга, якій жалко було цього віспуватого й за те, що має поринати під кригу, і за те, що він такий негарний, навіть порівнюючи з усіма отими

кудлатими, розчухраними берладниками, вже не кажучи про князя Івана. Сам князь Іван, звиклий ще й не до такого і знаючи гаразд, що все забудеться, як тільки отой чоловік булькне в холодну воду, трохи відступився, щоб гостям було видніше, і, припрошуючи й водночас повеліваючи, наставив на віспуватого простягнуту руку, повернуту долонею догори, так щоб великий палець вказував просто на ополонку. Мовляв, стрибай, пірнай і або ж згинь навіки під товстою озерною кригою, або ж вирінай он там і стань нашим до кінця.

Але з Берладникових припросин скористався не той, у вовняній сорочці, й не князі, що просунулися ближче до ополонки, щоб було видніше,— проскочив, продерся крізь дружину круглоголовий, круглоокий Силька, забіг наперед віспуватого, заступив його шлях до ополонки, налякано крикнув:

— Кузьмо, куди?

— Повилазило? — одгріб його вбік своєю важкою рукою Кузьма, але щось його зацікавило в цьому зодягненому мало не по-князівськи молодику; ще й не вірячи, але вже впізнаючи, він спитав:

— Силька?

— Я ж, Кузьмо, я! До тебе приїхали всі князі, а ти ото під лід?

— Вирину.

— А коли...

— Сказав — вирину! Одійди!

— Хоч сорочку скинь — заплутаєшся ж.

— Без сорочки застуджуся. Одійди!

— Кузьмо!

Але той відгорнув Сильку з дороги й з розгону шубовснув у чорну воду, аж виляски пішли.

— Оце! — зітхнув Іваниця, що стояв коло Дуліба, переводячи погляд то на Івана Берладника, то на того божевільного Кузьму, який згодився лізти під кригу, а тепер ще й дивуючись безмірно, збагнувши, що мають вони перед собою саме того київського Кузьму, задля якого добивалися сюди аж з самого Києва.

— Невже той самий Кузьма, Дулібе?

— Ти ж бачиш,— спокійно відмовив Дуліб.

— А як не вирине?

— Не вирине — винен.

Однак Кузьма виринув. Залиплий чуб затуляв йому очі, патьоки крижаної води дзюркотіли по вісповинню, він відпирхувався, незграбно виляпував руками по воді, ще мовби брався плавати, чи що, йому загукали звідусіль:

— Вилазь!

— Хапайся за кригу!

— Забирайся в кожуха!

— Жени до города!

Але Кузьма не слухав нікого, плавав собі далі, аж поки підійшов до ополонки Іван Берладник і промовив одне-єдине слово:

— Прийнятий.

Тоді Кузьма вмить вихопився на кригу, накинув просто на мокру сорочку одяг, просунув ноги в свої собачі теплі чоботи, проковтнув чашу якогось питва, поданого йому від саней, і чимдуж кинувся бігти до города.

— Кузьмо! — закричав йому вслід Силька.— Куди ж ти, Кузьмо?

— Хай біжить,— сказав Берладник.

— І тобі його не жалко? — спитала княжна Ольга.— Мокрий, на морозі.

— Поки добіжить — зігріється.

Князь Андрій тим часом прикликав до себе Сильку.

— Не годилося тобі галасувати тут.

— Князю, це ж Кузьма! Той самий київський Кузьма, задля якого...

— Міг би сказати спокійно й поштиво.

— Я злякався: а коли втоне? Тоді що?

— Гаразд, іди. Лікарю, бачив свого звинуваченого?

— Здається,— відмовив Дуліб.

— Чом же не затримував?

— Розпоряджається всім великий князь Юрій.

— Ні, ми лиш гості, хазяїн тут князь Іван,— обізвався Долгорукий.— Не годилося б відразу вести мову про справи, князю Йване, але саме той чоловік, що ми його шукаємо, щойно став перед наші очі.

— Хто ж він? — Берладник питав не тому, що не здогадувався, а для підкреслення того, що справді він тут хазяїн і без нього ніщо не діятиметься, хоч би на те була найвища воля.

— Той самий Кузьма, який піддавався випробуванню твоєму.

— Ще вчора цей чоловік був сам по собі,— сказав Берладник,— віднині ж він залічений до моїх людей. Нікому не належить. Ніхто над ним не владен.

— Лікар прибув аж з самого Києва, щоб знайти цього Кузьму й допитати його про вбивство князя Ігоря. Знаєш про смерть Ігореву?

— Чув. Але Кузьма тепер берладник. Вирвався з колишнього життя, покінчив з ним, починає життя нове. Чи ж наважиться хто порушити цей початок, втрутитися, знехтувавши нашою волею?

— Є річ, що стоїть понад усім,— зауважив Дуліб, який досі спокійно слухав, не втручаючись у князівські перемови.

— Що ж то? — поцікавився доволі мляво Берладник.

— Істина.

— Не бачу видимого зв'язку між істиною і сим Кузьмою,

— Існують сув'язі приховані. Обов'язок наш — відкривати їх.

— Та не тут, на кризі, коло ополонок,— всміхнувся Берладник.— Запрошував я гостей відразу до города, тепер шкодую, що запрошував не так, як слід. Вже нас там жде трапеза, хоч і без розкошів князівських, але щира і в теплі та дружбі.

— Ми поїдемо в твій город! — мовби не вірячи, вигукнула княжна Ольга. Біла хутряна шапочка збилася в неї набік, і хвиля мідявого волосся вирвалася на волю, упала на плече Ользі, сяйнула довкола таким пронизливо-дівочим і щасливим теплом, що Дуліб аж стрепенувся від несподіваної думки: «Та вона ж закохана в Берладника!» Однак відразу й відігнав од себе ту думку. Поміг йому ще й Іваниця, який торсав за лікоть Дуліба вже, мабуть, тривалий час, видно, дивуючись, що лікар не зважає на те торсання, заглиблений у свої розмірковування. Бо коли Дуліб нарешті глянув туди, де був Іваниця, то побачив таке, що забув про все на світі.

Іваниця роздягався. Так само швидко, рвучко, запекло, як і Кузьма перед тим, кидав просто на кригу своє вбрання, стрибаючи на одній нозі, стягав з другої чобіт, був уже без шапки, ще тільки й мав на собі що порти та сорочку.

— Іванице! — гукнув Дуліб.— Що ти?

— Потримай-но, лікарю, мої порти, щоб не примерзли до криги, поки я обернуся.

— Ошалів!

Берладники весело загукали до цього добровільного пориальника:

— Гей, приблудо, дівка ж тут!

— Сором долонею прикрий!

— Відмерзне!

Іваниця метнув з себе сорочку, затуляючи соромне місце долонею, розкарякувато підбіг до ополонки і шелеснув у воду, пішов углиб каменем, мовби намірявся втопитися. Та відразу й виринув у другій ополонці, подерся на кригу, так само сором'язливо затуляючись, розкарякувато побокував до Дуліба, вхопив сорочку, ніяк не міг просунути в неї голову, здивувався:

— Оце! Ніхто й попити не дає?

— Дайте йому чашу,— звелів своїм Берладник, і тоді ті, що були коло санного припасу, мерщій піднесли Іваниці аж дві чаші з питвом; і він пив, мов кіт, відпирхуючись, водночас з вистрибами надягав на себе порти.

— Навіщо ці витівки? — суворо спитав Дуліб, подаючи Іваниці чобіт.— Ошалів, чи що?

— Всі ми шаліємо час від часу.

— Не за тим їхали сюди.

— Хіба для цього вибираєш місце?

Іваниці цокотіли зуби, він ніяк не міг втишити дрож, що проймав йому все тіло.

— Побіг я, лікарю. Треба зігрітися.

Іваниця помчав крізь натовп, який розступався, пропускаючи цього київського відчайдуха, регіт супроводжував його, аж поки він вирвався на вільний простір. Сміялися й князі немало, а Долгорукий, впіввуха прислухаючись до розмови Дулібової з товаришем, недбало поспитав лікаря:

— Що він там про ковчег?

— Щось йому там сталося.

— Від добра під кригу не лізуть.

По тому сідали на коней, щоб їхати до города.

Іваниця ж тим часом уже добігав до брами. Забув і про ополонку, й про крижану воду, і про своє поринання попід кригою, коли світ над тобою набув русалково-зеленої безнадійності, серце зайшлося, віддих перехопило і вже й не віриш, що десь є свіжий вітер, потріскування морозу, жовтувате сонце над пущами, жіночий сміх. Але ж проринув, і вискочив на лід, і ось тепер мчав, мов молодий веприк, до города, задихався вже не від крижаних стисків озерної води, а від надміру тепла, що не знати звідки й бралося в Іваниці. Він розхристався до самого пупа, тепло бурхало з нього, мов з горшка, в якому кипить вода, зсунув на саму потилицю шапку,— тепло проривалося мовби й з голови, але ще більше назбирувалося в нього під шапкою, десь на потилиці, він пересовував шапку на бігу,— нічого не помогало.

— Оце! — подумав Іваниця.— Так і вмру від бігу. А станеш — замерзнеш на хрящ.

Прибрамні берладники не зупинили його. Раз біжить мокрий, виходить, чоловік побував в ополонці, отже — свій. Іваниця не питав їх про Кузьму, бо й так сподівався довідатися вже вскочивши в город, а почни розпитування коло брами, то ще викличеш підозру і розпізнають, що ти чужий, тоді весь його замір здасться ні на що і вийде, що прийняв він крижану купіль просто заради власної дурості.

Та влетівши в город берладницький, Іваниця відразу й пошкодував, що не вдався до розпитувань уже при брамі. Город, власне, й не город був, а щось таке, чого Іваниці в його мандрах ще не доводилося ніколи бачити. Тут все було не так. Щоправда, було торговище. Починалося, власне, від самої брами й тяглося мало не до протилежного валу. Посеред торговища, точніше великої площі, стояла церква, теж, як мало не в кожному порядному городі, але ж яка церква! Не дерев'яна, стара або нова, пишна чи убога, а з білого каменю, вся в химерному різьбленні від самої землі аж до верху; навіть у Києві не бачив Іваниця таких церков, а вже в Києві, здавалося, повинно бути все, що є на світі білому. Та не церква привертала увагу Іваницину, він чи й глянув на дім божий хоч упівока, не до білого каменю й не до різьблення йому було; хотів знайти Кузьму, а де його міг тут знайти, цього вже ніхто б йому, мабуть, не

сказав. Почати з того, що ніде не бачив Іваниця жодної душі. Ні людської, ні собачої. Так ніби все, що жило й мало жити в цьому городі, вийшло отудиць на лід, зібралося там довкола Івана Берладника, а тут лиш невидимі духи топили печі, пускаючи в зимове холодне небо теплі сизі дими. А печі? Іваниця вважав їх завжди належністю людського житла. То де ж воно в цьому городі? Ні тобі хиж, ні багатих дворів, ні княжих палат, площа обставлена якимись довгими присадкуватими будуваннями, схожими чи то на стайні для коней, чи на якісь тимчасові притулки для дружини, як то іноді ставляться в далеких походах, коли виникає тривала затримка. Однак тимчасовості тут не було, бо все будоване з міцного, надійного дерева, мало на собі сліди прикрашання, якесь теж ніби різьблення довкола дверей і вікон, затягнених прозорим болонням, але все було таке безнадійно однакове, мовби споруджене й не для житла людського, а для нічних блукань сновидам. І над покрівлями всіх цих схожих одне на одне будувань однаково прямовисно здіймалися однаково теплі дими, отже, там хтось сидів і підкладав дров у вогонь; не добереш, де є люди, а де нема. Скрізь вони є, тоді де ж шукати Кузьму?

Іваницю пойняв відчай. Всі його хитрощі гинули марно. Кидався в ополонку, несамовито мчав до города — навіщо? Що мав робити далі? Хіба що бігати довкола білої кам'яної церкви? Крутитися довкола церкви до цілковитого знесилення, до вичерпаності остаточної, крутитися, поки приїдуть князі, приїдуть берладники? Щоб переконалися вони, що цей молодий киянин там, коло ополонки, лиш почав дуріти, а вже здурів зовсім коло церкви, крутячись довкола неї, мов та нещасна вівця, що на неї напав крутець? Від думки, що на нього може напасти смішна овеча хвороба, Іваниця трохи розвеселився. Покрутишся, то й викрутиш що-небудь. Це вже так. І він справді подався до церкви з наміром побігати довкола неї, бо десь же є тут живі люди і не може бути, щоб ніхто не зацікавився шаленим чоловіком, який безпричинно (так наче може бути для цього причина?) крутиться довкола церкви, бігає до знемоги.

Бігати йому, однак, більше не довелося, бо з якихось дверей несподівано вийшла жінка, чи то щоб справді подивитися на Іваницю, чи просто в своїх потребах, чи щоб показати цьому зрозпаченому чоловікові, що тут є живі люди (хоч і звідки б вона довідалася про Іваницин розпач?). Та як би воно не було, але Іваниця зрадів цій жінці так, як ще ніколи не радів. Він кинувся просто до неї, не встиг роздивитися, чи стара вона, чи молода, чи гарна, чи не дуже, запримітив лиш, що відзначалася жінка неабияким здоров'ям і гожістю; вона теж не могла, ясна річ, належно поцінувати Іваницю, бо хіба ж упізнаєш всі його гідності в цьому червоному, мов варений рак, захеканому, з витріщеними очима чоловікові того київського бабія, який звабив не одну й не дві. Ну, та менше про це. Хто там знав про

Іваницині успіхи в жіноцтва десь у далеких теплих краях? Йшлося про інше. Для жінки Іваниця був просто ще одним з тих, що покупалися сьогодні в ополонці, для нього ж ця жінка стала порятунком.

— Де Кузьма? — крикнув Іваниця.— Кузьма де?

— А там,— сказала жінка, показавши поза церкву на таку саму будівлю, коло якої оце стояла.

— Кузьма там? Там? — повторював, мов п'яний або як мала дитина, Іваниця, і жінка подивилася на нього з усмішкою, співчуваючи і, видати, подумавши, що йому трохи перевернулося в голові од того небезпечного купання. Бо тут бувало, мабуть, ще й не таке. Не всі прибігали до города, декого привозили на санях, дехто ж так і не виринав, пірнувши під кригу.

— Там, там усі,— заспокоїла жінка Іваницю, і він помчав туди, на бігу дивуючись, де тут могла взятися жінка, й геть випустивши з виду отих численних дітей там, на кризі. Адже раз є діти, то повинні бути й жінки. Хоч не вірилося, щоб жінки змирилися з такими одноманітними будівлями, в яких можуть замешкувати тільки байдужі чоловічі душі. Жінка завжди хоче власного гнізда, і кожна прагне влаштувати те гніздо по-своєму, зробити його відмітним. Чоловіки ж, які, по природі своїй, повинні прагнути до величі, не зважаючи при тому на дрібниці, могли цілком вдовольнятися незвичайним цим городом, ось чому Іваниця, може, вперше в своєму житті подумав, що іноді присутність жінки видається недоречною, коли не вжити вислову різкішого.

Але ця жінка врятувала його від непевності, він був вдячний їй, як завжди вдячний був жінкам, може, починаючи від самого свого народження, коли вдячність свою висловлював несвідомо, простим криком, об'явленням про свій прихід на світ.

Він добіг нарешті туди, куди йому показано, ввірвався в приміщення, задихнувся від диму й від густого, пропахлого чоловічим потом і задавненим брудом повітря; в двох кінцях довжезної, переперезаної трьома настилами полатей для спання хоромини топилися печі,— одна, коло самих дверей, топилася мовби сама по собі, ніхто не підкладав дров, ніхто не дивився на вогонь, ніхто не сидів поблизу, зате коло другої півколом сиділо навпочіпки кілька берладників, здається, всі вони сушилися після крижаної купелі, від усіх парувало й мовби навіть диміло.

Іваниця пішов до гурту. Кузьма сидів посередині, найближче до вогню, просто навпроти отвору печі; його віспувате лице лисніло від поту, червоні відблиски полум'я робили його ще зловіснішим, ніж там, на кризі; в кожній віспині збиралася загрозлива чорнота; Кузьма саме сміявся з чогось, і рот йому, широко відкритий, теж повнився чорнотою, кожен, поглянувши на такого чоловіка, мимоволі б вигукнув: «Ось злочинна мармиза!» Іваниця бився крізь ліси, перебирався через води, долав відста-

ні, мерз на морозах, зазнав і ганьби, і злигоднів, і все те лиш для того, щоб опинитися коло цього зарізяки, так ніби був йому братом або товаришем по крові й по зброї.

Іваниця сміливо штовхнув плечем Кузьму, вмощуючись поміж ним і невисоким вузькооким чоловіком, який теж, видно, купався, бо сидів у самому спідньому одязі, ще й не висохлому як слід.

— Посунься,— до Кузьми сказав Іваниця.

— Мостись,— байдуже мовив Кузьма, не зворухнувшись з місця, так що Іваниця всунувся між них завдяки тому, що потіснив трохи від вогню хитроокого чоловічка.

— Мерю мого не тривож,— мляво порадив Кузьма.— Він мене рибу навчив ловити. Я його спис кидати навчив, а він мене — рибу ловити. Тепер князь Іван піде на війну, я свого мерю пошлю, хай він кидає спис, а я зостануся рибу ловити.

— Рибу ловити,— повторив меря, хитро скалячи око і, видно, гаразд відаючи, що коли й зостанеться хто ловити рибу, то не Кузьма, а він; Кузьмі ж на роду написано метати списа та ждати, поки хтось проб'є списом і його самого.

— А ти як? — поспитав без цікавості Кузьма Іваницю.— Прибіг звідки?

— Нізвідки,— сказав Іваниця.

— Нізвідки, чадо, можуть самі янголи господні прилітати,— втрутився ще один берладник, волохатий, з несамовитими очима, в яких п'яно хлюпалися полиски вогню,— бо господь бог всюдисущий і янголів розсилає звідусіль, отож і нізвідки.

— Ти що — попин? — здивувався Іваниця.

— Вгадав! — вигукнув волохатий.— Дивись, який тямковитий отрок! Ніхто не вгадує, а цей...

— Та від тебе ладаном тхне ще й досі,— сказав Іваниця. Кузьма зареготав гучно й охоче.

— А ладаном же ж! — схлипуючи од сміху, промовив він.— Мій меря й не чув, що воно таке, той ладан. А я в своєму...

Тут він прикусив язика, знову з підозрою поглянув на Іваницю.

— Щось не згадаю твоєї пики. Звідки прибіг?

— Сказано ж: нізвідки! — так само грубо відповів Іваниця і звернувся до попина: — То як же ти тут, отче, опинився? І в ополонку стрибав хіба?

— Купіль, чадо, очищає і освящає, і... Забув! Жив у городі вельми знаному, сказати соромно, в якому городі жив і серед яких людей... Не забув, а...

— Пропився наскрізь,— сказав Кузьма,— пропив і порти, і пам'ять свою... Вже й імені свого не згадаєш...

— Все згадаю, чадо, все можу, а... І знаю за що... Бо вінчаючи, водив молодих довкола налоя не тричі, як заповідано, а вісім разів... Щоб довше жили в шлюбі... Не три, а вісім!.. Вигнано мене, а за віщо?.. що не три, а вісім?

— А я, знаття,— перебив колишнього попина ще один з тих, що сиділи коло вогню, худий і жилавий чолов'яга з чіпкими пальцями, якими відламував скіпки від поліна, відкидав їх геть, відламував нові та нові,— я, знаття, брався, так і сяк брався, а як воно помагає? Цього не знає ніхто. Ну, я не знав, знаття, також. А тоді думаю: а висмоктати? Коли чоловік, знаття, недужий, спробувати, знаття, висмоктати з нього неміч.

— Чим же ти її висмокчеш? — спитав Кузьма.

— Губами, знаття. Береш у рот собі камінець, вибираєш, знаття, в того чоловіка на тілі не найпаскудніше, знаття, місце і смокчеш. Тоді гризнеш себе за язик або за губу, знаття, щоб на камінці позначилася кров. Випльовуєш, знаття, кажеш: ось твої хворощі. Той собі й видужує, коли не вмре, знаття. Бо, хто не вмирає, той одужує, знаття. А хто не одужує, той умирає.

— Це так,— згодився Кузьма.— Тут не брешеш.

— Чом би мав брехати, знаття? Скажу й про свиней. Почали свині дохнути. Сюди-туди — дохнуть. Звечора хрюкає, а за ніч кувік, знаття, й кінець. А народ темний і похмурий, знаття. Зібралися старі, бородами, знаття, потрусили — і на мене! Напускаю, знаття, на свиней чари. Кінець би мені, знаття, й одразу, та старі не помирилися. Одні кажуть: «Спалити», другі: «Втопити», треті: «Повісити!» Та й повісити ж, знаття, як: чи догори ногами, чи за шию? Бачу, знаття, не викрутишся. Тоді кажу: моя робота. Насилав чари на свиней. Убивав, знаття. Як убивав? Чарами. Чим же насилав чари? А пір'їною. Якою ж? А такою й такою! Де пір'їна? Схована. Ага, знаття, покажи, де схована. Веду, знаття, туди, веду сюди, нема пір'їни. Ні півень, ні курка не загубили ніде. Ну, кажуть, то де ж причандалля твоє чаклунське? Поліз у дерезу. Там кури кубляться найчастіше, знаття. Обдряпався весь, знайшов пір'їну. Мені кажуть: он біжить пес, убий! Кинув я, знаття, пір'їну, вона впала мені до ніг, а пес побіг. То ти брешеш, кажуть. Не брешу, знаття, а тільки пір'їна вбиває свиню, а пса не бере. Тоді випустили свиню. Вбивай! Метнув пір'їну, а вона, знаття, впала мені до ніг, свиня ж побігла. Тоді кажу: каюсь, пішла від мене вся сила. Нездатен нічого зробити. Мене, знаття, відпустили. Раз безсилий, то нащо ж убивати? Побіг і прибіг, знаття, аж сюди.

— Брешеш,— сказав шорстко Кузьма,— не свиней ти вбивав, а двом бояринам горла перерізав — ось які твої чари! Думаєш, не знаємо! Тут про всіх все. Для того й в ополонку кидають. Тоді все йде під лід. Ніхто не видобуде.

— Нащо ж видобуваєш? — спитав Іваниця.

— Гріємося, то й виходить з нас. І з тебе вийде. Прибіг звідки?

— До тебе прибіг...— сказав Іваниця.

— До мене? Може, поцілувати?

— Може.

— А ти спитай мого мерю, як я кидаю спис. Пропаде охота до цілувань. Та й морда шорстка, як тертушка. Бачиш?

— Бачу.

— Тут у нас ніхто не криється. Звідки прибіг і чого. Меря он мій дуже хотів навчитися кидати списа так, щоб вепря навиліт пробивати. Прийшов, я навчив.

— А той он? — показав Іваниця на ще одного бродника, сумовитого гарного чоловіка, що похнюплено позирав на вогонь у печі.

— Гей ти,— звелів тому Кузьма,— скажи цьому пташкові, як сюди попав.

— Та-а,— махнув той рукою,— од жони втік.

— Як то можна? — не повірив Іваниця.— Хіба від жон утікають?

— А від кого ж тоді утікають? Аби ти бачив, чоловіче, яка в мене жона була, то ти б від неї втік, ще й не забалакавши! Отут і поживеш, поки бабви немає.

— Бачив жону,— сказав Іваниця.— Тут у городі й бачив. І дітей там на озері повно.

— То трохи від старих бродників,— встряв у розмову ще один з тих, що сиділи коло вогню, чоловік невиразний, метушливий, непевний у всьому, навіть у словах,— не так і старих, як давніх, а ми бродники молоді, себто свіжі, ще не засмерділися, га, Кузьмо?

— Кий я тобі Кузьма? — промуркотів той.— Ти ось скажи, як сюди приteліпався, звідки й хто, хай оцей приблуда впевниться, що не маємо таємниць і душі наші нарозпашку.

— Утік, бо продражнили царем Соломоном. Дихати не давали. Здрастуй женившись, та ні з ким спать. А чого Соломоном? Боярин наш — веселий чоловік дуже. Як зима, так він і облаштовує Соломонову гру, здрастуй женившись. Береться гірка снігова, вистеляється по боках червоним сукном, для боярина й гостей, та ні з ким спать! А кругом баби снігові, та ще в буряковому квасі все для краси, здрастуй женившись. І на самій горі сідає сам цар Соломон, та ні з ким спать. Сидить увесь у золоті, ще й сам на золоті. Боярин і шукає, здрастуй женившись. Шукає, хто б украв з-під Соломона золото, а його б та впіймати. Впіймають, а ні з ким спать. Тоді й ставлять перед царем Соломоном, а той бере й судить, здрастуй женившись. Судить так. Роздягти тебе догола, насунути на голову дерев'яну шапку, прив'язати на спину ведмежа і пустити поміж двома рядами смердоти, а в кожного із смердів мітла, та ні з ким спать. От і женуть тебе в цій дерев'яній шапці з ведмеденям на спині крізь оту смердоту, і кожен шмагає тебе по жижках і ще по дечому, а боярин і гості його заходяться від реготу, здрастуй женившись. А що за все маєш? Кожуха старого від боярина та, може, чоботи розтоптані. Ну, ні з ким спать, ніхто й не хотів бути шмаганий по жижках та ще по дечому, здрастуй женившись,

а я взяв та й спробував. Продражнили царем Соломоном, дихати не давали! Взяв та й утік, та ні з ким спать.

Сміялися всі, тільки Кузьма хмурнів дедалі більше.

— Брешеш і ти,— кинув останньому оповідачеві.— Ніякий ти не цар Соломон, а грабував бояр, а тоді й сховався сюди. Може, в ушкуйниках на Волзі бігав.

— Та я плавати не вмію! — вигукнув злякано той.

— Нащо тобі плавати? Ти на березі ждав, поки лодії купецькі пристануть. Тоді й лупив.

— Давай-но відійдемо від вогню,— сказав неголосно до Кузьми Іваниця.

— Чом би мав відходити? Мені й тут тепло.

— Хочу тобі щось сказати.

— Кажи при всіх. Всі ж тобі розказували, то й ти всім.

— Ти не розказував.

— А тобі що? Може, хочеш, аби відметелив тебе як слід? Можу.

— Не грозися. І так знаю про тебе все.

— Що ж ти знаєш?

Кузьма все-таки підвівся й ступнув у глиб притемненого помешкання, під низькі дубові лежні, під брунатне, як його повісплене обличчя, могутнє дерево, сам ставав мовби деревом — міцним, спокійним, байдужим. Але відійшов од вогню, від усіх — отже, лякався чогось!

— Що знаєш? — повторив, коли відійшли, просичав Іваниці просто в очі.

— Те, що ти син Ємців.

— Небагато ж.

— І що сестра в тебе — Ойка.

— Бреши далі.

— Воєводу Войтишича знаю.

— А Ісуса Христа?

— Про Христа тільки чув, а от ігумена знаю. Ананію чув?

— Хотів мені про це в ополонці сказати?

— Не застав тебе в ополонці.

— То прибіг сюди?

— То прибіг аж з Києва, та й то нічого.

— Ноги є, чоловік і бігає.

— А ти на конячих. Та й не на чотирьох, а на восьми. Бо дав тобі Ананія ігумен аж двох коней.

— Так, бреши.

— Біг же я за тобою, щоб ти не виказав себе.

— Кому ж, пташечку?

— Питатимуть тебе князі, як ви з Силькою вбивали князя Ігоря, то ти відмовляйся від усього. Силька тебе продав у всьому, так і знай.

— Ага, вбивали?

— Удвох з Силькою. Коли ж відмовишся, на самого Сильку впаде звинувачення.

— Князя вбивали?

— Ігоря. В Києві.

— То я ж тобі покажу, як убивав! — заревів Кузьма, і не встиг Іваниця й зворухнутися, як, ухоплений за комір сорочки дужими руками, опинився перед самим обличчям дружинницького сина, обличчям, треба відверто сказати, геть непривабливим навіть за обставин спокійних, а тепер дуже схожим на всі ті зведені докупи пекельні жахи, що їх повсюди обіцяють священики для ймовірних грішників і невірних.

— Пок-кажу! — просичав ще Кузьма й поволік Іваницю через усе помешкання, витираючи ним дерев'яну, досить затоптану підлогу, боляче гуркаючи ним об виріжки полатей, зачіпаючи то за стіл, то за лави, то за одвірки. Тримав Іваницю так міцно, з таким осатанінням, що той не зміг і пручнутися як слід і вилетів на мороз у сніг як був: без шапки, без кожуха, без рукавиць, без нічого. Двері грюкнули, ще мовби пролунало гарчання чи то, може, сміх, чи ще там що, дібрати вже не зміг, опечений не так морозом, як соромом і ганьбою, найдужче ж потерпаючи, що не вдалися його хитрощі. Бо не може чоловік відвертий вдаватися до підступів, нездатен він до цього, рано чи пізно розкриється все і платити доведеться не комусь, а йому ж самому, ще й добре, коли не власною шкірою. Він кинувся в ополонку, прибіг сюди, знайшов Кузьму, вислухав цілу купу берладницьких брехень, стояв око в око з отим рябопиким здоровилом, а навіщо? Хотів упевнитися хитрощами й підступом, що Силька тоді сказав правду, вдавав з себе Кузьминого співчувальника, гадав так: коли той справді вбивав князя Ігоря, то злякається, стане запобігати перед ним, Іваницею, проситиметься, обіцятиме щось там, що може обіцяти,— ось тоді й упіймає Іваниця обох пташок у сильце, і будуть вони пташками, а не він, як ото зневажливо прозвав його Кузьма, щойно побачивши коло себе.

Але той не злякався, повівся з Іваницею, як з паршивим псом, виказав усе, що мав: образу, ведмежу силу, непогамовну лють, нелюдську жорстокість. Такий справді міг убити й князя, й святого навіть, Іваницю теж, мабуть, міг би покінчити. Та не вбив нікого, інакше б не лютився так. Все це могли б вони з Дулібом випитати в Кузьми й набагато простіше та спокійніше; самому Іваниці навіть більше хотілося безвинності Кузьминої, аніж потвердження похмурих припущень Дулібових.

Вдавався ж він до свох хитрощів просто для того, щоб хоч у власних очах поменшити бодай трохи ту ганьбу, якої зазнав у ковчезі боярина Кислички і про яку тим часом ще ніхто не відав.

Ганьба ж полягала в тому, що Іваниця вперше в житті своєму так і не зміг одержати від Манюні того, що вона готова була

йому дати, бо коли втекли вони в нетрі ковчега, відгородилися від цілого світу і оглушені першим поцілунком на короткий час загубили одне одного, а потім знову знайшли і вже б мали потонути в найсолодшому гріху, посланому людині на цій землі, щось кинулося між них чорне й хиже, вони злякано відскочили одне від одного, Манюня принесла свічку й спробувала знайти оту почвару, але не знайшла нічого, поставила свічку на поличку, Іваниця знов хотів обійняти дівчину, але оте чорне й хиже знов кинулося поміж них, і лише тоді вони побачили, що то величезний ситий котяра, який, мабуть, ганяв там мишей, щоб вони не прогризали в ковчезі дірок, крізь які б на час потопу продзюркувала сюди вода. Іваниця погнався за котом і впіймав його за хвоста, бісова тварина занявкотіла і, вивернувшись спиною, дряпнула хлопцеві руку, від чого він вже й геть розлютився і, вхопивши вільною рукою свічку, припалив котові кінчик хвоста. Згоріло, може, що з три волоски, до живого й не допекло, але кіт нявкнув ще з більшою силою, і таки вирвався, і щез у сіні назавжди. Більше не появився, Манюня знов готова була на все для Іваниці, тільки ж він несподівано відчув, що нездатен нічого взяти від неї. Мовби покарав його справедливо суд божий у тій частині тіла, якою хотів согрішити. Може, воно складалося й на ліпше, бо Манюня, таким чином, не втрачала своєї чистоти, але ж для Іваниці ганьба була незмивна, та й, коли подумати, то для кого б мала берегти свою чистоту Манюня? А ще: для всіх тепер дівчина однаково вважалася вже обезчещеною, бо хіба ж кому розповіси, що з тобою тут сталося, і хіба хто повірить?

Найгірше ж з усього було те, що Іваниця, вирвавшись з ковчега, всю дорогу не міг позбутися відчуття цілковитої чоловічої безсилості, став мовби євнухом, чи що, може, й навіки проклятий боярином Кисличкою, бо ж ніхто не знає, яку силу має отой боярин у слові й у думці. І, може, кидаючись в крижану воду, сподівався Іваниця віднайти там і втрачене в ковчезі?

Та все те належало до його власних таємниць, про які нікому не дано доповідати ніколи.

Може, ніхто б і не довідався про невдалі Іваницині випитування, коли б Кузьма не викинув напівроздягненого хлопця на мороз, а князі, що саме над'їхали на той час, не побачили зіщуленого від холоду Іваницю за церквою, так наче той зготовлявся бігати довкола кам'яної споруди, вимолюючи в бога якихось милостей.

Долгорукий міг досхочу потішитись. Та, маючи серце добре, пожалів хлопця і гукнув, щоб його мерщій накрили чимось або ж одвели до теплого помешкання.

А Дуліб просто злякався: чи не скаламутився Іваниці розум.

— Що тобі? — спитав чуло й тривожно.

— Е-е,— сплюнув Іваниця,— Кузьма мене...

— Кузьма? Про що мовиш? Який Кузьма?

— Ну, той, Ємець. Спробував його попитати, то він мене...

— Так,— Дуліб заспокоївся відразу. Про недоречну запопадливість Іваницину не час було розбалакувати, та той і сам поплатився належно.— Іди грійся.

— Побіжу за вами, хай мені принесуть одіж. Бо туди поткнутися — ще покалічить, чорт віспуватий!

Іваниця, випереджаючи коней і псів, побіг під сміх князів і дружини, а Дуліб дивився йому вслід і думав, що над ним теж мали б сміятися, хоч і не так відверто, зате набагато дошкульніше. Ось Іваниця з любові до свого товариша зробив останню спробу для ствердження Дулібових звинувачень, а що з того вийшло?

Іван Берладник не відгороджувався двором, не усамотнювався, не відокремлювався від своїх берладників. Мав такі самі, непоказні зовні палати, довгі-предовгі, тільки й того, що не одну, а кілька, й поєднані всі переходами для зручності. Ближче до городського валу стояли господарські будування: стайні для коней, кліті для збіжжя й припасів, поварні, кузні, столярні, чинбарні, безліч інших більших та менших господарень, де пеклося, варилося, шилося, стругалося, кувалося, смолилося, в'ялилося, сушилося, бо берладники не хотіли бути ні від кого залежними; весь припас для себе готували самі, потрібних же людей малося в достатку, бо збігалися звідусюди в ці краї не якісь там лайдаки, а вочевидь ті, хто знає собі ціну і не може допустити над собою визиску, насмішки, знущання, несправедливості. Такими ж людьми, відомо, найперше у всі часи були ті, хто мав у руках те чи інше вміння.

Та Берладник не став показувати князям своє господарство, не хвалився ним, збув неувагою. Свобода потребує величі, тож він мав обрати величний спосіб життя, дотримуватися його у всьому: в поведінці, в мові, в одязі, в умінні прийняти простого втікача і великого князя суздальського. Відразу повів гостей до палати, збудованої на такий випадок, зовні мовби такої самої, як і всі споруди в цьому берладницькому городі, але зсередини всієї в мистецькому різьбленні, високої, просторої, світлої, духмяно-теплої.

Дерево тут відкривало перед людиною свою душу то лагідно-м'яку, то суворо-неприступну, то співучо-милу, то химерно-таємничу, то буйно-хвальковиту. Для дубових сволоків достатньо було кількох сильних доторків різця — і вже досягалося несподіване поєднання легкості й міцності, зате вікна облямовані були світлим шумовинням дерев'яних мережив, від чого в палаті мовби ставало світліше і завжди панувала радість; на медвяно-жовтих стінах то там, то там кинуто було чи то для прикрас, чи то для якоїсь невизначеної до часу потреби різьблених поличок, а між ними повішено по кілька найпоказніших взірців коштовної зброї, вперемішку з тяжкими золотими ланцю-

гами, подібних до яких чи й бачив де-небудь, навіть коли ти не простий чоловік, а князь.

У величезній камінній печі палало полум'я, в різьблених дерев'яних ставниках горіли товсті воскові свічі, хоч у палаті, завдяки великим вікнам, світла було достатньо, довгий стіл посередині, застелений білою скатертиною, вже був заставлений коштовним посудом, лиш ляcни в долоні — й отроки заходяться носити наїдки та напитки, а співці розпочнуть величання гостей.

— Живеш, князю,— потираючи з холоду руки, гмикнув Долгорукий.

— Живу,— не знати чи з насмішкою, чи й слухняно мовив Берладник.— Маю для гостей тут ще покої. Кожному окремий. Окрім ваших отроків, приставлю своїх людей, щоб ні в чому не відчували гості незручностей.

— А я? — крутнулася коло вогню княжна Ольга, розсипаючи мідяний полиск свого волосся.— Мені теж слугуватимуть твої волохаті берладники, князю Іване?

— Для тебе, княжна, приставлена жінка. Не високородна, та, на жаль, маємо тут лиш простих. Бояринь не тримаємо. Берладники не виносять боярського духу.

— А князівський? — глянув на нього князь Андрій.

— Коли вважати мене князем, то, виходить, князів ще терплять.

— Ти найсправжніший князь! — вигукнула Ольга.— Від самого Ярослава Мудрого твій рід.

— Наш рід теж від Ярослава,— нагадав їй Андрій.

Коли зійшлися за столом і отроки Долгорукого вперемішз берладниками взялися подавати потрави й питво, Дуліб спитав мовби одразу й Берладника і Долгорукого:

— А як же Кузьма?

— Не треба квапитися, лікарю,— заспокоїв його Долгорукий.— Переспимо в князя Івана, а вже завтра візьмемося й за Кузьму.

— Він вельми непривітно обійшовся з Іваницею. Боюся, ще втече.

— Звідси ніхто не втікає. Втікають сюди,— усміхнувся Берладник, але відразу й зігнав усміх з обличчя.— Та й нащо вам Кузьма? Не треба його зачіпати. Не годиться.

— Повинні допитати його.— Дуліб стиснув губи.— Для того їхали сюди.

— Думав: у гості їхали,— безжурно мовив Берладник.— До мене лиш у гості. Шукати тут не слід нічого. Тут усе кінчається, ніхто нічого не шукає, окрім волі. Але ж для вас воля не існує, ви люди так чи інакше підвладні — ти, лікарю, служінню своєму то в князів, то в бояр, то немічному люду, а князі підвладні своєму становищу, державним потребам. Виходить, волі вам сподіватися не слід і шукати її навіть серед берладників марно. Тоді ви для мене лиш гості, а гість завжди найдорожчий.

— Дозволь, князю, слово? — вклонився Долгорукому його чашник, і навіть Дуліб не стримав усмішки, знаючи, що наступне слово чашникове буде вже вкотре «коняче».

— Ось, князю Іване, мій чашник Громило,— звернувся Юрій до Берладника.— Хоч прізвисько дали йому не вельми лагідне, але чоловік він поштивий, а ще мудрий. Послухаймо його?

— Говори,— дозволив Берладник.

— Слово моє буде коротке,— почав чашник, званий Громилом, хоч справді не було в ньому нічого грізного.— Ось живуть собі на вільній волі дикі коні тарпани. Ловити їх важче за будь-якого звіра. Хіба що викопаєш яму і прикриєш її травою та гіллям так, що й сам забудеш, де вона, і тарпан упаде туди вночі, бо вдень він однаково запримітить і не побіжить у пастку. Ну, то впіймаєш ти його таким чином, а що впіймав? Оболонку тарпанову, тіло його. Дух же вільний, незборний, невпокорений не дасться тобі нізащо. Упійманий тобою тарпан або ж не братиме корму й здохне з голоду, або ж уб'ється на смерть, коли спробуєш його запрягти чи зачиниш у стайні. Бо його вільний дух не може впокоритися. Ну, так. Тоді якось упіймано двох лошат тарпанових. Видно, ще не мали вільної душі, не виросла вона в них, бо смоктали молоко від простих кобил, брали корм, виросли в неволі, привчено їх ходити в запрягу з кобилою. Та спробувано запрягти їх самих. Вмить відчули вони волю, народилася вона в їхніх душах тарпанячих, приніс їм тарпанячий бог велику силу непокори, вдарили вони в воза копитами, потрощили його, порвали на собі збрую і зникли в степах.

Так і люди. Одні народжені для вічного запрягу, інші ж вільні від усього, і нікому не дано їх впокорити, ніколи й нічим. За вільних людей берладників вип'ємо ми, а ти будь здоровий, князю!

— Будь здоровий, будь здоровий! — залунали вигуки, а Долгорукий, потроху посьорбуючи пиво, сказав Громилові:

— Переметнувся вже до берладників, чашнику? Та тільки ж в ополонку треба лізти! Хіба то воля? Ти знаєш баєчку про тарпанів, а я теж знаю баєчку і теж про коней. Приплутані там чари, але то нічого. Сталося те в одній землі, а в якій саме, про те змовчимо. Коли коней виганяли на пашу, вони, лиш вийдуть на луг, біжать в один бік на схід і стають невидимі. Шукай не шукай, однаково не знайдеш. Так за літо в усій землі пропали всі коні, окрім тих, що їх не виганяли на пашу, а тримали прив'язаними коло жолоба. Ну, то що станеш робити? Чи спробуєш розкрити чари, а чи просто не станеш відв'язувати коней від жолоба?

— Чари прості,— сказав Берладник,— воля.

— Але вона невловима, як оті коні, що ставали невидимі. Ти, князю Йване, перш ніж стати князем вільним, теж мав свою волость, а коли видалася вона тобі малою й незначною, то

запрагнув збільшити її, опинившись у Галичі на місці свого стрия Володимирка. Було таке? Закортіло жолоба більшого.

— Було, та не так. Хоч, правду кажучи, починалося саме так. Починалося з невситимості. Тому й побіг у Галич на перший поклик боярства. Та коли побачив, у яку кабалу вскочив, то злякався. Хотіли вони владного князя замінити м'яким і поступливим. Гадали так: молодий і гожий — буде як віск у їхніх руках. Дбатиме про втіхи, слухатиметься й упокорюватиметься у всьому, бо чоловік — раб своїх втіх і пристрастей. Злякався тоді я вельми, і не стрия свого з його полком злякався, а боярства і свого прислужництва. Трохи бився з Володимирком про людське око, а тоді вирвався і від нього, і від галицьких бояр, і від усього світу й подався на Дунай та на Дніпро.

— Казано, ніби твій стяг під Галичем упав, через те й втекла твоя дружина, полишивши тебе самого,— сказав князь Андрій.

— Стяг? — Берладник засміявся.— Стяг міг і впасти, князю. Бо тоді дув вітер, а стяговник мій був чоловік уже літній, не мав сили встромити древко глибше, ось вітер і звалив. Міг звалити. А може, я сам вирвав той стяг і поніс крізь полк Володимирків, прагнучи вирватися на волю. Таке теж могло бути, князю. В битві завжди все переплутане. Не вір тим, що розповідають по битві. Найчесніші і найправдивіші гинуть. Ті вже нічого розповісти не зможуть.

— Чи й у тій битві мав на собі такий одяг? — поспитав князь Андрій.

— Для битви теж маю звичай надягати червоне, бо вої повинні знати, де їхній князь. Сьогодні ж, хоч не битва, одягнувся в червоне й сидів там між ополонками, щоб тим, хто поринає, видно було, куди виринати. Крізь кригу червоне світиться доволі виразно.

— Хіба пробував сам? — поцікавився Долгорукий.— Дивився коли-небудь крізь кригу?

— Не примушую своїх людей робити те, чого не робив сам. Люди відповідно тверднуть а чи злагіднюються не словом, а прикладом.

— Це поки ти молодий,— зітхнув Долгорукий.— В молодості все приступне чоловікові. А от ідуть літа, і все, здається, вже позаду, в минулому, а душа прагне лиш того, що має бути.

— Найголовніше — завжди попереду, князю Юрію! — Берладник дивився водночас і на Долгорукого, і на Ольгу, яка не зводила з князя Івана очей і, здавалося, боялася пропустити бодай слово.— Знаю твоє життя і знаю, що ніколи не шкодував ти нічого, віддавав усе високому служінню, багато хто мав би брати з тебе приклад. Справжня людина повинна вміти ділитися всім своїм. Не діляться нічим лиш жебраки. Це край усього. Далі нікуди. Тут усе кінчається. Пліснява шкуринка хліба і золота монета — однаково. Нікому не передається, ніякої ко-

ристі світові. У всі віки поставало перед людьми: хто має керувати світом — мудреці чи воїни? У одних немає сили, другі позбавлені розуму. Тому треба вибрати щедрих душею.

— Щедроти повинні мати міру,— зауважив князь Андрій,— міру ж встановлює бог.

— Вища сила! — молодо вигукнув Берладник.— Начувся багато про вищу силу, але вірю все-таки у силу людську. Вона панує над усім, що є на землі.

— Зауваж, князю,— втрутився Дуліб,— що сила може бути добра й зла.

— Знаю це вельми добре.

— І коли розмірковуєш про справедливість і волю, то мав би всіляко не допускати до себе сили злої.

— На щось натякаєш, лікарю?

— Маю на гадці те, задля чого сюди добирався. Теж з Іваницею виказували силу а чи впертість, долаючи відстані, наражаючись на небезпеки. Князь Юрій співчутливо поставився до нашого діла, хоч, треба сказати відразу, ми не були справедливі щодо нього самого, власне, й не знали князя Юрія, вірили тільки наговору, а чутки, відомо, не милують нікого. Сюди приїхали вже й не з упертості своєї київської, а лиш з поваги до князя Юрія. Довести не свою слушність, а свою неправоту. Для цього мали знайти дружинницького сина Кузьму й допитати його. Знайшовся сам щасливим випадком, але ось ти не хочеш, щоб ми...

— Ти хочеш кинути цього чоловіка в його минувшину?

— На короткий час для користі загальної справи.

— Не можу цього допустити.

— Але чому?

— Бо в нас, може, єдине місце на землі, де вмирає минуле.

— Минуле треба пам'ятати бодай у всіх його дурощах,— зауважив спокійно Долгорукий,— щоб не повторювати їх більше.

Дуліб відповів одразу обом князям:

— Минуле ніколи не вмирає. В цьому жах, але й радість також.

— Ми не згадуємо про те, що було. Завдяки цьому не відаємо жахів, радощі ж визнаємо лиш ті, що ждуть нас попереду. Тут нікого не питають про минуле. Він вільний від розпитувань, над ним не тяжіють ні гріхи, ні прокляття, ніщо.

— А коли приходять до тебе вбивці?

— Можу спитати тебе, лікарю: а хто не вбивця на цьому світі? Ось ти можеш похвалитися, що ніколи не вбив людини?

— Я лікар. Лікую — не вбиваю.

— А хіба жоден з тих, кого лікував, не вмер?

— Вмирають неминуче всі люди.

— Але з твоїх хворих умирали? Ти був, сказано мені, лікарем прибічним у мого діда Володаря в Перемишлі. А хіба князь

Володар не вмер? Ти скажеш: не вбивав. Але й не запобіг смерті. Покинув його в найтяжчу хвилину життя. Отож належиш до вбивць. Князь Юрій за ціле своє життя не віддав жодного наказу про вбивство людини. Цього не можуть поставити йому в провину навіть його найзапекліші вороги. Але перед його очима вбито московського боярина Кучку, і вже йде лихий поголос: Долгорукий — убивця.

— З прикрістю й сумом душевним повинен сказати тобі, що прибув я з Києва теж лиш для того, щоб звинуватити князя Юрія в убивстві, яке вчинено в Києві над князем Ігорем Ольговичем.

— І що ж відповів тобі князь Юрій? Він не плюнув тобі в бороду!

— Той, хто питає, повинен бути готовий до відповідей несподіваних, неприємних також. Князь Андрій показав нам, які можуть бути справедливі наслідки несправедливостей. Але не князь Юрій, який мав би образитися перший і найбільше, навпаки, він усе зробив, щоб допомогти мені встановити істину. Дивуюся, чому не робиш цього ти...

— Для мене істина — це спокій і мир серед моїх людей, мир у їхніх зболених душах, лікарю. Заради ж миру, як відомо, можна пожертвувати навіть істиною. Ми виганяємо з берладників за боягузтво, за зраду, видачу таємниці, за непомірні хвастощі, за знущання з людей і тварин, але ще нікому не докоряли ми за минуле, нікого не розпитували, інакше ми загинемо, не буде того, що зветься берладництвом і що має означати лиш волелюбство, мужність, терплячість, силу, хоробрість, щедрість і мудрість. Але ти відкрив мені лихий свій замір безвинно звинуватити князя Юрія, і це міняє справу. Порушувати звичаю ми не можемо навіть у такому несподівано-тяжкому випадку, але могли б згодитися на таке. Покличемо того Кузьму сюди на трапезу і спитаємо його, чи й захоче він вдовольнити твою цікавість, лікарю.

— Ти, лікарю, схожий на одного колишнього попина, який прибився до берладників і на всі їхні сміхи щодо пекла казав так: «Може, ви й не вірите, що кипітимете в смолі на тім світі, але я був би дуже радий, коли б ви мені сказали, чого ж ви там ждете?» Так і ти, ще не домігшись згоди чоловікової відповідати тобі, вже хочеш чути від нього лиш правду.

— До того ж зауваж, князю, всю правду,— сказав Дуліб.

— Казати треба завжди тільки правду, але не обов'язково всю правду,— посміявся князь Юрій і несподівано згадав своє: — А поспівати нам сьогодні вдасться? Вацьо?

І пісня зродилася відразу, підхоплена суздальцями і берладниками, пісня про військо, яке йшло й ладу не найшло, а згори, з долу вітрець повівав. Дунай висихав, зіллєм заростав, зіллєм-трепетем, всіляким цвітом, дивноє звіре зілля спасає, зілле спасає сивий оленець, на тім оленці п'ятдесят ріжків, п'ятдесят

ріжків, єден тарелець. На тім тарелці гречний молодець, на гуслях грає, красно співає...

Поки ж співали, прийшов Кузьма. Обсохлий, нагрітий, від чого не став привітніший і привабливіший.

— Сідай,— сказав йому Берладник.— Вип'єш чогось?

— Наллють, то вип'ю.

— Мав сутичку тут? Забіяцтва не терпимо.

— А, прилип он той, з Києва, я й показав йому!

— Знаєш, хто тут за столом!

— Тебе знаю — досить з мене.

— Мало. Тут великий князь суздальський Юрій, та син його, князь Андрій, та донька, княжна Ольга...

— Знаєш вельми гаразд, князю Йване, що всі інші князі, окрім тебе, для нас байдужі.

— Поговорити б з тобою проти шерсті! — не втерпів князь Андрій.

— А на моєму вісповинні шерсть не росте. Об мою пику тільки подряпаєшся, князю.

— Соромся княжни, Кузьмо,— суворо поглянув на нього Берладник.— Чи в тебе в душі вже й нічого святого не зосталося.

— Маєш сам сестру,— нагадав йому Дуліб.

— Моя сестра, тобі до неї діла нема.

— Лікар київський хотів з тобою поговорити, я покликав тебе, щоб спитати, чи згоден ти?— Берладникові неприємною була поведінка Кузьмина, видно було, що київський утікач зумисне задирається до сварки; тут міг зарадити лиш спокій і гідність, а вже гідності Берладник сповнений був ще більше, ніж Кузьма злості.

— З одним уже поговорив,— муркнув Кузьма.

— Не виказуй тут упертості. Вперті — найчастіш слабохарактерні. А ти чоловік сильний. Кажи: згоден чи ні? Силувати тебе ніхто не буде.

— Це для тебе? — покрутив білками увсібіч Кузьма, так ніби хотів налякати відразу всіх, окрім Берладника.

— Для мене також.

— А про що мені з ним говорити?

— Він спитає.

Кузьма довго сопів мовчки, вертів страхітливо білками, нарешті байдуже махнув рукою:

— Хай пита́є. Тільки отой щоб не ліз!

— За Іваницю даруй,— сказав спокійно Дуліб.— Вийшло не гаразд. То — самочинство.

— Він своє вхопив.

— Зовешся Кузьма?

— Не чув хіба?

— Питатиму я, ти — відповідатимеш.

— То вже як захочу. Ти ж чув нашу умову з князем Іваном. Чи глухий?

Дуліб терпляче зносив образи.

Це міг бути лише початок.

— Батько твій — дружинник Ємець. Сліпий, у воєводи Войтишича служить. Так?

— Ну, так.

— Сестра Ойка.

— Не чіпай сестри.

— Розкажи, як і коли виїхав з Києва.

— Сів на коня та й поїхав.

— Не на коня. Двох коней мав.

— Ну, двох.

— Коли виїхав?

— Хіба згадаєш? Було тепло. Ось і все.

— Знаєш про вбивство князя Ігоря?

— Так йому й треба.

Почував, що питає не так і не те, що треба. Він так багато разів вимальовував собі перебіг подій того вересневого дня в Києві, що вже вони йому мовби набридли, чи що, він якось втратив смак до розпитувань, все йому сприкрилося ще з тої хвилі, як вони допитали Сильку. І нічого з того допиту не вийшло. Тепер справджувалася для нього та істина, що людина, яка постійно спрямовує думку в один бік, менш за все здатна показати події так, як вони відбувалися насправді. Власне, Дуліб і не допитував Кузьми, не намагався упіймати його на неправді хоча б з таким простацтвом, як то спробував був зробити Іваниця,— він просто сам підказував йому відповіді, дивуючись щораз більше сам собі і неспроможен будь-що вдіяти з собою.

— Сказано про тебе, що ти вбив князя Ігоря,— несподівано для всіх, а найперше для себе сказав Дуліб.

— Го-го! — коротко реготнув Кузьма.

— А помагав тобі монах Силька, добре знаний тобою.

— Го-го! — була відповідь.

І ось ти повинен довести, що не вбивав, коли не почуваєшся винним.

— Го-го!

— Послухай моєї ради, лікарю,— зауважив, посміхаючись, Берладник.— Попервах слухай звинуваченого обома вухами. Коли ж станеш його звинувачувати, то й тоді слухай його бодай одним вухом, не тільки свій голос.

— Що ж слухати? Він не відповідає.

— Він сміється.

— Го-го! — реготнув Кузьма.— Можу й ще.

— А коли я покличу сюди Сильку і він підтвердить те, що я сказав? — пригрозив Кузьмі Дуліб.

— Не будь дурнем, лікарю. Коли задля цього бився сюди аж з Києва, то вертайся назад, поки не пізно. Лякаєш мене

Силькою? Отим круглоголовим? Та він вогнища не вміє розпалити, а то щоб чоловіка вбив? Та ще князя?

— Силька так само під підозрою, як і ти. Звинувачують же вас у Києві воєвода Войтишич, твій батько, а також ігумен Ананія. Що скажеш? Вони називають тебе вбивцею князя.

— Батько сліпий, його не чіпай. Чоловік він нещасний. Войтишич — то старе стерво. Ігумен же, видно, сам і вбив князя.

— Ігумен — святий чоловік,— суворо попередив князь Юрій.— Про нього мовчи.

— Не мовчатиму! Бо намовляв і мене до того діла. Знав, що маю серце на князя за Ойку, кликав до своїх монастирських палат, обіцяв усе: золото, дівок. А я вперся: нащо воно мені, як з того князя сама борода зосталася. Тоді він випхав мене з Києва. Коней дав, гривну князівську. Вихваляв мене, що перевершив я свого батька в умінні кидати списа.

— Повинен знати, що нагороджують не даровитих, а покірливих,— втрутився Долгорукий, який досі мовчки посьорбував своє просяне пиво.

Кузьма глипнув на князя і вмовк після його слів, так ніби вдавився.

— Слухаємо тебе,— неголосно мовив Дуліб, але Кузьма не озивався. Втупившись у стільницю, сидів набурмосений, віспувате обличчя пойнялося йому мідяво-червоною барвою, дихав важко, тоді трахнув зненацька своїми кулаками по столу, однак голосу з нього не видобулося.

— Ми підождемо, коли хочеш,— знову сказав Дуліб.

— А чого ждати! — гримнув Кузьма.— Чого ждати? Сказав же: дівок мені обіцяв! Дівок! Бо в Києві хто на таку мармизу глянути захоче? Киянкам подавай красенів, та боярських синків, та...

Його ніхто не перебивав, ніхто не сказав, що й суздальчанки, мабуть, теж такі самі, але тільки в уявленні людей, що не зазнали ніколи жіночої любові. Бо ж лише жінка готова віддати все для свого обраця, лише жінка наважується співчувати тому, від кого відвернулися і люди, і бог; вона може цілувати ноги повішеному, попри загрозу смертної кари, вкрасти й поховати страченого, піти на подвиг, на приниження, на смерть заради коханого, бо жінка живе любов'ю.

Але перед ними сидів чоловік, який не знав, що таке жіноча любов, не бачив у своїй душі жодної цноти, за яку могли б його покохати, і, зневірений до краю, лютився на самого себе, на всіх щасливих і вродливих, на тих, кому доступне все на світі, на ігумена Ананію, який тяжко образив його, відверто пообіцявши дівку, тим самим визнавши цілковиту неспроможність Кузьмину знайти в житті те, що всі знаходять самі, без помочі, він лютився, мабуть, і на князя Юрія, що так необачно докинув своє зауваження щодо нагород для покірливих, бо хоч мав душу невпокорену, водночас знав: міг зламатися, міг піддатися на оте

ігуменове, а коли й не піддався, то лише з упертості, згодом же дозволив себе спровадити з Києва за якихось двоє коней та гривну.

— Коли переїхали з Силькою міст? — спитав Дуліб, щоб відірвати Кузьму від неприємного спогаду.

— Міст? Який міст? — скинувся той.— Я про ігумена ще не доказав до кінця, а ти з своїм мостом...

— Про ігумена вже все. Не треба. Ти зустрівся перед мостом через Дніпро з незнайомим тобі монашком. З ним переїхали міст. Коли це було? О якій порі?

— Міст? А ми й не переїхали його.

— Як же перебралися через Дніпро з кіньми?

— Міст був закритий ще. Тоді я почав грюкати в браму й пообіцяв дещо мостовикам. Рано було, через те й не пускали. Ну, та пустили. Плати не дав. Показав гривну, пустили так.

— Про Сильку що відаєш?

— А нічого. В дорозі трохи там говорили. Книги переписував у Ананії. Нікчемний чоловік. Зайця лякався.

— Ну, так,— Дуліб весь напружився, готуючись спитати найголовніше.— Скажи, Кузьмо, коли хочеш і можеш, ще таке. Силька тобі відкрився, куди має пристати тут, у суздальській землі?

— Відкрився? Він спав і бачив, як прибивається до якогось там князя Андрія переписувати книги.

— Князь Андрій — се я,— подав голос син Долгорукого.

Кузьма байдуже зиркнув на нього, але, видно, щось ворухнулося в його душі, чи то вважав, що вже задосить наговорив грубощів і виявив зневаги до всіх цих князів і їхніх прихвоснів, тому додав:

— Хвалив він тебе, князю, що охочий до книг вельми і любиш таких людей, як Силька. Люди воно й нікчемні, та вже коли любиш, то, може, й гаразд чиниш. Бо Силька добрий і метикований розумом. Полохливий лиш.

— А ще,— Дуліб питав таким безбарвним голосом, що й сам дивувався.— Силька до князя Андрія заповзявся сам добутися чи посланий був?

— Як же сам, коли в ігумена перед цим переписував книги? Ананія й послав його. Дав коня, припасу на дорогу і виштовхнув. Їдь і пробийся до князя Андрія. Може, ти, князю, просив собі такого чоловіка. Хіба я знаю.

— А ти?

— Я? Сказав же.

— Ти куди мав пристати? Казав тобі ігумен?

— Я ж не Силька!

— А все-таки. Що казав ігумен, виряджаючи тебе?

— Казав, щоб їхав до князя Юрія. В дружину.

— Чого ж не приїхав? — усміхнувся Долгорукий.— І вийшло тепер так, що не ти мене шукав, а я тебе.

— Як у притчі про вівцю заблукану,— насмішкувато додав князь Андрій.— Радуйтесь зо мною, бо я знайшов овечку мою загублену.

— А нащо мені князь? Я не овечка. Начувся про берладників багато див, от і рвонув сюди! Тут, правда, довго чоловіка вивіряють, чи здатен він на що-небудь, та я пройшов усе. Бо вже коли я не здатен, то хто ж!

— Гаразд, Кузьмо, дяка тобі за правду. Ще одне. Ігумен обіцяв щось, коли вдасться тобі стати дружинником самого князя Юрія?

— Ну...— Кузьма знову задихав важко й швидко,— те саме обіцяв, що й у Києві... Сказав, що милості його повсюди знайдуть людину...

— Гнів теж?

— Що — гнів?

— Знайде людину.

— Мене вже тепер ніхто не знайде! А на того дохлякуватого ігумена з його щедротами чхати хотів!

— Купують завжди тих, хто може прислужитися й безплатно,— знову подав голос Долгорукий.— Справжні супротивники не продаються.

Тоді втрутився князь Андрій.

— Хай поцілує хрест,— сказав він про Кузьму.— Заприсягнеться, що казав нам правду.

— А чи треба? — спитав Долгорукий.

— Отче, що мовиш? Про хрест святий — отакі слова?

— Не про хрест, а про Кузьму. Чи йому потрібне цілування?

— З самим чортом поцілуюся! — вигукнув Кузьма.— А не вірите, то й не треба! Князівської віри не шукав ніколи.

— Притримай свого язика і не роззявляй губи! — похмуро порадив йому князь Андрій.

Берладник налив у чашу, підсунув Кузьмі.

— Випий.

— Здорові будьте,— сказав той і вихилив питво одним духом.— Мені йти?

— Сиди з нами,— сказав Долгорукий,— тебе ж посилали, щоб до мене пробився. От і пробився, й прибився. Трапезуєш з самим Долгоруким. Знаєш, як називають княжих слуг? Найбільші шаленці, що стали слугами ще більшого шаленця. Пісень київських знаєш? Умієш?

— Підспівувати можу.

— Ану, Вацьо, починай!

Вже стемніло надворі, в палаті засвічено свічки, все на світі мовби відсунулося кудись у присмерки, вдалину, там були колотнечі, війни, сутички, йшли кудись полки, проводжали матері синів, примовляючи їм на дорогу: «Поперед війська не вихвачуйся, а позад війська не зоставайся, держися війська все середнього, а воєводи все переднього...»

Співали тихо й повільно, чоловічі голоси гули з неприхованим сумом, кожен, видно, згадував війни і думав про них, думав про своє нелегке життя, що проходило під знаком слів: «Як тільки війна втихає в землі, ти повинен шукати нову». Коли ж розібратися, то кому хочеться вмирати? «Поперед війська не вихвачуйся...»

Непомічений і невидимий, з'явився в палаті гусляр, вміло приплів дзвеніння струн до пісні, а тоді, скориставшись з закінчення пісні, розпочав свою, вже самотню, сильним і молодим голосом, виразно вимовляючи слова, власне, то була й не пісня, а щось мовби хвала якомусь невідомому князеві чи воєводі, хвала, проговорена урочисто й піднесено, під гудіння гуслів, і слова було добрано так уміло, що кожен з князів мав би вважати, що то співається на його честь, надто ж Долгорукий, який був тут старший. А може, то була стара пісня з тих, що їх уже й забуто всіма, бо пісень так само багато, як і людей, і живуть вони та вмирають так само, як і люди, воскресають разом з пам'яттю про ліпших з людей і видаються щоразу молодими, як усі великі покійники минулого.

Ця пісня була така довга, що, здавалося, не має кінця, та, мабуть, вона справді не кінчалася ніколи, кожен співець додавав до неї своє або відкидав те, що не до вподоби, запам'ятовувалося тими, хто слухає, теж не все, кожен вибирав собі щось до смаку, тож виходило щось отаке:

Він народився під Венерою, Меркурієм і Марсом.
Його ум був перемішаний з усіма їх властивостями,
І, як ці планети,— блукливий і жадібно-непостійний.
З князівства в князівство скакав і ніде не зупинявся він,
Землі й волості звойовував і роздавав.
Здавалося, що труди його винагороджені
Самим шумом і рухом битв.
Ніяких завоювань і придбань собі не робив.
Найбільшу насолоду мав, коли в якийсь святковий день
Їхав урочисто, розщедрено, гордо
І розкидав багатство розкричаній юрбі.
Його державні заміри були несподівані й непередбачені,
Незбагненні для друзів і для ворогів.
Здавалося: якась хвилинна примха
Приносила йому високі думки.
Його щастя й успіхи народжувалися тоді,
Коли засоби її сили були наїмізерніші.
Він шукав труднощів і ворогів...

Дуліб чув слова пісні, а думав про своє. Хотілося підійти до князя Юрія, стати позад нього, тихо сказати: «Прости мені». Не знати, що б той відповів: може, й змовчав би, може, не почув би або ж удав, що не чує, може, відбувся б словами: «Бог простить»,— хоч такі слова скорше вимовив би князь Андрій, його син, небалакучий, затятий у своїх думаннях про бога й про власну славу на цій землі. Долгорукий не схожий на своїх си-

нів, не схожий ні на кого. Він гаразд відає: що більше керуєшся славою, то менше дбаєш про правду. Ось чоловік, якому можна б присвятити ціле життя, знаючи, що не пропаде воно намарно, але водночас сам він, вже доходячи до краю своєї земної путі, провівши п'ятдесят літ на краю світа, чого досягнув? Має безліч друзів, але голосу їхнього не чутно, бо то люди прості; зате вороги його галасливі й непримиренні. Глибини державної мудрості недоступні всім отим князькам, боярам, воєводам, які все на світі розглядають як справи суто родинні, які нічого не відають про людські здібності, бо для них уся суть в знатності, в походженні, в черговості. Який бовван стоїть у ряду, тому й давай воєводство. Вони ніколи не простять Долгорукому його сміливих спроб змішати талант і походження, заслуги й безрідність, що в їхній мові мала єдину назву: нікчемність. Цей князь не схожий на попередників, ніхто не може його наслідувати, бо не має таких запасів благородства, а раз так,— йому судилося бути відкинутим у гріховність, бо все, що виходить за межі звичних уявлень і можливостей, то від лукавого. Сини не успадкують його поведінки, бо тут не досить самої лиш крові, через те ввійде він в історію підозрілим, а підозрілі завжди викликають зненависть. Кожен вчинок його буде засуджено, кожен крок витлумачено зовсім навпаки; вороги зроблять усе, щоб зганьбити його перед нащадками; нащадки ж через лінощі розуму повірять тим пристрасним судженням найманих дієписців, які легко могли зганьбити рідного батька й уславляти навіть блоху, аби лиш отримати добру платню, і повторюватимуть той поклеп не рік і не два, а впродовж цілих віків.

Є тільки два шляхи для людини: або поліпшувати якомога час, в який живеш, або ж пристосуватися до нього, не пробуючи його змінити. Долгорукий не хотів пристосовуватися. Багато літ сидів він у цій землі, загадковий, мовчазний, неприступний, будував тут городи, збирав людей, чинив суди, наставляв правди. Він був вразливий на щонайменшу несправедливість і по смерті отця свого Мономаха щоразу, зачувши про будь-яку кривду, що чинилася Києвом, кидався на південь, щоб помирити, стримати, усовістити, стояв зі своїми суздальськими полками як мовчазний докір і як надія для всіх тих, хто ще вірив у золотий вік для руських земель, той вимріяний золотий вік, який, за переказами, колись наближався до цього народу, але щоразу й зникав кудись у безвісті, не щезаючи, однак, навіки.

В часи безсилля жорстокість мають за твердість. Він не хотів бути жорстокий, отож звинуватять його в слабкості, назовуть неудачливим, відмовляють навіть у тому, що він мав: у любові до нього простого люду, бо ця любов ніким не простежується, заноситься в пергаменти лиш любов можних, знатних обраних, родовитих.

Літописці намалюють нам його зовсім не таким, як був насправді, щоб виставити цього князя навіть зовні несхожим на

інших, відмовити йому в благородстві, в звичайній людській привабливості.

Не напишуть, що був високий на зріст, а знайдуть слова уникливі: «Був на зріст чималий». Не помітять його юнацької гнучкості, яку зберіг до старощів, а напишуть : «Товстий»,— бо ж здебільшого бачили його на морозах, посеред засніжених просторів заліського краю, в кожухах, у бойовому обладунку. Знехтувавши тим, що мав очі глибоко посаджені, бо над ними нависало високе чоло, нависав розум, який світився в тих глибоких, чорних, прекрасних очах, напишуть: «Очі невеликі». Не маючи чогось сказати про його великий, званий орлиним ніс, скажуть: «Ніс довгий і накривлений». Не простять нехтування боярством і воєводами, не простять його трапезування з простими отроками, не простять йому ні пісень з простим людом, ні його думань, на які не кликано бояр, зате допускано туди кожного, хто мав розум і здібності,— за це матиме Долгорукий відплату: «Більше про веселощі дбав, аніж про порядкування й воїнство, все ж це віддано було у владу й під нагляд його улюбленців».

Може, в хвилину відвертості признається літописець, що «писалося не вельми гарно і зело недоладно, хоч як витріщай очі,— не розбереш», але в записі цьому не вичитають пробачення за неправду, а хіба що всміхнуться поблажливо: так само, як і над отими, що трапляються подекуди на берегах рукописів: «Капусти мя хочеться», «Очі злипаються», «Ой, свербить!».

Людина або ж боїться сама, або прагне, щоб боялися її. Так влаштована. Коли ж з'являється чоловік, сам позбавлений страху і далекий від намагання залякати інших, то його непохитну доброчесність потрактовано буде в спосіб найлихіший, і що більше розлунюватиметься про нього слава серед простого люду, то дужче розгорятиметься заздрість і зненависть серед тих, хто вважає себе обраними. Сказав колись дуже давно поет: «Вражає блискавка щонайвищі гори».

Десь у дорозі, в час одної з їхніх розмов, сказав Долгорукий Дулібу слова, яких лікар забути не міг і дивувався, що міг почути їх не від когось, а від князя, до того ж від князя, може, наймогутнішого в усіх руських землях, а раз так, то чи й не в усій Європі: «Не можна знищувати своїх супротивників, бо тоді ні для чого жити. Їх треба вражати м'якістю. Розбещувати. Тоді вони викажуть себе і неминуче будуть знищені».— «Ким же?» — спитав Дуліб.— «Людьми. Життям».

І ось проти такого чоловіка він мав у душі чорне звинувачення, ніс його від самого Києва, десь там нетерпляче ждали завершення зухвало-безнадійної виправи Дулібової в суздальську землю всі ті, хто ненавидів Долгорукого: київські бояри, воєводи, ігумени, сам князь Ізяслав, що ненавидів і водночас боявся свого незбагненного стрия. Вони ждали від Дуліба потверджень будь-яких і будь-якою ціною, смерть Дулібова так само стала б для них приводом для того, щоб піддати Долгору-

кого інфамії, себто знеславленню, на миру, й анафемі, себто прокляттю, в церквах.

Та не буде того ніколи.

Дуліб перебирав в умі, кому б послати грамоти, в яких мусить сказати про цілковиту безневинність Долгорукого і про поклеп київський. Князь Ізяслав, отримавши таку грамоту, просто нікому не скаже про неї. Дуліб досить гаразд відав про його нещирість і дволикість. Ігумен Ананія? Цього треба обійти. Войтишич? Замішаний у всьому, але щосили вдає, ніби йому збайдужіли всі справи сього світу («Будь воно все прокляте!»). Долгорукий вельми високу віру покладає на Петрила, однак то чоловік в такім ділі не досить значний. Лишалося одне: митрополит київський Климент. Найвищий ієрарх церкви, сумління, святість. А щоб не злякався митрополит князя Ізяслава, якому зобов'язаний своїм високим місцем, то таку саму грамоту заслати ще чернігівському єпископу Онуфрію. Перше, що чоловік, як довідався Дуліб, ще перебуваючи в Чернігові, чесний і непідкупний. Друге: він з усіх єпископів найдужче стояв за обрання свого, руського, всупереч Цареградові, митрополита, отож митрополит Климент та й князь Ізяслав не можуть закинути йому нещирості чи неправди. Третє: від Онуфрія про все стане відомо князям Ольговичам, отож Ізяславові не вдасться розсварити їх з Долгоруким, кинути на суздальського князя тінь бодай натяком.

— Занеси приладдя до письма, Іваниця,— звелів Дуліб, готуючись одразу й засісти за свої грамоти, але його притримав Долгорукий:

— Ще посидимо, лікарю. Гріх не посидіти в князя Йвана. Обіцяє оленину, засмажену по-берладницьки, то як не скуштувати.

— Не оленину, а оленя,— сказав Берладник.— Запечений цілим у грибах. Гриби, щоправда, сушені, бо зима, однак берладники вміють і з сушеними.

— Хотів написати ще сеї ночі дві грамоти. Коли ласкав будеш, князю, то проситиму в тебе гінців до Києва і Чернігова. Забарився й так уже. Треба, щоб там знали про твою безвинність.

— Кому ж хочеш писати?

— Митрополиту Клименту та єпископу Онуфрію.

— Не належать до моїх друзів. Може, ліпше промовчати? Саме діло завжди гласить за себе і наслідок його. Нічого не знайшов ти тут, тож ні про що й звідомляти.

— Мовчанку мою теж використають проти тебе, князю Юрію.

— Гінців дам. Але все те марнота. Йти треба на Київ. Не знаю ще, коли саме йти і як, але відаю: треба. Для цього живу. Поки не з'єднаємо всієї нашої землі, ніхто не знатиме, що тут треба робити. Повторюватиму завжди, до самої смерті, запові-

датиму синам своїм і нащадкам, що земля наша найперше гідна єдиного: об'єднання. Тоді вона буде не просто багата, а й стане щедро-багата для всіх людей, які на ній живуть, а могутністю своєю перевершить все, що можна собі уявити й відшукати в щонайдальшій історії. Для цього хочу йти на Київ. Скажуть про мене: шукаю слави. Хай кажуть. Скажуть: обіцяв суздальцям, що жде їх у Києві хліб, мед і просо. Хай кажуть і це. Ще звинуватять, ніби запрагнув приєднати достославний Київ до невідомих країв суздальських. Хай. Мрію не про приєднання, а про об'єднання. Нема суздальців і киян, є браття. Нема медоплинних земель і пустошніх країв, а є наша єдина земля, що з нею по багатству не зрівняється ніяка земля на світі! Що скажеш, князю Йване, на мої слова?

— Велика мета — як великий тягар: багато сил треба, щоб підняти.

— Сподівання маю, що поможуть мені. Поможеш і ти.

— Хотів би.

— Настав час найвищий. Ізяслав спустошує й плюндрує землі довкола Чернігова, по Сейму, по Десні. Два літа не знає спокою той край. Треба йти на Київ. Вісті звідти тривожні, але й сприятливі.

— Взимку важко,— завагався Берладник.— Ще не зібрав достатньо людей.

— Достатку ніколи ні в чому не буває.

— Але ж кидатися наосліп — теж чи потрібно? Був я там, помагав Святославові Ольговичу. Ти знаєш, як усе скінчилося.

— Знаю, що взяв ти золото від Святослава і подався сюди.

— Від безнадії до тебе, князю Юрію, згадай.

— Ну так. Тепер служиш мені, і ось я велю йти з сином моїм Ростиславом на Київ ще сеї зими, щоб до весняних розтопів бути там.

— З Ростиславом не піду. Коли й піду, то з тобою, князю Юрію, і то ліпше за тепла, щоб узяв ти ще й половців.

— Забув, князю Йване, хто платить твоїм берладникам.

— Пам'ятаю те добре. Коли б не залежність ця, то вважали б себе цілком вільними людьми. А так лиш наполовину.

— А хто ставить умови? — засміявся, щоб бодай трохи злагіднити гостроту розмови, Долгорукий.— Той, хто платить.

— Ні,— сказав Берладник,— той, хто служить. Знаєш же пісню, князю Юрію: «Пошукаємо собі ліпшого хазяїна».

— Ти не варяг і не отой київський воєвода, що міняв князів, мов пес хозяїв. Коли прийшов до мене, то вірю: прийшов задля великої справи, а не заради гарної платні. Ловив би рибу на Дунаї та торгував з ромеями, то й так мав би собі срібло й золото. Ти ж узяв на себе добровільно те, що мною взято з обов'язку. Тому ставлю тебе так високо і прийшов до тебе саме тепер.

— Зненацька застав мене, князю. Не готові ми до такого

далекого і, може, найголовнішого нашого походу. Не кажу, що для тебе — це все. Повір мені: не належу до млявих і розманіжених, умію діяти швидко, але щось мене стримує. Сам не знаю що, а нашіптує: «Не квапся». Та й не піду без тебе ніколи. Це вже так. Бо справді йшов саме до тебе, багато чув про князя Долгорукого, прийшов не для того, щоб сидіти тут і ставити отакі сумні городки, де берладники не купаються в розкошах, а живуть у суворості й трудах щоденних. Прийшов, щоб іти, може, й справді, на діло найвище. Але з тобою, князю Юрію.

— Дозволь, князю Юрію, слово мовити,— підливаючи в чаші, звернувся до Долгорукого чашник Громило, перед тим перекинувшись кількома словами з князем Андрієм, який сидів коло сестри своєї Ольги, мовби геть байдужий до розмов за столом, тоді як княжна вся поглинута була увагою до кожного слова Берладника.

— Скажи нам, Громиле, про суздальського коника, який увійде в Золоті ворота київські,— усміхнувся Долгорукий.

— Скажу про інше, князю. Чули ми всі про твій намір іти на Київ. Підемо повсюди за тобою, бо любимо тебе і віримо тобі у всьому, бережемо вірність назавжди. Та коли мислиш, князю, велике володіння придбати в Києві, то марно трудишся, бо знайдеш там лиш спустошені й розорені землі, де вже й мало людей позосталося, а надалі ще менше буде. Без людей же земля — марна пустеля. Маєш у своєму володінні полів і лісів з достатком, а людей і так мало. Вельми мудро порозмислив ти, коли став городи закладати й приваблювати звідусюди до себе люд. І за той час, поки інші князі війнами спустошили свої землі, до тебе, князя мирного й справедливого, чуючи тишу й благоденство, а також правосуддя, йшли люди не з самого Чернігова та Смоленська, а стільки ж тисяч і з-за Дніпра й від Волги, і не самі руські люди, а й інші йдуть під твою руку. Та однаково полів і лісів у тебе більше, аніж люду. По тій причині радив би тобі, князю, не сиротити своїх людей, а дбати про них тут, тоді узриш небавом плоди сил трудів своїх. Коли ж людей матимеш доволі, не потрібна тобі вся оная Русь. Ти будеш усім страшен і всіма шанований. Коли ж перестане бути мир, то земля твоя людьми не намножиться, но оскудіє. Здоров будь, князю Юрію!

— Здоров будь, князю! — підхопили всі за столом, але цього разу виходило так, що суздальські отроки кричали мовби за Долгорукого, а берладники за свого Йвана.

Можна було ждати, що Долгорукий щось різке відповість Громилові, який забув про свій обов'язок потішати за трапезою конячими своїми притчами, втрутився в князівську нелегку розмову, ще й став не на боці свого князя, а виступив проти нього.

Та Долгорукий спокійно спитав Берладника:

— Де ж твій олень берладницький?

— Несуть, князю, несуть.

— Обіцяв, отче, діяти лови в князя Йвана,— обізвалася Ольга.— Тепер хочеш їсти оленя, упольованого кимсь іншим. Взяли з собою псів і птиць, а ловів не діяли.

— Тобі й не ловів хочеться, а заблукати в пущах і щоб князь Іван тебе шукав і знайшов,— засміявся Долгорукий.

— Ні, я хочу сама вбити оленя.

— Уб'єш, доню, ще вб'єш і оленя, й вепра, і лева вб'єш якогось. А тим часом хотів розповісти вам усім притчу. Раз Громило не зумів, то розповім я. Вона дуже давня, але щоразу нова для людей. Пішли колись дерева помазати над себе царя і сказали оливі: «Царюй над нами». Олива сказала їм: «Чи облишу я тук мій, яким вшановують богів і людство, чи піду поневірятися по деревах?» І сказали дерева смоковниці: «Іди ти царюй над нами». Смоковниця відповіла їм: «Чи облишу я солодощі мої й гарний плід і чи піду поневірятися по деревах?»

І сказали дерева виноградній лозі: «Іди ти царюй над нами». Виноградна лоза відмовила: «Чи облишу я сік мій, що звеселяє богів і людство, і чи піду поневірятися по деревах?»

Тоді всі сказали тернині: «Іди ти царюй над нами». Тернина сказала деревам: «Коли ви справді настановлюєте мене в царі над собою, то йдіть спочивайте під тінню моєю; коли ж ні, то вийде вогонь із терну й попалить кедри ліванські».

Але що за тінь може дати тернина? Так думаю про Ізяслава. Терзає він землю й терзатиме, поки й сидітиме в Києві. Покласти край цьому терзанню можна лиш в один спосіб: іти нам туди всім і зробити з усіх земель наших одне ціле. Чи то я стану великим князем, чи син мій, чи інший хтось, та знаю одне: мир потрібен землі й цілість. Прожив я багато літ у цій землі, яку населяли спервовіку різні племена. Не мали ми з ними жодної сутички. Звик я до цього, звикли й довкола мене. Злагідніли ми до краю. Може, й слабкі через це. Миролюбні завжди слабші від забіяк. У мері, воді та й в інших наших народів панує переконання, що все на світі можна перемогти піснею. А нам би співати пісень у Києві! Не князеві Юрію співати. Бо що таке князь? Дорога, по якій котяться всі колеса, біжать усі пси, топчуться всі люди й коні.

А співати людям нашим. Усім: суздальцям, киянам, новгородцям, смолянам, чернігівцям, рязанцям, галичанам, болховцям, полочанам!

Заспіваймо ж! Вацьо! Про князя Йвана!

І вдарило в усі голоси:

Гей, там, на лугах, на лугах широких,
Там же горить-сяє терновий вогник,
Сам молод, гей, сам молод!

І під той дружний спів внесено до палати на встелених зеленими гілками ялівцю великих ношах засмаженого на червоне, в грибних пахощах, в незнищимому дусі лісової волі найблаго-

роднішого з усіх звірів — оленя, і князь Іван увігнав ножа в соковите м'ясо над лопаткою, перекрив усіх розспіваних, гукнув заводіяцько:

— Князя Юрія просимо розпочати сю берладницьку учту!

Дуліб підвівся з-за столу. Знав, що тепер усе почнеться знову, буде багато випито, наговорено, буде ще довге-предовге сидіння, а йому нетерпеливилося скласти свої грамоти, цим прагнув якомога швидше заспокоїти, очистити власне сумління, свою провину перед Долгоруким, якого, тепер міг визнати перед собою, полюбив щиро й назавжди.

Ніхто не помітив, здавалося, зникнення Дулібового. Навіть Іваниця, що вже давно відніс до їхньої повалуші писемне приладдя і знову сидів за столом між отроків, не пішов слідом за лікарем, вважаючи, мабуть, цілком слушно, що допомогти йому в писанні й так не зможе, а пропустити нагоду поласувати знакомитою смаженииною було б цілковитим безглуздям. До того ж не хотів іти звідси, перш ніж піде віспуватий Кузьма, який розпився і роз'ївся, мов у себе вдома, і, мабуть, вважав Іваницю мало не своїм попихачем в солодких згадуваннях про те, як перевищив його своєю силою. Однак силою чоловіка можна й перевищити, дух же його перемогти не дано нікому. Принаймні такого чоловіка, яким Іваниця вважав себе.

Він прийшов, коли Дуліб уже понаписував грамоти й позапечатував їх своєю печаттю, розвеселено впав у м'яку постіль, в захваті поцмокав:

— Оце! Поспимо, лікарю, на лебединому пуху. Чи всі берладники так сплять?

— То, мабуть, для гостей лиш.

— Хотів би стати князем, Дулібе?

— Пусте говориш, Іванице. Не про се треба думати.

— Про що ж?

— Щоб безганебно прожити життя.

— Оце! А я, дурний, думав, аби щастя, та й годі. А щастя — щоб легко жити. А легко жити — в обмеженнях. Коли відаєш, чого тобі не можна, тоді легко на душі. Не дбаєш ні про що. Дбає, думає про тебе хтось. Той, хто тебе обмежує. Слава тим, хто обмежує...

Дослухати Дулібові не вдалося. Увійшов князь Андрій. За ним стало кілька отроків. Чомусь мали оголені мечі.

— Готові твої грамоти, лікарю? — спитав князь Андрій.

— Готові, князю,— трохи подивовано глянув на нього Дуліб.

— Давай.

— Вони запечатані мною.

— Будуть відіслані. Слово князя Юрія.

Дуліб віддав грамоти, князь Андрій передав їх комусь за спину, знову стояв перед лікарем, не збирався відходити. Це було так несподівано, що навіть п'яний Іваниця, струснувшись

і скупчивши рештки свідомості, сів на ложі, поблимав очима на князя Андрія і на отроків з мечами.

— Оце! — не стерпів він.— Зарізяки! Нащо?

— Князівська воля,— мовив суворо князь Андрій.— Обох вас, тебе, лікарю Дуліб, і тебе, прислужнику Іванице...

— Товариш мій,— перебив його Дуліб.

— Однаково. Вас обох велено великим князем Юрієм взяти в залізні кови, і так перепровадити до Суздаля, і там тримати в належній суворості.

Дуліб, вражений у саме серце, відступився від князя. Скакало йому, мов синиця на засніжених гілках: «Князівська воля... самоволя... сваволя...»

Сказав глухо, болісно:

— Не віриться, щоб князь Юрій піддався низькому чуттю мстивості. Винен я перед ним, спокутувати готов свою провину, хотів би служити йому до кінця життя, готов пробачення просити хоч навколішки перед натовпами цілими. Але повірити в його мстивість? Ніколи!

— Бог використовує людину для своїх цілей, часто недоступних для її розуму,— ухильно відповів князь Андрій.— Взяти їх!

Отроки мовчки стали коло Дуліба й Іваниці, князь Андрій вийшов з повалуші, їх повели слідом.

— Оце! — зітхнув Іваниця в темних переходах.— Поспав на перинах! Тоді, як треба було, нас з тобою не зачеплено, лікарю, а нині беруть у кови! Де ж глузд?

— Князі не завжди стоять на боці здорового глузду, Іванице,— сказав Дуліб, і то були його останні слова до самого Суздаля.

Довго ще лежатимуть тої зими сніги в далеких пущах, сходитиме над ними жовтяве примарливе сонце, стоятиме вільготна імла над замерзлими багнами, помережаними вовчими слідами, і везтимуть крізь ту запізнілу, але затяжливу незмірно зиму двох закованих у залізо, гнатимуть їх за саньми позаду княжого походу, щоб бачило їх якомога більше очей, щоб чутка про закованих летіла, може, й через ліси, аж до самого Києва, щоб ридала вслід цим загадково-нещасним принесена з сумної давнини пісня:

Ой не ший мені, мамо,
Сорочки лляної:
Проб'ють її стріли злії.
Ой не ший мені, мамо,
Сорочки шовкової:
Заллється кров'ю моєю.
А поший мені, мамо,
Сорочку дубовую.
В ній лежатиму-спочиватиму,
Крізь всі віки вікуватиму.

СМЕРТЬ ДРУГА

Київ

Чорніли незасіяні ниви, стояли спалені городи, вітер розносив задавнений чад з опустілих осель, земля поросла терном, наповнилася печалями й горем; людей до самих дверей переслідували вовки, ошалілі від голоду; відчай зіпсував серця людям і штовхав їх на нові безрозсудства і злочини.

Хто ж не хотів дбати ні про людей, ні про богів і таким чином позбувався всіх суєтних бажань, які керують світом, той ставав жебраком, волоцюгою, і тоді перед ним стояло лиш одне: жити або вмерти. Більшість умирала непростежено, а ті, хто міг уціліти, ще кудись ішли, але йшли тільки назустріч власній смерті. Повесні, зроджуючись із снігів довгої зими, вони вирушали насупроти птахам, які летіли з вирію. Знесилені птахи все ж добиралися до своїх гнізд, а жебраки й волоцюги не могли нікуди добратися, вони вмирали на дорогах, на околицях сіл, перед городськими валами, може, вмирали в пущах і на болотах, але того вже ніхто не бачив.

Ізяслав розпочав цю безконечну війну з того, що кинувся сам грабувати київських своїх супротивників: захоплював села князів Ігоря й Святослава Ольговичів, землі, гаї, діброви, ліси, борті, бджоли, болота, ріки, мийниці і ловища, потоки, всі ужитки, худобу, коней, готовизну, вина й меди в бретяницях і погребах, токи з хлібом (в самому лиш Ігоревому сільці на токах стояло дев'ятсот стогів хліба), тяжкий товар усілякий аж до заліза й міді.

Слідом за князем грабували воєводи, старші дружинники, прості вої; коли ж грабувати було вже нічого, тоді починали збиткуватися над людом, влаштовували дикі вояцькі забави: примушували нещасних людей танцювати до безпам'ятства, підкидали до знесилення на ряднах, били палицями по п'ятах, щоб довідатися, чи це справді так страшно і чи вмирає від цього чоловік; виривали бороди по одній волосині, обпалювали

скіпкапи волосся на руках і ногах, клали вугілля в руки й примушували затискувати в долоні, поки воно погасне; лили в рани оцет, сипали сіль, капали гарячий віск із свічок; жінкам піднімали спідниці на голови й обливали з відер холодною водою; надто крикливих прив'язували до стовпа і, як тільки хотіла щось сказати, плювали їй у рот.

Ізяслав попалив городи Унеж, Белавежу, Бохмач, Гліб, намірявся був на Чернігів, та відклав надалі, повернувся до Києва, поклонився багатими дарами церквам і був у веселії, як записав у пергаментах, що мали дійти до нащадків, наближений до князя високовчений Петро, син київського боярина Бориславa.

Цей князь любив війну, і війна, здається, теж любила його й оберігала. Він нападав завжди несподівано й підступно, міг за одну ніч зробити такий великий перехід, що супротивникові й не снилося; шалено й дивним чином захоплював укріплені многолюдні городи, завжди обставлявся союзниками, бо король угорський Гейза одружений був на сестрі Ізяславовій Єфросинії, а князь польський Болеслав Кучерявий за жону мав братеницю Ізяславову, отож обидва на першу вимогу свого іменитого родича посилали йому свої полки. Ще мав за постійних і вірних союзників берендеїв, яких лякав половцями, для чого посадив берендеїв коло торків на краю половецького степу, так що тим доводилося вибирати: або вірність Ізяславові, який при потребі міг захистити їх від половецьких набігів, або ж смерть від могутнього степового ворога. Окрім того, завжди мав Ізяслав полки від свого брата Ростислава, який сидів у Смоленську, а також від стрия Вячеслава, старого й надто доброго, щоб втручатися в суперечку за київський стіл, наляканого Ізяславом мало не до смерті й водночас гнівного на свого молодшого брата Юрія, що, як переказували Вячеславові, мав заміри на київський стіл, забуваючи про існування брата старшого.

Та й тоді, коли Ізяслав не мав коло себе союзників, йому щастило, бо в стані його ворогів панували незгоди, великі відстані між Черніговом і Суздальською землею не давали змоги Ольговичам вчасно попросити допомоги в Юрія, допомога звідти йшла занадто довго, Юрій посилав одного за одним своїх синів з дружинами, Ізяслав зустрічав їх і розбивав поодинці. І ось так син Юріїв Іван помер, тепер колотився тут, на півдні, другий син, Гліб, бігав між Переяславом і Остерським Городком, поки виступив проти нього київський князь, запер у Городку, тримав його там три дні, а поміч від Святослава Ольговича не йшла, і Гліб вимушений був вийти з Городка, вклонитися Ізяславу, цілувати хреста поневолі.

Цілу зиму ждали помочі від Юрія, але в Суздалі щось творилося незбагненне. Долгорукий мовчав, не озивався ні до ворогів, ні до союзників своїх. Два гінці, які пробилися крізь морози й сніги, привезли грамоти для київського митрополита Климен-

та й чернігівського єпископа Онуфрія, однак у тих грамотах не було за що зачепитися ні одній ворожій стороні, ані другій. Ізяслав не міг звернути вину за вбивство Ігоря на Долгорукого, а Ольговичі не могли звинуватити в убивстві Ізяслава; справа лишалася нез'ясованою далі, ворожнеча між князями не втихомирилася, а коли так, то ждати Ізяслав не міг і не хотів, бо мав уже сорок вісім років, вік, коли в людини пропала охота ждати, хоча, коли подумати, то, здається, такого добродушного віку взагалі не існує: молодим завжди нетерпеливиться, люди досвідчені занадто впевнені в своїх силах і здібностях, щоб відкладати будь-що, літніх же людей всяк зрозуміє і виправдає, бо їм лишилося обмаль часу на сім світі.

Отож Ізяслав знову прикликав своїх союзників, узяв полк у свого стрия Вячеслава, про якого розповідати ще не час, привів угрів, берендеїв і пішов на Чернігів. Однак той, хто стане зосереджувати свою увагу лише на описові облог і сутичок, неминуче знехтує великою картиною понять, звичаїв і схильностей як окремих людей, так і цілого народу; тому ліпше надати на короткий час слово тим, хто вів цю безглузду, дріб'язкову й ганебну війну, не перестаючи водночас дивуватися, що нікчемні слова про нікчемні справи перетривали цілі століття, тоді як загинуло стільки мудрості, що змалювати велич і багатство її наша уява цілковито безсила.

Ізяслав написав після походу братові своєму Ростиславу в Смоленськ: «Брате! Об'являю тобі, що ходив на Ольговичів до Чернігова і стояв на Олеговім полі, і много їм зла вчинив, землю їхню повоював, і туди до мене не змогли вийти битися полком. Звідти пішов на Любеч, і вже сюди вони прискакали, та роз'єднала нас ріка, і незмога було через ту перешкоду битися полкам. Тої самої ночі пішов дощ великий, і став на Дніпрі лід лихий, через що перейшов я на той бік, і так бог і свята Богородиця і сила животворящого хреста привели мене здоровим до Києва, і тебе, брате, вопрошаю, чи в здоров'ї єси і чи бог тобі помагає?»

Чернігівські князі разом з Святославом Ольговичем послали в той самий час грамоту до Юрія Долгорукого, грамоту, сповнену докорів: «Ти нам хрест цілував, що підеш з нами на Ізяслава, і ось не пішов, а Ізяслав, прийшовши, за Десною городи наші попалив і землю нашу повоював, а це знову Ізяслав прийшов до Чернігова, став на Олеговім полі, тут села наші попалив до самого Любеча і всю живність нашу повоював, ти ж ні до нас не прийшов, ні на Ростислава не наступав. Коли ж тепер хочеш піти на Ізяслава, то ми з тобою, а коли не підеш, то ми вільні в хресному цілуванні, бо не можемо самі гинути раттю».

Чернігівські посли повернулися без помочі. Чи писав щось своїм союзникам Юрій? Може, за своїм дивним звичаєм не надавати ваги словам і не став посилати хартії своїм союзникам, а може, й послав відповідь, та не збереглася вона, бо чернігів-

ським князям ішлося не про дотримання істини й не про збереження кожного мовленого й писаного тоді слова, а передовсім про власний спокій і бодай сяке-таке збереження свого становища. Юрій був далеко, Ізяслав — близько. Юрій заліг надовго в своєму Заліссі, готуючись до чогось великого, аж такого, що простий ум нездатен був осягнути, Ізяслав колотився тут, заповзявшись будь-що приборкати, упокорити своїх супротивників, вибити їм з голови думку про те, що він незаконно захопив київський стіл. Вже пишучи свого листа до Юрія, чернігівські князі натякали про свій намір відступитися від хресного цілування, даваного суздальському князю. Вони забули додати, що вже й так відступилися і цілували хрест Ізяславу, щоправда, водночас готуючи змову проти нього. Тепер знову хотіли переметнутися від Долгорукого до Ізяслава, знехтувавши давніми обіцянками й заприсягненнями. Бо й що для князів той хрест? Згодом, за кілька років по тому, думку всіх тодішніх князів щодо цього вичерпно висловить Володимирко Галицький. Він так само цілуватиме хреста Ізяславові, щоб порятуватися від розгрому, коли ж боярин Ізяславів Петро Бориславович прибуде до Володимирка, щоб нагадати йому про його клятви і докорятиме за відступництво від хресного цілування, галицький князь посміється йому в обличчя: «Та хіба ж то хрест? Просто якийсь маленький хрестик!»

Так вирішили й чернігівські князі забути свої обіцянки Долгорукому і впокоритися Ізяславу. Не зважили на те, що десь між Переяславом і Городком Остерським розпачливо метався син Долгорукого Гліб, самотою ведучи нерівне змагання з Ізяславом, не заховали для нащадків і те, що писав їм Долгорукий, який просив набратися терпіння, бо всяка велика справа вимагає насамперед терпіння, а він намислив здійснити справу велику, яка ще не вдавалася до кінця ні Володимирові, ні Ярославові Мудрому, ні самому Мономахові,— хотів побачити всі руські землі в єдності, а не в оцьому жахливому роздерті й ворожнечі, серед яких гинуть землі, люди, все найдорожче; найголовніше ж: пригноблюється дух, засіваючи гіркі зерна зневіри навіть і в серця найвищі, коли такими вважати князівські серця. А життя ж старе й вічне! Ось там забіяка Ізяслав прийшов і пройшов-проминув, палячи городи й села, засипаючи криниці, витоптуючи збіжжя і трави; але знову зазеленіє після чорної ходи його полків, вийдуть із лісів чоловіки, поставлять хижі, викопають криниці з солодкою водою, знайдуть жон собі і сплодять з ними дітей, і дитячий плач зіллється з сміхом дитячим, і півень з гребенем червоним, як квітка над тином, заспіває під вікном, і солодкі дими здіймуться над оселями. Бо життя таке давнє, що віками цілими не зміряєш його ні назад, ні вперед. Вічне й уперте!

Ні, ні, не стали слухати чернігівські князі ніяких слів. Йшли за силою. Чия ближче, до тої хилилися. Мерщій спорядили по-

слів до Ізяслава з грамотою, в якій говорилося: «То було колись, ще перед дідами нашими й перед отцями нашими: мир стоїть до раті, а рать — до миру. Тож не ображайся на нас, що ми піднялися на рать супроти тебе, бо жаль нам було брата нашого Ігоря, і хотіли, щоб ти відпустив брата нашого. Та вже брат наш убитий, пішов до бога, де й нам усім бути, а все те в руках божих. То тепер слід би й помиритися, бо допоки ж хочемо губити землю Руську?»

Настало вже літо, найліпший час для походів, Ізяслав міг би знову вдарити на недружніх тих князів, попри їхні благання про мир, але він знав, що головний його ворог загадково мовчить і, видати, збирає велику силу, отож не слід було мати в себе під боком ще й цих ворогів, хоч водночас слід було ще раз нагадати їм про силу власну. Тому відповідь послав ухильну: «Браття! То добре християн блюсти. Про вашу готовність миритися звідомлю брата Ростислава та й знов з ним дійду до згоди щодо цього, а вже тоді пошлю до вас своїх послів».

Так, заспокоївши свою мстивість, Ізяслав, який мав коло себе розумного радника Петра Бориславовича, подбав і про історію, послав до брата свого Ростислава грамоту, яку дбайливою і передбачливою рукою Петра Бориславовича внесено, як і відповідь Ростиславову, до Ізяславового літопису.

Ізяслав писав братові: «Оце ж, брате, прислалися до мене Володимир та Ізяслав Давидовичі, і Святослав Ольгович, і Святослав Всеволодович, миру просячи. Я ж знову раджуся з тобою, чи погоджуватися нам? Чи згоден ти на мир? Адже зла нам натворили, а тепер миру шукають з нами. Може, далі воювати? Покладаюся у всьому на тебе».

На це Ростислав відповів братові так: «Брате! Кланяюся тобі. Ти за мене старший, отож як ти скажеш, на те я пристану. Коли ж, брате, виявляєш мені честь, покладаючись на мене, то я, брате, сказав би так: для руських земель і для християн люблю, брате, мир найліпше. Он ті війну зачали, а чого досягнули? Нині ж, брате, заради Руської землі й усіх християн помирися. Коли вже вони ворожнечу через Ігоря відкладуть і не сотворять того, що хотіли вчинити, відмовившись од усього, тоді мирися. Коли ж знов ворожнечу через Ігоря матимуть, то ліпше йти на них війною, а там як бог дасть».

Петро Бориславович, високовчений боярин Ізяславів, у своєму захопленні власним умінням укладати слова, не помічав того, що слова ці вкрай бідні змістом і майже позбавлені думки. Інакше чим би пояснити оце затяжне листування, яке він вів у ім'я Ізяславове тоді, коли все перебувало в стані непевності, тривоги, коли щомиті знов могла розпочатися війна, що не мала, здавалося, кінця, коли до чернігівських князів зненацька могли прийти полки Долгорукого та здружені з суздальським князем половецькі хани, що поставило б Ізяслава перед загрозою позбутися свого високого становиська.

Та й упродовж того літа, поки тривав обмін листами, наповненими словами високими й пустими водночас, син Долгорукого Гліб не давав спокою Ізяславовому синові Мстиславу, який сидів князем у Переяславі, бо відомо було Глібові, що переяславці не хотять Ізяславовича, а хочуть його. Ще минулої зими, щойно Ізяслав повернувся до Києва, понищивши все Подесення, підступив нежданo Гліб до Переяслава, з'явився коло города перед світом, ще все спало в городі, сторожа прибігла до Мстислава, розбудила його криком: «Не спи, княже, Гліб прийшов на тебе вборзі!» Але Гліб не хотів битися, він стояв, ждав, що переяславці самі відчинять йому брами, закличуть до города. Не діждавшись, одступив од города, і вже аж тоді Мстислав погнався за ним, а навпереймн з Києва мерщій виступив сам Ізяслав з дружиною, і так упокорили Юрійовича, примусили цілувати хрест, прогнали його до Чернігова.

Однак тепер все повторилося. Знов удосвіта зродився перед валами переяславськими Гліб з дружиною, знов розбудила сторожа Мстислава, але той тепер мав запомогу, прислану з Києва. Запомогою тою мала бути дружина боярського сина Дем'яна Кудиновича, яка стала в Переяславі після зимового нападу Глібового. Прислав Дем'яна Кудиновича сам князь київський Ізяслав, але намовлений був своїми чотирма Миколами, про яких слід сказати трохи докладніше.

Поза Іваном Войтишичем, чотири Миколи належали до найбагатших і найстаріших бояр київських. Слово «чотири» вияснення не вимагає, Миколами ж звалися вони всі, може, на честь святого Миколи-чудотворця, бо ж відомо, що нажити багатство на цій землі можна лиш чудом, а не чесним шляхом, і про кожного з Микол можна сказати без страху впасти в помилку, що він сам або ж його предки були злодіями, хабарниками, а то й просто негідниками.

Отож усі чотири боярини були достатньо багаті, поважні, пихуваті, вельможні, а ще: жорстокі, жадібні, геть одурілі від старощів, але непохитні в своєму намаганні керувати князем, усіма землями, загарбати мало не цілий світ.

Один з них був прозваний Миколою Безвухим. Немовлям свиня відгризла йому вуха, відтоді злий був на цілий світ, чорно йому було в роті, чорно в очах. Коли чув про когось, кого мав залічувати до своїх ворогів, пінився від зненависті: «А хіба ще живий?»

Спльовував, а слина така ядовита, аж сичала. Рубати, сікти, шаткувати, товкти, різати, добивати, знищувати! Більше не відав нічого.

Другий звався Плаксій. Мав особливий дар — плакати з будь-якого приводу: і над жертвою, і над самим собою, і в радощах, і в горі. Сльозам тоді надавано значення, як особливій милості божій. Ще великий князь Мономах володів слізним даром, його з більшим чи меншим успіхом намагалися наслідu-

вати й інші князі; Ізяслав теж поплакував час од часу своїми золотушними очима. Плакали бояри, ігумени, воєводи, купці, навіть грабіжники проливали сльози над пограбованими, а що вже казати про останніх? Сіяли в сльозах, аби пожати в радощах. Плакання стало виявом благочестя. Хто був дурний, як пень, не знав книжної премудрості, не вмів говорити на чужих мовах, не проповідував, не творив чудес, той просто плакав, і вже самим плачем возвишався над усіма іншими. Відомо ж бо, що розплакатися незмірно легше, ніж задуматися над будь-чим.

Боярин Плаксій мав на Ізяслава вплив неперевершений. Досить було йому сьорбнути кілька разів носом, пустити в бороду два струмки сліз, вигукнути крізь схлипування: «Сину мій! Чорт ти не...»,— і вже князь готов був знову кидатися туди, куди хотілося цим старим, зужитим, страшний у своїй зненависті до всього сущого, людям.

Третій Микола звався Старий. Пам'ятав усіх князів, усіх бояр і воєвод, усіх значних людей київських, про кожного міг щось пригадати, з кожним, як вірити йому, пив і їв, і кожен, помираючи, заповідав саме боярину Миколі блюсти й дотримувати. Виходило так, що цей старий ошуканець, з жовтими очима, повинен би мати вже не менше як двісті літ. Та коли й мало на ньому щось двісті літ, то це кожух з двохсотлітнім лепом, весь у латках.

Микола Старий уособлював серед них те, чого ніхто з них не мав: розум. Між ними існувала мовчазна угода: ніколи не згадувати про таку річ, як людський розум. Схожі були на біблейних іудеїв, які домовилися ніколи не відкривати таємничого ковчега, скинутого з неба. Ковчег порожній? То й що? Вірили, що розум легко замінюється багатством і старощами, сивобородістю, якою особливо відзначався Микола Старий. Щоправда, Петро Бориславович, молодий і розумний, навчений усіх премудростей, міг би сказати їм, що коли б усе в житті вершили сивобороді, то для будь-яких справ досить було б стада козлів. Але Петро ніколи не насмілився б такого сказати, знав це він сам, знали вельми гаразд і чотири Миколи, тому й допустили його до князя Ізяслава, власне, приставили його до князя від себе, щоб знаннями своїми послужив їм так само, як Ізяслав хоробрістю й забіяцтвом.

Четвертий Микола звався Кудинник, ще звано його Упийником, бо багато пив, а також Убийником, бо нестомно хвалився, скільки людей убив сам і скільки ще вб'є його син Дем'ян, що успадкував од батька силу, хоробрість і зневагу до ворогів. На щонайменше згадування про того чи іншого супротивника княжого боярин зневажливо копилив губу, цідив крізь зуби: «Куди йому!», так і прозвано його Кудинником.

Саме син Кудинника Дем'ян Кудинович з невеликою дружиною молодих головорізів, набраних з боярських синків здебільшого,

і був посланий до Переяслава для помочі князю Мстиславу, який не відзначався особливою рішучістю; города ж цього Київ не міг утратити, бо хто засідав за валами Переяслава, неминуче оволодівав київським столом. На саму думку, що туди прорвуться сини Долгорукого, боярство київське казилося від люті й страху; вони готові були відіслати туди й самого князя Ізяслава і легко пішли б і на це, та вимушені були будь-що дотримувати високої гідності свого великого города, де князь теж вважався великим і, хоч би навіть слугував боярству останнім попихачем, світ про це знати не мусив.

Про Петра Бориславовича, допущеного до найвищих верхів київських як завдяки його походженню, так і завдяки вченості, сказати належить, що тримався він з чотирма Миколами завжди з належною пошаною, був обережно-поштивий, зі словом своїм не пхався, а лиш слухав, підтакував, коли вимагалося, наводив приклади з книг при потребі й для потвердження мудрості боярської, а також князівської, бо вважалося все ж, що служить Петро не чотирьом Миколам, а князеві Ізяславу; запобігливість зберігав Петро навіть тоді, коли зоставався сам зі своїми пергаментами, вписуючи туди про наближених до Ізяслава бояр, що вони «їдять, п'ють по три дні, перебувають у добрих веселощах, хвалять бога й святих мучеників і роз'їздяться веселі восвояси».

Найбільше любили вони небезпеки. Для того, хто постарів і близький до смерті, небезпека, загалом кажучи, завжди достатньо приваблива. Але вони любили небезпеку не для себе, а для інших, коли можна так висловитися. Їм завжди здавалося, що хтось загрожує їхньому благополуччю, що від ворогів аж чорно повсюди, тому готові були навіть рідних синів розпихати на всі боки, аби лиш відвернути, розгромити, знищити загрозу, чи то справжню, а чи й просто уявлювану. Так без щонайменшого жалю відправив боярин Кудинник сина свого Дем'яна до Переяслава, де тому боярському сину судилося в смерті знайти своє безсмертя.

Бо того досвітку, в який Гліб знову підступив під переяславські вали, князь Мстислав прибіг у двір, де стояв Дем'ян з своєю зухвалою дружиною, заголосив незгірше за свого батька, який любив прикривати всі свої справи відповідним словом:

— О чоловіче божий! Наспів час божої помочі й пречистої богородиці і твоєї мужності й кріпості.

Дем'ян легко здогадався, що слова ці означали: хтось з Юрійовичів, а то й сам Юрій Долгорукий, підступив до Переяслава. Розпитування були зайві. Боярський син скочив на коня, гукнув слугу свого Тараса, кинувся в одні ворота, а своїх забіяцьких отроків послав до інших воріт, щоб ударити на супротивника зненацька у багатьох місцях.

Гліб, як і взимку, не мав наміру зчиняти бійку, він дотримувався звичаю свого отця, що завжди застерігав синів від про-

лиття християнської крові та й не раз виказував на ділі сей свій звичай, ще кільканадцять літ тому вигнавши з цього ж таки Переяслава теперішнього князя київського Ізяслава, який тоді засів у городі, порушивши ряд і піддаючись лише своєму забіяцькому характеру. Тоді Юрій ось так само підходив полком до города, ставав і стояв, лякаючи супротивника, виганяючи його геть самим видовищем своєї спокійної сили.

Кудинович скористався саме з цього узвичаєння, він зненацька напав на Глібових дружинників, які дрімали собі на конях, не передчуваючи лиха, багатьох убив зі своїми злочинними підручними, аж тоді оточили його суздальці важкими списами, мов дикого вепря, і стали кричати:

— Чого б'єшся, свине безшерста! Бачиш, стоїмо мирно?

Тоді Дем'ян зі своїм Тарасом і отроками вернувся в Переяслав, сказав Мстиславу:

— На любов і на мир прийшов Гліб, а не на рать. Ти ж мене послав на вбивство.

— Для цього й присланий з Києва,— почув він у відповідь.

Гліб відступив, а за якийсь час знову стояв перед Переяславом, але тепер уже в силі набагато більшій, бо приєднався до нього Ізяслав Давидович та ще половці. Степовики не мали наміру стовбичити перед валами города, марно сподіваючись, що перемога прийде сама по собі. Стрілами з прив'язаним горючим клоччям вони підпалили посад, в городі зчинився переполох, Дем'ян Кудинович сам, без доспіхів вилетів з брами, розлючений і наляканий несподіванкою, але половці й тут не дали себе заскочити, вони здалеку спокійно обстріляли Дем'яна з луків, і той вернувся в город ледь живий.

Мстислав прибіг до Кудиновича, дари пропонував, волості обіцяв. Дем'ян простогнав:

— О суєто людська! Хто мертвий забажає сього дарування тлінного і волостей, погибаючи? Засну вічним сном.

Лише тоді намірився Ізяслав укласти мир з чернігівськими князями, щоб осамотнити остаточно Гліба з його дружиною і прогнати в Суздаль, а самому мати вільні руки для змагання з своїм загадковим і загрозливим ворогом — Юрієм.

В Чернігів послано було з грамотою білгородського єпископа Феодора і печерського ігумена Федоса. Писалося в грамоті таке: «Вже раз цілували ви мені хреста на тому, що не вимагатимете брата Ігоря, але відступилися від того і вчинили мені доста пересердя. Та коли ви запросили в мене миру і каетеся в усьому, що хотіли вчинити, то задля руських земель і християн не поминаю того. Отож цілуйте хрест на тім, що ви за Ігоря ворожнечі не матимете і не станете більше чинити того, що колись намірялися».

В церкві святого Спаса, серед кадильного диму й молитов, в золотому блиманні свічок цілували хреста князі Володимир Давидович і брат його Ізяслав, Святослав Ольгович і Святослав

Всеволодович, клялися бути поєднаними, мов браття, охоче й рясно лили сльози, каялися в гріхах.

А восени Давидовичі та Ізяслав з'їхалися до Остерського Городка, щоб тут, у південному гнізді Долгорукого, змовитися про подальші дії, бо Ізяславу не сиділося в Києві, не мав спокою від своїх бояр, яких лякала навіть тінь великого імені Долгорукого і які не могли заспокоїтися, допоки жив той далекий, але такий сягливий своєю могутністю син Мономахів.

Лодьї Ізяславові впливли з Десни в Остер, пристали до низького берега навпроти Городка, що здіймався над річкою крутими високими валами; за валами видно було нові дерев'яні будування і гарну кам'яну церкву святого Михайла, поставлену Долгоруким. В церкві дзвонилося. Дзвін лунав повільно-урочисто, так ніби наближалися до Городка не вороги, а свої. Ізяслав відав вельми гаразд, що Гліб з дружиною пішов у Суздаль, отож у Городку лишилася геть незначна залога, яку можна б вибити звідти одним ударом, але він того не хотів; відчуття сили сповнювало його якоюсь ще не звіданою досі урочистістю, отой дзвін, здавалося, розлунювався над зеленими деснянськими луками на честь київського князя, хотілося чути дзвін здалеку, з-за річки, тож великий князь звелів напинати своє біло-золоте шатро, затіяв грища перед шатром, послухав, як харчать зненавистю один одному в лице його мерзенні карлики Льоп і Шльоп, повеселився з запобігливими Давидовичами, поплакав, позгадував бога й святих мучеників, а той дзвін розлунювався й далі, так ніби справді мідним язиком своїм славив силу й упевненість Ізяславову.

Ольговичі, хоч теж мали прибути до Городка, чомусь не прийшли. Чернігівські князі стали заспокоювати Ізяслава, запевняючи його, що куди вони, Давидовичі, туди й Ольговичі, і вже коли вони всі цілували хрест Ізяславові, то підуть тепер за ним повсюди й не відступляться від нього, бо душею не можна гратися; на це Ізяслав, позітхавши й поплакавши від розчулення, відповів, що не турбується відсутністю Ольговичів, бо ж Святослав Ольгович готує шлюб своєї доньки з сином його брата смоленського князя Ростислава.

А в церкві святого архангела Михаїла дзвонилося та й дзвонилося, так ніби сам дух святий залетів у Городок і, всупереч отим нужденним суздальцям, що заховалися за високими, у буйній зелені валами, славить київського князя, його всемогутність і удачливість, якими він з'єднує усіх своїх друзів і впокорює недругів.

Та надвечір прискакала передня сторожа Ізяславова і закричала в немалій тривозі, що тим берегом Остра підходить до Городка якась дружина, може, й сам Долгорукий.

— Спитали, хто такі? — вискочив з шатра Ізяслав, про якого можна було казати будь-що, але всі сходилися на тому, що народився воїном і в поході почувається набагато вільніше і

ліпше незрівнянно, аніж коло своїх чотирьох Микол або ж забрезклої княгині, принцеси з германського імператорського роду, виснаженої незвичними руськими холодами і постійним перебуванням у безкінечних згадуваннях про вищість германського духу й міць імператорів, її прославлених предків, серед яких було чимало славетних зарізяк, але жодного, хто б просидів життя на лаві для трапезування або пролежав у пуховій постелі коло теплої жони.

— Погукали ми: «Хто такі?» Відповіли нам: «Суздальці». Ще ми полаялися трохи, тоді кинулися сповістити тебе, князю.

— Сповістити, сповістити! — перекривив дружинника Ізяслав.— Коли йде ворог, з ним треба битися, а не втікати до свого князя! Гук битви миліший моєму серцю, аніж ледачі слова про те, про що й самі не відаєте! З чим прийшли, і що маю гадати?

Дружинники похнюплено мовчали, урочистіть цього зелено-золотого осіннього дня була зведена нанівець, але хоч як гнівайся і хоч які слова проголошуй, а десь тим берегом наближається в цей час ворожа дружина з червоними круглими щитами під знаком лева, готового до пострибу, а також під знаком лука з вициленою в землю стрілою, що не завадить суздальцям при потребі послати свої гострі стріли проти нечисленної київської дружини і чернігівців, які те й знали, що ламали своє слово, метаючись поміж одним та другим великим князем.

Щастя, хоч розділяла супротивників річка. Хай не широка, але достатньо глибока, щоб затримати суздальців на той час, поки Ізяслав або ж залаштується до битви, або відступить без ганьби й неслави, хоч відступ завжди так чи інакше несе неславу.

Врятували Ізяслава два верхівці, що зродилися не знати й звідки, десь, видно, перепливли на конях Остер, бо ще стікала по кінській шерсті вода і в самих вершників чоботи й порти були мокрі, як хлющ. Коли б не вода на конях і на вершниках, то можна б прийняти їх було за примари,— так зненацька вони зродилися, мовби й нізвідки, і такий страшний мали вигляд: худі, оброслі сплутаними бородами, крізь які ледь прозирало бліде, виснажене тіло, ніби в мерців або великомучеників, або в утоплеників, добре вимочених у воді. Кінна сторожа враз обскочила вершників з усіх боків, мечники, що стояли коло князівського шатра, вихопили з піхов свої мечі, але тих двох ніщо не стримало, вони спокійно їхали далі, тоді, не дбаючи про своїх коней, злізли на землю і пішли до Ізяслава, непевно ставлячи ноги, хитаючись, так ніби ось-ось мали впасти й сконати коло ніг у князя. Ізяслав безпорадно озирався, хотів був розгніватися, та не встиг, бо один з тих привидів заговорив, звертаючись, здається, до нього, хоч і без належної поштивості:

— Ось і повернулися до тебе. Здоров будь, князю.

— Здорові будьте,— ще не скинувши в себе розгубленості, відповів Ізяслав. Хотів спитати, хто такі будуть, але той випередив князя, бо сказано вже, що не володів належною поштивістю, спитав не без насмішкуватості в голосі, хоч і де б там взялася насмішкуватість у такому хирлявому тілі:

— Чи не впізнаєш?

— Не впізнаю? — недбало сковзнув по них своїми золотушними очима князь.— Кого я не впізнаю? Чому б мав упізнавати? Хто такі й чого вам тут треба?

— Дуліб я, твій лікар прибічний,— сказав той дивний чоловік.— А це — Іваниця.

— Ти лікар? Дуліб? З нами хресна сила і свята богородиця! Живий?

— Коли не вмер, то живий.

— Де ж був так довго?

— Куди їздив, там і був.

— У Долгорукого?

— Там.

— І повернувся?

— Стою перед тобою.

Ізяслав перехрестився. Був сам собою завжди й скрізь. Насамперед мав виказати свою побожність і сердечну скруху.

— Застерігав я тебе, сину мій! І втримував від необачності. Не послухав мене. Міг би й навіки там зостатися.

— Міг.

— Але радуюсь, що вернувся цілий. Гей там, дайте гостям меду! Відведу тобі шатер окремий на вас двох. Переодягнетеся. Зігрієтесь.

— Дяка. В порубі звикаєш до всього.

— Кинув вас Долгорукий у поруб?

Ізяславові кортіло поспитати, що ж виїздив Дуліб, окрім свого сидіння в порубі, але гідність князівська не дозволяла, та й знав уже про грамоти до митрополита Климента і єпископа Онуфрія. Дуліб відразу задовольнив цікавість князеву, сказавши.

— Кинуто нас до поруба за несправедливе звинувачення проти князя Юрія, бо ніщо не ствердилося на цілковитий наш сором і ганьбу.

— Переконався в цьому? — суворо поглянув на нього Ізяслав.

— Стоїмо перед тобою, хіба не досить нашого вигляду самого? Мали час і змогу подумати про своє зухвальство й глупоту.

— Як же визволилися?

— Не маєш до нас довіри, князю?

— Питаю з співчуття, бо серце мені обливається кров'ю і душа крається від болю.

— Сиділи б там і до смерті. Визволив нас князь Ростислав, ідучи сюди з дружиною.

— Син Юріїв?
— Так.
— Супроти волі отця свого пішов?
— Князь Юрій був на той час у Берладника, а Ростислав часто навідував мене в порубі, радився зі мною, розпитував про тебе. І коли наспів йому час іти сюди на поміч Ольговичам, то випустив він нас із поруба і взяв з собою. Гінці наздоганяли нас кількаразово з велінням Юрієвим відправити в'язнів назад до Суздаля, та князь Ростислав не послухався.

Дулібові та Іваниці подано чаші з медом. Вони пили повільно, чи то смакували напій, чи то навмисне затягували час, випробовували терпіння Ізяславове, хоч хто ж не знав про нетерпеливість князеву.

— Покличу Петра Бориславовича,— мовив князь.— Треба записати все, лікарю. Коли йдеться про князів, то кличемо в свідки також нащадків. Ти обезневинив князя Юрія, полегкість це не лише для мене, але й для історії цілої. Радуюся вельми, Дулібе, і дивуюся, що стрий мій відплатив тобі невдячністю.

— Не треба Бориславовича,— відірвався від чаші Дуліб,— нічого не треба писати, сам усе запишу, князю. Та й не про се нині слід вести мову, то вже справи минулі. Тебе ждуть нові. Прибули ми до тебе вже й не як твої слуги і не як визволені з поруба, а передовсім послами від князя Ростислава. Чи згоден нас вислухати?

— Вже слухаю. Великий дар зробив мені князь Ростислав, коли випустив вас з поруба й повернув до мене.

— Не про це йдеться. Хоче Ростислав прийти до тебе як син.

— Обійми мої завжди розкриті для синів і братів. Кликав не раз його брата Гліба до себе, але той не прийшов. Вівся зухвало й негідно, колотився без кінця в цій землі, аж вигнали його геть.

— Ростислав розсварився з отцем своїм назавжди, бо вже понад десять літ не має волості, зрівняний мало не з Іваном Берладником у безпритульності й безземельності. В Долгорукого ж тільки й мови: кожен син повинен сам собі здобувати волость. Сини ж не вовки, щоб дбати про харч. Та й що надбали? Іван помер у поході. Гліб ганьблений поразками й кривоприсяжництвом. Через те Ростислав пішов од Долгорукого і вклоняється тобі, князю, і питає, чи може прийти?

— Негоже так приймати високих послів,— поважно мовив Ізяслав.— Передчуття не обмануло мене, коли хотів бачити вас перевдягнених, обсушених і обігрітих. Тепер зробимо саме так. Тим часом зберу своїх воєвод і бояр, прикличу князів чернігівських, що прибули сюди для дружби зі мною, хай почують від вас цю втішну вість ще раз, бо це радість для всієї Руської землі і для всіх християн.

Він відпустив Дуліба та Іваницю і звелів кликати всіх, з ким мав думати, а також запросити князів Давидовичів, готувати

урочисту учту, отцю Іоанну — пишну відправу на честь того, що мало тут незабаром статися.

Та тепла осіння ніч на березі Остра минула вся у веселому палахкотінні смолоскипів, у брязкоті не зброї, а чаш і ковшів з вином та медом, з веселою метушнявою гінців з тої та другої сторони, у великій змаганині двох князівських таборів, хто кого переважить у дарах, у лестощах, у лицемірстві й сльозливій піднесеності.

Ізяслав послав воєводу свого і дружинників з честю й дарами для Ростислава, прикликаючи його до себе, обіцяючи городи й волості. Ростислав відвзаємнив дарами й поклонінням доземним, приймав послів коло входу до свого шатра, яке пишністю своєю набагато перевершувало біле з золотими шнурками шатро Ізяславове, бо вивіз його Ростислав ще з Новогорода, купивши в заморських гостей, а відомо ж, що гості можуть роздобути такі речі, яких не мають ні королі, ні імператори, прості ж князі не уявляють і поготів. Про шатро послами Ізяславовими теж було сказано князеві, сказано також і про численність дружини Ростиславової, і про багатство, яке має з собою, з усього видно, бо товар його не піддається обліченню навіть для хитрого гонецького ока. Але Ізяслава чи й цікавили подробиці, все для нього було незначуще, окрім самого приходу найстаршого сина ворогового, князь возносив хвалу богові за цей несподіваний дарунок, бо ж тепер уся земля Руська могла бачити, на чиєму боці не сама сила, а й правда; коли вже до нього прихиляються й такі мужі, як князь Ростислав, то й ще прихиляться всі, хто має розум незачерствілий.

Боярин Петро Бориславович, в обшитому чорним бобром широкому одязі, з золотою князівською гривною на шиї, блідий від постійного перебування в поштивому напруженні, старанно вписував у пергамент кожне князівське слово, аж Іваниця не мав сили стриматися й шепотів на вухо Дулібові: «Оце! Шкрябає в пергаменті, як курка в поросі! Цей і Сильку за пояс заткне!» Дуліб мовчав, бо сказав усе, що мав сказати; тепер вони з Іваницею мали до кінця вдавати з себе скривджених Долгоруким шукачів істини, вони були жертвами й мучениками, щоправда, мучениками живими, що не завжди й не всім подобається; та Ізяслав дякував богові й за це, бо тепер смерть Ігореву забудуть нарешті всі, коли ж хто й захоче згадати, то задосить станеться йому, почувши про те, як віддячив Долгорукий двом мужнім посланцям князя київського, які прагнули розплутати до кінця справу з тим загадковим, лиховісним убивством.

Дари князівські з одного й з другого боку були благочестиві спершу: іконки, хрести, гарно здоблені молитовники в золоті й сріблі, саджені коштовним камінням. Коли вдруге послав Ізяслав, кличучи Ростислава, то вже повезли тому в дар коштовну зброю, Ізяславові ж було передано соболині хутра з та-

ким полиском, який хутро має лише в північних землях з вічними морозами й снігами.

Тим часом Ростислав звернувся до своєї дружини, яка ще не відала про його заміри, вважаючи, що послано її помагати союзним з Долгоруким князям — Ольговичам і Давидовичам.

— Хай прогнівається на мене отець мій,— так сказав Ростислав дружині,— але не піду до ворогів своїх, бо були вони ворогами дідові моєму Мономаху і стриям моїм Мстиславу і Ярополку. А підемо, дружино моя, до Ізяслава, бо до нього лежить моє серце. Він дасть мені волость, і я візьму. Чи підете зі мною?

— Підемо, княже! — загукали найвірніші, а за ними й усі інші, бо хоч що кажи, волость є волость, та ще коли вона в цих теплих і щедрих землях, далеко від морозів і снігів, від суворого північного неба, від малолюддя і від безхліб'я.

Перемови тривали цілу ніч. Князі передавали один одному поклони й лестиві слова, але ніхто перший не хотів рушати назустріч другому, бо ж за Ізяславом було старшинство, а за Ростиславом — незалежність. Він жертвував найдорожчим, отож мав усі підстави сподіватися, що за пожертвою мав би прийти Ізяслав, або ж бодай простягнути руку. Поки ж тривало змагання в лестощах і високих словах, а справа не посувалася, а відсувалася щодалі назад, Дуліб обережно підкинув Петру Бориславовичу думку про те, що князі могли б зустрітися посередині річки на Ізяславовому насаді.

— Внеси це в пергамент свій, боярине,— порадив Дуліб.

— Але ж про це ще не сказано князеві!

— Тоді й скажеш.

— Чом би не сказав сам?

— Поступаюся цим для тебе. Честь Ізяславова буде збережена, бо ж насад належить йому. Ростиславові не доведеться ступати на цей берег, допоки не отримає від Ізяслава того, що прагне мати. Князі, як діти, боярине, ми їх не можемо з тобою збагнути.

— Звідки відаєш про мене? — трохи насторожився Петро.

— Багато чув про твою вченість, а я сам люблю книги і людей книжних ставлю вище за всіх. Пиши й кажи.

Петро вписав і сказав, і це сподобалося Ізяславу. Над ранок князі зустрілися на Острі в насаді, вистеленім килимами, обидва в золоті, шовках і хутрах, обидва високі й ставні, та все ж Ізяслав багато втрачав поряд з могутнішим Ростиславом, здавався дрібнішим, незначнішим, а вже його зчервонілі очі й геть не витримували зіставлення з ромейськими очима Ростиславовими, і при погляді на цих двох хотілося вказати на суздальця й вигукнути: «Ось князь!»

Однак стояв Ізяслав, а вклонявся Ростислав. Лиш по тому вони сіли на мідний облавок і під тихий плюскіт весел, якими

гребці тримали насад проти течії, повели мову про те, що їх поєднало.

— Ти, князю,— казав Ростислав,— для всіх нас, молодших, мов отець рідний, і мали б ми давно вже з'єднатися, бо молоді ліпше розуміють один одного, між ними повинна бути здруженість і не повинні вони зупинятися навіть перед усуненням старших своїх, коли того вимагає земля наша й люд. Будь нам усім отцем, хоч ти й брат для нас, рівний з нами.

— Всіх нас старіший отець твій,— відповідав Ізяслав,— та з нами не вміє жити. Хочу управитися з ним миром або бранню. Бог послав тебе, князю, і свята богородиця. Не стану вмовляти тебе, щоб ішов зі мною на Суздаль, а дам тобі городи бозькі [1], постережеш землі Руської, поки буду в Заліссі, а йти туди мушу, бо князь Юрій чинить зло Новгороду, переймає новгородські дані для Києва, мов тать або ушкуйник волзький. Чи пристаєш, князю, на се?

Ростислав урочисто схилив голову й тримав її так час, саме достатній для того, щоб Ізяславове серце вдовольнилося покорою; тоді князі обнялися, тричі поцілувалися і стоячи попливли до берега, де коло Ізяславового шатра ждали їх всі можні й важні.

Отець Іоанн, для такого випадку прибраний в негнучкі від золотого шитва шати, підніс князям хрест для цілування і, звертаючись, видимо, до неприсутнього, але сущого, сказати б, навіть всюдисущого Долгорукого і до його союзників малих і великих, виголосив гнівливе слово пастирське, яке, через простакуватість Ізяславового священика, можна було обкрутити і сяк і так, стосуючи його як до самого Долгорукого, так і до тих, хто зазирав до заволохатілого рота іерейського:

— Соромтесь же ви, що ворогуєте на браттю вашу і одновірців своїх! Жахніться і плачтеся перед богом, інакше втратите славу небесну за саме лиш своє злопам'ятство! Ви слова братові не можете стерпіти, за малу обиду підіймаєте ворожнечу смертоносну і поміч берете у поганих на свою браттю.

І тут Ізяслав навіщось знову став повторювати те, що вже казав осібно Ростиславові та Давидовичам. Може, хотів, щоб кожен чув про кожного, сподіваючись, що слово княже від цього буде міцніше? Ростиславу сказав те саме, що перед тим у лодьї:

— За всіх нас старший отець твій, та не вміє з нами жити. А мені дай боже вас, браття своє, і весь рід свій мати в правді, як душу свою. Коли отець тобі волості не дав, так я тобі даю.

На що Ростислав, трохи подивувавшись у душі, але не втрачаючи своєї поважності, теж повторив уже сказане:

---

[1] Тобто бузькі, розташовані по річці Буг, яка звалася тоді Бог.

— Прийшов я сюди, доручивши себе богові та тобі, бо ти старший за всіх нас серед онуків Мономахових. Хочу трудитися за Руську землю й коло тебе їздити.

Тоді настала черга Давидовичів, які до цього стояли мовби свідки супроти Ростислава, а тепер мали свідком його проти себе.

— Ось брат Святослав і племінник його не приїхали сюди,— докірливо мовив Давидовичам Ізяслав,— а ви всі клялися мені, що, хто буде на мене злий, на того вам бути разом зі мною; стрий мій Юрій з Ростова зобижає мій Новгород, дані в новгородців повіднімав, по дорогах проїзду їм немає. Хочу піти й управитися з ним або миром, або раттю. А ви хрест цілували, що будете разом зі мною.

Відповів йому Володимир Давидович те, що вже Ізяслав од них чув, але тепер хотів почути ще раз, уже при синові загадково-загрозливого Долгорукого:

— То нічого, що брат Святослав і племінник твій не приїхали, однаково ми тут, а ми всі клялися, що де твої будуть обиди, там нам бути з тобою.

— Любо мені се чути,— просльозився Ізяслав.— Отак збратаними в божій вірі задля землі Руської та християн, як тільки стануть ріки, підемо всі на Юрія. Я через Смоленськ і Новгород, брат мій Ростислав з Смоленська, ви всі, браття, з землі вятичів, а всі зійдемося на Волзі коло устя Медведиці, звідтам рушимо на Ростовські землі.

— Негоже мені, князю, виступати супроти рідного отця свого,— з гідністю мовив Ростислав.— Готов єсмь служити тобі скрізь, а тут звільни мене, отче-брате.

Ізяслав при всіх обійняв і поцілував Ростислава за такі благочестиві слова.

— Дам тобі ті городи, що держав колись Святослав Всеволодович,— перехрестився він,— Котельницю, Межибоже та Бозький. Іди в Бозький Город, побудь там, постережи Руську землю, поки я сходжу на отця твого і помирюся з ним або якось інакше з ним управлюся. Ще хочу вклонитися тобі за те, що велику послугу зробив мені, порятувавши з неволі моїх вірних людей, і привіз їх до мене, хоч і немічних видом, та живих, хвала богові. За це віддячиться тобі, князю, ще й на небі. Тепер, лікарю, коли й підеш знову в суздальську землю, то вже не так зопалу й без прикриття, а при моєму боці й з божою поміччю.

— Сподіватися хочу,— сказав Дуліб,— що увільниш нас, князю, від цього походу. Надто тяжкі спогадування про суздальську землю маємо, аби ще раз там опинятися, та й немічні ще з Іваницею для далекого походу. Посидіти б нам у Києві та набратися сили.

— Коли так, то поїдете до мого брата князя Володимира, будете на княжому дворі. Тим часом побудь з нами, лікарю.

Сподіваюся, не станеш відразу вирушати в дорогу? Бо ж квапився минулої осені, а куди? В поруб? А в порубі як? Може, розкажеш князям та дружині?

— Самі в поруби кидаєте людей, то мали б знати, що воно й до чого,— Дуліб пограв жовнами.— Мабуть, у тебе, князю, не один сидить у Києві?

— Про це знають мої тисяцькі та восьминники. Я ж коли й знаю, то про людей значних. Сидить новгородський єпископ Ніфонт. А за що? Бо спротивився божій волі, не захотів митрополитом Климента, сіяв смуту й розрух, намовляв люд до непокори, і звідки ж намовляв? З церковного амвона! Кожен, хто сидить, знає, за віщо. Ти знав, лікарю, і Ніфонт знає.

— А князь Ігор? — спитав Дуліб.

— Те вже минуло. Брати його цілували хрест, що забудуть про все. Така була божа воля, що збунтувалися кияни і вбили нашого брата.

— Перед тим кидав ти його в поруб, князю.

— Йшлося про стіл київський і про божу волю. Задля Руської землі прийшов я в Київ.— Ізяслав перехрестився.

— Ми ж з Іваницею виконували твою волю. Тепер дозволь нам бути вільними. Поїдемо до Києва ще сьогодні, хоч і знесилені до краю. За дозвіл твій жити на Мстиславовім дворі — дяка велика. Не знаю, чи скористаємося з твого дозволу, а чи виберемо для себе незалежність, себто волю. Бо хоч давно доведено, що все на світі відносне, але є речі, які сприймаються тільки у вимірах конечних і ніякому почленуванню не піддаються. Такою є воля для людини. Або ти її маєш, або в тебе її відібрано. Середина ніколи не задовольняє. Рано чи пізно ти збунтуєшся і станеш на отой священний бій, про який співається в піснях і розповідається в легендах. Але який з мене боєць? Я лікар.

— Так, лікарю дорогий, стократно так,— засміявся з Дулібового приниження Ізяслав.— Але хочу вважати й далі тебе своїм прибічним лікарем і знайти в Києві після свого повернення. Коли ж не хочеш тут затримуватися, то ось тобі знов моя золота гривна, щоб розчинялись перед тобою всі двері й стояли отвором усі брами, сину мій! Не кажу щасливої путі, бо ніщо не стане на заваді вам у цій землі, над якою спочила божа благодать і мудрість.

Так вони знову поїхали від цього князя, що мав досить розповсюджену серед можних звичку робити одне, а казати зовсім інше, і супроводжував їх повільний дзвін з Остерського Городка, куди вже входила дружина князя Ростислава.

Їхали без поквапу. Пасли коней, розкладали вогнища, тішилися волею. Самі в цілому світі! Ніде нікого й нічого! Нема сторожі, ніяких обмежень, зникла залежність.

— Про що думаю,— вгадаєш, лікарю? — поспитав Іваниця, коли вже задуднів під копитами їхніх коней київський міст і ті

самі хитрі мостищани дивилися їм услід, чи то впізнаючи торішніх своїх поважних гостей, а чи й ні.— Думаю, як то воно гарно було б оце поїхати до Кричка та діждатися, коли прийде туди Ойка. Йтиме вона по примерзлій осінній траві своїми босими ногами, а я сидітиму, дивитимуся і ані зворухнусь!

— Щоб ти та не зворухнувся.

— Оце ж. Сидів би та дивився. Страшно й згадати. А коли сиділи ми в Суздалі, не в порубі сиділи, а в тій хижі, куди посаджено нас згодом, то була там дівка одна. Ти не згадаєш, бо чи й помітив, сидячи над своїми пергаментами, а я не відривався від щілини в дверях з ранку до ночі, все бачив, за всім простежував. Хотів тоді ще тобі сказати про дівку, та подумав: нащо? Чоловік так гарно собі сидить над своїм писанням — хай сидить. А ти, Іванице, дивися й край своє серце на шмаття. Бо дівка, скажу тобі, Дулібе, вельми схожа на Ойку. Аж злякався спершу, подумав: Ойка! А тоді почув, звуть Оляндрою. Прибігала прудка, наче коза. І йшла то з тим дружинником, то з тим. Поверталася — хіхи-сміхи, круть-верть — та й знов ішла з новим дружинником. А я дивився на все те крізь щілину та думав про Ойку. Що, коли вона піде по руках? З Оляндрою — там самі дружинники, та й то наймолодші. У Києві ж — воєводи, ігумени, купці заморські! Така мене розпука, Дулібе, взяла, аж не стерпів та почав розпитування про Оляндру, чого вона отак? А ті жеребці сміються: має мужа, а в мужа стрілою відстріляні оті штуки. Якось називав їх, лікарю, по-вченому.

— Тестикули.

— Оце! — Подумав я. Живе чоловік, має таку собі Оляндру, що за неї все б віддав, а тут прилітає стріла, відбиває тобі оті тестикули — і вже ти не маєш нічого. І так мені гірко було тоді на душі, й не через те гірко, що сиділи в неволі, а через оте, що діялося перед моїми очима, через оту Оляндру, бо була, мов смертний гріх, солодка, а недоступна. Думав тоді: невже ніколи? І князь цей Юрій, так вподобав його, душею приріс, а він мстився мені за ту Кисличківну? Так я ж полишив її неторкану. Може, до неї поїхати, нікуди вона з ковчега не подінеться. Хіба що вмре з нудьги й від неволі. Ти мав розмову з Долгоруким, лікарю, невже він не пробував хоч якось виправдатися?

— Ще не час, Іванице. Казав уже тобі не раз. Ось влаштуємося в Києві, тоді попрошу тебе зробити одну та другу послугу. Тим часом — ми визволені з поруба, нам треба зміцнити свої сили, забути про все, чого натерпілися.

— І про Долгорукого забути?

— Нагадає про себе сам. І не забариться.

— Оце ж і питаю.

Вони поїхали до Кричка, і старий залізороб зрадів їхньому поверненню, так ніби стали йому рідними за ті кілька день минулої осені.

— Знайшли свого князя? — закричав їм назустріч, розпашілий від вогню, з вогнем і жаром у кожній зморшці свого привітного обличчя.

— Свого знайшли,— досить двозначно відповів Дуліб. Потім пояснив: — Коли вважати, що кожен так чи інакше має шукати собі князя, то ми з Іваницею знайшли.

— Та ще аж такого, що продержав нас аж он скільки в порубі! — докинув Іваниця.— Бачиш, які гарні вискочили?

— Бачу, та то не біда. Аби вискочили. Казав же: нащо ті князі? Вбивають один одного, то хай. Простий чоловік простим живе.

— Правда потрібна всім,— сказав Дуліб.

— Правда ось тут, у вогні,— показав Кричко на доменицю.— Та ще в оцих руках. А ти, лікарю, заплутався між тих, у кого в руках самі мечі та стріли. Яка ж там правда?

— Залізо робиш для мечів?

— Не для самих мечів. Коси, вила, вози, ратища бити дикого звіра. Чоловік живе потребами. На залізі все стоїть. Не на мечах, а на залізі. Ото й печуся коло полум'я сіркою, мов той ієрей хитрий, що мав пику червону від обжирання, а щоб у церкві появлятися блідавим для піднесеності божественної, то перед службою обкурювався сіркою. Та то байки. А ви з дороги. Ідьте до хижі, облаштовуйтесь, а я на вечерю поспію.

Трьома возами прибули до Кричка замурзані, прокопчені лісові люди, привезли деревне вугілля для його доменици. Мали на собі високі гострі шапки мало не з липової кори, за корзно правила їм просмолена ряднина, на ногах були сирицеві личаки. Важко було уявити собі нужденність людську більшу і виразнішу.

— Оце! — зітхнув Іваниця.— Не побачиш, то й не повіриш!

— Є ще смолокури,— сказав Дуліб,— то робота вже й геть проклята. А зиску від неї — ще менше. Світ влаштовано не в усьому доцільно й досконало. Здебільшого навпаки. Та ти вже й сам мав нагоду переконатися.

— Вже коли я тут, серед цієї луки, на оцій траві, то мені й не треба нічого!

— Самої трави мало.

— Хіба я сказав про саму траву? Аби я тут та трава, а вже по ній походять чиїсь ноги, ніженьки, ноженята, ноженятонька!

Вечеряли на тому самому дубовому пеньку, що тоді обідали. З нагоди повернення своїх давніх знайомих і їхнього, сказати б, порятування від загибелі Кричко роздобув пива і смаколиків київських. Іваниця, розвеселений поверненням і думкою про зустріч з Ойкою, пробував дратувати господаря:

— Маєш ремесло в руках, а хижа дірява. Чи тебе не стане на добрий дім дубовий, теплий та світлий? Тоді б пожили в тебе довше, а так он мій лікар хоче втікати до Києва.

— З хоромами боярськими не позмагаєшся однаково, а жити можна. Тоді й думаєш: а навіщо? Жони немає. Сина, вважай, украли.

— Знайшовся твій син,— спокійно сказав Дуліб, витираючи рота.— Іваниця й знайшов. Щоправда, повівся з ним не вельми гречно.

— Я ж не знав. Трохи потрусив його. Легенько так. Бо дуже хлопець упертий і не можна видобути з нього й слова. Ну, то взяв його за комір.

— Де ж він? — Кричко намагався вдавати спокій, але це в нього не виходило. Зраджував голос, зраджували своїм дрижанням руки, зраджувала напруженість, з якою ждав відповіді.

— Тим часом у Суздалі,— сказав Дуліб,— але може бути й у Києві невдовзі. Син твій чоловік вельми вчений. При самому князеві Андрієві, синові Долгорукого, дієписцем.

— Навчився в монахів. Спокусили вони його чи то хлібом незаробленим, чи, може, й ученням. Бо цікавий змалку був до всього.

— Такий і зостався.

— Та мені до нього байдуже. Він про батька забув, забув і я про нього.

— Не забув,— заспокоїв Кричка Іваниця.— Як я його труснув та спитав, чий він син, та пригрозив батьком, то й злякався одразу. Ти не все ще знаєш. Хай тобі Дуліб скаже.

— А що, лікарю?

— Не хотів казати, та вже почали, то треба й до кінця. Гнали ми слід за вбивцями аж у Суздальську землю, і одним з тих ймовірних убивців мав бути, виходить, твій син Силька, колишній прибрамний з монастиря святого Феодора.

— Силька? Не звався ніколи так паскудно! Був Михликом.

— В монастирі названо Сильвестром, а звуть Силькою. Підозру ж на нього кинув сам ігумен монастирський Ананія. Тоді ще не знали, коли були в тебе, що то твій син. Однак усі наші підозри виявилися намарними. Ні Силька, ні Кузьма Ємців не винні в убивстві, спроваджено нас аж в Залісся лиш для того, видати, щоб упала тінь на князя Долгорукого, за це поплатилися ми з Іваницею, просидівши половину зими, весну й літо в порубі і щастям визволившись звідти. Тепер прибули знов до Києва, але вже не станемо шукати вбивців. Знаємо тепер з Іваницею, чого не хочемо. Але ще не зможемо, мабуть, сказати, чого ж хочемо в цьому найбільшому й найславнішому городі.

— Це ти не знаєш, лікарю! — вигукнув Іваниця.— Я ж знаю вельми добре.

— Теж не знаєш. Тобі лиш здається, ніби знаєш. Згодом переконаєшся, що то не так. Коли й знає хто, то це наш хазяїн. Він прив'язаний до своєї роботи, в ній — усе його життя. А нам судилося мандрувати від одної душі до другої, від одного серця до іншого, коли ж затримуємося надовго, то це не завжди

виходить для нас на користь. Однак у Києві маємо побути довший час. Не захотіли ми з Іваницею їхати на княжий двір, не станемо проситися й до якогось з бояр київських, а десь пошукаємо притулку.

— Та живіть у мене! — Кричко був усе ж таки радий, що син його, хоч і відірваний од батька, може, й назавжди, не замішаний був у злочині, бо якому батькові хотілося б мати сина злочинця? — Тут вам тихо й спокійно. Наберетеся сили, пообстригаєте свої бороди, станете схожими на людей. А до Києва то хоч щодня можна. Сів на коня — і вже ти на торговиці чи там де.

— Згодом треба нам буде поселитися в самому городі,— сказав Дуліб,— бо однаково події складуться так, що примусять. Тим часом скористаємося з твоєї гостинності. Все тобі буде відшкодовано. Не скажу ким, бо ще не можу цього зробити. Не знає навіть Іваниця.

— Оце ж! Воно мені тепер усе ні до чого, раз я тут і можу дивитися на оту траву, що довкола! — Іваниця потирав задоволено руки, він відроджувався й пробуджувався до колишнього життя набагато швидше й охочіше, ніж Дуліб.

Тиждень чи й більше прогайнували вони в неробстві, в спанні, в об'їданні. Їздили в Київ на торговище, де Дуліб придбав для обох одіж на зиму, вибираючи не дуже вишукану, але й не бідну, бо становище вимагало гідності навіть в одягові. Іноді приїздили вночі якісь люди, привозили Дулібові то його пергаменти, що їх мережив ще в Суздалі, то якісь грамотки, то шкіряні суми з сріблом і золотом на видатки, Іваниця чи й чув тих гінців. Міг вважати, що то від князя Ізяслава, не дуже задумувався над тим, який саме князь опікується ними, бо мав свій клопіт: Ойку. Ждав її щодня й щоночі. Кілька разів намагався вирватися до Києва самотою, але Дуліб стеріг його пильно; коли ж разом їздили до города, то й там не відпускав від себе Іваниці, не дав йому жодного разу бодай проїхатися побіля двору Войтишичевого.

Ночами Іваниця не спав, лежав з розплющеними очима, благав мовчки: «Прийди! Прийди! Чому не йдеш?» Не міг збагнути. Як же так? Тоді сама знайшла, нікого не питаючи, довідалася, де вони, відчула серцем своїм, прибігла вночі, лишила сліди босих ніг на примерзлій траві почайнинської луки, лишила ті сліди в його серці, а тепер, коли він так жде її, коли стільки місяців у смердючій суздальській темниці марив нею, сподівався на зустріч, як на рай небесний, тепер вона не йде, не відчуває його близькості, не подає ніякого знаку? Як же так? І чому?

Іноді поривало його втекти від Дуліба, покинути його, зникнути назавжди, стати знову тим, ким був, але стримувався, бо ким він був? Ніким? Ніде й ніким. Вуглярем або смолокуром? Ходити в просмоленій ряднині, жити в лісових нетрях, слухати виття звірів та безжурні посвисти птаства? А тут, хоч як воно

іноді гірко, набирається він коло Дуліба розуму і щоразу відчуває, як пробує впливати на дії світу довколишнього. Виходить так, що чоловік розумний на все може впливати. На все, та не на Ойку!

Вже почалися перші нічні приморозки, трава вкривалася сивизною, горіла білими застиглими сльозами при сході сонця. Іваниця вискакував з постелі, босий бігав по луці, толочив траву, лишав у ній важкі темні сліди, повні вологи й суму. Кричко посміювався на хлопцеві дивацтва, розкурюючи свою доменицю. Дуліб збував ті вибрики Іваницині неувагою. Ойки не було. І нічого не було, так ніби народилися вони з Дулібом заново на світ або ж принаймні вперше прибули до цього праслов'янського города, вперше побачили золоті верхи його церков, зелені вали, насипані ще Ярославом, дубові городні понад валами, почули лагідні київські дзвони, єдині на світі, неповторні й незабутні для того, хто бодай раз почув їх чи то в горі, чи в радощах.

Сидіти далі для Іваниці стало нестерпним. Втратив надію, що прийде сюди Ойка, вже не вірив у це, все йому збайдужіло, готов був їхати куди завгодно, хоч навіть повертатися в суздальські землі, не лякаючись і того, що знов жде їх там поруб, а то й ще щось лихіше.

Та й сам Дуліб виявляв виразний намір перебратися від Кричка в інше місце, але не шукав аж так далеко, як Іваниця, а за порадою Кричка ж домовився в Києві з чоловіком на ймення Стварник Прокіп, що той віддає половину свого дому, який не відзначався розкошами, але й не належав до найбідніших. Стварник зі своїми чотирма синами робив хоромну обставу для бояр, купців а то й для самих князів. Мав повний двір розмаїтого дерева, все тут пропахло живицею, все мовби світилося, як тонка стружка; хазяїн з синами невтомно стругав, цюкав, стукав, приїздили вози, забирали готове, привозили нове дерево, по двору металися голоногі жінки, які знай варили їжу, прали сорочки, шили й латали для чоловіків; це був такий самий Київ, як і там, унизу, на Гончарівці, на Кожум'яках, на Оболоні; аж диво брало, що тут, серед чванистих бояр, серед нероб дружинників, серед пиховитих ієреїв можуть втулитися оці непосидющі, клопітливі, веселі люди з золотими руками.

Сам Стварник, невисокий, міцно збудований, світлобородий чоловік з співучим голосом, теж сподобався обом, і Дулібові, й Іваниці; він не запобігав перед ними, але й не виявляв зневаги, не хизувався своїм умінням, цінуючи не лише своє, а й те, що може вміти кожен. Дулібові та Іваниці відведено було дві повалуші й світлицю, де лікар, коли б захотів, міг приймати своїх хворих а чи й влаштовувати обіди для гостей, бо до такого чоловіка мали б приїздити гості не з самого лиш Києва, а й з інших городів. Так гадав собі Стварник, накручуючи на палець світлу свою бороду, показуючи Дулібові світлицю, не

питаючи ні про плату, ні про те, як довго мають вони намір тут затримуватися.

— Знаю Кричка, він мені поганих людей не пришле,— сказав, коли Дуліб спробував запевнити його, що клопоту йому не вроблять надмірного.

— Дуліб лікар прибічний у самого князя Ізяслава,— сказав гордовито Іваниця.— Могли б і на княжому дворі жити, та не хочемо.

— А-а,— позіхнув Стварник,— воно кому як. Та добре вам тут буде, це вже так.

Тут Дуліб вже міг об'явитися. Він навіть змушений був об'явитися, щоб не викликати підозр, бо князь Ізяслав, мабуть, повідомив свого брата Володимира, якого полишив у Києві замість себе на той час, поки ходитиме в Суздальську землю, і молодий Володимир міг би занепокоїтися, що лікар княжий не дає про себе звістки.

Тому Дуліб написав грамотку до Володимира про те, що, коли треба, то можуть його завжди знайти на дворі в Стварника, де він замешкав і має намір діждатися повернення князя Ізяслава.

Грамотку повіз Іваниця. Вперше їхав сам вулицями Києва, вільний, як бувало колись, коли користався в Дуліба цілковитим довір'ям у всьому, бо тоді ще лікар не страждав тою підозріливістю, яка переслідувала його після Суздаля,— інакше Іваниця ніяк не міг пояснити його поведінки.

Власне, везти ту грамотку й не було куди, бо двір Мстиславів — он він, лиш проїдь Володимирові ворота та отой осоружний монастир святого Феодора. Для годиться Іваниця, вручивши грамотку отрокові, поштовхався трохи серед люду на Бабиному торжку, хильнув для покрепи стоялого меду з барильця в якогось веселого ситника-медовара, тоді ступою поїхав у напрямку до Софії, звернув у боярську вулицю, спинив коня коло Войтишичевих воріт, без вагань стукнув раз і вдруге, не злазячи на землю.

В щілину визирнуло чиєсь око, вмить оглянуло Іваницю, його коня, запримітило срібні прикраси на вуздечці, не поминуло увагою й недешеве вбрання Іваницине, бо брама трохи розхилилася посередині, саме так, щоб показалася бородата, невмивана від дня народження мармиза й поспитала:

— Тобі чого?

— Мав би поштивішим бути, свине безшерста! — незлобливо мовив Іваниця, граючись канчуком.

— А я поштивий. Чого стукаєш-грюкаєш?

— Дівку хочу бачити.

— Які тобі дівки? Це двір воєводи Войтишича.

— Знаю. Був тут. З самим воєводою твоїм пив. Нині не хочеться. Дівку хочу побачити. Поклич.

— Ось би тобі показав дівок, аби не ліньки.

— Ойку знаєш? Ємцеву. Покличеш? — матимеш шмат срібла. Не покличеш — дурнем будеш.

— З коня зсядь, дурню. Побачать,— відразу злагіднів прибрамний невмивака.— Або від'їдь трохи, поки я пошукаю ту дівку. Десь гасає, як чортиця. А не збрешеш за срібло?

— Держи,— вклав йому сріблянника в руку Іваниця.— Не маю боярської звички. Не брешу ніколи.

Той зник, а Іваниця поїхав вулицею далі аж до Бориславового двору, тоді вернувся назад, але Ойки не було, не чутно було й того невмиваки, може, й обдурив, забравши срібло й приниш-кнувши по той бік брами або ще й покликав на поміч своїх друзяк, щоб віддухопелили, коли що, нежданого зальотника.

Ойка з'явилася, звідки й не ждав. Бігла з другого кінця вулиці, куталася в своє біле козиняче хутерко, знов була боса, так ніби лиш учора він бачив її, тільки й того, що губи її ніби розповніли, стали соковитішими, яскравішими. Та чи й помітив ті губи Іваниця? Він найперше побачив босі ноги Ойчині, мало не звалився з коня назустріч дівчині, став безпорадний і розгублений, зміг лише вимовити:

— Знову боса?

— А що тобі? — зухвало крутнулася вона перед ним, і він зрозумів, що немає йому віднині життя ніде в світі, окрім оцієї незбагненної дівчини.

— Здрастуй,— гублячись дедалі більше, сказав Іваниця.

— Здрастуй.

— Аж не віриться, що знову бачу тебе.

— Зате мені віриться. Давно вже знають про вас.

— Що ж знають?

— А все.

— І те, що ми в Києві?

— І те.

— І ти знала?

— І я.

— Чом же? — він хотів спитати: «Чом же не прийшла туди, до Почайни?», але не наважився, тільки поворушив губами, безмірно дивуючись, що не може видобути з себе бодай слова, окрім того «Чом же?», а вона засміялася йому просто в обличчя:

— А тому ж. Щось маєш сказати? Передати щось воєводі Войтишичу?

— До тебе приїхав,— сказав жебруюче Іваниця, та на Ойку це не вплинуло.

— До мене? А навіщо?

— Ти ж казала. Згадай, як сказала тої осені.

— Не згадаю. Та й навіщо?

— Ну, тоді ти сказала... Сказала, що коли повернуся...

— То й що, коли повернешся?

— Що коли я знову приїду до Києва, то...

— І що ж, коли приїдеш? — вона глумилася з нього відверто й безжально. Крутилася перед ним на одній нозі та сама Ойка, але вже й не та, мовби її підмінили. Може, це й не Ойка, а суздальська Оляндра, приступна для всіх дружинницька жона, знікчемніла й зледащіла до краю? Та ні. Перед ним була дівчина, задля якої мав би жити далі, триматися на цьому згорьованому й сповненому несправедливості світі. Невже й вона може бути несправедливою?

— Ждали ми тебе з Дулібом там, у Кричка, на лузі коло Почайни,— знову завів він сумирно.— Думали, взнаєш, прибіжиш.

— Знала, а не прибігла.

— Про Кузьму б тобі розповіли.

— А що розповідати? Твій лікар все написав митрополитові. Всі знають.

— Просиділи в порубі в Суздалі мало не рік цілий.

— Обидва й сиділи?

— А ти ж як вважала? Лиш Дуліб? Я теж. Товариш його у всьому.

— Кликав мене чого? — спитала вона, посуворішавши.

— Та ти що? — вже став гніватися Іваниця.— Побачити тебе хотів. Чи ти все забула? Стоїмо на дворі в Прокопа Стварника. Прийдеш?

— Треба буде — прийду.

— До руки хоч дай доторкнутись,— попросив Іваниця.

Вона жартома ляснула його рукою по щоці, крутнулася, побігла кудись знову вздовж вулиці, зникла не знати як і де. Мов провалилася крізь землю.

Іваниця приклав до щоки долоню, мовби хотів затримати там щось від Ойки. Власне, що мав від неї? Лиш оцей жартівливий ляпас — та й годі. Небагато, коли подумати, скільки чоловік настраждався, добираючись до цієї дівчини, але й не мало, бо перед тим не мав і того.

Іваниця готувався брехати Дулібові про Бабин торжок і про меди, які пробував там, але той не помітив тривалої відсутності свого товариша чи то не надав тому ваги. Хоч як там було, Іваниця збагнув, що між ними починаються давні взаємини цілковитого довір'я і свободи робити хто що хоче, і вельми зрадів цій своїй думці; що ж до Ойки, яка розізлила його своєю поведінкою, то заповзявся зрадити її з першою ж гулящою дівкою. «Ось тільки морду від'їм,— подумав мстиво Іваниця,— так і знайду собі дівку! Знатиме вона в мене! Мені аби морду від'їсти після харчів Долгорукого!»

Назавтра покликано їх до Войтишича. Але не на трапезу, не в урочистості й не з численним збройним почтом, а похапцем, серед темряви, в яку западав Київ тепер щодень раніше, бо дні коротшали помітно. Старого тисяцького вхопили сердечні млості, не помагало ніщо.

Войтишич, може, і помирав уже, то щастя, що в Києві саме з'явився княжий лікар Дуліб, вся надія була на нього.

Вони пішли в супроводі Войтишичевого чоловіка, їх пропущено в двір, проведено тими самими переходами, що й торік, опинилися вони в тій самій гридниці, де була тоді трапеза з обтяжливою велемовністю воєводиною, але тепер тут було пусто, притемнено горіло кілька невеличких свічок, настороженість і тривога вичувалися в усьому, на великому столі посеред гридниці зсунуте до середини стояло срібне начиння, що тьмяно полискувало в напівтьмі, видно, ще недавно тут обсідали стіл питухи й обжирайли, красувався в своїй пишноті сам Войтишич, невмирущий, зловісно-розкішний чоловік, що пережив десяток князів і геть забув межу між підлістю й лицемірством, збуваючи все на світі своїм улюбленим «будь воно прокляте!»

Дуліба поведено в воєводську ложницю, а Іваниця тим часом лишився в гридниці, щоб бути напохваті й помогти лікареві коли що, хоч, щоправда, Дуліб обходився завжди сам. Була в Іваниці надія, що десь трапиться йому тут Ойка і він зможе перекинутися з нею словом-двома, та довкола вешталися лише Войтишичеві служки найближчі; Ойка ж чи й допущена була сюди, в палати воєводські, вона десь тулилася з сліпим батьком у хижці в самому закутку дворовому, тут її ждати було б цілковитим безглуздям. Зате прийшов той, кого Іваниця й не ждав зовсім. Так само, як торік, мали вони знову спіткатися — тільки тепер уже не в дворі, а тут, у гридниці, хоч знову ж таки око в око. Всунувся до гридниці, тягнучи ноги почовгом, мов розгрібав ними сніг, дебелий Петрило, глипнув своїми безбарвними, що й у темряві сліпали, очима на Іваницю, стиха вилаявся:

— Чорти тебе й носять! Чого тут сидиш?

— А стережу, щоб твої чорти та не винесли душі твого воєводи.

— Ти той самий, що й торік? — подивувався Петрило.

— Оце ж!

— Казали, в Суздалі кинуто вас у поруб обох.

— Кинуто, а ми вилізли.

— Вилізли чи випущені?

— Знаєш свого князя ліпше за мене. Той садовити не любить, та вже як посадовить, то не випускає. Чи забув князя Юрія?

— Не твоє діло, рабе. Забув сам, видно, хто перед тобою.

— А чхати на тебе хотів. Не забув, що то ти боярина Кучку колись устрелив.

Петрило прискочив до Іваниці, затулив йому долонею рота.

— Розкричався! Хто тобі сказав таке?

— А сам князь Юрій.

— Ну,— Петрило відійшов, сів коло свічки, розгладжував світлі вуса.— Мало що скаже Долгорукий.

— Все про тебе знаю,— зловтішно мовив Іваниця.— І що ти довірений чоловік Долгорукого в Києві, теж відомо мені.

— Кому служу, того й довірений. Не ляпай язиком. Лікар у Войтишича?

— Так. Воскресне твій воєвода.

— Не збирається помирати. Ще й тебе переживе.

— Оце! Може, й ти переживеш?

— Поляпай мені ще язиком, то покажу!

— Думав я: дружити з нами станеш. Обидив Долгорукий і тебе й нас. Нас у поруб, а тебе з-перед очей прогнав за того боярина Кучку. Чи вже такий цінний чоловік був той боярин?

— Помовч,— попросив Петрило,— голова болить од твого базікання. Занудливий ти вельми чоловік, а на вид наче б і не такий мав бути. Розкажи ліпше про Суздаль. Що там бачив та як був з своїм лікарем?

— Оце! Мав би я тобі розказувати! Були та й уже. Бачиш, який я став, а який був.

— А скажи мені таке,— Петрило знову підійшов до Іваниці.— Ось тоді мали ви в мене обідати, а не приїхали. Як то вийшло?

— Їсти не хотілося,— засміявся Іваниця.

— Ти мені не крути, а кажи правду. Куди пропали?

— Сказано ж: у Суздаль. А перед тим у князя Ізяслава були. Він саме Бохмач допалював. Горіло довго, бо дощ. А князь Ізяслав придивлявся. Очі грів. Ну, а ми тоді вдарили далі. Аж на Суздаль. За вбивцями. Хоч вийшло, що й не вбивці ніякі. Ні Кузьма, ні Силька.

— Хто ж погнав вас аж у Суздаль?

— Совість.

Петрило почовгав трохи по гридниці, вийшов на світло, придивився до Іваниці.

— Совість ганяє чоловіка по світу, коли вона не чиста. Ти ж та твій лікар маєте совість чисту. Чи, може, не так?

— А так.

— Тоді чого ж мали братися аж у Суздаль? Та ще й до грізного Долгорукого?

— Не такий він і грізний. Князь добрий і славний.

— Добрий, а в поруб вас кинув.

— Куди ж мав кидати? Приперлися з самого Києва: ти, князю, вбивця! Радуйся й веселися.

Петрилові, однак, чомусь дуже кортіло звернути знов на те, з чого починав.

— То ти так і не сказав, хто ж послав вас у Суздаль?

— А Войтишич,— безжурно сказав Іваниця.

— Войтишич? — аж підстрибнув Петрило.— Смієшся з мене? Питаю, то кажи. А не хочеш, то скажи: не хочу. Верзеш абищо...

— Оце! При тобі Войтишич про вбивців казав. Ігумен Ананія й собі підпрігся. Та й ти.

— Я мовчав.

— Може, й мовчав. Підтакував мовчки.

— Але ж не посилали вас нікуди.

— Не посилали, то ми й самі здогадалися.

— Заплачу́ тобі добре,— пообіцяв Петрило.— Ще не знаєш мене. Я все можу в Києві. Аби лиш тримався мене.

— Оце! Маю Дуліба, то й годі. А заплату свою сховай. Згодиться.

Іваниця вже й не радий був, що зачепився за Петрила. Видно, тому навіщось конче треба було вивідати, хто ж спровадив їх тоді до Суздаля, а виходило,— хоч як верти,— що зробила це Ойка. Ще виходило: ніхто про це не знав. Все збігалося на ній, все тоді почалося, тепер мало кінчитися, принаймні так хотів Петрило та й ще, може, хтось. Ну, то не діждуться ж!

— Знаєш,— сказав Іваниця,— ти до мене не чіпляйся, бо повернеться князь Ізяслав, то скажемо йому, хто ти був у Долгорукого,— ось тобі й кінець. А може, ти й досі тут довірений чоловік князя Юрія? Для нього й випитуєш?

Петрило сплюнув і одступився від Іваниці.

— Не попадайся мені під руку,— порадив з неприхованою погрозою,— бо хто Петрилові перейде дорогу, то...

Замовкли обидва, прислухаючись чи то до того, як сичать тоненькі вогники свічок, чи то до відголосів з воєводської ложниці, хоч за дубовими дверима вмирали надійно всі звуки.

А там, розметавши пуховики і м'які соболині накривала, гологрудо лежав на підвищенні, мов справжній князь, воєвода Войтишич і кляв свої невчасні хвороші (бо хвороші завжди невчасні), свої високі літа (бо що вищі вони, то тяжчі), чотирьох Микол-бояринів (жоден з яких не провідав його сьогодні), Петрила (про прихід якого ще не знав) і взагалі все на світі, бо як подумати, то будь воно все прокляте!

Дуліб розтер воєводі груди, розім'яв йому міжребер'я, щоб вивільнити серце від стиску; Войтишичеві дихалося легше, мав силу для проклятьби, знову відчув, що живе, що житиме довго й уперто, як шашіль у дереві, підсміювався над ігуменом Ананією, який тихо сидів під білою стіною (Войтишич любив білі стіни і не терпів ні прикрас на них, ні ікон), чистенький, у новісінькій шовковій рясі, з коштовним хрестом наперсним, сухий і єхидний навіть у своєму мовчанні.

Дуліб застав його у Войтишича, коли прийшов до немічного воєводи. Сказати правду, не ждав його там, не дуже хотілося бачити ще раз це пиховите ніщо, через яке, коли розібратися гаразд, настраждалися вони з Іваницею. Але йшов до Войтишича, отож мав бути готовий до всього.

Воєвода лежав серед шовків, хутер і взористих паволок, світив могутніми голими грудьми, дихав важко, уривчасто, довкола

нього метушилися ласкавці й лестивці, сміхуни пробували розсмішити Войтишича, дві дівки ляскали його по голих ногах, мовби хотіли злагіднити біль, що заволодівав старим, може, вперше в його довгому житті.

— Геть звідси! — прогнав усіх Войтишич, лиш тільки забачив Дуліба, що тихо ввійшов до ложниці.— Щезніть, будь ви всі прокляті!

І засичав од болю, застогнав, перекривився весь і на короткий час мовби впав у безпам'ятство.

Спершу Дуліб подумав: хочуть його розжалобити. Довго, мабуть, радилися, як покликати його до себе і яку повести мову, поки згадали, що він же лікар і найліпше було б прикликати його до хворого. І ось зійшлися ці два, свідків немає, все сказане тут і вмре, а щоб відвертіший був лікар, то вирішено його розжалобити.

Та відразу й відкинув своє припущення, коли пильніше придивився до Войтишича і послухав, як б'ється його серце. Воно колотилося нерівно, то рвалося з грудей, то залягало, стискуване якоюсь силою, завмирало зловісно й погрозливо, тому Дуліб мерщій узявся за своє звичне діло. В його руках зродилося давнє вміння, пальці стали чутливими й уважними до кожного м'яза, до кожної жилки, він забув, що лежить тут ворог не лише його, а цілої землі, жорстокий самолюб, старий негідник, забув і про того задавакуватого нікчему, що, прикриваючись хрестом, творив гидкі й чорні діла,— був лікар, і цим усе сказано.

За півгодини Войтишичеві полегшало, він ожив, знову взявся за свої прокляття, і лиш тоді Дуліб упевнився, що з воєводою справді було зле і ніхто не мав наміру вдавати з себе немічного, ніхто не хотів розжалобити лікаря і покликано його сюди передовсім як лікаря, а не як чоловіка, що мав справу з розслідуванням Ігоревого вбивства.

І все ж таки панувала в ложниці якась настороженість, вичитувалася вона в упертій мовчанці ігуменовій і в отих занадто покв апливих і від того мовби навмисних прокляттях Войтишичевих.

— Полеж спокійно, воєводо,— порадив йому Дуліб.— Не треба колотитися безпричинно. Та й прокляття облиш, бодай зважаючи на свою неміч. Ігумен тобі скаже, що гріх проклинати все суще. Не знаюся гаразд на священних книгах, але відомо мені, що прокляття — це заклинання духа до помочі в тім нещасті або злі, яке бажаєш комусь вчинити. Тобі ж, воєводо, ліпше прислужаться нині спокій та лагідь, аніж злі наміри.

Дуліб звертався до Войтишича, а мав на увазі Ананію. Хотів хоч краєм зачепити зловісного ігумена, з яким рано чи пізно мали вони зійтися, може, й не так мирно, як сьогодні, може, ще судилося це попереду, але вже й тут треба було неодмінно змусити ігумена до мови, зламати його вперте й пиховите, сказати б, мовчання. Ясна річ, Ананія знав, що Дулібові все про нього

стало відомо після того, як знайшов він у Суздальській землі Сильку та Кузьму. Дуліб також знав, що ігумен, коли й не відає про все докладно, то здогадується принаймні і вже записав лікаря в число своїх найперших ворогів.

— Гріх намарне проклинати,— повторив Дуліб і не втерпів, повернувся до ігумена,— отець Ананія ствердить мої слова.

— Коли я був на соборі в Цареграді,— зібгав губи ігумен,— то серед постановлень собору було й про це. Прокляття — зброя вірних. У псалмах Давидових благословення й прокляття чергуються й переплітаються так само нерозлучно, як день і ніч. При прокляттях втихають людські пристрасті.

— Гаразд, ігумене, сказав уже, що в священних книгах не вельми знаюся. Однак пам'ятаю, що сказано в святого Якова про мову: «Нею благословляєм бога й отця і нею проклинаєм чоловіців, створених по подобію божому. З тих самих уст виходять благословіння й прокляття. Не повинно, братія моя, сьому так бути».

Але суперечці не дав розгорітися той, хто до неї спричинився. Войтишич перебив обох, млості вже покинули його, здавалося йому, назавжди, він навіть сів на своєму розкішному ложі, вигукнув звеселено:

— Дорогі мої, нащо вам сваритися! Однаково ж молитимуся щоранку, проказуючи ту саму, свою власну молитву. Ти не чув, лікарю, то послухай. Господи! Пошли мені й сьогодні хоч якогонебудь ворога. Хоч нікудишнього, хоч найнікчемнішого, будь він проклятий. Бо поки маю ворога, живу, господи!

— Тобі, воєводо, треба полежати в супокої,— сказав Дуліб.— Ми з ігуменом підемо, тобі найперше потрібен спокій. Я зробив, що треба, ігумен поблагословить тебе, а ти поспи.

— Ігумен боявся, щоб душу мою не вхопили дияволи,— засміявся Войтишич.— От і прибіг поперед тебе, лікарю. Не знаю, чи й тепер ще облишить мене. Аж ну нечиста сила знов прилетить за моєю грішною душею!

— Не прилетить. Спи, воєводо. А тобі, отче Ананія, негоже затрудняти хворого. Кажу тобі як лікар, бо моє слово коло немічних — найперше. Твоє ж — останнє, але з ним ніколи не треба квапитися.

Він пішов до дверей, а ті обидва дивилися йому в спину, вражені двозначністю його останніх слів, тоді Войтишич слабо махнув рукою, випроваджуючи від себе ігумена, і Ананія пішов слідом за Дулібом.

У гридниці тинялися, обминаючи один одного, Іваниця й Петрило. Очі Петрилові в темряві світилися перлисто, наче в утопленика або в рибини. І від тих перлисто-риб'ячих очей, від напівтьми в обширній гридниці, від зловісної постаті ігуменової позад себе Дулібові стало моторошно. Подумав він про далекого, довірливого безмірно князя Юрія, згадалися його високі заміри, і відчай охопив серце від нездійснимості того, чим жив

загадковий чоловік цілого піввіку. Бо хіба ж допустять сюди Юрія оці ананії, войтишичі, петрили? Чи вони ждуть його? І чи захочуть збагнути й поцінувати справжню велич ті, що звикли насолоджуватися величчю краденою й незаслуженою?

Темрява панувала у Войтишичевій гридниці, у всьому воєводському домі, темрява в душах, темрява в головах. У негідників завжди темрява в голові. Вони ніколи нічого не хочуть знати. Чом би мали оці нікчеми перейматися високими думами Долгорукого? Хотіли зганьбити його перед усім світом, заплямувати вбивством, а його, Дуліба, використати своїм знаряддям для цього. А він повірив. Шукав істину. Де? Яку? Повірив цим і нічого не знав про Долгорукого. Та й хто знає тут, у Києві? Між тим, лиш народ, який знає і шанує своїх великих синів, гідний величі й краси. Інакше — животіння в бруді, в приниженні, в нестачах тіла і — що гірше! — духу!

— Ходімо, Іванице,— кинув Дуліб.— Воєводі вже легше. Нас покличуть, як треба.

— Не привітався, лікарю,— запобігливо промовив Петрило, наміряючись перепинити дорогу Дулібові.— Не бачилися так давно. Здоров будь, лікарю.

— Здоров будь і ти.

Дуліб не зупинився. Іваниця подався за ним, лишаючи тих двох у притемненій гридниці.

— Бачив свою Ойку? — спитав Дуліб у переходах.

— Ні, не видко ж ніде.

— Чом же не пошукав?

— Петрило прилип і не відлипав, аж поки ти вийшов.

— Говорили про віщось?

— Випитував, хто нас спровадив у Суздаль.

— Сказав?

— Чи я дурний? Мовляв, самі й поїхали, як почули Войтишича та ігумена. Бо ж, мовляв, самі й спровадили нас. А він усе: хто?

— Не хотіли, видно, щоб ми туди їхали. Знали, як воно повернеться. Для них було б ліпше, аби я вже тут заявив, що винен у всьому Юрій Суздальський. Тоді проголосити це з церковних амвонів та зібрати віча в городах — ось і все. Так вони, мабуть, намірялися, а ми все поламали своєю дурною впертістю.

— Оце! Не така вже вона й дурна, виходить.

— Тепер виходить так. А коли ти в порубі сидів?

— Хто в порубі не посидів, той не чоловік. А ми ж з тобою благополучно вибралися.

— То пошукаємо твою Ойку?

— Не хочу. Знала, що ми тут, могла б і показатися.

— А коли не знала?

— То й тоді б могла показатися.

Дуліб не наполягав. Вони вийшли за браму. Київ западав

уже в сон. Жодного зблиску світла не було над великим городом; доми, церкви, дерева зливалися в щось потворно-примарливе; був той час, коли ще не перекликається, розганяючи сон, сторожа і не погавкують ліниво з-під брам зледащені пси, час непевності й настороженості, час завмирання, переходу від кипіння, руху, колотнечі денної до спокою, безруху нічного. Щодня перед стемнінням сторожа виганяє з Києва всіх, хто не має в городі притулку на ніч, виїздять усі вози, виходять всі люди, навіть бездомні пси вибігають за городські брами, лякаючись лишатися на ніч у цьому загадковому, причаєному городі.

І лиш тепер, ідучи поряд з Дулібом, серед темряви й настороженості, збагнув зненацька Іваниця, скільки мала натерпітися торік Ойка, бігаючи ночами то до монастиря Феодора, щоб виманити звідти його, Іваницю, то пробираючись за брами Києва, щоб знайти їх аж на березі Почайни в Кричковій хижі. Чи її примушувано, чи сама вона, забувши про страх і небезпеку, намагалася перешкодити замірам отих, хто всіляко заважав Дулібові в його розслідуваннях. Самовільно чи примушувана? Хоч як воно було, але мав би пожаліти дівчину, а не казати їй прикрощі. Іваниця в темряві тяжко зітхнув, аж Дуліб засміявся.

— Шкодуєш, що не побачив? — спитав він.

— Оце ж. Бачив уже. Не сказав тобі, бо й казати нічого. Якась вона не така. Дика й дивна.

— Іншою не знаю твою Ойку. Поки дика, то й приваблива. Повинна бути неприручена й невпокорена. Ото жінка справжня.

Іваниця нічого не відповів, знову зітхнув, і Дуліб не став ятрити його душу. Ні з чим поїхали вони звідси рік тому. Так само повернулися. Все починалося заново.

У Десятинній церкві влаштовано урочисту відправу на честь походу Ізяславового в Суздальську землю проти Юрія Долгорукого. Князь Володимир, перед очима якого було вбито рік тому Ігоря, знову лишився в Києві замість старшого брата і намовлений був чи то боярами, чи ігуменом Ананією, а чи й самим митрополитом Климентом скликати до стольного города князів, воєвод, бояр, ієреїв вклонитися мощам святого Климента, привезеним колись із Корсуня ще Володимиром-хрестителем, і попросити успіху в поході Ізяславовому, поході, може, й вирішальному для долі цілої землі Руської.

Так з'їхалися до Києва всі можні, з Переяслава прибув син Ізяславів Мстислав, з далекого приграничного Бозька прискакав зі своєю дружиною Ростислав Юрійович, пишний і гордий, так ніби десь і не йшли полки на його рідного отця і на землю, де він народився і виріс.

Дуліб, як чоловік з княжого оточення, теж був у Десятинній церкві, серед розкішно вбраного боярства, яке мовби плавало

в хмарах кадильного диму, виблискувало в сяйві численних свічок, позбавлене облич,— суцільна бундючність і пиховитість. Попереду стояли князі, але й до них не вичитувалося поваги в боярському натовпі, очолюваному Войтишичем і тисяцькими, тіунами та восьминниками; сяяли з вишнево-золотого мороку лики святих і великомучеників, та й до них не було ніякого діла цим зануреним у власну ситість і ненажерливість.

Ще було в них єдине почуття, якого й не приховували: очікування того, хто вийде вершити відправу. Дуліб вважав, що то буде сам митрополит, але митрополит з почтом вийшов і став на підвищенні збоку, а коло амвона опинився нікчемний, геть схований у негнучких, протканих сутим золотом урочистих шатах ігумен Ананія, що не знати з якої честі мав заступити тут і архієрея, і єпископа, і самого митрополита.

Голос у Ананії, кволий і приглухлий зазвичай, тут, у цій величі, губився зовсім; ігумен і не говорив, не виспівував, не пророкав урочисто, а мовби мекав, зате намагався вирізнити кожне слово, говорив неквапом, смакував сказаним, звертався не так до святого Климента, як до отих зібраних у соборі, бо все ж то зроблено було для них, справжніх господарів і повелителів Києва, які лиш прикривалися ймення князя, готові усунути його, лиш тільки він виявить непослух і непокірливість їхній високій волі, їхній владі, їхньому з діда-прадіда багатству, яке — єдине! — має вагу в сім світі.

«Христолюбивому та вірному князеві нашому,— мекав Ананія,— випроси корисне, щоб, окрім нинішнього доброго пробування, він і вічного блага сподобився, бо перейняв він доброчинство прабатьківське...»

...Перед цим походом Ізяслав уже не запобігав перед простими киянами, як тоді, коли йшов уперше на Ольговичів. Йти мали всі, кому звелено. Хто ж пробував намовляти супроти княжого вирішення, тому проколювали язик розпеченим до червоності шилом, запозичивши цю рідкісну кару аж від англійських баронів.

Він прийшов у Новгород, де князював син його молодший Ярослав, скликав віче, плакав перед новгородцями своїми золотушними очима: «Се, браття, син мій, і ви прислалися єсте до мене, оже вас обижає стрий мій Гюргій. На нього прийшов, зоставивши землю Руську, заради вас і ваших обид. А думайте, браття, як на нього піти і або ж мир з ним узяти або ж покінчити раттю».

Питалося для годиться. Бо хто не корився княжій волі, того роздягали на морозі, били й кидали з мосту в ополонки у Волхові. Коли ж хто не потрапляв у Волхов, тому приковувано руки до шиї й кидано в поруб. Так було й чотирнадцять літ тому, коли Ізяслав, тоді ще удільний блукливий князьок, теж піднімав новгородців супроти Юрія і був розгромлений ростовськими полками на Ждановій горі. Так було й нині.

«...доброчинство прабатьківське...»

Не чув того казання ігуменового літописець новгородський, коли, обливаючись слізьми горя й розпуки, заносив в хартію: «В той час не було в Новгороді правди і праведного суду, підняли-ся ябедники, знарядили збіговиська, обіти й хресні цілування на неправду, стали грабувати по селах, волостях і по городу, і були ми в поруганння сусідам нашим, були по волостях наїзди великі й побори часті, крик, ридання, зойк і клятьба від усіх людей на старійшин наших і на город наш, бо не було в нас милості й суду праведного».

«Нині нехай тішиться, старшуючи між князями»,— вимекував ігумен про Ізяслава, який силою й нещадним залізом збирав собі полки, щоб ударити востанне на вічного свого, та й не так свого, як боярського, ворога Юрія Суздальського.

З ним ішли, бо нікуди людині подітися. Адже земля не розступиться, й угору не підлетиш. Ішли з Смоленська, із Новгорода, прямували на Волгу, до устя Медведиці, де призначено було збір усім полкам. Ольговичі та Давидовичі мали повести свої полки з півдня через землю витячів, побіля Москви, поруйнувавши той любий серцю Долгорукого город, такий ненависний боярству вже самою лиш смертю одного з них, якого вони готові були записати мало не в святі великомученики, та ще не могли ніяк вигадати, за віщо ж.

«Їхня віра чиста й одіж непоплямлена»,— вимекував ігумен про воїнство Ізяславове. Що тут можна було додати?

Ввірвуться посеред зими Мстиславичі в Ростовську землю, пройдуть її незахищеним північним краєм, суворим і непривітним для людини, оголять її, позабиравши в рабство й тих небагатьох, що там сиділи серед пущ та озер. Мов ромеї, в'язатимуть сирицею жон, дітей, старих. Хапатимуть своїх єдинокровних братів руських і ласкавих мирних людей, які жили там споконвіку. Ловили звіра в пущах і рибу в ріках і озерах. Не знали, що то — вбити людину, бо зустріч з людиною в цих безмежних лісах вже сама по собі була найбільшим святом. Змагалися з лихом піснею, довгою, сумною і мудрою, як світ. А тут прийшли глухі до пісні, до плачу, вуха закриті залізом шоломів, серця залізні, душі залізні. Віра? А що таке віра? Теж залізо?

Прославивши належно князя київського та його воїв, ігумен Ананія перейшов на митрополита Климента, бо ж діялося в божому домі, де найголовнішим з-поміж усіх присутніх був митрополит, високий, з гострим поглядом розумних очей, з хижим носом, який свідчив і про впертість у науках, але й про непоступливість в учинках.

«Хай радіє і той, що, старшуючи між архієреями, щасливий тим, що твоєї святині доторкується та освячує вірних людей».

Колишній монах зарубинецького монастиря Климент був досить високої гадки про себе і не дбав про скромність, коли

в посланні своєму до брата Ізяславового, смоленського князя Ростислава, який висловлював сумнів щодо законності обрання митрополита без згоди Цареградського патріарха, восхваляв себе, називаючи філософом.

На церковному соборі, де обирали Климента, відмовилися бути присутніми єпископи-греки: Нестор ростовський, Кузьма полоцький, Мануїл смоленський і Ніфонт новгородський. Не дотягнувшись до перших трьох, князь Ізяслав зате зміг захопити Ніфонта, якого видав йому в Новгороді син, і посадовити непокірливого єпископа в поруб у Києві. Десь той і досі гнив у смердючій ямі, а митрополит, у золотих шатах, серед урочистого співу, тим часом приймав хвалу і славу. Недарма ж у посланні до смоленського пресвітера Фоми напише він, що «Слави і влади жадають не самі лиш миряни, але й монахи. Жадоба її переслідує нас до могили».

По відправі за церковною оградою князів ждали отроки з кіньми, бояр — їхні служки, для ієреїв приготовано сани, встелені килимами, бо негоже було б бачити поважних святих отців, що шугають у заметах.

Та вся урочистість хвилі зіпсована була вкрай, зведена на ніщо убогим людом, який ждав можних по той бік дверей Десятинної церкви, терпляче мерз на морозі, брав облогою тих, які мали вийти в багатстві й славі.

То було жебрацтво київське: каліки, юродиві, немічні, голодні, зубожілі, з невигойними виразками, в бруді, в смороді, в лахмітті; зродилися не знати й звідки, виповнили весь простір перед церквою, лізли один поперед одного, топтали безногих, відтручували безруких, забивали пронизливими криками безголосих; були тут сліпі й глухі, недоріки від народження і понівечені боярською жорстокістю, були старі й малі, чоловіки й жінки, світили голими тілами, посинілими від морозу, зчорнілими від голоду й холоду; все це кричало, плакало, голосило, благало, канючило, погрожувало, проклинало; здавалося, все горе, всі лиха й нещастя світу збилися отут перед бронзовими вратами пишного храму.

«...доброчинство прабатьківське...»

Де вони жили, оці людські залишки, в які нетрі й шпари ховалися від безжальної нічної сторожі, звідки бралися? Чи ще від найперших князів, яких уславлено за велич духу, за мудрість, за здобичливість, за щедрість і багатство їхніх учтувань, на які скликувано чи не всіх киян кількаразово упродовж року, забуваючи про те, що рік має в собі днів не кілька, а триста і шістдесят п'ять, і чоловік, щоб жити, повинен мати шматок хліба на щодень? Чи намножилося жебрацтво київське при скупому Святополкові, який сам торгував і хлібом і сіллю, грабуючи не самих простих людей, а навіть монастирі й бояр, які не прощають такого не те що князеві — господу богу? Тяжкий спадок полишив по собі Всеволод. Ізяслав же за ці два літа свого

володарювання, розоряючи й палячи села та городи, ще збільшив число зубожілих. І ось зібралися вони сюди, до Києва, чи й не звідусюди, де проходили з вогнем і мечем дружини та полки Ізяславові; плакали, скиглили, ридали, ревли: «Хлібця! Їсти! Дайте! Подайте! Віддайте!»

Спантеличився навіть Войтишич, якого важко було чимось здивувати на сім світі, гідному, як на його гадку, лиш одного: прокляття. Зате князь Ростислав не втратив і тут своєї самоповаги, велично змахнув комусь рукою, і крізь юрмовище, крізь страшний стиск враз пробилося до нього кілька суздальців, стали коло свого князя, тримаючи шкіряний міх. Ростислав з величним спокоєм, не дивлячись, простягнув туди руку, щось там набрав у жменю й метнув у натовп.

У прозорому повітрі навпроти сонця зблиснули маленькі кружальця, впали між розкричане й розскиглене жебрацтво, а слідом за ними, давлячи один одного, б'ючись, кусаючись, огризаючись, гунула вся ота злиденність, хоч ще ніхто й не знав, що то летить з руки даючого, не здогадуючись і не вірячи, щоб кидано їм так щедро золотий і срібний пенязь.

А Ростислав кинув ще і ще, кидав невтомно й щедро, розсіював над зібраними золото й срібло, чеканене ще іменами Володимира і Ярослава, Всеволода і Мономаха, на невеличких кружальцях вибито було парсуни княжі, стояли там написи руські, а то й грецькі: «Володимир князь, а се його срібло», «Ярослав архонт, а се його золото»; може, траплялося там і дешеве срібло Святополкове, в якому олова було більше, ніж самого срібла, та найбільше було золота, позначеного іменем Юрія, з відбитком Георгія Побєдоносця, або готового до пострибу суздальського лева, або націленого в землю лука. І хоч як билися за кожен пенязь убогі, хоч яке ревище творилося на площі перед Десятинною, та хтось устиг побачити на золоті й сріблі Юрієві знаки; і серед лайок, прокльонів, стогонів, харчання, плачів зродилося одне слово, прокотилося над натовпом, застрибало то там, то там, гинучи й відроджуючись з новою силою, попервах линуло нерозбірливо, уривчасто: «...олго...», «...горук...», «Долго...», «...горукий», а тоді вибухнуло враз, відбилося стократною луною і вже не вгавало весь час, поки Ростислав жбурляв пенязь, і поки пробиралися вельможні крізь жебрацтво, і поки всідалися на коней та в сани:

«Долгорукий! ...рукий — рукий — рукий!»

«Долго...Долго...Долго...рукий!»

«Долгорукий — Долгорукий — Долгорукий!»

Князь Володимир зблід, Мстислав Ізяславович щось говорив йому гнівне, Войтишич стиха кляв, чотири Миколи тулилися до Войтишича і до Рагуйла, тисяцького князя Володимира; трясли бородами, жовтооко поблимували на сина Долгорукого, що спричинився до такого безчинства. Ввижалася вже їм довга рука суздальського князя, що пожадливо тягнулася до Києва.

Бач, накарбував золота з своїми знаками і мерщій прислав сюди, хоч досі й не чувано про Юріїв пенязь. Не може силою — хоче пробитися до киян золотом.

Ростислав зберігав цілковитий спокій, вдавав, ніби його тут ніщо не обходить; покінчивши з пенязем, метнув поміж натовп і шкіряний міх, який умить був розшарпаний на клапті, бо кожному хотілося мати бодай абищицю, яка поєднала б його з отим іменем, яке гриміло над площею, мов заповідання тих ліпших часів, коли й кривий застрибає, мов олень, і язик німого запіє.

За київським звичаєм по відправі князь влаштовував обід для ієреїв, князів і бояр та воєвод. Про жебрацтво було забуто, щойно від'їхали від Десятинної церкви, забуто й про оті недоречні вигукування, що так сполошили було князів і бояр.

Столи накриті були в Ярославовій золотій гридниці, про яку Дуліб досі лиш чув і ніколи й не сподівався побувати між цих справді золотих стін, що бачили багатьох славних людей, послів од наймогутніших володарів земних, чули слова високі, благородні, а бувало, й зрадливі та підлі, бо після Ярослава в Києві сиділо вже он скільки князів і не завжди були то князі гідні слави цього великого города.

Князь Володимир не набув ще вміння спрямовувати учту й надавати їй справжньої невимушеності, яка нічого спільного не має з брутальністю й низьким обжиранням і обпиванням. Все тут намагалося перекричати одне одного, заливалося вином, запихалося щонайжирнішими шматками, жувало, ригало, плакало, цілувалося. Войтишич знай викрикував своє «будь воно все прокляте» й обціловувався з боярством; чотири Миколи, зсунувшись плече до плеча, вмегелювали, жовтооко поблимуючи на суздальців, а з ними й на Дуліба. Ананія не їв і не пив, тільки гидливо кривився, сидячи між Войтишичем і митрополитом. Дуліб опинився коло боярина Петра Бориславовича, який привітався з ним ще в Десятинній церкві й не відпускав після того від себе, зрадівши, що може спіткати в Києві ще одного чоловіка, знайомого з книжною премудрістю, бо до церковних мужів Петро не мав особливих схильностей. Князь Ростислав посадовив Дуліба поруч з собою, а що Петро Бориславович був разом з лікарем, то вийшло так, що він сів з другого боку від Юрійовича. Їм личило отак сидіти: посередині розкішно-величавий князь; з одного боку спокійний, підкреслено скромно, але зі смаком одягнений лікар, якого побоювалися, бо й досі був для всіх загадковим; з другого — Петро Бориславович, натхненно-блідий, чорнобородий, в бузковій хламиді, обшитій чорним бобром, з пальцями, обнизаними коштовними жуковинами, перевчений і пещений, мов високорідний ромей.

— Не зношу далеких походів,— сказав він, нахиляючись до Ростислава.— Бридить мені спання в свинячих умовах, невмивання, поганий харч. Змалку збалувано мене. Отець мій помігив, що маю занадто короткі руки, непридатні для меча, і від-

дав у книжну науку. Побував у багатьох землях, вивчив чужі мови, прочитав усі книги, пізнав безліч людей. А чи пізнав самого себе?

Ростислав усміхався на ту мову зверхньо-зневажливо. Вже кому-кому, а йому з самого народження було відкрито його призначення. Велич князівська — ось і все. Над чим тут ламати голову? Всі інші люди мають так чи інакше слугувати для підтримання тої величі. Ще молодим сидів він у Новгороді князем, де всидіти нікому ніколи довго не вдавалося. Саме перед ним вигнали новгородці Всеволода, сина Мстиславового, який був тоді великим князем у Києві. Всеволодові виставлено було в провину, що він не блюде простого люду, хотів зміняти Новгород на Переяслав, тим самим принизивши славний великий город торговий, в битві при Ждановій горі перший побіг з полку, без кінця встрявав в усобиці, втягуючи в них і Новгород. Ростислав теж не втримався довго в тому баламутному городі, пішов звідти хоч і без ганьби, але й без слави. Тоді десять літ сидів у батька на прокормленні, зазнаючи приниження для своєї високої честі й чималого гноблення для князівського свого духу. Тепер би мав розмахнутися на всю силу, яка вичувалася в усій його постаті, в гордій могутній шиї, в умінні сидіти на коні й за столом, в умінні слухати й справді по-князівськи усміхатися.

Якийсь п'яний ієрей, здається, з печерської братії, зваблений гордим виглядом Ростиславовим, причалапкав, вмочаючи в чашу з вином бороду, вхопився, щоб не впасти, за Дулібове плече, розвів жалі:

— Нема тепер Самуїла, який би повстав проти Саула; Нафана, що запобіг би падінню Давидовому; Іллі та Єлисея, що ратували б проти беззаконних царів; Амвросія, який не злякався царської висоти Феодосія-імператора; Василія Великого, що нажахав словом своїм гонителя християн Валента; Іоанна Златоуста, який викривав імператрицю Євдоксію.

— Прибери, лікарю, оте п'яне ледащо,— кинув через губу Ростислав,— не можу пити, коли над вухом мені варнякають.

Дуліб відіпхнув сп'янілого отця, той, заточуючись більше, ніж личило б, посунув кудись у другий кінець гридниці. А звідтіля зродився Петрило, прочовгав повз п'яних і так дурних, наставляючи на всіх свої безвиразні перлисті очі, гордо тримався за шию, де мав товсту золоту гривну (чи й не ту, що дарував колись Долгорукий за порятунок од смерті в Москві?), наблизився до Ростислава, вклонився йому, пробився крізь гамір і гелготняву боярсько-ієрейські рипучим своїм занудливим голосом:

— Здоров будь, князю Ростиславе! Петрило єсмь. Служив отцю твоєму славному вірою й правдою. Радий, що й тепер служимо з тобою тому самому великому князю.

Мовлено було так двозначно, аж навіть Ростислав змінив свою незалежно-горду поставу й глянув на Петрила зацікавлено. Бо «тому самому князю» могло означати: і князеві давньому, себто Долгорукому, і князеві київському, в якого справді обидва служили нині, себто Ізяславові. Але ж міг цей Петрило, колись молодий і безжурний дружинник, який устиг накласти на лук стрілу й пустити її в боярина Кучку, попередивши того в його замахові на князя Суздальського, міг цей Петрило зберегти вірність своєму давньому князеві, вірність і любов, може, бо ж Долгорукого любили всі ті, хто знав його ближче, ходив з ним у походи. Щоправда, не любили його всі бояри, як не любили вони й Суздальської землі цілої за те, що набита вона була втікачами, голодранцями, колишніми рабами, людьми для бояр упослідженими, безвартісними, бунтівливими, отже злочинними. Петрило ж поставлений між князем і боярами, він здирає мита, чинить суд саме над такими, які в заліських землях почуваються господарями становища, або ж не маючи зовсім бояр, або ж не дуже їх празнуючи, бо почуваються під справедливою рукою Долгорукого. Але це, останнє, подумав не князь Ростислав, який мав голову, влаштовану таким чином, що думати вона могла вельми туго й повільно, бо все в ній спрямоване було тільки на постійне підтримання гідності князівської,— подумав за князя Дуліб, який усе чув і бачив, який, власне, знав тепер Петрила досить добре, щоб не мати сумнівів щодо того, кому служить і служити наміряється восьминник, але вмить поставив себе на місце Ростиславове і от так подумав про цього княжого й боярського попихача, слизького, невловимого, колись мужнього й безстрашного, а тепер, мабуть, просто нахабного.

— Це ти — Петрило? — поспитав, мовби ще не вірив, Ростислав.

— Так, я, князю.

— Чув про тебе вельми прихильні слова від отця мого. Радий бачити тебе. Затримуюсь на якийсь час у Києві, стану на Красному дворі Всеволодовім. Хочу бачити тебе гостем.

— Дякую, князю.

Петрило вмів уклонятися, Ростислав умів збувати поклони неувагою. Кожному своє. На Дулібову долю припало безсилля. Не міг вчасно застерегти Ростислава від необачних припросин, та й не послухався б Ростислав, який підкорявся лише власній гордині, гординя ж князівська неминуче призводить до сваволі.

Петро Бориславович не зміг приховати свого зацікавлення:

— Маєш намір побути в Києві, князю? А не боїшся киян? Кияни не терплять двох князів у своєму городі. Вважають, що тут має бути лиш один князь. Ні двох, ні кількох. Це вже так.

— Може, боярине, натякаєш на вбивство Ігоря? — докинув Дуліб.

Ростислав, вважаючи, що вже й так наговорився з Петрилом, мовчав, лиш усміхався гордовито, самими бровами показував, що вдячний тим, хто здалеку, то звідти, то звідти, гукав, що п'є його здоров'я. Здавалося, його не обходить ніщо: ні гамір, ні пиятика, ні оця розмова, яка розпочалася коло нього між двома вченими мужами, розмова, що, власне, розпочалася через нього і заради нього, бо один хотів вивідати наміри Ростиславові, а другий хотів збити його з наміру, перевести розмову на щось інше.

— Вбивство Ігоря — пересторога,— поважно мовив Петро.— Ігор сам попросився в Ізяслава, щоб той дозволив йому перейти з Переяслава до Києва. А навіщо? Дратувати люд? Тримати його в постійному напруженні й страхові? Бо коли в такому городі поселяються два князі, та ще один з них — колишній ображений, з думкою про відплату й помсту,— чи ж може люд спати спокійно? І чи може забути про загрозу, яка нависає над ним щодень? Киянам од Всеволода, брата Ігоревого, вже був тягар великий, і, коли Всеволод умер, то, окрім баб улюблених та підложниць, ніхто й не заплакав. Але опасалися від Ігоря ще більших тягот.

— Цим можна виправдати усунення Ігоря,— сказав Дуліб,— але вбивство? Хіба таке підлягає виправданню?

— Не виправдую, а лиш обдумую те, що сталося,— вклонився йому Петро,— гадаю, ти далекий від думки, лікарю, причисляти ще й мене до людей, які заплямували руки кров'ю неправедною. Сталося те, сам тепер відаєш вельми гаразд, без умислу; чистий випадок і темні пристрасті людські призвели до вбивства, але не треба скидати з ліку й характеру киян, духу сього городу, який іноді проявляється навіть у таких діях злочинницьких. Не забувай також, лікарю, що кияни не просто не терплять у себе водночас двох чи кілька князів, а не люблять, щоб їх розшарпувано між двома чи кількома родами, як от Ольговичі й Мономаховичі, чи там старші й молодші, чи ще якось. Ігор був Ольгович і намірявся бути гіршим тираном за свого брата. А ще святе письмо вчить, що вбити нечестивого володаря не гріх.

Бачимо те на прикладі Аода і Еглона, або Самуїла і Агата, або Єгу і Єгорама. В греків і римлян убивство тирана вважалося виявом громадянської доблесті. Гармодій і Арістогітон стали народними улюбленцями завдяки цьому. А обидва Брути римські?

Ростислав зворухнувся заперечливо, він мовби лиш щойно помітив Петра коло себе і здивувався його присутності й його словам.

— Мені знані й інші слова з святого письма,— сказав над головою в ученого боярина.— Мовиться там: «Де слово царя, там і влада». А кому ж вільно йому мовити: «Що чиниш?»

Петро відповів умить:

— Тут питається, кому вільно. Без відповіді. Себто, не заперечується право питати, а шукається той чоловік, який би зважився на це. Коли ж хтось такий знаходиться, то без страху питає. Кияни ж, як бачиш, князю, можуть не просто питати, а й усувати небажаного.

— Хто ж визначає бажаних? — без цікавості поспитав Ростислав.

— Сам город і визначає. Має свій голос, чутний повсюди.

— Повсюди, та не однаково. Зблизька чутно ліпше, бояринe? Чи здаля?

Знову князь питав мовби без цікавості, аби лиш підтримати розмову, але й Петро, видно, неспроста набивався з своїми розбалакуваннями; Дуліб уловив намір бояринів, подумалося йому, що той не самочинно прилип до Ростислава, а має за собою ще когось, кому доконечно хочеться довідатися про заміри Юрієвого сина.

— Почуте штовхає чоловіка до вичинів тих чи інших,— уложуючи уста медом, сказав Петро.— Історія дає нам безліч прикладів. Римський історик Тіт Лівій розповідає, як цар Тарквіній послав свого сина Секста Тарквінія вивідати настрої мешканців города Габії. При тому Лівій наводить таку собі баєчку. Як молодий римлянин, син вельможі, щоб вивідати таємниці Карфагена, поїхав туди мовби вигнанцем і прислав до батька слугу, питаючи, що має робити. Вельможа повів слугу на город і, прогулюючись, мовчки збивав ціпком маківки, так що не лишив жодної. Ось і все. Починається з слухання, кінчається понищенням усіх значних людей, тих, що вивищуються над загалом, мов маківки на стеблах. Але то не для Києва.

— Не знаю Києва,— байдуже відмовив Ростислав.— Може, через те й хочу на довший час затриматися тут, зупинившись на Красному дворі Всеволодовому. Будуть лови, забави. Коли хочеш, боярине, то будь моїм гостем.

— Дяка, князю,— вклонився Петро Бориславович.

Дуліб дедалі більше переконувався в нещирості бояриновій. Неспроста не пішов він у похід з Ізяславом, адже всім відомо було, що супроводжував князя повсюди, записуючи кожен його вичин і кожне слово заносячи на пергаменти, щоб зберегти для потомних. Розлучався з Ізяславом хіба що тоді, коли треба було їхати послом до союзників, бо тут ніхто не міг замінити високорозумного Бориславовича з його красномовством, гречністю, стриманістю й книжними знаннями. Коли ж нині полишено Петра в Києві, то для якоїсь важливої справи, може, й для того, щоб вивідати справжні наміри Ростиславові, бо хоч відверто Юрієвому синові ніхто недовір'я не виявляв, його остерігалися всі прибічники Ізяславові, та й не так самого, як батька його, Долгорукого. Пригода з жебрацтвом коло Десятинної церкви мала б ще зміцнити підозри, може, через те Петро відразу

пробився до Ростислава і завів цю сповнену натяків і недомовок бесіду, за кожним словом якої могла ховатися пастка.

— Обережнішим будь, князю,— порадив Ростиславові Дуліб, виждавши хвилю, коли вони при роз'їзді опинилися віч-на-віч.— Не подобається мені вельми сей Петрило, та й боярин Бориславович теж неспроста підсідав до тебе. Діло наше небезпечне вельми і занадто важливе, щоб зіпсувати його одним необачним словом.

Ростислав, за своїм звичаєм, не став прислухатися до розумної поради.

— Роби своє! — кинув майже зневажливо й повернувся до князя Володимира, який під'їхав, щоб попрощатися.

Іваниці набридло мерзнути на Ярославовім дворі разом з отроками й боярськими підлизами, які стерегли коней для своїх хазяїнів. Не почувався служкою, підлизуватися не мав до кого, не звик принижуватися; в Суздальській землі саджано його, як рівного, за княжий стіл, коли ж кинуто їх з Дулібом до поруба, то й там були разом, зрівняні в нещасті так само, як і в дні найбільших радощів.

Він прив'язав Дулібового коня коло сіней Ярославових палат, щоб Дулібові не довелося довго шукати, а сам поїхав собі по Києву в сподіванні знайти якусь розвагу, відродити своє тепер чомусь забуте безжурне байдикування.

Дуліб справді відразу побачив свого коня і збагнув досить легко все, що творилося в душі Іваниці, поки той мав мерзнути коло Десятинної церкви, а тоді ще й тут. Не образився на хлопця, а схвалив його тямкуватість, подумав також, що з Іваницею щось негаразд. В ньому мовби зломилося щось після поруба, пропала безжурність і добрість, став він якийсь неначе гострішний, шорсткіший, власне, став, як усі чоловіки, нічим тепер не вирізнявся, і, мабуть, першими відчули це жінки, бо вже не було в Іваниці пригод, не пропадав він ночами, не приносив Дулібові несподіваних звісток, які добував колись так легко, просто й ділився ними щедро й охоче зі своїм старшим товаришем.

Невже поруб так уплинув на хлопця? Чи цілковита невідомість? Бо не знав, чому кинуто їх, всупереч здоровому глузду, не відразу, як прибули до князя Юрія з безглуздим звинуваченням того в убивстві Ігоря, а вже опісля, як вони переконалися в його безневинності, довели його безневинність та ще й зблизька взнали його благородство і чисті високі заміри. Мстивість невластива була Долгорукому, тож як міг Іваниця витлумачити оте жорстоке веління закувати їх у залізо, везти через усю Суздальську землю, показуючи люду, мов диких звірів, тримати в смердючому порубі, в темній, задушливій хижі, возити з Суздаля до Кідекші й там замикати в кам'яному мішку, випускаючи на прогулянки лиш уночі.

Не відав нічого Іваниця про ті кілька розмов, які мав Дуліб у Кідекші з князем Юрієм, не здогадувався про те, як і чому їх «визволяв» з поруба Ростислав і яке справжнє призначення мав тут, на півдні. Може, щось відчув отоді, як тримав його Дуліб коло себе, поки сиділи вони в Кричка, але ж відчуття — то ще не знання.

Відкриватися перед Іваницею дочасно Дуліб не хотів. Мали вони вжитися як слід у Києві, стати тут своїми людьми; скинути з себе будь-які підозри, виказати свою незацікавленість справами сього города, не бути ні посланцями одного князя, як сталося торік, ні мучениками князя іншого, якими прийнято їх сюди. Просто бути прибічним княжим лікарем, який водночас є лікарем для всіх. Бо ще Мономах сказав: «Больного присітіте».

Але, здається, все зіпсував Ростислав. Не витримав у Бозьку, на перші ж припросини молодого Володимира прискакав до Києва і, повабленій золотом київським і розкішшю, відразу виявив намір лишитися тут, сісти на Краснім дворі, не дбаючи, як то буде потрактовано і самим князем Володимиром, і боярством київським, та й самим Ізяславом, до якого вже, мабуть, заготовляють гінця вірні люди. Може, той самий Петро Бориславович саме й споряджає грамотку до свого високого покровителя, в якій напише, що зоставив князь тут Ростислава на свою голову.

Іваниця лежав, задравши на коминок ноги, й знічев'я шкрябався в голові.

— Грієшся? — спитав Дуліб.

Іваниця відмуркнув щось нерозбірливе.

— Змінився ти вельми.

— Оце!

— Вже он який час сидимо в Києві, а нічого не приносиш.

— Що ж мав би приносити?

— Звістки. Як то бувало колись.

— То ж колись.

— Вразив тебе поруб?

— Оце!

— А що коли скажу тобі: поруб був несправжній.

Іваниця сів, злякано втупився в Дуліба.

— Як то — несправжній?

— Ну так. Для виду лиш.

— А...— Іваниця не міг стямитися.— А залізо, в якому нас везли до Суздаля? А смердюча яма бездонна, в якій сиділи спершу? А тоді ота хижа і Оляндра, яка щодень дратувала своєю приступністю для всіх, та тільки не для нас, бо ми не мали найголовнішого: волі. Як же ти кажеш, що то несправжнє, Дулібе?

— Ти міг би ще додати той кам'яний мішок у Кідекші, куди нас кинуто вночі й звідки щоночі, щоб ніхто не бачив, випускано погуляти; так само, як прогулювано дикого пардуса, подарованого князеві Юрію Святославом Ольговичем, коли зустрілися

вони в Москві уперше. Щоправда, ти не знав, що пардуса того тримано в такому самому кам'яному мішку поряд з нами, і звір, видно, вичуваючи людський дух, дряпав стіну пазурями, мурчав пожадливо, не давав мені спати; а ти в цей час спав сном праведника і марив про Ойку та ще про якихось дівчат. Я не заважав тобі, бо й навіщо? Так само не став говорити тобі про ті потаємні розмови, які відбував тоді з князем Юрієм під час твого спання, бо мали заховати таємницю перед цілим світом.

Іваниця ніяк не міг повірити в те, що каже йому Дуліб.

— Та ж навіщо? — вигукнув він.— Навіщо було все оте?

— Хотів Долгорукий послати в Київ своїх вірних людей і вибрав нас з тобою. А щоб не впала на нас підозра, то вигадав поруб. Бо коли б просто відпустив нас до Києва і прибули ми з порожніми руками, не знайшовши убивць і не заплямувавши злочином Долгорукого, то яка б нам була віра? Ізяслав перший вважав би нас підкупленими князем Юрієм, а вже про Войтишича а чи про ігумена Ананію, то чи слід й казати. А так ми прибули сюди тяжко ображені Долгоруким. Найперші його вороги. І всі тутешні вороги його для нас тепер — найперші друзі.

— А Ростислав? — спитав Іваниця.— Він хто?

— Ростислав прийшов, щоб, може, згодом, у час сприятливий, зустріти отця свого в брамі Києва. На жаль, молодий князь занадто поквапливий, а порад нічиїх слухати не звик. Тому й перед тобою відкриваюся передчасно, бо мали б ми ще сидіти тихо, вживатися в Київ, як радив мені Долгорукий. Ростислав приїхав, заявив сьогодні, що сяде тут надовго, вже запрошує до себе і Петрила і Петра Бориславовича, завтра в нього буде все боярство київське, ловитимуть його щоразу на слові, як то вже пробували зробити сьогодні під час учти, і нічим тут не зарадиш. Погано, коли гідність переростає в пиховитість, а воля — в нестриманість. З таким чоловіком вже нічого не вдієш. Але ми з тобою збережемо прихильність до Ростислава, бо він — наш визволитель, як то всім тут відомо. Робити ж маємо своє поза сином Долгорукого і незалежно від нього.

— Що ж маємо робити?

— Завтра поїдемо до Кричка, підемо між простий люд київський, щоб розповісти правду про князя Юрія, поїдемо, як колись було, від одного хворого до другого, може, й через усю землю Київську, а там — Переяславську. Чи нам з тобою лякатися мандрів?

— Я вже й забув, коли те було. А ти неначе забув, що лікар єси.

— Войтишича ж лікував, згадай.

— Оце! його й дрючком не доб'єш! Хіба таких лікують? А Кричко знає про тебе, Дулібе? Тепер згадую, як приїздили ночами туди якісь люди. Думав тоді: до Кричка. Виходить, до тебе? То Кричко має знати більше, ніж я?

— Живе в іншому світі, ніж ми з тобою, ніж князі й бояри. Ми опинилися посередині. Не прилучилися ні до тих, ні до інших, а відійшли від обох світів.

— Знаю. Це там, де найбільше б'ють. З обох боків б'ють, а ти лиш встигай підставляти спину.

— Боїшся?

— Оце! Коли ти бачив, як Іваниця боявся? Закис у неробстві — ось! Коли б сказав мені давніше, облетів би вже весь Київ, поставив би перед тобою всіх приязних Долгорукому, а ворогів і сам знаєш.

Дуліб поклав йому руку на плече.

— Однині знову ми збратані, як і перше.

— Оце ж! — помурчав задоволено Іваниця і позіхнув смачно, бо поспати любив, як усі ті, хто шанує своє тіло й прислухається до щонайменших його забаганок.

Мав би спати в Києві сторожко, в очікуванні якогось чуда, про яке марив ще в суздальській темниці, але проспав і сеї ночі, може, все на світі, бо не чув, як уже перед світом щось нечутно відчинило двері, промайнуло по їхньому житлу, не знати, як відразу відшукало місце, де спить Дуліб, стало над лікарем, тамуючи віддих, мовби прийшло лиш для того, щоб помилуватися на цього сплячого чоловіка, на його спокій і мудру красу, яка вичувалася навіть у передсвітанкових сутінках, навіть у сплячому, коли в людині мало б згасати все людське, бо сон зрівнює нас з іншими живими істотами, ми втрачаємо над ними перевагу й вищість.

Дуліб прокинувся вмить. Ще мав заплющені очі, а вже не спав, вже знав, що коло нього хтось стоїть, та більше: знав, що не вбивця, не ворог, не нападник, а дружня істота поряд, бо так святобливо ніхто інший не міг триматися.

— Хто се? — спитав він тихо, щоб не злякати приблуду і щоб скинути з себе залишки сну.

— Я,— сказало воно дівочим голосом.

Дуліб рвучко сів на постелі, продер очі. В сутінках біліло ніжне хутро, воно мовби висіло в повітрі, плавало, бо обличчя дівчини і її ноги зливалися з темнощами повалуші, разом з хутром плавав у тиші також голос дівчини, голос Дулібові знайомий, хоч і чув він його раз чи двічі, чув давно і не запам'ятав, бо й нащо?

— Ойка? — здогадався він відразу, дивуючись сам собі, що пізнав дівчину так легко і неначе ждав її появи.

— Я,— знову відповіла дівчина.

— Шукаєш Іваницю?

— Тебе.

Знову Дуліб подивувався. Та одразу згадав, що він же лікар.

— Комусь погано? Войтишичу? Чи, може, батькові твоєму?

— Та ні. Що їм станеться?

— Тоді що ж? Хочеш, щоб розбудив Іваницю?
— Не треба. Я до тебе.
— Дівчино, зараз глупа ніч!
— А мені однаково. Я звикла не спати ночами. Вони ганяються за мною саме ночами. Щоб не датися, треба не спати.
— Хто за тобою ганяється?
— Однако хто. Всі. Хто побачить, той і ганяється.
— Я бачив тебе колись. Але ж не ганявся?
— Не ти — твій Іваниця.
— Іваниця думав про тебе. В Суздалі, скрізь.
— А-а, всі думають. Знаю, про що вони думають. А я прийшла до тебе.
— З чим же? Помогти тобі в чомусь?
— Про Кузьму розкажи, про брата. Знайшов його?
— Знайшов і мав розмову. Не дуже приємну, бо грубий вельми, а може, сказати б,— різкий. Видно, мав життя несолодке. Але чесний і відвертий. Та ти сядь. Он там стілець, або на лавку.
— Пусте. Говори.
— Тоді я теж встану. Вийдемо. Бо негоже, коли перед тобою стоїть дівчина. Це ти нас спровадила в Суздаль? Не кажи, бо й так знаю. Але навіщо? Думав я, хтось інший за тобою тоді став, а тепер вони випитують: хто й коли? Не хотіли, виходить, щоб я дістався аж туди. Бо довідався про дещо некорисливе для ігумена й Войтишича. Ти знала все?
Вона мовчала.
— Чому ж мовчиш? Мені можеш казати все відверто. Не належу до твоїх ворогів. Кузьмі теж не ворог, як бачиш.
— Вони спорядили сьогодні вночі гінця,— зненацька сказала вона.
— Гінця? Куди? Якого?
— До князя Ізяслава. Про тебе й про цього... Ростислава, сина Долгорукого.
— Ну,— Дуліб пройшовся сюди й туди, не міг стримати дрож, все робилося навіть швидше, ніж він думав,— як же взнала?
— Вже взнала. Вмію.— Вона помовчала, тоді додала з викликом: — І хочу. Для тебе.
Він підійшов до дівчини, взяв її за руку. Рука була маленька, тепла, м'яка, мов нічна пташка.
— Дозволь поцілую тобі руку, дівчино? — сказав і, не очікуючи згоди, доторкнувся губами до ласкавої чистої шкіри.
— Княгиням звик руки цілувати? — засміялася вона.
— Княгиням? — він глянув на неї зблизька.— Звідки знаєш, кому цілував руки?
— Здогадуюсь! — з викликом мовила вона, і виклик той спрямований був мовби й не Дулібові, а кудись у простір, комусь невидимому й невідомому, бо дивилася Ойка не на самого

Дуліба, а через його плече, назад, дивилася так невідривно й з таким зухвальством, що лікар і собі не стерпів, озирнувся.

Позад них, у дверях, біліла сонна постать Іваницина. Біліла зацiпеніло, в безруху й безмовно, не чутно було навіть улюбленого хлопцевого «Оце!», яке виривалося в нього завжди майже підсвідомо.

— Спасибі тобі,— сказав Ойці Дуліб.— Може, тебе провести? Іваниця міг би.

— Не треба. Сама.

Вона війнула на Дуліба своїм неповторним теплим запахом, промайнула повз Іваницю білим видивом, а він стояв і не міг зворухнутися.

Дуліб підійшов до нього, взяв за плечі, легко повернув, повів до його повалуші.

— Доспати тобі ніч треба, Іванице.

Хлопець не пручався, дав укласти себе в постіль, лежав тихо, мовби й справді зготовлявся додивлятися сни, в яких щоночі приходила до нього Ойка, але не мав більше сили вдавати з себе байдужого, підхопився з ложа, підбіг до Дуліба.

— Ти бачив: вона боса!

— Не помітив,— розгублено промовив лікар.

— А надворі сніг і мороз.

— Якось не зауважив.

— Боса! — вигукнув Іваниця.— Як же дивився?

Вони обидва метнулися в сіни, вискочили надвір. Ойки не було. І слідів не розбереш. Сніг затоптаний, замерзлий.

— Я наздожену її,— сказав Іваниця.

— Поглянь на себе. Сам босий і голий. Схаменися. Її вже й слід простиг. Ти ж знаєш, яка невловима.

Дуліб насилу затягнув Іваницю назад до помешкання, всадовив його на ложе.

— Заспокойся. Вона прийде до нас ще.

— До тебе.

— Кажу: до нас.

— А я кажу, до тебе. І не вмовляй мене. Я все чув.

— Підслухував?

— Спав, мов убитий. А тоді вона приснилася мені й покликала до себе. Я скочив і побіг. Застав вас удвох. Чув, що вона казала. Прийшла до тебе.

— Сьогодні — так. Бо хотіла дещо почути про Кузьму і сказати про гінця. Вважала, що ліпше першому сказати про це мені. А завтра прийде до нас обох. До тебе, хотів я сказати.

— Оце ж! До мене вже не прийде.

На спання не зосталося ні часу, ні охоти. Іваниця одягнувся, пішов поглянути коней. Дуліб засвітив свічку, сів до своїх пергаментів і (таке сталося вперше) нічого не міг вписати.

Поки ж Дуліб сидів над чистим пергаментом, Іваниця примостився на краю жолоба між кіньми і якось не мав охоти

квапитися з стайні. Сорока над дверима, щоб відганяти від коней нечисту силу, сухе сіно, тепло, гострий запах кінського поту, заспокійливе хрумкотіння коней — все це могло б замінити йому недоспану ніч, вгамувати, сповнити серце звичною лагіддю, однак не помогло ніщо. Вперше в Іваниці прокинувся в серці звір незгоди, вперше бунтувалося в ньому все супроти Дуліба. Бо поки вважав, що обидва вони однаково одстраждали в суздальському порубі за якусь невловиму й незбагненну справедливість, то все ніби й було гаразд. А тепер виходило, що тільки Дуліб сидів у порубі заради вищої цілі, а вже він, Іваниця, був там йому не товаришем, а кинуто його туди, мов барана, або підсвинка, або просто мертву річ якусь, а не живого чоловіка, бо ж сидів і нічого не відав, ні про що не здогадувався. З ним повелися найгірше: зневажили в ньому людину! Що там вищі цілі, святі заміри, державні задуми про добро, волю, владу і єдність людську, коли при цьому зневажають людину? Він готов був віддати себе всього, але ж не в такий спосіб, не безмовним знаряддям, а людиною, в якій збережено було б і пошановано все людське.

Він довідався про все запізно, щоб образитися і сказати Дулібові про це, але й нескаламученістю душевною похвалитися тепер навряд чи зміг би, може, тому й забрався до коней, рятуючись серед їхньої безмовності. Власне, мав би образитися ще вчора перед сном, коли Дуліб сказав йому про Суздаль, але тоді якось не встиг, хотілося спати, та й не звик він впускати собі в душу почуття лихі й мстиві. Та ось ніч переполовинилася, і зробила те Ойка. Подумати, то ця дівчина спричинилася до всього. З неї все почалося, нею продовжується, а про кінець страшно й подумати.

Надворі зарипів сніг. Можна було сидіти собі спокійно, бо то не Ойка. Та бігає боса навіть по снігу.

Сніг порипів до дверей стайні, Дулібовим голосом покликало:

— Іванице?

— Оце! — невдоволено відгукнувся Іваниця.

— Що з тобою? Не заснув там?

— Заснеш! Тут заснеш, у цьому Києві, серед цих князів та бояр! Та й де заснеш на сім світі, коли ти чоловік останній!

Дуліб знайшов його поміж кіньми, обійняв за плечі.

— По твоїй задовгій мові бачу, що розбентежений, Іванице. Образився на князя Юрія чи на мене? Справді не гаразд вийшло, але що вдієш? Справи державні часто вимагають пожертов од людини. Та чоловік од того ніколи збідніти не може. Відпущено нам певну кількість знань, думок, зворушень, переживань, і ніхто не зможе цього порушити, жодна ганьба, жодне нещастя, жоден володар не зможуть у нас цього відібрати. Сказано мудрецями вже давно: «Хто дивився на день нинішній, дивився на

всі речі: ті, що сталися в незглибимій минувшині, й ті, що відбудуться в безмежному майбутті».

— Ото й побачив,— муркнув Іваниця.

— Сідлай коней,— спокійно звелів Дуліб.— Для образ доведеться вибирати інші часи. Нині ж треба відвертати небезпеку.

— Шукав я коло тебе спокійного життя, лікарю, а знайшов суцільні небезпеки. І щодалі більші та гірші. Чи вже не годі? — Іваниця зіскочив з жолоба, мало не штовхнувши в плече Дуліба.

— Не нам небезпека,— сказав той.

— Кому ж?

— Князеві Юрію.

— Оце! — Іваниця засміявся з неприхованою зловтіхою.— Князь у Суздалі, а небезпека йому в Києві, де ми з тобою! Як же то воно?

— Небезпека для нас з тобою — то й загроза для князя Юрія. Коли ж загрожують йому, то загрожують і нам, мав би ти це давно зрозуміти, Іванице. Але ти нетерплячий, як і князь Ростислав. Нікому не стачає терплячості. Сідлай, та поїдемо.

— Я терплячий,— тягнучи сідла, бурмотів Іваниця,— я терплячий, ого! Та вже як і не втерплю!

Вони виїхали з двору, коні, звиклі до далеких мандрів, а тепер застоялі й знудьговані в тісній стайні, звеселено пирхали, терлися один до одного, нетерпляче витупцьовували в тихій, безлюдній ще світанковій вулиці.

— Куди поїдемо? — позіхнув Іваниця, якому не передався неспокій Дулібів, а жвавість коняча видавалася просто обурливою.— Н-ну,— гримнув він на свого коня.— Ти в мене пограєшся! То куди поїдемо?

— Сам не відаю,— з неприхованою розгубленістю мовив Дуліб.— Хіба що до Кричка, так набридли ж ми йому. Та й хіба Кричко — то й увесь Київ? Не дав мені Ростислав обзнайомитися. Нетерплячий, як усі князі.

— Дяка, хоч змусив тебе сказати всю правду,— завів своєї Іваниця,— а то так би й терся коло тебе дурень дурнем. То куди ж поїдемо?

З усього було видно, що Іваниця, всупереч своєму лагідному узвичаєнню, сьогодні будь-що хоче роздратувати Дуліба, викликати його на суперечку, кинути йому щось образливе, злостиве, тяжке. Однак Дуліб чи то не помічав того намагання Іваниного, чи вдавав, ніби не помічає, а чи занадто стурбований був власними думками, аби зважати на те, що твориться в душі його молодшого товариша.

Він пустив повіддя свого коня, давши тому змогу йти куди захоче, тим часом роздумував уголос чи то для самого себе, чи й для Іваниці, який все ж тримався лікаря, не відставав, може, в сподіванні зачепити того своїми ущипливими «кудиканнями», а може, діяла тут сила звички.

— Куди нам їхати, Іванице? — говорив мовби сам до себе Дуліб.— А куди ж? Треба б повсюдно проникнути, з усіма переговорити, і в Києві, і довкола Києва, не обходячи й найупослідженішого чоловіка, не минаючи й найпиховитішого боярина. Кого вмовляти, а кого лиш питати, а того й геть не чіпати. Мали б ми з тобою розповісти про Суздаль, про ту землю, про той люд, про його князя...

— Як кинув він нас у поруб? — обізвався Іваниця, але Дуліб збув його слова неувагою.

— Про князя, при якому кожен може говорити, що хоче, і сказати так, як подумалося. Про невтомність цього чоловіка, невтомність і непростеженість його зусиль. Тільки білі городи серед безмежних лісів, дороги серед непрохіддя і вільні люди значать літа його турбот, подвигів, страшної праці.

— То куди ж? — правив своє Іваниця.— Чи так і кружлятимемо по Києву? Мені про князя Юрія можеш і не казати, сам усе бачив і знаю, а хто не знає, той і знати не захоче. Це вже так, і тут ти нічого не вдієш, лікарю. Прозвано його Долгоруким — Долгорукий він і є. Бо хіба ж не заграбастав нас з тобою аж із самого Києва та не затягнув у поруб суздальський?

— Самі поїхали туди, бо вела нас справедливість. Вказала ж туди дорогу сам знаєш хто. Коли хочеш, то можемо оце під'їхати до Войтишичевого двору та покликати Ойку.

— А що з нею робити посеред снігу та морозу? Не звик я до такого. Не ходив ніколи до дівчат — самі до мене йшли.

І, мовби схаменувшись, що став хвалитися тим, про що ніколи не заводив мови, Іваниця трохи винувато сказав:

— То поїдемо до гончарів, може? Знаю там декого. А тоді й до Кричка чи там куди треба.

Самому ж ніхто не був потрібен, окрім отої дикуватої, незбагненної в своїх примхах і прихильностях дівчини, що стала для Іваниці неначе уособленням цілого Києва, мала б стати й винагородою йому за всі злигодні й страждання, що їх зазнавав з тих пір, як уперше її побачив, мала б стати й могла, та, бач, не стала. Звиклий до легких перемог у жінок, він попервах роздратувався, тепер намагався викликати в собі зневагу до дівчини, однак серце йому боліло від самої згадки її імені, бачив сліди босих її ніг на примерзлій траві коло Почайни, зі здриганням уявляв, як ті, може, єдині на світі ноги босо ступають по колючому снігу, ступають, підстрибують, біжать, квапляться і куди? Не до нього, Іваниці, а до Дуліба чи до кого, й навіщо, і чому?

— Оце! — болісно зітхнув він на свої тяжкі роздумування, безконечні й безнадійні.

Сонні охоронці довго присвічували й роздивлялися князівську гривну, перш ніж відчинили важку браму, щоб випустити з Києва Дуліба й Іваницю. Виїхали з Києва і в'їхали в Київ. Бо ні вали, ні брами, ні сонна сторожа ще не були кінцем великого

города, він продовжувався й тут, унизу, починався одразу ж за брамою, на крутім узвозі, темному й нетерплячому, з десятками, а то й сотнями возів, які скупчилися перед брамою, чекаючи тої години, коли пущено буде їх на київські торговиці. Тут були багаті купецькі повози, прибулі здалеку, запряжені дужими кіньми, покритими дорогими попонами. Господарі їхні, закутані в хутра, поклавши обіч себе мечі, непорушно сиділи в затишних прихистках-халабудах, пильновані озброєними вершниками, які вигарцьовували довкола купецького скарбу на гарячих скакунах, в збруї, так само багатій. Купці менших достатків і нижчого становища не мали собі охорони, самі витанцьовували довкола своїх повозів, мечів теж не мали під рукою, бо висіли вони на шиї в коней, щоб тим самим виказувати готовність хазяїна захистити, коли треба, своє добро. За купецькими повозами купчилися візки простого люду з довколишніх сіл. Кожен віз на київські торговиці що міг, не знати як і добиралися сюди, чи то й не спали ніколи ці люди, яких з заходом сонця сторожа виганяла за брами города, а вже вдосвіта вони знову зроджувалися тут, мовби й не зникали нікуди, і знову їхні благенькі візки наладовані були всілякою живністю, всім, чим багата була споконвіку ця щедра земля: птицею, зерном, медом, поросятами й свиньми, скорами, дровами, глиною, каменем, коноплею, полотном, вірьовками, ликом, берестою, деревом і ще безліччю інших речей, які не надаються навіть до ліку.

Тут коні коли й покриті були попонами, то старими й драними, а деякі стояли невкриті, мерзли, здригалися всією шкірою; деякі похрумували сінце, кинуте їм просто на сніг, деякі й того не мали, покірливо ждали, коли господар вйокне і треба буде тягти візок вище, в город, де буде вировинння торговища, гамір, клекотнява і сяке-таке тепло під низьким зимовим сонцем.

Ні Дуліб, ні Іваниця, власне, й не розрізняли як слід багатих повозів од убогих візків, ситих коней од найнужденніших шкап: їх найперше вразила оця несподіванка, оце живе юрмовище перед брамою сонного ще, ніби вмерлого Києва, потужна хвиля життя підхопила їх і мовби погнала їхніх коней униз швидше й швидше; і що нижче вони спускалися по узвозу, що більше заглиблювалися в Київ інший, той, що тулився до підніжжя Києва горішнього, то ширше, нестримніше розливалася ота жива хвиля; їм обом це було помітно з особливою виразністю й силою, бо ж щойно покинули вони той, верхній Київ, щойно їхали по його тихих вулицях, і тільки рипіння снігу під копитами та пирхання їхніх коней розбивало тишу. Покинувши один город, опинилися вони в городі другому, такому несхожому на той, перший. Тут уже зблискували там і там вогні, чулися людські перегуки й перемови, гоготіло полум'я в печах, роздмухувалися горни в кузнях, дзенькали молоти, лопотіли залубенілими бичачими шкірами кожум'яки, бондарі з веселим перестуком набивали обручі на перші діжки нового дня, який ще десь

підходив до Києва з-за далеких дніпрянських пущ і плавень, шевці десь уже сукали дратву, гончарі місили глину, чинбарі ставляли нові чани, пивовари й медовари нюхали перший смачний димок.

І ось тут, завернувши в одну з вузьких і покручених вуличок Гончарівки, вони несподівано зіткнулися з Петрилом. Не впізнали б восьминника, бо не звикли бачити його верхи, уявлявся він і Дулібові, й Іваниці чомусь завжди в отому почовгуванні клешнястих ніг, мовби розгрібав ними сніг, а тут їхав на чорному коні, мав позаду двох темних помічників, а ще мав вигострене око, бо відразу впізнав княжого лікаря з його товаришем і вельми зрадів, коли не сказати, що подивувався.

— Ага! — майже зраділо закричав Петрило.— А куди?

— До болящого,— вмить вихопився Іваниця.

— Тебе не питають! Питаю лікаря! — гримнув на нього Петрило.

— Мав би знати, куди може їхати лікар,— спокійно мовив Дуліб.

— Не моє діло вгадувати. Мене знає Київ, я теж повинен знати в ньому все. Знати, а не здогадуватися. Отак, лікарю.

— Не твій він лікар, а княжий,— знову не стерпів Іваниця.

— А якого князя? — засміявся зловісно Петрило.— Як той князь зветься, лікарю? Може, скажеш отут, поки ще все спить?

— Відаєш вельми добре якого,— так само спокійно сказав Дуліб і смикнув за правий повід, щоб об'їхати Петрила і його людей.

Восьминник спробував був поставити свого коня впоперек вулички, але забарився, Дуліб уже поминув його, Іваниця ж кинувся на Петрила з такою ненавистю, що той відступився чи то від ляку, чи просто вирішивши поквитатися з цим парубієм за іншої, зручнішої нагоди.

— Чого це він так рано? — спитав Дуліб Іваницю, коли той наздогнав його.

— На сонних нападає! — гмикнув Іваниця.— Очі має червоні, як і в князя Ізяслава. Такі ночей не сплять, аби напасти на сонних.

— Гріх мовити таке про князя. Справді має хворі очі.

— Та що мені до його очей! Сказав: у Петрила такі самі очі, як і в князя,— ото й усе.

Якось виходило сьогодні так, що в Дуліба щоразу виникала суперечка з Іваницею. Хтось мав поступитися. Мудріший чи досвідченіший?

— То куди? — тепер питав уже Дуліб, знаючи, що ставить цим запитанням Іваницю понад собою, віддається на його волю й розсуд. І хлопець відразу злагіднів, став звиклим добрим Іваницею, вірним товаришем свого заклопотаного старшого друга, він би готовий був перепросити Дуліба за свій недоречний спалах сьогоднішній, але ще не відійшов од того стану, ще стриму-

вало його щось, точніще ж: поселилося в його серці нове відчуття, назви якому не міг підібрати, не вмів навіть визначити як слід властивості того почуття, воно муляло йому, заважало наблизитися до Дуліба так, як то було досі, та вже тут нічого він не міг вдіяти. Знав: тепер має приховувати оте народжене сеї ночі в собі, може, з ляком і тривогою спостерігатиме, як розростатиметься воно, ще й не знати, куди і як виросте, щосили гамуватиме його в собі, заганятиме назад, прикриватиме зовні усміхами, словами, добрістю й лінькуватою байдужістю, але не зникне воно від того, шаленітиме й метатиметься в його серці, мов той дикий пардус у кам'яному мішку в Кідекші, чуючи крізь камінь людський дух, рвучись до того духу, продряпуючись до того духу, але не для з'єднання з ним, а для його знищення!

Не слід вважати, ніби Іваниця вже все збагнув і побачив у собі відразу. Мав лиш невиразні, каламутні передчуття чогось лиховісного в собі, хотів бути давнім Іваницею, другом і провідником Дулібовим повсюди, його очима, руками, чуттям, стрепенувся від простого Дулібового запитання «то куди?» і відразу ж завернув коня до найближчого двору, мовби хотів показати лікареві, що для нього приступна кожня оселя і знайомий чи й не кожний чоловік у Києві.

Завернувши в одну з вузьких і покручених вуличок Гончарівки, вони спинилися проти важкої, приземкуватої оселі.

— Маєш тут знайомих? — подивувався Дуліб.

— Оце! Скрізь маю. А тут шевці живуть, брати Ребрйни.

— Коли ж спізнав їх?

— А тоді, як про смерть Ігореву тут розпитували.

«Розпитували» мало б значити «розпитував», бо Дуліб сидів тоді в монастирі й записував у свої пергаменти те, що приносив йому з Києва Іваниця. Тепер, видно, вів лікаря по старих слідах.

— А брати ці?

— Сказав: шевці. Обшивають чобітьми всю князівську дружину. З діда-прадіда шевці. Коли ж сколочується віче, то кидають дратву — та й гайда на Гору або до Турової божниці.

В хижі світилося, блимав олійний каганчик, жевріла піч, майже не додаючи світла, зате дихаючи теплом під низьку стелю, хоч, здається, тепла там мало стачити й без того, тепло йшло від чотирьох велетенських чоловіків, які сиділи на низеньких шевських стільчиках довкола великого круглого котла і мовчки тягли собі дратву.

З кількох Іваниціних уваг про братів Ребрин Дуліб чомусь уявляв їх дрібненькими жвавими шевчиками, які бадьоро вистукують маленькими підкористими молоточками по підошвах та підборах, а при перших згуках тривоги кидають свою роботу й біжать на віче, на пожежу, на биятику, на пиятику. Тут же сиділи чорняві здоровані з зарізяцькими обличчями, мовчки тяг-

ли дратву, не дивилися ні на свою роботу, ні один на одного, втуплювали погляди в отой круглий котел, що стояв коло їхніх ніг, тоді всі враз глянули на гостей, упізнали, видно, Іваницю, бо на їхніх обличчях з'явилися усмішки, і це ще більше вразило Дуліба, бо на отих зарізяцьких лицях усмішки розквітли суто ангельські.

— Здорові будьте, шевці-молодці! — бадьоро привітався Іваниця.— Чи й ждали мене цілого? А це мій товариш, лікар княжий Дуліб. Завжди ми разом, в усьому,— в лихові й радощах. Лиха більше, радощів менше, та голови не вішаємо, бо голова не торба, її треба не через плече, а на плече!

Таким балакучим Іваницю Дуліб ніколи, здається, й не чув і навіть не уявляв, що той може випускати з себе відразу стільки слів, геть невластивих для нього. Але братам, видно, знаний був саме такий Іваниця. Старший з шевців сказав молодшому:

— Ану, Пруню, зачепи гостям пива.

Той, кого названо Прунею, взяв берестяний ківшик, набрав з котла і подав Дулібові, який стояв перший, та й видно було з усього, що старший. Дуліб ківшик узяв, але пити завагався.

— Чи не рано? — сказав.

— Випити ніколи не рано,— сказав старший з братів.— Чоловік мусить змочити горло, щоб слова не застрявали.

— Та ви ж однаково мовчите цілий день! — засміявся Іваниця.— Сидів коло вас, знаю.

— Чом би й не помовчати, як ти розкажеш, що в світі діється,— сказав старший брат.— Шукайте, на чому сісти, та й посидьте коло нашого каганчика.

— А тобі він навіщо, світ? — хмикнув Іваниця.— Чи не однаково, що в нім і на нім?

— Неоднаково, бо Пруню треба оженити.

— Хіба ти вже?

— Я — ні. Та й ніхто з нас. Наймолодшого треба оженити. Старші мають на те час.

Дуліб відпив трохи з ківшика, передав Іваниці. Видно, ці шевці любили пожартувати, а може, вони любили Іваницю, якого любили скрізь і всі, через те порушили відразу свою мовчанку, хоч, щоправда, говорив брат старший, ті три лиш посміювалися мовчки, але іноді мовчанка промовистіша за балачки.

— Ось, лікарю, бачиш братів Ребрин,— сказав йому Іваниця.— Гарні хлопці. Шиють чоботи-витяжки, взувають всю князівську дружину, воєвод, тисяцьких, Петрила, а хто роззувати буде?

— Хто взуває, той і роззуває,— посміхнувся Дуліб.

— Можна,— підтримав його страший брат,— можна. Випий ще, лікарю. Пиво в нас добре. Є солонина, та тобі, звиклому до князівського харчу, навряд чи смакуватиме.

— А ми в порубі князівському півроку сиділи,— похвалився Іваниця.— На хлібі слізному та воді.

— Де то? — поспитав Пруня.

— В Суздалі. В Києві ти й не чув про слізний хліб, а там є. Це такий, що з нього сльози течуть. Не бачив такого хліба?

— Бачив і в Києві,— сказав старший брат.— У нас у Києві все є. А поруби тут такі — ніде не знайдеш.

— То прийде до вас новий князь — розметає ті поруби.— Дулібові хотілося побачити відразу обличчя всіх чотирьох братів при цих словах своїх, але шевці мовби сховалися від нього чи що, самий тільки Пруня видивився на лікаря недовірливо якось і поспитав не без глумління в голосі:

— І наробить таких, як у себе має? Бо що ж то за князь — без порубів?

— Таких, як вони сиділи в Суздалі,— сказав старший брат, а два інші мовчали запекло й затято, так наче були німі або ж назавжди віддали всі свої слова найстаршому та наймолодшому.

— Були ми в Юрія Суздальського,— вів спокійно Дуліб, попиваючи пиво,— бачили його землю, його люд, хоче він об'єднати всіх, щоб Київ і Суздаль, Чернігів і Новгород...

— А ми й не роз'єднувалися,— кинув старший.

— Князь Юрій те відає. Однак боярство київське та князь Ізяслав...

— Ось ти, лікарю, кажеш: князь Юрій, князь Ізяслав. І все: «князь», «князь». А що то таке? Князь — се той, хто їздить на конязі, а ми сидимо на своїх шевських стільчиках та прошиляємо дратву в дірочки, та затягаємо її щосили. То й що нам князь чи конязь?

— Кажу про Юрія Суздальського. Забудьте, що він князь, приймайте його як чоловіка.

— І що ж той Юрій?

— Хоче прийти в Київ.

— То хай прийде, а ми подивимось.

— Повинен для добра всієї землі прийти сюди назавжди.

— Назавжди приходять вмирати. Він же не збирається?

Тепер Дуліб побачив якось відразу обличчя всіх чотирьох шевців, і не запримітив на них більше ангельських усміхів, а саме зарізяцтво, так ніби сиділи перед ним ті, хто вбив тоді князя Ігоря та й ще вб'є всіх князів, які поткнуться до Києва.

— Тоді чому ж терпите Ізяслава в Києві? — несподівано спитав він їх, мовби продовжував мовчазні свої перемови з ними ще з того серпневого дня, коли сталося в Києві невідворотне.

— А його ніхто тут і не терпить. Ти ж його лікар, то бачив: Ізяслав бігає, як заєць, поза Києвом. Тут не сидить. Та ти пий, лікарю.

— Вже попили ми з Іваницею. Дяка. Перегрілися, поїдемо далі.

На порозі Дуліба спинив старший брат.

— За добрі вісті тобі, лікарю, забули подякувати.
Дуліб від несподіванки став.
— За які вісті?
— Казав же: новий князь іде на Київ.
— Хоче йти. А голосу киян не чув.
— То хай іде.

І замкнулися в своїй мовчанці, обсівши котел з пивом, якого стачить їм на цілий день.

Тоді запровадив Іваниця Дуліба до гончаря Охтиза. Цей глиняний чоловік, замість сподіваної вайлуватості, відзначався миршавістю і метушливістю, яка личила б більше шевцеві, клопіт же мав найбільший не з глиною і не з вогнем, у якому обпалював своє начиння, а з жіноцтвом, що обсіло його, мов птиці небесні, так що й розкишкувати змушений був його, мов птаство, щоразу підхоплюючись і сплескуючи в долоні: а киш! киш!

— Не дають поговорити з людьми,— скаржився Дулібові й Іваниці, яких поставив просто коло невеличкого глиняного замісу, вважаючи, що то найліпше місце для гостей, та ще аж он звідки: з самої князівської Гори.— Замучили жінки до краю. Маю дочок декілька, та племінниць, та жінчиних сестер, та зовиця в мене, та ще... Саме жіноцтво, а чоловікові ж не воно в голові, а глина. Як ти її замісиш, і як вимісиш, і який черепок матимеш. Черепок у моєму ділі — все. Кажете, князь? Князеві ні до глини, ні до черепка клопоту нема. У князя дружина та чисте поле, а в мене глина й черепок. Місиш, місиш, хитруєш-мудруєш, мішаєш так і сяк, ладнаєшся звідтам і звідтам, а все те — мов жінку собі вибирати в чорних темнощах.

Я отут сів у яру, то маю добрий черепок, а пересунь мене кудись, з цієї глини, що матиму? Князя вашого? Гай-гай! Було їх та й ще буде, як собак. Та й не те сказав. Бо хіба ж князь мені товариш? Чи знає він про мене? Чи хоче відати? А собака зна. Коли ще бог зліпив з глини першого чоловіка та поставив сушити, то послав собаку, щоб стеріг. Одтоді собака — друг чоловікові. Про собаку ж і кажу — не про князя, ні...

— Ти, дядьку Охтизе, не бійся,— лінливо перепинив його Іваниця.— Ми вже не про князя Ігоря питаємо. Те забулося. Нема винних. А коли вони є, то не нам за них братися. Заїхали до тебе, як ти тут живеш, поглянути. Про князя ж сказано тобі до слова. Ось, може, прийде новий князь у Київ, справедливий, добрий та великодушний. Таких, мовляв, тут і не бачено ще. Так, лікарю?

— Може, й не все воно так, та, може, й так,— всміхнувся Дуліб.— Князь Юрій не хотів би йти сюди, не відаючи, як подивляться на те кияни і що скажуть.

— Князі далеко, глина — ось вона,— показав гончар,— м'якенька й тепла, як помісити її та пом'яти. Кажеш, князь Юрій, а ти його прислужник?

— Я лікар княжий, та не в Юрія Суздальського, а тут, у Ізяслава.

Охтиз чи то не міг ніяк збагнути нічого, чи то вдавав з себе затурканого чоловіка; він знову став щось говорити про глину, розповів Дулібові, чим і як розбавляти заміс, аби вийшов міцний і гладенький черепок; тоді схаменувся, що перед ним лікар та ще й княжий, та ще й пов'язаний одразу аж з двома князями, з одним поблизьким, а з другим аж он яким далеким, хоч і довгу руку має,— хотів був сповнитися підозрами до такого дивного й загадкового лікаря, та передумав.

— Скажу тобі, добрий чоловіче, так. Хоч ми й у глині, а хворощів нема. Коли й наляжуть на кого, то в мене ще баба тут стара є, вона знає молитву од всіх болячок. До святого Юрія молитва, коли хоч. Не до князя твого, а так — до Юрія, та ще й до святого. Мовляв, їхав святий Юрій на золотому коні, з золотим шостом, з золотим хрестом, виганяти золотим шостом і золотим хре́стом хворощі київські в очерета, в болота, де у дзвони не дзвонять, де люди не ходять, де звірі не бродять, де голоса не чують, де півні не піють, де сонце не світить.

— Оце! — крекнув Іваниця.— Така молитва підійде хоч кому. Лікареві моєму й то згодиться. А вже б князеві Юрієві — то ліпшої не шукай.

Дуліб мовчки показав Іваниці, що час їхати далі, але гончар перехопив той погляд і вчепився в лікаря мертво, торохтів знов про свою глину й про черепок, припрошував підождати, поки його жіноцтво напече теплих плесканчиків на переїдок; він так натурчав Дулібові голову, що той геть очманів і ще довго не міг відійти навіть на морозі.

— Оце! — реготав Іваниця.— Знатимеш, лікарю, які то кияни.

День був короткий, а розмови довгі, затяжливі й виснажливі. Відвертості годі було ждати від людей, яких ти вперше зустрів і які вперше побачили тебе, настрої доводилося вловлювати між словами. В одному місці їх хотіли побити, в другому нацькували собаками, в третьому прийнято їх за Петрилових прислужників, які ще вчора тягали по Кожум'яках мертвяка, вимагаючи від кожного двору, в який підкидали трупа, великого викупу; вони пили воду з київських криниць, куштували згорьований київський хліб; за день Дуліб поміг кільком болящим, а Іваниця накинув оком на двох чи трьох молодиць і встиг, здається, переморгнутися з ними, поки лікар розбалакував про свого далекого князя; від такого їздіння втомився б і сам сатана, та не такий був Дуліб, він уперто йшов од двору до двору, далі й далі від київської Гори, ближче до бідності, до убогості, вірячи, що там лиш знайде справжню щирість і почує той голос Києва, про який казав йому колись залізороб Кричко.

До Кричка вони не добралися ні першого, ні другого дня. Ночувати верталися до Ставрника, ніби й справді виїздили собі

дсь до хворих. Ніхто б не здогадався про справжні заміри Дулібові, бо, здається, ще й не чувано ніколи в Києві, щоб отак чоловік брався по дворах, ніби жебрак, і слухав, що йому хто турчить в вухо.

У Кричка вони побували теж, але перед тим довелося поїхати на Красний двір до князя Ростислава. Бо той передав припросини, а чи, може, й веління, і передав не кимось там, а Петрилом, який приїхав на Ставрників двір, не злазячи з коня, погукав Дуліба й сказав, перепихаючи слова через губу з великої своєї ласки:

— Зове тебе князь Ростислав на завтра.

— Зове чи просить?

— Тобі ліпше знати, лікарю. Може, й просить. Мене просив, на завтра знов просить. А тебе, може, й зове. Учта в нього велика. Оленя засмажили за своїм суздальським звичаєм. Цілячком і в грибах увесь. Куштував?

— Не довелося. Якраз од оленя забрано мене в поруб.

— Тут скуштуєш. Мені дякуй. Я добрий. По морозу теліпався, аби передати тобі припросини.

— Казав же: веління? — Дуліб неприховано сміявся. Петрило сплюнув, завернув коня.

— Хоч — їдь, а не хоч, як хоч! — гукнув уже від воріт.— Пообідаємо й без тебе!

«Пообідаємо» — це пролунало як глумлення. Дуліб був щасливий, поки мав справу з хворими, там відчував свою незамінимість і потрібність. Та ось став він шукати правду чи бодай справедливість — і нічого не знаходить, а лиш дивується людській непослідовності, підступності й підлості, розчаровується щоразу і карається думкою за все, так ніби й сам скупчив у собі всі вади й слабості людські. Злостився тепер уже й не на Петрила, не на князя Ростислава, який у своїй пиховитості геть знехтував здоровий глузд,— злостився на себе самого. Навіщо заплутався поміж князів? Що може простий, безсилий, власне, чоловік подіяти в тому світі, де знищено все людське, де панує велична незатишність, відразлива гордовитість, завчена шанобливість? Мав би кинути все і зникнути поміж людьми, загубитися навіки, рятуючи вже не так себе, як Іваницю, що мусив марнувати молодість коло свого старшого товариша, як вказують події, геть здурілого й затурканого.

Дуліб озирнувся: Іваниця стояв позад нього.

— Чув? — спитав лікар.

— Авжеж.

— Що скажеш?

— А я вже оленя суздальського скуштував. Ти тоді в Берладника пішов писати свої пергаменти, а я посмакував олениною. Шкода, на м'якому не вдалося ще тоді поспати. Аби поспав, то й годі б!

— Петрило вже до Ростислава підкотився — бачив?

— На сонних нападає.

— Хто?

— Петрило — хто ж іще! Ми з тобою ходимо по криницях, а той нападає на сонних. Поки теплі та знетямлені — ото й бере з них, що може.

Дуліб поглянув на Іваницю, як на пророка. Чи той свідомо, чи просто знічев'я, як то часто в нього бувало, несподівано визначив усе те, що відбувається нині в Києві, визначив вичерпновлучно, ліпше й не скажеш: напад на сонних і ходіння по криницях. Одні п'ють з джерел, сподіваючись помудрішати, інші ж тим часом грабують сонних, оббирають дощенту,— що їм мудрість, навіщо криниці, до чого джерела!

— А Ростислав же, по-твоєму, як? Теж сонний, раз на нього Петрило напав і вже мовби й обкрутив?

— Оце! Той завжди сонний! Як бовван мідний литий. Надувся ще до народин, видно, а роздутися назад не може. Так і закляк. Поки думав я, що він нас справді викрав з поруба й пішов супроти вітця, то мав до того князя щось у душі, тепер не маю нічого. Бо ж виходить: і поруб несправжній, і сидіння наше несправжнє, і визволення несправжнє. Тоді як: Ростислав цей — князь несправжній?

— Здається, не маєш підстав вважати несправжнім князя Юрія? Страждали ми з тобою разом і страждали за діло велике й святе.

— А я не визнаю,— сказав Іваниця.

Дуліб подивився на нього запитливо.

— Страждань не визнаю. Думаєш, чого до тебе пішов помічником і товаришем? Не знав тебе, не відав, які путі тобі прокладуться, куди завернуть, міг би вибрати собі й багатшого чоловіка й життя спокійніше та надійніше, міг би й там сидіти, де сидів од народин,— Іваниці скрізь тепло й затишно. Я ж пішов за тобою. А чого? Бо ти чоловік, який помагає людям у їхніх стражданнях. Тепер же сам прославляєш страждання.

— Говоримо про неоднакове, і гаразд відаєш, Іванице, що воно і як. Відступати не можемо. Згадай, як князь Андрій похвалявся постріляти нас з тобою стрілами на брамах Володимира. Хіба ми тоді злякалися?

— А хто лякається? — подивувався Іваниця.— Злоститися — то не лякатись. Бере мене злість — ото й усе. І ніякий твій князь не запоможе.

— Сам собі запоможеш. Завтра поїдемо до князя Ростислава й спробуємо бодай трохи його стримати.

— Ти його, а я коней,— скривився Іваниця.— Знаю вже твого Ростислава. Він не князь Юрій, він простого люду до себе не підпустить. Петрило враз до нього прорвався, бо Петрило — боярин. Мабуть, і Войтишич, і Ананія-ігумен уже там побували. І всі кислопузі Миколи. А ми з тобою ходимо по криницях та

збираємо вершки з води. А вони обжираються та обпиваються, та з жонами обціловуються. Ото й воно, лікарю!

— Завтра їдемо на Красний двір, і то зранку.

Не слід вважати, ніби обід у князя — то щось впорядковано-окреслене і має тривання з наперед усталеним початком і неминучим закінченням. Не йдеться про всіх князів, а саме про таких, як Ростислав. Він народився князем і повірив у це відразу, не знаючи, що то таке, і засвоївши лиш обов'язки неминучого представництва повсюдно й завжди, наповнившись урочистістю, піднесеністю, напруженістю; був неспроможний помітити, що все те — пуста видимість, коли становить суть єства, наповнює все життя, якщо припустимо називати життям той спосіб існування, який обирають люди, схожі на Ростислава.

Для нього не розрізнялися щоденність і урочистість, успіхи й поразки, нестачі й надмірності — все зливалося всуціль. Самовпевненість його не мала меж, бо він, власне, не знав, що таке межі й обмеження. Володіючи невичерпними запасами погорди, він не відав нічого про страх, а отже й про надії. Людині ж, коли вона хоче бути справжньою, треба час від часу лякатися, тоді вона гостріше відчуває привабливість спокою і цінує впевненість сподівань.

Коли ж страх невідомий взагалі, тоді так само незнаний і спокій, і чоловік живе в якомусь непевному світі, де все неокреслене, де ніщо не має імені, сутності, необхідної наповненості — такому судилося бути пустим від народження, самою лиш оболонкою, яка не може мати значення. Тут насувається неминуче запитання: а як же інші? Бо хіба ж історія не зберегла нам імені Ярослава Мудрого, що теж народився князем, і отже, мав усі переваги й передумови, щоб стати нічим, а став творцем великої держави, з'єднав народ, розбудував і прикрасив городи, розсилав на всі усюди не лише своїх воїнів, купців з небаченими товарами, грамоти з золотими печатями, а й мудрість? А його син Всеволод, прозваний «п'ятимовним чудом»? А внук Володимир Мономах? А правнук Юрій, прозваний Долгоруким — одними з любов'ю, а другими — від безсилої ненависті? Чому ж у того Юрія вродився такий пустий син, як Ростислав? Адже мав Юрій вперто-мудрого сина Андрія, мав здобичливого Гліба, мав Івана, чесного й чистого. Щоправда, був у нього й занадто тихий Борис, і шаленець Ярослав, і нікчемний тілом і духом Святослав. Юрій, розгублений щедрою плодовитістю своєї жони, нічого не встиг додати своїм дітям, дарував їм свою любов, дарував велику землю, але того було мало. Бо найдорожче в людині — здібності й чуття. Позбавлена цих властивостей, вона перестає бути власне людиною, а тільки носить те чи інше найменння. Так сталося з Ростиславом. Коли б з ним заговорили про здібності, то з шанобливою ущипливістю він пояснив би, що здібності — ніщо. Люди ніколи не питають, що ти вмієш робити. Вони лиш хочуть знати, хто ти є, якого

походження. Про чуття, ці невловимо-зникомі властивості, мови не могло бути зовсім. Досить повірити в свою винятковість, як усе в тобі напружується, і ти стаєш рабом власної вищості, благовознесення, куди незмога пробитися простим людським порухам, де не місце чуттям обережності й передбачливості; передбачливість іде поруч з мудрістю, вона оберігає від лиха сущого і дає змогу попередити настання нещасть, виступає мовби сестрою обережності, а раз так, то чоловік, позбавлений цих властивостей, неминуче має загинути.

Дуліб передчув загибель Ростиславову ще в перше їхнє побачення, коли, розбуджений зі сну в суздальській острівній баньці, глянув на обличчя молодого князя. Але то був погляд лікаря, що вгадує хворощі вже при їхньому наближенні до людини, хоч би якою здоровою видавалася вона зовні. Тоді Дулібові не йшлося про якусь неміч, що вже підточує Ростислава. Він вичув наближення хвороби, пожадливої й невблаганної. Ось дерево могутнє й зелене, а має впасти, і ніхто його від того не порятує, ніхто не скаже, від чого й коли воно впаде, але те станеться неодмінно. Так подумалося лікареві тоді.

Тепер уже знав напевне, що Ростиславу загрожує загибель з двох боків Або ж стане він жертвою власної необережності, пиховитості, недбалості й зневаги до світу, а світ цього нікому не прощає і мститься жорстоко і швидко. Або ж не витримає того напруження, в якому, сам того не відаючи, перебуває з самого народження, вважаючи себе єдино здоровим і досконалим серед усіх, тоді як дні його вже полічені, на що непомильно вказує безкровність його обличчя, всезагальна брезкліть, мертвий погляд очей, суцільне знесилення. Оболонка не важить. Зовні потужне тіло, могутня статура, маєстатичні рухи, владний голос — цього було задосить для душ невтаємничених, щоб повірити в ймовірну силу Ростиславову, та лихо в тім, що й він вірив у свою силу, у свою вищість, у свою, сказати б, безкінечність, забуваючи про те, що хворіють лише здорові, а вмирають тільки живі.

Дуліб застерігав Долгорукого, коли той намірявся послати Ростислава в Київ для справи небезпечно-обачливої. Але князь Юрій занадто перейнявся князівським способом поведінки свого сина, він вірив, що Ростислав приголомшить цілий Київ, і люд, забачивши такого сина, з нетерпінням і захватом очікуватиме його батька, бо ж відомо, що син — то лише натяк на справжні гідності власного отця, в синові дано бачити спадок і набуток, знайомство з яким закономірно має викликати бажання зазнайомитися й з самим щедрим дарувальником таких високих гідностей.

Ніхто так не помиляється, як батьки щодо власних дітей. Долгорукий так само не уникнув цієї розповсюдженої слабості людської. Дуліб не відчував у собі аж такої сили й права, щоб повчати князя Юрія, розраювати його у власному синові, він обмежився лиш натяком, може, й непоміченим або просто збу-

тим неувагою князівською. Не міг він наполягати на своєму ще й тому, що діло, на яке посилано Ростислава (а з ним, власне, і Дуліба та Іваницю), було суцільна непевність і невизначеність, самі лиш сподівання чогось, неясні бажання, викликані високими прагненнями Долгорукого, душа якого була давно вже в Києві; його обачливість застерігала всіляко, він не хотів війни, не хотів кровопролиття, сподівався мало не на чудо, і ось одним з таких проявів чуда мався бути його син Ростислав. Прийти до Києва, до київського князя, до киян, показатися, сподобатися, справити враження. Ось які суздальці! Дуліб же тим часом мав би придивлятися та прислухатися, збирати думки, зауважувати настрої і простого люду, і можних. Йшлося про те, щоб прихилити якомога більше душ, при тому не скривдивши й не образивши, а отже, й не знехтувавши жодною! Справа, прямо кажучи, не для зарозумілої урочистості Ростиславової, який, звісно ж, не міг стерпіти ні довгого сидіння в якійсь богом забутій Котельниці, ні перебування в невідомості, ні покірливого очікування приходу Ізяслава, який тим часом десь плюндрував Суздальщину. Він не міг допустити навіть думки про те, щоб змішувати свій спосіб існування з усім тим, що зветься життям взагалі. Бути князем у всьому — ось! То ж коли покликано його помолитися за звитягу Ізяславову, він прискакав до Києва не так з запопадливості й намагання засвідчити свою відданість великому князеві київському і його прислужникам, як для того, щоб показати себе і оголосити відразу: лишаюсь тут, у Києві!

Сидіти тихо не хотів і не міг. Став на Красному дворі Всеволодовому і покликав одразу всіх найзначніших людей до себе, не дбаючи, хто друг, хто ворог, не розбираючи як слід, кому що мовити, бо мова в нього була та сама для всіх: я князь, а ви нижчі за мене, вам розваги, а мені розважливість, себто мудрість, для вас недоступна. Він полишив розваги на долю всіх, кого мав нижчим за себе, собі ж обрав розважливість, за яку помилково вважав незміриму пихатість.

Було споряджено пишні лови, розіслано гінців з припросинами в гостину половецьких князів і ліпших людей від торків та чорних клобуків; князеві Володимиру, що був у Києві мовби довіреним свого брата Ізяслава, майже звелено перебратися на Красний двір, і Володимир, який мав дружину набагато меншу, ніж Ростислав, мовчки покорився. Учти на Краснім дворі тривали тепер цілодобово, не мали вони ні початку, ні кінця, отож слова Петрила про те, що князь Ростислав кличе Дуліба на обід, слід було зрозуміти так: їхати треба, а коли — те не важить.

Кого не стримаєш, того не порятуєш. Дуліб пошкодував, що не мав він ні сили, ні змоги вчасно стримати князя Ростислава; тепер, коли там уже кублилося, мабуть, усе боярство київське, про стримування зарозумілого суздальчанина не могло бути й

мови, однак Дуліб не звик відмовлятися від щонайменшої спроби зарадити хворобі, поки вона ще не оволоділа всім тілом.

— Я передумав,— сказав він, входячи до Іваниці, який уже розлігся після втомливих блукань по київських околицях.— Не станемо відкладати на завтра, поїдемо до князя Ростислава сьогодні.

— Оце! — хмикнув Іваниця.— На Красний двір? Та в Звіринці нас тури розметають! Серед ночі в таку далину!

— Здається мені, доводилося тобі їздити ще далі, та й то не розметали тури і ведмідь не загриз.

— А коли спить твій князь?

— Спить — то розбудимо. Скажемо так: не звикли, князю, відкладати на завтра те, що можна й слід зробити сьогодні.

— Оце ж — не звикли. Та міг же ти відкласти дещо для Іваниці мало не на цілий рік? Сидів коло тебе в ямі, їздив на коні, наче з мішком на голові. Нічого не знав, не бачив. А до князя то не нетерпеливиться.

— Чи хочеш, щоб нас уже по-справжньому кинуто в поруб, тепер київський?

— Оце! Та хай коні хоч овес з'їдять,— прокректав Іваниця, підводячись без особливої охоти, бо помічав він у собі неухильне зникнення мрійливої готовності на все, хоч до чого б закликав його Дуліб, почалося це зникнення саме тої ночі, коли довідався він про те, як приховувано від нього все, що відбувалося в Суздалі, і коли згодом, ще й не розібравшись як слід, заснувши, може, з неусвідомленою гіркотою в серці, мав прокинутися лиш для того, щоб випити ту гірку чашу до дна: прокинувся і побачив Ойку, яка прийшла коли й не до Дуліба, то принаймні не до нього, Іваниці, бо ж не зраділа його появі, а лиш безсоромно підняла брови в подиві і щезла безшелесно, як дух.

Деяка вченість, що її можна б без перебільшень назвати надмірно-недоречною, заважала Дулібові збагнути стан Іваниці, так само, між іншим, як і визначити межі, до яких дійшло безрозсудство Ростиславове. Та однаково справи не надавалися до залагодження, бо Іваниця не хотів знати впину в своєму прагненні до дикуватої Ойки, а Ростислав не став би слухати застережень або припущень про поразку, бо навіть невдачі зараховував до своїх перемог, як те було, скажімо, коли новгородці прогнали його з князювання, і коли він визначив це у властивий йому спосіб, мовляв, він пішов звідти, бо не хотів довше сидіти серед тих димопускальників, полишивши їх догнивати в їхніх болотах. І ось тут вченість Дулібова робила його дивно сліпим, по-дитячому впертим, що ним самим витлумачувалося як чесність і послідовність в учинках. Він вірив, що встигне ще застерегти й оберегти князя Ростислава, вірив також, що Іваниці все це болить не менше, ніж йому, бо хіба ж вони не товариші в усьому лихому й доброму?

На Красному дворі ніколи не доводилося бути ні Дулібові, ні навіть Іваниці, хоч відомо, що для Іваниці не існувало ніяких таємниць і нічого неприступного. Але вже сталося так. Тому було цілковитим безглуздям глупої ночі вирушати з Києва, беручись через яри, через похмурий Звіринець, що кишів дикими звірами, розляканими й розлютованими княжими безперервними ловами. Дуліб довго розпитував охоронців коло Софіївських воріт, але кінчилося тим, що довелось просити одного з тих, хто знав дорогу, щоб він сів на коня і за добру винагороду провів запізнілих гостей до далекого й закинутого Красного двору.

Назвав той двір Красним його засновник і будівник — великий князь київський, син Ярослава Мудрого Всеволод. Суворий побут перших київських князів його не приваблював. Безпутства Володимирового, який вибудовував цілі палаци для сотень своїх наложниць, повторювати не хотів, золотого палацу Ярославового видавалося замало. Він запрагнув спорудити щось на кшталт палаців ромейських імператорів, якусь суміш Мангансько́го й Великого палаців Константинополя з їхньою приголомшливою пишнотою, безглуздим багатством і рідкісним несмаком.

Наслідування завжди приречене на другорядність, на здрібніння, на втрату первісного призначення, що ним неподільно володіє взірець; коли ж наслідування водночас є також спробою перевести першооснову з одних умов у інші, пересадити в нову землю дерево, закорінене в землі далекій і чужій, тоді воно стає смішним, а то й просто жалюгідним.

Так було з тими руськими князями, які, скинувши набридлі і, як здавалося, занадто обтяжливі й посполиті хутра, спробували вирядитися в ромейські дивітісії, зшиті з александрійського полотна або з легких шовків, не помітивши при тому, що дивітісій (попросту — довга сорочка), прикриваючи тулуб та ще дещо, лишає голими ноги, яких не мали наміру щадити руські морози.

Красний двір Всеволодів нагадував оту незвичну й непридатну для руських холодів ромейську одіж. Вражав непристосованістю, невлаштованістю, власне, цілковитою непридатністю для житла. Стояв посеред снігів, незграбний у своїх прикрасах, оголено-замерзлий, безглуздий на цій землі, часами суворій, часами щедрій; на землі, яка вражає буйнощами, але водночас привчає людину й до стриманості та обачливості, нагадуючи тим життя людське, в якому після яскравого сонця насуваються, буває, тучі, а теплі дощі замінюються хуртовинами й лютими безмірно морозами.

Посаджено було довкола палацу на Краснім дворі заморські рослини, які мали б прикрасити будівлі, надавши йому такого самого вигляду, як і цареградським палацам. Але те заморське давно вже повипалюване було половцями шолудивого Боняка, а на його місці гнало з землі київське зело, що росте, як відомо, з швидкістю просто несамовитою, забиваючи й глушачи все

чуже, непристосоване, тендітно-витончене. Київські дерева, порозроставшись за кілька літ, змінили відновлений Мономахом Красний двір, в самому палаці, не пристосованому до руських морозів, довелося, ламаючи заморські мармури й коштовні мозаїки, ставити прості печі для зігрівання; печі наповнили палати димом і кіптявою, князі блукали в сизому мороці, чхали, мерзли, а ще лякалися цілковитої незахищеності Красного двору, який поставлено було далеко за Києвом, за Лаврою, за Звіринцем; через те після Всеволода ніхто з князів надовго там і не затримався, лиш Мономах, чоловік мужній і невибагливий, побув там якийсь час, все ж надаючи перевагу Ярославовому дворові коло Софії Київської.

Ростислав не вибирав собі двору: взяв те, чого не хотів ніхто. Тут він не дратував своїх супротивників, бо не був у самому Києві. Водночас вдовольняв свою пиху, бо ж Красний двір вважався належністю Києва і слугував час од часу великим князям, які звідси справляли свою владу. Самоти не лякався, бо ж мав коло себе вірну дружину, окрім того, упевнений був, що прийдуть до нього многі, бо ж голова в людини влаштована таким чином, що там завжди знайдеться місце для княжих закликів, припросин і обіцянок.

Заспокійливе неробство приваблювало в щонайлихіші часи. За кілька день на Красний двір набилося такого люду, якого не було тут від самого заснування. Юрмилося, штовхалося, просторікувало, пило, обжиралося. Нищилися потрави, нищилися дні й ночі, проведені в пустих похвальяннях і домаганнях, нищився, кажучи просто, з'їдався час — єдина річ, зникнення якої люди не зауважують, легковажно забуваючи, що час втрачений — непоправний і непоновний.

На Красному дворі відбувалося з'їдання і доїдання. Чого не з'їв князь та боярство, те доїдала старша дружина, чого не доїдала старша дружина, поїдали отроки, після отроків підбирали служки, кожен намагався урвати ласіший шматок, приберегти неторканим жирніше й солодше, поцупити, ще й не донісши до столу, заховати, ще й не показуючи на ясні очі, кожен закуток палацу ставав місцем таємних учт, прихованих плямкань, ненажерливих зазіхань.

Слова «обід», «учта», «вечеря» втратили свій зміст, вони вживалися тут як прості й бліді, до речі, замінники того безмежного, невпинного, супроводжуваного простими людськими діями — сидінням за столом, розмовами, спанням,— величання Ростиславового, яке мало передувати остаточному переходу влади над Києвом і всіма руськими землями в руки достойні, а чиї — того вже не міг пригадати й сам князь Ростислав, що забув про Ізяслава, якому недавно присягався в синівській вірності, забув про власного вітця, який послав його сюди не для дурних величань, а щоб показав красу й спокійну силу суздальців і їхнє відкрите серце. Запаморочення своїм по-

ходженням і становищем сягнуло в Ростислава, здавалося, найвищих вершин; чи ж міг якийсь там незначний чоловік, простий лікар, якому пристало мацати спітнілі лоби й черева немічних, вирвати Ростислава з його розбігу до влади, нагадати про справжнє призначення, невиконання якого загрожувало кінцем усьому, найперше — самому князеві Ростиславу,— чи міг, отже, і чи смів?

Ясна річ: князь міг уривати для своїх похвалянь і величань якийсь там шмат ночі, але загалом ніч все ж таки відводилася для спання й відпочинку. Будити князя для двох прибульців з Києва, гостей нежданих і досить дивних, ніхто не захотів. Князівські сни призначені для заспокоєння й насолоди, а не для обурення. Отож, обурення неминуче мало б припасти на долю тих, хто наважився б їх перервати.

Блідолиций тисяцький Ростиславів, чоловік так само невиразних замірів і відчуттів, як і його князь, вийшов назустріч Дулібові, вислухав його спокійну мову, не сказав нічого, так ніби погоджувався з лікарем, але й не зробив нічого, аби пришвидшити його побачення з князем.

— То що? — спитав його Дуліб.

Тисяцький ще трохи подивився йому через плече, нічого, власне, й не бачачи, тоді промовив безбарвним голосом, який дуже нагадував князів голос:

— Треба спати.

— Проспите з князем усе.

— Вночі не діється нічого й так. Припекло тобі.

Він пішов, навіть не подбавши, щоб Дуліба влаштували деиебудь у цьому задимленому, заплямканому палаці, та лікар однаково не мав наміру спати: Іваниця ж не рвався до спання не так з запопадливості, як з цікавості. Поволі віддаляючись від Дуліба, він тепер мовби придивлявся до нього збоку, і виходило, що це навіть якось розмаїтить тобі життя, однаково, що помітив гарну жінку й стежиш, куди вона йде, і куди заверне, і що з нею станеться.

Йому тільки несподівано захотілося їсти. Видно, спричинився до того самий дух Красного двору, оті гори переїдів, обгризеного маслаччя, серез яких харчали й хропли нікчемні нероби, лизоблюди й лизогуби.

— Оце хропуть! — мовби аж позаздрив Іваниця.— Казав князь Юрій, бог Адама вигнав з раю за те, що той отак хропів і не давав всевишньому виспатися як слід. А князь твій, Дулібе, десь спить, і йому, виходить, не заважають оці харчуки.

— Здається мені, Адама вигнано за дещо інше,— віджартувався Дуліб.

— За те не виганяють. Бо ж і сам бог грішить потихеньку. Анголів он скільки довкола себе розплодив, там тобі й шестикрильці, й трьохкрильці, і з двома крильцями.

— Анголи не жінки.

— А хто ж вони? Ти читав багато книг, хіба десь написано, що анголи — чоловіки? А раз не написано, то виходить — жіночки. А з'їв би я оце якусь смаженину свіженьку. Може, пошукаємо, де вони того оленя смажать для князя та урвемо там по шматочку?

— Треба нам не прогавити князя. Бо як обсядуть його, тоді не проб'єшся й слово мовити.

— Оце! Хіба тут словом щось удієш? Взяти б дрючок та розігнати цих дармоїдів, а князеві твоєму...

— Не забувай: маєш завдячувати йому своїм визволенням. Так усі вважають, і так повинно бути надалі. Не гаразд, коли станеш до своєї вдячності долучати похмурість або, що гірше, необережним словом розкриєш нашу таємницю. Знаємо про все втрьох: ти, я і князь Ростислав. Затям собі це, Іванице.

— Одні тямлять, другі затямлюють — ото й вся справедливість, що ти нею протурчав мені вуха, лікарю.

Далі блукали мовчки. Серед величезної незатишності й непривабливості палацу, загидженого й зогидженого, мали вигляд неприкаяних, але не грішників, а чистих праведників, що заблукали сюди з намірами, може, й очисними, та розгубилися, не знаючи, з чого почати, і кружляють у цьому царстві сонної засміченості без надії вибратися звідси будь-коли.

Князь Ростислав спав довго і міцно, як людина, не обтяжена сумнівами й тривогами. Ще довше він одягався з допомогою свого спальника, бо не личило стороннім бачити князя не у своїй величі й славі його високої гідності, підкреслюваної доладно вбранням і коштовним озброєнням; через те Дуліб добрався до Ростислава вже й сам, як Іваниця, зголоднілий і досить-таки розізлений.

— Здоров будь, князю,— привітався він і не витерпів, додав: — Спиш гарно, дим не душить тебе, а видно, лиш лоскоче. А дим не тільки в цьому палаці, а й над цілою землею Суздальською, не забудь.

— Ну,— скривився Ростислав.— При рабові пробуєш докоряти князеві?

Червоні плями гордовитості й нездорового пожвавлення ще більше відтінювали звичну гидливу безкровність його обличчя. І в голосі теж билася неприхована бридливість, коли кинув свої образливі слова на Іваницю.

— Не раб,— твердо мовив Дуліб.— Товариш мій Іваниця. І відаєш про це вельми гаразд, князю. Отець твій...

— Тут я князь,— урвав його мову Ростислав,— і з рабами не...

— Зостанемося обидва,— в свою чергу не дав йому договорити лікар,— зостанемося обидва або ж...

— Ну? — скинув брови, вдаючи цікавість і наляканість Ростислав.

— Або кинемо тебе і вже не повернемося ніколи!

— А!

— Захопився занадто собою, князю, і забув...

— А!

— В твоїх руках наміри цілого життя князя Юрія. За ним же стоїть цілий народ наш...

— А!

Зазнавши поразки з Іваницею, Ростислав тепер мстився Дулібові оцим своїм безглуздо-байдужим «а!», відштовхував від себе, нагадував, що, навіть стоячи поряд, ти повинен відчувати: він князь, і маєш триматися від нього на тій відстані, яку нікому з смертних не дано подолати, бо то — відстань походження й народження, незнищима й нездоланна, тому зблизитися з князем однаково, що дострибнути до бога.

— Як домовлено було з князем Юрієм, пішли ми з Іваницею поміж київським простим людом, і можемо вже сьогодні сказати, що кияни ждуть Долгорукого, хочуть побачити його в своєму городі...

— А!

— Ти ж тим часом, князю, виявляєш необережну неперебірливість, допускаєш до себе людей, яким вірити не можна, і цим загрожуєш...

— Загрожую? Кому ж?

Він звик питати, не слухаючи відповідей, бо щастя для всіх, так вважав, було вже в самому князівському розпитуванні. Тому не став слухати відповіді Дулібової, а відразу й додав:

— Знаю, що роблю.

— Петрило — ворог твій і князя Юрія, а ти його пригрів.

— А!

— Петрило — довірений у воєводи Войтишича і в ігумена Ананії.

— Войтишич? Його тут не було. Ігуменів — не було. Ще?

— Від Войтишича й ігумена послано гінця до Ізяслава. Сказано про тебе й про мене. Гінця споряджав Петрило.

— Звідки знаєш?

— То моя справа.

Ростислав ще не хотів видавати свою стривоженість, однак з усього було видно, що слова Дулібові його зачепили.

— Як знаєш, з чим поїхав гонець?

— Знаю — і вже досить. Знаю ще й те, як похваляєшся ти, що хоч сьогодні можеш сісти в Києві князем. Навіть князь Юрій засмутився б такими твоїми похвальяннями, що ж казати про Ізяслава, як він довідається?

— Не твоє рабське діло.

— То слухай, князю. Коли ще раз почую від тебе про раба, не побачиш мене більше ніколи. Затям собі. Опріч того...

— Ну?

— Опріч того, повинен перепросити мене й Іваницю за свою брутальність.

— А!

— Чекаємо, князю.

Ростислав подивився на них обох, так ніби щойно побачив цих людей.

— Щось маєш ще сказати?

— Ждемо перепросин.

— Ну, даруй, лікарю. Не виспався. В цьому Києві й виспатися не дають.

— Ти ще не в Києві, князю. І ніколи в ньому не будеш. Найгірше ж, що й князь Юрій навряд чи потрапить сюди, бо ти все зіпсував, замість сприяти. Не витримав ти, князю, випробування Києвом.

— Що ти можеш знати в цих високих справах?

— Знаю, що кличеш до себе бояр київських, так ніби ти вже тут великий князь. Розіслав гінців до чорних клобуків і торків, мовби ждеш їх з покорою, чи що.

— Від кого довідався?

— Від твоїх ворогів — не від друзів.

— А!

— Не віриш — то повіриш. Спробуй зробити так. За обідом скажи, що дав грамоти чорним клобукам, торкам і берендеям, половцям, мовляв, так само готуєш. А тоді й пошли своїх людей потаємно слідом за торками й чорними клобуками, як вони від тебе поїдуть. Грамот же не давай, а лиш пусті пергаменти.

— Ну?

— Побачиш, що буде напад на торків, щоб відняти в них твої грамоти й мати докази супроти тебе для князя Ізяслава.

— А як не нападуть?

— Спробуй, княже. І пам'ятай, що я тобі сказав про киян. Тепер поїдемо.

— Оце! — здивувався Іваниця.— Так і поїдемо?

— Здоров будь, князю,— сказав Дуліб, не зважаючи на свого товариша, якому, мабуть, все ж хотілося скуштувати ще й київського оленя.

Хто б то міг випустити з своєї оселі гостей ненагодованими, без спочинку? Ростислав одпустив. Забув про них, не помічав більше, заглиблений чи то в клопоти, яких завдав йому своєю стривоженістю Дуліб, чи то в корінну зарозумілість свою, з якої не було йому виходу, від якої не мав порятунку, нерухомо-застиглий у своєму величанні, недоступний для жодного людського почуття.

— Оце князь! — бурчав Іваниця.— Оце пригрів, і нагодував, і напоїв! Ще і не володіє нічим, а вже!

— Лихо в тім, що забув він навіть про свого рідного батька, про чоловіка неоціненного,— роздумливо, мовби до самого себе, говорив Дуліб, похитуючись на коневі, який, здається, теж не поласував князівським ячменем, бо йшов швидко, охоче віддалявся від Красного двору, маючи свої конячі сподівання на теп-

лу стайню й добрий овес на Стварниковому дворі.— Ростислав у своїй, сказати б, злочинній забудькуватості діє неначе за приписами святого письма, де сказано, що живий пес вартісніший за мертвого лева. Коли так, то скільки ж тисяч псів можна вбити, аби лев зостався живий?

— Не хочу бути ні левом, ні псом, а хочу їсти,— обізвався знову Іваниця. Якось відійшов він душею, вже не злостився на Дуліба, знову поєднувався з ним серцем після тої дурної розмови, якої свідком щойно став, не міг лиш збагнути, навіщо треба було їм аж так далеко їхати глупою ніччю, серед снігів і морозу.— Ось ти сказав там йому щось. Він слухав чи й не слухав, а вже тобі то й нічого путнього не мовив. З князями воно все так. На ловах ти йому вказуєш, у яку дичину поціляти, коли ж він промахнеться, то винен той, хто вказав, а не той, хто стріляв.

— Гірке досвідчення битих, але ще гіркіше тих, хто б'є. Небезпечний чоловік, який зовсім не має гіркого досвіду,— так само роздумливо промовив Дуліб...

— А он і досвідчений,— стиха проказав Іваниця, бо назустріч їм скакало зо три чи чотири вершники, попереду яких розвівався довгополою, тороченою бобровим хутром хламидою боярин Ізяславів Петро Бориславович, в маленькій бобровій шапочці, з маленьким мечем на довгій коштовній перев'язі, з коротенькими ручками, весь якийсь мовби чи то зібганий, чи то вкорочений.

— Мале спішить до великого, та тільки де ж те велике? — ще додав насмішкувато Іваниця, якому досить було раз побачити високовченого боярина, щоб відчути його зверхність і зневагу, а тепер платити тому тим самим.

— Привітання, привітання! — не без подиву замахав пещеною ручкою, вивільняючи для гречності її з пухнастої рукавички боярин Бориславович, звертаючись, ясна річ, не до обох, а лише до Дуліба, два ж його привітання мовлені були не з розрахунку на кількість зустрічних, а для надання ваги своєму слову, що, як відомо, від повторення не псується, а відповідно посилюється.

— Здоров будь, боярине,— відповів Дуліб і хотів поминути Петра, але той притримав свого коня, отроки, які супроводжували боярина, стали й собі, тож довелося зупинитися.

— Не відав, що квапишся до князя в гості, а то зачекав би на тебе.

— Вельми вподобав я тебе, лікарю. Так мало в нашій землі вчених людей. Землю шкрябати та діяти лови — це приступно також рабам, а мечем може вимахувати кожен дурень. Наука ж — лиш для обраних. Тому радієш, коли стрічаєш чоловіка...

— Здавалося мені, маєш високовченого співбесідника — ігумена Ананію,— нагадав Дуліб.

— В ньому доволі красномовства, та мало мудрості.

— Ніхто не знає, де знайде на цій землі. Учні Христа були найтемнішими людьми в Галілеї, як відомо тобі, але завдяки цьому стали обранцями неба. Ти теж, боярине, не шукаєш собі цікавого співрозмовника в Києві, де, сам кажеш, міг би знайти, а добираєшся до неблизького княжого двору, хоч, певно, й не сподіваєшся ні на красномовство, ні на мудрість його нинішнього власника.

— Невже князь Ростислав не прийняв тебе на Красному дворі? — не повірив боярин.

— Поїдеш — довідаєшся!

Дуліб торкнув коня, змахнув Петрові на прощання рукавицею. Той, як чоловік чемний, підняв руку без рукавиці, поважав свого співрозмовника, вичував за собою силу незламну, тому й міг дозволити собі розкіш бавитися в гречність навіть на тріскучому морозі.

— Оце! Обдурив ти його! — захоплено вигукнув Іваниця.— А повірить?

— Не повірить, хай спитає князя.

— Та ж той йому своє «а!» — і годі.

— Тим ліпше для нас з тобою.

— Що для мене ліпше, ти вже й не відаєш, лікарю.

— А ти сам?

— Про те скажу собі самому.

Важко, неможливо розповідати про те, чого немає, бо для сповіді існує лиш те, що назване словом, коли ж слово ще не народилося, коли не з'явилися ті речі, які просяться в слово, тоді ми щиро й безстрашно проголосимо своє незнання і розведемо руками коли й не безпорадно, то принаймні в очікуванні ліпшої нагоди. Тим часом, щоб не збожеволіти від подробиць, якими неминуче сповнене життя двох самотніх чоловіків, самотніх, скажемо прямо, не лише в Києві, а мабуть, і в цілому світі, бо причетність до людства дається кожному з нас минулим, а Дуліб та Іваниця без особливої охоти відбігали думкою в минуле, адже один, власне, й не мав ще там нічого, а другий — саму гіркоту, то, повторимо, щоб вчасно й доречно уникнути нестримних, іноді, може, й болісних подробиць, поминемо ту незначну кількість днів, яка відділяла зиму від весни, і зосередимо свою розповідь на подіях, принесених теплими вітрами і бистрими водами.

Весна вдарила така дружна й несподівана, що розтопила глибокі сніги, пробудила ручаї ще до того, як на ріках скресла крига, і ось несамовиті, каламутні води пішли поверх льоду по Дніпрі й Почайні, в одну ніч розшаліло кинулися на береги, в одну ніч затопили річища, підмили греблі, знесли загати, потрощили оселі, розметали будівлі; люди гинули в розклекотаних розливах безмовно й безтямно, бо навіть ті, хто споконвіку жив коло води, кого заливало щовесни, хто щоразу кричав розпачливо: «Рятуйте, добрі люди!», тепер не встигли подати й голосу

і або ж загинули теж разом з усіма недосвідченими, необачними, довірливими, байдужими, або ж устигли порятуватися, вихопившись з кінецьсвітньої стихії хто як був.

Кричко належав до тих, що порятувалися, та одна ніч відібрала в нього все, що мав; розтелесована вода знищила його оселю, доменицю, забрала всі запаси руди, вапна, дров, вугілля; спливло десь у чорні безвісті все його небагате майно; він прийшов удосвіта на двір до Ствариика напівроздягнений, вимоклий, лихий на все на світі.

— Навіть небо проти простого чоловіка! — кричав він посеред двору і не хотів зайти переодягнутися й обсохнути.— Дяка Дніпрові — хоч добавить Києву жебраків та мертвяків, бо ж бідолаха Ізяслав як не старається, а не може пустити наш город з торбами по світу!

Дулібові все ж таки вдалося завести до себе Кричка, але той не вгамовувався, кресав очима, був ніби несамовитий, поривався кудись бігти, кричав:

— Піднімати люд треба! Колотити! Проти всіх на світі! Проти самого бога! Піди, лікарю, за брами Києва, поглянь, що твориться біля підніжжя валів. Тоне Київ, потопає. А що діється тут, на Горі?

Горі було байдуже до того, що діється десь унизу, в глибинах, де в слизьких багновищах роїлася біднота, поставлена віч-на-віч супроти стихій, незахищена, призначена до жертов. Що більше страждань випадало на низ, то спокійніше почувалася Гора, то впевненіше тривала далі, поставлена не для дріб'язкового помічання всього неминучого й низького, а лиш для просвітлення, далекосяжного бачення, для освідомленої передбачливості.

Гора бачила, як у далекій далечі перед полками Ізяславовими Суздальська земля впала ниць, як ополонилися вони челяддю, худобою, кіньми, як рвалися до самого Суздаля, творячи по путі таке, що для опису не хочеться витрачати слів.

Гора не мала сили стримати розмаху своїх зазіхань. Вона волала мовби аж через ліси й простори до свого здобичливого князя: «Мало! Мало! Мало!», і той гнав воїв далі й далі, але й у тих краях вдарила несподівано рання весна; вже на вербну неділю, так само як коло Києва, пішла вода поверх криги по Волзі й по Молозі, коні брьохалися в тій воді по черево; довелося відвертати похід, так і не спіткавши сили Долгорукого, який десь зачаївся за ріками й лісами і не виходив навстріч Ізяславові, чи то налякавшись, чи, може, зневажаючи свого забіяцького небожа.

Тим часом Гора слала своєму князеві гінців, слала їх одного за одним, і вісті везли вони не так лихі, як загадково-тривожні.

Є люди, що володіють нестерпною властивістю все зауважувати, все помічати. Такі не можуть жити спокійно самі, псують життя й іншим. Для них життя розполовинене на час помічати

й час доносити про помічене. Вони завжди невідомі, безіменні, мовби навіть безтілесні, але всюдисущі, щоправда, їх немає при народженнях і вмираннях, бо вони несвідомо сахаються цих кінечних подій, зате вони наповнюють собою той проміжок, який, власне, й зветься життям, по можливості перетворюючи його на муку.

Ось такими було помічено, що до князя Ростислава на Красний двір потай приїздили посланці від торків і чорних клобуків. Помічено, але не доведено, бо й торки, й чорні клобуки занадто вправні вершники, щоб їх хтось міг наздогнати, перепинити, влаштувати на них засідку; вони вміли знайти шлях у найчорнішій темряві, для них не було відстаней, вони вичували на неймовірній відстані кожний ворожий подих і вмить відвертали коней; прийшлі з далеких пустинь, вони навчені були цінувати й шанувати кожну людську душу, зустрінуту серед пустельного безмежжя, але зналися водночас і на людських підступах, отож вловити їх годі було й думати. Але до Ростислава приїздив і посланець від берендеїв, берендеї ж, як відомо, відзначаються добродушністю, яка сповнює тіло чоловікові лінощами. Отож, повертаючись од князя, берендей вибрав собі не ніч, а день, бо вночі добрі люди сплять, а не тиняються туди та сюди. День же, на щастя, видався сонячний, здається, то був перший по-справжньому сонячний і теплий весняний день; не скористатися з такої нагоди був би гріх і глум, ось тому берендей десь приліг на сонечку, заснув солодко й безтурботно, і, поки він спав, з-за пазухи в нього вислизнула грамота, дана берендеям князем Ростиславом; а що неподалік виявилися, як воно й належалося, пильні очі, то сонного берендея і грамоту коло нього було помічено; грамоту чи то прочитано, чи то просто викрадено непрочитаною і привезено туди, де б її мали прочитати. Князівська Гора стривожилася, жовтоокі Миколи прибігли до боярина Войтишича, молодого князя Володимира намовляти, не ждучи повернення Ізяславового, закувати Ростислава в залізо, а суздальців побити; або ж спершу побити суздальців, а вже тоді закувати Ростислава і всіх тих, хто і що... Знову помчав гонець за ліси, беручись до Смоленська, а другий до Новгорода, а третій через вятичів...

Тим часом люди, зіпсовані нестерпною спостережливістю, не надавши значення лихові, яке творила дика дочасна повідь на Подолі, звернули увагу князя Володимира і його тисяцьких та тіунів на річ, здавалося б, малопомітну і, ясно ж, без значення, коли зважити на те, що діялося коло підніжжя князівської Гори.

Що ж було помічено? На дніпровському острові навпроти Красного двору в одну ніч несподівано й загадково виросла новісінька баня. Острів той виходив з води лише влітку, а повесні буйні води заливали його щоразу, наносячи перемитих пісків, і тільки високі верби значили своїм зеленим верховіттям місце того середдніпровського суходолу. Цього разу розшаліла

вода, йдучи поверх нескреслої ще криги, так само затопила острів, полишивши тільки вузький піщаний гребінець; і ось на тому гребінці таємничі й загрозливі люди, якимсь чином перебравшись через розклекотану холодну воду, перевізши туди потрібне дерево, за одну ніч прихитрилися поставити баню і до ранку зникнути звідти, бо найспостережливішим не вдалося помітити будь-якого живого сліду на острові.

Баня переповнила чашу стривоженості серед київського боярства. Тепер уже йшлося не про непідкріплені зазіхання Ростиславові на київський стіл — війнуло духом самого Долгорукого, поповзло по Києву оте страшне для багатьох можних слово, що з такою силою пролунало взимку на подвір'ї Десятинної церкви: «Долгорукий!» Київ зашелестів, зашепотів, завирував: «Долгорукий, Долгорукий, Долгорукий!» Чотири Миколи, на смерть перелякані, вночі прискочили до Войтишича, сколотили йому цілий двір, витягли воєводу з пуховиків, блимали жовтооко, вимагали поради, дії, відсічі. Бо ж поставлено баню, а відомо, для кого ставлять бані в неприступних місцях. Сьогодні баня, а взавтра зродиться тут і Долгорукий зі своїми полками, а тим часом князь Ізяслав десь брьохається на Волзі, а брат його Володимир занадто юний ще і довірливий, а Ростислав он коло брам Київських з суздальськими забіяками.

Войтишич, кленучи все на світі, охкаючи й постогнуючи, послав за своїм родичем, себто ігуменом Ананією, покликав до себе й Петрила; в Ананії хотів зачерпнути досвіду в таких хитрих речах, як оце відбувалися, на Петрила ж нагримав разом з чотирма Миколами, бо восьминник мав би шануватися й пильнувати належно, а не допускати, щоб у Києві таке витворялося. Бо хіба ж то не Петрилові щотижня дається за службу сім відер солоду пивного, цілий баран або половина кабана, по дві курки на день, хліба, круп і сиру — вдосталь, четверо коней обслуговують його, і корму їм дається стільки, скільки з'їдять, окрім того, щотижня йде йому п'ятнадцять кун від усіх тих вир, які збирає для князя, не лічачи того, що зуміє зідрати для власної користі, а в тому перепон ніхто йому чинити не може та й не владен. То чи ж не повинен чоловік шануватися на такому місці і пам'ятати вдень і вночі про тих, хто поставив його туди й тримає там?

— Забув? Забув? — сікалися Миколи до Петрила, аж він одвертався від них і відчмихувався, як кіт од диму.

— Низ весь потопає,— спробував виправдатися восьминник,— днюю там і ночую з людьми.— Тоне збіжжя, тонуть віри князівські, а хто ж їх порятує, коли не я?

— Що втонуло, вже не вирине, будь воно все прокляте,— сказав Войтишич.— А острів ти прогавив. Спалити треба ту баню, бо в ній дух Долгорукого, а дух той, як каже он ігумен Ананія, нечистий і гріховний.

— Ну! — зраділо вигукнув Петрило.— Та це ми враз!

Баня горіла ще того дня, і мало не цілий Київ дивився на той вогонь палахкотючий посеред розгніваного Дніпра; горіло неначе й без диму, але по Києву стелилося якимсь гострим, мовби димовим духом; і з того духу знову зроджувалося страшне слово «Долгорукий», і настирливо-докучливе відчуття грізної значливості всіх таємничих подій останнього часу не зникало, а ще посилювалося.

До того ж за кілька днів на острові, на місці згарища, з'явилася нова баня! Петрила покликано тепер уже до самого князя Володимира; чотири Миколи, сині від злості, сиділи вже там; Войтишич, щоправда, не прибув, вважаючи за ліпше впливати на події збоку й приховано. Князь спитав восьминника, як то він може з'ясувати те, що відбувається на дніпровському острові, а Петрило, не відаючи, як тепер викручуватися, спробував удати дурника і висловив сумнів, чи справді знову стоїть баня на тому клятому острові.

— Може, то хтось бачив ще неспалену,— сказав він,— та бачив не раз, а двічі. Відомо ж, що бачити баню двічі — ще не означає бачити їх аж дві. Окрім того, князю, згадай, що то саме я не спав ночей, ловлячи берендея з грамотою, дарованою йому Ростиславом, отож міг і...

— Грамоти не здобув теж,— нагадав йому Володимир.

— Так не було ж! Зате зродив балачки про грамоту, а вони. може, навіть цінніші.

— Спалити баню! — звелів князь.— І пильнуй мені.

— Буде зроблено, князю.

Однак таємничі сили діяли далі, мовби повертаючи князеві Ростиславу велич, розсмикану вміло пущеними чутками про заснулого берендея з грамотою. Спалена вдруге на дніпровському острові, баня з'явилася коло Білгорода. Коли ж спалено й ту, то прийшли вісті з Вишгорода. Там в одну ніч теж вродилася клята споруда для суздальського князя. Київ тепер аж гримів од розмов про ці вимовні знаки, на Красний двір позирали з переляком, воєводу Мостовика було прикликано на князівський двір до Володимира і звелено якнайсуворіше пильнувати мосту, щоб не перескочили суздальці, яких десь, це ж було ясно, як день, вів на Київ Юрій Долгорукий.

Навіть Кричко, нащо вже байдужий до князів, з'являючись час од-часу на дворі в Стварника, заводив мову про Долгорукого.

— Може, хоч цей чоловік зуміє порятувати наш Київ,— казав Кричко, вперто називаючи Долгорукого не князем, а лиш «чоловіком».— Найбільше зло, від якого гинуть городи й такі славні, як Київ,— бідність. Багатства пересувалися через Київ сто й тисячу літ, переходили через нього, а де творилися? Десь поза ним. Коли ж тут були люди, які хотіли творити ті багатства, то вони підпадали під князівські правди, од яких чоловікові завжди хотілося втікати світ за очі. Єдину молитву знали тут

завжди: хай дозволено буде жити мені в вільних землях! А де ті вільні землі? Ніде їх немає для чоловіка бідного. Може, залісь-кі землі — справді вільні? І, може, отой чоловік прийде до Києва і принесе з собою таку саму волю, як і там? А де воля, там багатство, там правда. Заради правди чого б не зробили кияни? Може, й оті бані ставлять потай од своїх бояр і воєвод, бо почули, що Долгорукий має звичку посилати попереді себе теслів, щоб вони йому ставили для купання. А чом би не прислужитися гарному чоловікові?

Хоче він прийти сюди, то хай прийде. Ось йому знак подає люд простий, тим часом як тисяцькі наші та восьминник телесуються, шукаючи винуватців, а князь Володимир вважає, що то діло рук Ростислава, якого тепер тут на Горі бояться більше, ніж лихих половців.

Стварник приходив, гладив шовковисту бороду, пропускав її поміж пальцями, загадково всміхався, так що можна було гадати так і сяк: чи то вірить у примирення Кричкове з думкою про прихід нового князя до Києва, а чи й сам пристає на ту думку і, може, тайкома посилає своїх синів ночами ставити то там, то там дерев'яні бані, щоб нажахати боярство київське.

Вони ждали від Дуліба якихось слів, дивилися на нього, мовби на посланця суздальського князя, хотіли, видно, довідатися ще чогось, окрім того, що він колись уже їм казав, але з лікарем творилося в ці дні щось загадкове, навіть тривожне. Сам не вмів би визначити, що з ним. Чи то далося взнаки нелюдське напруження, в якому перебував ось цілий рік, чи стривожила його передчасна колотнеча, яку викликав своїми нерозумними вчинками пиховитий князь Ростислав, а може, все пояснювалося простіше і визначалося одним-єдиним словом, знаним людству спервовіку, словом, яке Дуліб теж колись знав, а тоді забув і вже й не вірив, що згадається воно йому в усій своїй привабливості, первісномолодій простоті й піднесеності.

Дуліб розбентежений був весною; хоч і не вельми вчасно настала та розбентеженість, але це було дужче за нього, дужче за спомини, які навчився відганяти, відаючи добре, що вороття до втраченого й забутого нема й не буде. Колись втікав у самотність, умів ховатися в ній од цілого світу, самотність давала йому захист і оборону, вона помагала зрозуміти власну долю, але тепер не рятувала й самотність, і серед людей так само не знаходив спокою. Слухав голоси й не чув нічого, дивився на світ — і не зауважував нічого, жив мовби в піснях, де зорі й очі, жінка й квітка, час і вода, старість і смерк, сон і смерть, але й це минало його незачіпливо, сковзало по ньому, переселялося в його сни, які важко ставало відокремити від яву.

Ось тоді й прийшла до нього вночі Ойка. Він спав міцно й стомлено, а вона підійшла босо, нечутно під двері й гукнула: «Дулібе! Дулібе!», так що він стрепенувся і щосили крикнув: «Агов!»; і від того крику прокинувся, вмить згадав Ойчин

поклик і свою відповідь, кинувся до дверей і не знайшов там нікого. Вискочив надвір: ніч, осяяна місяцем, двір зазеленів першою травою, закучерявилися ніжним листячком дерева, світиться повітря над Києвом, світяться золоті верхи його церков, увесь світ пронизаний нічним загадковим світлом, і все спить, і ніде нічого.

Він вернувся в постіль, посміюючись із себе. Хіба ж забув, що весною першому сну не вір і на перший поклик не відгукуйся ніколи? Але хоч і перший, хоч і весняний, а може, саме через те, що весняний, той сон розтривожив Дуліба. Лежав, вдивлявся в темряву й, ловлячи себе на подиві, думав про Ойку. Поперва лиш стосовно того, що діялося останнім часом у Києві. Тоді вона першою принесла звістку про гінця, виряженого до князя Ізяслава. Перший, найпотаємніший, власне, геть несподіваний гонець, про якого ніхто й знати не міг, а вона вже довідалася і мерщій прибігла сюди посеред ночі. Прибігла раз — і все. Не з'являлася більше, не показувалася ніде, не подавала ніякого знаку, хоч по Києву котилися хвилі чуток і пересудів, хоч тепер гінців до князя Ізяслава відправляно мало не щодня, гінців кінних, на лодьях угору по Дніпру, піших — скороходів, для певності. І всі, здавалося, знали, з якими вістями мчали гінці в пошуках Ізяслава; бояри, які щоразу випихали свого князя з Києва, щоб ішов за здобиччю, тепер прикликували його мерщій назад; може, вперше за той час, як відчинили перед ним брами Києва, захотіли знову бачити його тут, на золотому троні, на дворі Ярославовім, у пишноті й силі, яку треба, виходить, іноді показувати й тут, у великому городі, а не тільки розносити її по всіх землях, де можна й здобути те та інше, а можна й втратити багато чого, коли й не все, як то показують лихі прикмети сієї зими та весни.

Здавалося б, Ойка саме в ці дні мала знову принести їм з Іваницею вістки, але дівчини не було. Може, шукав її тим часом Іваниця? Але то належало до його таємниць, у які Дуліб ніколи не втручався. Він же сам і не шукав дівчини та й ніби не думав про неї, забувши за клопотами й тривогами, а може — за самотністю своєю, в яку, вважав, уже ніхто і ніщо не пробʼється.

Тепер прийшла в його сон і погукала: «Дулібе! Дулібе!» Він лежав, думав про дівчину, але то лиш здавалося, ніби думає про Ойку, про гінців, про боярство, про Войтишича, Петрила, чотирьох Микол, ігумена Ананію. Просто перебиралися їхні імена в пам'яті, мелькали заволохатілі мармизи перед очима, щезали безслідно, тонули в бездонних колодязях забуття й неуваги, а він, виявляється, думав лиш про весну, про те, чого не почуєш, але й почуєш, чого не побачиш, але й побачиш, до чого не доторкнешся, але й доторкнешся.

Учора довго стояв він під старим чорним кленом, на покорчених гілках якого несміливо зароджувалися багряністі стрі-

лочки майбутніх листочків. Клен повільно прогрівався сонцем, весняні соки ще тільки вирушали по товстому стовбуру до найдальших і найвищих гілочок, клен оживав а чи й не оживав, щось у ньому кректало, щось багрянисто позойкувало, але повного голосу ще не видобувалося з старого й могутнього дерева. А тим часом унизу, засіяні торік з кленового летючого насіння, густо зародили крихітні кленочки, власне, ще й не дерева, а тільки натяк на майбутні дерева, тендітні росточки, зелені й безсилі, однак на кожному тому паросткові пишно зеленіли лапаті трилисники, справжнє кленове листя, соковите, широке, лежало мовби на самій землі, ніби докір отому мертвому старому кленові, ніби виклик. Їм, малим, щойно народженим, досить було й першого весняного сонця, вони прогрівалися легко й охоче, довірливо прийшли на світ, тоді як старий клен ще ждав, ще вагався, ще не міг зігрітися в усіх своїх членах і сув'язах.

Тоді Дуліб сам собі видавався отаким старим кленом, ще й не знав, що вже наступної ночі вчується йому Ойчин голос і доведеться лежати отак без сну і думати не знати й про що. Ловив себе на бажанні побачити Ойку отаким собі маленьким клененятком, прогрітим сонцем наскрізь, до глибини, запаленим щонайпершим променем весняним, всю пронизану соками життя, ласкавості й приваби. Відганяв те бажання, бо було й не гріховне — просто безглуздe, а ще безглуздіше виходило те, що він сам став мовби маленьким зеленим клеником, не мав у собі ніякої міцності, довірливо відкрився небові й сонцеві, вдовольнившись теплом першим, нещедрим.

Не став більше лежати, підвівся, одягнувся, поклавши собі твердо відкинути все дурне, що личило б хіба що Іваниці. Добровільно зголосився в помічники князеві Юрію, мав дбати про діло велике й святе, а тим часом мало не впав у хлоп'яцтво!

Коли снідали, спитав Іваницю:

— Бачив Ойку?

Іваниця глянув на нього поверх збана, з якого пив, тоді поставив збан на стіл, обтер губи.

— Оце! Може б, я тебе спитав про неї.

— Не приносить вістей нам більше, то я подумав...

— Вісті самі приходять до нас, нащо їх носити?

— Все ж ти б мав пошукати дівчину, провідати її.

Іваниця мовчав і ховав очі. Не хотів говорити про дівчину, з якою, виходить, вперше зазнав невдачі.

А може, приховував щось від свого старшого товариша? Хоч як воно було, Дулібові вже перехотілося далі вести розмову про дівчину, він заговорив про недужого боярина Миколу Старого, до якого лікаря покликано на сьогодні.

— Остогидли мені всі ці Миколи, і весь Київ остогид,— позіхнув Іваниця.— А чого хочеться, не відаю й сам. Ішов до тебе, бо любив у тобі мандрованість, а тепер ось сидимо то на тому місці, то на другому, а все сидимо, наче прив'язані.

— Прив'язані обов'язком.
— Оце! Не відаю, що то таке.
— Зобов'язаність народові своєму.
— А хіба я не народ?
— Народ — це не ти, і не я, і не князь Юрій, і ніхто зокрема, але всі.
— Дівки ж хочеться не всім, а тобі одному.
— Дівки? Якої дівки?
— Чи я знаю? Може, Ойки, а може, й ще щось. Сам же питав мене про Ойку.
— Питав задля тебе. Думаю про тебе і твою молодість. На мене не зважай. Я чоловік зужитий і, можна сказати, вичерпаний.

Іваниця гмикнув і не відповів нічого. Пішов готувати коней, бо то завжди найлегше.

У Миколи Старого був нежить. Сидів засопливлений, з почервонілим носом, дивився засльозеними очима на трьох інших Микол, які прискочили до горниці ще поперед Дуліба, бо мали звичай триматися купи, а ще мали паскудну звичку тягти княжого лікаря то до одного, то до другого з них і випитувати, шпиняти підозрами, натяками, недомовками, всіляким дріб'язком, через що остогидли Дулібові безмірно, він зненавидів цих жовтооких бояр ще дужче, ніж ігумена Ананію, який сеї зими перейшов у становище мовби вище, був сповідником у молодого князя Володимира, коли ж впливав на події, то непомітно і знову ж таки згори, не занурюючись у щоденність, уникаючи бруду й дріб'язку.

— То що чувати, лікарю? — шморгаючи носом, проплакав Микола Старий, а ті три підсунулися ближче, щоб не пропустити жодного слова, упіймати лікаря на недомовках або на нещирості.

— Про твій нежить? Можу сказати, що це весна, а весна в кожному відбивається по-своєму.

— Весна завадила нашому князю Ізяславу довершити розгром Суздальської землі,— з жалем промовив Микола Кудинник.— Не було б весни та води, то ми б їм... ух! Долгорукий би в нас — отут!

— А хіба ще живий Долгорукий? — поспитав Микола Безвухий, видивляючись на Дуліба з таким виразом обличчя, ніби шкодував, що й лікар перед ним стоїть ще живий.

— Вам ліпше знати,— знизав плечима Дуліб.— Я лікар, знаюся на хворощах, не більше.

Микола Плаксій похлюпав носом, зазітхав:

— Наслано хворощів безліч на чоловіка, а за віщо? То жовтуха, коли стає чоловік жовтий, як цвіт у полі. А то нападає вогниха і палить тіла людські, як піч смоляними дровами. Гнітюха лягає чоловікові на ребра і згнічує всю утробу. А ще ж є, люди добрі, трясуха, ломиха, пухлиха, глушиха. Ось тобі чоло-

вік наче здоровий, а всередині в ньому вже закорінилося і підточує його. Так і в городі великому й славному може статися, коли впустити в нього чуже, бо чуже, то неміч і розор. Чув, лікарю, про суздальців? Ночами вештаються по Києву, коло княжих дворів і коло боярських, приглядаються, приміряються, зготовляють для свого Долгорукого теплі істопки.

— Сказав уже, що знаюся лиш на немочах і помагаю недужим. Про справи державні нема мови. Вже з вами наговорився за зиму.

— Не допустимо сюди нікого,— прорипів Микола Старий, обтираючи соплі об свій засмальцьований кожух.— Нам заповідано берегти Київ, ми й убережемо.

— Мав би ти берегти своє здоров'я,— нагадав йому Дуліб.— Дам тобі зел, щоб парив ноги. Остерігайся відвідин. Бо приноситимуть знадвору весняний дух, а воно тобі шкодить. Нежить тримається довго і уперто. Дехто не зважає на ці хвороші, насправді ж вони вельми загрозливі. Ти чоловік мудрий, то мав би знати, що в народі поєднано нежить вже й з новим нашим богом. Сказано ж так. Ішов нежить од сухого моря, а Ісус з небес, і каже йому Ісус: «Куди йдеш, нежите?» А він рече: «Ось іду, господине, чоловікові в голову, мозок просвердлити, челюсті переломити, зуби в них ронити, шию скривити, вуха оглушити, очі осліпити, ніс згугнявити, кров пролити, повіки зсушити, уста скривити, уди розслабити, жили змертвити, тіло ізможджити, бісами мучити». І рече Ісус: «Повернися, нежите. Іди в пусту гору і в пустиню, знайди пусту голову і вселися в неї — вона все стерпить і вистраждає. Іди в камінь, він усе стерпить: голод і спеку і всяке плодьство. Там і май житло, поки земля мимо йде і кінчиться».

По тому Дуліб покликав Іваницю і став збиратися. Миколи дивилися на лікаря, неспроможні збагнути: чи то справді він лиш переказав складене в народі примовляння до нежитю, а чи й відверто кепкує з них, бо ж недвозначно сказав щось про пусту голову і про мимойдучість. Мимоїдучість чого? Києва чи їх самих? Іншому вони б не простили навіть двозначності, так чи інакше спрямованої супроти них, але Дуліба оберігало його звання княжого лікаря, хоч, коли розібратися, то який же він княжий лікар? Князь аж он де, в самій Суздальській землі, а цей тут — у Києві, та й не знати, чиїм духом дише після того, як побував у Долгорукого і повернувся разом з його баламутним сином.

Тим часом Київ колотили похмурі чутки й загрозливі знамення. Казали, що упіймано попа, в якого знайшли мішок з смертоносним зіллям. Коли ж спитали, для кого він ніс смерть, відповів: «Кому треба, тому й ніс». Дніпро викидав нових та нових утоплеників, приносив їх з Десни, з Прип'яті, з верхів'їв, вони пливли десь у глибинах, а навпроти Києва виринали й уперто билися до берега, так що довелося поставити людей з

баграми уздовж берега, від самої Почайни аж до Видубича, щоб одпихали мертві тіла, бо ж відомо, що утопленики роблять землю неродючою.

Коли три роки тому в Новгороді під час розливу Волхова втонуло два попи, єпископ Ніфонт не дозволив їх одспівувати, бо утопленик сам по собі загрожує неплодючістю землі, а коли він самогубець, то викликає неврожай на сім літ. Розібрати ж, де самогубець, а де просто нещасний утопленик, ніхто не може, ото й рятувалися тої весни в Києві од ймовірного лиха, виставляючи люд на березі.

Була в цьому також пересторога проти несподіваного появлення суздальців. Не пройдуть вони по мосту, де їх затримає вірний воєвода Мостовик, то можуть кинутися через річку, бо хіба ж їхні люди не пробиралися на острів, щоб поставити для Долгорукого баню?

Слово «Долгорукий» котилося по Києву то лякливо-загрозливе, то сповнене сподівань і захватів, забуто було якось і про князя Ростислава, який сидів на Красному дворі осамотнений, позбавлений і сили, й величі самим лиш іменем свого далекого звідси вітця; забутий був, здається, й сам князь Ізяслав, хоч тільки в його поверненні, негайному й несподіваному, бачило боярство свій порятунок і захист.

А тим часом Ізяслав десь уже мчав до Києва. Довга путь його значилася руйнуванням селищ, грабунками, осквернення святинь. Суздальська земля позбавлена була того спокою, яким жила, здається, споконвіку. В сльозах і крові пройшли київські полки, здобич і челядь брано, ніби у ворожій країні; в Києві князя з дружиною мала б ждати слава і ситість, та виходило так, що Київ ждав лиш самого князя та його воїнів, він наглив, він нетерпеливився; довелося роздати здобич то синові в Новгороді, то братові в Смоленську, а самому спішно повертатися на південь, де творилося щось загадкове й загрозливе.

Уперше Ізяслава кликано в Київ. Досі було завжди навпаки. Його виштовхували з Києва невпинно і уперто, гнали на здобич, мов ловецького пса. Мав довкола себе в Києві страшну порожнечу. Лише невтаємниченим могло видаватися, ніби князювання — то всуціль урочисті дії, всезагальна шанобливість і поклоніння. Насправді ж він мав собаче життя, був князь-пес, в якого відібрано і владу, і свободу, а йому полишено лише можливість ходити в поле та дивитися золотушними очима на запалені дружиною городи.

Але тепер він повертався кликаний і жаданий. Доля змилувалася над ним, кінчилося його блукання, він мав сісти в Києві надовго й упевнено; і до нього вернеться те могуття, яке мали його великі попередники Володимир, Ярослав, Мономах.

А що могуття не існує просто так, його треба виказувати щодня й щоразу, то Ізяслав ще в дорозі думав уперто й тяжко, на кому ж найперше має він виказати своє могуття? Показати

свою силу наближеним? Це найпростіше і найлегше. Скарати бунтівливих? Та чи їх знаєш? Приборкати непокірливих? Тоді довелося б мати справу з цілим народом, який ніколи й нікому до кінця не впокорюється.

Хоч як це дивно, Ізяслав намислив собі почати з рідного брата Володимира. Відразу відіслати його в Луцьк на княжіння, а щоб не обплутав його хитрий Володимирко Галицький, дати йому мудрого свого боярина Петра Бориславовича.

Про свою волю Ізяслав звідомив усіх, ще й не злазячи з коня, щойно в'їхавши в Київ під привітальні гуки та крики тих, кого згодом назовуть киянами, хоч насправді були то тільки вишкребки київські, князівські та боярські лизоблюди, нероби, нездари, безбатченки, запроданці, пропащі душі, людське шумовиння, прикрашене пишновбраним боярством, тіунами, церковними ієреями, чужоземцями, яким просто цікаво було поглянути на в'їзд у стольний город великого князя.

Петро Бориславович, який теж разом з князем Володимиром отримав веління негайно збиратися в дорогу до Луцька, не мав часу присісти до своїх пергаментів і увічнити, як то він мав звичай робити, урочисту подію — повернення Ізяслава і зустріч його киянами. Тому не лишилося переліку тих, хто виїхав того дня перед великим князем, хто вийшов, хто гукав і хто веселився. Та відомо, що Ростислав сидів на Краснім дворі й не квапився до свого названого батька і старшого князя на привітання, бо мав би в цей час стерегти землю десь у Бозьку чи в Котельниці сидячи, а не в Києві; до того ж забутий був усіма аж так, що ніхто й не сказав йому вчасно про прибуття Ізяславове.

Не зустрічав князя Войтишич, пославши для того чотирьох Микол та ігумена Ананію. Ніхто й не дивувався, бо ж старий воєвода вже давно відійшов од справ, засів у своєму дворі, не жив, а доживав, як вважала більшість.

Дуліб не виїхав на повітання князя, бо не в його звичаї було пхатися перед очі, поки не покличуть. Лікар поспішає до недужого. Коли ж чоловік здоровий і бадьорий, коли повертається в славі і силі, то видовище лікаря коло нього недоречне і безглузде.

Несила перелічити всіх, хто не вітав повернення Ізяславового, бо таких було набагато більше, аніж розкричаних лакиз, про яких годі й казати будь-що.

Що ж до Ізяслава, то переконався князь одразу, що покликано його до Києва не для величання й не виказувати могуття своє, а знову ж таки як сторожового пса боярського, тільки й того, що огризатися мав тепер у самому Києві, а не десь віддаля.

Терпіння в чотирьох Микол та Войтишича стачило лиш на те, щоб дати князеві спокійно помолитися в церквах, та скласти належні дари, та влаштувати один чи два обіди для ієреїв.

А тоді обсіли відразу князя, випустили на нього Миколу Старого, ще й досі зашмарканого і від того ще злішого; і той став не хвалити великого князя за його вельми вдалий похід проти Долгорукого, а ганити за те, що покинув Київ напризволяще, та й не просто покинув, а ще й лишив тут ворога тяжкого Ростислава, сина Долгорукого. Ростислав же багатьох киян і берендеїв приласкав і хотів сісти на велике княжіння в Києві і взяти дім твій, і жону твою, і сина, і брата, князя Володимира.

— Вже чув про се,— поблимуючи червоними очима, нетерпляче відмовив Ізяслав.— Чув, і не віриться мені.

— Як же не віриться? — обурився Микола Старий.— Як не віриться? Адже отець його ворог твій, отож і син його — твій ворог, і прихистив його на свою голову та й держиш досі на згубу нашу.

— Хіба ще живий? — прокректав Безвухий.— Ти вже тут, князю, он скільки днів, а ворог твій живий досі?

Плаксій пустив у бороду два струмки сліз, співчутливо похитав головою.

— Сину мій! Чому ж досі не..?

Ізяслав зацьковано озирнувся. Не було думок ні про велич, ні про могуття, ні про сидіння в Києві, готовий був утікати світ за очі, в чисте поле, ставати на битву хоч проти самого диявола, аби тільки не чути оцих страшних людей, які вимагали від нього нового братовбивства, забувши про те, що лиш рік тому тут уже вбито князя Ігоря і вбивство те невигубною плямою впало на нього, Ізяслава. Він глянув на Войтишича. Найспокійнішого і найрозважливішого серед усіх, просив поглядом рятунку в старого воєводи, в чоловіка, який служив багатьом князям, умів служити, на будь-який випадок міг би пригадати щось з свого бурхливого, заплутаного, але, зрештою, героїчного життя.

— Що скажеш, воєводо?

— Та будь воно все прокляте,— відповів Войтишич.— Князьок цей заробив собі смерть і заслуговує знищення.

— Забули про Ігоря,— похмуро мовив Ізяслав.— Оганьбили Київ, збезчестили мене, допустивши те вбивство, той злочин. Тепер хочете ще?

— До слова прийшлося, будь воно прокляте. Не кажу ж убивати, кажу: заслужив. А ти не держи його тут на свою голову, прожени до Юрія, та й будь воно все прокляте!

— Та прожени так, як уміє проганяти наш святий Київ, сину мій,— заплакав Плаксій.— Обдери з нього все багатство, оружжя й коні відніми, дружину в залізо візьми та розведи по всіх городах і кинь у темниці.

— Як то діди й прадіди чинили,— докинув Микола Старий.

— І киян приклич, щоб подивилися, будь воно прокляте все,— посміявся Войтишич.— Бо й не сам Ростислав тобі страшний, а Долгорукий. Бо Ростислав киянам обіцяв, що прийде

сюди отець його Долгорукий і ввійде в Київ, аби лиш бог поміг. То хай поглянуть, кому бог помагає, будь воно прокляте.

— Негоже чиниш, воєводо, проклинаючи бога,— перехрестився Ізяслав.

— Князю,— підводячи своїх Микол, сказав на розставання Микола Старий,— з богом ми всі купно, віримо в бога, в людей же вірити не слід, бо то однаково, що вірити воді, підмерзлій уночі, заснулій змії, уламку меча або недавно засіяному полю. Маєш спокутувати свою надмірну довірливість, а ми з тобою.

Всупереч звичаю не було в князя трапези разом з боярами й воєводами, в Києві панувала настороженість і принишклість, зготовлялося щось лихе, сторожа перегукувалася у всіх кінцях, пильнуючи, щоб ніхто чужий не проскочив у город, щоб не винесено було за брами звісток дочасно.

Вночі до Ставникового двору, без перешкод пропущений сторожею, під'їхав вершник. Прив'язав коня коло воріт на вулиці і пішов через двір, почовгуючи ногами, ніби розгрібав сніг. Затовкся в двері не на хазяйську половину, а до Дуліба; лікар відчинив несподіваному гостеві, впізнав Петрила, хоч той був якийсь мовби пом'ятий чи пошарпаний, впустив до себе.

— Чоловік твій де, Іваниця той? — спитав Петрило.

— Вже облігся спати. Маємо звичку рано вставати, то ж і спати...

— Пусте,— перепинив його Петрило,— не про те мовимо... Прийшов я до тебе... Не прийшов — приїхав, однаково... Сказати хочу тобі, щоб утікав.

— Утікав? — Дулібове здивування було цілком щире.— Я?

— Ти. З своїм чоловіком, з Іваницею себто, цим гостроязиким. Обидва й утікайте.

— Куди й чого?

— Куди — не знаю. А чого — можу й сказати. Взавтра братиме вас князь Ізяслав у залізо. Всіх людей Ростиславових.

— Ми не Ростиславові люди.

— З ним прийшли з Суздаля, він вас викрав у Долгорукого, то чиї ж ви? Слухай далі, Ростислава проженуть з Києва, а всіх його людей куватимуть у залізо й розвезуть по городах у поруби. Тебе з Іваницею кинуть у поруб київський. До єпископа новгородського Ніфонта. Чув, що сидить тут єпископ, який був проти обрання митрополита Клима? Ото й тебе туди, до грека. Розум до розуму. Сморід до смороду. Веселіше буде.

— Того не може бути, я для князя Ізяслава стільки настраждався...

— Хто на сім світі вимірює страждання і хто може визначити, задля кого хто страждає? Звелено взяти вас, і будете взяті. Утікайте!

— Куди ж і коли?

— Не моє діло. Сказав, а ти слухай. Вранці й утікайте, поки не прийшли за вами княжі люди. Може, я сам прийду. Прийду, а тебе нема. Так як мене. Був ось, а тепер піду.

Кінь Петрилів іржав за воротьми, почувши Дулібових коней у стайні, восьминник заметушився, погорблено посунув до дверей, не став прощатися з Дулібом, не ждав подяки. Справді — був і нема. Та чи й був?

Дуліб розбудив Іваницю, розповів про дивні відвідини, спитав, що той думає про таку несподіванку.

Іваниця позіхнув і запекло чухався.

— Оце! Що чоловік може сказати спросоння? Бреше Петрило!

— А коли не бреше?

— Тоді правду каже.

— Гадаю так: треба нам зібратися і ще до ранку виїхати з Києва.

— Втікати? — спокійно поспитав Іваниця, і в голосі його вчувся Дулібові докір.

— Що є розум? Відступ від злого. В Києві зло. Треба відступити.

— А не відпустять же!

— Маю князівську золоту гривну, перед нею всі брами відчиняються.

— Відчинялися! Тепер по тій гривні тебе й схоплять! Той же Петрило й звелів стерегти скрізь, щоб ти не вислизнув.

— Тоді навіщо ж казав мені?

— Не знаєш Петрила? Ось так узяв та й сказав. А там хоч мерзле гори!

Дуліб все ж став збиратися. Найцінніше, що мав,— свої пергаменти. Трохи сушених трав. Сякі-такі коштовності та зброя для оборони. У Іваниці — й того менше. Ще подумалося — чи брати коней, чи пішки. На конях помітніші, відразу кинеться за ними погоня, не сховаєшся, не загубишся поміж людьми. Піший же — підозрілий уже при виході з Києва, бо хто піший, той бідний, а бідному ніколи довіри немає.

— Візьмемо коней,— вирішив Дуліб,— а переберемося через Дніпро, далі подамося пішки. Зіб'ємо з сліду.

— Хто там за нами гнатиметься! — безжурно сказав Іваниця, якому не дуже хотілося псувати ніч на збирання та втікання; він би охочіше знову оце зарився в постіль та додивився б свої сни, в яких немає ні Петрила, ні жовтооких бояр, ні князівських зарізяк, готових кинутися на чоловіка гірше псів зголоднілих.

Дуліб склав своє майно в шкіряні сакви, вийшов надвір, став на ганку, подивився на темне небо. Знову мав він іти кудись, мандрувати, гнала його загроза й необхідність, як то вже бувало не раз і не двічі, так ніби судилося все життя никати по світу, не знаходячи ніде притулку.

Колись вирушив у мандри добровільно. Цікавість не давала йому сидіти на місці, він порушив звичай свого роду, не ждав до себе немічних, пішов до них сам, переходив од одного до другого, поки опинився серед князів, і ось тут цікавість поступилася місцем сумнівам, тоді настали тривоги, за ними пішли загрози, а вже їм кінця не жди.

Небо над Києвом висіло похмуре, беззоряне, принишкле, воно теж ждало чогось лихого, тяжко дихалося під таким небом, город був наче накритий ним,— здавалося, все має тут задихнутися ще до ранку. Дулібові захотілося втікати звідси не гаючись, він повернувся, щоб погукати Іваницю, який барився просто неприпустимо (чи й не заліг знову спати?), і зненацька помітив мало не поруч з собою, внизу, коло самої стіни білу тиху постать.

— Хто? — коротко спитав лікар, не лякаючись, але й з належною стривоженістю і неприязню.

Постать безшелесно ворухнулася і відповіла притишено:

— Я.

— Небагато як на такий час,— засміявся Дуліб, бо вже з того «я» збагнув, що перед ним дівчина. Він ступнув униз, рвучко взяв дівчину за підборіддя, придивився. Перед ним була Ойка. В білому своєму козинячому хутерку, боса, налякана чи то стривожена. Білки її очей поблискували в темряві, дихала важко — чи то бігла, чи хвилювалася.

— Ти, Ойко?

— Я.

— Щось сталося?

— А нічого.

— Може, хочеш побачити Іваницю?

— Тебе.

— Мене?

— Тебе. Ну, вас обох.

— Могла б прийти вранці.

— Буде пізно.

— Ти щось знаєш?

— Все знаю. Поведу вас з собою.

Йому згадався сон. Як кликала вона його: «Дулібе! Дулібе!». Все збувається. Але то ж сон, а тут ось коло нього Ойка, лине від неї тепло, чути дівоче дихання, зблискують чистотою її очі; досить простягнути руку — і ти доторкнешся до неї. Дуліб відчував у своїй руці шовковитість Ойчиного підборіддя, за яке тримався так недовго, мовби лякався чогось, лякався самого себе. Забув на мить про небезпеку: про загрозу, про похмуре небо над Києвом і над своєю долею. Ним заволоділо безглузде бажання розповісти їй про сон і ще про щось незмірimo більше і важливіше. Про віщо ж? Тоді несподівано сказав зовсім про інше:

— Тут був Петрило.

— А-а.

— Сказав, щоб утікали.

Вона не повірила.

— Петрило? Сказав?

— Ну, так. Прийшов сам, без коня. Кінь залишився йому за ворітьми. Іржав на цілий Київ. А Петрило сказав, що нас завтра мають закувати в залізо й кинути в поруб.

— Петрило вас і має брати,— сказала дівчина.

— Тоді як же так? Навіщо попередив?

— Не моє діло. Сховаю вас од усіх. І від Петрила.

— А коли Петрило — довірений чоловік Долгорукого? Тоді нам його не слід боятися.

— Однаково. Хочу тебе сховати. Тебе і твого товариша.

— Іваницю.

— Звався б інакше, то сховала б однаково. Бо твій товариш. Ходімо. Без коней. Нічого не треба.

— Стривай. Попрощатися треба з хазяїном.

Вона змовчала. Стварника, видно, не боялася.

Дуліб розбудив Стварника, поцілувався з ним навперехрест. Столяр і не розпитував занадто. Ойки не помітив, а помітив, то змовчав. Час був не для помічання.

Іваниця справді задрімав, довелося його будити заново. Не відчув навіть присутності Ойчиної. Коли ж вийшов за Дулібом за двері, помітив дівчину, то зупинився і впустив свій мішок на землю.

— Оце!

Притиснув руки до шиї, постояв так мить, тоді взяв мішок, відібрав сакви в Дуліба, хотів був іти попереду, але Ойка відтрутила його, суворо сказавши:

— Куди ж хочеш? Тримайтеся обидва за мною.

І повела їх через темні двори, крізь дикі зарості бузини й бузку. Іваниці виразно нагадало це ту ніч, коли Ойка вперше зводила його; Дулібові видавалося, що триває й досі той сон, в якому Ойка покликала його, а він відгукнувся, а тепер іде за нею кудись у безвість, сповнений довіри і ще чогось, чому для назви не добереш і слів.

Нарешті, після довгого блукання, продирання крізь гущавини, перелізання через загорожі, прошмигування крізь приховані отвори, перебігання вузьких завулків, вони опинилися в закутку якогось, видно, великого двору, і Ойка повела їх до непоказної хижі. Дуліб не витерпів, спитав буденно:

— Де ми?

— На дворі у Войтишича.

— Оце! — сплюнув Іваниця.— Біг, біг та й прибіг! Куди ж завела?

— Ніхто вас тут не шукатиме,— безжурно відповіла Ойка.— Носитиму воду і їжу, а ви сидіть і не показуйтеся на очі. Батько мій знає. Його не бійтеся. Він добрий.

— Добрий, добрий,— бурмотів Іваниця, боляче грюкаючись об щось тверде в темній хижі.— Це той добрий, що хотів простромити тебе, лікарю, своїм списом. Всі тут добрі.

— Помовч,— порадив йому Дуліб,— лаштуйся та доспи ніч.

— Оце! Хто ж то засне після всього.

Дуліб змовчав, бо й справді: хто може ще спати в таку ніч?

Може, князь Ізяслав так само не спав тої ночі, хоч причина була інша. Не була то втома від виконання високих обов'язків, і не докори сумління за вчинки неправедні, яких уже припустився в своєму житті й ще має припуститися,— князь не міг заснути від злості на самого себе за те, що знов, уже вкотре, не зумів виявити спротиву своїм нахабним боярам, не виказав сили, піддався, зламався. Колись, було, князь, повертаючись до Києва з походу, висловлював вдоволення чи невдоволення тим, що бачив у городі, судив, віддавав веління. Тепер йому підказують, так наче він сліпий і дурний. А може, воно велося так завжди? Тільки й того, що від князів лишилися імена, а від тих, хто підказував,— нічого, ті з'являються й щезають безслідно, а життя тобі запаскуджують.

Ізяслав повнився холодною зневагою до тих, власне, безіменних для історії, зоднаковілих, як його чотири Миколи, в безсилій люті надумав хоч чимось їм сприкритися і до ранку вигадував, як повестися з Ростиславом так, щоб не роздратувати київських гавкунів і водночас зробити по-своєму.

Покликав тисяцького і звелів напинати своє, князівське, біле з золотом, відоме повсюдно шатро на дніпровському острові, що навпроти святого Михайла у Видубичах. Тисяцький слухняно кивнув, хотів, щоправда, щось зауважити, але князь не допустив його до мови.

— Нагадати хочеш, що ставив там хтось баню для Долгорукого? Знаю вже все. Тому й хочу, щоб там стояло моє шатро. Дружину ж поставиш так.

Він довго, в подробицях, які можуть народитися лише в озлобленні, вказував тисяцькому, де розташувати лучників, де поставити кінну дружину, де лишити прохід для суздальців, як закрити той прохід, як ударити по них звідусіль у потрібну хвилю.

Тоді послав на Красний двір воєводу з трьома дружинниками, щоб передати Ростиславові: прибув великий князь Ізяслав і жде його сьогодні опівдні на острові у Видубичах, себто навпроти Красного двору, недалеко і їхати, виходить.

Зроблено було тої ночі ще багато приготувань, які недоречно й соромно назвати потрібними, бо ж призначення мали ганебне і слугувати повинні були дневі ганьби. Сказати слід лиш те, що гнано було зранку киян на берег Дніпра, мовби для розваги великої чи щоб сподобилися вони там князівської ласки й милості, насправді ж, щоб стали співучасниками задуманого боярами та Ізяславом, співучасниками, а отже, й спровиненими.

А Ростислав? Чи знав він, чи здогадувався, чи попереджений був кимось, чи відкрив йому хто вухо для остороги? Сказано вже, що бундючністю своєю відгородився він навіть від тих, хто б хотів прийти до нього з відкритим серцем. Зарозумілість не давала йому слухати, бо впевнений був, що князювання — то голос, вуха ж мають означати послух, покору. Тому будь-яку звістку сприймав згорда, а несприятливу й геть відкидав от себе.

Коли прибули посланці від князя Ізяслава і передали йому припросини великого князя, Ростислав у гордовитості своїй і тут не запідозрив ніякого підступу, а ще певний був своєї сили, бо ж Ізяслав кликав його не самого, а з дружиною.

Розледащені, закислі од спання та неробства суздальці радо злаштувалися, начистили коней і збрую, наладнали зброю, прикрасилися щитами, на яких зображено було суздальського лева, готового до пострибу, і ось так виїхали на берег Дніпра з князем і воєводами попереду, з високим стягом, на якому теж стояв готовий до пострибу лев; невелика дружина, але вся мовби з заліза, туго збита, мов залізний горіх, якого не розгризеш і не вгризеш, а тільки поламаєш зуби.

Суздальців з належною шанобою зустрічали нечисленні дружинники Ізяславові, порозставлені там і там, можна б сказати безладно на перший погляд; але в тому безладді допитливе й досвідчене око вгадало б деяку підступність, може, й смертельну, та тільки не було того досвідченого ока в Ростиславовій дружині, бо військо передовсім дивиться очима свого князя, а князь їхав засліплений пихою, своїм високородством; він викрасовувався в усій пишності, яку дало йому походження і маєтність, здобута для нього батьком в багатолітніх трудах. Оточений був своєю вірною дружиною, але був самотній, бо не мав коло себе жодного чоловіка, не мав жодної розумної голови, не мав уст незрадливо-відвертих, які могли б сказати йому: «Що є розум? Відступ від злого».

На острові видно було два намети. Одне шатро Ізяславове, всіма знане біле шатро з золотими полами; над шатром майорів стяг Ізяславів, архангел Михаїл з мечем, князівський знак, взятий Ізяславом аж від Ярослава Мудрого. Над другим шатром, меншим за Ізяславове, але так само ошатним, видно з усього, князівським також, стяга не було, і Ростислав відразу збагнув, що те шатро для нього, і вже бачив над ним свій стяг: лев, зготовлений до пострибу, добродушний, але могутній.

Коло берега ждав Ростислава невеликий насад з двома гребцями, встелений килимами, з мідними облавками,— справжній князівський човен. Старий дружинник, схилившись у поклоні, передав суздальському князеві припросини князя київського прибути до нього в гостину на острів.

Ростислав легко зіскочив з коня, кинув повіддя стременному, махнув рукою стяговикові й ще двом отрокам, щоб всідалися

в човен разом з ним; сам стрибнув туди перший, тисяцькому своєму сказав, щоб ждали його в належній зготовленості, і так, не сідаючи, викрасовувався перед берегом і перед островом. Поплив до того, кого з доброї волі обрав собі повелителем і новим отцем, скріпивши те урочисте обрання хресним цілуванням на виду Остерського Городка торішньої осені, так само перед своєю дружиною, так само коло річкових вод, тільки й того, що там був вузенький Остер, а тут — повноводий і могутній Дніпро.

На острові Ростислава так само шанобливо зустрінуто й запрошено відразу до Ізяславового шатра, не пустивши, виходить, до шатра, напнутого не для кого ж іншого, як для князя з Суздаля. Ростислав знову мовчки показав стяговикові, щоб без прогайки підняв над шатром стяг з суздальським левом, а сам з двома отроками, для належної поважності, пробрався по досить глибокому й, сказати б, образливому для князівських сап'янових чобіт, саджених перлами й самоцвітами, піску на високий пагорб, де стояло все в білому й золоті шатро великого князя київського.

Передні поли шатра було розсунуто, поставлено там столи, за якими вже сидів, трапезуючи і, виходить, не чекаючи на прибуття Ростиславове, князь Ізяслав з боярами своїми, воєводами, священиками й лестунами.

Від обурення Ростислав не здобувся на слово, він став, обводячи повними гніву очима всіх, хто сидів поряд з Ізяславом, хотів щось сказати дошкульне, хотів привітатися з якоюсь особливою ущипливістю, але нічого не зміг вимовити, стояв мовчки, наливався почервонінням — гордовитості і родовитості його було завдано такого страшного удару оцією зневагою, що він готовий був упасти отут на пісок і вмерти.

Ізяслав тим часом пив з золотого кубка, мовби й не помічаючи Ростислава, він не вийшов йому назустріч, не обійняв, не перепрошував, не кликав до столу. Махнув комусь рукою, недбало тріпнув пальцями, і служки вмить винесли з-за шатра дві дубові клітки й витрусили просто під ноги Ростиславові двох виродків, Льопа і Шльопа, жалюгідних і упосліджених поряд з могутнім, прекрасним, в золоті й коштовностях молодим князем, який гидливо відступився від недоміркiв; але карлики вмить збагнули, який то зручний прихисток для них — ці схожі на стовпи ноги, озуті в червоні князівські чоботи; вони закрутилися довкола ніг, намагаючись вдарити один одного, дістати зі сховку; князь спробував відігнати карликів — де там! Вони були меткі й верткі, в злостивості своїй мали хіба ж такий досвід, а він ще й тут боявся принизити свою високу гідність, тупцявся незграбно й неохоче, хоч і з страшною злістю, і від того був ще жалюгідніший і смішніший.

Перший засміявся Ізяслав, тоді зареготали бояри, пустили смішки ієреї, захихотіли лакизи й лестивці.

— Що, сину мій,— гукнув крізь сміх Ізяслав,— хотів Києва великого, а не даси ладу й такій малості київській?

Аж тоді Ростислав спам'ятався, сягнув рукою до меча. Карлики ж, які, не спускаючи очей один з одного, водночас пильно стежили й за князем, вмить розскочилися врізнобіч, од чого сміх за столами ще побільшився.

Той сміх можна було б урвати хіба що наздогнавши одного та другого карлика та порозполовинюючи ударами меча, але й на це Ростислав якось не здобувся, засліплений образою.

— Негоже чиниш, князю! — гордовито кинув Ростислав Ізяславові.

— А ти, брате мій і сину, хіба гоже вівся тут? — поспитав з умисною покірливістю Ізяслав.— Хіба ж то не ти прийшов до мене з обидою на отця свого, що не дає тобі волості й зобижає в тобі наш рід високий? І хіба не ти цілував мені хрест? І хіба не прийняв я тебе, як достойного брата свого, хіба не повірив тобі, хіба не дав тобі того, що й отець рідний не дав? А ще звелів я тобі землю Руську стерегти, поки сам пішов на стрия свого, а на твого отця, щоб нас бог розсудив. Ти ж молив бога, щоб він отцеві твоєму супроти мене поміг, а сам в'їхав у Київ і сидів тут, і намірявся взяти брата мого, і сина мого, і жону, і дім мій, і стіл золотий київський, і намовляв супроти мене киян і берендеїв, і чорних клобуків, і торків, і християн, і поганих.

— Нікого не намовляв,— сказав понуро Ростислав, хоч і не повинен був мовити, раз поставлено його перед столом, не запрошено розділити трапезу, зневажено до краю.— І не мовив нічого й нікому, лиш слухав. Бо й що сказати нікчемним людям?

І провів рукою широко, охоплюючи всіх, хто був за столом, так що й Ізяслав не стримався, простежив за рукою Ростиславовою, на кого вона вказувала, однак то були все вірні люди: чотири Миколи, Войтишич, ігумен Ананія, Петрило, тисяцький Лазар, отець Іоанн, який витримав злигодні суздальського походу і тепер мовчки покивував головою на кожне слово свого князя.

— Ображаєш не самого мене, а й моїх вірних людей, брате мій і сину,— так само сумирно сказав Ізяслав.— Але не маю ворожнечі в серці моїм, тому й мовлю тобі: іди собі до отця свого, бо з нами жити не можеш. Іди геть! І не повертайся ніколи.

— Сини нерозумного й діти неславного, вони були вигнані з краю,— пробурмотів отець Іоанн.

А Ростислава вмить оточили Ізяславові отроки з оголеними мечами і мовчки показали, щоб вертався до човна. Човен був або ж підмінений, або дощенту обідраний, бо ні килимів, ні мідних облавків, ні червоних весел не побачив Ростислав; не побачив він і суздальського стягу над шатром, а штовхнуто йому в човен стяговика і його двох отроків без нічого, вже й без

зброї, відіпхнуто човна від берега, і ті самі гребці, що перепра-вили суздальців на острів, погнали назад проти течії, тримаю-чись коло самого київського берега, де вже зібрано було безліч люду, який свистом, криком і сміхом проводжав суздальського князя в ганебне, безславне вигнання.

Ще сподівався Ростислав на свою дружину, яка мала б за-хистити його від безчестя. Але поглянув назад і вжахнувся. Дружину його розметано, розстріляно з високих круч прихова-ними лучниками; вже не залізний суздальський горіх красував-ся на березі — металися знетямлені вершники, шукали виходу, втечі, порятунку, а знаходили летючі стріли для себе або для своїх коней, знаходили смерть, рани, понищення.

Князь заплющив очі. Якби вмів, то заплакав би, але не пере-дано йому в спадок цього благословенного дару, що ним відзна-чалося багато князів тогочасних.

Лиш далеко від Києва Ростислава з його людьми випущено було на берег, і чи то там, чи десь далі не знати хто припрова-див йому двох коней, щоб мав він на чому добратися хоч до родича свого Святослава Ольговича в Новгород-Сіверськ, а вже звідти без спочинку, в гнівливому поквапі — до князя Юрія в Суздаль.

Додати ще можна до всього, що коні, невідомо ким припро-ваджені для Ростислава на той берег Дніпра, були Дулібові. Та про це ніхто не знав: ні Дуліб, ні князь Ростислав. Бо й що таке коні?

Киянам же, які свистом і криками гнали вздовж берега суз-дальського князя, було дано обід на торговищах, роздавано срібло й золото, серця старих і малих завойовано й схилено на якийсь час; в об'їданні й обпиванні веселому, здавалося, втону-ли всі згадки про суздальців, і так би воно й було, аби ж то лиш не Долгорукий. Бо того не могли забути навіть ті, хто ніколи не бачив.

І вже наступного дня по Києву поповзли розмови, що тепер Долгорукий неодмінно прийде — недовго й ждати. Він прийде, щоб поєднати землю, так грізно й безглуздо роз'єднану, довер-шити почате дідами й прадідами, довести до кінця, бо ж вийш-ло чомусь так, що люди живуть у тому самому домі, а в думках роз'єднані і далекі один від одного, коли не місцем і не так місцем, як серцем.

Хоча що таке кінець розпочатого і де межа задуманого? Межі в безмежності, якою, власне, і є життя, ми встановлюємо самі. Це залежить од нашої мудрості, простіше: від розуму. До кінця рвуться лише дурні. Бо все невичерпне і кінця мати не може. Долгорукого ждали, щоб жити з ним далі,— ось і все.

Суздальці побиті, підступно роззброєні й заковані в залізо, пограбовані, обдерті, зганьблені ждали князя Юрія, щоб визво-лив він їх з темниць, до яких кинуто всіх, кого не побито було

тоді на дніпровському березі, коли дружина спробувала захистити свого князя від безчестя.

А Дуліб та Іваниця? Люди незалежні, вільні в усьому, поставлені поміж ворожими сторонами самою долею, здавалося, вони могли б по всьому вийти непоміченими з Києва, щоб ніколи більше не повертатися туди, тримаючись віддаля од влади й сутичок, які неминуче супроводжують князювання.

Може, не витримали б вони в забитій дошками хижі, куди поселила їх Ойка, якби перед тим кілька років не звикали один до одного. Бо два чоловіки, кинуті в тісняву, позбавлені волі в такий, хоч і не примусовий, але досить неприємний спосіб, могли б зненавидіти один одного, зогидитися один одному вже через три дні, і кінчилося б тим, що втік би один з них або розбіглися й обидва куди очі ведуть.

З ними того не сталося.

Перше: куди б мали бігти після всього? Тримала їх тут Ойка. Один, себто Іваниця, знав це напевно і не робив таємниці з своєї пристрасті, яка заволодівала ним щодалі дужче й несамовитіше. Дуліб не припускав думки про те, що між ним і цією дикуватою дівчиною щось могло б зайти важливе, але підсвідомо був у такому самому стані, як і його молодший товариш; опріч того, сам себе заспокоював, що сидить у цій нужденній хижі з міркувань високих, бо ж не просто ховається тут, а страждає за спільну з Долгоруким справу. А князь, відомо, намірився об'єднати те, що досі було так грізно й безглуздо роз'єднане: землю, народ, силу.

Перші кілька день вони марно ждали Ойку. Вона приходила вночі, вибирала пору, коли обидва міцно спали, нечутно прослизала в хижу, ставила їм питво й їдво і так само безшелесно зникала, мов дух святий.

Тоді, коли вже й не сподівалися її побачити, прийшла вдень. Була без свого козинячого хутерка, в самій білій сорочці, під якою вільно ходило молоде, буйне її тіло. Знову побачили вони обидва її зрослі чорні брові, сині очі під ними, темне золото ластовиння на носі й на щоках — ніде не зустрінеш такого обличчя. Розкидала з очей цілі оберемки чортів, дивилася мовби й не з-під лоба, а з-під ока, що й зовсім неможливе, але ж маєш!

— Довго тут сидітимемо? — присікався до неї Іваниця, так ніби дівчина завела їх сюди оманою, а не порятувала від лиха.

— Сидиш, то й сиди,— засміялася Ойка.

— Оце! Потребу справити то й то крадькома в кущі повзеш, наче вуж. Хіба то життя?

— А ти не повзай!

— Дуліб змушує. Він старіший і боязкіший.

— Може, обачніший?

— А тобі що? Захищати хочеться лікаря?

— Хіба не помітив: обох захистила.

— Хвалишся? — пробурмотів Іваниця.— Взяв би я тебе, як беруть отаких дівчат!

Вона враз споважніла, одвернулася од Іваниці, промовила з загрозою в голосі:

— Ще не підпустила жодного чоловіка туди, куди вони рвуться щосили. І не підпущу!

— Оце! Захотів би, то й підпустила б!

— Бачиш? — підстрибнула до нього Ойка, видобуваючи не знати й звідки короткого гострого ножа.

Дуліб визнав за ліпше втрутитися, бо ті двоє в своїй сутичці могли зайти задалеко.

— Вдячні тобі, Ойко,— сказав примирливо.— Ти не просто золота дівчина. Ти для нас мовби та божа заступниця в Києві. Київ нам ворожий і чужий, ми прийшли сюди, і ніхто нас не ждав, нікому ми не були потрібні, а от знайшлася добра душа...

Ойка відступилася до дверей, сховала ножа, насуплено позирнула на Іваницю, на Дуліба.

— Я — не добра,— сказала шорстко.— Я — зла.

— Неправда,— заперечив Дуліб.— Навіщо себе обмовляєш? Зробила для нас так багато. Не злякалася найвищої сили в Києві, дала притулок кому? Хто ми для тебе? Не спиш ночей, годуєш нас, мов малих дітей.

— А то курячий харч,— засміялася Ойка.

— Курячий? — в цій дівчині зміни наставали так несподівано, що не встигав навіть дивуватися. Щойно блискала перед очима ножем і вже перескакує до жартів, якими хоче чи то злагіднити свою поведінку щодо Іваниці, чи ще й більше дозолити хлопцеві.— Кажеш — курячий харч, а носиш нам мед і кашу, та не саму пшоняну, а й рисову, мов князям, носиш пиво й м'ясо. Мало в Києві так можуть їсти, як ми отут лежачи.

— Вгадав, лікарю. В Києві голодно стає з кожним днем і ставатиме голодніше, бо все повимерзало взимку, а тепер видувають вітри все, що посіяно в полях. Звідусюди люд біжить до Києва, шукають тут їжі, а хіба воно в Києві росте? На князівській Горі не орють і не сіють, тут тільки жнуть та жеруть. Вас же годувати маю змогу завдяки курям Войтишича воєводи. Бо для нього та для ігумена Ананії відгодовую курей цілорічно, і їдять ті кури, мов ігумени або й митрополит. Даю курям ячмінь варений і пшоно сарацинське [1] навпереміну раз у пиві, раз у молоці. Змішую його в мисочках з медом. Вдень у збаники перед кожною куркою наливаю міцного пива, щоб кури впивалися й нерухоміли, бо коли вештаються забагато, то худнуть. Ще для нерухомості вміщено кожну курку в вузеньку прутяну кліточку. Спереду в курки стоїть мисочка для корму й збаник для питва, а з другого боку вичищаю послід. Повернутися курка не може. Вночі підливаю свіжої води. В курнику

---

[1] Сарацинським (себто арабським) пшоном звано в давнину рис.

цілу ніч горять свічки, щоб птиця не спала й не забувала про корм.

Тепер ось і вас годую, мов курей. Корму маю вдосталь, бо курей для воєводи треба силу-силенну. Щодня в нього на учтах по десять та й по двадцять бояринів та ієреїв. Бувають посли чужі, купці.

— Оце! — хмикнув Іваниця.— То ми для тебе кури! Хоч би вже півні!

— Півнів не тримаємо. Чи раз хоч чули, як тут півень піє? Воєвода не любить, щоб у нього на дворі будь-хто подавав голос. Ні пісень, ні криків.

— І соловейків не чули в Києві. Ото весна! — Іваниця мовив це так, ніби в усьому завинила перед ними Ойка. Та дівчина не збентежилася.

— Коли людям їсти нічого,— різко відповіла вона Іваниці,— то не співають і соловейки!

— Дітей не бачили тут жодного разу також,— зауважив Дуліб.

— І дітей не любить. Поки я була малою, то й мене не випускали перед очі воєводі. Сам дітей не має і не любить. Вони безплідні всі: Войтишич, і Ананія, і сестра ігуменова, яка була жоною воєводиною. Померла кілька літ тому.

— А як виросла, то тебе пускано перед очі? — поспитав Іваниця.

— Бачив те, що показувала? Можу й ще показати! І всім, хто рвався б до мене!

Вона крутнулася, блиснула своїми дивними очима не знати, чи гнівливо, чи лукаво і зникла з хижі, причинивши за собою двері з прибитими ззовні для виду двома дошками навхрест.

— Нащо ти докучаєш дівчині? — сказав осудливо Дуліб.— Зробила для нас так багато, як ніхто в цьому городі. Не повинен дивитися на неї, як просто на будь-яку дівчину.

— Оце! Кожна дівчина — це невідкрита земля. Невідкрита й незавойована. Вона жде, щоб її відкрили і завоювали. То вже так. Хоче цього, але й бореться проти цього. Як би те пояснив, лікарю?

— Бо в жінці, коли хочеш, міститься бог. А бог зітканий всуціль з суперечностей. Як сказано: десниця не відає, що робить шуйця. Так і бог. Повеліває сушею, але й водами також. Запалює вогонь і гасить його вітром. І все те — водночас.

— Не знаю про бога нічого,— зітхнув Іваниця.— Та й що мені до нього? Не бачив його ніколи і не побачу, бо й ніхто не бачив. Жінками ж населена земля. І що є солодшого на світі? Я завжди був добрий до них, і вони так само були добрі до мене. Щастя само приходило до мене, ніколи я не брав його силою.

— А нині?

— Нині взяв би й силою. Готовий на все. Хочеш щирості? Заважаєш ти мені, лікарю. Стримуєш, чи що. Та й сила — яка в мене тепер? Отут — у цій паршивій хижі? Як плазую в бузинові кущі за потребою, то й жити перестає хотітися. Хіба ти чоловік? Сидимо, ховаємося, ждемо. А чого?

— Треба виждати, поки помине якийсь несприятливий час,— ось усе, що можу тобі сказати. Аби могли вирватися з Києва, то пришвидшили б свій час, а так здалися на його волю.

— Оце! Час. А що воно таке — час?

Час став їхнім найлютішим ворогом, бо інших ворогів для них обох не існувало, поки ніхто не довідався про їхній сховок. З часом треба було боротися, його треба було згаяти, змарнувати на які-небудь дрібниці й дурниці; Іваниця діставав зі свого мішка ремінну вуздечку, яку прихопив з собою не знати й навіщо, сидів, перебирав її, подзенькував вудилами, мугикав собі щось під ніс. Дуліб розкладав пергаменти, перечитував понаписуване, намагався думати, але переконувався, що неспроможен до цього чи то через безглузду безвихідь, у яку потрапив, чи то через оте Іваницине перебирання вуздечки, яке лежало цілковито поза межами здорового глузду.

— Нащо ти взяв оту вуздечку? — питав його Дуліб.

— Оце! Кожен бере, що може.

— Маєш вдоволення, перебираючи ремінці та бляшки?

— А що маю робити?

— Ну... Я не знаю... Але міг би...

— То буду лежати. Ось відвернуся до стіни й лежатиму. Хочеш, щоб одвернувся од тебе? То й відвернуся.

Він справді ліг, одвернувся до стіни й затих.

— Іванице! — покликав через деякий час Дуліб.

— Ну?

— Образився?

— Оце! Коли тебе обдурено, то весь світ немилий.

— Ти й досі про оте наше суздальське сидіння?

— Може, й про те, а може, й про се. Знов сидимо. А за віщо? За когось і для когось?

— Там ми просто зготовлялися до важливої справи. Тут терпимо вже задля справи, яку спробували робити. Намовляли ми люд проти князя Ізяслава, виходить, отож Ізяслав міг нас закувати в залізо, а то й убити.

— Оце! Колись я був просто Іваниця і не мав клопоту ніякого. Тепер став тим, кого можуть убити. Хочуть убити. Шукають для цього, ловлять. А за віщо? В ім'я задуманого князем Долгоруким? З одного боку князь, з другого боку ще один князь. Іваниця між ними. Один князь може вбити Іваницю в ім'я другого князя. Та не в ім'я самого Іваниці, виходить. Чи був хто серед людей, хто просто захищав своє власне ім'я, Дулібе? І щоб убивали його за те, що він є — він, а не чийсь прислужник, посланець, вивідник, речник?

— Як на це подивитися. Коли ти переймешся думами князя Юрія, скажімо, тоді ти...

— Я не хочу перейматися чужими думами! Своїми хочу!

— Тоді треба їх мати. І такі, щоб підносили вони тебе над багатьма, щоб люди запалилися твоїми думами, пішли за тобою.

— А коли сам?

— Сам чоловік не може. Безсилий. І коли зникає, то безслідно.

— Зате мертвим судилася вічність. Так кажуть святі отці?

— Мертвим судилася вічність, але живим ще більше судилася вічність,— ось про що треба думати й дбати, Іванице.

Іваниця замовк, лежав тихо, може, заснув.

Ночі в них переплуталися з днями. В хижі панувала пітьма, вночі вона густішала, вдень трохи роз'яснювалася — ото й усього. А чи роз'яснювалося в їхніх душах? Ще чули іноді ночами, як похмуро кричить десь неподалік сич, віщуючи комусь скору загибель. Але кому? Знову нечутно й непостережно з'являлася Ойка ночами, про її відвідини здогадувалися вони лише вранці, коли бачили їжу, воду в дерев'яних цебриках — і для миття, і для пиття, хоч досхочу мали пива й меду.

Іваниця з того дня, як востаннє бачили вони Ойку, лежав, одвернувшись до стіни обличчям, так їв, так спав, коли ж не спав, то мовчав уперто й затято.

— Помився б ти,— порадив йому Дуліб.— Ойка тягає нам воду цілими цебрами.

— Навіщо?

— Ну, людині приємно бути чистою.

— Хто це знає?

— Кажу тобі — отож знаю. Хіба забув: я лікар.

— А в Суздалі і сам не мився, коли сиділи в порубі.

— Там не давали. Що б то й за поруб, коли б ми з тобою викупувалися та вихлюпостувалися? А отут Ойка старається. Воду носить. Хоч для неї мав би митися.

— Оце! Дівки люблять, щоб од чоловіка пахло чимось.

— Не свинею ж.

— Не свинею — то кнурякою!

Дуліб промовчав. Міг зрозуміти якоюсь мірою озлоблення Іваницине і навіть не подумав якось про те, що Іваниця досить невдало вибрав місце для проголошення своєї самостійності, хоч досі горнувся до свого старшого товариша, ішов усюди за ним, бо полишений в самотині, здавалося, не знав би, як ступити, що сказати, кому вклонитися. Йому потрібен був поводир, як сліпому Ойчиному батькові, інакше цей добродушний хлопець не вмів жити. Тепер же заволоділо ним озлоблення і, треба визнати, що ні час, ані місце до того не надаються аж ніяк. Та чи й може надаватися до цього будь-яке місце на світі? Втікаєш

од зла, воно наздоганяє скрізь. Утікати й не слід. Ліпше боротися. Коли вмієш і можеш.

Схилившись над пергаментом, Дуліб писав: «Воля — це право до різноманіття. Вона мовби рідна сестра запамороченню голови. Водночас людина змушена вибирати, обмежуючи тим самим свою волю. Князі вибирають своїх підданих, піддані — князів. Князів вибирати — однаково що богів. Колись у нашій землі було багато богів. Вони відзначалися лагідною байдужістю, перед ними не доводилося гнути колін, вони вдовольнялися простою шанобою, не знали почуття заздрощів і мстивості, як нинішній християнський бог. Тоді ти міг вибирати собі бога, перебирати всіх, поки натрапиш на того, який тобі до вподоби, і це багатобожжя більше відповідало різноманітності уподобань і нахилів людини. Бо вибирав тоді не просто бога, який подобається, а який потрібний саме тої хвилі. Тепер бог один, отож і князь один. Хто хоче подобатися власному князеві, не може служити іншим. Тоді хто ж вільний, а хто раб? Ліпше називатися рабом і бути вільним у виборі, ніж називатися вільним, а по суті бути рабом, не маючи нічого, поза одним, назавжди даним тобі повелителем. Свобода загрожена щоразу, коли хтось хоче привласнити лише собі всі правди й слушності. Тому ліпше гинути з багатьма лагідними богами, аніж квітнути під владою тирана».

Він писав довго, тоді відірвався від писання, поглянув на Іваницю. Той лежав собі обличчям до стіни. Не ворушився, спав чи думав, чи злостився просто, змішавши вже давно злість з нудьгою.

Дуліб записав ще:

«Між правом і примхою, між обумовленістю й випадком слід шукати початків віри. Початки віри завжди непростежувані, але тільки вони правдиві й гідні подиву».

Слово «подив» насторожило лікаря. Він перечитав написане, і йому зненацька відкрилося, що думав зовсім про інше. Намагався виправдатися не знати й перед ким і не знати в чому. Ховав між рядками і між словами щось нове для себе, тривожне, може, й гріховне. Тому взяв ніж і рішуче зішкріб усе написане. А тоді похапцем, так наче хотів приховати щонайменші сліди, написав: «Війни не провадяться заради жалю».

І знову шкріб пергамент, довго сидів, рука писала сама, коли ж вдивився в той химерний палімпсест, то вжахнувся. Там стояло поверх усіх отих слідів недавно написаного й зітертого: «З уст закам'янілих зворушена суть вийде, бо ж знайомих ніг поріг діждався». А за ним: «Вона рідна сестра запамороченню голови».

Дуліб підвівся, трохи постояв, лякаючись глянути бодай на те, що понаписував. Вже темніло, незабаром ні читати, ні писати не буде змоги, та й годі вже йому писати, коли це межує з божевіллям. Він знову присів над хартіями, перевертав їх так

І сяк. Це можна було б назвати й не просто шаленством, а шаленством безладним, чи що. Поруч (а може, поверх): «Що ж можна вдіяти, маючи лиш одного бога?» — прочитувалося: — «Я твій дух люблю»,— а до слів: «Тоді хто ж вільний, а хто раб?» — дописано якесь безглуздя: — «Розквітлу знаду, як цей вияв вицілувати».

І з усіх отих безглуздо-легковажних палімпсестів висвічувалися лукавою синявою очі, які Дуліб побачив ніби щойно, в які зазирнув і не злякався дівчини, розбудженої під укривалом сну, дівчини, яка, здавалося, й не відала сну та ще й позбавила його інших.

І його теж?

Це було вельми загрозливо. Що міг він мати спільного з Ойкою? Думав лиш про Марію, в найтяжчі хвилини самотності повертався спогадами до тих далеких тепер і мовби й несправжніх літ щастя, отого лякливо-солодкого їхнього ховання від цілого світу, їхніх незабутніх ночей, безжально розділюваних благопристойністю днів, які, зрештою, поклали край ночам, знищили їх назавжди й навіки.

Досі в нього була Марія, одна, єдина... Але ж сам написав: «Що ж можна вдіяти, маючи лиш одного бога?» Ні, то не про Марію, то про князів, про марноту київського Ізяслава і його бояр, про те, що за лісами підіймається новий чоловік, до якого мають линути погляди й серця, бо він прагне об'єднати все роз'єднане грізно й протиприродно.

Ойка стала поряд з ними, а не між ними, не йшлося тут про неї як про дівчину. Коли б Ойка не прийшла тої ночі до Стварникового дому, коли б не сказала: «До тебе прийшла»,— Дулібове серце, може, й не збентежилося б. Та й тепер не мусило бентежитися.

Бо коли й не Марія, то Іваниця. І як сказати, хто перший — Марія чи Іваниця? Марія була давно і вже не буде її ніколи. Боги теж умирають, як люди, інакше люди в них ніколи б не вірили. На місце померлих неминуче приходять нові. Ну, так. А Іваниця? А відданість справі князя Юрія? А твої літа? Він вмовляв себе так, ніби між ним і Ойкою справді щось зайшло, щось почалося невідворотне. Хотів зіпхнути збентеження в холодні краї розуму, нещадно розправитися там з ними, обсміяти, порозкидати, щоб не зосталося й сліду.

Вже стемніло в хижі й надворі, здається, той день мав бути неділею, над Києвом розлунювалися повільні недільні дзвони, десь у золотому смутку церков молилася чистота людська. За кого? А може, й не чистота, а просто — покора?

— Іванице, спиш? — спитав товариша, про якого хотілося думати прихильно й співчутливо. Іваниця мовчав — чи то спав, чи просто ображався.

Шаленство не давало спокою Дулібові, воно штовхало його до нових безглуздь; мало було отих зіпсованих пергаментів, ви-

магалися нові пожертви на шкоду здоровому глузду, і він не мав сили боротися, не міг далі сидіти в цій темній, смердючій, убогій хижі; нехтуючи обережністю, не ждучи настання ночі, вийшов за двері.

Теплі сутінки огорнули його ласкавою тихістю, паморочилася злегка голова. Надворі був вітер, палючий, безжальний, гострий, віяв неначе з пекла. Вітер нещастя, вітер голоду. Ось тут поряд лежав у голодній безнадії Київ, десь вмирали за шматок хліба люди, виснажені лихою зимою, затоплювані несамовитими водами Дніпра й Десни, обдерті дощенту боярами й воєводами. А тим часом у Войтишича напхом напхано клітки жирними, годованими, мов князі, курми; а ще далі, за курниками, лежать і відгодовуються, мов на заріз, двоє дужих чоловіків, які мали б не сидіти, а діяти, чимось зарадити тому, що твориться в цій землі, в цьому городі, під цим безжальним небом.

Дулібові так хотілося покартати себе, що забув про обережність, не злякався, коли несподівано з'явилася коло нього нечутна постать, виникла нізвідки, безшелесна, мов привид, та й хто б міг остерігатися такої зграбної білої постаті, в кожному вигині якої вчувалася приваба й принада!

То була Ойка. В кожній руці мала по начинню, виповненому, видно, до країв, бо несла обережно, звиваючись тілом під своєю просторою білою сорочкою; в таку пору, здається, ще не приходила ніколи; а може, в ньому все сплуталося, він не розрізняв уже давно днів, ночей, ранків, вечорів. Сон і ява змішалися для нього в якусь суцільну дрімотливість, з якої сьогодні виразно й болісно зродилося зненацька оте, що вигнало його геть за двері.

— Дай поможу тобі,— сказав тихо Дуліб і в темряві наосліп помандрував до її руки, і вперше пережив удар першого доторку до її тіла. Ойка не випустила свого начиння, і вийшло так, що Дуліб просто тримав її за руку, та й годі; безглузде становище, яке стало ще безглуздішим, коли дівчина вдала, ніби не впізнала його і навіть злякалася.

— Ой! Хто тут? — стишено вигукнула вона, проте не пробуючи ні втекти, ні відтрутити Дулібову руку, ні, ясна річ, передати йому те, що несла.

— Я,— сказав він розгублено.

— Хто? Не знаю.

— Дуліб.

— Це ти? — вона ще вдавала, ніби не вірить, їй кортіло вести цю гру безконечно, але не могли ж вони отак стояти: вона, тримаючи в обох руках тягар, а він, просто доторкуючись до шорсткуватої шкіри її зап'ястка.

— Дай поможу тобі,— попросив він.

— А що тут помагати! Знесу сама до хижі. А ти чом вийшов? Побачать!

— Хто ж тут побачить? Хіба твій сліпий батько?

— Батько й так знає.

— Міг би прийти провідати нас, коли так.

— Не прийде, бо вірний Войтишичу. Про вас мовчить задля мене. Так би виказав одразу. Батько не хоче знати нікого на світі, крім свого воєводи.

— А тебе?

— І мене.

Вона крутнулася, вирвала руку, прошмигнула до хижі, поставила те, що принесла, відразу вийшла.

— Тепер ховайся,— звеліла суворо.

— Коли ти ще прийдеш?

— Коли треба.

Він одважився на вихватку, яка личила хіба що Іваниці.

— Скажеш, то ждатиму тебе,— сказав не так з обіцянкою, як з благанням у голосі.

— Жди!

Вона війнула сорочкою і зникла.

Дуліб насилу зборов у собі бажання кинутися слідом за Ойкою. «За очима моїми пішло моє серце». Довгий час вважав себе безвадним, тепер ставав безвладний. Доторк до Ойчиної руки, що його дівчина, може, й не зауважила, сповнив Дуліба такою розбентеженістю, що він по-справжньому злякався власної несамовитості. Щоб не піддатися спокусі справді кинутися за Ойкою, Дуліб повернувся до хижі, стиха обмацав принесене Ойкою, бо мало б воно ще зберігати на собі доторки її рук, тоді стиха покликав:

— Іванице!

Хотів упевнитися, що той спить, що ніхто на білому світі не був свідком того, що відбулося за дверима, отої першої зустрічі на самоті, першого дотику, перших слів, власне, ніяких, але однаково сповнених якогось аж надто високого значення.

— Спиш, Іванице?

Іваниця не відгукувався, лежав тихо, неначе вмер.

Та він спав завжди тихо, по-дитячому, ввi сні людина завжди виказує себе найбільше, добрі й щедрі душею сплять тихо, дбаючи про інших навіть у забутті, зате самолюби, нахаби, забіяки хропуть по-звірячому, харчать, мало не хрюкають, полохливі скрикують крізь сон, схильні до страждань стогнуть і плачуть, безтурботні ж просто сопуть і посвистують, примудряючись іноді робити це і в напівсні, так що й самі чують, як воно посвистується й посопується в них тоді, як змагає сон.

Дуліб вмостився на своє ложе, знаючи, що до ранку не засне, але мав намір не думати ні про себе, ні про Ойку, хотів думати про щось значне, про високе, про справи державні; якби мав свічку, то записав би в пергаменти поверх отого безглуздя, що його допустився вдень, справді кілька важливих міркувань і спостережень, хоча й не мав певності у їхній важливості й першорядності. Можна записати, щоб згодом прочитав хтось

про те, як збудовано велику споруду, як вмерло від голоду чи хвороб стільки та стільки людей, як убито було в одній битві сто воїнів, а в другій тисячу, як посаджено безневинними в поруби юнаків і старих, як... Написане зостається, в цьому його перевага над скороминущістю життя, та все ж ніщо й ніколи не замінить справжнього життя; і відчує жах голоду лиш той, хто вмирав голодною смертю, а доблесть битви знана тільки тому, хто, вражений списом або стрілою, упав, засміявся і вмер.

Тоді хто ж наважиться надати перевагу якимсь там розмірковуванням перед сповненим таємничої сили доторком до дівочої руки, першим дотиком, першим відчуттям того справді великого, задля якого й приходить людина на світ?

Тепер Дуліб жив розполовинено. Він перестав спати, бо щоразу хотів зустріти Ойку і доторкнутися до її руки; дівчина ж з'являлася то звечора, то пізно вночі, то вдосвіта; вона, мабуть, не знала, що то є сон, і хотіла позбавити сну й Дуліба, помітивши його схвильованість, яка могла б вважатися й запізнілою, коли взяти до уваги оті зимові Ойчині відвідини в Стварниковім домі.

Окрім того, лікар боявся за Іваницю. Засліплений своїм несподіваним почуттям, він дбав лише про те, щоб Іваниця ні про що не довідався передчасно, так ніби тим міг зарадити хлопцеві, порятувати його від неминучості, якої так чи інакше не можна було уникнути.

Щоразу перед тим, як вислизнути з хижі, і після повернення Дуліб повторював своє: «Спиш, Іванице?», і щоразу відповіддю йому була мовчанка. Іваниця лежав обличчям до стіни, нерухомий, мовчазний, мовби мертвий.

Обережність лишилася тільки для Іваниці. Поза тим, для Дуліба і Ойки все було байдуже. Знали свої дивні зустрічі в темряві, сліпі доторки, слова без значення, але й того було їм задосить. Виникали щоразу в них суперечки, бо Дуліб хотів помогти дівчині, а вона відмовлялася, або ж просив він, щоб менше носила вона їм, на що вона теж не пристава́ла. Пробував випитати в неї трохи більше про те, що діялося з нею досі, вона відбувалася одним-двома словами, коли ж хотів довідатися, що в Києві, кидала коротко: «Голод!» Міг витлумачувати те слово будь-як: немає хліба, немає волі, немає мудрості, немає честі, немає любові. За всім — голод, голод, голод.

Раз згадав її біле козяче хутро. Було чимось невіддільним од неї, дивувався, що скинула. Адже торік носила його навіть улітку.

— Восени тут був, а не влітку,— поправила вона його.

— Але ж було ще тепло.

— Вдень, а не вночі.

— Придбати б хотів тобі нове хутро. Багате й пишне.

— Нащо воно мені? Козиняче ношу для батька. Воно зберігає свій запах, батько чує мене віддаля.

— Я подарую тобі хутро з запахом волі, пронизливим і гострим, лісове роздолля вчуватиметься в ньому і невситима жадоба до волі.

Він поцілував їй руку, і Ойка не відсмикнула її, не втекла, стояла тиха й принишкла. Та згодом у ній все ж перемогла дикуватість, дівчина вивернулася з-під руки в Дуліба і зникла.

— Спиш, Іванице? — кинув він у темряву своє звичне, хоч голос мав не такий, як завжди, голос зраджував його, так що Іваниця навіть крізь сон мав би відчути й стривожитися, хоч і запізно.

Вітер надворі не вщухав, то посилюючись, то влягаючись трохи. Ойка вибирала години, коли вітер лютував з особливо нещадимою силою; вона й сама була мовби зіткана з вітру, виникала непростежено, неначе прилітала, хапливо ставила своє начиння і вже летіла назад, і не було надії затримати її. Дулібові спіткання з дівчиною видавалися йому щодалі коротшими, була в них теж летючість, од якої в серці тривав безмежний біль і нетерпіння.

— Ти так швидко зникаєш,— поскаржився їй Дуліб.— Чи не подумала, як мені боляче?

Вона стиха засміялася в темряві, не наближаючись до нього. І відразу втекла, так ніби не хотіла визнавати ні страждань, ні співчуття. Нестримна чи невтримна — так і не міг ніяк визначити.

Але якось прибігла десь уже на зламі ночі. Надворі шаленіла буря, сорочка лопотіла на Ойці, мов вітрило, волосся дівчині розліталося так, що не знала вона, за що перше хапатися: чи збирати волосся, чи гамувати на собі сорочку; тут можна було злоститися й сміятися водночас, зраділо віддатися на волю вітрові або ж плакати від безсилля. Вона ж обрала інше, їй захотілося заплутати в бурю ще й Дуліба. Ойка наблизилася до нього на відстань досить небезпечну, але трималася лише стільки, щоб устигнути вимовити: «Іди за мною». Чи й справді вимовила, чи йому вчулося в шумі й завиванні бурі, але Ойка відскочила, і він пішов за нею, змагаючись з вітром і власною невпевненістю. Вітер відштовхував його, відкидав назад, вагання розшматовували його, він готовий був стати, вернутися, але саме тоді почув знову: «Іди за мною!» Почув чи вчулося?! І знову ішов, біг, пролазив крізь якісь кущі, забирався в гущавиння, де вже вітер здавався тихішим, десь летів тепер угорі, в темряві, шаленів там, гримів, реготав, і в його багатоголоссі Дулібові вчувалося знову й знову: «Іди за мною! Іди за мною!»

Він наздогнав Ойку в непролазних хащах, темних і пронизливо пахучих: чи то бузок, чи бузина, чи пагілля молодих кленів,— хто там міг розібрати. Далі йти було нікуди, бачили вони обоє, але вона ще повторила, не маючи сили зупинитися: «Іди за мною!»; коли ж і не вимовила тих слів, то він однаково їх почув, задиханий, узяв її за руку, сказав зовсім безглуздо:

— Не думав я...

Вона мовчала.

— Що тепер? — знову спитав він.

— Що? — спитала й вона.

— Вивела мене, виманила, а що тепер?

Вона мовчала, тільки здригалася всім тілом, а може — то вітер?

— Як же Іваниця? — спитав він безпорадно, маючи на увазі не Іваницю, а себе самого, і дівчина, щоб порятувати його від безпорадності, пішла йому на поміч.

— А що мені до нього? — сказала вона зухвало.

— Марив тобою до Суздаля, і там, і звідти, й тут... Це в нього таке вперше...

— І в мене вперше... Чоловіки рвалися до мене, а я нікого не хотіла. Всі осоружні...

Він поцілував її розпачливо і задихнувся од того поцілунку, так ніби то було вперше в його житті.

Вона все ж таки спромоглася знову вирватися від нього, відскочила, десь зникла; він вирушив на її пошуки, обоє опинилися під якимись деревами, на маленькій, завбільшки з долоньку, галявині. Дуліб вважав, що між ними сталося найголовніше, що вже Ойка не втікатиме від нього, він простягнув руки і, здалося, мав уже дівчину в обіймах, але вона вив'юнилася, відбігла, відстрибнула; вона рвалася до волі, не наважувалася розпрощатися з незалежністю; між ними виникла запекла змаганина, боротьба, майже зненависть; коли ж чоловік нарешті переміг, то відповіддю йому було гірке ридання і безмежний розпач.

...І був вечір, і був ранок — день перший.

Барви нового дня і далекий крик якогось птаха відірвали їх одне від одного, вони розійшлися мовчки, але в тій мовчанці було так багато слів, що несила їх сказати за ціле життя.

Було б жорстоко впевнюватися ще й тепер у тому, що Іваниця спить. Дуліб прокрався до хижі, зготовляючись відразу влягтися на своєму місці без звичного «Спиш, Іванице?», але якийсь дивний звук змусив його насторожитися, роззирнутися довкола в напівтьмі; коли ж око призвичаїлося, то лікар відразу зауважив, що Іваниця, хоч і повернутий обличчям до стіни за звичкою, все ж якось мовби лежить не так, як досі бувало, щось тут було інакше, хоч і важко було відразу визначити; і отой дивний звук, який нагадував плюскотіння дощу знадвору, теж ішов ніби звідти, де лежав Іваниця. До краю стривожений, Дуліб тихо підійшов до свого молодого товариша і тепер уже виразно побачив, що в того здригаються плечі.

— Іванице, що з тобою? Ти спиш?

Відповіді не було, а плечі так само здригалися, а до плюскотіння дощу додалося ледь чутне скімлення, але відразу й урвалося.

Дуліб поклав руку Іваниці на плечі, схилившись зовсім низько, зазирнув у обличчя. Хлопець плакав. Не розплющуючи очей, відвернувшись од усього світу, заливався слізьми й здригався всім тілом болісно й гірко.

— Ну чого ти, Іванице? — Дуліб відчував, що не має чим утішити хлопця, але не міг стриматися від пустих в такому випадку слів.— Чуєш, Іванице?

Іваниця несподівано відкинув Дулібову руку, рвучко сів, тернув очі, кинув з ненавистю й злобою:

— Що буде? Що тепер буде? Чим потішиш мене? Думав, я не чув? Всі ночі не спав і все знаю. І сьогодні — знаю...

— Тут ніхто не винен,— пробурмотів розгублено Дуліб.— Це відбувається поза нашою волею. Знаєш і сам...

— А хіба від того легше? Рабом твоїм звуть мене і князі, й бояри, тепер вийшло — у всьому раб.

— Ти мій товариш, Іванице. Єдиний і найдорожчий.

— А в любові товариша немає.

— В нас з тобою є велика справа спільна.

— У тебе є, а в мене — нічого.

— Діждемося князя Юрія, і обидва будемо однаково щасливі.

— Оце! Однаково!

Дуліб хотів обняти його для заспокоєння, але збагнув, що було б святотатством: тими самими руками, якими обіймав Ойку, пробувати втішити товариша.

— Ти ж твердий чоловік, Іванице,— сказав йому майже суворо.— Не маю тебе чим втішити. Але життя довге, і треба жити. Чуєш мене? Ми ще вийдемо з цієї убогої хижі, не вік же нам тут сидіти!

День той видався обом неначе вік. Дуліб мовчав, відчуваючи себе винним перед Іваницею, хоч яка може бути провина в любові? Іваниця ж мовчав, як і багато днів перед тим, бо тепер не мав підстав порушувати свій звичай, а чи примху свою, викликану попервах образою на Ойку та Дуліба, а вже після сьогоднішньої ночі, може, й ворожнечею. Не завжди легко встановити, коли між двома, буває, і найвірнішими друзями пролягає тінь недовір'я, заздрощів чи неприязні. Тут це давалося простежити з точністю до години. Дуліб відчував цілковите безсилля відновити давні їхні взаємини з Іваницею і через те ще глибше занурювався в мовчанку, сидів безрадно, не маючи сили навіть розкласти свої пергаменти (бо й що б міг туди вписати, окрім сум'яття душевного?). Іваниця ж за звичаєм лежав обличчям до стіни, не приторкуючись цілий день до їжі.

Ойка не прийшла ні вдень, ні вночі. Дуліб посилав мовчазні, вкрай суперечливі благання в простір: «Прийди! Ні, не приходь! Прийди! Не приходь!» Мукою було очікування дівчини, але ще більшою мукою, знав напевне, була б тепер зустріч з нею, коли

ти бачиш, що за кожним порухом твоїм мовчки стежить Іваниця.

Дівчина мовби відчула все, що діється в тісній хижі, і не прийшла. В тому була полегкість для Дуліба, але вже на ранок наступного дня він збагнув, що невідомість, непевність — набагато болісніша й нестерпніша. Мов хлопчисько, він страждав од похмурих припущень, малював собі розмаїті жахи й нещастя, які могли б спіткати Ойку, карався власною безсилістю й відірваністю від того заплутаного, жорстокого світу, в якому десь мала самотою жити дівчина, змагаючись з насильством, підозрами, ненавистю. Чи були і чи будуть ще коли-небудь часи такої ненависті між людьми?

Однак сталося таке, чого Дуліб ніяк не міг припустити: Ойка прийшла вдень, прийшла, майже не ховаючись, зраділо вскочила до хижі, стала коло порога, крутнулася завзято, зухвало, розжбурюючи по всіх закутках цілі оберемки чортів з своїх синіх очей, гукнула до обох одразу:

— Лежите, а вже князь ваш іде на Київ!

Іваниця не зворухнувся, Дуліб став, видивився на Ойку.

— Правда? — поспитав.— Звідки довідалася?

— А звідти. Гінця прислали до Ізяслава Давидовичі з Чернігова. Вже Долгорукий у вятичах.

— Чуєш, Іванице? — сказав Дуліб.— Скоро будемо на волі.

— Не знаю,— буркнув Іваниця.

Ойка засміялася.

— Що ж ти знаєш?

— Нічого! І не хочу знати!

Дівчина метнулася по хижі, зазирнула до посуду, в якому приносила їжу, помітила, що там усе неторкане з учорашнього дня.

— Та ви як? Не їли нічого?

— Іваниця не їв,— сказав Дуліб, хоч і сам не пам'ятав, чи брав що-небудь у рот.

— Ото він і озвірів од голоду,— засміялася дівчина.

Велася вільно, так ніби й не було вітряної ночі, не було шепоту «Іди за мною», не було нічого. Забрала посуд, метнула погляд на Дуліба, аж йому потемніло в очах, і він розгублено тернув собі чоло, кинула чи то заохотливо, чи ущипливо:

— Думайте про свого князя!

І зникла, знову ж таки майже не ховаючись, мабуть, упевнена в скорому приході до Києва Долгорукого.

Аж тоді Іваниця заворушився, сів на своєму ложі, покліпав сонно очима, промовив:

— Оце! Наш князь, ваш князь. Князі відбирають волю, князі повертають волю. А навіщо ж тоді народжується чоловік на цей світ, коли воно так ведеться?

— Вибирати князів, то теж добра воля, Іванице,— радо обізвався Дуліб, вірячи, що між ними все повертається,

налагоджується знову.— Не вони нас вибирають: ми їх. Ось де вільна людина, коли хочеш!

— Оце! Вільний! То я сиджу в суздальському порубі, то в цій хижі! Ніхто не знає, чи я ще живу і чи є на світі, чи мене й нема! Та й сам я вже не знаю.

— Світ, Іванице, хоч і великий, та його без тебе так само нема, він не може вважатися повним. Рано чи пізно світ згадає про тебе. Сьогодні — це Ойка, яка приносить тобі їсти, завтра — князь Юрій, який іде з полками також і для того, щоб визволити тебе й ще багатьох таких, як ти.

Долгорукий справді вже йшов на південь. Довго вагався, шукав привід, коли ж прибіг з Києва розшарпаний, не схожий на самого себе Ростислав і не своїм голосом повідав отцеві свою ганьбу, якої зазнав од Ізяслава, Юрій сказав при всій дружині:

— Отож ні мені, ані дітям моїм нема честі в Руській землі.

В своєму потаємному пергаменті записав коротко: «В літо 6657 пішов на Ізяслава».

Він пішов з синами Андрієм, Ростиславом, Борисом і Глібом, покликав з собою князя Івана Берладника з берладниками, взяв обох дочок — Євфимію і Ольгу, бо одна мала їхати до Олега Святославовича в Новгород-Сіверський, друга ж напросилася подивитися Київ. За князівськими дружинами й полками йшли великі товари з припасами, їхали священики, жони, служники, їхав і Силька, прибічний літописець князя Андрія, і, хоч мав би передовсім скупчувати свою увагу на вичинах свого власного князя, не міг промовчати й про Долгорукого; ось так і зберігся запис про те літо, яке слід би назвати було вирішальним у затяжливій сутичці між Ізяславом і його стрием.

Приберігаючи розлогість описів і пишнослів'я для князя Андрія, Силька писав про Долгорукого досить стисло: «Ростислав же прийшов до отця свого в Суздаль, і вдарив перед ним чолом, і сказав: «Чув я сам, що хоче тебе вся Руська земля і чорні клобуки, і мовлять про Ізяслава, що збезчестив їх до краю, і просять тебе йти на нього!» Гюргій зжалився над синовим соромом і, сказавши «то вже в Руській землі нема честі ні мені, ані моїм дітям», скупчив силу свою й, звідомивши половців, вирушив, сподіваючись на бога, в день 24 юня і через вятичів. Прийшовши туди, став Гюргій коло Яришева, і тут до нього на Спасів день приїхав Святослав Ольгович і рече: «Брате, то ворог нам усім Ізяслав, відаєш, що й брата нашого він убив». Гюргій пішов звідти на Стару Біловежу й стояв там місяць, ждучи до себе половців і од Ізяслава покорення, та бачачи, що від Ізяслава нема звістки, пішов звідти до Супоя. На Супої приєдналася до Гюргія сила-силенна диких половців, і він сказав: «Підемо до Переяслава, вже туди має прийти Ізяслав з покоренням». Прийшовши туди, стали коло Кудинова сільця, по

той бік Стрякової гори. Три дні стояв так Гюргій, а на четвертий пішов мимо города, по зорі ісполчився і став між валами... Так стояли полки аж до самого вечора, а вночі насупроти них вийшли полки Ізяслава і брата його Ростислава й стали по сусідству. Уночі Гюргій послав до Ізяслава сказати таке: «Ось, брате, приходив до мене і землю повоював, і старшинство моє порушив, нині ж, брате і сину, заради Руської землі й люду не проливай крові християнської, а дай мені Переяслав, щоб посадовив я сина свого там, а ти сиди князюй у Києві, коли ж не хочеш того сотворити, то розсудить нас бог». Ізяславу те не сподобалося, він не відповів нічого, а виправився з города й став на оболоні, готуючи ще й товар свій на ранок. Гюргій з Святославом Ольговичем і Святославом Всеволодовичем, побачивши, що вже йдуть полки, виступили проти них, минули вал і зупинилися. І дивилися полки один на одного, лиш стрільці перестрілювалися між собою, і так було до вечора. Гюргій вернув свої полки і полки Святослава Ольговича та Святослава Всеволодовича, щоб сховати їх за товаром, та побачили, що за ними посунулися полки Ізяславові. Тоді вони знову повернулися проти них, і поставив Гюргій синів своїх по праву руку, а Святослава Ольговича і синовця його Святослава Всеволодовича — по ліву, і ось тоді й зступилися полки. Саме сходило сонце, як почалася зла битва поміж ними, і перші побігли поршани, а тоді Ізяслав Давидович. Полки Ізяславові та Ростиславові, забачивши таке, прийшли в сум'яття, і багато воїнів їхніх було перебито, багатьох забрано в полон, а сталося те августа в двадцять третій день».

Треба визнати, що звідомлення Сильчине трохи щедріше, ніж оте Юрійове: «В літо 6657 пішов на Ізяслава», де ощадливість вислову доведено до меж, прямо скажемо, загрозливих, так що згодом не розгадаєш не те що подробиць, а й причин, сенсу діяння. І хоч Силька ненабагато щедріший стосовно Долгорукого, та його можна зрозуміти, бо відома йому вже була відраза Юрієва до занадто обтяжливих описів і до свідчень людей сторонніх. Опріч того, в заслугу Сильці слід поставити ще й те, що він наважився, як видно з його письма, відкинути все, чого суворо навчав його ігумен Ананія. А чого, до речі, міг навчити ігумен простого київського хлопця, висмикнутого майже силоміць з питомого його оточення і замкненого навіки в безвиході монастирській? Вірі передовсім і загалом лиш вірі. Священики вважали за свій найперший обов'язок зміцнювати віру, а не заохочувати допитливість, яка йшла в людей ще з часів поганства, вкоріненого так міцно, що й досі подавало воно свій голос то від далеких ятвягів та пруссів, то й із поблизьких пущ та боліт, куди зіпхнуте було могутнім християнським богом.

Зміна віри найперше шкодить історії. Там, де віра не змінюється, історія завжди відзначається більшою достовірністю.

Християнські священики заплутали літописи всіх навернутих ними народів, знищили й спотворили перекази галлів, валлійців, ірландців, саксів, слов'ян, фіннів, навіть ісландців, хоч серед того маленького народу, де пам'ятали навіть імена всіх тих, хто першими переплив холодне море й ступив на непривітну, розклекотану від підземного вогню землю, здавалося б, мали існувати й не легенди, а точні історії, не покаламучені ніякими вигадками і брехнями. Однак слуги нового бога, переслідуючи й нищачи істину, всіляко підтримували всезагальне легковір'я, бо на ньому будувалася їхня власна значимість, через те звичка до легковір'я, лжі стала такою, що не існувало нічого, в що люди не готові були повірити. Ніщо не ображало їхнього жадібного слуху. Розповіді про передрікання, чудеса, видіння, лихі прикмети, жахливі явлення небесні, найдикіші безглуздя передавалися з уст в уста, переписувалися з книги в книгу, мов найбільші скарби людської мудрості. Спраглі істини, люди заміняли її вигадуванням дурниць і брехень, а щоб вигадкам вірилося, то дочіпляно їх до подій справжніх у такий химерний спосіб, що важко було й збагнути, де ж правда, а де лиш гра уяви. Так ігумен Данило, який ходив у Єрусалим в часи князювання Святополка Ізяславовича, розповідаючи про те, як бачив своїми грішними очима самозапалення кадил на могилі Христа, кликав у свідки своїх супутників новгородців і киян Седеслава Іванковича, Гориславa Михайловича та двох Кашкичів і додавав для ще більшої правдивості опис того світла; мовляв, «святе світло горить не так, як вогонь земний, але світиться інакше й вельми гарно, а полум'я його червонувате».

Може, Силька й повірив би в святий вогонь, у дияволів, у кінець світу, у новий всесвітній потоп, та, видно, різонуло його відворотне життя ігумена Ананії, хлопець озлобився душею, а людина в такому стані надає перевагу лише справжньому, хоч яке воно було б неприваблиье, жорстоке, а то й ганебне.

Однак Сильчина рука була занадто стриманою в описі того походу, який, власне, поклав початок здійсненню великої справи, задуманої Долгоруким багато літ тому. Може, він ще не все знав, може, не навчився на той час ставати на місце кожного, про якого оповідає, бо для цього, певно ж, треба мати душу велику, якою Силька, здається, похвалитися не міг.

Виклад подій почати треба з того, що ніхто не повірив, ніби Долгорукий справді йде на Київ. Не повірив і Ізяслав, одержавши звістку від Давидовичів з Чернігова про те, що Юрій уже ввійшов у землі вятичів, якими володіли чернігівські князі. Бо коли Долгорукий не став захищати суздальської землі від київських, смоленських та новгородських полків, що зробити йому було б набагато простіше й легше, аніж вирушати на південь, зазнаючи злигоднів у путі, нестач війська й припасів, коли, отже, він сидів тоді в Суздалі й спокійно приглядався, як Ізяслав з братом і сином плюндрують його землю, то хто ж міг

збагнути його нинішній намір, і чи то справді могло таке бути, щоб полки Долгорукого бралися аж на Київ?

Та ще й не встиг Ізяслав як слід подумати і поплакати прилюдно серед своїх бояр та воєвод, а вже Київ загримів у щонайдальших своїх закутках, на торговищах, у церквах, на вулицях, серед димів Гончарівки й Кожум'як, дзенькоту ковальських молотів, стукоту теслярських сокир, погуків на почайнинських пристанях, по дворах і в хижах; услід князеві і його прислужникам котилося, розлунювалося, несамовитіло страшне, загрозливе, як небесне знамення, як заповідання неминучості, слово: «Долгорукий!»

Ізяслав мерщій спорядив послів до Володимира Давидовича в Чернігів, нагадав тому про хресне цілування, велів їхати до Святослава Ольговича, щоб зготовлявся й той та з усіма доспівав до війська Ізяславового і разом виступав проти Юрія.

Святослав теж ще не вірив у справжність намірів Долгорукого. Він нічого не відповів послам, затримав їх, поставив коло них сторожу, щоб ніхто не довідався, з чим приїхали, сам же мерщій погнав вірних людей назустріч князеві Юрію спитати того: «Чи справді йдеш? І на кого? Чи не на мене, чи не погубиш волості моєї?» Юрій відповів: «Як то не справді? Синовець мій Ізяслав прийшов на мою землю, повоював її, попалив, та ще й сина мого вигнав з Руської землі, і волості йому не дав, і соромом мене покрив. Тепер або ж сором з себе скину й за землю помщуся і честь свою відновлю, або ж голову покладу».

Святослав умів вибирати дужчого; від недовір'я він вмить перейшов до впевненості в силі Юрієвій, раз той з такою безстрашністю й нагальністю кинувся на свого забіяцького синовця, тому прикликав Ізяславових послів і велів передати київському князеві таке: «Поверни мені все, що скажу, з майна брата мого убієнного, тоді лиш з тобою буду». Цим він одступався од свого хресного цілування Ізяславові й ставав на боці Долгорукого, київський князь втрачав одного з своїх досить непевних союзників, але це його ще більше ствердило в переконанні, що Юрій цього разу має наміри дуже грізні.

Тоді Ізяслав мерщій спорядив гінців до свого брата Ростислава в Смоленськ, прикликуючи його на поміч, але тепер уже смоленський князь не міг повірити в справжність походу Долгорукого і звелів переказати Ізяславові, що вирушить лиш тоді, коли суздальці пройдуть Чернігів і вдарять ще далі на південь...

А Святослав тим часом виїхав навстріч Долгорукому, й зустрілися вони коло Яришева, разом обідали, і вірний Вацьо затягав пісню про те, що «хто кого спограє, той того спіймає, а князь спограв, да й ворога спіймав, прив'язав коню до хвоста. А пустив коня по пужарищі. Чорний пужарець ніженьку коле, ніженьку коле, все підбуждає, що сліди кровця все заливає, а чорний ворон все залітає, а з слідів кровцю все випиває...»

— Не проливати кров іду,— сказав Юрій,— бо міг би пролити її ще взимку, зустріти Ізяслава на Волзі, вирізати на пень усю його дружину. Але навіщо? Хай злякається моєї сили і відступиться — ото й усього. Не спалю жодного города по путі, нічого не поруйную, бо вже досить було руйнувань. Можу взяти будь-який город, і самий Київ так само. Поставлю ящики, з яких метатимуть у город бочонки з горючою смолою, важкі бруси, втикані гострим залізом, каменюки. Звелю спорудити з дубових колод вежі й на котках підтягну волами до самих валів городських, а з веж вої суздальські стрибатимуть на голови обложених. Проб'ю брами стіноломами. Ввійду в город, сяду. То й що? А згодом супротивник мій так само обложить у городі мене і почнеться те саме. Треба, щоб у цілій землі був один-єдиний господар і не мав він супротивників, а всі людове щоб були заодно. Половців наймаю навіщо? Бо живуть на нашій землі, вже їх нікуди не подінеш, раз прийшли сюди ці люди. Окрім того, хочу відвернути їх від набігів та грабувань, привчати до нашого способу життя. Не кожен це збагне, а дехто й не захоче ніколи збагнути — та перед сумлінням своїм чистий я.

Товстий Святослав Ольгович мовчки сопів за столом, не знати, чи й вірив словам Долгорукого, чи ще й досі роз'їдали його сумніви; коло нього сиділа й княгиня, так само товста, як і муж її, але тілесність її походження була благородного й високого: княгиня ждала дитяти.

Тож Вацьо, на зморгнення князя Юрія, затягнув, а дружина весело підхопила пісню, яка розм'якшила відразу обросле жиром серце князя Святослава: «Воротаре, воротаре, відтвори воротонька! А хто воріт кличе? Князеві служеньки. Що за дар дасте, що за дар дасте? Мізинне дитятко, мізинне дитя. А в чім те дитятко, а в чім те дитя? У сріблі, в золоті, в ткацькій роботі!»

На ранок княгиня розрішилася донькою, названо було дитя Марією; Святослав затримався на суботу й неділю, а в понеділок вирушив зі своїм полком, наздогнав Юрія і приєднався до нього.

Покликано було й чернігівських князів, але від них прийшов лише Святослав Всеволодович, який тримався свого рідного стрия, а Володимир та Ізяслав Давидовичі стали виказувати Юрієві за те, що не захистив їх, коли Ізяслав палив городи в Задесенні (вони мозби забули, що Долгорукий не став захищати навіть своєї, Суздальської землі від розбійницького нападу Ізяславового, тим самим показавши всім, хто ж справді забіяка в цій землі, а хто князь мирний), пиховито заявили, що не можуть гратися душею, і вже коли цілували хрест Ізяславові, то не відступляться від свого цілування. Видно, Давидовичі, так само, як і всі, не вірили ні в справжність намірів Долгорукого, ні в його вміння вести війну, ні в його перемогу. А коли й закрадалася в них думка про ймовірну звитягу Юрієву, то не

дуже лежало в них до цього серце, бо знали: тоді й Чернігів в'єднається з Києвом в одне, і вже справді не доведеться ні їм, ні дітям їхнім «гратися душею», як уміли чернігівські князі, починаючи ще аж від часів Ярослава Мудрого.

За місяць ждання коло Біловежі сила в Долгорукого зросла неймовірно. Прийшли половці, прийшли берладники, про яких ніхто й не чував досі і не міг уявити, скільки їх насправді і які вони. Ізяслав знову погнав послів до Ростислава в Смоленськ з тривожним закликом: «Брате, вже Гюргій поминув Чернігів, приходь, та разом побачимо, що нам бог дасть».

В Києві було голодно й тривожно. Тепер не стояли по досвітках вози перед брамами великого города, торжища наполовину опустіли, продавалися там хутра, коштовні тканини, вироби з заліза, срібла, золота, щодень намножувалося жебрацтво, крадено й з'їдано коней у дружини і у воєвод, ждали нового хліба, але зерно, посіяне повесні в суху землю, не проросло, його вивіяли й порозносили люті вітри, які гасали над усією землею з самої зими, не втихаючи, не влягаючись, так ніби заповзялися покінчити з усім сущим, передовсім з родом людським.

Слово «Долгорукий» гриміло повсюди, як запорука порятунку, надія на вибавлення, ніякі кари не могли зарадити, тисяцькі були безсилі, у восьминника Петрила, коли ставав він перед князем, очі металися, мов дві повії царгородські, але втішного сказати Ізяславові не міг, хоч і перелічував, скільком заткнуто горлянки, скількох кинуто до порубів, скількох послано туди, звідки не повертаються, чим порушено споконвічні київські правди й звичаї, за якими людину заборонялося карати смертю навіть за найтяжчі провини, обмежуючись щоразу лише вірами.

Ізяслав їздив по Києву, плакав прилюдно, збирав на трапези дружину, боярство, ліпших мужів, велів пускати туди й гольтіпак, щоб розносили вони по всьому городу його слова, скаржився на Долгорукого: «Аби ж він прийшов лише з синами, то яка йому волость до вподоби, ту й узяв би. А він привів на мене диких половців і ворогів моїх Ольговичів, отож і хочу битися!»

І поки плакав та підгодовував своїх наближених та й знов плакав і виказував Юрієві за його дружбу з половцями, сам потаємно послав до бунтівливих половецьких ханів одного з чотирьох Микол, а саме Безвухого, пустивши перед тим чутку про тяжку неміч бояринову й оголосивши розшукування свого прибічного лікаря Дуліба, який, єдиний лиш, міг порятувати вірного боярина.

Про половців мова повинна бути осібна.

Ніхто не знав, звідки прийшли половці, а було те ще при синах Ярослава Мудрого. Вони витіснили печенігів, ще дикіших за них, зайняли їхні степи, не змирилися з руськими князями, як то зробили торки й чорні клобуки, яким київський князь відвів землі понад річкою Рось і пустив аж до Прип'яті, так що з одного боку Київ мовби стерігся городом Торческом, а з

другого — Чорнобилем. Половці не хотіли закорінюватися в землі. Все їхнє життя було суцільною втечею, вони міняли небо і землю, траву і вітер, нітрохи не змінюючись самі. На землю, куди приходили, дивилися, як на свою власність, і для тих, хто там народжувався, ставала вона на час коротший чи довший батьківщиною. Гнали поперед себе безліч рогатої й дрібної худоби, та головна їхня турбота й дбання зосереджені були на конях. Звиклі з дитинства їздити верхи, вони вважали принизливим ходити пішки. Часто сідали на коней боком, по-жіночому, й так сидячи вели мову про справи, роздумували, сперечалися, продавали, купували, пили, їли, спали, схилившись на вузьку шию свого скакуна, і бачили в снах нові землі, нове небо, нові трави, нові вітри. Найщасливішим вважався той, хто гинув у битві, їхнім перемогам раділи навіть звірі й птиці; вовки вибігали з байраків і, задираючи морди до неба, щасливо завивали; орли й жовтоногі птахи радісно кричали на перемогу; половецьким богом була лиш сила, їй вклонялися, їй приносили пожертви, найсолодшою з яких була знову ж таки перемога, бо поразка вкривала ганьбою ціле плем'я і цілий народ; щасливі очі, які не бачили поразки, щасливі вуха, які не чули про неї; жони половецькі при поразці вбивали втікачів, у грудях яких серця дрижали удвічі дужче, ніж у грудях хоробрих, різали старих, задушували новородків, кидали їх під кінські копита і заколювалися самі. Пісень співали про землю, коней, ранкові зорі й смерть воїнів, а більше й ні про що. Звертались в пісні од імені мертвих героїв до вороння й орлів: їж, орле, мою юність, наситься моєю мужністю, твоє крило виросте від того на лікоть, а пазурі — на п'ядень.

Володимир Мономах ціле своє життя бився з половцями, хотів упокорити їх, приборкати, розсіяти; прозвано його грозою половців, бо справді замкнув їх у їхніх стійбищах; боялися самого імені Мономахового, однак по смерті князевій знову піднялися племена, взялися за своє; стугоніла земля від їхніх коней, горіли села й городи від набігів. Мономах замирився з двома колінами половецьких ханів Гіргеня й Осеня, породичався з племенем Осеневим, взявши синові Юрієві в жони дочку його сина Аєпи, тоді як Олег чернігівський своєму синові Святославу взяв онуку Гіргеневу. Згодом, коли хана Аєпу отруїли волзькі булгари, Юрій ходив мститися за свого родича, і то був його єдиний похід, в якому він припустився руйнувань, пожеж і несправедливостей, хоч, кажучи щиро, провина в тому була не Юрієва, а його диких родичів, які супроводжували його в поході.

З тих пір Долгорукий дуже обачливо запрошував половців; коли ж таке ставалося, то неодмінно умовою ставив перед ханами стримувати воїнів своїх від грабувань і насильств.

Та не всі коліна половецькі були прихильні до Юрія. Коліна, що вели свій рід від ханів Ітларя й Китана, підступно вбитих

Мономахом у Переяславі, ставилися вороже до руських князів, підбурювали й інші племена, де були хани Товлій, Ізай, Бокмиш, Осалук, Седвак.

До них і метнувся Микола Безвухий з коштовними дарунками від київських бояр і з намовлянням ударити несподівано на торків та чорних клобуків на Росі, бо ті вагалися тим часом, чи посилати підмогу Ізяславові, чи ждати Долгорукого й перейти на службу до нього, як до князя старшого в роду Мономаховім, а отже — надійнішого. Безвухий шепотів ханам, що князь київський не стане захищати своїх диких поршан, а Долгорукий не встигне прийти на підмогу, отож половецькі воїни можуть порозкошувати там досхочу і взяти здобич, тоді як князі стоятимуть один насупроти одного та похвалятимуться.

Хани вузькооко підморгували, похитували головами, перебирали дарунки, мовчали; вони відразу збагнули, що цей безвухий чоловік не жде від них мови, бо ж однаково нічого не почує, хоч що б йому мовили. Його призначення — говорити, передавати веління, просьби, намовляння. Щоправда, наставляючи долоні, він мовби намагався прислухатися, але волів би чути не слова, а радше дику клекотняву на берегах Росі. І ось тоді, коли ще безвухий боярин сидів у просмерділому степовому станові і ласував кінською печінкою, зібрані докупи з кількох найдикіших племен воїни вдарили на чорних клобуків, налетіли, як вітер, попалили, поруйнували, пограбували і зникли, невловимі, некарані, злочинні, не знати якою злою силою кинуті на мирних людей, які були, власне, їхніми єдинокровними братами.

Не час було шукати винного, до того ж знайшлися підіслані люди, які вчасно шепнули, що винний у тому Долгорукий, який мав би подбати про своїх майбутніх союзників і підданих; коли ж він того не зробив, то й виступати треба не за нього, а супроти нього, і тоді хан чорних клобуків Кунтувдій повів своїх вершників до Ізяслава.

Знову ж таки не було кому з'ясувати чорним клобукам, що біля Долгорукого були зовсім не ті половецькі хани, які нападали на поршан. Сюди прискакували Товлій, Бокмиш і Седвак, а з Долгоруким ішли Білюк, Калотан, Корязь, Темір-Хозей.

Для Ізяслава лишалося після того найважче: кияни. Щоразу було так, що одні випихали його з Києва на здобичливість, а других мав умовляти, щоб підперли вони силою своєю княжу дружину, пішли полком; і вже тут доводилося князеві доземно вклонятися перед простим людом, слухати всі ті прикрі слова, які мали б слухати також бояри та ієреї, але вони виставляли князя наперед себе, мов щит, затулялися ним од голосів народу,— отож і виходило, що князь битий з двох боків, мов туго напнутий барабан; і кожен намагався вдарити дужче, щоб бухнуло голосніше, щоб пролунало дошкульніше.

Світові київський князь видавався зухвалим, здобичливим, удачливим і в справах внутрішніх і в зносинах з чужими землями,

насправді ж давно вже не був таким, став жалюгідним попихачем боярським, але прикривалося те досить уміло зовні. Ізяслав ходив у походи, заливав кров'ю супротивників рови городів і напував нею поля, він розпочинав новий похід, ще й не докінчивши попереднього, і все те діялося мовби в ім'я Києва, для Києва, а тим часом Київ давно вже вимкнув з-під влади Ізяславової, відданий був у руки Войтишича і чотирьох Микол, які вершили свої справи за спиною в князя, а то й просто перед його очима.

Тепер бояри знову виставляли наперед себе Ізяслава, він мав відігнати загрозливого Долгорукого, відстояти київський стіл для себе, а Київ для них; досі це вдавалося, бо якось так виходило, що за Київ воював далеко від города, прямої небезпеки ще не було за князювання Ізяславове; киян або вмовляли йти з дружиною князевою, або й просто змушували силою, як то було в час походу на Суздальщину; киян легко було сколотити, пославши по городу колотників, розставивши вміло на вічі поміж людом боярських гавкунів і крикунів; та все це годилося колись, ще навіть учора, а не сьогодні, коли зловісне слово «Долгорукий» розлунювалося і на князівській Горі, й на Подолі, на пустих торговищах і в храмах, серед непокірливих і поміж найзатурканішими. Жирний люд не здатен до опору. Тільки голодний і битий постійно готовий збунтуватися. Тому треба добре годувати люд, хоч це й дорого обходиться. Але ж Долгорукий вибрав саме рік, коли в Києва живіт був підбитий голодом. І ось тепер київському князеві треба було скликати віче й просити киян іти полком проти суздальського князя, який загрожував уже Переяславу, а отже й Києву.

Вже прибув з Луцька молодший брат Ізяслава Володимир, відісланий туди старшим братом з примхи досить безглуздої; з Володимиром приїхав і високовчений боярин Петро Бориславович, у якого завжди можна було почерпнути коли й не розуму, то бодай хитрої поради.

Петро навів князеві слова Бернара Клервоського, несамовитого абата, який потрясав цілою Європою, виганяючи своїми проповідями зажиріле рицарство в другий хрестовий похід: «Дійте згідно з становищем, яке ви займаєте, згідно з достоїнством, яке вас прикрашає, згідно з тою владою, яку ви отримали».

Ізяслав звелів одчинити княжі житниці, роздавати киянам хліб, варити пиво, розкласти на торговищах вогнища й засмажувати цілих вепрів і биків, щоб забулося про голод, здалося, ніби повернулися часи князя Володимира, який передовсім дбав, аби його кияни були нагодовані й напоєні, а отже, вдоволені й заспокоєні. Петрило пустив поміж люд своїх вивідників і викажчиків, вони металися поміж киян день і другий, але втішного не принесли нічого. Навіть найголодніші, наїдаючись хлібами Ізяславовими, однаково говорили тільки про Долгорукого. Така невдячність людська.

Тоді Ізяслав розіслав по Києву биричів і підвойських скликати люд на велике віче коло Софії. З часів Ярослава Мудрого збиралися тут князь і боярин, ієрей і купець, воїн і смерд. Площа перед собором закроєна була Ярославом так, щоб умістився на ній увесь Київ; водночас передбачено було й те, щоб не змішувалося тут грішне з праведним, чорний люд з мужами ліпшими; мудрий князь передбачив і усталив на всі часи лад і перебіг віча, для чого визначив, хто де має стояти, хто за ким має подавати голос і кому який голос належиться.

Отож великий князь ніколи не мав спускатися на землю, на якій стояв простий і грішний люд — він возносився над киянами, перебуваючи в соборній кам'яній опасані, показуючись, залежно від потреби, більше або менше в прозирці-вітрогоні, так що видно було його не всім, а лиш тим, хто цього сподобився завдяки своєму становищу. По праву руку від нього в опасані ставали князі менші, посли від земель своїх і чужинецьких, митрополит і єпископи. По ліву руку трималися мужі ліпші, тисяцькі, воєводи, бояри. Лишаючись майже непомітними за товстими кам'яними стінами, вони бачили всіх на площі і могли навіть угадувати, хто й що кричить, хто згоден з князівською волею, а хто виявляє непокірливість і крамолу, звідти ж могли подавати знаки своїм людям, вміло розставленим в усіх кінцях площі для належного спрямовування віча.

Перед входом до собору, відгороджуючи князя з його людьми від розклекотаного й сп'янілого від власного крику люду, стояла дружина, так само, залежно від потреби й більшої чи меншої загрозливості становища, піша або кінна, поперед дружини, спускаючись з князівських висот, міг виходити з своїми ієреями митрополит, щоб освятити хрестом заміри киян, але робилося те лиш тоді, коли досягнуто було на площі цілковитої одностайності і саме тої одностайності, яка вимагалася княжою волею і намірами.

Князь Володимир ніколи не питав ради киян, він просто годував і обпоював їх щодень, не даючи ні часу, ні змоги задумуватися, а тим часом робив своє. Видавався, завдяки цьому, щедрим і добрим, кияни хвалили князя — ото й усього.

Ярослав умів притримати пенязь, щоб пустити його на справи не тимчасові, а може, й вічні, він не пішов за своїм отцем у загравании з чорним людом, вважаючи той спосіб занадто марнотратним і непевним, він відродив давній звичай радитися в усьому не з самою лиш дружиною, а й з усім людом. Київ знов загримів вічами, та попервах ніхто нічого не зауважив, здавалося, повертались ті благословенні часи, коли простий люд вершив свою долю сам, лиш посилаючи князя туди та туди, наказуючи йому зробити се та те. Однак з часом помічено було, що на площі коло Софії щоразу відбувається мовби те саме, усталене згори, визначене твердо й неухильно в своєму перебігу, як церковна відправа; незрима воля завжди спрямовувала

загальну думку саме так, як того хотілося комусь, простий киянин міг кричати до цілковитої втрати голосу, міг перериватися від крику, відстоюючи своє, а виходило, ніби кричав за чуже, за князеве, за непотрібне або й вороже собі.

Ярослава чи то поважали, чи просто боялися, щоб виявити йому непослух, та вже з сином його Ізяславом кияни повелися без будь-якої шаноби. Зібралися на своє власне віче на Подільському торговищі, коло Турової божниці, обурені утисками нового князя, а ще тим, що не довірив він людям, не роздав зброї, щоб відбитися від половців. Там же і зродилася зухвала думка про вигнання Ізяслава з Києва, і великий князь уперше в діях цього славного города був витурений за брами, мов чужий заброда.

Коли Ізяслав після бігання по Європі й збирання запомоги від усіх володарів, аж до папи римського Григорія, повернувся до Києва і в крові потопив невдоволення вільнолюбивих киян, він переніс усі торговища з Подолу на князівську Гору, а віча й геть заборонив, вважаючи те завеликою розкішшю.

Та життя брало своє, торговища знову повернулися після смерті Ізяславової на Поділ, бо Київ не вміщався на тісній Горі, кияни знов то самі, то за веленням князівським збиралися на віча, бо часи щодалі ставали тяжчі й лихіші, як для простих людей, так і для князів.

Два дні металися по Києву биричі й підвойські Ізяславові. Тоді настав день віча. Коли князь з усіма, кому належало бути коло нього по праву й по ліву руку, зранку їхав до Софії, виставляв поперед себе дружину і ждав, поки площа наб'ється народом, щоб з'явитися над усіма серед кам'яних вітрогонів опасані, мов бог з хмари, мовити своє слово, виказати свою волю і впевнитися у підтримці всього Києва, підтримці добровільній і охочій.

Ізяслав прибув до Софії, прийняв благословіння від митрополита Климента, повітався з боярством і ліпшими мужами, пустив розчулену сльозу з золотушних очей, схилившися в шанобливому поклоні перед Войтишичем, який з'явився пізніше за всіх, кленучи свої старощі, спеку і безчестя, яким загрожує Києву Долгорукий.

Все готове було для віча, крім... самих киян.

Вони не йшли. З'явилися горлодери й крикуни боярські, стали кожен у визначеному йому місці в різних місцях площі, стовбичили безглуздо й ганебно, а кияни не йшли. Ізяслав перемовлявся словом то з митрополитом, то з Войтишичем, то з ігуменом Ананією, то з чотирма Миколами, урочисто-задумливими для такого високого випадку; ще ніхто не наважувався першим звернути увагу на те, що діється на площі перед Софією, ще ждали, ще сподівалися, а вже сонце викочувалося з-за Дніпра, вже вдарило сліпучо на київські зелені пагорби, вже присвітило воно так, що сліпий міг побачити: вічова площа пуста й неза-

людпепа; на ній лиш стовбичили оті дурні, розставлені завчасно Петрилом, котрі мали загубитися серед люду, сховатися в тісняві, стати непомітними виконавцями вищої волі, збудниками того шалу, в якому нищиться здоровий глузд, забуваються потреби, зате буйно розквітає те, що любе серцю князя і його підручних.

— Хто такі? — вигукнув розізлено Ізяслав, зневажливо наставляючи русяву бороду на розтиканих по площі бовдурів, а що питав не знати кого, то відповів його тисяцький, який мав у всьому вершити князівську волю в цьому городі:

— Петрилові люди, князю.

— Петрило де?

Петрило вичовгав з-позад боярства, шанобливо вклонився великому князеві, очі в нього блищали по-собачому, з них зникла утопленицька перлистість, яку виказував усім, кого вважав нижчим за себе.

— Кияни де? — поспитав його Ізяслав.

— Малися б тут бути, князю.

— Питаю — де? — червоніючи лицем, шиєю і очима, гаркнув Ізяслав.

— Дозволь, князю, прижену сюди всіх.

— Звідки приженеш?

— Прикмети вказують...

— Кияни де, питаю!

— Певно, коло Турової божниці...

Слів «Турова божниця» після сина Ярославового Ізяслава не міг тепер чути жоден князь київський, жоден воєвода, жоден боярин.

— А будь воно прокляте! — стиха закляв Войтишич, зганяючи з широкого свого обличчя байдужу ласкавість, якою прикривався завше, мов скуратом [1] скоморохи.

— Послати дружину та пригнати їх сюди всіх! — загули чотири Миколи, висовуючись один попереД одного на очі князеві.— А хто не впокориться — в Дніпер його!

Ізяслав заблимав своїми хворими очима, не знав, кого слухати, що чинити. В поході незмірно ліпше. Там дружина хоче завше того самого: битися, перемагати, здобувати! Там немає вагань, зникають сумніви, не треба слухати порадників, там ідеш наперед, пробиваєшся, проламуєшся, там все ясно і визначено наперед.

А тут? Кого слухати? І як порятуватися від остаточної зневаги й осмішнення з боку киян, які зібралися десь у підчерев'ї Києва, не захотіли підійматися на Гору, не прийшли до Софії, до голови Києва, а тягли князя донизу, на Поділ, потоплений водою, загорнутий пісками, голодний, обдертий, зубожілий, але незалежний.

---

[1] Скуратами звалися в давнину машкари.

Князь подивився на митрополита. Перевчений Климент на мовчазне запитання Ізяславове пробурмотів слова Іларіона, піднесеного колись Ярославом Мудрим од простого пресвітера до митрополита всеї землі Руської: «Не зливаю розділення і не розділяю єдинства, поєднуються без змішання і розділяються нероздільно».

Чотири Миколи жовтооко поблимували на слова митрополита, якому не могли забути одного з писань, де він картав усіх тих, хто домагається слави й знатності, прикладаючи дом до дому, село до села, набираючи собі бортей і пожен, ізгоїв і сябрів, підневільних хапаючи, вільних поневолюючи.

Тоді князь звернув свій погляд до Петра Бориславовича, який стояв посеред бояр, але вирізнявся поміж ними своєю пещеною чистотою і розумним спокоєм, що ним так і світилися його великі чорні очі.

Петро махнув своєю короткою рукою, мовби показуючи Ізяславові, серед яких дурнів доводиться йому стояти.

— Влада підтримується так само, як і здобувається, князю,— сказав спокійно.— Насильством або добровільністю. Ти не стосував ніякого насильства, коли йшов до Києва, самі ж кияни прикликали тебе з Переяслава, любий ти їхнім серцям, то як можеш вдаватися до засобів, тобі чужих і невластивих? Прислухайся до мудрих слів митрополита Климента.

— Меч — ото й уся мудрість, будь воно прокляте! — пробурмотів Войтишич.— Згадай, князю, як впокорював дружину Ростиславову і показував те всім киянам, зігнаним до Дніпра. Покажи тепер киянам, як вмієш упокорювати і їх самих, будь воно все прокляте на цім та й на тім світі, як мені оце старістю ще колотитися в такому дурному ділі.

По цій мові Войтишич розвів руками, притиснувши лікті до боків, заплющив очі й став так на короткий час, мовби показуючи, що вже нічого більше не жде від такого нерішучого князя.

Ізяслав надто добре знав оте розставлення рук і приплющування очей Войтишичеве, щоб ждати, поки станеться те, що могло статися. Кияни покинули князя, тепер покинуть його бояри, тоді з ким же він буде?

— На коней! — гукнув Ізяслав.— І всі на Поділ!

Все було не так, все поламалося з самого початку, не вийшло так, як то виходило в старого Ярослава, як вийшло ще й на тому вічеві, коли Войтишичеві та Петрилові вдалося розколотити киян криками про вбивство князя Ігоря, а тоді під ті крики й всезагальну розтелесованість докончати вбивство, яке тепер вічною ганьбою повисло на імені Ізяславовім, і він має змивати ту ганьбу новою та новою кров'ю, може, навіть кров'ю свого стрия, рідного брата власного батька.

Аби ж то кияни прийшли до Софії, де застали б вознесеного над ними князя з митрополитом, князями, воєводами, боярами, застали б дружину у всеоружжі, застали б, самі того не відаю-

чи, готовий крик з горлянок підкуплених. Та вони зібралися коло Турової божниці, вони загатили все Подільське торговище, вони виповнили береги Почайни й Дніпра, втягнули в своє вировище всіх прибулих купців, своїх і чужих, заклопотаних і просто роззяв, яких невситима цікавість завжди жене туди, де має щось статися. Торговий люд змішався тут з людом робочим, сьогодні все було забуте, ніхто не дійшов до своєї роботи, ніхто не взявся до свого діла, кожен був тут так, як застала його загальна потреба: коваль з молотом, дроворуб з сокирою, водонос з коромислом, косар з косою; хто мався йти до сіна, був з граблями або вилами, хто зготовлявся запрягати волів, став з налигачем; той, хто хотів продати залізний ланцюг, так і тримав ланцюг у руках; возовник стояв коло нового воза на продаж, а каменолом, який привіз у важкій гапці сірий камінь з самої Прип'яті, хитро позирав на юрмовисько київське, мовляв, підходь бери кому треба. Люд зібрався мирний, але досвідчене око воїна вмить помічало, що всі оті молоти, сокири, вила, коси, ланцюги, пакілля, вірьовки, каміння — все те просте причандалля для життя щоденного може стати найстрашнішою зброєю, бо ж у лік піде не одна сокира й не одна коса, а сотні та тисячі, а до того ще доточиться гнів тисяч людей, кожен з яких запалюється власним вогнем, а не так, як князівська дружина — лиш гнівом свого князя.

Ізяслав мав досвідчене око воїна. Збагнув: кинути дружину в це вировиння — не матиме він ні дружини, ні киян. Все потоне в крові, погине в різанині, не вціліє тут ніщо. Тоді хоч дикий половець, а чи Долгорукий, а чи й мала дитина — приходь і бери Київ голими руками.

Князь думав і вирішив швидко. Боярській волі не суперечив: вдарився з дружиною на Поділ, щоб розметати бунтівливих і непокірних. Отож тепер бояри вже від нього не відступляться, бо сьогодні вдовольнив їх. Тепер треба прихилити також киян, вгамувати це безберегe море пристрастей, недовір'я, підозрілівості й невдячності.

Князь аж заплакав, зупинивши коня перед юрмовищем, яке не розступалося, не виявляло щонайменшого навіть наміру пропустити князя до Турової божниці, де б міг він розставити свою дружину й поблизьких людей в належному порядку, бо ж лад довкола князя відразу породжує лад і спокій також у серцях цілого люду.

— Діти мої! — схлипнув Ізяслав, і те видовисько розплаканого князя попереду закутої в залізо жорстоколицьої дружини попервах здивувало й навіть розсмішило киян, почулися вигуки:

— Ти диви!

— Плаче!

— Князь плаче?

— Та не плаче — реве!

— Рюмсає!

Але Ізяслав знав, чим дійняти простого чоловіка, він ще пустив два струмки з почервонілих очей, знову прохлипав:

— Діти мої!

Це вже не тільки здивувало киян, а й зворушило, гамір і крикнява поволі влягалися, торговище втихомирювалося. Так буває завжди на вічу після того, як кожен намагається перекричати свого сусіда і всіх, хто є довкола, а тоді, знесилившись і збагнувши, що вже й не відає, про що волати далі, лишається з ротом розтуленим, але без мови й без вітру, як кажуть. А тим часом люди, завчасу наставлені князем чи його підручними, кидають у натовп саме те слово, яке запалює людей і веде їх туди або туди, навіть усупереч їхній волі і намірам. Так мало б статися й тут, тільки слово напутнє йшло б уже не від підіслання горлодерів, а від самого великого князя, який з'їхав з недосяжної своєї Гори до милих його серцю киян, розплакався перед ними і вони, на знак вдячності, затихли, щоб почути слово Ізяславове.

— Діти мої! — вигукнув князь.— Іде на мене стрий мій Гюргій з суздальцями, веде з собою половців поганих. Чи ж потерпимо таке? Оже би Гюргій прийшов з самими своїми синами, то котра йому волость люба, ту й узяв би, та оже привів на мене половців і ворогів наших Ольговичів, то хочу битися. А вас, діти мої, кличу з собою. Маю силу, то чом би мав миритися з Гюргієм! Підіть і ви зі мною, любі мої кияни!

Віче не відгукнулося на слова князеві, не викликали вони ні підтримки, ні спротиву, мовчанка залягла над торговищем, тихо було до самого берега дніпровського, здавалося навіть, що чутно хлюпання хвилі і постукування човнів бортами. Тоді десь всередині людського стиску заплакала дитина, і мовби від того плачу зчинився рух в натовпі, визміївся в напрямку до князя й до дружини, видно стало, що хтось пробирається наперед. Ще трохи — і перед князем опинився його прибічний лікар Дуліб, з князівською золотою гривною на шиї — ознакою недоторканості, з зухвалістю в очах і таким упевненим спокоєм, розлитим у всій постаті, що князь аж натягнув повіддя свого коня, так ніби зготовлявся відступати назадгузь од цього чоловіка, якому б давно сидіти в смердючому темному порубі, а не колотити отут люд, прикриваючись князівською золотою гривною.

— Мирись, князю! — сказав Дуліб неначе й неголосно, але так виразно, що почуто його в щонайдальших кінцях торговища.

— Ти хто? — запалюючись гнівом, гукнув Ізяслав.

— Хіба не впізнав? Лікар твій прибічний Дуліб.

— Він од Гюргія, од Довгої Руки! — вже до віча крикнув Ізяслав.

— Мирись, князю, з Юрієм! — твердо повторив Дуліб.

— Він зрадник! — ще гукнув князь.

— Ми не йдемо! — сказав Дуліб.

— Взяти його! — звелів Ізяслав, насилу стримавшись од

спокуси гукнути, як чотири Миколи: «В Дніпро його!», але довкола Дуліба вже стало кількасот велетнів, кожен з яких мав у руках чи то дубець, чи то молот на довгому держаку, чи то й саморобний спис, і вже мовби ціле торговище видихнуло одними грудьми:

— Відступись, князю!

Тоді князь махнув рукою, відвертаючи дружину, і погнав коня від своєї невдачі, від ганьби, а може, й від поразки. Для власної втіхи бурмотів собі в золотистий вус: «Аби дав бог здоров'я, а мста буде».

З братом Володимиром, з синами Мстиславом і Ярополком, з боярами і дружиною Ізяслав ще того дня вийшов з Києва і коло Витачева зустрівся з братом своїм Ростиславом, який приплив на лодьях із Смоленська, ведучи з собою велике військо. За день прибули чернігівські князі й чорні клобуки хана Кунтувдія; Ізяслав досі ще й не мав ніколи під рукою такої сили війська, тому він без вагань переправився через Дніпро й сміливо пішов до Переяслава, до якого вже підступив Юрій.

Послані вперед чорні клобуки відігнали стрілами половців од города, і полки Ізяславові вийшли до Трубежа, на другому березі якого стояли полки Долгорукого.

Дружини стояли на протилежних берегах Трубежа і дивилися одна на одну з деякою сумішшю цікавості й жаху від думки, що муситимуть битися брат з братом. Стріли з хижим посвистом полетіли з одного берега, тоді з другого, та то були тільки стріли, безмовні, бездушні, може, послані просто в білий світ, послані не так ненавистю, як збентеженням і розгубленістю; стріли завжди сліпі, не бачиш, хто їх пускає, це не те, що меч, занесений над головою; від стріли можна сховатися, ухилитися, порятуватися, а занесений меч повинен упасти, і вже там немає відступу, там кінець усьому.

Юрій не хотів битися. Він послав до Ізяслава коротеньку грамотку: «Брате й сине! Не станемо проливати християнської крові». Ізяслав затримав посла, не відповів — вивів з Переяслава на берег Трубежа всі залишки своїх полків, щоб ще більше нажахати суздальців і їхнього нерішучого князя.

Бо Долгорукого завжди пам'ятали нерішучим і несхильним до кривавих битв. Один раз лиш ходив він з великою перемогою супроти волзьких булгар, та й то, щоб помститися за смерть свого тестя, половецького хана Аєпи, отруєного перед тим булгарами, коли хотів їх звоювати. Тоді Юрій розбив булгарські полки, взяв великий полон і вернувся з великою честю й славою. Однак, діялося те ще за життя Мономаха, отож, нерішучий Юрій відчував у себе за спиною підтримку свого славного отця. Опріч того, до походу й до битви схилили його половецькі хани, яким нетерпеливилося помститися за смерть Аєпи набагато більше, аніж самому Юрію. Так воно й складалося тоді на честь і славу для молодого суздальського князя.

Згодом, коли в Києві великим князем сів розгублено-добрий Ярополк, Юрій, невдоволений зазіханнями синів свого брата Мстислава на Переяслав, прискочив з Суздаля і вигнав Всеволода Мстиславовича з Переяслава, але не битвою, а впертим стоянням перед валами города. Так само стоянням лякав Юрій разом з Ярополком Всеволода Чернігівського під валами Чернігова; а коли Мономаховичі прийшли до Києва, Всеволод кинувся за ними і став на чернігівському березі Дніпра зухвало й просто нахабно, бо мав силу набагато меншу, аніж у Ярополка та Юрія. Так стояли цілих п'ятдесят днів, і кінчилося все миром, бо Юрій Суздальський вмовив і свого брата, і похмурого Всеволода не проливати крові.

Ізяслав зневажив послання Юрієве, вважаючи його виявом боягузтва суздальського князя; сказано вже, що вивів він на поле всю свою силу з Переяслава, щоб ще більше налякати суздальців і їхнього нерішучого князя, сам же на ранок хотів одслухати заутреню в Михайлівському соборі; та коли йшов з почтом через єпископський двір до собору, то єпископ Євфимій, нічого не відаючи про весняні тривоги в Києві, захотів похвалитися перед великим князем, і похвалитися не собором, що міг би своїми фресками та муссіями зрівнятися, може, й з Софією київською, а будуванням банним, яке, може, не поступалося навіть імператорським термам у Давньому Римі, споруджене з каменю білого й зеленого, як вода з Альти, що була пущена протоком попід дивною тою банею, власне, єпископ і не похвалявся баНею, бо ж Ізяслав, князюючи в Переяславі, сам купався там не раз і не два,— просто хотілося ієрею нагадати Мстиславовичу про недавнє, про те мирне вдоволення, якого зазнав у сьому городі, та й тут на єпископському дворі.

Але Ізяслав аж засичав, як почув про банне будування.

— Баня? Сказав ти, отче, баня?

— Так, сину,— всміхнувся Євфимій.— Вельми славне в цілій землі нашій будування. Аби й у Києві...

— У Києві! — мало не заревів Ізяслав.— Тобі хочеться мати ще й у Києві? Для кого ж, отче преподобний? Чи не для Юрія Довгої Руки?

Він не став більше слухати розгубленого єпископа, завернув назад, не дійшовши до собору, коротко кинув своєму тисяцькому:

— Спалити сю баню!

— Князю, камінь,— похопився тисяцький.— Не горітиме ж.

— Розметати! Щоб і сліду не було! І каміння повкидати в Альту!

А Миколи й собі бурмотіли своє:

— В Дніпер його!

До обіду били безжально білий і зелений камінь, загортали прокоп від Альти, нівечили й паскудили єпископський двір. Ізяслав сам приглядався тому руйнуванню, очі йому палали так

само, як тоді, коли вдивлявся він у пожежі руських городів, підпалених його дружиною, до знесамовитілого князя боялися і підступитися, а хто й пробував, то його не допускали чотири Миколи, які обклали Ізяслава ще від самого Києва, мов скаженого вовка, і лиш вичікували, коли ж він ошаліє аж так, щоб розступитися і випустити його,— хай перегризе горлянку Долгорукому.

Часто люди видаються великими лиш тому, що стоять на руїнах. Та довго це тривати не може. Одні сподіваються від володаря руїн, інші милості, ще іншим найперше потрібна його злість. Славне будування банне в Переяславі виявилося вельми доречним, щоб розбудити в Ізяславові саме таку злість, якої від нього чекали бояри.

Але навіть злість треба спрямовувати розумно й з належною користю, через що Микола Старий трохи перегодя обережно натякнув князеві, щоб не забував він і про Долгорукого, бо палити й руйнувати банні будівлі, як передвісники приближення Долгорукого, ясна річ, повчально, але ще повчальніше, як для сущих, так і для потомних, вдарити по самому Юрієві і розбити його силу, довівши вищість і святу неторканість Києва для будь-чиїх зазіхань.

Так Ізяслав, не дочекавшись остаточного доруйнування зловісної для нього споруди, згодився відслухати обідню в соборі, щоб з божою поміччю вийти з города і вдарити без вагань і роздумів на свого стрия.

Однак єпископ Євфимій, видно, забувши, кому має служити, відразу по обідні, коли мав би освятити високий намір Ізяславів, неочікувано для всіх з слізьми на очах став благати Ізяслава:

— Князю! Помирися! Ліпше тобі впокоритися, аніж рать підіймати на стрия. Много спасіння приймеш від бога і землю свою вибавиш од великої біди.

Ізяслав спалахнув ще більше, ніж удосвіта на єпископському дворі. Тут він уже не розплакувався за звичаєм, був воїном твердим і безжальним, одвернувся від єпископа, кинув йому через плече:

— Своєю головою і потом великим здобув я і Переяслав, і Київ, а нині велите мені покинути таке держання? Що любов і мир, коли нема влади!

Швидко пішов з собора, тягнучи за собою хвіст почту; коні ждали мало не біля самих дверей соборних; князь змахнув коноводам, сам скочив у сідло першим і поскакав до своїх полків, бо ж полк без князя — це великий звір без голови, як влучно сказав один мудрий, хоч і досить роздратований чоловік.

Та вже час урвати цю задовгу для нашої квапливості та, може, й занадто забобонну для нинішньої мудрості мову про Ізяслава й перейти до Юрія.

Долгорукому ще й досі не вірилося, що доведеться битися, лити кров — і чию? Хіба для того він віддав ціле своє життя? Не знав спочинку, метався на безмежних просторах, кликав людей до себе, помагав їм селитися на ріках і озерах, будував городи, приймав новонароджених дітей власних і людських, землю свою бачив завжди з коня, вона летіла під нього, пливла, линула, так ніби позаду хтось всемогутній посмикував її. Зберіг спогад з дитинства, ще з Чернігова, коли там, на зелених травах над Стрижнем, вибілювала полотно мати його, княгиня Євфимія. Любив малим бігти по сувою полотна, коли його з другого кінця з обережною вмілістю посмикували материні руки після сушіння. Трава під полотном м'яко вгиналася назустріч босим Юрієвим ногам, вона мовби погойдувала безконечно довгий сувій над землею, і видавалося малому, що він летить; йому перехоплювало віддих гостре відчуття щастя всуміш з страхом, бо відав гаразд: кінчиться сувій, добіжиш до отих обережних, але нетерплячих рук, які згортають полотно, і твій політ скінчиться, чари розвіються, і знову поринеш у буденність, нудьгу щоденності, хай і княжої, але однаково неприваблівої. Може, ще з тих далеких літ переслідувало й гнало його кудись уперед і вперед оте відчуття: будь-де зупинитися, затриматися — кінець усьому. З роками збагнув, що затриматися може лише в Києві, принісши туди мудру справедливість, бо Київ — це мовби зібрані докупи всі руські землі з їхніми щедротами, небом, вітрами, це люд цілої землі, гідний долі високої, яку може дати йому чоловік з душею так само великою, як і в нього самого. А хіба велич душі неодмінно повинна виявлятися в битвах? Як на Юрія, то він вважав найнікчемнішими створіннями людей, породжених війною і для війни, тих, на чиєму сумлінні — цілі кладовища. Тому всіляко уникав кровопролиття і навіть нині, вирушаючи, може, в свій останній похід, який мав або ж увінчати справу його життя, або занапастити її назавжди, навіть тепер Долгорукий не порушив свого звичаю, наближався до земель Ізяславових повільно, стояв довго, збираючи союзників, лякав синовця свого здалеку, сподіваючись на його розум і благородство, яких мав би зберегти в собі бодай якісь крихти, бо ж належав до роду Мономахів!

Та все те згодилося на ніщо. Ізяслав миритися не схотів, посла Юрієвого затримав, вистоювати на тім боці вважав безчестям для своєї здобичливості в битвах і ось на виду в суздальських полків перейшов річку коло Янчиного сільця.

Князі Андрій разом з братом своїм Глібом прискочили до батька, вмовляли його вдарити на Ізяслава, поки той брьохається в Трубежі, коли полки його порушилися, дружина розділилася і на короткий час розірвалися всі сув'язі, якими тримається військо перед битвою.

— А хіба там не брати наші? — поспитав синів Долгорукий.

— Брати, то мали б пошанувти твоє старшинство,— відмо-

вив йому князь Андрій, який рвався до битви більше за Гліба.— А так виходить, що між нами — нічого спільного, окрім мови та віри. Невже ж треба шанувати кожного негідника лиш за те, що він говорить тою самою мовою, що й ти? Згадай, отче, як вони випровадили з Києва Ростислава, як постріляли його дружину, як сміялися, повиходивши на берег Дніпра.

— Може, й сміялися, та були то не всі кияни,— спокійно відповів Долгорукий.— Коли хочу я прийти до Києва, то думати маю, як прийти. Побивши перед тим киян? А кого ж тоді матиму? Зватимусь князем і надалі, а киян не буде. Що ж то за князь без народу? Ти, князю Андрію, як їдеш на коні, то на землю не дивишся, а до неї треба приглядатися.

— Тоді побачиш на ній Ізяслава з боярами,— зло кинув Андрій, відвертаючи свого коня вбік, бо вже збагнув, що несила переконати князя Юрія і, може, доведеться стояти тут до осені, а то й до самої зими.

Справді полки, хоч їх тепер не розділяла більше річка, знову стояли ще до обіду наступного дня, і не було ніякого руху між ними, бо Юрій і далі не хотів устрявати в битву, а Ізяслав зблизька, видно, все ж придивився до сили Долгорукого і завагався між надією і розпачем.

Пекуче серпневе сонце викотилося з-за переяславських дібров, стало посеред неба мовби саме поміж полками. Ізяслав, більше звиклий до блиску пожеж, чи й зауважив те сонце, зате Юрій розчулено наставляв до нього обличчя, грівся в променях небесного світила, яке пригрівало йому, здавалося, з такою самою ласкавою лагідністю, як ще в далекому дитинстві, він думав про те, що таке саме сонце світило в цій землі диким гелонам, одягнутим у плащі з людської шкіри, несамовито-прекрасним амазонкам, що без жалю відтинали собі груди, аби не заважали вони замахуватися мечем, загадковим скіфам, що знали таємниці землі, золота і воєн, але зневажали науки, через що не могли втримати свого минулого, а народ — то завжди здобуток свого минулого і тільки завдяки тому існує в віках. І ось через віки він, князь землі щедрої і багатої, але не такої просонценої, як оця південна земля, намірився поєднати роз'єднане князівською нерозумністю, він запрагнув стати серед тих і на боці тих, кому ніколи не переставало світити сонце, яким судилася вічність. Вічні всі мертві, але ще більше право називатися вічними — за живими. Вони вічні в своїх ліпших властивостях, у своїх мареннях і надіях.

Сини його, підштовхувані нетерплячкою, рвуться в бій, їм хочеться звитяги, здобичі, короткочасної слави, а чи відають вони про надії, що їх проносить чоловік крізь усе своє життя? Великий Александр знав це вже в першому своєму поході, тому завжди роздавав усю здобич воїнам. Коли так роздав усі скарби перського царя Дарія і один з його воєвод Пердіккос спитав, що ж залишає собі, Александр відповів: «Мої надії».

Але хто сказав, що надії судилися лише князеві? І коли б узяти всіх тих людей, які прийшли під Переяслав з Долгоруким, від найзнатніших князів і воєвод до простих воїнів, од високорідних дружинників до диких половців, од несхитних у битвах, посивілих у походах чоловіків до жіноцтва суздальського, яке з тривогою очікувало в товарах позад війська, чим закінчиться велика виправа Юріева, а отже, і їхня, то сподівань було б ще більше лічбою, аніж людей самих; бо в кожного знайшлися б надії явні, відверті, а також сором'язливо або й зловісно приховані, були б надії зухвалі, часто брутальні, безжальні, а поряд з ними — несміливі, іноді й просто смішні.

Мабуть, смішним видавався й той дружинник Юріїв, який опівдні спричинився до початку раті між полками Ізяславовими й Долгорукого, смішним до болю й розпуки. Вже три роки шукав він смерті й не знаходив. Три роки терпів глумління над собою, забув власне ім'я Вирівець, бо прозвано його Вирвикишкою відтоді, як ворожа стріла прилетіла й відірвала те, що конче потрібне кожному чоловікові. Він повернувся до своєї молодої й гожої жони Оляндри не знати й навіщо, бо перед богом ніби й зоставався мужем Оляндрі, а втримати її коло себе не мав чим. Оляндра пішла поміж чоловіками, зраджувала Вирівця, не ховаючись, сміялася разом з усіма, як і всі, звала мужа Вирвикишкою, а ще для більшого знущання напосілася, щоб узяв він її з собою на Київ, хоч і знав Вирівець, що бере жону не для себе, а для інших.

Сиділа в товарах, вабила своєю безсоромністю до себе молодих чоловіків, ще й насміхалася над власним чоловіком.

Вирвикишка не чув байок Оляндриних, але йому переповідано щонайгірше, його безжально били всіма Оляндриними походеньками, а він не мав чим відповісти, хіба що вмерти; та смерть сама не приходила, міг би знайти її лише в битві, однак і тут виходило так, що у дивного цього князя Юрія чи й діждешся коли битви.

Вирвикишці поміг Ізяслав, перейшовши Трубіж і наблизивши свої полки до полків Долгорукого. Здавалося б кожному: ось і почнеться справжнє, заради чого вони добувалися сюди з далекого краю, йшли цілі місяці, вистоювали, збирали силу, мокли під дощами, пеклися під сонцем, доїдали останні свої запаси, взяті ще з Суздаля, йшли, дужі тим диким захватом, який огортає люд, зібраний докупи.

Але битви не було. Долгорукий стримував свої полки, Ізяслав, хоч який був зухвало-нестримний, теж не відважувався напасти першим.

І ось тоді Вирвикишка перед очима всіх вирвався з дружини Юріевої верхи на своєму вороному коневі, сам чорний, як і його кінь, і вельми загрозливий з виду для кожного, хто не знав його нещастя. Він вискочив зненацька, спантеличивши й обезрадивши дружинників, коло яких смирно й терпляче стояв ось уже

скільки день, і щосили погнав коня просто на Ізяславову дружину.

Ясна річ, всяке могло статися з чоловіком від довгого стояння на сонці: міг просто ошаліти, могло спротивитися йому все на світі, а може, несподівано для самого себе намірився перекинутися до ворога. Однак останнє припущення відразу відпало, бо Вирвикишка, проскакавши трохи, видобув з піхов меча і несамовито замахав ним над головою, так ніби хотів тим поблиском своєї зброї налякати київську дружину чи то, може, викликав охочого зійтися на поєдинок, як водилося серед богатирського воїнства.

Хоч як там було, свавільний цей дружинник ламав усі заміри Юрієві, тому Долгорукий, не таючись, гукнув своїй дружині:

— Вернути дурила!

За Вирвикишкою, відверто посміюючись, кинулися його товариші; сторожа Ізяславова переполошилася, крикнула: «Рать!», в київському стані все здригнулося, зламалося, полки посунули вперед, і в тужливому постогнуванні стріл нещасний Вирвикишка легко знайшов те, чого шукав і прагнув ось уже скільки часу: вічне заспокоєння.

Долгорукому теж довелося виводити свої полки насупроти Ізяслава, але суздальський князь ще й тепер не хотів кровопролиття, ще вірив він у те, ніби досить силу показати, а не стосувати її конче; дружинники, які гналися за Вирвикишкою, повернулися назад, один мертвий лежав поміж полками, а більше, здавалося, не було охочих вмирати; ось так знову закінчився день, і Юрій звелів відходити назад, до товарів, де ще тримав також берладників, остерігаючись випускати це нестримне військо наперед, щоб не накоїло воно лиха до часу.

Ніщо не діє так збадьорливо, як утеча супротивника. Тоді одним хочеться так само вернутися на спочинок, а другим, запопадливішим і нестримним у забіякуватості, кортить погнатися за ворогом, бо кожне повернення плеча вважають вони втечею.

Ізяслав не належав до спокійних і розсудливих. Відступатися не мав куди, бо позаду чигали на нього чотири Миколи, все ненажерливе боярство київське, а попереду була слава і влада, яку здобуде ще раз, виказавши перед усіма вищість свою тепер уже над своїм наймогутнішим ворогом.

І в сутінках, поміж кучерявими вербами, по зелених соковитих травах повів Ізяслав свої полки слідом за Долгоруким, так що тому довелося повертатися назад і ставати знову насупроти київської сили. Він поставив синів по праву руку, Ольговичів — по ліву, половці блукали довкола, невловимі, мов степові сторожкі звірі, берладники десь залягли аж за товарами, ще й не відав про них ніхто на київській стороні; все це сповнювало спокоєм не лише серце князя Юрія, але й усіх його воїнів, тож і дочекалися вони досвітку, коли почалася битва і падало безліч

убитих з обох сторін, і так страшно було дивитися, як на кінець світу. Так записав Петро Бориславович.

Силька, який налякано метався на коні позаду полків Долгорукого, згодом запише про той ранок, осяяний серпневим несамовито пронизливим сонцем, що зійшло над переяславськими дібровами: «Був там стогін і крик великий, і голоси недовідомі, і можна було бачити ламання списів, і чутно згук зброї, а від сильного пороху не розрізняв ні кінного, ані пішого, і так билися кріпко...»

Може, то вперше і востаннє в довгому своєму житті довелося Долгорукому опинитися посеред січі, рубався він поряд з своїми дружинниками запекло й мужньо, билися по праву руку від нього сини, терзали половці поршанські полки чорних клобуків; і поршани не витримали й перші побігли з поля битви, бо й не мали за що битися, від Ізяслава не чекали нічого, прийшли сюди лиш гнані озлобленням проти половців, але перемогти степовиків не могли й тут, отож і кинулися врозтіч; ганьба від утечі була не їхня, а того князя, який посварив ці два бідні народи, що мали б жити між собою в мирі та злагоді, бо ж прийшли на цю землю з тих самих пустинь і, може, мали ту саму кров у жилах.

Не вистояв і чернігівський князь Ізяслав Давидович, який, власне, й не мав тут за що битися і лише ждав, хто пересилить, щоб вчасно відвернутися від переможеного.

Переяславці, як стояли, так і лишилися стояти; гук битви їх не приваблював, вони не хотіли вдаряти в спину Ізяславові, але й супроти Юрія йти не намірялися, гукаючи до гінців Ізяславових, які передавали веління київського князя вступати в битву: «Юрій нам князь свій! Давно вже б мали стати під його руку!»

Була ще надія в Ізяслава на братів, яких послав на Юрієву дружину, сам вибравши для удару Ольговичів: перше, щоб поквитатися з ними за відступництво від хресного цілування, а головне ж, сподіваючись, що не витримають його натиску, маючи недавні ще спогади про те, як бив їх понад Сеймом і Десною. І Ольговичі справді не стримали Ізяславової дружини; вона прорубалася крізь їхній полк, проскочила за спину суздальцям і стала збиратися докупи в нерозгризний залізний горіх, щоб зненацька нанести удар звідти і змінити перебіг битви. І мабуть би, й цього разу здобичливий Ізяслав торжествував перемогу, та не встиг він зібрати докупи свою розпорошену недавньою січею дружину, як помітив, що звідусіль оточують його якісь дивно-строкаті, ще ніколи й ніде не бачені воїни. Попервах, поки він сам скакав і дружина теж скакала, відбігаючи від порубаних полків Ольговичів, ніби нічого й не змінювалося. Позаду клекотіла битва, десь далеко попереду, за валами, мали б ховатися товари Долгорукого, а тут були зелені трави і купи верб подекуди, мов зелений дим. Але ось неспогадано змінилося щось довкола, дружина ще скакала вперед, та враз мовби не

стало ні трав, ні верб, нічого,— все довкола завирувало, закипіло, заяскріло, різонуло нестерпними, як вогонь, барвами, дзвенючим криком; дружина князева мовби вглиблювалася у велетенський рій, але не бджолиний, і не пташиний, а, сказати б, диявольський, чи що. Сто, а може, тисяча, а може, й десять тисяч страхітливих вершників, не схожих ні на звичайних воїнів, ні на диких, чорних половців, не схожих і один на одного (може, в тому й полягав увесь жах сеї навали), в якомусь строкатому одягові, що не знати кому б і личив, з свистом, ревінням, тюканням, гійканням, реготом, розмахуючи велетенськими мечами, наставляючи поперед себе небаченої довжини списи й ратища, мчали звідусюди на дружину Ізяславову. І ось дружина, яка щойно мала намір зібратися докупи, щоб ударити в спину Юрієвим полкам, а тепер би й поготів мала скупчуватися для відсічі отим химерним нападникам, кинулася врозтіч; кожному видавалося, ніби саме на нього мчить озвірілий розкричаний зарізяка, а може, й не один, а два або й три, і єдиний порятунок — прослизнути між ними, вирватися на вільний простір і гнати чимдуж звідси, не зупиняючись до самого Дніпра. Самому князеві Ізяславу теж видалося, ніби просто на нього летить небачених розмірів вершник, увесь у червоному, ніби облитий кров'ю, і меч, який тримає над головою, світиться на сонці так само криваво, як і його одіж. І від цього моторошного видовища князь забув про свій намір зібрати дружину, забув про битву, яку хотів виграти, забув про все, що позаду, погнав свого коня вбік од червоного вершника, втікав разом з своєю дружиною і вже не бачив, як утікають за ним усі київські полки, як пішло врозтіч усе, хоч ніхто з суздальців і не переслідує їх.

Не думав тоді князь київський ні про що. Вже й князем перестав бути, вже й суто людського в ньому мовби не лишилося нічого, тільки скімлило щось у тому місці, де малася бути душа, яка від страху вилетіла з князя, і він тепер гнався за нею й не міг наздогнати. В тій божевільній втечі вдалося йому ухилитися від червоного вершника, і він от-от мав би поєднатися з своєю втраченою від перестраху душею, як тут десь збоку вивернувся новий вершник, чорний, на чорнім, ніби сажею вимазанім коні, чорнопикий, з велетенським списом, і, розкриваючи в чорному крикові рот, погнав на Ізяслава. Князь рвонув убік, потрапив на болотисте місце, з-під копит у коня приснуло багно; чорний вершник вмить допав князя, але й сам засів у багновиську; а тим часом Ізяславів кінь вискочив на тверде і вже тепер не зупинявся до самого Дніпра.

Берладники доловлювали та в'язали сирицею порозлякуваних дружинників Ізяславових. Тоді з'їхалися посеред зеленої луки, попустили повіддя коням, щоб змогли ті дотягнутися губами до паші, перегукувалися й пересміювалися з своїм князем і між собою, реготом стріли рябого Кузьму Ємця, що

хвалився привезти Ізяслава нанизаного на спис, мов вепря на рожен.

— Де ж князь, Кузьмо?

— Спис везеш, а князя катма?

— Чи прибив його списом до верби?

Кузьма спробував витерти спітніле своє обличчя, але воно однаково блищало, бо в кожну віспину ніби поналивав хто.

— Кінь у нього князівський, а в мене лиш ігуменський! — огризнувся.

— Чом же не дістав списом навкидя?

— А мені списа жаль.

Ізяслав тим часом, зібравши ледве що третину своєї дружини, переправився через Дніпро коло Канева і притьмом подався до Києва, остерігаючись, щоб Долгорукий його не випередив і не ввійшов у розчинені брами города першим.

А Юрій не міг піти з-під Переяслава. Мав поховати всіх, хто поліг у битві,— своїх і чужих, бо які ж вони чужі? Скинувши шолом, їхав ступою в супроводі синів, воєвод, дружинників по зеленій луці, сумно дивився на мертвих, коротко кивав, щоб помогли пораненим, велів одпускати полонених, які попадалися йому перед очі, бо гріх великий брати в рабство єдинокровних братів, та й не можна керуватися злістю, коли хочеш здійснити великий задум,— треба щадити покірних, а приборкувати лише зухвалих. І ось тут продерлася крізь кінний супровід княжий знавісніла від горя жінка, біла, витка, розмахана, вискочила наперед Юрієвого коня, рвонула руками сорочку, безсоромно оголила перса, заголосила:

— Вбили-и-и! Та й убили ж його-о-о!

Князь натягнув повіддя, став мовчки, не питав, кого вбили, але жінка й не потребувала розпитувань, бо хіба ж для того наздоганяла князя й пробивалася наперед нього?

— Виривця мого вбили-и-и! — голосила вона, виявляючи досить відвертий намір додерти свою сорочку й показати князеві та його супроводу все, що має доброго й лихого; і коли Долгорукий почув ім'я свого дружинника, якого вже давно ніхто не знав Виривцем, а тільки Вирвикишкою, то ворухнувся на коні, хотів щось промовити до Оляндри, про яку лиш чув, але бачити не бачив ніколи, однак стримався; тільки нижче схилив голову, ніби хотів окремо посумувати над Виривцем, який колись був гарним дружинником, завжди любив вириватися наперед у сутичках з ворогом, та й тут, власне, вирвався попереду усіх, може, й до битви і до перемоги суздальської спричинився саме своєю мужністю і своєю смертю найпершою.

— Де тіло Виривця? — поспитав Юрій через плече.

— Повезли до собору,— відповіли князеві.

— Чуєш, жінко,— сказав князь до Оляндри.— Над тілом мужа твого молитиметься сам єпископ Євфимій.

— А хто ж мені його поверне-е? — заголосила ще болісніше

Оляндра, затуляючи обличчя і крізь пальці зблискуючи на князя такими очима, що й мертвий би підвівся.

Юрій відвернув коня, поминаючи Оляндру, але вона не відставала, бігла за вершниками, плуталася в розшматованій сорочці, безсоромно світила наготою, кричала зухвало:

— А хто ж мені мого Виривця замінить! Хіба що ти, князю, заміниш! Так старий!

Вацьо хотів одігнати її бодай трохи вбік, але вона не далася, закричала на нього:

— А ти, жеребець халастаний, чом женеш мене! Хочу до князя! До князя Юрія хочу, бо й хто мені поверне мого Виривця!

В собор вона не рвалася, десь згинула. В сизому кадильному диму стояв Юрій зі своїми синами. Княжна Ольга прибула до собору разом з Іваном Берладником, який не здійняв і тут свого червоного вбрання, лиш накинув на плечі легке чорне корзно — знак печалі. Старий, пригорблений єпископ Євфимій, плачучи щирими слізьми, промовляв слова про невинно убієнних, про вічний спокій. «Не ридай мене, мати, зрящи во гробі...»

Три дні справляли поминки по вбитих, приймав Юрій до себе простий люд, роздавав милості, назначив переяславцям князем свого сина Ростислава, аж тоді пішов на Київ. Але не став облягати города, не готувався до приступу, зупинив своє військо внизу коло Дніпра, навпроти Видубицького монастиря, на тому самому лузі, де повесні підступно було постріляно Ізяславом Ростиславову дружину. Тепер кияни йшли туди без примусу і не зваблювані князівським частуванням, як то було повесні, коли Ізяславові кортіло показати їм, як нещадно розправляється він з суздальцями. Кияни йшли зустрічати князя, якого ждали давно й нетерпляче, ім'я «Долгорукий» гриміло понад берегом Дніпра від Видубичів аж до самого Подолу, долунювало й до князівської Гори, напевне. Чи Ізяслав чув те гриміння? Чи збагнув нарешті, кого насправді люблять кияни? Може, й чув, може, й збагнув, та не зважав на те. Керувався суто князівським узвичаєнням: нехай мене й ненавидять, аби лиш боялися. Нехай бояться, аби лиш слухали. Знов, прибігши з-під Переяслава, налаштував віче, тепер уже коло Софії, зібрав туди самих лиш можних, кому мав би вірити, на кого досі опирався; з слізьми в очах, ставши навколішки, благав виступити всім супроти Долгорукого, не підпустити того до Києва; коли ж і проб'ється, то зачинити брами і відбиватися, мов від поганого половця.

Але вже з усього видно було, що не втриматися Ізяславові в Києві. Його вірні Миколи тільки сопіли перестрашено, Войтишич, проклинаючи все на світі, на віче не прибув, замкнувся в своєму неприступному дворі. Навіть Петрило десь зникнув. Нікому було підтримати Ізяслава,— мав вислухати від киян гіркі й безжальні слова:

— Князю! Батьки, сини й брати наші згинули в битвах за тебе або попали в полон. Тепер хочеш, щоб вигинули й усі ми. Не хочемо того. Іди собі геть з Києва!

Ізяслав похапцем зладнав обоз, забрав усі коштовності, вичистив обидва двори — Мстиславів і Ярославів, взяв з собою митрополита Клима, жону — принцесу з роду германських імператорів, дітей, брата Володимира, високовченого Петра Бориславовича, залишки дружини, недобитої Долгоруким, і вночі втік на захід, беручись до Володимира. За ним, як побиті вовки, потяглися чотири Миколи і їхні лакизи. Але ні Войтишич, ні Ананія-ігумен, ні Петрило з Києва не рушили. Петрило ж, як восьминник, лишився в городі старшим, бо всі тисяцькі й тіуни Ізяславові подалися за своїм князем. Він мерщій випустив з поруба новгородського єпископа Ніфонта, знайшов у Софійській ризниці два вузли з шатами єпископовими (вони зберігалися там з того часу, як єпископа вкинуто до поруба), попросив ієрея належно зготуватися, щоб зустріти князя Юрія, а сам поскакав по Києву, щоб відчинити перед Долгоруким усі брами великого города: Лядську, Михайлівську, обидві Подільські, Софійську, Жидівську і Золоті ворота.

Дуліб з Іваницею зійшли по Боричевому узвозу вже по тому, як відчинено було всі брами Києва. Дуліб хотів покликати з собою Ойку, бо вона теж не менше прислужилася Долгорукому, аніж вони обидва, але дівчина не прийшла, зоставалася десь зі своїм батьком, засіла за гостроколом Войтишичевого двору, незвикла до урочистостей, недовірлива й неприступно-дика для всіх, як і досі, так що й Дуліб став сумніватися: чи були оті шалені ночі під темними деревами в закутках Войтишичевого двору, а чи то все лиш приснилося!

Обидва вони могли б повітати Долгорукого хоч і в тій брамі Києва, яку обере для урочистого в'їзду в город, але вдоволені були й тим, що все склалося на ліпше, не пхалися перед очі князеві, який мав клопоту й без них, загубилися серед киян, знайшлося безліч знайомих їм, і так разом з усіма кричали вони в той день в'їзду до Києва нового князя єдине слово: «Долгорукий! Долгорукий!»

То був день двадцять дев'ятий серпня місяця року від сотворіння світу шість тисяч шістсот п'ятдесят сьомого. Маючи п'ятдесят дев'ять літ від роду, Юрій, син Володимира Мономаха, внук Всеволода, правнук Ярослава, праправнук Великого Володимира, який охрестив Русь, радісно зустрінутий силою-силенною народу, мав увійти в Київ і сісти на стіл отця свого.

Був серпень, коли над Києвом несамовитіє сонце, коли в деревах і травах завмирають соки перед настанням осені, і від того мовби якийсь шал нападає на людей. Але цього разу все мало бути інакше.

На Київській Горі били зелено-золото дзвони. Сонно мріли під сонцем довкола Києва поганські пущі. Повільно гнав до

моря води свої невичерпний, як життя, Дніпро. Все було, як і колись. Але водночас і не таке.

Бо новий князь в'їздив у Київ.

Він зсів з коня коло початку Боричевого узвозу, і всі, хто його супроводжував, теж позсідали з коней. Тоді Юрій глянув угору, на золоті верхи соборів, на зелені вали Києва, на вічне сонце над ним і покликав свого вірного Вацьо:

— Стягни з мене чоботи.

Сів просто на землю, і Вацьо вправно зсмикнув з обох князівських ніг чоботи, гадаючи, видно, що Долгорукий хоче для такого урочистого випадку озути нові, коштовні, особливі, які вірний його слуга віз аж із самого Суздаля; але князь не став ждати нової взувачки, він легко став на ноги і пішов угору узвозом босий, ступаючи легко й пружно і водночас якось мовби пустотливо, ніби малий хлопчик. Його сини, князі Святослав і молодий Всеволодович, тисяцькі, дружинники, навіть пишний Берладник розгубилися від несподіваного вчинку Юрієвого, а тоді один за одним стали сідати на землю коло Вацьо, і княжий розтоптувач чобіт вміло стягнув з них взувачку, пускаючи кожного босим слідом за Долгоруким; і кияни, зворушені такою шанобою до їхньої землі, ще голосніше закричали: «Долгорукий! Долгорукий!» Хто старший, той плакав од такого видовиська; священики, які вийшли з Подільських воріт на чолі з єпископом Ніфонтом, затягнули кондак: «Показав себе єси, благочестія ділатель честнійший, добродітелей рукояті собрав себі, сіяв-бо в сльозах, веселієм жнеши», а знизу, навстріч священним виспівам, полинула дівоча пісня з зелених лугів з-над Почайни. Земля під ногами в Юрія була тепла і м'яка, як у далеких літах дитинства, він повертався до своєї матері, яка вийшла з оцього простого народу, повертався до своєї землі, з'єднував у собі священний доторк до земель Суздальської і Київської, не було в нього за плечима п'ятдесяти дев'яти літ, не затверділи йому ступні від сталевих стремен, вичував кожну грудочку, кожну піщинку під ногою...

Земле мила!

Стрічала його вся в зелених роздзвонах Києва, в дівочому співі, в шумові вод, у шелесті листя, в бджолиному гудінні золотому...

Земле моя!

Пройшов Подільські ворота, ступив у Володимирів город, упав на землю, поцілував її, обнявши розкинутими хрестом руками, так ніби передчував, що в цій землі доведеться йому лягти навіки.

«Бачив я все те своїми щасливими очима».

Хто так напише? Петро Бориславович не міг, бо втік з Києва разом з Ізяславом і відтоді вже не розлучатиметься з своїм князем ніколи, хіба що виконуючи його посольські доручення.

Дуліб? Але ж не належав до людей, здатних розчулюватися.

Тоді, виходить, Силька? Однак і тут певності немає, коли згадати, що Силька мав би простежувати кожний вчинок князя Андрія (що він згодом і робитиме), а не Юрія Долгорукого.

Багато хто в Києві міг тоді мовити такі слова.

Найперше могли б сказати високі церковні ієреї, які стояли з запаленими свічами над розпростертим Долгоруким; між ієреями стояв і Ананія-ігумен, так само тримав свічку; свічки горіли кволо, блідо, сонце своїм сяйвом убивало хлялі вогники, ніхто й не зауважував ні тих свічок, ні навіть ієреїв, попри їхні золоті шати, коштовні хрести, ланцюги на грудях, розкішні, мащені єлеєм бороди, високі патериці з заморського дерева. Всі дивилися тільки на той клапоть київської землі, що його обіймав і цілував князь Юрій, у простому одязі з білого льону, босий, мов покутник. Не всі ієреї були щасливі з того видовища; жував губами посеред них також ігумен Ананія, свічка в нього в руках давно погасла, та він не зауважував того, дбав лиш, аби віск не капнув на його новісінькі урочисті шати, на Долгорукого ж дивився очима далебі не щасливими.

Могли б сказати про щастя ті, в кому ще не вбито було прагнення до волі. Ось син Мономаха, відірваний од Києва цілих п'ятдесят літ, князь, якого славлять усі вільні, втеклі, скривджені, упосліджені, повернувся до славного слов'янського града, прийшов і сяде на стіл батька свого і простягне руку до всіх простих людей.

Могли сказати так київські добросерді бабусі, розчулено плачучи від самого імені Юрієвого, для них він був дитиною, малим хлопчиком, який десь зник на п'ятдесят літ, а тепер повернувся, босий стояв перед брамами Києва, босий ступив на святу землю, цілував ту землю, як рідну матір, бо ж і мати його лежала в тій землі, батько рідний знайшов у ній успокоєння.

Могли б сказати так і всі люди бідні, ті, хто не мав нічого ні на землі, ні під землею, хто не мав чого втрачати, але щоразу сподівався на ліпше, яке міг принести новий князь.

Але тут же стояв Кричко і, не стишуючи голосу, погукував:

— Князь? А нащо він? Колись, мабуть, не було князів. Хоч, правду кажучи, коли копнути моїх пращурів до третього чи й до четвертого коліна, то поверх мертвяків скрізь знайдеш князя.

А десь з-за спини повзли шепоти:

— Хіба то князь? У сорочці, як жебрак або блаженний! Ізяслав — ото князь! Весь у залізі, й дружина його в залізі.

— Дурню, мало тобі заліза! Моли бога, аби каша була!

— Босий — і князь! Та в князя за один чобіт город можна купити, а цей п'ятами блискає, як гуляща баба задом!

— Без чобіт іде, бо ноги намуляв. Пішки з самого Суздаля чимчикував!

— На коня боїться сісти!

— Кажуть, на кобилі катається, а на жеребця не сідає, щоб той не скинув.

— Сидить на кобилі, смирній і гладкій, як піч.

— І в'їхав не через Золоті ворота, як личило б князю, а вповз через Подільські, неначе купець паршивий.

— Він тобі покаже купця паршивого!

— Втовче ніздрями в багно!

— Прийшов помститися за вбивство Ігореве!

— Такий, як і Мономах,— справедливий!

— На кому мститиметься!

— Та на тобі ж, дурню! Мстиславовичі втекли, а ти зостався.

— На мені що? Хіба вошу вб'єш!

— Яке сміття, така й мітла! Бачиш же, який то князь.

— А чого? Гарний князь, наш, простий, видно, чоловік, такий не зобидить ні смерда, ні вдовиці, а боярина за горлянку може й схопити.

— Віддасть усе суздальцям. То були бояри наші, тепер будуть ще й суздальські.

— Київських повитурює в шияку!

— Суздальці й з тебе порти стягнуть.

— Нас сорока не розклює!

До Юрія долітали поодинчі слова, вигуки радості й злі пошепти. Він довго лежав, розкинувши хрестом руки на землі; коли підвівся, під ноги йому простелено червоне сукно; він ступив на нього так само летюче, як колись на полотно, розстелене руками його матері Євфимії; входив у Київ урочисто, входив переможцем, грали дзвони, виспівували багатоголосо пишновбрані ієреї, кричали кияни радісно, піднесено, доброзичливо, але водночас і не без зненависті та пересторог.

О, мій вічно невдоволений народе!

За Долгоруким і його синами та сприязненими князями вступала в Київ сила, яка мала б залякати ворогів і заспокоїти друзів.

Першою йшла суздальська дружина Юрієва. Вся в залізі, круглі щити в кожушках золотих, в середині щита — золотом пущений лютий звір, готовий до пострибу,— князівський знак Долгорукого. Князь мав дарунок од ромейського імператора Мануїла: залізний панцир, покритий золотом всуціль. Панцир той везено, приторочений упоперек до сідла буланої кобили Долгорукого, золото сліпило очі, кияни роззявляли роти на таке диво, заціпило навіть тим, хто постеріг лихий знак у отому пустому панцирі, кинутому впоперек сідла.

За суздальцями йшли володимирці, у високих гостроверхих залізних шоломах, в мідяно-червоних калантарях, з широкими мечами на поясах; коні у всіх були невеличкі, але жваві, широкогруді, твердокопиті, аж прискала на всі боки земля і кияни відпльовувалися та протирали очі.

Тоді повалили крізь ворота пішці, величезні, кудлаті люди, простоволосі, сховані до самих колін у дерев'яні бехтерці, з дерев'яними ж, завбільшки з добрячі двері, щитами на лівому плечі, а на правому в кожного — ратище, на яке можна б підняти цілого ведмедя.

За пішцями їхала білозерська дружина, віддана князеві Ростиславові взамін постріляної й пополоненої Ізяславом. Їхали на храпастих кониках біловолосі й синьоокі вої, в шкіряних каптурах, з шкіряними вугластими щитами, з сокирами на довгих держаках, коло сідла в кожного волохате ведмедно, аж кияни закляли: «Оце вже вошви навезуть у Київ!»

Тоді пройшла дружина Глібова — коні мовби київські, високі, годовані, воїни в кольчугах, в залізних шоломах, з мечами й ножами запоясними, і сулиці над головами — мов молодий ліс.

Вятичі йшли пішо. Мали на собі шкіряні шапки-стовбунці, безрукавні непробивні кожухи догори вовною, на лівому плечі червоні щити з круглими мідними гудзами посередині, на правому плечі в кожного величезна сокира.

Берладники затопили Київ барвами, нестримністю, зухвалістю. Їхали хто як хотів, дехто йшов піший; одні мали на собі панцирі, кольчуги, бехтерці, калантарі, куяки, лати, байдани, юмшани; другі — шкіряні прикривки для грудей та спини; треті пріли в кожухах; четверті красувалися в сукнах та шовках, виблискували срібними, на вертлюгах поясами; ще інші мали на собі довгі слов'янські сорочки з льону, так що не знати, чи й були під ними хоч сякі-такі ногавиці, зате в інших ноги прикриті були залізними бутурликами від коліна до ступні; тут можна було бачити всяку зброю: мечі довгі й короткі, широкі й вузькі, самоклепи і заморські, з простими держалнами і з рукоятями, в які врізані трави золотні й сріблянi; ножі запоясні, підсайдачні, захалявні, а в декого й оті, що в фрягів та германців звуться «мізеркордія», себто ножі милосердя, якими добивають смертельно поранених, аби вони не мучилися перед кончиною; списи, сулиці, ратища; луки руські, половецькі, ромейські, іверійські, з костяними й мідними вставками, з шовковими тятивами; замашні дубці й здоровенні довбні, всаджені залізними або мідними шипами, а то й гострим кремінням,— з берладниками мовби проходили перед киянами цілі віки, ще від воїнів Олега та Святослава; проходили діди, батьки, сини, багато хто впізнавав серед цих безжурних воїнів свого, лунали радісні й болісні крики, були обійми, сльози, чулася й клятьба, не обійшлося без погроз, коли боярин впізнавав свого втеклого; кияни дивилися на берладників, берладники дивилися на киян, так би тривало, може, й до самого вечора, але вже вливалася в Подільські ворота нова сила, дика, несамовита, ворожа, страшна для Києва ось уже протягом сотні літ.

Йшли половці. Вперше входили в Київ мирно, входили не ворогами, а друзями, гостями, входили не в диму й у полум'ї,

в'їздили тихо, без різанини, без грабувань, без насильств; киянам аж дивно робилося: невже не грабуватимуть?

А половці, хоч і похмурі з незвички до таких мирних входин, хоч і замурзані, хоч і облиті потом від спеки і від небажання скидати свої кожухи, в яких спали й жили, в яких кожен і народжувався та й похований буде, все ж намагалися дотримати слова, яке їхні хани дали Долгорукому, показати киянам, що й вони — люди, що мають свою гордість, уміють не ламати слова так само, як уміють воювати.

Входили в Київ мирно вперше, здається, й востаннє за свою історію на цій землі.

— Ото князь! — захоплено вигукнули приязні до Юрія.— Степовиків приборкав — ото так!

— Пустив, аби придивилися, де погано лежить! — огризалися інші.

А вже биричі на всіх торговищах, коло дворів, коло всіх брам Києва, в найбільшому людському стиску, пересилюючи гомін, розкрикували першу грамоту князя Долгорукого для Києва і киян:

«Гюргій, божою милістю великий князь Київський, всім вірним своїм — привіт. Відайте, що я на честь преблагого бога, і святої церкви, і для загального миру в землі Руській пожалував і передав цією грамотою моєю, підтвердив богові, і святій церкві, і всім людям моїм всі пожалування й даровизни, і вільності й вільні звичаї, які князь Володимир Мономах, отець мій, їм дав і пожалував. Так само і всі негідні звичаї, які він знищив та усунув, я усуваю і згоджуюся понищити за себе самого і за спадкоємців моїх. Тому я бажаю і кріпко велю, щоб свята церква і всі людове ці звичаї й даровизни, і вільності і вільну поведінку мали і володіли ними свобідно й спокійно, гаразд і в мирі, неторканими мною і спадкоємцями моїми, так вільно й спокійно в повноті й цілості для себе й спадкоємців своїх від нас і від спадкоємців наших у всьому й скрізь на вічні часи, як дав, і пожалував, і підтвердив їх великий князь Володимир Мономах, отець мій. Свідчить великий князь Гюргій Володимирович Мономашич у Києві в літо шість тисяч шість сот п'ятдесят сьоме».

Слова биричів розліталися понад Києвом, грали дзвони, князь з синами й ліпшими своїми людьми стояв на повітальному молебні в Софії, розглядався з княжого високого місця по церкві, мав дивне відчуття. Ніби паморочилося йому в голові, все довкола набувало кругойдучості, все рухалося, пливло невпинно: склепіння, стовпи, золоті мусії, різнобарвні фрески, Пантократор і Марія Оранта, апостоли, пророки, великомученики, святі, єпископи, священики, живі й мальовані,— все кудись линуло, летіло; летіла ціла Софія, летів, мабуть, і Київ, і він, Юрій, теж летів і зчудовано позирав довкруж зацікавленим, вже й не князівським, а якимсь ніби хлоп'ячим оком, і через те

ніяк не міг здобутися на поважність і непорушність, котра личила б великому князеві в таку високу хвилю його життя, чим міг накликати на себе осуд і невдоволення можних киян, високих ієреїв, які закостеніли в своїх негнучких, протканих сутим золотом шатах і нічого не відали про те, що летять кудись разом з усім цим розспіваним, строкатим, прекрасним світом, і ніщо їх не зможе зупинити.

Тим часом у Київ входили товари Долгорукого, котилися вози, запряжені кіньми й волами, горбаті верблюди тягли висококолісні половецькі каталки, за возами суздальці гнали волів, свиней, овець — все для голодного Києва.

Завоювати город навіть щонайбільший просто. Спробуй його нагодувати!

Цього разу не було серед суздальців мови про те, що жде їх у Києві мед, жито й просо. Йшли аж з самих вятичів по голодній, спустошеній зимовими хуртечами і палючими весняними вітрами землі; князь Юрій вимушений був стояти то там, то там, поки з Суздаля прийдуть нові та нові товари, щоб стачило не для самого лиш війська, а й для киян.

Тож поки в Софії тривав урочистий молебень, по Києву різали волів і овець, кололи вепрів, пекли на вогнищах м'ясо, ставили цебри з пивом, собаки гризлися за тельбухи, люд радісно метушився, штовхався, кричав, сміявся; стояли й сиділи на чім попало, всували голови в цебри з пивом, пили нахильці, втовкмачували в запахущий трунок вуса, бороди, носи; вої щипали дівчат, дітлашня метушилася, мов на пожежі, все змішалося в радощах і ситості: чужі й свої, старі й молоді, дівки й баби, діти, пси, голови, сорочки, чуприни, сміх, лайка, похваляння, погрози.

— Як п'ю, то не розливаю!

— Одчепись, смердючий цапе!

— Хай легенько гикнеться!

— Синочку ж мій!

— Дай хоч пальцем ткнути!

Серед колотнечі й розгардіяшу пробували знайти своїх — хто з надією, а хто й безнадійно. Кричко з Іваницею теж блукали по торговищах і поміж дворами — аж напоткнуться на Силька. Дуліб десь пішов на княжий молебень, Іваниця не схотів, бо й чом би мав квапитися перед очі князеві, що так негарно з ним повівся? Випадком стрів Кричка, тепер ходили вдвох, щодалі впевнюючись у думці, що Силька, так само, як і всі, хто був близький до князів або ж хотів до них присусідитися, там, у Софії, пхаються один поперед одного, видовжують шиї, не знають, куди й дивитися: чи на єпископів під Орантою, чи на хори, де стоїть Долгорукий з князями й воєводами. Така малість людська.

Так у безконечних блуканнях опинилися й коло Ярославового двору, де в золотій гридниці лаштувалася, видно, велика уч-

та для Долгорукого та його поблизьких людей, бо вже коло конов'язі стояло безліч коней, поприв'язуваних до срібних кілець; пахолки нетерпляче позирали на Софію, звідки мали прийти князі й засісти за столи, а вже тоді щось перепаде й тим, хто коло коней, бо ж їдять та п'ють не лише за столами, а й попід столами і в закутках та закапелках, та й невідомо, де більше й ласіше.

Якась, суздальська, видно, жона заїхала на Ярославів двір возом, розпрягла коней, погукуючи зачіпливо до пахолків; Іваниця враз штовхнув злегка свого товариша в спину, показуючи тому, щоб далі блукав по Києву без нього, а сам, ще й не вірячи власним очам, обережно став наближатися до тої зухвалої жони, яка не побоялася втягнути свого воза на княжий двір.

В білій сорочці-тіснусі, з товстою косою, перекинутою недбало через плече наперед, витка й вправна в щонайменшому порухові, поралася з кіньми... Оляндра! Та сама Оляндра, яку стільки разів бачив він з суздальського поруба, до чорноти в очах заздрив дружинникам з защетиненими мордяками, що могли жирувати з тою, такою щедро-приступною, вабливою, принадною.

Оляндра!

Іваниці ще й не вірилося, підійшов ближче, став позад жінки, вона відчула його присутність, обернулася до нього всім своїм тілом; тверда круглість тіла відчувалася під сорочкою-тіснухою так, ніби Іваниця доторкнувся до жінки, груди напинали їй сорочку, неначе вітер — паруси на лодьях; Оляндра відкинула назад свою важку русяву косу, примружилася хижо й сторожко.

— Ти чого? Гнати мене звідси надумав?

— Оце! — розгублено всміхнувся Іваниця.— Та чи я княжий лакиза!

— Чого ж дивишся?

— Бачив тебе колись — оце й дивлюся.

— Де ж бачив?

— А в Суздалі.

— Бреши! Був там?

— Оце! І в самого князя Довгої Руки в палатах був, і поруба скуштував. Там і тебе бачив.

— Не була в порубі.

— Коло нього зате. Зваблювала сторожу, а я скреготав зубами.

— З поруба?

— Оце ж!

— То й дурень єси.

— Досі не вірю, що стоїш переді мною. Ось простягнути руку і...

— А ти простягни...

— Боюся — щезнеш.

— Не щезну. Прийшла до Києва, хочу тут бути. Вирив-ця мого вбили під Переяславом. Бояриною хочу бути. За Вирив-ця.

— А ті де? — не слухаючи ні про Вирив-ця, ні про бояриню, поспитав Іваниця, неспроможний відірватися від своїх болюче солодких спогадів.

— Хто?

— Ну... Оті, хто водив тебе тоді... Водили й поверталися. А тоді ти приходила та брала собі нового. Готовий був розшматувати тебе!

— Не лютуй, дурню! Чи про таке згадують?

— Де ж вони?

— Чи я знаю! Мабуть, там.

— Де?

— У Суздалі. Стережуть поруб.

— Хтось там знов сидить?

— Може, й сидить. Коли й нікого немає, поруб однаково стережуть. Бо щоразу може пригодитися. Князь без поруба — не князь.

— Що ж робитимеш у Києві?

— А тобі свербить? З чоловіками спатиму!

— Оце! Знов підеш до тих, хто стереже поруби?

— Можу й до тебе прийти. Пожди ночі.

— Там ходила й удень.

— То ж там. У Суздалі любові багато. Ночей не стачає.

— Чом думаєш, ніби тільки в Суздалі? А в Києві?

— Київ бідний любов'ю. Тому й прийшла сюди. Принести любові.

Як завжди, на Іваницине нещастя причовгав звідкілясь Петрило. Іваницю чи й зауважив, зате відразу накинув оком на Оляндру, розігнався на неї, та згадав, що має розчищати дорогу Долгорукому, який уже спускався десь з софійської вежі, щоб вести своїх поблизьких на учту, наставив руки на жону, засичав:

— Киш! Князі йдуть!

Оляндра посунулася на нього грудьми, засміялася:

— А мені князів і треба! Не тебе!

— Цить! — відступився від неї Петрило.— Знаєш, хто я?

— Хто ж? — поморгуючи Іваниці не так з прихильності великої, як з необхідності мати спільника, глумливо поспитала Оляндра.

— Петрило! Чула?

— І чути не хочу! Мені князя треба! Довгу Руку!

— Киш! — перелякано наставив на неї руки Петрило, та вже було пізно, бо князі йшли від Софії, сяяла на сонці коштовна зброя, вигравала самоцвітами, тьмавим золотом поблискували шати ієреїв; поперед усіх, змолоділий, високий, усміхнений, широко ступав князь Юрій в накинутому поверх лляного білого

вбрання дорогому корзні, вже не босий, а в зелених, шитих перлами чоботях на срібних підборах.

Юрій охопив жадібним поглядом усе: і вогнище, де пеклося й смажилося, і цебри з пивом, і метушняву людську, і зелений спокій дерев, і голубий простір неба, і розлогість Ярославового двору, де колись бували й кінні ристалища, і оту безконечну конов'язь з срібними кільцями, і несподіваний на княжому дворі простий суздальський віз з простим скарбом, і гожу жону коло воза...

Петрило зігнувся мало не вдвоє, блиснув на Юрія вже й не перлистими, як на всіх, хто нижче, а по-собачому гострими очима:

— Князю любий! Петрило єсьм. Восьминник у Києві. Тобі хочу служити, як було вже не раз. Рятував тут лікаря твого.

— Петрило? — засміявся Долгорукий.— Дебеліший став, а чи старіший? Ходи з нами, коли ти вже тут. А то Іваниця? Лікарю,— пошукав очима серед князів і воєвод Дуліба, не знайшов, хоч і знав, що той десь має бути,— лікарю, чом же покинув свого товариша? Іваниця любий нашому серцю також. Ходімо з нами, Іванице.

— Оце! — пробурчав Іваниця.— Після поруба та й на пирування!

— Пам'ятливий! — здивувався Юрій.— Не забув про поруб! Повинюся перед тобою, перед усіма. Ходи з нами.

— А я? — вискочила наперед князя Оляндра.— Чи й мене припросиш, князю? Мій Виривець під Переяславом... Бояринею мене зробити маєш! Боярський двір мені в Києві за мого Виривця! Всі стояли, а він побіг на Ізяслава! Ти й сам стояв, а Виривець побіг!

— Ну,— Юрій безрадно розвів руками,— що маю діяти з такою суздальчанкою? Звешся як?

— Оляндра!

— Ходи з нами, коли хочеш.

— А й піду!

Князь Андрій щось прошепотів Юрієві на вухо, Долгорукий зітхнув. Оляндра тим часом втулилася між Юрієм і його сином, мовби так воно й належало; була там і княжна Ольга, але їй не стало тепер місця коло батька, мідяве її волосся зблискувало десь далі, коло червоного вбрання Берладникового, так що кияни, яких умить набилося повен двір Ярославів, не знали, на кого їм перше й дивитися: чи то на князя Юрія, чи то на оту мідноволосу княжну, чи на розкішного в своїй красі Берладника, поряд з яким губилися найпоказніші мужі, а чи на безпутну Оляндру, яка пролізла поміж князів і вив'юнювалася серед них боса, в сорочці-тіснусі, мов блудниця вавілонська.

Такого в Києві ще й не бачено ніколи.

А Долгорукий, неначе виправдовуючись і перед киянами, і перед власними дітьми, і перед осудливими поглядами іереїв, погорнув рукою до себе Дуліба:

— Ось, лікарю, князівська доля: влада завжди вища за особу, влада нависає над тобою навіть тоді, коли ти здобув її власними зусиллями й, сказати б, заслугами. Чим перевищити владу? Всі володарі, позбуваючись влади, а позбуваються вони її неминуче, хоч би й по смерті, можуть продовжувати своє існування лиш завдяки тим суто людським учинкам, яких не дозволяло їхнє становище. Отож вчинки всупереч становищу.

— А я нічого тобі не кажу, князю. Радий бачити тебе в Києві, змолоділості твоїй радий так само.

— Вважаєш, змолодів?

— Видно всім це.

— Аби не змалився.

— Не коло такої жони, як Оляндра,— всміхнувся Дуліб.

— Князь мені винен боярський двір! — вмить учепилася Оляндра.— Ти, князю, найдобріший. Ти пожаліеш бідну жінку.

— Доброти князевої на всіх жінок не вистачить,— сказав Долгорукий з жалем.— І людяності так само не вистачить. Ні народові, ні,— він озирнувся навколо, шукаючи когось поглядом, додав по мовчанці: — ні літописцям...

— Може, й занадто добрий, князю,— зауважив неголосно Дуліб.— Бачу, покликав на учту і Петрила, і Ананію, мабуть, прийде й Войтишич, який десь заховався й вичікує.

— І Войтишич прийде,— згодився Долгорукий.— Всі прийдуть, всіх прийму. Бо не може чоловік витрачати своє життя на ворожнечу. Вже сьогодні пошлю гінців у всі кінці нашої землі, щоб оголосили про мир і кінець усіх чвар і ненависті. Єдність і свобода для свого люду. Найдорожче в свободі — змагання за неї. Ми досягли свободи, довели свою спромогу, тепер можемо вільно взятися за своє діло. Нікого над нами, ніхто не заважатиме, тоді — які ж вороги можуть бути в нас сьогодні і навіщо ненависть?

Дуліб довго мовчав, дійшли вже до сіней, стали входити до палацу за чином і за зухвальством, у кого яке було; коли мили над срібними рукомиями руки, знов лікар якимсь чином опинився коло князя Юрія, сказав йому:

— Кому здається, що він уже досягнув волі, може означати лиш те, що він її втратив або ж утратить невдовзі. Людина бореться все життя. На те й прийшла на світ.

— А ти, лікарю? — спитав князь.— Так само борешся?

— Борюся. Навіть з самим собою, коли хочеш, князю. Ти ж себе перебороти не можеш, бачу.

— Чи й треба? Натякаєш на цю жону? Чи згадуєш Суздаль і наші мандри по суздальській землі?

— Боюся заспокоєння твого, князю.

Іваниця ж тим часом добрався до Оляндри, попросив стиха:

— Сядь коло мене за столом.

— Коли ж біля князя хочу!

— Там без тебе знайдеться кому сидіти. Хочу, щоб коло мене була.

— Мене — спитав?

— Оце ж і питаю.

— Дуже ти благий. А я шорстких люблю.

За столи всідалися довго, в розклекотаному веселому гомонінні, в перемовлянні з князем Юрієм, влаштовувалися, як велося тут десять і сто літ тому: незначних спихано до дверей, коло князя по праву руку сини та особливо цінні люди, по ліву руку — служителі бога, ліпші люди суздальські та київські, хоч останніх було й не густо, повтікали з Ізяславом, тож Войтишич, який трохи пізніше за інших з'явився в золотій гридниці, виходило, був якраз доречним за столом. Долгорукий пішов назустріч старому бояринові, той здаля розкрилив для обіймів руки, в захваті вигукнув:

— Князю мій дорогий! Бачив тебе тут малим хлопцем, а тепер ти вже й сиву бороду маєш, будь воно прокляте все на світі, хай би не бачили того мої старі очі! Служив твоєму вітцеві Мономаху, а вже тоді й нікому так не служилося, будь воно прокляте. Не був би оце такий старий, як є, то й тобі послужив би, та вже відійшов од усього, аби й не бачити своїми старими очима всіх паскудств, які творяться на сім світі. Он ігумен Ананія не дасть збрехати.

Долгорукий Ананії мовби й не зауважував, але й лихого не казав тому нічого, бо й куди подінеш ігумена княжого монастиря, врізаного в саме серце Києва. Служив ігумен Мстиславовичам і служитиме далі, та що вдієш? Святині недоторкані, а в них і служителі їхні також.

Дуліб опинився за столом поруч з Ростиславом. Їх Долгорукий посадовив разом, ніби для того, щоб показати всім двох найцінніших для нього людей, завдяки яким, як вважав, здобуто Київ.

Може, й усі так вважали, окрім Ростислава та Дуліба, бо молодий князь, вірний своєму узвичаєнню не помічати нікого, окрім самого себе, мовби й не бачив Дуліба, лікар же в мудрій пробачливості своїй волів забути нерозумну пихатість Ростиславову, яка мало не призвела до загибелі не лише самого князя і Дуліба, а й справи цілого життя Долгорукого. Вважав за ліпше мовчати, мовчки прийняв ласкаві слова князя Юрія, мовлені про нього слідом за словами про сина Ростислава, мовчки випив свою чашу; хотілося йому думати про Ойку, яка знов поринула в свою дикуватість, сховалася у Войтишичевім дворі, сиділа коло батька, не знати, чи вийшла бодай стріти брата свого Кузьму, бо той після всього, що сталося в Києві, навряд чи й піде до батька перший.

Любов у них з Ойкою була якась тривожна, болюча, непевна, нетривка. Рвалася щоразу, як тонка павутина, Дуліб почувався винний перед дівчиною, ще й досі не міг забути Марію, яка тепер ледь маячіла на обріях його снів, але не виявляла бажання щезнути, нагадувала про себе своєю білою ласкавістю, сміливою добрістю, якою навіть крізь роки мовби хотіла перемогти Ойку в її незбагненності.

Власне, він не зустрічався з Ойкою після того віча Подільського, де кияни відмовилися йти разом з Ізяславом супроти Долгорукого. Привела вона тоді Дуліба й Іваницю до Турової божниці, загубилася між людьми — і вже й не з'явилася більше. Ховалися на Подолі в братів Ребрин, тоді знов задомовилися на Горі у Стварника, не лякаючись повернення Ізяславового. Ойка не прийшла, і між Іваницею та Дулібом знову відновилася давня дружба, пропала зненависть, а може, й не пропала безслідно, а лиш залягла Іваниці на дно серця і може піднятися звідти щомиті.

Чашник брав у пахолків збани з печаттю Долгорукого, наливав князеві улюбленого просяного пива, привезеного аж із Суздаля. Юрій кидав оком на довгі столи, на своїх синів, на улюбленців, на доньку Ольгу, що сиділа поміж князем Андрієм і Берладником, вже не дитина, цілком доросла дівчина, вже й за князя б видавати; побачив князь і хитрого Сильку, який не квапився до зустрічі з рідним батьком, а втулився мерщій поміж знатних та можних, стріляв навсібіч круглими очима, мотав собі на вус, стягував брови до перенісся, думав чи вдавав, що думає. Князеві літав під вусами сміх, хотілося співати, і він вже був подав знак своєму вірному Вацьо, та враз згадав, що не мав ще слова його чашник Громило, чим порушувався звичай; тому перехилився до Громила, гукнув:

— Чом же не просишся до слова? Чи в Києві не маєш чого сказати?

— Скрізь маю що сказати, князю,— підвівся Громило.— Дозволь?

— Кажи.

— Слово моє буде таке.

— Про суздальського коника колись була мова,— нагадав йому Долгорукий.— Обіцяв я тобі, що ввійде наш непоказний, та міцний зате коник у київські брами?

— Обіцяв, князю, і сталося.

— То про що ж буде твоя мова? Ще про коня?

— Як завжди, князю. Про коня та й про коня. А ще про хом'яка. Жив собі хом'як коло води. Мав простору нору, старий був, аж сивий, обклався жиром, звик до своєї нори, любив вільгість, запах прив'ялих трав, гнилого листя, любив тишу й спокій для себе.

Та ось повз хом'якову нору провів раз жеребець табун тарпанів на водопій. Задрижала земля, від іржання розідралося

повітря, огир ввійшов у воду по саме черево, понюхав, тоді став пити, а за ним і цілий табун. Вподобали тарпани тую воду, стали бігати туди щодня, щоднини тепер дрижала земля і роздиралося повітря над хом'яковою норою, розтрясався жир хом'яків, пропав сон, все порушилося. Тарпани входили в воду по саме черево, пили довго й усмак. Жили там на воді качки, гуси, лебеді, журавлі, нікому тарпани не заважали, а хом'як визирав із свого схову й злостився більше та більше. Коли ж тарпани виходили з води й, жируючи, починали качатися в траві, хом'як уже ніяк не міг знести цього, бо доводилося йому ховати свою морду глибоко в нору. Сидячи в самій глибині, надумав хом'як помститися огиреві. Вночі, коли все спало, вирив підземну пастку саме на путі тарпанів, став ждати. Огир летів поперед табуна, вскочив ногою в ту нору, кістка хряснула, боляче заіржав огир, а хом'як сидів у своїй норі й потирав товсті лапи. Ось так, ось так. На цьому й кінець притчі. Здоров будь, князю, та й стережись хом'яків!

— Та будь вони прокляті всі! — подав несподівано голос Войтишич, аж усі поглянули на нього і багато хто відзначив, що старий воєвода вельми схожий на старого жирного хом'яка.

— То, може, тепер і пісню, Вацьо? — поспитав Долгорукий, відпивши на подяку Громилові.

Вацьо став за князем, заплющив очі, склав на грудях руки, соковитим голосом почав: «Ой кривого танця, ой в кривому танці».

«Та не виведу кінця!» — підхопив Юрій, а за ним і всі, хто вмів та хотів співати, окрім ієреїв, яким годилося співати лише псалми, кондаки та тропарі.

«Що виведу — то урветься,— текла далі пісня,— що виведу — то урветься, а мій милий засміється. Молода ключниця по замку ходила, ключами дзвонила,— встаньте, не лежіте! Встаньте, не лежіте — весну сторожіте».

— Про дружину, про дружину! — загукали за столами, і Вацьо завів: «Пустимо стрілку, як грім по небу, пустимось кіньми, як дрібен дощик, блиснем шаблями, як сонце в хмарі...»

— Співаєш, князю,— вередливо надулася княжна Ольга до Берладника,— до мене ж і не мовиш.

— Шаную тебе, княжна.

— А коли мені сього мало?

— Схиляюся перед тобою.

— І сього мало.

— Перед твоєю красою схиляюся.

— Князівські доньки рано беруть шлюб, правда?

— Того вимагає їхнє становище.

— Я не впокорюся! Не віддамся нікому!

— Ти дуже гарна, за тобою приїде хоч і сам імператор.

— Не піду й за імператора! До того ж він, мабуть, старий.

— А коли молодий?

— Однаково.
— Твоя сестра пішла в Новгород-Сіверськ і вже княгиня.
— Я вища за неї. Сиджу коло тебе, князю, і вже тим вища.
— Люди не можуть сидіти ціле життя.
— А бути поряд — можуть?
— Важко. Життя не дає людині спокою.
— Ти ж сильний, князю.
— Ну, так. Але що сила одного чоловіка? Ось я тут, а княгиня моя і син малий, теж Іван, аж у Смоленську. І не можу бути коло них. Сила моя кінчається.
— А коло мене?
— Коло тебе сиджу.
— І не говориш зі мною, а співаєш!
— Тепер говорю.
— Мені мало! Не я мала́ ще, а мені мало, князю Іване! Я не мала́! Чуєш!

А на другому кінці столу Оляндра присікалася до Іваниці:
— Я співаю, а ти мовчиш?
— Оце — в мені й так усе співає.
— Усі співають, а ти хіба не вмієш?
— Коло тебе все забудеш. Вже й забув, чи спав коли з дівками, чи й ні.
— Не дівка тобі! Бояринею стану
— Оце!
— То поглянь же ж!

Вона зіскочила з свого місця, перебігла через усю гридницю, стрибнула просто на коліна Долгорукому, вереснула:
— Чи вдержиш, князю!

Всі злякано вмовкли від такої несподівано-безпутної вихватки, очі найперше метнулися на ієреїв: чи ж не осудять? Але єпископ Ніфонт, зголодавшись у порубі, так налягав на їдво, що йому стало млосно і довелося вивести його з-за столу та покласти десь у повалуші, щоб віддихався; ті ж, що лишилися, відвертали погляди, тільки ігумен Ананія поволі заздрісно накинувся оком на вабливу Оляндру, промурмотів сухими губами: «Пильнуйте та моліться, щоб не ввійшли в спокусу. Дух-бо охочий, тіло ж немічне».

На чиє тіло натякав — на своє чи князеве?
— Дай хоч дообідати,— засміявся князь Юрій до Оляндри, приймаючи її сміливий виклик,— бо ліпше грішити ситим, аніж голодним.
— То погодуй і мене, князю,— п'яно попросила Оляндра.
— Чим же?
— Люблю все печене з тіста. Калачі, товченики, перекладники, ламанці, переплітанці, завиванці...
— І з медом?
— І з медом, князю! Сама солодка, солодке й люблю... Та нема ж мого Виривця...

— Земля йому пухом,— підняв Юрій свою чашу,— випиймо за упокій душ воїнів наших полеглих.

Всі випили, Оляндра ж від нестримних веселощів ударилася в смуток, захлипала, намірялася досить виразно сховати своє обличчя на грудях у Долгорукого, той повів плечем.

— Обіцяв же ж мені! — захлипала Оляндра.

— Що ж обіцяв? — поцікавився вже й сам Долгорукий, щодалі дивуючись змінам, які щомиті відбувалися в цій незбагненній суздальчанці.

— Бояринею мене зробити обіцяв.

— Бояринею?

— За мого Виривця...

— Ну,— Долгорукий трохи розгубився,— не велів я нікого в Києві зобижати... Петрило!

— Тут! — гукнув восьминник.

— Підійди! — звелів князь.

Петрило поквапливо причовгав до Юрія, став коло нього, поблискував по-собачому очима.

— Ось Петрило,— мовив князь,— життя мені колись порятував. Ніколи того не забуду. Слуга мені — до кінця життя, хоч і не служивши. Був у Ізяслава восьминником, а лишився в Києві. Хочеш до мене?

— Все для тебе, князю, готов! Людей твоїх...

— Дружину дам, воєводою хочеш?

— Коли ласка, зостав восьминником. Звично вже, і лад умію дати Києву.

— Тоді так: Петрило віднині мій восьминник у Києві. Чи все ціле в городі?

— Все, князю.

— Не зачеплені двори ні боярські, ані чиїсь інші?

— Поставлено сторожу там, де без господаря.

— Як же то: без господаря?

Петрило зам'явся.

— Кажи.

— Втекли з Ізяславом бояри. Бо лякалися. Ізяслав, як вступив у Київ після Ігоря, то бояр багатьох пополонив. Данила Великого, Гюргія Прокоповича, Івора Гюргієвича, онука Мирославового. Пустив їх лише за викуп великий. Ось тепер Ізяславові бояри втекли з своїм князем. Боялися, що й ти, як Ізяслав. А я знав: не такий. І воєвода Войтишич знав. І...

— Хто ж утік?

— Втекли: Микола Старий, та Микола Кудинник, та Микола Плаксій, та ще Микола Безвухий.

— Безвухий? — засміявся Юрій.— То ось, жінко, маєш двір Миколи Безвухого. Петрило тобі й покаже. Відведеш Оляндру, Петриле, і віднині вона — бояриня київська.

— Дай поцілую тебе! — крикнула зраділо Оляндра і обійняла Долгорукого за шию.

Князь жартома виривався від неї, а далі сказав:

— Милуйте рабів своїх і вчіть їх на спасіння й покаяння. Не чула, жінко, сих слів? То чуй і знай.

— Князю, побійся бога,— неголосно, але так, що чутно стало багатьом, осудливо мовив князь Андрій.

— Чи тобі передати сюю жону? — засміявся Долгорукий.— Гляди, князю, вона тепер бояриня, зобидити не дасться. Я ж однині теж не самотній вдівець, бо намірився засилати посланців до імператора ромейського Мануїла, щоб привезли мені в жони його сестру рідну Ірину, доньку покійного імператора Іоанна. Посланцями ж моїми,— князь підвівся, легко зсадивши з колін Оляндру і вже більше не помічаючи її, мовби й не існувала зовсім, обвів поглядом принишклу гридницю, золоті її стіни, столи, повні наїдків та напитків, все оте майже протиприродне скупчення людей, часто ворожих одне одному, помовчав, доводячи тим найнетерплячіших мало не до цілковитої непритомності, тоді сказав: — Посланцями моїми об'являю князя Івана Берладника та лікаря Дуліба, який віднині стає моїм прибічним лікарем.

— Коли вже прибічний, то не мав би відсилати його від себе аж так далеко,— докинув князь Андрій.

Дуліб занепокоєно поглянув на Долгорукого. Мав би князь спитати його і про одне, й про друге. Чи, може, вважає, ніби всі йому повинні слугувати мовчки, покірливо й у захваті? Щоправда, в Суздалі сам Дуліб не стримувався від захватів, та те було колись, окрім того, все на світі має кінець, бо й людина, так чи інакше, конечна. Не буде ж він, чоловік уже зрілий літами й досвідом, ось так тинятися по світу, потрапивши між князів,— від одного до другого, а тоді до третього. Треба сказати про це князеві Юрію, і то неодмінно тут, відразу, не лякаючись зробити йому прикрість або й навіть завдати болю.

Поки Дуліб так роздумував, не знаходячи властивих слів для відповіді Долгорукому, його випередила княжна Ольга. Голосом розбалуваної дитини (Дуліб міг би заприсягнутися, що й надула при тому губенята, хоч він і не бачив того) княжна вигукнула:

— Не пущу князя Івана!

Юрій сприйняв той вибрик як жарт.

— Чом би й не пустила, доню? — так само жартома поспитав він.

— Бо не хочу, щоб він кудись їхав, та ще й далеко,— ще голосніше, так що вже всі почули й наставили вуха, гукнула Ольга.

— Князь Іван служить мені,— нагадав Долгорукий.

— То й що? — тупнула ніжкою княжна.

— Окрім того, ти не поспитала самого князя Івана, де йому миліше: чи там, куди пошле його великий князь, чи там, де схоче маленька дівчинка.

— Я не маленька! Я не маленька! Князю Іване, правда ж, я не маленька?

Берладник мовчки посміювався, і виходило це в нього так гарно, що ніхто не ображався: ні Долгорукий, ні його донька, ні сини Юрієві. Він усміхався й мовчав, бо й що ж міг казати? Служивий князь є служивий князь. Куди звелять, туди й іде. До ромейського імператора, то й до імператора. Коли до чорта в зуби, то й гаразд. Своєї волості не має, притулку постійного брак, сам зі своїми гуляйногами тут, жона з малим сином Іваном аж у Смоленську, де князь Ростислав щомиті може зробити з нею що захоче. Одне лиш знав Берладник: буде він завше там, де б'ються за волю. Вів за собою людей вільних, розкованих, таких, як і сам. Згадування переслідувало його: коли став вигнанцем, не мав куди повертатися, то злякався. Людина завжди повинна мати місце для вороття. А йому все відібрано, відрізано всі путі, всі спромоги. Тоді розгубився, злякався, втратив віру й силу. Згодом збагнув: порятунок у тому, щоб кудись іти. Не зупиняючись, без перепочинку, не лякаючись, без вагань. Попервах ішов наосліп, блукав з волості в волость, від князя до князя, аж поки прибився до Юрія. Тут прийшло ще вище розуміння. Битися за волю. У власній землі. Для свого люду. Для всіх отих свавільних, але нещасних, сильних, але знедолених, непокірних і слухняних у ділі справедливому й чесному. Долгорукому сказав:

— Ти, князю Юрію, думаєш про діло святе — і ми з тобою. Станеш, як усі князі,— покинемо тебе в той самий день. Не втримаєш, і ніяка сила на світі не втримає мене і моїх берладників коло неправого діла...

Тепер Долгорукий шле його за жоною для себе. Має привезти ромейську принцесу. Чи це діло справедливе? Найперше: почесне. Про справедливість могли б говорити хіба що діти князя Юрія. Чи захочуть мачуху та ще й таку високорідну?

А княжна Ольга не хотіла, здається, думати про мачуху, вона затялася на своєму, не хотіла поступатися перед великим князем і, не отримавши ні від кого потвердження в своїй дорослості, відразу все й попсувала сама собі словами:

— Коли ні, то хочу поїхати до Цареграда з князем Іваном!

— Хочеш сама вибирати для нас мачуху? — ущипливо кинув Ростислав, який досі вперто мовчав, за звичкою зневажливо позираючи на те, що діялося в гридниці, і виказуючи всіляко свою цілковиту зневагу до поведінки князя Юрія і всіх інших, навіть рідних братів — Андрія, Гліба та Бориса.

Князь Борис глянув на брата злякано й осудливо водночас.

— Брате, хіба можна так? — неголосно сказав він.— Люди ж чують.

— Нагадав би про це великому князеві Юрію,— зло промовив до нього Андрій.— Забув він про сором і нас зневажив,

кажучи тут про своє бажання мати нову жону. Хіба захотів синів малих, бо великі неслухняні?

Юрій слухав перемовляння своїх синів, не втручався, попивав спокійно просяне пиво, тоді Дуліб, чи то щоб порятувати якось становище, а чи й просто згадавши щось вельми важливе, з чим не міг довше стримуватися, підвівся з-за столу, звернувся до князя Юрія:

— Дозволь, великий князю, нагадати тобі про діло, яке не повинен полишати.

— Нагадай.

— Забув ти про смерть, яка два літа тому сталася в Києві, неподалік звідси, смерть невідомщена, смерть досі, власне, й не розкрита; змовчати сьогодні не можу, бо сам гнав слід у сій заплутаній справі. Тепер хочеш відіслати мене з Києва, щойно вступивши в город. Тим часом лишаються тут люди, спровинені в тому вбивстві. Невже не знайдеш їх і не покараєш?

— Сказав тобі їхати до Цареграда з князем Іваном, а твоя воля: згоджуватися чи ні. Ти чоловік вільний. Багато хто, може, хотів би мати таку волю, як у тебе, лікарю. Дає тобі це твоє звання, твоє ремесло, твоя, сказати б, незакоріненість...

— А коли скажу, що вкорінився? Що прикипів серцем до одного місця, і місце те — Київ? І ще коли скажу, що й почалося все з убивства тут Ігоревого, тоді — сам знаєш, чого. Окрім того, а може, й передовсім, є речі, які знати повинен лиш я сам. Адже ствердив, що я — вільний.

— Про ту смерть мови не буде. Не буде й помсти. Хай ніхто не жде. Шлю гінців у всі кінці землі з словами про мир. Ромейський імператор теж потрібен нам для миру. Не стану шукати союзників, як Ізяслав, у себе під боком, бо не хочу, щоб товклися на Руській землі чужі війська, прикликувані кожним свавільним князьком а чи боярином. Ромеї можуть бути союзниками могутніми, бо ж знані цілому світові, водночас — союзники найдальші. Однаково що король англійський або французький. А далекий союзник — лиш для називання. Підтримує тебе своїм іменем і ніколи не загрожує силою. Чи згадає хтось, коли ромейські полки були на нашій землі? Ніхто не згадає того. Задалеко їм, та й власного клопоту занадто багато. Впокоряють бунтівливі племена свої, тепер не дають їм дихати хрестоносці. Отож союзник, хоч і великий та могутній, а руки в нього зв'язані. Всім же, хто хотів би піти на нас, зв'яжемо руки союзником сим — так і крутитиметься. Ізяслав розкричав повсюди, що Долгорукий тягне руку за ромеїв, що митрополита хоче грека. Всупереч патріархові цареградському він настановив митрополита руського, бо ще ж, мовляв, великий Ярослав висвятив на митрополита пресвітера Берестовського Іларіона. А що таке митрополит з греків? Чоловік чужий, стоїть за церкву вселенську, володіє незалежністю, але й не втручається в діла наші. Коли ж наставляємо свого, то вже він не служить ні

церкві, ні князеві, ні землі, а стає таким самим попихачем боярським, як і князь київський досі був. Я ж не хочу попихачів коло себе і сам ним не буду ніколи! Ось так, мої сини, князі, воєводи мої, й дружина, і ви, святі отці. Тепер, лікарю, можеш відмовитися чи згоджуватися, та хотів би я, аби ти поїхав з князем Іваном.

— Поїду,— сказав Дуліб.

— Поїду,— повторив майже водночас Берладник.

— Тоді заспіваймо,— повернувся Долгорукий до своїх синів.

— А я? — нагадала про себе Ольга.

— А ти, доню, нам підспіваєш.

«Ох і сила, сила силу подоліла...»

Київ співав, гомонів, вирував, клекотів, на короткий час Київ став ніби єдиний,— від князівського палацу й до найнужденнішої землянки на Подолі, виритої потопленцями весняними, але ніщо не триває вічно, тож і київські веселощі мали свою межу.

Тим часом до заходу сонця, коли сторожа, за звичаєм, виганяла за брами города всіх сторонніх, на торговищах гасилися вогнища, в монастирях горіли тільки свічки перед іконами Богородиці та Христа, та й то під доглядом приставлених на те ченців безсонних, Київ розходився, розбігався, розскакувався, поверталися важко ворота на вереях, на глицях, сторчові, колодні, замикалися глухо й надійно, відгороджувався кожний двір від іншого й від цілого світу, ставав окремим світом для самого себе — загадковим, таємничим, наляканим, а то й злочинним. Київ уже й не Київ з лагідним сонцем, з гранням дзвонів, розспіваний і розсміяний, а суцільна причаєність, мертві ворота, глухі стіни, непробивні гостроколи. А що там — за ворітьми, за гостроколами, за міццю й непробивністю?

Сторожа поволі обходить вулиці, площі; сторожа попід валами й на валах, коло брам і на заборолах, коло княжого палацу й на дитинці, де сплять воїни суздальські. Сторожі байдуже, вона знає своє, вона й князя не празнує, коли казати правду, бо князь далеко, а восьминник ближче й до шкури і до душі. Он він об'їздить Київ з двома своїми похмурими горлорізами, про яких люди бояться мовити слово й за дня, не те що серед ночі.

Петрило їде повільно, два його прислугувачі тримаються позаду, мовби прикриваючи свого пана від несподіваного нападу, восьминник біло поблискує в темряві перлистими очима, погукує:

— Дбай і чуй!

Їхав далі, з лінькуватою погрозою переставляв слова в своєму знаному для всіх вигукові:

— Чуй і дбай!

Почав огляд від двору Миколи Безвухого, куди вкотила свого воза Оляндра, викінчував знову коло того двору; під'їхав туди мовчки, відпустив своїх двох чорних прислугувачів, ударив

у ворота рукояттю меча. Стукав, неначе до власного двору, бо й справді мав свій двір поряд з цим — і не розбереш в темряві, де воно чиє. Втулився колись поміж бояр нікчемним зайдою, нічого й не мав, здавалося, пішов служити, збирав по Києву князівські віри, а тим часом його майно теж щоразу досить помітно й зручно намножувалося, Петрило непомічено зрівнявся з боярством, розрісся, розпростерся, розсунув двох Микол — Безвухого й Плаксія, і вже й не збагнеш, хто ж більший боярин у Києві.

За воротами пошаруділо, Петрило гмикнув: «Дбай і чуй», йому відчинили, спитав коротко в темряву:

— Бояриня не спить?

— Вештається,— була відповідь.

Петрило зіскочив з коня, кинув у темряву повіддя, невидимі руки слухняно підхопили їх, а восьминник почалапкав до боярського дому, де в круглих віконечках тьмяно поблимувало світло.

Переступив, не питаючи, поріг, в ніздрі йому вдарило кислим і гострим запахом. Петрило пошморгав носом, покрутив головою. Хтось кинувся йому під ноги, він відтрутив його, відчинив одні двері, другі, треті, поки наздогнав отой блукливий вогник. Смерділо кислим духом щодалі дужче, бо Микола Безвухий любив устилати лави собачими шкірами, мовляв, м'яка, тепла і не витирається, хоч ти вмри. Кожному смердить своє власне.

— Хто світить світло! — гримнув, відчинивши ще одні двері, хоч і гаразд бачив, що по горниці ходить, придивляючись до обстави, Оляндра, з свічкою в руках, нова київська бояриня, підложниця великого князя, бо ж усі чесні люди можні бачили сьогодні, як безсоромно розсиджувалася на колінах у Долгорукого, а хіба того не досить?

— Не велено в Києві палити світло вночі! — ще гримнув Петрило і, доскочивши Оляндри, грайливо ляснув її долонею між лопаток. Оляндра ловко відхитнулася вбік, не засміялася від грайливості восьминникової, засичала погрозливо:

— Геть, кнуре халастаний!

— Не знаєш Києва,— засміявся Петрило.— В Києві так: пиво кінчається, починаються жони.

— А я не жона!

— Хто ж?

— Бояриня!

— Ще свіжа.

— Однаково бояриня.

— Київська ж. А в Києві Петрило — восьминник. І свічки палити...— він знову потягнувся до Оляндри пожадливою рукою, але жінка витко визміїлася, висвітила темний закуток.

— Без тебе вже є!

Петрило тернув очі. В горниці стояв якийсь чоловік.

— Хто! — крикнув восьминник, хапаючись за меча.

— Я,— спокійно відповіли йому.
— Хто такий? Бо не лишу ні ока в лобі, ні зуба в роті!
— Чи не впізнав? Іваниця. Пили ж у князя те саме.
— Прудкий. Випередив. Як же свого лікаря полишив?
— Оце! Він собі, а я собі. Спить кожен для себе. І сни свої в кожного.
— До Цареграда б зготовлявся. Завтра відпливаєте.
— Хто пливе, а хто й ні.
— Чи не попливеш зі своїм лікарем?
— Не твоє діло.
— Сюди чом забрів?
— Оце! А ти чого?
— Я восьминник.
— Обох витурю,— сказала спокійно Оляндра,— всі мені остобісіли. Тепер бояриня, посплю хоч раз сама. Без нікого.
— Хоч і бояриня, а поїдеш зі мною.— Петрило насунувся на жінку темно й невідступно.
— Куди ж?
— Скажу.
— А Іваниця?
— До лікаря свого хай.
— Сам до нього йди, коли він тобі любий,— байдуже мовив Іваниця, аж Петрило зацікавлено повернув до нього голову.
— Ого! — подивувався він.— Коло Оляндри хоч хто...
— Боярині! — гнівливо нагадала жінка.
— Коло боярині Оляндри хоч хто голову... То, може, з нами? Забудеш свого лікаря? Не попливеш до Цареграда?
— Оце! Мав би пливти туди!
— З нами,— вирішив за Іваницю Петрило.— Ще ліпше. Збирайся.
— А куди? — мляво поспитав Іваниця, якому, власне, все збайдужіло, аби лиш утриматися бодай на короткий час коло сеї, такої приступної і водночас норовистої, як виявилося, жони.
— Ще я не згодна! — докинула Оляндра.
— Згодишся, коли скажу, що просить на вечерю сам воєвода Войтишич, найславніший чоловік у Києві,— урочисто мовив Петрило.
— Сам же казав: пиво скінчилося вже...
— Пиво кінчається, мед починається — так у Києві ведеться. Ти ж бояриня київська, то маєш це знати.

Так вони пішли до Войтишича, де, звичайно ж, був ігумен Ананія, був старий Борислав, батько боярина Ізяславового, високовченого Петра; приїхав і воєвода Мостовик, що, прикутий обов'язком і способом життя до дніпровського мосту, не зміг утекти з Ізяславом, Долгорукому ж ні коритися, ні служити не хотів; було ще кілька тих, хто наважився лишитися в Києві, сподіваючись на недовге перебування там Юрія. Важко перелічити всіх, хто там був, та й мало користі слухати це.

Дуліб чи й ждав того вечора Іваницю, хоч, коли подумати, то хлопець давно вже не блукав ночами, здається, після повернення їхнього з Суздаля вперше отак вирвався і не знати, чи й приблукає додому бодай на ранок. Вранці ж мали вони вже бути готові для далекої дороги. Готові, ще й не перемовившись словом? Та не це найперше турбувало Дуліба. Ойка — ось що йому боліло. Ніхто не міг прийти йому на поміч, нікому не міг сказати, ні в кого спитати поради. Тільки вона сама. Аби мав час, то, як хлопчисько, пробрався б до курників Войтишичевих і підстеріг там Ойку. Але ж уночі вона туди не прийде. А вранці він повинен бути в князя. Досі стримувався від нерозважливості, не спробував знайти Ойку, сподівався: прийде сама, як уміла вона. Тепер шкодував, а вдіяти нічого не міг.

За звичаєм розклав писемне приладдя, схилився над пергаментами, довго думав, написав: «Історія неспроможна перелічити страждання окремих людей, бо перед нею — нещастя цілих народів».

Відклав писало, підвівся з наміром рішучим і відчайдушним: піти до Войтишича. Що скаже старому воєводі — ще не знав, але вірив: зуміє якось повернути так, щоб побачитися з Ойкою. Міг би й відкласти на день чи два відплиття до Цареграда. Взяти шлюб з Ойкою. Попроситися під руку до самого князя Юрія. Весільний батько. Вінчання в Софії. Тоді взяти Ойку з собою. Сліпий Ємець? Може, взяти також і його. Хоч сліпим побуде в тих, хто випік йому очі, побуде в них уже й не бранцем, а високим послом.

Нездійсниміcть своїх мріянь збагнув, щойно переступивши поріг Войтишичевої гридниці, куди його проведено служками, які, видати, залічили Дуліба до воєводиних прихильників, бо ж уже бачили його тут на учтах, а в старого Войтишича до учти допускано лиш людей потрібних.

Дуліб, що з ним нечасто бувало, розгубився вельми. Гридниця сяяла від свічок, від коштовного посуду, від лискучих — чи то від поту, а чи й від жиру — лиць за столом.

— Після учти в князя та й знов...— почав був Дуліб, не знаючи, що сказати, і таки справді дивуючись обжиранню цих людей, серед яких аж тепер зауважив і оту суздальську Олянду, і... свого Іваницю.

— Живе той, кого слухають, мій дорогий! — хрипко вигукнув Войтишич.— Щоб чоловіка ж слухали, в ньому повинен бути жир, будь воно прокляте! А щоб був жир, то треба їсти! Сідай з нами, дорогий!

— Дяка, я прийшов за Іваницею,— несподівано для самого себе промовив Дуліб, рішуче відкидаючи запросини Войтишичеві, головне ж: цими словами відразу й поховав свої заміри якось завести мову про Ойку. Та хіба й міг би про те говорити при людях? Сподівався застати Войтишича самого, може, втихомиреного і зворушеного великодушністю Долгорукого,— вихо-

дило, бач, не так. Думалося, що Войтишич за своє довге життя вже звершив усе, написане йому на роду: героїства, зради, підступи й підлоти. І він справді покінчив з усім добрим і благородним, а в підлості не знав упину ще й досі. Бо підлість — невичерпна. Вона не має кінця. Ні взагалі, ні в окремому чоловікові, надто ж коли чоловік той — Войтишич.

— Прийшов за Іваницею,— повторив Дуліб, побачивши, як Войтишич важко підводиться з свого стільця, щоб іти припрошувати гостя, брати його в обійми, лоскотати вухо бородою і шелестом свого звичного «Будь воно все прокляте!».

— Чи не мав кого послати? — поспитав Войтишич, розкрилюючи руки для обіймів і переходячи на свою солодкоголосість: — Дорогий мій, не відпустимо тебе, допоки не...

— Не звикли ми з Іваницею когось кудись слати,— вперто вів своє Дуліб.— Завтра в далеку дорогу нам, Іванице. Прийшов нагадати тобі.

— Оце! — нарешті обізвався Іваниця.— Тобі дорога, а мені — то й ні! Зостаюся тут.

— Як хочеш.— Дуліб скористався з того, що Войтишич завмер на півдорозі, прислухаючись до їхніх перемовлянь з Іваницею.— Силувати тебе не можу, та й навіщо. Такого між нами не було. Сказав тобі, а ти знай своє.

— Мені й тут добре,— сказав Іваниця голосом ніби й зовсім чужим.

— Тоді розстанемося.

— Приїдеш — тут буду. Хоч би й коло Оляндри.

— Остогидли ви всі,— ліниво промовила Оляндра, злукавлено позираючи на Дуліба.

— Тоді піду,— сказав лікар.— Сколотив вас намарне. Моя провина.

— Та яка провина, лікарю дорогий! — аж тепер посунув на нього з своїми обіймами Войтишич.— Сідай з нами, та поп'ємо трохи, та...

— Як же міг би лікувати людей, сам обжираючись та обпиваючись серед ночі й тим укорочуючи власне життя? — посміхнувся Дуліб і рішуче повернувся до дверей.

Войтишич упіймав обіймами своїми пустоту, але гукнув навздогін лікареві з навмисною розвеселеністю:

— Та будь воно прокляте все життя, коли чоловікові й випити не дають!

Удома Дуліб побачив свій пергамент, присів, записав швидко: «Ніколи не слід недооцінювати здатності Войтишичевої розправлятися з іншими й виходити цілим самому. Він твердо дотримується істини злочинної, та, на жаль, досить живучої: безпечний лиш той, хто має силу створити небезпеку для інших. Князь Юрій мав би пам'ятати».

А Силька, який поїдав князівський харч лиш за те, що мав би простежувати кожен порух і кожне слово князя Андрія,

а іноді й самого Долгорукого, не заніс того вечора до своїх пергаментів жодного слова. І не тому, що розчулився від зустрічі з рідним містом, або напився на учті у великого князя, або (ще б цього бракувало!) побився з яким-небудь відчайдухом. Пояснювалося все простіше: Сильку знайдено в князівському палаці, в найдальшому, але й найзатишнішому закапелку...

Княжий літописець викублювався, смакуючи заздалегідь, як змалює він цілий сьогоднішній день, від досвітку аж до самої ночі, нічого не поминаючи увагою, стосуючи слів добірних, виразних і шанобливо-піднесених; опише належним чином усі приготування до вступу великого князя у найсвятіший руський город, покаже силу суздальську, чесноту князя Андрія, розсваволені веселощі киян, грання дзвонів київських; не помине ні великого, ні дрібного, примусить подивуватися прийдешнього читця меткістю свого ока, вправністю й твердістю руки, незміримою широчінню розуму.

Тим часом до палацу пробивався якийсь чоловік. Ішов просто на сторожу, на виставлені супроти нього списи й занесені над ним мечі.

— Приберіть залізяччя! — сказав сторожі князівській.

— Ось пронижемо тебе наскрізь, знатимеш! — погрозилися воїни, хоч, правду кажучи, не дуже й квапилися здійснити свою обіцянку, бо що там удіє один беззбройний чоловік, коли їх тут цілий десяток.

— Знайшли кого лякати! — не відступався той.— У мене залізо й у голові, і в утробі, та й у крові теж залізо. Весь залізний, а ти мене лякаєш!

— То хто ж ти? Може, біс київський?

— Залізороб. Звуся Кричком. А тут десь мій син.

— Може, й твій, та не з нами.

— Десь коло князів треться. З писалом та пергаментом. Звався колись Михликом, тепер і не відаю, як зветься.

— Є там один хитроокий.

— Забув, які в нього очі. Малим забрано від мене, тепер хотів побачити. Син же!

Один з дружинників згодився піти пошукати Сильку. Знайшов і зіпсував тому всі заміри.

— Батько там твій,— сказав дружинник.

Силька здивувався незмірно й обурився водночас:

— Піди спитай, чого йому треба.

— Хоче тебе.

— Він хоче, так не я.

— Той чоловік переколошкає всіх князів. Чия вина буде?

Силька, кленучи все на світі, мав одягатися, чіпляти до пояса ножа, на груди — ланцюга золотого, дарованого йому князем Андрієм. Вже коли доводиться зустрітися з чоловіком, який колись вважався твоїм батьком, то треба справити на нього належне враження.

Вийшов з-поза сторожі, опинився віч-на-віч з худорлявим, чужим у темряві чоловіком, той теж приглядався до Сильки, як до чужого, спитав непевно:

— Михлику? Ти?

— Сильвестр,— сказав ламаним баском Силька.— Княжий літописець прибічний.

— Ну, виходить, ти. Сказано. А я — Кричко, твій батько. Чи забув? Забрали колись тебе монахи. Ігумен Ананія. Клятий чоловік, хоч і коло бога ходить. Ти ж Михлик! Мати твоя вмерла, мабуть, і не пам'ятаєш. Та й мене вже забув?

— Сильвестр я,— сказав знову Силька, метаючись очима сюди й туди і не знаходячи ніде порятунку. Що, коли цей чужий чоловік розкричиться отут, на Ярославовім дворі, й забере його назад, до себе, до свого заліза, до диму й кіптяви, до голоду й холоду, до холодних почайнинських розливів щорічних, до вітрів і завалистих снігів?

— Михлик був та й нема. Ти ж сам оддав Михлика монахам, тепер хочеш віднайти його.

— Не віддав — забрали силоміць, звабили тебе, бо ти був малий, дурний ще... А від них назад нічого не забереш...

— Тепер я в князя. Чи гадаєш — од князя можна щось відібрати? Князь — це...

— Знаю,— перепинив його Кричко,— відаю, що таке князь і яке воно щось... У Києві вельми добре видно князів. Прибігають сюди, втікають звідси, вмирають смертю своєю або й насильницькою — все в Києві, і все нам видко... Справжні кияни сидять на місці.

— Що ж ти висидів? — насмішкувато поспитав Силька.

— Доменицю нову ставлю. Велика вода була повесні, змило мені все, нині ставлю нову доменицю, хижу нову, все нове. Чоловік повинен сидіти на властивому місці, а довкола нього має бути все нове. Як листя на деревах щовесни.

— Вже знаю це нове. Заливає тебе щоразу Почайна, рятуєшся в самій сорочці, ходиш голодний і босий, просиш шматок хліба...

— Дають, бо вірять...

— Чи то життя? Вовки лиш так никають у пущах та полях... Чоловік повинен жити в спокої й лагоді...

— Як ти?

— Хоча б. Мене князі люблять. Дурні заздрять і бояться. А я...

— А ти! — перекривив його Кричко.— Не збагну, звідки в тебе ота круглоголовість і круглоокість. Наче й не син ти мені. В матері твоєї не було того, в мене теж нема, і в дідів та бабів не постеріг. Хіба якісь пращури... Ось твоя лагідь: стоїш серед ночі там, де коні князівські та воєводські, а припросити батька свого...

— Не велено сторонніх пускати до палацу,— швидко похопився Силька.

— І не пішов би. Бо й чого? Побачити твою лагідь? Не звик. Та й не треба. Тебе ж хоч одразу можу повести та показати тобі, як закладаю нову доменицю...

— Казав уже.

— І нову хижу...

— Казав.

— Коли ж пропаде твоя лагідь отут, то можеш повернутися... До хижі... Продувають її вітри, а гарно... Травою пахне і водою. А ще: волею. Боляче мені се казати, а треба. Будь щасливий!

— І ти.

Кричко хотів бодай на розставання обійняти Сильку, та здобувся лиш на те, що штовхнув його в плече, попихаючи до князівського палацу.

— Іди! Скачи!

Силька повернувся в свій закуток, зраділо порозкладав пергаменти, потираючи руки, мерщій сів за писання, та аж тут виявив, що в ньому вмерли всі слова. Порожнеча в голові, в душі, в серці, ніде нічого, все зникло, пропало, може, й навіки. Він ще пометався туди й сюди, пометушився, покрутився,— нічого не помагало. Безнадія оволоділа ним така тяжка й гнітюча, що він схилився над пергаментом і гірко, невтішно заплакав.

Чому лінуєшся, душо моя окаянна!

Більше Силька не згадуватиметься в сій історії. Полишить він свої сліди в літописах, оспівуючи подвиги князя Андрія і по змозі замовчуючи всіх інших князів. Розповість і про те, яким мужнім і мудрим був князь Андрій на противагу братові своєму Ростиславу під Муравицею; і як під Луцьком лиш з двома отроками напав на списовників ворожих, відважно бився з ними і ледве уникнув смерті від найманця німецького, який списом попав двічі в коня княжого, а втретє — в передню луку сідельну князеву; і як вів за собою половців при переправі через Либідь; і як «укріпляв на брань» полк свій перед нещасливою для Долгорукого битвою на Рутці; і як згодом, коли вже Долгорукий вимушений був одійти в Суздаль і приходив під Чернігів, щоб виманити туди Ізяслава з його галицької виправи, хоробро розбив князь Андрій «пішців» чернігівських, так що аж інші князі, а надто брат рідний Гліб, «поревнували» його. Силька не шкодуватиме слів для свого князя, його око буде метке й вигостре-не, він помітить, як на Рутці, коли Андрій у битві зламав свій спис, з нього збили шолом і щит «відторгли», а кінь був поранений у ніздрі й «став соватися» під князем. Він передасть розмову між Долгоруким і князем Андрієм тої ночі, коли Андрій намірився йти з Києва на північ, освятивши той похід свій іконою Вишгородської богоматері. Він плакатиме через двадцять

літ після оцих нинішніх сліз над Києвом, пограбованим і попаленим безжально полками, посланими князем Андрієм проти Ізяславового сина Мстислава: «І були тоді на всіх людях стогін і розпука, і печаль невтішна, й сльози безперестанні».

Більше не повернемося до Сильки, бо треба поглянути на Долгорукого.

Він не спатиме тої першої своєї ночі в Києві. Власне, Київ, хоч і принишклий, і в затаєності, так само не спатиме, кипітиме; колотитиметься в ньому приховане нічне життя, вируватимуть пристрасті, розквітатиме радість, гадюкувато підніматиме голову зненависть і злоба; повнитиметься Київ гомоном, насилу стримуватиме крик торжества, бо довго ж мовчки ждав, коли знов стане матір'ю городів руських, коли сяде в ньому князь, який збере всі землі в одне, докупи, з'єднає весь люд, дасть мир і спокій змученим душам і полям, стоптаним кінними та пішими полками.

Діждався! Мав такого князя, а князь мав Київ!

Не спав тої ночі Долгорукий, розсилав гінців, кінних і піших, у всі кінці землі. Вискакували гінці з усіх брам Києва, летіли через мости, греблі, броди, пробивалися крізь пущі й непрохіддя боліт червоно-рудих і зловісно-зелених, знаходили забуті поселення, ломилися в брами городів, колошкали розіспаних воєвод і градодержців, вривалися в боярські оселі, зчиняли переполох на княжих станах. Хутче, швидше, метко! Везли по всій землі, розносили княжий знак Юріїв, його грамоту першу, київську заповідь миру.

Все забуто. Нащо ворожнеча, нащо ненависть! Маєш землю, маєш народ, все інше не важить! Забути, викинути з голови, знехтувати. Вороги знешкоджені, знесилені, знікчемнені. Так чи інакше вороги поконані назавжди. Думати про надії!

І Долгорукий пускав гінців. Розсилав свій знак княжий. Але не готового до пострибу лютого звіра, а лук, націлений стрілою в землю,— знак миру. Знак поєднання.

З неймовірною швидкістю розвозили гінці знак Долгорукого. Гінця ніхто не смів зупинити, ніхто не наважився б напасти на гінця, ніхто не вбиває гінця. Бо княжий гонець завжди віз вісті, од яких залежало тривання цілої держави. Хутче, швидше, живо, метко!

Несли знак Юріїв повсюди, і поєднувалися Київ і Суздаль, Дніпро й Волга, зачаровані діброви Залісся й пропахла чебером полянська земля; Переяслав-Дніпровський подавав руку Переславлю-Заліському. Галич з-над Дністра перегукувався з далеким Галичем Білозерським, Либідь Київська мовби зливалася з Либіддю Володимирською, а Новгородський міст через Волхов неначе продовжувався мостом київським через Дніпро. Спліталося нерозривно, нерозлучно поєднувалося все, може, й навіки знаком Долгорукого: лук, націлений стрілою в землю.

Не покидаючи золотої гридниці Ярославової, цілу ніч учтуючи з своїми улюбленцями й синами, розсилав Долгорукий гінців у всі землі, вірячи, що здійснив справу життя свого й може заспокоїтися.

Забув слова Мономаха: «На питтю, на їді нічого не лагодіть, а оружжя не знімайте з себе».

Забув, що жодну перемогу ніколи не можна вважати остаточною.

Забув, що, маючи в руках таку велику землю, треба бути хіба що богом, щоб її втримати.

Забув, що минуле завжди наявне і наявне грізно. Тому вельми зручно з'єднати з ним чи своє горе, чи злість, чи невдачу, а чи й радість; знехтувати ж ним не дано нікому.

Забув, що минуле мовчить лиш доти, доки його пригнічує байдужість або безпечність, нездатна стурбуватися.

В радощах своїх Долгорукий був занадто безпечний і забув про минуле, яке стояло ось тут, за брамами Києва, гніздилося у самому Києві, оточувало князя звідусіль підступністю, недовір'ям, зневагою, чорною злобою і ще чорнішими намірами.

Минуле спробувало нагадати про себе Долгорукому ще ранком другого дня, коли привезено на Ярославів двір чудернацькі дві дубові клітки з-під Білгорода, де Ізяслав, утікаючи, покинув їх коло мосту через Ірпінь.

— Що там, у тих клітках? — поспитав Юрій, коли йому сказано про них.

— Якісь виродки, князю.

Долгорукий вийшов поглянути. Не любив ніяких відхилень від природної досконалості ні в тварини, ні в людей, не терпів карликів, слинявих, горбатих, вважаючи, що приносять нещастя, а тому ліпше прибирати їх з-перед очей. Тому, коли побачив Льопа й Шльопа, що зирили на князя крізь дубове пруття очима нажаханими, але водночас і гостро-зненависними, то звелів одразу:

— Витрусіть їх звідти!

Та коли карликів було випущено з кліток, вони за звичаєм вчепилися один у одного, гидко закублилися мало не під ногами в Долгорукого, Юрій гидливо відступився од них, гримнув на отроків:

— Женіть їх з двору, і з Києва — теж!

Озвірілих від голоду й ненависті недоростків насилу розчепили, викинуто їх з Києва, одного через Лядські ворота, другого через Подільські, однак Льоп і Шльоп невдовзі зійшлися і якось забули про взаємну ворожнечу, бо треба було думати, як прогодуватися на цій землі.

А Київ тим часом виряджав послів до ромейського імператора. Споряджено князівські лодьї для Берладника й Дуліба, берладницька дружина мала супроводжувати свого князя аж до Дунаю, де б стала ждати повернення; складалися ще з досвітку

на окремі лодьї дарунки від київського великого князя для імператора Мануїла і для високорідної невісти, принцеси Ірини; на берег Почайни виїхали Долгорукий з синами й союзниками, вийшли священики з єпископом Ніфонтом, вийшли ліпші люди, зібрався цілий Київ і Поділ; знову грали дзвони в церквах, співи були, світлі сльози, обійми; тоді — учта нагорі в Ярославовій золотій гридниці, а тоді в Печерському монастирі, а тоді на Краснім дворі, а тоді на Подолі з простим людом; князя хотіли скрізь, хотіли всі; він не вмів нікому відмовити, пив і їв з усіма, співав пісень, слухав похвалянь, всі його знали, всі мали що сказати про нового великого князя.

— Оце князь! До нього й голова йде, і ноги несуть!

— Щастя бути під таким князем!

— Сокіл і кречет!

— І за соколами ворони ганяються!

— Безжурний, бо сильний!

— Тобі аби лиш безжурність! Ходити по Києву та дивитися, як вітер дівкам подоли задирає?

— А що мені з Мстиславичів! Переривалися од роботи, а в животі от голоду бурчало, наче в вепра!

— Чоловік повинен тужитися. Навіть кінь розставляє ноги, щоб вилити з себе зайвину!

— Се князь! Не люд у нього в руках, а він у руках у людей!

— Допоки п'є та гуляє та обіймає жон!

— Яких жон? Послав у Царгород за принцесою!

— А сам не спускає з колін Оляндри суздальської!

— У веселощах потопить цілий Київ і занапастить!

— У веселощах і смерть люба! Люд озвірів од голоду, а тепер бери, їж, радуйся! Юрій багатств своїх не шкодує для люду, а багатства його такі, що й не кінчаються, мабуть.

— Не той славен, котрий много лічить стада, а той, іже многих ворогів шле до ада!

— Кортить тобі здихати?

— Сам здихай!

— Коли ж не хочеш ні жити, ні вмирати, то чого хочеш? Тільки жебрак не прагне ні жити, ні вмирати, а животіє!

— А з князем Юрієм живемо!

— Розум, справедливість, відвага, щедрість,— все за ним, а отже, й за нами!

— Де ще буде ваше все!

Кипіло, колотилося, галасувало, сичало потаємно, дехто сховався, дехто зникнув. Войтишич заліг на своєму дворі, посилаючись на старощі: «Чоловікові назначено народитися, схилятися до занепаду, хорувати, терпіти слушну кару, вмирати, будь воно прокляте!» Зник десь Іваниця, не поїхавши з Дулібом, відтручений не доступною тепер ні для кого Оляндрою, віддалений, як і давніше, від Ойки. Петрило вдень метушився, сповнюючи волю Долгорукого, хоч і уникав занадто часто попадатися йому на

очі, а ночами в супроводі двох загрозливо чорних охоронців, яких ніхто ніколи вдень і не бачив, їздив по Києву, перевіряв сторожу, погукував: «Дбай і чуй!»

Чи вдень, чи вночі прослизали до Києва піші гінці від Ізяслава, приносили потаємні вісті, несли князеві на Волинь звістки від боярства.

Ізяслáв не примирився з утратою Києва, не сидів тихо в своєму Володимирі, та й не давали йому бояри заспокоєння, поки живий. Пхали його поперед себе, виставляли щитом і списом своїм: бий, проривайся, повернися, захопи, утвердись!

В церквах молилися: за Юрія — в Києві, за Ізяслава — у Володимирі та Луцьку; молитви бували відверті, бували й хитрі: «Ослаби, остави, одпусти, господи, нам гріхи наші вільні й невільні, зумисні й незумисні, віру затверди, язик ворогові укрути, добре сохрани перед сею братією, яко благий бог і чоловіколюбець. Амінь».

А хто ворог?

І чи знав Юрій, що, здобувши собі безліч друзів, здобуде водночас ворогів стільки, що почорніє йому в очах? Що після кількох днів радощів і торжества в Києві ждуть його п'ять таких тяжких літ, в які ввібгати можна не одне таке життя, як у нього було досі, а й тисячі, може б, не стачило?

Сутички, чвари; бігали князі, метушилися; дріб'язок, нікчемність, ганьба. Згодом історик зневажливо відзначить, що битви удільних усобиць, які гриміли в нашій історії, маловажні для розуму і не багаті ні думкою для філософа, ані красотами для живописця.

А Юрій Довга Рука змушений був стратити ціле своє життя в тих малозначних сутичках і чварах, вперто проносячи крізь них головну мету й думку свою, тепер же, коли здійснилося задумане, мав знову занурюватися в те, з чого виривався всіма силами своєї душі.

Ізяслав покликав на поміч собі польського й чеського князів, угорського короля, посилав старого князя Вячеслава, щоб пішов і сів у Київ, прогнавши молодшого за себе Юрія, інакше погрожував попалити Вячеславову волость. Добрий Вячеслав з плачем благав Юрія: «Прийди, порятуй від племінника!» Долгорукий послав на захід синів з дружинами, тоді довелося йти самому. Стояв шість тижнів під Луцьком, уникаючи кровопролиття, покликав на поміч Володимира Галицького, змусив Ізяслава цілувати хрест про мир, тоді забрав з собою свого брата Вячеслава, повернувся до Києва, сподіваючись на мир. Та Ізяслав, ще й губи йому не обсохли після цілування хреста, знов зібрав невдоволених бояр, пішов слідом за Юрієм, кинувся аж до чорних клобуків, знов став намовляти їхнього хана Кунтувдія виступити разом проти Долгорукого.

Осінь, зима, нова весна. З голодного року — в голодний рік. До нового хліба ще далеко, а годувати Київ треба. Тяжко про-

годувати ворога, але друга так само тяжко. У Києві шепоти, збіговиська, темні ходіння, щось готується, щось зріє, загрозливість літає в повітрі; нечутно відчиняються ворота боярських дворів, не вгаває шамотіння на дворі у Войтишича, з монастиря святого Феодора виходять один за одним святі та божі ченці, спускаються на Поділ, розтікаються по всіх усюдах, зітхають, ллють сльози в найнужденніших хижах і землянках. Над ким ллють ті сльози? Не такого князя гідні людове. Влада так само, як бог, це завжди зусилля. Чи ж може мати владу чоловік пустий, бездіяльний, нездобичливий? Бачить лиш прислужників, не бачить народу свого.

— Хто ж то,— скалили очі кияни.— Ізяслав? Той заволодівав не самою владою, а й свободою, а Долгорукий — князь справжній. Великий князь.

Всі великі князі вмерли. Так велося завжди. Живі не належали до великих, не могли бути великими. Боги й володарі великі лиш тоді, коли мертві. Те ж, що не велике, може бути зневажене й відкинуте.

— І тоді знов прийде Ізяслав, а з ним поналазить повен Київ бояр, і всі з великими бородами і зашмаркані? Нам же любі суздальці Юрієві, молоді та гожі, та добрі, як янголи.

Від народження до смерті з простого чоловіка вимагають. Прості ж люди — нічого й нізвідки. Тепер настав час вимагати їм. Чого? Справедливості й хліба.

— Князь Довга Рука справедливий і годує хлібом. Ще й ніхто ніколи не годував цілий Київ. Забрав у бояр зерно й мед, м'ясо й рибу, хміль і просо — дав людям. Суди творять по совісті. Правди старі повернув. Нові наставляє. При Ізяславові з киян дерли без правд і без міри. Один боярин, знущаючись з своїх людей, примушував щовесни везти йому з Василева на санях, запряжених вісьмома парами волів, одне-однісіньке куряче яйце. Другий, бородатий і зашмарканий, мав утіху з того, щоб збирати перед двором смердів з своїх вотчин і змушувати їх бити цілий день один одного в груди й висолоплювати язики. Третій купив у Софії колону й заповів поховати себе в ній, щоб нічия нога не осквернила місця його поховання.

Простий люд не вірив зітханням ворогів Долгорукого, тут знали, що машкару понурої серйозності надягають лиш лицемірство й обман, навіть до сліз чернечих ставилися з підозрою, ось тоді й зникли понурі наклепники в Києві, а натомість зродилися відчайдухи, які задирали корзна киянкам з сміхом та хихом, сипали сіль у колодязі, обкидали на торжищах купців і роззяв нечистотами, їздили повз княжі та боярські двори на возах, повних гною.

Долгорукий непокоївся лихими вістями про Ізяслава, який никав довкола Києва, неначе голодний вовк; бентежила його мовчанка з Цареграда, звідки й досі не повернулися посли з принцесою ромейською; не міг утримати синів Андрія та Гліба,

що рвалися до битви з Ізяславом; мав клопіт з своїм братом князем Вячеславом, який несподівано став домагатися великокнязівського столу, вигукуючи: «Ти менший за мене! Вже в мене борода була, коли прийшов ти на світ!» Юрій віддав йому Вишгород, але старому князеві не хотілося нікуди виїздити з Києва, бо ж так багато літ ввижався йому сей город, чекав, щоб прикликали кияни його на цей високий стіл, а вони не кликали. Але ж відомо: тому зухвальцеві Юрію не стачало старшинства, ним володів лише він, Вячеслав, то чому б мав виїздити з Києва?

Вячеслав любив, щоб уночі, коли весь Київ спить, возили на возах дівчат побіля княжого двору і щоб дівчата співали. Вози туркотіли колесами по дерев'яних кругляках мостків, дівчата співали срібними голосами, наче янголи в раю, і ніби молодість поверталася до старого князя; він обхоплював сиву голову руками, шепотів: «Отак, отак». В чорній пітьмі розлунювалися срібляно-білі голоси дівчат, і Вячеслав плакав над своєю старістю, і хотілося йому обійняти цілий Київ, якого ніколи не вмів утримати в руках.

Він помре за кілька літ, ставши врешті великим князем київським, помре вночі; не вози котитимуться тоді повз Ярославів двір; бо буде зима,— дівчата їхатимуть на санях і співатимуть так, як уміють співати лише київські дівчата, але вже не почує їх Вячеслав.

Та ще коли те буде, тим часом старий князь вигідно розташувався на Ярославовім дворі. Юрієві мовби й місця не лишилося, та Долгорукий і не шкодував за тим. Як і в Суздалі, йому захотілося самотності, надокучали натовпи, які зустрічали щоразу, як він з'являвся на вулицях, набридали бояри й старша дружина, набридали нескінченні київські чвари, лихі чутки, тривожні розмови, таємничі випадки, неподобні вихватки якихось невловимих бешкетників. Князеві потрібна самотність для думання. Він умів усамотнюватися навіть тоді, коли довкола були сини й дружина; у великому ж городі, виходило, заховатися було тяжче. Тому з легким серцем поступився Вячеславу Ярославовими палатами, а сам перебрався на Красний двір. Його, як і на Суздальщині, потягло розбудовувати, ставити нове, виказати перевагу над ворогами передовсім будуваннями, спорудами, бо те — зостається, в ньому розум, уміння й витворництво і князеве, і цілого народу. Зміцнив і перебудував Красний двір, став закладати палац з тисового дерева, присланого йому князем Володимирком аж з Карпат, на острові посеред Дніпра, на тому самому острові, де Ізяслав зганьбив сина Юрієвого Ростислава. Тільки будуваннями подолати можна і всіх ворогів, і недовір'я, і підозри, і навіть конечність свою людську на цій землі!

Новий палац на острові, ще й не викінчений, назвав Долгорукий Раєм, бо й що могло бути кращого на цій землі? Буйні

розливи дніпровських вод довкола, соковиті трави побережжя, в затишку узгір'я Видубицький монастир, над ним — Красний двір, а далі — київські лагідно-зелені гори. Печерська обитель і десь вдалині, за поворотом ріки, вгадується під самим небом край київського валу, вгадуються верхи церков і теремів княгині Ольги, Володимира, Святополка. А внизу, понад Почайною, кипіння подільське, з якого мовби вихлюпується міст через Дніпро, поставлений Мономахом. Міст той, хоч і в руках у непокірливого воєводи Мостовика, однаково сповнює серце Долгорукого радістю й піднесеністю, бо де ще на світі побачиш таке диво!

Ще в тому будуванні на острові мав Юрій утіху від того, що міг годувати там людей без пониження їхньої гідності. Велося так від Ярослава Мудрого. Коли почався великий голод у всіх землях в літо шість тисяч п'ятсот тридцять друге, Ярослав заклав у Києві великий собор Софії, дбав про возвеличення державне, але водночас і про те, щоб нагодувати голодний люд, дати йому не принизливу милостиню, а зароблене працею, вмінням, талантом.

Так чинив і Долгорукий у Суздальській землі, що дало йому змогу за ці півсотні літ поставити заліські землі в будуваннях кам'яних і возведенні городів, може, й вищих і за Київ, і за Чернігів. Так повівся б і тут, але не давали йому чвари Ізяславові взятися за улюблене діло свого життя, обмежитися мав лиш Красним двором та Раєм.

До того ж був переконаний, що в самому Києві після Софії будувати нічого. Можна поставити ще десять і сто церков, теремів, дворів. Та вже нічого не додасться до Софії. Годі й мріяти суперничати з Ярославом. Ось збирання земель — то справа вічно свята й доблесно-почесна. Тут великі попередники надихають і вказують взірці для поведінки і діянь своїм наступникам.

У своїх клопотах і думаннях про минулі взірці забув, що великих попередників давно вже нема, а вороги всі живі.

І на якийсь час випустив з виду Київ.

А Київ лишився голодний. Не було на торговищах нічого, не приходили княжі товари з хлібом і живністю день, і два, й три. За цілий тиждень не перекотився через міст жоден віз, всі запаси було з'їдено, хіба що десь на боярських дворах малося всього з достатком, але боярські двори — то не Київ, то не нужда, не голод, не відчай і вмирання.

Тоді й зродилися пошепти, пішли з ночі по всьому Києву не знати й чиї биричі, скликувано киян до Софії на віче, на голодне, безнадійне, відчаєне віче без князя, без бояр, без церковних ієреїв; і люди стали йти туди ще з досвітка, ніхто їм не перешкоджав, сторожа й собі приєдналася до натовпів, довго стояли там, ждали появи Долгорукого, перемовлялися й перегукувалися, тоді стали кричати зрозпачені, кожен намагався пересилити іншого, були злі, голодні, відчаєні і безпорадні, і ось то тут, то там стали вириватися вигуки:

— До князя!
— На Ярославів двір!
— Де Довга Рука?
— Поставити його перед людом!
— Де наш хліб?
— Де мнясо?
— Дітоньки мруть!
— Всі погинемо!
— Де ж князь?
— Покинув люд!
— До князя!
— До Юрія!

І сталося майже так, як тоді, коли бігли вбивати князя Ігоря. Хтось кинувся перший, хтось хотів його наздогнати, ще інший хотів відстати — так вихлюпнулися з вічової площі й покотилися до Ярославового двору, забили його вщерть, задихалися в тісняві, нетямилися від крику, розпалювали себе ще більше тим криком.

Набряклі кров'ю обличчя. Розмахані руки. Несамовиті погляди. Розкричані роти. Всі рвуться до крику. Ніхто не хоче слухати. Гамір. Колотнеча. Ревище. Та що більше галасують, то менше чутно. Кожен б'є себе власним криком. Нагадують німих. Тут можна почути лише безмовних. Ці не піддалися загальному шалові. Зберегли спокій. Їхня мовчанка мала стати найпромовистішою. Попервах загублені й потонулі в несамовитості крику, згодом виокремилися поодинокими острівцями спокою і розважливості. Тоді знайшли один одного. Пробиралися крізь розклекотаність з камінною впертістю. Може, зціплювали зуби. Може, впадали в розпач. Може, заламувалися в безсиллі. Того ніхто не відав. Захоплені марним галасом їх не зауважували. Нащо здалися нам спокійні? Хто мовчить, то не наш! Він не з нами. Його тут нема. Бо тут ми і тільки ми! Але нікому ще не вдавалося криком виростити бодай колосок жита. Добути жменю солі теж не вдавалося. Самотні в своїй мовчанці пам'ятали про це твердо. Не забували також і про те, що чоловікові часом треба або ж доводиться викричатися. Коли радість. І коли біль. І коли ненависть. І коли безсилля. І коли надмір снаги. І коли знаходить. І коли втрачає. І коли... Причин — без ліку. Кричати легше, ніж мовчати. І набагато простіше. Надто ж, як попадеш в ось таку розтелесованість. І вони з німою впертістю пробиралися крізь суцільний крик, щоб знайти один одного. Чи здогадувалися про те, що не самотні? Чи вірили, що шукатимуть недаремно? Були впевнені в тому, бо вже відчули перед тим силу поєднання. Починали все, тримаючись плече в плече. Були міцні й певні себе, але нечисленні. Коли ж зібрали довкола себе безліч люду, опинилися далеко один від одного. Розкидані, розметані, загублені, потонули безслідно. Тепер мали знову зібратися. Це нагадувало пробивання крізь водяні стіни. Билися

крізь ревучі води. Мовчазність їхня попервах збувалася неувагою. Згодом вона видавалася смішною. Тоді стала підозрілою. Їх ніхто не впізнавав. І не знав. Хто не кричить, той не наш. Чужий. Такого не потерпимо. Ті не сперечалися. Були згодні. Їм — робити своє. Може, єдині знали, що мають робити. Бо в крикові чоловік часто забуває свої початки. Забиває собі памороки. Вся сила йде горлом, і нічого більше не зостається. Хоча що таке сила? Вона знову з'явиться, коли треба. Отож вільно розкошували в крикові, махнувши, зрештою, на тих загадкових і підозрілих. Проштовхуються кудись — то хай. Пробиваються — на здоров'я. Мають потребу якусь? У кожного своя потреба. Ще вчора їх упізнавали скрізь і всі. Ще й сьогодні. Поки не почався галас. В клекоті потонуло все. Пам'ять також. Тепер кожен заповзявся пересилити голосом коли не всіх, то бодай найближчих, і знай репетував, аж очі рогом лізли.

Здавалося, все це триває цілу вічність. Насправді обличувалося кількома митями. Було мов гриміння грому, мов спалах пожежі, мов удар води, що проривала греблю. Несамовитість враз змінилася заклопотаністю. Бо ті, з'єднавшись, пішли кудись, і виходило, що ведуть за собою всіх. Мовчки, але за собою. Іншого шляху не було. Та й який шлях, коли ти перед цим стовбичив на місці і пробував з крику добути чи то заохочення, чи то знання. А ті мали в собі спокійне знання, і їм усі повірили. Як, до речі, вірили й до цього. Тепер з'явився спогад. І тих упізнано. Он той, продимлений наскрізь,— то залізоруб з-над Почайни. А той, у світлій бороді, мов у стружці,— відомий усьому Києву Стварник. Сліпий Ємець з списом — то сліпий Ємець; попереду ж донька Ємцева, метка, мов коза, а норов у неї чортячий. Ще поряд з ними всіма — хоч і не київський, хоч і терся коло всіх князів, а тепер свій, та ще ж який свій! Іваниця! Гарний і дужий, серце втишується, на нього дивлячись, усміхається він так, наче йде на сватання, а йде ж, може, на смерть! Бо не ховається за спини, виступає чи й не найпершим і спрямовує похід куди? До Ярославового двору, до князя, до сили найвищої, найзагрозливішої, сили завжди ворожо-суворої для простого люду, звиклої лиш брати, віднімати, але ніколи не давати. Ну, що їм сила якась і чиясь? Той спалах несамовитості коло Софії минув безслідно, тепер повнилися силою мудрою, спокійною, незламною. Ніщо не мало значення для них. Вони загрожували всьому: князеві, боярам, воєводам, тіунам, дружині. Їм не могло загрожувати ніщо. Київ — то були вони. Поза ними не існувало нічого. Двори князівські і боярські належали їхній владі, церкви й монастирі становили для них лиш спогад про свою працю і своє вміння, вкладене в них. Київські вали і брами належали їм споконвіку, бо Київ був з того боку валів і брам, з якого були вони: ковалі й кожум'яки, гончарі й сідельники, теслі й бондарі, возовики і зброярі, ткачі й кушніри, землекопи і водоноси, різники й човнярі, шевці й рибалки.

— Де князь? — гриміли вони на Ярославовім дворі.
— Князя сюди!
— Хліба!
— Мняса!

Кричко був коло самих сіней. Хотів першим говорити з князем. Зустріли його любов'ю, то як міг забути про киян, про цілий город? Хто забуває про Київ, той втрачає Київ. Ємець, спираючись на свого важезного списа, був ніби потвердження слів Кричкових. Звідки взявся тут Іваниця, ніхто б не міг сказати. Але був, стояв, мовчав, бо мовчала Ойка, яку вперше побачив відтоді, як ховала вона їх з Дулібом. Дівчина не питала про Дуліба, він сам не рвався до розповіді. Бо, видно, й сама знала. Та й хто не знав про лікаря? Везе десь ромейську принцесу для Долгорукого. А чи довезе?

— Князя!
— Де князь?

І князь вийшов у відкриті всім поглядам сіни. Старий, нікчемний, з заслиненою бородою, з засльозеними очима, переляканo-добрий, але безсилий. Не той князь. Не Довга Рука. Вячеслав, про якого чули, якого любили за добрість, не знаючи однак, бачити не дуже й хотіли. Сьогодні то й геть не хотіли.

— Юрія!
— Довгу Руку!
— Нашого князя!
— Великого!

Вячеслав ворушив губами, щось казав. Ніхто не чув. Не слухали. Не хотіли слухати: Потрібен був Долгорукий, а його не було.

Гриміло, ревло, телесувалося. Князь Вячеслав пішов з сіней — того ніхто й не зауважив. Ждали Долгорукого. Хтось приніс чутку, ніби князя немає в Києві. Сидить чи то на Краснім дворі, а чи на острові посеред Дніпра.

— Однаково!
— Ждатимемо!
— Помремо тут, а діждемося!
— Князя нам!
— Довгу Руку!

Вячеслав ще зранку, як почалася крикнява коло Софії, послав гінців до Юрія. Передавав: «Не нагодував, брате, киян. Колотяться. Казав тобі: відступися від города. Я добрий. Я втихомирю бунтівливих». Долгорукий з усміхом вислухав братове послання. Охнув, чим же той нагодує такий город? Добрістю?

— Вацьо! — гукнув.— Чоботи! І хай сідлають коней!

Взяв молодшу дружину, поскакав чимдуж до мосту. Виставлену Мостовиком охорону змели, мов солому. Де ж хліб? Де товари? Пролопотіли по мосту, в шаленому перестуку копит увірвалися в Мостище, далі за вали, на князівську дорогу в заліські

землі. Обабіч дороги, поміж дубами, коло соснових борків, на галявинах стояли порозпрягані вози. Возовики сиділи коло вогнищ, хто спав, хто тинявся туди та сюди.

— Стоїте чого! — закричав до них Юрій.

— А не пускають.

— Через міст не перепускають.

— Велено ждати.

— Ким велено?

— Князем Довгою Рукою.

— Я князь! Я Довга Рука! Запрягати! І в Київ! На Поділ і на Гору! Ну ж бо!

Не заспокоївся, поки не відправив останній віз. Розставив дружину на мосту, аби не сталося перешкод. Хотів ударити на двір Мостовика, розгромити, спалити, пустити за вітром! Прокляте боярське насіння! Махнув рукою. Помсти не буде! Зібрав дружину.

— На Остер! До Городка!

Вацьо мало не заплакав:

— Князю! Полишаєш Київ?

— А що скажу киянам? Що повинно бути ще гірше, перш ніж стане трохи ліпше? Кияни занадто нетерплячі.

— Дозволь, князю, розповім притчу про воза? — звернувся до Юрія Громило, який за звичаєм тримався поблизу князя, готовий допомогти йому чи захистити.

— Забув, що не за учтою ми? — осміхнувся Долгорукий.— Та однаково. Говори.

— Найдивніше у возові те, що передні колеса ніколи не можуть утекти від задніх, а задні не можуть наздогнати передніх. Сьому дивувався ще премудрий Соломон. Ось і думаю: чи не подивувався ти, дивлячись на вози, аж так, що й Київ намірився полишити?

— Сам же колись не радив мені йти на Київ?

— Тоді видавалося мені, що вчиниш зло для Суздальської землі. Тепер бачу: ще більше зло виникне, коли покинеш Київ.

— Для володаря добро й зло в значенні буденнім не важать аніскільки. Може, хочу покарати киян за невдячність? Хай зостануться з своїми боярами — чи ті їм запоможуть.

— Відаєш гаразд, що ліпше мати горобця з князевих рук, ніж бараняче плече з рук злого боярина. І ліпше пити воду в домі князевім, ніж мед у боярина.

— Од сього дня не маю князівства лиш у Києві, бо князівство моє — повсюди. Від сеї хвилі не належу сам собі, але належить мені ціла земля. Бути кимось означає не бути всіма іншими. Коли ти князь, то ти — не народ. Тож ліпше, може, й зовсім не бути князем, бо лиш у такий спосіб станеш усіма.

Долгорукий замовк, і дружинники його мовчали, бо й що б дали слова? А князь їхав і думав уже вкотре за своє довге життя про нелегке становище чоловіка, піднесеного над усіма.

Всі ждуть дій і вирішень від нього. А йому звідки чекати порад і підтримки? Як і де народжуються задуми великі, високі, рішучі, зухвалі, відчайдушні? І як відрізнити велике від смішного, корисне від безглуздого?

Хто ж то знає?

Що вище становище в людини, то менше свободи у виборі вчинків. Юрій утікав з Києва, бо не міг піддаватися гніву й роздратуванню. На невдячність відповість гордістю.

А в Київ уже дійшли товари суздальські. Випереджаючи їх, прикотилася вість на Ярославів двір, юрмовище відразу розпалося, люд розбігся, всі почувалися ніяково, соромно було дивитися один одному в вічі, не хотілося бачити і князя Вячеслава, який знов вийшов у відкриті сіни вже не простим собі князем вишгородським, а може, й великим київським. І дружина його, хоч незначна й малосильна, теж звідкись зродилася і ставала на дворі, мовби зготовляючись захищати свого князя, хоч на нього ніхто й не нападав. Ніхто не помітив, як виплуталося з-поміж дружини Вячеславової двоє оружних, що мали на собі суздальський обладунок: щити з готовим до пострибу лютим звіром, взятим у золотий кожушок, суздальські шоломи, мечі. Де взялися, як опинилися серед дружини — ніхто б не міг сказати. Пішли собі через двір, один невеличкий, опецькуватий, якийсь ніби метушливий, хоч і не занадто, другий — мов довбешка весь: голова — довбешкою, руки — довбешки, і ноги — довбешки, і по землі не ступав, а бив у неї: бух! бух! Малий вів високого, знав діло, був обережний, але впертий. Вів свого спільника звивисто, хитро, на перший погляд безцільно, та згодом виявилося: вибрав з-поміж усіх, хто був на Ярославовім дворі, найбеззахиснішого. Був ним сліпий Ємець, якого вела Ойка. Ємця на віче не кликали — його послав туди Войтишич. «Піди, будь воно прокляте, покричи там за мене, старого!» Ойка не хотіла — батько нагримав на неї. Тепер самому було соромно за все, але мовчав, мовчала й дочка. Так поверталися нізчимно після цілоденного стояння то коло Софії, то на Ярославовім дворі. А двоє, ховаючись, бігли за ними непомічено.

Однак у такому городі, як Київ, непоміченого не може бути нічого. Чиїсь очі стежили за тими двома, хтось квапився й собі за сліпим Ємцем та його донькою, попервах ховаючись лише від Ойки, а тоді, запідозривши лихе,— так само й від тих двох.

Іваниця. Про таке йому й не мріялося ніколи! Захистити Ойку! Вберегти! Відбити! Суздальці чи самі дияволи — чи не однаково! Він упевнився в лихих намірах тих двох і, вже не ховаючись, зірвався до бігу. Ті не озиралися. Чули — хтось біжить, але не зважали. Ойка теж почула і глянула назад. Німий крик промайнув їй у очах і вмер навіки. Бо тої самої миті опецькуватий ударив мечем Ємця, а високий потяв Ойку. Тоді обидва скочили навстріч Іваниці, ще той і меча не видобув, ударили його з двох боків, пронизали на смерть і зникли.

А на мощеній дерев'яними кругляками боярській вулиці лишилося троє вбитих. В це б ніхто не повірив. І ті, мертві, здавалося, так само не вірили.

Ємець лежав, не випускаючи з рук списа. Ось жив чоловік і вмер. Був і нема. Ходив, простягаючи поперед себе руки, ніби спирався на повітря, доторкуючись до простору, обмацуючи цілий світ, а надбігла хижа сила, вдарила по тих простягнених руках — і покотився, і впав, і не підведеться більше.

Мав у собі страшну силу, сліпу силу, дику й безглузду, не знав пощади відтоді, як йому безжально випечено очі, але сила та не згодилася, бо сліпа й безпорадна, а знайшлася хижа, видюча, злобива, вдарила — і відразу на смерть. Безпричинно, безглуздо, випадково, нікчемно. Один помах меча — і чоловіка нема. Мовби й не було ніколи. Чи доведеш світові, що був, що жив, страждав і простягав до того світу довірливо й непевно руки.

А Ойка! Дівчина з очима, в яких цілі оберемки чортів. Що від неї? Хіба що лиш босий слід на примерзлій траві над Почайною. Та слід той умер разом з Іваницею ось тут нині. Ще лишилося її незабутнє тепло в руці Дулібовій, та де він?

Ті ж двоє, в суздальському обладунку, проскочили далі повз боярські двори, вслизнули в двір Петрилів, велися там, мов свої. Подалися до окремої хижі, аж тут перепинив їх голос восьминників, аж обидва підскочили з перестраху: голос є — Петрила нема.

— Куди? — засичав голос.

— Вже! — видихнув коротко й з полегкістю опецькуватий.

— Кого, де, коли?

— Ємця з тою. І ще якогось. Оце.

— Баранюки! Казано, зрання!

— Не вийшло!

— Кіз вам доїти! Нащо придасться тепер? Чи хто бачив?

— Ніхто.

— Ніхто? А як знатимуть, що вбили суздальці? Казано як?

— Не вийшло, боярине!

— Голови повідриваю!

— Тоді з князем вийшло, тепер ні. Люд одурілий з голоду, а за Довгу Руку тягне.

— Згиньте з-перед очей! — загримів Петрило.

— Та де ж твої очі? — дурнувато спитав довбешка.

— Покажу вам! Обом покажу!

Та Петрилові підручні вже знали: з великої хмари — дрібний дощ. Грозиться — страху не май. Довбешка сказав похмуро:

— Ніж ото кричати, подбай, аби прибрали... там. Бо сам кажеш: тепер на суздальців не подумають, а подумають на тебе.

Петрило не витерпів: вискочив із свого схову, пінячись, пхав убивців до їхньої хижі, постогнував од безсилої розсатанілості:

— Казано, звершити зрання, перед усіма... Показати всьому Києву... Суздальці вбивають!.. Суздальці, лоби ваші дерев'яні!..

Послав слуг, аби мерщій прибрали вбитих, занесли в двір до Войтишича, сам побіг до старого воєводи, плакав, каявся, бив себе в груди, рвав на собі волосся.

— Не вийшло! Не доглядів! Не подбав! Моя вина, воєводо!

— А будь воно все прокляте! — прокректав Войтишич.— Вмовкни й забудь. Уночі звези все те з мого двору, будь воно...

— Куди ж?

— Сам відати мусиш. Під дерева до святого Феодора. Скажи Ананії, та й зробіть. Були люди — і нема. Нема — то й не треба, будь воно все прокляте!

Похмурий віз поночі заїхав у браму монастиря святого Феодора, і десь під темними деревами закопано тіла Ойки, Іваниці та Ємця, закопано без сліз, без молитви, без зітхання, в катівському поквапі закидано груддям,— сховала в собі київська земля ще три смерті, безпричинні й невідомщені.

Тої самої ночі похмура вість прийшла в Київ: Долгорукий поїхав і не вернеться. Розгнівався на киян чи злякався киян? Погордував чи роздратувався? Відступився перед Ізяславом чи перед своїм старим братом?

Хоч як там було — Вячеслав ще до світанку став великим князем київським.

Чи ж надовго?

На ранок Вячеслав приймав на Ярославовім дворі київське боярство.

Спорохнявілі від літ, набундючені від багатства, їхали до нового великого князя, покидаючи надійний захисток своїх неприступних дворів, ще й не вірячи до кінця, що Долгорукого справді нема, що втік у Остерський Городець, налякавшись чи то Ізяславових погроз, чи ревища чорного люду, а чи їхньої мовчазної сили.

Войтишич був перший у Вячеслава. Літами перевищував усіх, навіть старого князя, значливістю ніхто з ним змагатися не міг, поводженню з вищими особистостями міг навчити будь-кого.

— Князеньку мій дорогий!

Обіймалися з Вячеславом хрест-на-хрест, цілувалися довго, старанно, з смаком, мізинцями змахували зрадливі сльози, що так і рвалися викотитися з старечих очей.

— Плачуть наші очі, князю, будь воно прокляте!

— Плачуть, воєводо.

— Коли й сміятися буде чоловік? Вчора суздальці сміялися — ми плакали, сьогодні й суздальців нема, а ми й знов сльози ллємо, будь воно прокляте! А й чому б воно, князю дорогий? Бо ось ти великий князь по нашій волі, Довга Рука втік і не

вернеться, а суздальці ще сидять у городі. Мав би ти послати киян та погромити їхні двори, будь воно прокляте! А де дружина сидить, то позамикати та попекти, як кабанів. Отець твій, Мономах, умів те робити.

— Господь з тобою! — злякано замахав на Войтишича князь Вячеслав.— Насильства не допущу ніколи!

— Та чи то насильство? Право наше!

— Ні над ким не допущу.

— Отець твій Мономах допускав. Жидовинів з Києва повиганяв.

— Я ж нікого не дам у кривду. Як і брат мій Юрій.

— Тоді й тебе проженем, князю, будь воно прокляте!

Чого не казали в очі Долгорукому, те вільно говорили Вячеславу. Бо що то за князь? Ні сили, ні значення!

Гінці боярські вже мчали десь побіля Пирогова, за Стугну, до чорних клобуків, до князя Ізяслава. Не минуло й двох днів, як Ізяслав ускочив у Київ, увірвався слідом за товарами Долгорукого, які везли поживність киянам; дружину Вячеславову обеззброїв, замкнув усі брами, звелів виловлювати й побивати суздальців; стриєві своєму, який вийшов йому назустріч, звелів при дружині й боярах:

— Іди з Києва!

І тут старий князь, відкинувши свою лагідність, закричав:

— Хоч убий мене отут, а з Києва не піду!

Чотири Миколи вже були за спиною в свого князя. Жовтооко поблимували. Старий зітхав, Плаксій лив сльози, Кудинник кляв, Безвухий випльовував з себе якісь дивні поодинокі слова: «Свині... мої... наші... свині... твої... бач... свині...» Може, не долічився в себе на дворі свиней? Оляндру вже встиг прогнати — кінчилося нетривале боярство цієї химерної жінки. Всі Миколи відібрали свої двори у недавніх переможців — тепер хотіли мерщій відібрати князівський стіл для свого Ізяслава.

— В Дніпер його! — сопіли про Вячеслава.

Кияни ж, зачувши лиху вість, збігалися до Турової божниці. Зібралися б і коло Софії, та на Гору простий люд не пускала Ізяславова дружина; ще вчора єдиний, Київ розокремлювався, Гора замикалася в неприступній пихатості, чванилася силою, багатством, знатністю, а чорний люд кинуто було до підніжжя, де мав лишатися, обплутаний нуждою й труднощами, мов сітями.

— Стерво цей Ізяслав! — кричали на Подільському торговищі ті самі, хто ще кілька день тому домагався поставити перед очі князя Юрія.

— А з ним боярство його!

— Викурити їх з Києва!

— Запалити город усіма кінцями!

— А що згорить? Княжі теремі, боярські доми, церкви та монастирі?

— Все — запалити!
— Ми їх ставили — нам і палити? Дурню!
— Прикликати Долгорукого!
— Не треба було виганяти!
— Кого прогнали, а кого впустили!
— Побити Ізяславових!
— Цить! Он їдуть!
— Їдуть, то й проїдуть!
— То ж восьминник!
— Петрило — свиняче рило!
— Батожений зад!
— Гій-гій!
— Ач, хвоста задрав!

Колотилося до самого вечора, колотилося ніч, Ізяслав боявся поткнутися на Поділ, не наважувався зачепити Вячеслава, вмовляв старого князя, щоб ішов той миром у Вишгород, бо ж і при Долгорукому мав його для себе.

— Мав Вишгород, а сидів у Києві! І тепер сидітиму і не зворухнуся, хоч ти вбий!

З Канева прискочили гінці, штовхнулися в зачинені київські брами, дізналися про відступ Долгорукого, кинулися на міст, але їх не пущено туди, тоді аж на Сітомлі знайшли перевізників, переправилися на той бік Дніпра, поскакали до Остерського Городка з вістю так довго очікуваною для Юрія і такою невчасною нині: до Канева допливають лодьї, на яких повертаються посли з княжою невістою — ромейською царівною Іриною.

Лодьї пливли вгору по Дніпру, попереду — червона, князівська, з різьбленою на носі повногрудою дівою, встелена килимами, з просторою опочивальнею для царівни, де стояло широке ложе з прислоном, золоте начиння для миття, срібні грілки для рук і для ніг. На ложі були покривала з щонайніжніших хутер — з пупків горностаєвих і білячих, з бобрового пуху, але, що далі на північ просувався урочистий караван, супроводжуваний по берегах берладниками, то більше мерзла ночами рознiжена Ірина, то вередливішою ставала в своїх забаганках, не хотіла відпускати від себе князя Йвана і на ніч, так що гребці на лодьях лиш переморгувалися та пересміювалися, а Дуліб, який попервах намагався не надавати ваги примхам невісти, не втерпів, м'яко сказав Берладникові:

— Обережним будь, князю.

Той лиш посміявся безжурно.

В Цареграді пробули довго, бо імператор Мануїл чи то випробовував руських послів, чи то мірився ще кудись видати свою перезрілу сестру, що мала десь коло тридцяти літ, останні десять з яких можна б сміливо полічити удвоє. Готував її в жони синові Рожера Сіцілійського, та виявилося, що принцеса застара для юного жениха, сподівання були на високорідних лицарів, які знову йшли в хрестовий похід на землі Палестини,

тримаючи путь через Константинополь. Але лицарство, ведене спершу імператором Конрадом, а згодом королем Франції Людовіком, відзначалося таким шаленством, що годі було й думати пускати їх до столиці. Йшли вони, як писав хроніст, в незчисленнім множестві, перевищуючи кількістю своєю морський пісок, так що й Ксеркс у давнину, перепливаючи Геллеспонт, не міг би пишатися стількома тисячами. Разом з християнними лицарями йшли цілі натовпи жіноцтва, пишно розквітала розпуста, в тому поході з'явився дивний загін амазонок, очолюваний несамовитою дівою, прозваною Золотоніжкою! Чи могла б рідна сестра ромейського імператора бодай подумки дійти до такого приниження, щоб віддати свою руку будь-кому з тих забіяк, надто ж побачивши їхнє приниження, їхню нікчемність, коли побиті, голодні, обдерті, поверталися вони назад, нічого не здобувши, нічого не осягнувши! Імператор Мануїл, який пошлюбив Берту Зульбахську, сестру дружини германського імператора Конрада, співчував своєму родичеві, співчувала ціла імператорська родина й французькому королеві Людовіку та його жоні, прекрасній Алієнорі (яка, до речі, не вельми перейналася поразками хрестоносців і навіть закохалася в молодого сарацина, задля котрого мало не покинула свого короля). При дворі з належною поважністю вислухувано двоюрідного брата Конрадового єпископа Фрейзігенського Оттона, який пробував з'ясувати, чому хрестовий похід мав такий принизливий і сумний кінець: «З того, що в Ефіопа зуби білі, ще не виходить, ніби він увесь білий, і не навпаки: що зуби в нього чорні, бо він увесь сам чорний. Те саме бачимо в святому письмі. Коли кажемо, що не на добро було іудеям зрадити Христа і розіп'яти, то водночас знаємо, що це було благо для нас усіх. Отож, у людській філософії білі зуби не заважають Ефіопу бути чорним, а в письмі святому злоба іудеїв не стала на заваді страстям Христа бути спасительним для нас. Приноровлюючись (a simili), ми можемо сказати те саме і про згаданий наш похід. Коли його не можна назвати хорошим по кінцю або з погляду матеріальних вигод, то він корисливий був зате для спасіння многих душ. Але при цьому ми судимо про справу не по її суті, а по користі, яку вона принесла».

З уміло стримуваною зневагою випроваджено все лицарство разом з його єпископами, і ось саме тоді прибули до Константинополя посли від великого князя київського, що силою своєю дорівнювався наймогутнішим володарям, а багатствами перевищував їх усіх, може, й зведених докупи.

Послів довго тримали в передмісті святого Мами, де була пристань для руських суден, тримали не так з перестороги, як за звичаєм, бо Мануїл перед тим навіть свою невісту, прислану германським імператором, примусив цілих чотири роки ждати, поки він візьме з нею шлюб і стане вона з якоїсь там німецької графині Берти Зульбахської імператрицею Іриною.

Тим часом Берладник, щоб не гаяти намарне часу, розпускав про своє посольство всілякі дива, які не могли не дійти до імператора. То звелів підкувати свого коня одною золотою підковою, але так, щоб вона загубилася при першому ж виїзді по вулицях города — назавтра цілий Константинополь гримів про неймовірне багатство руських.

То вдягнули вони з Дулібом небачені тут соболині шуби і Берладник розжохав свого жеребця так, що той рвав зубами по цілому соболю з шуби в Дуліба, гріб копитами, ставав дибки — і знов світив золотими підковами, ввергаючи ромеїв у захват і страх.

То їздили вони по вулицях з шкіряними міхами і метали навсібіч золотий пенязь, який ромеї ще в давнину прозвали «невра тон прангматон», себто — нервом усього сущого.

Город відкривався їм своєю пишнотою, своїми надмірностями, величчю, але й убогістю водночас. Вулиці від сонця захищені були арками, на тих арках, сягаючи самого неба, вивищувалися доми багатих, можні займали своїми домами всі площі Константинополя, а похмурі вулиці, куди ніколи не проникало сонце, надавалися бідноті та чужинцям. Там чинилися грабування, вбивства, всілякі злочини, які бояться світла денного. Сміття на вулицях збиралося стільки, що пересуватися можна було хіба що на ходулях. В багнюці тонули люди, коні, вози. Зате коли послів покликано було до Влахернського палацу над Золотим Рогом, то імператорські пропозити повели їх серед багатоголосого співу, грання органів, по розкішних вулицях, уквітчаних гірляндами квітів, обвішаних у портиках килимами й дорогими тканинами, обставлених святковими розкричаними натовпами.

Посли прийняті були василевсом Мануїлом у тронній палаті Влахернського палацу. Імператор, у пурпуровім облаченні, в пурпурових сандалях, сидів на золотому троні, над ним нависала підтримувана золотими ланцюгами золота корона, всіяна смарагдами й діамантами такого розблиску, що, як казано, вночі вловлювали вони в свої грані сяйво місяця і освітлювали палату наче вдень.

Дуліб передав Мануїлові грамоту Долгорукого на червонім пергаменті з золотою печаткою, а Берладник підніс дари для василевса, серед яких були хутра буртаських лисиць і чорних бобрів, зелені перли завбільшки з голубине яйце, величезна плаха медвяно-прозорого бурштину з навіки ув'язненим у ньому морським коником.

То був лиш початок того, що мало тривати багато місяців. Церковні відправи пишні в Софії і в інших церквах, лови в Філопатійських садах, ігрища на іподромі, бої ведмедів, леопардів, левів, забави у віллах Пропонтиди, кінні змагання, в яких Мануїл виступав проти Берладника і навіть був не раз покоханий, після чого виставляв свого двоюрідного брата Андроника

Комніна, схожого, мов рідний брат, на Берладника, тільки й того, що один був русявий, а другий був чорний, один привіз з далекої Русі відвагу, звитяжність, чесноту, великодушність, а другий, ображений, що не йому дістався трон, плів змови, зраджував, не зупинявся ні перед насильством, ні перед підступами, мечем, отрутою, був жорстокий, марнославний, невдячний, не боявся ні бога, ні чорта, водночас відзначався розумом, винахідливістю, насмішкуватістю, красою дорівнював Берладникові, тому жодна жінка не могла встояти супроти його чар, вони з імператором мали коханками двох рідних сестер, своїх племінниць Феодору і Євдокію, суперничали перед жіноцтвом у ловах, у забавах, у військових походах. Андроник перевищував Мануїла у всьому, але не мав трону, який мав той.

Поза всім, хоч як це дивно, Андроник був двоюрідним братом Берладникові, бо матір'ю Комніна була княжна з Перемишля, донька покійного князя Володаря.

Дуліб часто зустрічався з донькою покійного князя Мстислава Євпраксією, виданою заміж за стрия Мануїлового. Була вже вдовою, багато літ вивчала хворощі людські, написала книгу про лікування мазями, може, найпершу таку книгу в цілій Європі. В народі прозвано її Зоя Добродія. Дуліб з шанобою слухав цю невисоку жінку, з тихим, стриманим голосом, дивуючись, що може мати вона такого забіяцького брата, як Ізяслав.

В давнину велося так, що по всій імперії роз'їздилися імператорські посланці, звозили до Константинополя найвродливіших дівчат, і вже сам василевс обирав для себе дружину. Кожна ромейська дівчина могла стати імператрицею. Та вже минулися давно ті часи, імператори намагалися зміцнити свою силу завдяки шлюбам з доньками й сестрами найзначніших правителів — і ось матір'ю Мануїла була Ірина Угорська, за жону імператор мав Ірину Германську, сестра його мала стати тепер Іриною Руською, на що василевс по тривалих роздумах і ваганнях не так справжніх, як показних, нарешті дав згоду, і ось повесні літа тисяча сто п'ятдесятого руські лодьї, забравши царівну з її слугами, рабами, павичами, папугами, мавпами, собачками, з її кіньми, віслюками, з її одягом, прикрасами, книгами, всілякими причандалами, ставши під благословіння патріарха Феодора (на місце князя Юрія поруч з Іриною поставлено розкішного князя Йвана, з чого царівна відверто раділа) — після всього цього відпливли з Золотого Рогу, пройшли тісні звивини Босфору і вийшли на хвилі Руського моря.

Принцеса поділяла всіх людей на людей царської крові і священиків. Інші — не існували для неї. То було щось таке, як коні, осли, чи й ще нижче — черва. Тому Берладника з перших днів заліченого до наближених, Дуліба чи й помітила. Він відплатив їй у день відплиття, коли на останньому прийомі сказав імператорові Мануїлу:

— Веземо найбільший ваш дар — жону для великого князя київського. Наважуся нагадати, однак, сказане вашим поетом при зашлюбинах жони для вашої імператорської величності: «Всі знаємо, що чоловік переважає жінку, отож та сама відповідність повинна бути застосована і до взаємин між двома державами». Ви даєте жону, Русь — чоловіка. Не мої то слова — поета вашого Продрома.

— Чи слід згадувати слова якогось нікчемного чоловіка? — зневажливо всміхнувся імператор, а всі ромеї неприязно подивилися на Дуліба, невіста ж уперше зауважила його і мовби аж злякалася цього мовчазного, але, як видно, розумного і гордого чоловіка.

Пливли довго й повільно. Ромейка вередувала, веліла щоразу приставати до берега; коли за Дунаєм з'явилися в їхньому супроводі берладники, Ірина захотіла, щоб влаштовувано для неї ігрища, бої, лови, часто читала книги про любов, приклика-ючи до себе князя Йвана, а заодно і Дуліба, щоб той пояснював Берладникові деякі місця, важкі до зрозуміння. Щоранку слуги збирали росу для вмивання принцеси, руки вона завжди мала в перчатках, обливалася пахощами, натиралася мазями й маслами, одягнена була в шовки, їла не руками, а золотими штрикачками.

Звикла до придворного поклоніння, до зальотів, до нестримності у вдоволеннях, принцеса досить відверто виявляла свою прихильність до Берладника, мабуть, вважала вона, що князь київський ще незвичайніший за цього одягненого в усе червоне красеня, бо ж не міг він вибрати посла, який перевищував би його своїми мужськими гідностями.

Забуваючи про свою перезрілість, розігріта вином, а ще більше уявою, вдавалася вона при Берладникові та Дулібові до голосних думань про те, як відбудеться її весілля в Києві:

— Дзвенять труби й органи, лунають солодкі пісні, довкола веселощі, сміх і радість; квіти й лавр, килими й влаття стелються по землі; на стінах парча, золото, срібло, столи накриті, постелі під покривалами, палати прибрані й обкурені фіміамом, поварні повні наїдків, слуги зготовлені — між ними безліч вродливих дівчат. На дворі йде турнір, у портиках і на гульбищах багато лицарів, жон. Приносять вина, солодощі, плоди. Пташки співають у клітках, стрибають олені, сарни, лані, в садах бігають гончі, агарянські собачки рідкісної мализни ніжаться на руках у дам, по столах походжають папуги, літають соколи, кречети, яструби, коло дверей зготовлено засідланих коней, всі двері навстіж, в палатах стольники дають лад усьому; гримлять водограї, знову звуки труб — і жених іде зі своїм почтом, а жони приводять невісту і садовлять за стіл. Розмова про любов і веселощі. Невіста мовчазна.

Після всього муж веде молоду жону на шлюбне ложе під пологом, на ньому зорі, сонце, місяць із золота, по краях сві-

тять чотири рубіни, перина обтягнена небаченою тканиною з риб'ячої шерсті, всілякі звірі, облямовані виноградною лозою, гілки в неї з перлів, листя з самоцвітів. «Я той, кого привела сюди твоя краса»,— це каже він.

А Долгорукий тим часом забув не те що про шлюбне ложе з нестримних марень ромейської царівни — не відав уранці, де прихилить голову вночі, бо втратив Київ, втратив, здалося, все, не мав ні лодьї пристанища, ні коню поігрища, лишилися йому тільки надії.

Слав гінців назустріч Володимирку Галицькому, який ішов десь на запомогу. Сини Андрій, Борис, Гліб приєдналися до галицького князя, і вже тут Ізяслав зрозумів, що не всидить у Києві, не встигне натішитися віднайденим столом; він випросив, хоч і малу, дружину в стрия Вячеслава, навзамін знову поставивши князя на своє місце, покликав орду берендеїв і мерщій виступив проти Володимирка. Однак берендеї, ще й не забачивши супротивника, завернули коло річки Уші своїх коней і втекли. Кияни ж сказали Ізяславу простіше і відвертіше:

— Їдь собі, князю, геть!

Ізяслав з вірними дружинниками кинувся в город, але тільки для того, щоб побачити, як кияни перевозять на лодьях дружину Долгорукого. Навіть вірність воєводи Мостовика не знадобилася Ізяславу. Юрій просто обійшов міст, як робив те вже не раз.

Вночі Ізяслав знов утік до угорського Гейзи, одруженого з його рідною сестрою Єфросинією. Там проситиме помочі, приведе до Києва десять тисяч угрів і знов сяде на великокнязівський стіл аж на три роки, до самої своєї смерті.

Але те станеться згодом. А Київ знову вітав Долгорукого, хоч тепер Юрій не входив у браму босий, а в'їздив на буланій кобилі, був у золоченому панцирі, мав позад себе дружину, всю в залізі; а в іншу браму Києва вже зготовлявся в'їхати князь Володимирко. Присадистий, квадратнокамінний, весь у кошлатому золотистому зарості. А між тим заростом двоє хитрих і хижо-метких очей. Ті очі вмить визирили всі багатства київські, пишноту Софії, золото й срібло Печерської обителі, де князі молилися для скріплення дружби; визирили Володимиркові очі й мідявоволосу княжну Ольгу, і галицький князь одразу цмокнув:

— Гарна мені невісточка!

Коли ж Юрій змовчав, Володимирко сказав уже навпростець:

— Віддай, князю, дочку свою за мого Ярослава.

— А ось ми поспитаємо її саму,— обійняв Долгорукий доньку.— Чуєш, доню?

— Не чую! — відрізала Ольга.

— Князь Володимирко просить віддати тебе його синові Ярославу.

Жінки завжди виказують високу гідність своєї статі, не нагадуючи про власні права, бо й так упевнені, що природа наділила їх правом найвищим: дарувати нове життя світові. Ольга, хоч ще далека від сеї думки, збунтувалася на саму спробу зазіхнути на її незалежність, отже, права.

— Не хочу!

Володимирко став мовби ще присадистішим, так ніби вгрузав у землю від образи.

— Князю,— нахмурено промовив до Юрія.— Чи гоже дітям втручатися в такі високі справи?

— Єдина мені донька зосталася. Тому й спитав її. Але не зважай, князю. За високу честь вдячний і я, і княжна Ольга.

— Ніколи! Князю-отче, ти не зробиш цього! — зашепотіла до батька Ольга.— Ти... Я... Коли так, то я... Скажу князеві Йвану!.. Він не дасть мене!

— Який князь Іван? — спалахнув Володимирко.— Берладник блукливий? Вельми прикро мені, князю...

Та розмова, що почалася так урочисто, мало не розсварила назавжди двох князів. Ольгу було відіслано, і вже без неї Долгорукий зговорився з Володимирком про шлюб, але галицький князь заявив, що він і його єдиний син, спадкоємець галицького столу, повинні мати певність як у чистоті замірів, так і в тілесній чистоті невісти, для чого з Галича вимушені будуть прислати стару, досвідчену в таких справах жону, яка б здійснила належні оглядини молодої княжни.

По тому Володимирко відступив у свою землю, по дорозі обдерши Юріїв город Мичеськ так, що мичани змушені були виймати в жінок срібні сережки з вух, щоб відкупитися й порятувати город од руйнування й пожоги.

А до почайнинської пристані вже підпливали лодьї з Константинополя; і з червоної, передньої, по містку, встеленому килимами, сходила білотіла, оката царівна в шовках і парчі, напахчена і замріяна. Золоті верхи церков Києва, строкаті натовпи людські на березі, збройна дружина в лискучих панцирях — все звеселяло серце Ірини; сходячи в супроводі Берладника та Дуліба з лодьї, царівна шукала поглядами того, до кого пливла так далеко, хотіла бачити мужа, який перевершив би в усьому князя Івана; розгублено металася очима по лицях бородатих, вусатих, безвусих, шукала серед вершників, серед тих, хто стояв поперед усіх, вгадувала по одягу; коли ж ступив до неї старий, довгошиїй, худорлявий чоловік, зодягнений у просту лляну сорочку, в білі порти й грубі чоботи, простоволосий, беззбройний, без жодних ознак багатства, коли промовив до неї щось по-грецькому і коли збагнула вона, що то і є великий князь київський, її муж, а вона — його жона, принцеса зойкнула і зомліла. Берладник устиг підхопити її, Дуліб, для якого стали звичними вибрики царівни, дав їй щось понюхати, Ірина спам'яталася,

але вчепилася за руку Берладникові з такою силою, що не помогли ніякі слова, ніякі вмовляння.

Долгорукий сполотнів. Хотів справити несподіванку своїй невісті, стрічаючи її не в пишноті, а в зумисній бідності, щоб зготовлена була, може, й до найлихішого; вийшло ж, що царівна подарувала своєму мужеві несподіванку ще більшу: закохалася в посла княжого, а то й зраджувала по путі, тепер безсоромно виказуючи таємницю перед усім Києвом.

Тяжкі поневіряння останніх місяців, людська невдячність, дріб'язок і підступність — все це позначилося на Долгорукому; він забув про стриманість, забув про мудрість і розважливість, коротко кинув синові Андрієві:

— Взяти Берладника!

Вночі Берладника взято в залізо і потаємно відправлено у Суздаль. Невісту Долгорукий завіз на острів, у недовершений ще Рай, там справлено весілля з Громиловими притчами, з заспівинами княжого розтоптувача чобіт, з ревінням: «Гірко!», з розкішними даруваннями, з обпиванням, обжиранням і безчинствами такими, що царівна врешті змирилась з утратою всього вимріяного і, коли муж повів її на перші покладини, забула навіть, щоб читав він їй з «Пісні пісень» Соломонової, а сп'янілo пролепетала:

— Дам тобі сина, і не одного, бо лоно моє поблагословив сам патріарх Феодот!

І хоч Юрій удвічі перевищував її літами, в пристрасті все зрівнялося.

Дуліб не був на весіллі. Зостався в Києві. Шукав Іваницю — не знайшов. Шукав Ойку — не було. Не знав ніхто нічого. Стварник перебирав свою бороду, дивився поза плече Дулібові, не міг нічого сказати. Зустрів Кузьму Ємця. Почорнілий, страшний, зрозпачений.

— Разом шукатимемо,— сказав йому Дуліб.

— Де шукати? — простогнав Кузьма і враз заплакав, мов мала дитина. Крізь схлипування вигукнув знепависно: — Підпалю!.. Спалю Войтишича!.. А те кубло розметати б!.. Ігумена б задушив... Це вони! Вони!.. Скрізь вони!.. І нема рятунку... Піду на Дунай... Поведу берладників... Князя нашого нема!.. Сестри нема!.. Батька!.. Нічого нема!..

«А в мене що?» — хотів поспитати Дуліб, але промовчав. Хіба виміряєш, чиє горе більше.

Кричко, якого знайшов на давньому місці коло нової доменниці, кричав лікареві крізь дим і вогонь:

— Казав тобі: не тримайсь Гори! Там — самі нещастя. Від князів, окрім лиха, нічого не жди. Чоловік повинен жити потребами, а не сподіватися на чужу ласку. Сподіватися можна лиш нещастя або смерті. Згинули твої всі, а думаєш — самі вони? Щодня щезають у Києві люди. Он син мій. Живий, а щез. Нема його. Так і все.

Дуліб мовчав. Все для нього закінчилося в цьому городі. Здавалося, всього досягнув — і ось не має нічого. Життя втратило ціну, не мав минулого, попереду — чорнота й пустка.

Все ж зібрався з силою, купив на Подільському торговищі двох коней, передав на Ярославовім дворі грамотку для князя Юрія і виїхав з Києва, покидаючи його, може, й назавжди.

В грамотці написав коротко: «Йду від тебе, князю. Не вмієш мститися ворогам, чиниш прикрощі друзям. Радий буду, коли втримаєшся в Києві».

Юрій не втримався знову. Ізяслав приступив до Києва з уграми, довелося втікати в Остерський Городок. Сталося це тоді, коли в Переяславі вмер син Ростислав. Князі Андрій, Борис, Гліб, разом з вагітною мачухою, виїхали до Переяслава ще до підходу Ізяслава; Долгорукий ждав вістей про здоров'я Ростислава, який несподівано занедужав без видимих хворощів, але почув про його смерть уже в Городку і не мав навіть часу, аби поїхати ховати сина.

Знов зібрав полки, діждався синів з Переяслава, підійшов до Дніпра навпроти Києва, але не допущено його ні до мосту, ні до перевозів, а по Дніпру ходили двокормні криті лодьї Ізяславові, воїни, сховані під накриттям, пускали на суздальців хмари стріл, самі лишаючись невразливими. Ізяслав, радо поморгуючи золотушними очима, казав дружині:

— Аби Долгорукий мав крила, то лиш тоді б перелетів Дніпро, діти мої.

А чотири Миколи, не тямлячись од радощів за поконання свого найзлішого ворога, погукували майже грайливо:

— В Дніпер його!

Долгорукому довго довелося йти берегом, аж до самого Заруба, але дружина його ще вірила в свою силу, і Вацьо перед Зарубським бродом заспівував весело: «Наші хлопці стрільці-брідці, застрелили жабу на колодці, а мишу на коробці...»

Але згодом мусили співати іншої: не вдалося перейти через Либідь, і тоді сталася страшна битва на річці Рутці коло Василєва, битва, якої Долгорукий хотів за звичаєм своїм уникнути, щоб не проливати людську кров, та Ізяслав крові чужої не пошкодував; не зготовлені до бою полки Долгорукого побиті були в непрохіднім болоті, куди вимушені були відступитися, і вже тепер лунала пісня сумна й безнадійна серед тих, з ким Юрієві довелося рятуватися: «Дружину твою, княже, птиці крильми зодягнуть, а звірі кров повилизують».

Дуліб мав би записати в свої пергаменти: «Славу слід здобувати силами духу, а не тіла. Щастя й удачливість послаблюють навіть дух мудреця. Слід дбати не про вдоволення гніву, а про власне добре ім'я».

Гнів належався Ізяславу, Долгорукому — надії. Хоч, відкинутий назад у свої безмежні заліські землі, Юрій був страшний своїм супротивникам і надалі. Як палено колись бані в Києві,

в безнадійних намаганнях відвернути прихід Долгорукого, так тепер Ізяслав спалив дощенту Остерський Городок. Аби позбавити Долгорукого союзників, надумав князь київський бити їх поодинці, почавши з Володимирка Галицького. Навалився на того разом з своїми іноземними родичами, і той, викручуючись всіляко, не витримав, помер від сердечного удару, а Петро Бориславович описав ту смерть у подробицях вельми повчальних.

Щоб підтримати Володимиркового сина Ярослава, Юрій послав йому в жони, як було домовлено ще в Києві, доньку свою Ольгу, і вже тут подробиць немає, бо вони тяжкі, гнітючі, може, й ганебні. Берладника тримано десь у далеких сховках, аби не дратувати Ярослава. Це була несправедливість, якої припустився Долгорукий, але інакше не міг, бо стояла перед ним справа цілої землі і народу всього,— в учинках державних собі самому не належав.

Ті кілька неймовірно тяжких років значаться для Долгорукого невпинним будуванням. Ізяслав хіба що поруйнував та попалив дещо; за десять літ, упродовж яких цей несамовитий князь товкся довкола Києва, не зоставив він по собі жодного нового дому, церкви, не написано для нього жодної книжки, не викарбувано навіть чаші золотої чи срібної — брав готове, хапав чуже, сам же здатен був лиш на змови, на підкупи, вміло заплутував у свої сіті всіх сусідніх володарів, невтомно укладаючи нові та нові шлюбні союзи; в заздрощах до Юрія, що зумів висватати собі царівну з самого Константинополя, після смерті своєї жони, яка застудилася під час утечі із Києва і вмерла в Володимирі, надумав Ізяслав узяти й собі жону з царського роду. Для цього посланий був ігумен Ананія до грузинського царя Георгія просити для Ізяслава руки царської сестри Русудан. І хоч Георгій вагався, а молода прекрасна Русудан не виявляла бажання їхати до невідомого київського князя, який прислав за нею не блискучих лицарів, а хитрого і противного ігумена, але царська рада — дарбаз, куди входили грузинські бояри азнаури, примусила молоду царівну вирушити в далеку путь. Морем, а там — Дніпром, а від Олешшя, як думалося Ізяславу, для більшої пишності — кінно. Та до Олешшя поперед сина Ізяславового Мстислава з дружиною, що мав стрічати царівну, встиг прибути якийсь загадковий чоловік; мав тривалу розмову з Русудан, з ігуменом Ананією не перекинувся й словом, лиш глянули один на одного з вимовною зненавистю,— і після того грузинська царівна, не ступивши на землю, звеліла завертати судна. Русудан — Русу дана, та не віддана. Ізяслав не стерпів ганьби і помер од нападу безсилої люті. Може, й пошкодував тоді, що не має коло себе прибічного лікаря Дуліба, однак знати того вже не дано нікому.

Юрій будував тим часом городи. Зміцнив і поширив Москву, поставив посеред города велику церкву з білого каменю, який

ламано поблизу на Оці. Тут відкрилося Долгорукому, що через Москву вельми зручно розвозити той камінь по всій Суздальській землі; він уже бачив: як над ріками й озерами стануть білі, мов хмари на літньому небі, собори й тереми, як пустять витворники по білому камені різьблені трави, квіти, дерева, звірів. Люд охоче збирався на будування, бо відчинялися княжі житниці, прийшлі горожани отримували харч, а найголовніше — ставали людьми, вириваючись з рук не лише боярства далекого, київського та чернігівського, а й поблизького, свого.

Цей князь умів злагіднювати людські серця. Навіть жона звикла до Юрія, звикла до його непосидючості; останнього з чотирьох народжених Долгорукому синів народила серед зими, в час полюддя, і на тім місці князь одразу заклав город Дмитров, бо син при хрещенні одержав ім'я Дмитра, по-слов'янському ж названо його було Всеволодом.

Двадцятого березня року одна тисяча сто п'ятдесят п'ятого кияни знову з великою урочистістю відчинили брами свого города для Юрія Долгорукого.

І знову Юрій забув про ворогів. Вірив: утримати всю землю можна лиш добрістю і доброю волею. Хіба не велів різьбити на суздальських соборах звірів, птахів, буйноквіття, аби підтримувати в серцях людей дух вільності, закорінений в них од народження?

Князь Андрій не володів таким терпінням, як його отець. Вночі приїхав з Вишгорода, куди посадовив його Долгорукий, попросився до великого князя на розмову; коли ж Юрій подивувався такій нагальності, Андрій об'явив йому, що не хоче далі сидіти отут і вже сеї ночі повертається на північ, у свій Володимир.

— Києва зблизька не одолієш, отче,— мовив князь Андрій.— Треба братися здалеку.

— Я йшов сюди здалеку. Ціле життя своє. Шістдесят літ.

— А тепер утікай від нього, бо пропадеш. Київ — як жінка. Солодка, як мед, і небезпечно невидима, як сіть. Обплутає — і пропадеш.

— Виплутаюсь, князю. На те живу. Коли ж хочеш піти звідси — не затримаю. Бережи братів своїх менших — ось що скажу тобі.

— Хотів просити тебе, отче.

— Проси.

— Дозволь узяти з Вишгорода ікону божої матері. Писав її сам апостол Лука. В Києві святинь безліч, Заліська земля має самі будування, святинь не має.

— Будування — ото й святині. Та коли хочеш — бери богоматір.

Швидко їхав князь Андрій з іконою від Києва, та ще швидше летіла чутка, ніби ікона чудотворна, ніби зцілює калік і недорік, ніби творяться чудеса по путі.

Всіма забуті княжі виродки Льоп і Шльоп, які давно жили в мирі, один вдаючи сліпого, а другий безногого, кинулися втікати, щоб та ікона не зцілила випадком і їх. Але як утікати, коли один сліпий, а другий кривий? Тоді кривий сів верхи на сліпого, себто Шльоп — на Льопа, чим бодай трохи відновилася справедливість, порушена щодо Шльопа колись князем Ізяславом. У кривого були очі, у сліпого — ноги. Так і вдарилися навтьоки. Але ікона їх наздогнала і зцілила. І вони втратили той кусень хліба і горнятко каші, що мали за своє вигадане каліцтво.

Тоді, недовго думаючи, кинулись до Києва, пробилися до князя Юрія, щоб узяти з нього викуп за вість. Про що? А про те, як його син Андрій тайкома вивіз з Вишгорода ікону матері божої.

Юрій посміявся, але заплатив. Бо треба платити за все, що тобі може пригодитися.

Виродків звелів викинути з Києва, щоб не принесли вони нещастя.

Однак нещастя не треба було приносити. Воно було в Києві, жило в ньому, ховалося до часу, ждало слушної години.

Войтишич жив далі, безглуздо, уперто, на зло всім, немов шашіль у дереві; довкола нього вже й не зоставалося нікого, всі повтікали від Долгорукого або повмирали; зостався ігумен Ананія; зостався вічний, як і Войтишич, воєвода Мостовик та ще восьминник Петрило, який щосили намагався перейняти у старого воєводи вміння переметуватися від одного князя до іншого і, як виказували події, робив це вельми успішно. Войтишич уже ніде не показувався, забував, у які двері виходити, але тримався свого. Стрічав гостей у гридниці, заслъозено поблимував на них, тонким зривистим голосом скаржився:

— Зітхаю без кінця і проливаю сльози обома оками, будь воно прокляте. Старі люди легко дратуються і тяжко вспокоюються, скоро вірять і пізно зневіряються, чіпкі в житті й жадібні до всіх, печальні й сварливі, будь воно прокляте, схильні до розбалакувань і не люблять слухати, прославляють предків і ненавидять сучасників, воздихають і тривожаться, хворіють і коченіють, будь воно прокляте! А Долгорукий ще живе, ігумене?

Ананія мовчки зітхав. Петрило совався на лавці, нетерпеливилося йому щось бовкнути, але теж мовчав. А Мостовик буркав собі в вуса:

— Гарно, гарно!

— Нічого й гарного, будь воно прокляте, поки й не діждуся! — вигукував Войтишич.

Діждався-таки ночі, коли ігумен Ананія привів з собою чоловіка в чорній хламиді, з лиховісно чорними очима. Чоловік мовчки поставив на стіл перед Войтишичем кедрову скриньку, відступився в темряву, звідки поблискував своїми перлистими

очима Петрило; Ананія почав був своє: «Як був я в Антіохії», але воєвода не дав йому докінчити.

— Знаємо, де ти був, ігумене. Хто сей чоловік?

— Сірієць. Знається на справі.

— Хай каже.

Сірієць підступився до столу, відкрив скриньку, сяйнуло скло різнобарвне, аж Петрило посунувся ближче, бо скло — то багатство, а в цьому склі поза тим — ще й могуття.

— Що там?

Сірієць швидко заговорив, слухав лиш Ананія, щоб витлумачити його слова.

— Ну? — знетерпеливився воєвода.

— Має отрути всякі.

— Інакше чого б і забирався в таку даль?

— Ось у цій посудині — цим можна отруїти воду в криниці.

— Будь воно прокляте! Хіба знаття, звідки питимеш узавтра. Ще?

— Є отрута для ножа. Мати перського царя Ксеркса отруїла свою невістку так. Різала птицю собі, тоді тим самим ножем розрізала для невістки, ледь пересунувши лезо. На лезі — страшна отрута. Смерть негайна!

— Будь воно прокляте! Різнеш — та собі. Ще?

— Є отрута для садів. Нашмарувати яблука чи груші. Чоловік зірве, з'їсть і помре.

— Весна, які тобі яблука, будь воно прокляте. Ще?

— Є отрута, од якої чоловік зсихається. Рік і два сохнутиме, а тоді вмре.

— Всі вмремо так, будь воно прокляте! Ти вже, ігумене, зсохся на скіпку, в тебе й чоловіцьке, видати, зісохлося. Ще?

— Є отрута прихована. Чоловік їсть, п'є, йде додому, а там починається в нього. Вмирає мовби од об'їдання, рве йому нутрощі, вивертає душу. Для цього до отрути додається порошок з засушених шкірок, зідраних з мишенят-голоцмоників...

— Тьфу, гидота, будь воно прокляте! Петриле, бери! Ото й воно. Піди до князя, кайся, плач, заманюючи на учту, поки він тут без жони та дітей. Бо припливе ж скоро?

— Пливе від Смоленська княгиня з синами. Не хотіла, поки малий був Всеволод, боялася застудити, кволий, казали...

— Хай живе, будь воно прокляте! Всі живуть. Несамовитіють, гасають назад і вперед по дорогах і через перепони, забираються на гори, перелазять через камінь, прокладають путі через провалля, проникають в ущелини, рищуть по надрах землі, в пучині морській, по незвіданих ріках, по чащах лісових, по непрохідді болотянім, підвергають себе вітрам і дощам, грому й блискавиці, хвилям і бурям, обвалам і безодням, а все навіщо, будь воно прокляте!

В неділю Петрило скликав учту задля князя Юрія. Може, радуючись прибуттю княгині з синами, що вже за день-два ма-

ла допливти до Києва? А може, навмисне вибравши середину травня — пору, коли в Києві дерева одяглися листом, відступилися весняні води Дніпра, Десни, Почайни і щедро зазеленіли луки? Все радіє довкола — і ти радієш і хочеш гукнути світові: «Живу!»

Вони терпляче ждали дня для завершення свого чорного заміру, відтягували, аби відвести від себе підозру, але й не забували про відплату Долгорукому, бо штовхала їх до того ненависть. Ненавиділи його за те, що жив і поки жив. Хоч нічого не заподіяв злого нікому з них, був терпеливий і нерозумно-добрий, вони не мали спокою, поки Долгорукий живе, поки він на цій землі й на цьому світі, поки їздить серед розкричаних натовпів чорного люду, поки змішується з тим чорним людом. Був загрозою їхньому походженню, їхньому становищу, їхнім багатствам, їхній криводушності, самому існуванню їхньому. Заприсяглися звести його з світу, поклали обмовити, оклеветати, зганьбити перед історією.

Щедрий душею Долгорукий ладен був помиритися з кожним і найбільше боявся заподіяти людині зло.

Не мусив би йти до Петрила, пам'ятаючи, як той ще вчора зраджував його, перекидаючись до Ізяслава щоразу, може, й колотячи киян тоді при Вячеславі, але хотів усе віддати забуттю, прагнув відродити в собі чуття вдячності до колишнього дружинника за те, що той порятував його від смерті. А ще — радувався скорій зустрічі з малими синами. Отож і пішов на учту до восьминника, який просив князя з сльозами, каяттям, заприсягався в вірності й любові такій великій, що й не знайдеш у Києві більшої.

В поведінці догідливість, а на умі — вбивство. Аби ж знати!

Учта вдалася на славу. Громило виголосив притчу про чоловіка, який, не маючи змоги бити осла, бив сідло; тоді Петрило, плачучи й падаючи на коліна перед Юрієм, крутячи бульками, як євнух, вже вкотре нагадував про свою стрілу, яку пустив для порятування князя; і Долгорукий ще раз об'явив усім про свою вдячність; їли й пили до пізньої ночі; тоді згадав князь про вірного свого Вацьо і попросив заспівати оту давню й улюблену, про князя Івана:

Гей, там, на лугах, на лугах широких,
Там же горить-сяє терновий вогник,
Сам молод, гей, сам молод!

— А чи я не тернина в князюванні своєму? — поспитав гірко Долгорукий не знати й кого, але йому дружно заперечили, бо й коли ще бачили такого князя. Серце росте, дивлячись на тебе, князю, хіба не був ти добрий і справедливий завжди, хіба не щадив життя людське і честь людську, хіба не розбудував землю, хіба не впокорив і злагіднив навіть диких половців, не шкодуючи для того ні часу, ні терплячості! Ось знову заспівав

пісню про Берладника і можеш співати її з чистим сумлінням, бо не видав князя Йвана для помсти Ярославові Галицькому, хоч як той домагався. Знаємо, що тайкома попросив чернігівського князя відбити князя Йвана, коли везтимуть його в залізі — так відновив справедливість.

Яка ж ти тернина?

Долгорукий озирнувся на чашника, стукнув об стіл порожнім ковшем. Пива! Чашник сердито махнув отрокові, щоб приніс новий збан з просяним пивом для князя.

Отрок метнувся з гридниці, проскочив через темний перехід, збіг з сіней, у візку, пильнованому мечниками Долгорукого, вхопив невеличкий збан з князівською печаттю на затичці, побіг мерщій назад.

Мав знову проскочити темний перехід, який тепер не видавався й темним занадто після того, як очі звикли до нічної чорноти; та однаково не міг помітити отрок ні двох зачаєних чоловіків у переході — одного маленького, опецькуватого, другого мов довбешка — не помітив і мотузка, туго натягнутого впоперек переходу саме так, що з усього розгону перечепився об ту перепону і полетів сторч головою. Вже й згадати не міг, чи то впустив збана, чи хтось видер посудину в нього з рук, почулося ніби чиєсь шамотання в переході, мовби щось війнуло повз нього чи дихнуло йому в лице; могла то бути нечиста сила, міг бути домовик або й просто викликане все було несподіванкою і переляком. Отрок мерщій підхопився, порачкував до переходу, мацаючи руками в пошуках збана, знайшов його відразу, зраділо зірвався на рівні ї побіг до гридниці, де князівський чашник, мабуть, уже проклинав нестеленуватого помічника.

Розповідати про те, що з ним щойно сталося, отрок вважав ганебним і принизливим для себе. Тож і змовчав. Чашник зламав князівську печать на затичці, не дуже придивляючись, чи вона справжня, чи підроблена, налив Юрієві улюбленого просяного пива; князь, посьорбуючи, слухав похваляння за столом, десь перед світом попросив ще заспівати і чомусь знов ту саму:

Сам молод, гей, сам молод!

Везти з учти звелів себе не на Ярославів двір, а за Київ, аж на Красний двір, так ніби вже мав у собі передчуття кінця.

По дорозі стало йому погано, почалися вимети, не міг триматися на коні, дружинники сплели з реміння ноші, підвісили їх між двома конями, так повезли Юрія далі.

Починався понеділок, тяжкий день. Князеві ставало щодалі гірше, нудило його і вивертало, не помагало гаряче молоко, яким пробували поїти, не помагали молитви й кадіння. Юрій лежав зелений, знерухомілий, нігті йому посиніли, ніби в утопленика,— живий чи вмер?

Вмирав ще й у вівторок. Нічого не бачив, не чув, нікого не впізнавав, темнів тілом. Ще жив. У середу з'явився чоловік,

якого не бачено в Києві вже шість років. Прибічний княжий лікар Дуліб. В'їхав у браму Києва так, ніби вчора лиш виїхав з неї. Ті самі двоє коней, той самий спокій, та сама розважливість.

Все злетіло з нього, щойно довідався про князя Юрія.

Мчав наосліп до Красного двору, впізнавав і не впізнавав дорогу, по якій колись зимовою ніччю їхав на обід до князя Ростислава. Давно вже немає Ростислава, не поїдеш до нього на обід — тепер мав їхати на смерть Долгорукого!

Ще міг врятувати князя. Аби вчора, аби позавчора — тоді б порятував! Але й сьогодні боротиметься за життя, бо прийшов на цей світ, щоб змагатися за життя людське.

Аби лиш застати Юрія живим. Аби той зберіг у собі бодай крихту життя.

Застав. Але пізно! Зготував трав'яні відвари, зробив князеві холодні обкладини. Пізно!

Юрій умирав. Повернулося йому все, впізнавав Дуліба, хотів зрадіти, але не мав сил. Сказав нечутно:

— Довго не йшов.

— Прийшов, князю.

— Сини мої...

Ще прошепотів щось. Здається: «Кров моя, серце моє, вогонь мій!» Та вже того ніхто не почув, і князь не чув нічого.

Малим їхав на санях з палаючого Чернігова, підпаленого злочинним братом Мономаховим Олегом. Мономах виводив дружину, жону свою, дітей: у червоному поблиску пожежі їхали сани, а обабіч дороги хижо шкірилися половці, по-вовчому облизувалися, шкодуючи, що вислизає така ласа здобич.

Проїхали сани — зімкнулися хижі ряди степовиків. Ось так і по його кончині порушиться мир з дикими тими ордами, і знов стануть плюндрувати вони Руську землю, зодягнуть її в червоний вогонь пожеж, і горітиме вона негасимо, і ніхто не зарадить.

Червоні пожежі — мов примарливі червоні ліси. І ні тріску галуззя, ні пошуму вітру; холодна слизька червоність, мовби нутрощі вмерлих світів; крізь тисячі років поверталася до вмираючого первісна ворожість усього сущого в отих вогняно-червоних виростах, вигинистих, невловимих і неухильних, прокляттовсесильних. У червоних лісах серед червоних дерев червоні руки виростали з землі, виникали з нічого, спліталися довкола нього в зміїно-безжальних стисках, і в їхньому пекельному нагніченні зникало тіло, зникала думка, навіть біль поступився місцем чомусь жахливо безмежному і безнадійному, як вічність.

То приходила до нього смерть.

Дуліб став на коліна перед ложем.

Сини Долгорукого, найстаршому з них було шість літ, найменшому два роки, без матері (вона побоялася йти до мертвого) з'явилися в гридниці, ще й не осягнувши дитячим розумом

того, що там сталося; побачили незнайомого чоловіка на колінах перед ложем і собі впали навколішки і так на колінцях від самих дверей по затоптаній чобітьми підлозі восаше поманд-рували до свого батька.

Кров моя, серце моє, вогонь мій!

Долгорукого поклали в церкві на Берестові, де впокоїлася його мати, проста киянка, якої не визнали ні бояри, ні ієреї, ні літописці. В ніч перед похоронами згорів у Києві боярський кінець мало не до самої Софії. Були чутки, ніби підпалено людьми з Подолу. Згорів у пожежі старий воєвода Войтишич. Восьминник Петрило порятувався. Бо коли горіло, був на Красному дворі. А може, в дорозі до Красного двору. Бо серед ночі ще можна бачити було восьминника на своєму дворі, як тихо підпирав важкою колодою двері в хижі, де спали його підручні — опецькуватий і довбешка,— як викрешував іскру й роздмухував трут, як ждав, поки загоряться сухі скіпки за причілком хижі, як біг, зачіпаючись ногами за невидимі перешкоди, до коня і гнав щодуху до Лядської брами.

Ще будуть пожежі в Києві, грабування, колотнеча, ще гримітимуть упродовж століть битви, і може видатися, ніби намарне загинув Долгорукий, намарне йшов усе своє життя до цього великого города, бо йшов по свою смерть. Побачити Київ — і вмерти. Може, й для цього іноді варто жити людині?

Так думав Дуліб, переправляючись у насаді через Дніпро. Ще не вписав у свої пергаменти — лиш думав.

Брався на північ, на Суздаль, до князя Андрія.

Знову загубився на самому дні глибочезних пущ, відважно занурився в них, сподівався полишити їм свій біль і свою розтривоженість.

Ліси стояли, мов люди. Старіші дерева здіймалися над молодшими, вивищувалися невідступно, з упертою неминучістю, ніхто не збирався падати, а хто й падав, то гинув непомічений у темній тісняві, неспроможно-безсилий порушити споконвічну щільноту.

Але так видавалося зовні для ока стороннього. Насправді ж ліс боляче переживав кожну смерть, кожне падіння: кожне відчахнення гілки, кожен тріск галузки віддавався корчем у його потужному тілі; ще й не знати, в чому виразніше виявлявся віковічний дух лісу: чи в покірливо-мовчазній загибелі дерев, а чи в причаєних стогонах болю.

Київ, 1970—1972 рр.

ПЕРВОМІСТ

Роман

Землевласники кабалили смердів
ще за часів «Руської правди».
В. І. Ленін

Стоїть
сторозтерзаний Київ
і двістірозіп'ятий Я.
П. Тичина

Ця земля не знала жодного мосту з каменю. Тут не вірили в камінь, ставилися до нього з засторогою, лякалися його холоднечі й замкненості, не вірили, що може захистити він людину в стужу, в лютий мороз, в осінню хвищу, в усьому надавано перевагу дереву, приступному, узвичаєному, близькому. Тому й усі мости в цій землі були дерев'яні, через що людям захожим — мандрівникам, завойовникам, апостолам або й пройдисвітам здавалося, ніби тут і зовсім немає мостів, ніби лежить ця земля в неприступності й непрохідності, мов од сотворіння світу. Та й як вони могли запримітити руські мости, коли прокладалося все те лиш при доконечній потребі, а небавом і розруйновувалося, усувалося або ж самими будівниками, а ще частіше — силами вищими, які бували іноді й спільниками людини, але переважно виступали як сторона ворожа їй, і ті сили спричинялися до безслідного щезання навіть того, що мало б ще слугувати людині. Болота миттю всмоктували й поглинали все прокладене посеред їхніх непевних хитависьк; високі береги обронювали кручі, обсипаючи разом з ними й мостіння; пущі перегороджували буреломами тісні просіки, які вели до вузьких перехідних кладок; густі сніги завалювали вцілілі на водах щонайміцніші будування, безслідно загортали їх, гнітили й нищили; морози заковували все недоруйноване, недоламане, недотрощене в безжальну кригу, і лиш подекуди крізь ту смертельну морозяну білість простромлювалося чорне пакілля, нікчемне й тихе, мов безсиле благання; весняні води зносили на ріках усі мости й кладки, не полишаючи навіть опор, але люди не відступали, на місце мостів знесених, понищених лагодилися нові, тесалося нове дерево й клалося знов у тих самих місцях, а оте, знесене ріками, з прослідами людських ніг на собі дерево виловлювалося нижче за течією, щоб знов десь лягти поміж берегами річки або ручаю, і так тривало довго, але не вічно, дерево мало свій кінець, воно або згорало в пожежах, або стоптувалося,

або ж трухлявіло, дерево, нарешті, вмирало коло людини так само, як і вона, і може, й було воно дороге людині своєю минущістю, на противагу каменю з його пиховитим безконечним триванням, в цій землі камінь міг належати хіба що богові, людині ж слугувало дерево, слугувало в усьому помітному й непомітному, також і в мостах, роблячи їх потрібними й корисними для хазяїв і примарливо-непомітними для чужинців.

І зненацька — цей міст, який, хоч зроблений з дерева, став не скороминуще, а твердо й надовго показався цілому світові, проголосив свою тривалість, міст, який годилося б звати голосно, викричати в ньому кожен згук, щоб чутно стало повсюдно, щоб пролунало над цілою землею, прокотилося, загомоніло, розклекоталося, прогриміло:

МІСТ!

З багатьох причин можемо назвати його так: Первоміст. Літописець записав коротко:

«Того же літа (6625) устрої мост через Дніпр Володимир».

Великий київський князь Володимир Мономах, муж многоумний, змалку навчений багатьох мов і премудростей, володів рідкісним вгадництвом: знайшов спосіб, як передати далеким потомним про події свого часу й діла князів передніх. Звелів літописцям зібрати все вже написане в Руській землі і, відкинувши дріб'язкове, неістотне, що затемнювало світ діяння великих предків, звести в єдину державну книгу, додавши туди й усе творене ним самим, Мономахом, але знову ж таки добираючи найголовніше і витрачаючи на дієписання якнайменше слів, атраменту й пергаменту.

Так з'явився в Головному літописі єдиний рядок про Первоміст через Дніпро коло Києва, хоч події такій слід було б віддати увагу пильнішу.

На світі не може бути опису чогось, що не існує. Все повинне спершу існувати, а вже згодом про нього може йти мова. Князь наперед не вмів, мабуть, побачити всю вагу майбутнього мосту, для князя була лиш потреба переправи через Дніпро для швидкого зв'язку Києва з берегом протилежним, з берегом чернігівським, а найперше — переяславським, бо Переяслав був найлюбіший серцю Мономаха, який довго там князював, тому Літописцеві не ставилося в обов'язок говорити з подробицями, а тільки відзначити дію вже доконану.

І не знайдемо ми ніде імен людей, які прийшли на берег дніпровський, де, як сказано дієписцем пізнішим і балакучішим, була «сильна лозина и вербье».

Може, стали ті перші мостотворці саме на місці, де за часів Володимира Святославича кинуто було у воду старого бога Перуна, стягнутого з Київської гори, звільнюваної для бога нового. Бо, мовляв, Перун тоді не просто брьохнувся в воду, а зачепився за берег і ввігнав у кручу кремінну стрілу, що тримав

у руці, коли ще гордо возносився на горі Київській, а ще гукнув зневажуваний полянський бог: «Тут!» І чи чули той вигук всі, чи й не чули, а лиш здогадався дехто, і згодом, через півтори сотні літ, спливло в пам'яті як провіщення, і звідти почато ставити первоміст через Дніпро.

Хто були ті люди, які взялися за роботу, великістю своєю нову для землі русичів? І звідки вони були? Чи то з Новгорода, який здавна славився мостами, чи з Переяслава, де люди досконало звідали душу деревини, надто ж найміцнішої з усього ростучого — дуба?

На їхню долю випало найважче — витворити в уяві те, чого ще не було ніколи. Бо уява людська обходиться речами вже відомими, тільки відповідно їх зіставляючи, з чого й витворює нові сполуки та споруди.

Про силу уяви тих людей розповісти ніхто не зумів, бо не міг, навіть вони самі неспроможні були б сказати щось про це, бо ж висловилися досить вичерпно й досконало діянням своїм — мостом.

Людина живе для того, щоб піднестися на щонайвищу вершину натхнення в своєму ділі, звідати захват від величі духу. Кожен буває великим бодай раз за життя. Тільки неоднакова та велич, і вартісність її теж неоднакова — від найбільшої користі й аж до злочинства. Про злочин змовчимо, йтиметься тут про людей корисних, лік же їм відкривається отими загадково-безіменними, що воздвигли первоміст через Дніпро коло Києва не так на славу свою і князеву (записану на пергаментах), як землі своєї.

Звичай такий існував здавна, що чоловік мовби вмирає в своїй роботі, віддаючи їй свою душу і вміння, як зернина, кинута в землю темну, теплу й вологу, гине, з загибелі своєї проростаючи пишним зелом. Так сталося й з первомостовиками київськими. Разом з докінченим великим мостом вмерло їхнє вміння, бо не було більше потреби ставити ще один такий міст: адже один лиш Дніпро і Київ один, отож один такий міст лиш і потрібен. А коли вмирає в людині вміння, й людина вмирає теж, отак і зникли безслідно ті великі будівники, не витворивши більше нічого схожого на цей міст.

Хто полишив нащадків, то вже тільки для збереження мосту, для його охорони, для життя коло нього, на ньому й із ним, але про нащадків, тобто мостищан, мовитиметься тут ще досить розлого й докладно, а тепер треба сказати все про міст.

Роблено його з дерева щонайрозмаїтішого. Запрягами по кільканадцять волів тягли степом понад Дніпром переяславські дуби, привозили з Карпатських лісів деревину кам'яної міцності, в просонцених деревлянських борах рубали золотаві сосни для верхнього настилу.

Мовчить Літописець про деревину, бо річ то була звична і вважалося недоречним говорити про неї в подробицях. Сказа-

ти ж, як будувався первоміст, не вмів давній дієписець, бо виконував тільки веління князеве про запис щонайкоротший для потомних, опріч того, не належав до учасників творення Мосту, а раз так, то й не відав нічого докладніше.

Не відав Літописець, як у міцному дніпровському льоду пробивано ряди ополонок, встановлено коло них хитромудрі дерев'яні вежі з підвішеними на блоках важкими кам'яними бабами і потім уперто й невпинно бито тими бабами в товстезні дубові палі, заганяючи їх у дніпровське дно.

Палі, в лікоть завтовшки, забивано попарно на відстані двох ліктів одна від одної і не прямовисно, а похило. Один ряд по течії ріки, другий — за сорок ліктів од першого — супроти течії. Кожна пара паль угорі з'єднувалася встановленою міцною перекладиною. На ту перекладину між верхніми кінцями паль вміщувано колоду в два лікті завтовшки і понад сорок ліктів завдовжки. Для міцності зчеплені були обидва кінці паль двома дерев'яними ж (бо все в мості було дерев'яне) скобами в такий спосіб, що палі трималися тим міцніше, чим дужче напирала на них течія. Поверх поперечних колод клалися поперечні бруси, упоперек яких знов настилався кругляк, що зверху покривався тесинами.

Щоб надати мосту опорності, вбивано в дно ріки ще інші палі, нахилені проти течії так, що ними підпиралися основні мостові палі, а на деякій відстані вище мосту поставлено ще ряд прямих паль, які мали б прочісувати ріку, оберігаючи міст від пошкоджень у тому випадку, якби хтось став спускати вниз за течією важкі стовбури дерев або йшла б пластами крига, хоч супроти криги будовано ще й льодорізи.

Може, воно все будувалося так, а може, й інак, але вже що дбано передусім про міцність і непохитність мосту, то це щира правда, ще відомо, ніби працювало там дві тисячі сімсот і ще й сімдесят сім чоловік, бо викінчено той дивний первоміст за два роки по тому, як сів Мономах на київський стіл, відтинок часу дивовижно короткий навіть на ті часи, коли ставлено церкви за кілька місяців, а величезні кам'яні собори — за кілька літ. А хіба ж щонайбільші собори можуть дорівнятися в труднощах і незвичайності будування первомосту через Дніпро? Тому й приймаємо лічбу людей на спорудженні мосту в дві тисячі сімсот і сімдесят ще й сім, хоч особливої ваги це не має — важить для нас усе те, що буде згодом.

Згодом же буде таке: міст стоятиме рік, і десять років, і двадцять, і п'ятдесят, і цілих сто літ, до нього призвичаїлися, літописці вже й не згадували про міст, а просто писали про всіх тих, хто наближався до Києва з наміром добрим чи лихим: «Перейшов Дніпр». Переходили, бо був міст, поставлений за Мономаха. Первоміст. А щоб стояв, повинен був оберігатися з особливою пильністю, може, найпильніше в Київській землі, бо

хоч і відзначався нещоденною великістю, але ж відомо здавна: ніщо не велике аж так, щоб не могло загинути.

Отже, мовитиметься тут про зберігання мосту, про людей, які жили для того в слободі на лівому березі, звалися, звісно ж, мостищанами, а слобода їхня, як підказує дух нашої мови,— Мостищем, стерегли вони двох брам в кінцях мосту, а ще одну посередині, яка мала зачинятися на випадок надзвичайної небезпеки. Де взялися мостищани? Сказано вже, що успадкували вони міст від своїх батьків, які поставили цю велику споруду і вмерли у ній своїм умінням, своєю неперевершеністю. Нащадки успадкували міст і місце коло нього. Дерево чіпляється за землю, вростає в неї й виростає з неї. Чоловікові кортить рухатися, пересуватися, мандрувати слідом за птахами, може, або за водами, а чи за вітрами. Та коли розібратися, то в метушняві тільки видимість вітрової волі. Стій на своєму властивому місці і роби своє діло гаразд — ото й найліпша воля. Бо й куди йти? Скрізь те саме або нічого. Зате тут є міст, поставлений твоїми предками, а більш ніде його нема. То чи не ліпше заради цього трохи навіть потерпіти, коли доведеться?

Лишатися на місці означає пристати на все добре і зле, на всі умови, хоч вони можуть бути й нестерпні. Місце тримає людину щастям, але й нещастям теж. Треба вміти тільки побачити вищу мету відведеного тобі місця.

Вищою ж метою для мостищан, хоч це пролунає неймовірно, був рух.

Бо ж справді.

Якби міст просто поєднав два протилежні береги, творячи ще одну нерухомість поміж їхнім одвічним спокоєм, він би не виконував свого призначення,— призначення ж його було — рух. Рух безупинний, щоденний, повсякчасний, за будь-якої пори й погоди, рух безпричинний, самодостатній, бодай одна людина мала проходити по мосту від берега до берега, або хоч пес пробігати, а чи вітер щоб гнав якусь суху бадилину по дощаному настилу — і вже виправдувалася доцільність сеї великої споруди, її важливість і доконечність. А ще своїм постійно підтримуваним рухом входив міст у спілку з рікою, яка текла попід ним у мільйоннолітньому устремлінні в далеку далеч, полишаючи береги скніти у важкій непорушності, ріка теж слугувала мовби мостом для цілої землі, мостом, у якому вода була носієм руху, а береги — його краями, його обмеженням, його смертю, нарешті. Затято змагалася ріка проти впертої обмеженості берегів навіть узимку, коли заковували її морози в білу крицю, прориваласа вона крізь кригу то тут, то там, могутньо зітхала крізь чорноводяні пролизні, викочувала в мороз теплі хвилі свого дихання, а вже повесні, мовби на відшкодування втраченого взимку, розливалася неозоро, вривалася в береги, лупала їх, змивала, руйнувала, нищила все, що траплялося на її путі, що попадало в її засяг, і тоді пливли в божевільному шумовинні

вирвані з коренем дерева, рештки недотрощених хиж, уламки з дерев'яного домашнього начиння, перевернуті човни, розбиті купецькі насади, рештки стіжків сіна, купки соломи, а поміж усім тим тяжко погойдувалися в брунатній воді вчорашні його власники, і людині, що прикута була, як мостищани, назавжди до ріки, найперше запам'ятовувалися саме ті утопленики, не помічала вона нічого, крім них, додивлялася до кожного, і кожен здавався несхожим на попереднього, так ніби мертві ще більше розрізнялися між собою, аніж живі. Одні утопленики пливли з надутими животами й виставленими з води підборіддями, у якійсь зневазі до всього, що не поділяло їхньої долі; другі сором'язливо ховалися в хвилях, виставляючи наверх лиш обличчя, з непередаваним докором дивилися на світ осклілими очима; треті й зовсім чаїлися під водою, прослизали попід самою поверхнею, примарно й збайдужіло до всього, що діється десь за водяною запоною; вбиті воїни як упали обличчям до ворога, так і пливли тепер долілиць, розпроставши руки, наче намагалися пробитися обіймами крізь товщу холодної води до такої рідної й теплої землі; а ще пливли скорчені немовлята, вкинуті в Дніпро безпутними матерями покритками; старі рибалки, яким забракло сил змагатися з розбурханою рікою, в смерті своїй були легкі, мов висушена кора заплав; страшно було споглядати утоплених жінок і дівчат, яким поміж довге волосся заплі́талися зелені трави, і вже годі було розібрати, де волосся, а де трава; чомусь майже всі утопленики були голі, не мали на собі бодай сорочки — чи то їх обдирали десь прибережні грабіжники, що не гребували нічим, а чи й сама ріка очищала від надбаного за життя, тим самим повертаючи людину до її первісних джерел,— нагими народжуєтесь, нагими мандруйте й у смерть.

Чи лякали ті похмурі видива мостищан? Чи, може, призвичаювалися вони до несамовитості ріки і вже й не помічали нічого в її хвилях? Не могли не помічати, зауважували все, пам'ятали, переказували один одному, нагадували ще й ще. Але все те так, ніби їх воно не стосувалося, про них самих не йшлося, їм не загрожувало ніколи, бо вознесені над рікою міцним мостом, вони вважали її навіки підкореною своїй силі, і якщо й марилася кому-небудь з них власна смерть, то не могла вона бути схожою на оту, що пливла внизу. Вони й самі давали іноді пожиру Дніпрові, коли на міст намагалися продертися непокірливі або ж траплявся забіяка, що пробував налякати мостищан. Безжально скидали з мосту вбитих, а то й живих і однаково судився кінець і тим, і тим у хвилях дніпровських, що ставали на той час спільниками мостищан, з'єднані з ними слугуванням справі великій і вічній — рухові.

Отже, той МІСТ міг би називатися ще РУХОМ.

Хоча не кожному відразу відкривається це вище призначення на перший погляд нерухомого мосту, так само як невігласи

ніяк не можуть збагнути неможливість підтримування нерухомих, закостенілих потверджень у світі, який перебуває у вічному рухові й змінності.

Дерево на противагу воді не витримувало вічності руху, воно вмирало під людськими ногами, під колесами й кінськими копитами, в ньому щезали живі соки, воно біліло, виснажувалося, ставало крихким, дошки настилу проломлювалися, міст зяяв чорними отворами, крізь які знизу ласо прозирала ріка, але тоді мостищанські теслі без прогайки тягли нові дошки і, не припиняючи руху по мосту, лагодили настил, пускали перехожих і повози стороною на короткий час, лагодження надавало мосту нового вигляду, нерівномірне чергування дощок свіжих, живих зі зношеними, зчовганими, виснаженими справляло враження рухомості й самого тіла мостового, міст був мовби живою істотою, пролягав між берегами, ніби казковий змій, який злагідніло переносить на своїй строкатій спині людей, їхніх коней, їхні повози, їхній скарб, їхні клопоти, тривоги й сподівання.

І ось тут нарешті час повести мову про державність цього мосту, бо князь Володимир Мономах, попри всю його многоумність і нахил до високих розмірковувань та молитов, ставлячи в перші роки свого київського князювання первоміст через Дніпро, керувався не приховано високими призначеннями сеї споруди, а передусім дбав про потреби значливо-великі, важливі з погляду щоденності. Міст мав з'єднати шляхом надійним і постійно-тривалим Київ з землями поблизькими, як Переяславська, і далекими, як Рязанська, Ростово-Суздальська чи й інші. Він уявлявся Мономахові не просто твердим шляхом через Дніпро до земель по той бік ріки, він мав би стати наче зв'язком поміж землями, поєднавчою спорудою — подібно до собору, який слугує поєднанню людських душ в єдиній вірі, хоч, щоправда, окремих людей до кінця поєднати не вдається ніколи, це Мономахові також відкрилося ще з тих часів, коли він, сповнений молодечої віри у найсвятіше, всіляко намагався збратати всіх руських князів, скликав їх до цих дніпровських берегів на з'їзди, і князі укладали братські угоди, давали обіцянки дружби й любові, цілували хрест, а тоді один виколював очі другому, той загарбував городи й землі свого сусіда, ще третій кликав на поміч іноземного володаря, щоб побити єдиноплеменців, а ще один, мов пес приблудний, тільки й вичікував хвилі, щоб когось гризнути, щось для себе відкусити.

Мономах переконався, що поєднати окремих людей, надто ж князів, важко, а то й неможливо зовсім, але вірив у можливість з'єднання цілих земель. І ось міст мав би слугувати київському князеві для цієї високої і святої мети, хоч у цю державну його призначеність, може, прозирнути нікому й не було дано, крім самого Мономаха, але від того важливість мосту не поменшувалася. Бо хіба ж не заховують води своєї незглибимості перед

поглядом невтаємниченим, відкриваючи йому лиш свою байдужу поверхню?

Ні сам міст, як істота нежива, ні ті люди, які свідомо чи мимоволі стали його охоронцями і слугами, хоч і виконували, знов же ж мимоволі й стихійно, свою мету й призначення, не вміли перейнятися свідомістю державності, а коли й могли, то князь однаково не став би їм звірятися в щораз нових і, може, несподіваних потребах державних,— для цього потрібна була скеровуюча сила коло мосту, частка князівської волі й сили, особа довірена й уповноважена, виконавець і володар водночас, всіляко залежний від великого князя й покірливий і, хоч як це дивно, самостійний в усіх щоденних вчинках, тобто простіше: залежний взагалі й самостійний зокрема.

Так виникає в Мостищі Воєвода, який зветься — подібно до всього, що на мосту й коло нього,— Воєвода Мостовик.

Воєвода Мостовик виникає мовби сам, навіть не наставлений великим князем київським, не знати, чи вже був він тут від першого дня викінчення будови мосту, чи з'явився разом з першими будівниками небаченої споруди, чи прислано його десь згодом, коли по мосту вже йшло і їхало, чи сам Мономах подбав за цю посаду, чи окреслилася вона у всій своїй похмурій загрозливості трохи пізніше, за панування іншого князя на київському столі, та й взагалі важко стверджувати з певністю, що Мостовик зроджений був волею і уявою великого князя,— а може, зродила його потреба, необхідність була його матір'ю, і він прийшов на світ, мов той дикий звір, що мав пожирати покірних людей, неощадливо надмірно розплоджених на землі занадто добрим і безтурботним першим богом творіння.

Винятковість становища Воєводи Мостовика зумовлювалася його єдинацтвом. Він був один у цілій землі так само, як великий князь, і так само на його посаду зазіхало завжди безліч охочих, як кожен з князів удільних намагався засісти в Києві. Потрапити воєводою на міст просто за звичайні заслуги ніхто б не міг, бо людей з заслугами, навіть щонайбільшими, було завжди багато, міст же — один. Так само не йшлося тут про якісь властивості характеру, про обдарування, розум, мужність чи що там ще, бо з цим добром можна б назбирати в землі тисячі людей, а міст знову ж таки був тільки один! Хтось міг би подумати, що Воєвода Мостовик свого часу віддав значну прислугу великому князеві і той настановив його до мосту, та й знов же: хіба мало людей віддають князеві прислугу, а щоб на кожного настачитися по мосту, то ні — міст один! Тоді, може, сам бог своєю десницею вказав князеві на цього чоловіка і повелів: «Став його на міст!» Але тоді можна б подивуватися, що бог тільки в цьому випадку зволив утрутитися в земні справи і то не найважливіші, в що повірити важко, надто ж, памятаючи,

що бог всюдисущий і всевидячий, і всезнаючий, і все він чує, але його чути не дано нікому: бог присутній у всьому однаково, то чому б мав робити виняток для мосту, надаючи йому переваг,— та ще й тоді, коли міст цей не належав до явищ поширених, а був у цілій землі один! Тоді що ж? Лишається крайнє припущення, що великий князь діяв так само, як той отець, що, приїхавши з торговища і привізши в міхові дарунки для численних своїх дітей, засуває руку в міх, дістає звідти то якусь цяцьку, то солодощі, то прикрасу, то ще там що і наосліп роздаровує правобіч і лівобіч, а вже ви там як хочете — хоч їжте, хоч пийте, хоч грайтеся, хоч міняйтеся! Однак Воєвода поводився на своєму становищі, далебі, не так, щоб можна було подумати, ніби має завдячувати вознесення лиш сліпому випадку. І видом своїм, і трибом життя, і поведінкою, і виконанням обов'язку підкреслював щодень значимість не лиш свою тільки, а й того тепер далекого вже дня, коли наставлено його Мостовиком, день той і причина були сповиті таємничістю, яка що далі, то ставала значнішою. Воєвода вмів належно поцінувати таємничість, він всіляко підтримував її, ховався за нею, в ній мав і свою владу, і свою неприступність, і свою несхитність, і свою вічну тривалість при мосту. Відкритий усім поглядам, стояв на схрещенні всіх шляхів і стежок, всіх переходів і мандрувань, і ніхто про нього нічого не знав, дійшло вже до того, що, здається, і сам Воєвода про себе не знав нічого, не тямив, чому саме він тут стоїть, а не інший, але що затятіше тримався на своєму становиську, то жорстокіше й вправніше придушував щонайменшу спробу опору або, не дай бог, замаху на його володарювання. Та й хто б там пробував!

Найдивніше: виходило вже так, що не Воєвода Мостовик залежав від великого князя київського, а князь залежав од Воєводи, бо той перший князь, який колись настановив Мостовика, вже давно вмер, а іншого вбили, а ще іншого вигнали, а той сам зрікся столу, князі змінювалися — один тримався більше, другий менше,— Воєвода ж стояв твердо, він зостався, мов запорука тривалого ладу, за яким на київському столі має неодмінно засісти князь, а в полі орати ратай, а в пущі гуляти ловець, а дружина стояти на сторожі. Існували звичаї, яких новий князь не міг зачіпати без риску порушити несхитність держави, і ось до ряду усталеності належав також і Воєвода Мостовик. Жоден новий князь не зачіпав Воєводи Мостовика, не пробував настановити свого близького, як то робили князі з боярами й воєводами іншими, на інших посадах і становиськах, пояснити це можна було передусім невизначеністю причин, що ними керувався той перший великий князь, який поставив Мостовика сюди, князі лякалися безпорадності, з якою неминуче мали б зіткнутися, якби спробували вирішити те, чого не вдалося ще вирішити нікому; окрім того, виходило знов же так, що кожен великий князь на столі київському завдячував своє стано-

вище Воєводі Мостовику. Бо якщо князь, попри всі чвари й підступи, зміцнювався на високому столі, то це означало, що Воєвода Мостовик не пустив через міст ворожих князеві людей і, отже, вберіг його; якщо ж сідав на високий стіл київський князь новий, то й тут не могло обійтися без підтримки всемогутнього Воєводи, бо то саме він у слушну хвилину перепустив через міст якраз тих, хто поміг князеві дійти до влади. Хоч верть, хоч круть. Чоловік сей мав владу не просто над мостом, а й над самою владою.

За ним утвердилося неподільне право остаточного вирішення, кого пускати через міст, а кого ні. Отсього можна, а отсього не можна. Дошукуватися пояснень і причин — надаремне. Відмовка була завжди та сама: так звелено Воєводою Мостовиком. Оскаржувати Воєводині рішення не пробував ніхто й ніколи. Однаково нічого не дасть, хоч дійди до самого великого князя. Князь скаже про Воєводу: «Йому видніше». І нема ради. Бо князь теж залежний. Повинен мати в державі якусь там певну кількість людей, що на них повсякчас міг би опертися. Ну, а Воєвода Мостовик з-поміж цих людей — на чільному місці. Той, що пускає або не пускає.

Гаразд. Але які ж спонуки в чоловіка, що час від часу забороняє тому чи іншому переходити міст, відбираючи таким чином у людини або ж надію на порятунок, або прагнення до волі, або й просту хіть урозмаїтити щоденність свою? Знов же можна б спробувати перелічити безліч мотивів і намагатися навіть усправедливити іноді вчинки Мостовика, однак зрештою доведеться все ж пристати до думки, що дії Воєводині не надавалися ні до витлумачення, ні до розгадання, були вони так само таємничі, як і давнє його настановлення сюди, до мосту. Отже, примха? Що ж, коли примхлива доля до людини, то чом би й Мостовику теж не покласти в основу своєї життєвої поведінки сього рушія і тим самим не спробувати поєднатися з силами вищими, понадземними? Стояв він не на річці, не на землі, а на МОСТУ, а міст цей був єдиний у цілій державі, міст був мов світ, він і став, власне, окремим світом, у якому володарював уже й не сам Воєвода Мостовик, а його примхливо-похмурий дух.

Підлеглість Воєводина князеві стосувалася лиш ретельного дотримання заповіді: «Князеві — князеве». Але якщо й належалося сплачувати до княжих скарбниць щось там з тих поборів, які мав Мостовик за переходи й переїзди мостові, то роблено це було радше задля дотримання тої самої сталості в стосунках поміж усім сущим, що їй Воєвода завдячував своє непохитне становисько. Скільки йшло князеві, а скільки лишалося Воєводі — хто б же те міг знати, так само, як ніхто й ніколи не зумів би точно вирахувати завчасу, скільки люду пройде-проїде по мосту в такий чи інший день, в негоду чи то за години, взимку чи влітку, вдень чи вночі, на свято чи в будень.

Для самих мостищан Воєвода сприймався тільки у взаєминах з ними самими, а не зі світом. Бо що таке Мостище? Це купи хиж, розкиданих по піщаних кучугурах, поміж соснами й дубками, а хто зумів втулити свою хижу ближче до берега, то має в себе за тином вербичку і на городі — якусь там зелень. Посеред Мостища — на високому пагорбі обнесений дубовим неприступним гостроколом — Воєводин двір. Це з одного боку. А з другого боку — високо над рікою, і над Мостищем — міст.

І життя поміж Воєводою й мостом, або ж під ними обома, життя в пригніченості, слухняності й покірності. Бо й як інакше? Світ уже не був такий молодий і сповнений чарами, як за давніх богів, світ лежав довкола в стражданнях, пострахові, нужді й чварах, і мостищанам здавалося часто, ніби їм ведеться, може, навіть найліпше з-поміж інших. А раз так — доводилося платити покірливістю, бо за привілеї завжди платять, і то ціною найвищою. Вони були вільні народжуватися, жити й умирати. А чого ще треба? Вони з'являлися на світ, коли міст уже стояв і Воєвода теж стояв тут, не було причин для хвилювань і сумнівів, все велося так споконвіку, Воєвода Мостовик був тут мовби вічно, завжди був Воєвода і завжди звався Мостовик. Міст, відомо, стояв уже понад сто років, отож Воєвода, внаслідок природних законів, не міг дорівнюватися віком мостові, певно, це вже був не той Мостовик, що виконував волю Мономахову, скажімо,— але хіба те мало вже таке значення? Якщо знікав природно й неухильно один Воєвода, то його так само неухильно замінював наступний, ніхто цього, здається, й не зауважував, не розрізняв Воєвод, не підставляв до них навіть лічби для зручності (для прикладу, Мостовик Перший, Мостовик Четвертий чи там який) — і отак сприймався Мостовик явищем вічнотривалим і мовби й незмінним.

Навіть зовнішньо Мостовики не різнилися поміж собою. Становище передавало в спадок і кров, і норов, і парсуну.

Жовтяве обличчя, переділене сірими від сивизни вусами, недобрий погляд і всезагальна кислість виразу. Показниками Мостовикового настрою завжди чомусь були вуса. То це були сірі вали поміж двома ворожими половинами, то сіра купа посеред брезклості, то ворухливе гаддя на жовтих байдужих пісках.

Завжди, скільки й пам'ятали його, Воєвода був сивий, так ніби не мав ніколи молодості. Ну, а на сивому — як на святому.

Мав Мостовик жону, про яку мова осібна, дітей не мав ніколи, здається, Воєводи ніколи не мали дітей, отож не йдеться тут про Мостовиків одного коліна, бо важить не рід, а посада, становисько, важить ряд воєводський і чин, першоосновою якого було панування над мостом, а також над мостищанами, яким добро судилося від мосту, але тільки до того добра треба було добиратися через суворість Мостовикову, а може, й не Мостовикову, а державну?

І, може, саме через високу державність Мостовик ставився до мостищан безжально й немилосердно, карав людей за провини жорстоко, не лякаючись витяти в пень усіх мостищан, лагідних кар не відав і не визнавав, бо й не від нього вони йшли, а дісталися в спадок, існували тут мовби спервовіку.

Скажімо, батожили, проганяючи в проводку від мосту до Воєводиного двору й назад. Або ж саджали на шкапу, зв'язували винному ноги під черевом в коняки, пускали так по Мостищу, і кожен мав чимось попудити в зганьбленого, вдарити чимнебудь або хоч плюнути. А то протягували сповитого мотузками попід мостом кількаразово, поки починав пускати бульки або й віддавав душу богові. Була ще кара — саджання у воду, але це вже належало до явищ потаємних. Бо страчували людей у Мостищі завжди потай, і вмерлих тут не ховали, а дівали кудись непомітно. Кладовища в слободі не було. Мовляв, десь люди вмирають, то й хай собі. А тут — ні. Не називано смерті, мовби в той спосіб хотіли її уникнути. Не було мови й про багатство та бідність. Всі вважалися однаковими. Просто мостищани. Воєвода? Він теж при мості. Вищий, мудріший, дужчий за всіх інших мостищан і, як дужчий, стояв над слабшими, опікувався ними, як старший малими дітьми. Скаржитися не було кому, бо до Воєводи скарги не доходили, а коли й доходили, то не бралися до уваги. Уникнути опіки Мостовикової теж не вдавалося нікому, сперечатися теж якось не виходило. Навіть втечею, цим єдиним способом протесту й незгоди, тут ніхто не наважувався скористатися, бо у Воєводи Мостовика були угоди в усіх землях про видачу всіх перебіжчиків і втікачів. Він не приймав чужих, але й своїх виловлював, хоч де б вони ховалися. Ніхто й не ховався.

Найчастіше в Мостищі повторювано слово «милість». Намагалися вимовляти його так, щоб відчувалася в ньому розпроміненість, неначе від сонця, мало воно бути ласкавим і осяйним, і ніхто б не наважився сказати, що найчастіше, може, падало те слово на людей з камінною тяжкістю, пригнічувало їх, сковувало їм кожен рух від народження аж до смерті. Бо милість ішла від Воєводи. Завдячували всі тільки йому, що їдять хліб, п'ють воду, дихають повітрям, нарешті, що живуть. Та й те сказати: хіба ж то не найвища милість визначити кожному вже від першої його появи на світ тверде місце, окреслити обов'язки, щодень давати змогу виказувати свої здібності, своє молодецтво, свою дбайливість, запопадливість, послух? На чищенні снігу? А хоча б! Кожен, завдяки милості Воєводиній, вже й народжується для певного діла: той теслею, той мостовим охоронцем, ще інший — доглядати коней, а отой — годити Воєводі в щонайменших забаганках. І коли поставити справу гаразд, то, мабуть, можна досягнути такого стану, що слухняні народжуватимуть тільки слухняних, а ти лиш повинен пильнувати, щоб не пустити поміж своїх людей нікого стороннього з чужим духом, а своїх

теж тримати вкупі, щоб не порозбігалися. Своїх не відламо нікуди, і чужих нам не треба. Ось так.

Ніколи б не повірив ніхто, не повірив би передусім Воєвода, а також і жоден з мостищан, що загроза з'явиться не із сторони, що небажаний і навіть шкідливий чоловік прийде не звідкілясь там, а зродиться тут, у Мостищі, від звичайної мостищанської жінки, матиме таке саме дитинство, як і сотні попереднього, призвичаюватиметься змалку до тяжкого мостищанського побуту, привчатиметься до послуху Воєводі і до вдячливого сприймання його милостей, виросте дужим парубчаком і стоятиме на мосту, як і всі схожі на нього мостищанські парубчаки й мужі, а тоді...

Але то часи відлеглі, зарано про них вести мову.

Сказати ж, не гаючись, треба про те, як саме досягли мостищани великого вміння жити коло мосту й разом з мостом так, щоб доконувати завдяки мосту чинів державно значних і просто людських, явних у своїй щоденності і захованих у глибинному значенні, бо не можна пристати на думку, ніби мостищани слугували тільки знаряддям у руках Воєводиних або ж ними послуговувалася доля чи якісь сили вищі, незалежно від їхньої волі й свідомості,— були це люди передусім, люди вільні — кожен в міру своїх можливостей і бажань, могло, щоправда, здаватися іноді, ніби справжня воля належить самому лиш Воєводі, а мостищанам випадають самі слова про волю, але навряд чи такі міркування слід визнати до кінця справедливими. І коли послідовно розокремити свідоме від несвідомого, умисне від мимовільного, коли з одноманітного плану звичності вихопити явища й випадки нещоденні, загрозливі, яскраві, дивні, навіть кумедні, то легко переконаємося, що люди, навіть такі, здавалося б, обмежені в своїх можливостях і покликаннях, як мостищани, діють, підкоряючись потребі й вимогам, свідомо, самовіддано, винахідливо і прекрасно, як подивитися на те зблизька й уважно.

А шо ж найпривабливіше в їхніх діях? І де виступає мостищанин у найвищих високостях свого духу?

Ясна річ, на мосту.

І саме тоді, коли він береже міст. Береже й оберігає.

Іноді можна було подумати, ніби й народилися вони, власне, лиш для того, щоб стати на сторожі мосту, і життя їхнє — то не що інше, як оберігання, стояння на сторожі, пильнування. Поза цим не було для них нічого: ні родини, ні хатини, ні святощів, ні самого існування. Поки світ заклопотаний був своєю щоденністю, поки повивався дрімотністю чи роздирався чварами, поки десь там страждали, раділи, кохалися, спали, молилися богам, зраджували, геройствували,— тут не знали нічого, окрім стояння на сторожі мосту, вважаючи все інше нікчемністю, дріб'язком, безглуздям. Винятковість їхнього становища спричинилася до заздрощів, якими їх оточувано звідусюди, якось ніхто не

зважав на самозречення охоронців мосту, нікому не спадало на думку, як то нестерпно тяжко все життя бути закутим у залізний ланець обов'язку, не мати ні спочинку, ні розслаблення (бо хіба ж людське життя — то не безперервний обов'язок і хіба воно дає людині бодай найменший перепочинок?), зате чомусь вилічувалися всі вигоди, які давало становище мостищан, і багато хто прагнув пробитися в їхнє товариство, але поставлені коло мосту досить пильно й ревниво оберігали свої ряди, до всіх вони ставилися з однаковою підозрілістю й недовірою. Сторонні сюди не допускалися, а якщо й роблено виняток, то вельми рідко, неохоче, і важко сказати, чого було більше в таких діях: точно визначеного наміру чи, радше, випадковості, яка найчастіше втручається в хід подій у світі.

Вида́ти, така випадковість привела в Мостище й Німого. Належав він до того досить поширеного різновиду людей, які не мають при́тулку і самим існуванням своїм мовби засвідчують, що родові безпритульних ніколи не буде переводу, бо тоді навіть у землях, де було людей обма́ль, чомусь виходило так, що хиж для людей налічувалося ще менше, ця ж велика земля мала людей безліч, звідки вже само собою виходило, що годі й пробувати забезпечити їх покрівлею над головою, і, може, то для них було й ліпше, бо мали вони перед собою світ широкий, а над собою безмежне небо і вже бодай у цьому дорівнювалися богові, про решту ж не мовимо.

Німий приблукався нізвідки і мав би мандрувати собі далі, скориставшись з цього мосту, який міг стати для нього переходом до чогось ліпшого, а може, й навпаки — до гіршого, мостищан це не обходило, вони не знали ні про кого нічого, їх не цікавило, чи то німий, чи глухий, чи каліка, чи недоріка, вони знали свій міст, оберігали його, оберігаючи й себе, перехожі і їздці надавалися лиш до збирання мита, а не до роздумувань, ясна річ, найсуворіший воїн не міг утриматися, щоб не вщипнути, а то й затиснути в суточках яку-небудь пишну молодицю чи з біса гарненьку дівчину, яка мала пройти повз нього, але такі потиски належали тут також до явищ безслідних, до мимойдучості, все минало, все проходило, все пролітало повз охоронців мосту, як вода повз рибину і як вітер повз деревину.

Німий ніс на руках дівчинку. Далебі, ще замалу, щоб її там ущипувати, задрібну, щоб зауважило її щонайпильніше охоронницьке око. До того ж у перехожого була така лиховісність у погляді, що з ним ніхто б і не став зачіпатися. Коли йде, то хай собі йде навіть без мита за міст. І про німкуватість його теж ніхто б не знав.

Але саме в цей час на мосту сталася пригода. Зближалися навстріч один одному два запряги. Купецький багатий повіз парокінний з одного боку, а з другого — убогий оратай на дерев'яному візку, який тягла хляла шкапа попелястої масті, черевата й карячконога, капровока, з вухами лопушасто опущеними, мов

у пса-ледаща. Убогість оратаєва навіть не так била з конячини, як з його візка. То була безладна купа старого, понищеного вживанням дерева, поскручуваного де мотуззям, де ликом, а де й просто лозовими вервечками, колеса, мов четверо нерідних дітей, були всі неоднакового розміру, жодне з них не мало завершеної округлості, через що візок вигецував і заточувався в боки навіть на рівному, все в ньому мовби їхало врізнобіч, все рипіло, трусилося, загрожувало руйновищем щомиті, колеса витанцьовували кожне своєї, кожне в цілковитій неузгодженості з іншими, оратай, видно, знав химерну вдачу своїх коліс, тому обидві осі у візку були довгі-предовгі, вони вистромлювалися далеко в боки, щоб дати розгін і цілковиту волю колесам у їхньому п'яному заточуванні й хилитанні, конячина ніби й тягнула візок уперед, але водночас він собі їздив і впоперек, метлявся туди й сюди, правобіч і лівобіч, і коли б дивився на нього якийсь час, то подумав би, що оратай п'яний як ніч, і конячина його впита, і візок теж неначе п'яний. Зате купецький повіз, кутий залізом, з високими задніми колесами, запряжений великими вороними кіньми, посувався рівно, гримів по мосту пихо-вито, купцеві й на гадку не могло спасти, що має він звертати, давати дорогу отій непомітності, що вив'юнюється п'яно навстріч, купець сунув на оратая в своїй загрозливості, лякаючи і його самого, і його конячину, і його розхитане возище. Оратай, може, й налякався трохи, він, здається, навіть натягнув конопляну, всю у вузлах вужівку, але конячина ліпше за свого хазяїна знала примхливість різноколісного візка, вже не раз пересвідчувалася вона у марності зусиль, тому йшла собі й далі, як ішла перед тим, а візок п'яно хилитався по всьому мосту, аж поки натрапив у своїх ошалілих блуканнях на купецький повіз, зачепився кінцем своєї довжелезної осі за купецьке покуте залізом важке колесо, щось там затріщало-зарипіло, візок разом з конячиною відсмикнуло назад, конячина вперто попхалася вперед, все змішалося, все спинилося, з купецького повозу впали прокльони й лайка, оратай куняв собі й далі, коні пробували розсмикатися кожне в свій бік, але нічого з того не виходило, під велике, покуте чорним залізом колесо, окрім старої осі, підлізло тепер ще й одне з оратаєвих химерних коліс і, попри свою непоказність, вида́ти, таки добре пригальмувало купця, так що той мусив злазити на міст і зазирати вниз, зазирав знічев'я туди і оратай, навіть незворушливий охоронець мосту похилив трохи голову, хоч на мосту саме стояв Положай, чоловік серед мостищан відмінний своєю байдужістю і спокоєм. Про Положая мовлено, що не зворухнувся б він, якби навіть трощився під ним міст або западалася земля. Великий, важкий, з чорними здивованими навіки, мов у святих мучеників, очима, стояв він при мостовій брамі з бойовою сокирою на плечі, і лінощі так і прозирали з його постаті. Мита він не збирав, на те приставлювано до нього жвавішого якогось мостищанина, в переговори й супе-

речки з проїжджими не встрявав, у розпитування не вдавався. Зате вигляд мав такий загрозливий, що Воєвода вважав Положая одним з найліпших охоронців мосту.

І коли вже навіть Положай похилив свою голову, то на мосту справді відбувалося щось надзвичайне. Хоча могло бути й так, що Положаєві просто сіла на носа муха, і чоловік хотів її зігнати скупим порухом голови, не вдаючись до різкіших і рішучіших дій, а може, просто поправляв він таким робом свого важкого й паркого шолома, в якому завжди стояв на мосту.

Все ж таки той день не міг минути для Положая безслідно. Надто багато сталося збігів якраз на тому місці, де він стояв. І купецький повіз, і розхилитана таратайка, і дивний мовчазний незнайомий з білявою дівчинкою на руках. У незнайомого теж, як і в Положая, були чорні очі, але не ліниве мучеництво сиділо в них, а дике шаленство, і коли він креснув поглядом по мостищанину, той, хоч і не з лякливої породи, аж зітхнув якось безрадно, видно відчуваючи, що віднині спокійному життю для нього настав кінець. Справді, спокійне життя кінчалося. Незнайомий,— так ніби не зауважив Положаєвої байдужості,— мовчки подав йому свою дівчинку, і охоронець, сам собі дивуючись безмірно, мерщій затиснув під пахвою сокиру й обома руками дбайливо прийняв дитину, хоч відразу й пошкодував, але вже було пізно, чоловік уже відступився від Положая, так само в лиховісній мовчазності хитнувся він до зчеплених возів, ухопив задок купецького, куди важчого, ніж оратаїв, зчервонівши лицем і шиєю, підняв його поперед себе, попхнув до загорожі мосту, дерево затріщало, закричав перелякапий купець, заіржали, задкуючи, його коні, а віз, хилячись у своїй залізній вазі, трощачи крихкі поручні, зависав над водою більше й більше, вже не тримали його ні ота вісь, ні оте недолуге коліща оратаєвої таратайки, ні високі коні, які в останньому несамовитому присіданні ще намагалися врятуватися хоч самі, та наступної миті теж зіслизнули з настилу і вперекидя, повільно й страшно полетіли вниз разом з повозом, і ніхто не мав мужності провести їх поглядом, ніхто не додивився на те жахливе падіння, на високий розбризк дніпровської води, тільки долинув один гучний сплеск унизу, а потім почули всі якийсь мовби тваринний рик тут, на мосту, і тільки тоді запримітили, що то купець кинувся до нищителя свого майна, але незнайомець легко відкинув його від себе одною рукою, водночас ревнувши несамовито, глухо, якось задавлено, мов звір у глухій пущі, з чого всі відразу збагнули, що то — німий чоловік, бо такі голоси тільки в німих.

Німий не квапився забирати свою дівчинку в мостового, а той не наважувався йому мерщій її віддавати, бо навіть його, найдужчого серед мостищан, вразила нелюдська сила цього чоловіка, він злякався її, бо перевищувала вона для нього все

уявне, виходила за межі звичного, мабуть, годилося б подумати як слід і, може, прийняти якесь рішення, але думання ніколи не входило в обов'язки охоронця, він не звик до нього, не вчився, не вмів, розгубленість — то єдине, що йому позоставалося для такого випадку.

Зате оратай відразу прокинувся зі свого куняння, жваво зіскочив з візка, ляснув Німого по плечу розвеселено, поцмокав язиком:

— Такички так! Ти його, знаця, так, а він тебе хотів отак, а ти його знов так! Оце так! Оце тобі неабияк, а таки так!

Німий, здається, не хотів бути запанібрата й з цим, хоч би як там він вихваляв його вчинок. Купцеві прокльони й погрози, оратаєве захоплення, охоронцева збаранілість — ніщо не обходило, видно, цього чоловіка, він знов спокійно ступнув до Положая, простягнув руки, щоб той віддав дитину, мав намір іти собі далі, хотів дивувати люд на широких шляхах чи в городах десь, чи в пущах, може, де б, мабуть, легко впорався з щонайдикішим звіром, бо мав у собі незміриму силу, а вже на силі охоронець знався аж он як, йому так і стрелило до голови одним цим словом «сила!», він ухилився від рук Німого, рискуючи викликати його гнів і на себе, спробував надати своєму шкарубкому обличчю змовницького виразу, підморгнув Німому, показав собі за плече, на Мостище, на Воєводин двір, потім тицьнув Німому пальцем у груди, знов показав на двір Воєводи. Німий не розумів чи, може, не хотів розуміти, тоді Положай повернувся і пішов з мосту, не даючи Німому дівчинки, кидаючи йому заохотливі погляди і навіть намагаючись змовницьки посміхнутися, Німий вирішив пристати на пропозицію охоронця, хоч і без видимої охоти, він пішов за ним, щоправда, все ж таки відібравши дівчинку, яка придивлялася до всього розумними сизими оченятами, за ними дріботів купець, випльовував тепер на них обох разом з слиною слова проклять, нарешті Положай не витерпів, став, сказав лінькувато:

— Одчепися! Чи хочеш і сам булькнути туди ж? Чоловік повинен уміти їздити по мосту. Для того й міст, щоб уміли по ньому їздити.

І пішов далі, а за ним і Німим котився п'яно оратаїв візок і оратай поцмокував радісно:

— А так, щоб я пропав, коли воно не так!

Тут, мабуть, настав час розкрити принагідно одну Положаєву таємницю. Він вважав себе дуже хитрим. Найхитрішим з усіх. А щоб ніхто не перевершив його в хитрощах, то приховував цю свою якість всіляко, як тільки міг. Так часто дурень вважає себе найрозумнішим і все життя остерігається виказати бодай крихту розуму, врешті й помираючи цілковитим дурнем як для людей, так і для самого себе.

А Положай дістав нагоду пустити свої хитрощі в дію, нагоду, може, єдину в житті, тож не скористатися з неї було б

просто гріх. Хоч який лінивий, він вмить оцінив усі вигоди, які дає Німому вільне байдикування, і так само миттю уявив цього пришелепкуватого, нелюдськи дужого чоловіка прикутим до мосту в безпомічному послуху й обов'язках.

Тому Положай набрався аж такої відваги, що полишив міст на свого напарника, чого не робив ще ніколи, і почимчикував якомога швидше в напрямку Воєводиного двору, всіляко виказуючи свою поспішливість, що могло б здатися досить кумедним для будь-кого з мостищан, які знали лінькувату нерухливість Положаєву, а якби вони ще й побачили, як Положай час від часу озирається і підморгує змовницьки Німому своїм здивовано-великомученицьким оком, то й геть би порвали кишки від реготу над такою неприродною жвавістю і запопадливістю свого слобожанина.

Та Положай не дбав за те, чи зустрінеться йому хтось з мостищан, чи підніме його на кпини, чи розгадає його хитрощі. Йому залежало лиш на одному: заманити Німого в пастку, в поневолення.

Бо ж справді. Народитися й прожити ціле життя в слобідці коло мосту, простояти на мосту до самої смерті, не рухаючись з місця, тоді як повз тебе безупинно йде та їде кудись люд, квапляться в справах, утікаючи від погоні, женуться за видивами і мріями, просто собі прогулюються, вбираючи поглядами всі дива білого світу,— чи це в людській спромозі? І чи не збунтується врешті чоловік і не подасться й собі світ за очі, аби лиш зірватися з остогидлого місця і задовольнити бодай частково віковічний потяг до мандрів, який закладено людині в душу від дня народження? Але ж ні. Мостищани зберігали вірність своєму місцю, здається, не бувало випадку, щоб хтось з них піддався шалу й пустився, як то мовиться, берега. Сказано вже, що тут дотримувалися переконання, за яким чоловік повинен твердо стояти на своєму місці, а отже — на одному місці, полишаючи на долю інших, невлаштованих і, видно, тяжко нещасливих, безпритульність і сновигання по світу. Та й опріч того, коли стоїш отак на схрещенні всіх шляхів цілої землі, коли проходять повз тебе не лише тисячі людей, а проходить і час, і простір мовби рухається, то здається тобі, ніби ти й сам змандровуєш з місця, а з тобою — твій міст, твоя ріка, твої береги, твоя земля і небо твоє з сонцем, місяцем, зірками, і ти найщасливіший чоловік серед сущого, бо ніколи не розлучаєшся з рідною рідниною.

Але знову ж таки все це стосуватися могло тільки Положая та до нього подібних, тобто мостищан, людей виняткових, визначених для цього місця мовби самим богом. А коли ось так узяти й затримати тут чоловіка вільного, у якого все рідне — з ним, як ота дитина на руках? Що тоді станеться? В своїх хитрощах Положай сягав аж так далеко, що міг порівняти стан Німого з возом, якого спинено на повнім бігу. Котився віз з гори,

котився швидко, аж спиць у колесах не видко, а тут зненацька — хап! — спинили воза, і все, що на ньому було, полетіло вперед, посипалося з нього. Чи не так і чоловік?

Але й не це головне було в хитрих розмірковуваннях Положая, коли він заманював Німого. Хотілося йому мати в Мостищі ще одного такого дужого, як і сам, щоб не кривдно було, щоб неволя, коли вона випадає на одні плечі, лягала й на ще одні, так само дужі плечі. Бо люди слабі — їм що? Їм коритися легко. А Положай страждав, ясна річ, ніколи не виказуючи цього, від постійного послуху, а кому ж би то не хотілося мати в стражданнях рівного собі товариша?

Отож, Положай побачив у Німому доброго собі товариша,— мабуть, цим і можна виправдати його не зовсім звичну поведінку.

І ще: вперше в житті Положай боявся. Ніколи й нічого не лякався, а тут: що, як Німий візьме й подасться собі далі? Бо й нащо б мав поміняти свою волю, своє прекрасне, веселе байдикування на мостищанську нудьгу й неволю? Не загрожували йому старощі, не міг поскаржитися на слабосилля, належав до людей, яких важко будь-кому скривдити, їсти-пити для себе й для дитини в дорозі завжди б розжився — отак собі йди по світу далі й далі, допоки ти блукаєш, то не залежиш ні від кого, нема над тобою хазяїна й пана, а щойно спинишся, осядеш, десь затримаєшся на час тривалий, то й не схаменешся, як станеш чиїмсь попихачем, а то й рабом.

Положай аж корчився від суперечливих переживань, від побоювань, від нетерплячки, він страждав од думки, що його так довго приховувані і врешті пущені в діло хитрощі можуть обернутися нанівець, шкодував, що не може заговорити до Німого, розповісти йому, яка риба тут ловиться, які сінокоси в Мостищі, яке молоко, які дівчата, як сонце сходить з-за ріки, які зорі блимають коло самих твоїх очей, коли ти лежиш з молодицею у дворі коло хижі. Він пробував вкласти все те в свої хитрі підморгування й метушливі порухи, але Німий чи то не помічав підморгувань, чи не зважав на них, чи не вірив, чи мав якісь свої підозри. Йшов тупо, похмуро, здерев'яніло. А біляве дитинча тільки стріляло своїми оченятами увсебіч, але теж мовчало. Хоч би тобі спитало щось або сказало: «Дядьку! »

А воно ще ж і передмістя в Мостищі таке, що гидко й плюнути! Пісок, та рови, та сторожові з потемнілого дерева вежі, та дерев'яна ж каплиця — церковця святого Миколая, поставлена для Воєводи, щоб виблагував у чудотворця добра й довгого стояння для свого мосту, та ще оддаля Штимова корчомка, теж із темних колод дворище, а ніде ж тобі ні деревини, ні травинки, ні зеленини, що для Положаєвої душі, закоханої у всіляке зело, здавалося просто нестерпною карою. Ану ж Німий теж чоловік не байдужий до зеленого — якої тоді він заспіває серед цих піщуганів та дерев'яних будівель не найвеселішого

призначення? Щоб скоротити бодай шлях посеред цієї ненайпоказнішої частини Мостища, Положай не пішов по вимощеній міцним дерев'яним кругляком дорозі, а вдарився навпростець, через кучугури, там же пісок виявився такий безнадійно-глибокий, що чоловік свіжий і непризвичаєний міг би хіба що вилаятися та плюнути на Мостище, але вже щоб залюбитися в нього, то ні.

Врятував Положая Воєвода. Мовби відчувши, що коїться щось сьогодні в Мостищі незвичне, виїхав Воєвода з двору на вороному жеребці, бо треба сказати, що Воєвода завжди й усюди їздив верхи, навіть до вихідки, сміялися, діставався таким робом. Мостовик їхав самотньо, понуро, віддаля за ним тримався його лакиза Шморгайлик, на сивій кобилі, одягнений у нове корзно, видно, вислужився у Воєводи, щось уже визирив і доніс, когось продав. Шморгайлика в Мостищі ненавиділи всі. Чоловік найпідлішого гатунку. Ніколи воно нічого не вміло, нічого не робило, тільки шморгало довгим носом та нашіптувало Воєводі про те й про се. Тому й прозвано його Шморгайликом, а як справді звався — значення не мало. Вважалося поганою прикметою, коли Воєвода виїздить з двору в супроводі Шморгайлика, і Положаєві похолонуло на серці, але вже нічого не міг вдіяти, посунув навстріч Мостовикові.

Воєвода жовто глянув на Положая, натягнув повіддя. Зупинився й Шморгайлик, не наважуючись під'їхати ближче, здаля приглядався з цікавістю до Німого й до Положая.

— Там таке! Чоловік се такий!— видихнув важко з себе Положай, незвичний до розмов, і повів округло рукою, так щоб за одним замахом вказати й на міст, і на Німого.

— Кажи далі,— звелів Воєвода.

— До нас хоче,— пояснив Положай.

Мостовик так само жовто глянув на заблуканого чоловіка, спитав сердито, мовби хотів одбити охоту:

— Хочеш до нас?

Німий мовчки гладив біляву голівку дівчинки.

— Мовчиш чом! — ще сердитіше гримнув Мостовик.

— Та він же німий,— нагадав Положай, дивуючись Воєводиним дурощам, геть випустивши з уваги, що про німоту мандрівного чоловіка він ще не казав Воєводі.

Але Мостовик мовби й не чув Положая.

— Однаково повинен відповісти Воєводі,— сказав він.

— Так, так,— докинув здалеку й Шморгайлик.

Положай злякався тепер уже вкрай. Все гинуло через упертість Німого й уперту дурість засліпленого своєю владою Воєводи. Виявляючи незвичну для нього метушливість, він замахав у Німого перед очима, показуючи тому, що Воєвода пропонує йому лишитися в слободі, жити тут і стояти коло мосту. Німий так само гладив голівку дитині, тільки знизав плечима, мовляв, якщо вам так хочеться, то гаразд, мені однаково.

— Німе, що мале,— спробував виправдати непокірливість і незалежність Німого Положай, вже й не радий, що привів до Воєводи цього непоштивого й непокірливого чоловіка. Однак Воєвода, видно, був того дня в доброму гуморі, щось йому теж сподобалося в Німому, він спробував навіть випустити з-під вусів усмішку, що з ним бувало нечасто, спитав:

— А що він може?

— Та...— Положаєві аж віддих забило від радісного передчуття,— дужий, як звір... Воза парокінного з кіньми кинув з мосту.

— Воза? — реготнув Шморгайлик.— А брешеш же!

— Ти! — зиркнув на нього Воєвода. Тоді сказав Положаєві: — Візьми в нього дитину, а він хай підніме отого з конякою.

Положай почав своє безладне махання й підморгування до Німого, той врешті зрозумів, чого від нього хочуть, може, за інших обставин і не захотів би коритися, але тут, мабуть, йому теж за цей короткий час сприкрився Шморгайлик, тому він досить охоче віддав Положаєві дитину, ступив до Шморгайлика, швидко нахилився, підхопив знизу собі на плечі його кобильчину, відірвав її від землі й поніс разом з Шморгайликом до Воєводи.

— Гой-гой-гой! — зарепетував воєводський лакиза.— Гой, убив! Гой, смерть моя!

А Мостовик жовто усміхнувся, і вуса в нього розправилися, мовби аж помолоділи.

— Одведи його до Гримайлової хижі,— сказав Шморгайликові.

— До Гримайлової? На воєводський двір? — не повірив Шморгайлик.

— Сказано вже!

Перед тим помер у них Гримайло. Був найдужчим з мостищан, перевершував навіть Положая, дикий, похмурий чоловік, прожив довге самотнє життя, не мав нікого рідного, Воєводі дотримував вірності, мов пес, здавалося всім, що існує він тут так само вічно, як і сам Мостовик, існуватиме теж вічно, але ось упали на Гримайла якісь невідомі тяжкі хворощі, не помагало ніяке зілля, ні свіжа кров з упольованого звіра, в скорім часі звалило його, і вмер він на Воєводиному дворі, в своїй хижі, яку поставлено для нього тільки,— власне, Гримайло й не помер, бо в Мостищі ж люди не вмирали, а щезали безслідно, отак щез і Гримайло, полетів, як птах у вирій, був і нема, тільки стоїть на воєводському дворі пусткою добра хижа, рублена з міцного дубового колоддя, а зсередини по стінах і стелі оббита, мов золотою лускою, сосновою, у світлій живиці, дранкою.

І ось — Мостовик бере чужинця та ще відразу в Гримайлову хижу! Було чого дивуватися Шморгайликові, який ласо позирав на ту хижу й сам, приміряючи, якого гатунку підлість має

вчинити супроти мостищан, щоб сподобитися від Воєводи аж такого дарунка. Та навіть і Положай, який хитрощами своїми небуденними заманив Німого до Воєводи, теж не міг отямитися з подиву, йшов до мосту, чухав собі під шоломом, бурмотів:

— Ну ж воно й ну!

Та й сам Воєвода за інших обставин не допустив би до себе стороннього чоловіка, не став би порушувати споконвічного ладу, але після Гримайлової смерті утворилася така помітна щербліна в злютованому кільці його оточення, що Мостовик запрагнув якомога швидше її залатати — й ось сама доля посилала йому прибульця, що міг замінити покійного Гримайла і силою, і вірністю, мабуть, ще більшою, бо від безсловесного тільки й жди, що вірності та відданості.

Ота тільки дитина. Воєвода дітей ніколи не мав, ставився до них як до зла конечного, терпів тільки тому, що виростала з них так чи інакше заміна тим мостищанам, які перемандровували з щоденного буття в невідомість чорну й вічну, так само вирішив стерпіти й дівчинку в Німого, надто ж — що в Мостищі дівчат чомусь народжувалося менше, ніж хлопців, і вже виникала загроза, що ось-ось можуть розпочатися чвари за жінок, а цього допускати Воєвода не міг. Тож хай і ця маленька дівчинка теж буде віднесена до дарунка долі, а може, й божого.

Опріч того, дітей Мостовик допускав у обмежений свій світ для більшого підкреслення значимості мосту. І коли доводилося тяжко, коли хиталося все, загрожуючи кінцем, тоді питав Воєвода в мостищан: «Що вам дорожче: міст, чи ви самі, а чи ваші діти?»

Запитання таке лунало в хвилини, коли на роздуми часу не вистачало. Питати завжди треба саме за таких обставин. Бо інакше чоловік візьметься за голову, сяде, подумає і побачить, що передусім треба жити, щоб тобі потрібен був міст. Інакше нащо ж він здався? Але, з другого боку, якщо не буде мосту, то й тобі не жити, бо що таке твоє життя? Це міст. Отож, допоки стоїть він, стоїш і ти, поки він є, ти теж живеш. Отак. Тому й берегли мостищани свій міст дужче й більше, аніж рідну дитину. Бо дитина виростає і йде собі в життя, і вже сама собі дасть раду, а міст, попри свою позірну вічність і могутність, потребує повсякчасного догляду, дбання, піклування, здавалося, вознесений над людьми з дріб'язком їхніх щоденних клопотів, мав над ними незаперечну вищість, але, водночас, існував тільки, допоки був у руках тих підвладних йому людей, покинутий ними — не протривав би довго, зістарився б у короткім часі, завалився, ні на що не здатний, нікому не потрібний. А так: люди жили мостом, а міст жив рухом, а отже, потребою.

Збереження мосту в стані, необхідному для підтримання вічного руху, належало до справ нелегких. Помилявся той, хто вважав, ніби для мостищан найперше важило — пускати когось там з берега на берег чи не пускати. Це була видима частина

їхнього життя на мосту, але частина, далебі, не більша. Бо всю решту часу й зусиль витрачали вони на те, щоб підтримувати цілість мосту, захищати його від усіляких загроз, і це було найважче.

Не мовиться тут про звичайне лагодження, до якого досить кількох вправних теслів та доброї деревини, чого мостищанам не бракувало ніколи. Але взяти хоча б постійні зазіхання на міст і на становисько самих мостищан з боку людей лихих, ворожих або й просто заздрісних. Тут бувало всіляко. Нападали відверто, йшли груди на груди, сипали на Мостище, мов та сарана, вибрідаючи з поблизьких лісів і лоз. Або ж вдаряли вночі, тихцем, підступно, по-зарізяцьки. А то пробиралися на самий міст під виглядом валки сіновозів або ж хмизоносів. Заколювали охоронця, доскакували до слобідки, дерлися на пагорб до Воєводи. Але завжди діставали нещадну й скору відсіч, бо Воєвода Мостовик знав усі різновиди людської підступності й приготований був завжди до найтяжчого.

Діймали мостищан пожежі. Підпалити міст, мабуть, ніхто й не пробував, знаючи, яка то непроста справа, зате слобідка спалахувала чи не щороку. Горіло від громовиць, від недбальства, від лихої руки, сухе дерево з такою податливістю стелилося перед вогнем, що нікому й на гадку не спадало рятувати хижі,— вихопившись з диму й полум'я, кидалися всі мостищани до мосту, затуляли його від вогню, сипали пісок, лили воду, відбивалися від гострих червоних язиків, що тяглися до найдорожчого, до найсвятішого. На місці спаленої хижі легко поставити нову, а чи поставиш ще один такий міст через Дніпро, якщо не вбережеш цього!

Як не полум'я, то крига. Завжди ставалося те вночі, а ночі — мовби хто вибирав навмисне — були чорні, холодні, похмурі, ще звечора нічого не заповідалося, Дніпро ще лежав закутий у кригу, причаєно зітхав крізь пролизні, а посеред ночі зненацька бахкало щось у чорноті, розлягалося шаленим гуком і тріском, і в тиші, що западала потому, чувся холодний шерех: то зрушався з місця лід. Він сунувся відразу на міст, і тоді міст перетворювався на таку собі тоненьку ниточку між двома берегами, ледь помітну павутинку, що порветься від щонайменшого доторку. Зате люди на мосту, хоч ще менші й, здавалося б, кволіші, становили для ріки перешкоду досить поважну, через що ріка щоразу мовби намагалася ошукати людей, вдавалася до хитрощів, розгадати які незмога була навіть найдосвідченішим. Вона завжди рвала на собі крижаний покрив у найнесподіванішу мить і відразу посилала всі льодяні поля в натиск на міст, щоб зчистити його з своєї поверхні без сліду. Однак люди, щоб не опинитися заскоченими зненацька, догадалися вибудувати у воді перед кожною мостовою опорою міцні льодорізи з товстенних дубових колод, ті льодорізи твердо зустрічали перший натиск ріки, розколювали кригу, розбивали суцільні холодні

поля на дріб'язок, і хоч ріка не здавалася і пхала нові та нові маси криги, які, навіть розколювані, вже не спливали вниз за течією, а громадилися навколо льодорізів, у невпинному тріскові, шерехові, скреготі творили височезні тороси, облягали льодорізи, дерлися на них, поглинали їх, і вже мали б постати на тім місці рухомі гори криги і рушати далі на міст і тут нарешті стерти його та знищити, але на той час на мості вже заготовлялися люди, ставало старе й мале, дуже й немічне, і кожен мав у руках чи то важкий залізний гак, чи просто довгого дрюка, починалося змагання на перший погляд нерівне й марне, люди розпихали оті гори по крижині, крижина за крижиною, це нагадувало спробу вичерпати жменею Дніпро або впіймати в долоню вітер, з чорної ночі наповзало криги більше й більше, люди знесилювалися дужче й дужче, вже їхні гаки тільки сковзали по слизькому льоду, нічого не зачіпаючи, вже ламалися їхні дрюки, вже звисали від утоми руки, а ріка володіла невичерпною снагою, минала ніч, наставав світанок, розвиднялося, люди бачили ріку, ріка бачила своїми холодними сивими очима людей, їхню виснаженість і крихкість, і ось новий натиск, нові гори криги поверх льодорізів, крига присувалася впритул до людей, зазирала їм у обличчя, віяла холодом і безнадією, дивним чином поєднувала в собі барву річкової води з якоюсь примарливою тьмяністю, видавалася раптом жовтавою, мов обличчя у Воєводи Мостовика, не було відступу, не було рятунку; затиснуті між несамовитістю стихії і невблаганністю Мостовика, люди відчайдушно кидалися на нову боротьбу з рікою, вони мали або вмерти отут, або перемогти, і виходило щоразу так, що вони все ж перемагали і повертались до свого жовтолицього Воєводи, відігнавши від себе загрозу тьмяно-жовтявої холоднечі, насланої Дніпром.

А сніги! Зими були довгі, мало що не по півроку, і ставали в памяті самими снігами. Сипало з неба сухою холодною потертю, било хугами, натрушувало злодійкувато, ліпило лапатим, валило таким білим, що чорніло в очах,— заноси, замети, цілі стовпища снігові громадилися на мосту, робили його непроїжджим, а там і геть загрожували зламати його в хребті, навіки поховати під своєю примарною білістю. Коли мостищанам не ставало снаги змагатися з снігами, наймано охочий люд з поблизьких сіл і з підкиївських слобід. Воєвода не шкодував ні погроз, ні платні, аби лиш підтримувати постійно міст у стані, придатному для руху. На лихий випадок зроблено було вздовж усього мосту бічне крите гульбище для верхового проїзду князя чи інших можних. Туди сніг якщо й залітав трохи крізь віконечка-прозирки, то його легко вигрібати, сам Воєвода в найбільші зав'юги любив проїздити по гульбищу, приглядаючись до того, як чистять сніг на мосту, кладучи хрест перед іконами Миколи — рятівника на водах, що ними прикрашені були обидві стіни гульбища. Мостовик вірив у силу святого Миколи, багато літ

уперто збирав ікони з його ликом, про цю пристрасть Воєводину стало відомо багатьом, дехто, намагаючись задобрити черствого охоронця мосту, надто ж, коли хотів провезти що-небудь недозволене або прагнучи бодай трохи поменшити собі мито, роздобував яку-небудь особливу ікону, мало не з самої Візантії, бувало, що й у коштовних шатах, в сріблі або й злоті, такому дарунку Воєвода завжди радів майже відверто, хоч і не любив виказувати перед людьми того, що діється в душі, в кінці мосту з давніх-давен поставлено було капличку, в якій теж висів образ Миколи — рятівника на водах, образ найбільший, найкоштовніший, перед ним Воєвода вистоював у молитві довгі години, бив поклони перед святим, щось вишіптував до нього своїми висхлими злими губами. Невідомий богомаз писав святого Миколу мовби з самого Воєводи Мостовика. Така сама сивизна, така жовтість на лиці, затятість у погляді, дороге вбрання, низане коштовним камінням, гнівливо занесений палець у вічному сварінні. А може, то Воєвода в своєму замилуванні святим і в непохитній своїй вірі в його всемогутність з часом став схожим на нього, уподібнився Миколі в усьому, сам того не помічаючи, бо не міг і не вмів поглянути на себе збоку, погляд його ніколи не був спрямований на самого себе, стояв понад усіма, мав переконання, що все завалиться в ту саму мить, як тільки він лишить без догляду, не підганятиме, не закликатиме до твердості, до витривалості, до пожертв. Власне, він і від святого Миколи вимагав пожертв, чудес і терпіння задля свого тривання на мосту, не обіцяв, здається, святому нічого, тільки просив у нього, вимагав, виканючував, бо ж міст мав стояти будь-якою ціною, його треба було вберігати і від ворогів, і від пожоги, і від бурі, і від криги, і від снігів.

Вберігали — і міст стояв.

Працювати на мосту мали всі, окрім Воєводи (хоч він теж вважав, що працює там більше за всіх) та його жони. Навіть малечу змушувано до тяжкої змагання з стихіями, і кожен мостищанин, виростаючи, вже добре відав, як і що чинити на випадок пожежі, сніговиці, а чи там чого. Ніхто не наважувався порушувати здавна усталеного ладу, кожен-бо усвідомлював, що від його ретельності й зусиль залежить тривання мосту, а отже — і його власне благополуччя, бо жоден з мостищан не міг уявити себе деінде, окрім оцього місця, клопітливого, небезпечного, многотрудного, але, зрештою, щасливого.

Та приблукався до них чоловік не менш дивний своїм трибом життя, ніж самі вони, і хоч зовсім не пасував до їхнього загалу, хоч самим своїм буттям становив взірець поганий і навіть шкідливий як для Воєводи, так і для мостищан, але, мабуть, вже судилося, щоб Воєвода — о диво! — не прогнав його, а дозволив зостатися в Мостищі, навіть більше: наблизив його до себе так само, як Німого, хоч, здавалося, годі було сподіватися від цього забродн якогось пуття.

Чоловік опинився перед мостом сльотавого осіннього дня, не квапився на той бік до Києва, запримітив корчомку, поставлену перед мостом навпроти каплиці з святим Миколою, струснувся, мов гусак, від дощу і мерщій посунув до тої доброї хижі, де ллють, та п'ють, та ще раз наливають. Мав на собі невиразну одіж (бо й що може бути виразним мокре як хлющ?), але впадав у око своєю постаттю. Високий і погорблений наперед, мов ключка для смикання соломи, нагадував чорта з пекла, який харчується самою смолою, а від смоли відомо який поживок: тільки злипаються кишки, та й годі. Саме такою злиплістю в усій постаті й відзначався цей чоловік, та ще маслакуватістю й колючістю, хоч і прикривав своє маслаччя широкою грецькою хламидою, з-під якої внизу визирали досить поношені, але колись, видно, дорогі штани, до яких зовсім не пасувало взуття: щось подерте дощенту, там шкураток, там лико. Заріст мав пелястий, мов у Воєводи Мостовика вуса, і стирчало те волосся якимись віхтями, так ніби нашвидкуруч стрижено чоловіка великими ножицями: там вхопили, там вискубли, там відчикрижили, там позоставили. І прикривалися ті свіжопострижені віхті старенським клобучком, чи то чернецьким, чи то попівським, а може, і недолугі бісики теж мали отакі клобучки — хто ж то знав? Та, видно, зайшлий і не хотів, щоб над його клобучком люди сушили голови,— щойно переступив поріг корчомки, він мерщій зірвав його з голови й пожбурив кудись у куток, а сам попхався туди, де горіло полум'я, де щось смажилось, де пахтіло й шкваркотіло.

Корчмарем мостищанським Воєвода настановив Штима, чоловіка гострого на язик і в доброму здоров'ї, щоб міг, коли що, затопити по зубах кого слід а чи витурити в шияку обпилого; ще був Штим у міру веселим чолов'ягою, бо важко лишатися похмурим серед вічних веселощів цього маленького світу. Тож як тільки запримітив дивного зайду, Штим насмішкувато кинув йому навстріч:

— Що це за стрижак прибився до нас?

Всі, хто був у корчомці, подивилися на нового гостя, всі, видно, відмітили влучне слово Штимове, бо надалі за приблудою так і закріпилося імення Стрижак, та він і не пробував називати себе інакше.

Цього разу Стрижак, якщо його можна вже називати так відразу, не збентежився, відпирхуючись, мовби щойно виринув з води, попростував до шинкваса, за яким порядкував Штим, і гарним, соковитим басом попросив:

— А налий лиш, чадо любеє, якої-небудь бісівської отрути.

І блиснув між товстими пальцями золотим грошем, але не дав його корчмареві, а тільки показав, щоб покортіло.

Штим належав до людей, які поєднують у собі безліч якостей, серед яких не остання: нахил до всього, що блищить.

Він не став ждати, поки його попросять ще раз, вправно націдив у дерев'яну чашу зеленкуватого питва, поставив на вогонь соковитий шмат м'яса і взявся шкребти п'ятірнею в своїй покудланій голові.

— Ти що чухаєш, нечупаро? — гримнув зайшлий, вмить збагнувши, що смаженина готується для нього в сподіванні доброї платні й щедрості.

— А тобі що? — вишкірився Штим.— Може, хотілося, щоб я чухав десь-інде? Голова — то ще не найпаскудніше місце в чоловіка.

Стрижак випив стоячи, посоловілим поглядом обвів помешкання, тицьнув у куток на вільну лавку:

— Отуди мені донеси пити та їсти, брате єдиноутробний, бо прагну спочинку, як господь бог по сотворінню світу.

Штим умів бути терплячим, коли йшлося про добрий зиск, він вирішив годити цьому стриженому до часу, хоч за натурою своєю і не належав до людей догідливих, а скорше — до здирців. Подавано й підношувано Стрижакові довго, аж той звалився спершу головою на стіл, а там перебрався й на лаву, смачно захріп і проспав решту дня і цілу ніч. Коли завиднілося в корчомці, дивний постоялець проблимнув оком, видно, вмить згадав, де він і як, бо так ото навлежки й загукав до Штима:

— Агей, наситителю спраглих і годувальнику зголоднілих, налий лиш у чашу та додай до того належного...

Однак Штим удав, що не чує.

— Агов, чадо моє любеє! — заревів Стрижак, підводячись і гатячи кулацюрою об стіл.— Чи позакладало тобі, чи бісів слухаєш зрання, а не чесних християн?

Така мова припала до серця Штимові, бо коли чоловік так кричить, то, виходить, він проспався, голова в нього прочистилася, і вже він спроможен збагнути, що настав час розплати за з'їдене і випите.

Він підійшов до Стрижака з порожніми руками і сказав без погрози, але досить твердо:

— Плати!

— Га? — спитав Стрижак, приставляючи долоню до вуха, мов глухий.

— Плати! — повторив Штим і простягнув до Стрижака долоню, широку, підкористу, із заглибиною: тільки збирати побори. Кожен щось збирає на цьому світі — ото й долоню бог сотворив відповідну. Стрижак трохи подивився на Штимову долоню, тоді й собі наставив понад столом свою долоню, ще ширшу й підкористішу, ніж у корчмаря, гмикнув здивовано, так ніби вперше запримітив у себе таке знаряддя для вигрібання всіх зайвин на світі, по тому сягнув до своїх глибочезних кишень, довго длубався там, хоч, видати, були в нього порожні, але все ж щось він там намацав, витягав з видимим зусиллям, аж у Штима трохи тенькнуло від передчуття чи то радісного, чи

лихого, нарешті Стрижак видобув те, що мав, показалися над столом його величезні кістляві кулацюри, в правому знов зблиснуло, як вчора, чи то сріблом, чи й самим золотом, але Штим дивився не так на праву руку свого боржника, як на ліву, бо ліва була скручена в дулю таку замашну, що корчмар аж відступив назад, але Стрижак, мовби й чекав на те, схопився з-за столу, вибіг до Штима, тицьнув йому водночас обидві руки,— в одній був маленький хрестик, а друга, сказано вже, скручена була дулею,— і, отак показуючи обидві руки корчмареві, Стрижак загримів:

— Плати хочеш? На це ось помолися, а цього понюхай,— ото тобі й уся плата, брате мій во Христі!

— Коли ж так, то підеш до Воєводи,— зловісно промовив Штим і одступив од Стрижака ще далі.

— А що то за воєвода?

— Наш. Мостовик. Повелитель усього тут.

— Хай собі повеліває. А я повеліваю сам собі,— лінькувато повів плечем Стрижак.

Але Штим зауважив, що Воєвода щойно проїхав з Шморгайликом до каплиці, втрачати таку нагоду було б просто гріх, він моргнув своїм двом помічникам, здоровенним хлоп'ягам, які завжди помагали корчмареві в таких випадках, ті підскочили до Стрижака, вхопили його за боки, стиснули, нещадно зиркнули з двох боків.

— Ого,— сказав здивовано Стрижак,— тут і не писнеш...

Воєвода молився в каплиці перед іконою святого Миколая. Молився так: стояв навколішки і ворушив губами. Шморгайлик терпляче ждав надворі з кіньми, все Мостище знало, що в цей час Воєвода молиться святому Миколаю, їхньому заступникові й рятівникові, це належало до високих таїнств, в які простому чоловікові проникнути не дано.

А Воєвода стояв собі перед іконою і просто ворушив губами. Безмовно й безслівно. Хай собі святий думає, що мовляться якісь слова. А Воєвода в цей час думав своє. Бо що молитва? Не в словах вона, а в часі. Головне — відстояти перед святим стільки та стільки, щоб святий бачив і люди знали: Воєвода молиться.

Та Штим не побоявся порушити молитву, він подав знак своїм помагайлам, і ті вштовхнули Стрижака до каплиці, ще й самі вперлися туди з немитими пиками і стали на порозі, намагаючись бодай трохи затулитися Штимом, який сміливо став перед Воєводою і пояснив, що приведено забороду, який об'їдався й обпивався у Воєводиній корчомці, а плагити не хоче.

Воєвода мовчав до пори. З суворим осудом дивився на подерте Стрижакове взуття, на брудні його пальці, що визирали крізь дірки. Як сміли йому заважати?

Але Стрижака не збентежив той мовчазний погляд. Приблуда весело поворушив пальцями ніг, сказав з лінивою зневагою:

— Тільки голодранці можуть мати віру чисту й нескаламучену. Багатий же втупляється безнадійно в багатство, а владця — в силу.

З таким зухвальством Мостовикові ще не доводилося стикатися. Він поглянув на розчухраного зайду скорше з цікавістю, аніж гнівливо.

— Він їв у мене,— знову поскаржився Штим.— Хреста показав, а платити не хоче.

— Захочеш жерти, не те що хреста — бога заново вигадаєш! — засміявся Стрижак.

— Тут усі платять,— сказав Воєвода.

— А коли я не хочу?

— Не хочеш — як хочеш. Тоді все буде за звичаєм.

— А звичай який?

— Давній. У нас все за звичаєм, і ніхто неспроможний відступитися. Я теж не маю ні сили, ні влади.

Воєвода мовби виправдувався перед цим нахабою, і корчмар подивувався такій добросердності Мостовиковій, зовсім неочікуваній і нез'ясованій.

— Отож ліпше тобі заплатити,— порадив Мостовик.

— Та що,— безжурно зригнув решткі вчорашньої вечері Стрижак,— як то казав святий Миколай: «Питіє гріх, а платитіє — гріх іще більший!»

— Звідки відаєш, ніби святий Миколай казав таке? — воєвода вдавав тепер чоловіка, якому теж відомі ці слова святого та й не тільки оці.

— А як же мені не знати, як я з Миколаєм стрічався! — вигукнув Стрижак.

— Скільки ж разів? — Воєвода вже глузував, а глузи бували грізні, та Стрижак цього не відав.

— Многожди! — не змигнувши оком, випалив він.

— А як брешеш?

— Миколай сказав: «Не бреши без потреби, а потреба й сама брехню знайде».

Він вважав, мабуть, що зіб'є Воєводу заплутаними словесами, та не такий був Мостовик.

— Святий жив давно. Віки цілі тому,— суворо нагадав він.

— А це як лічити, і як дивитися, і про якого Миколая мову вести,— не піддався Стрижак.

— Тобто ж як? — Мостовик уже мимоволі втягнувся в цю дурну суперечку і, видно, й сам відчув, що втрачає на цьому.

— Кожен мовить про своє. А треба як? — Стрижак підніс догори пальця.— Як сказано в Псалтирі: «Положиша на небо уста свои, і язик пройде по землі». Про якого Миколая тут мовиться? Чи про Миколая-чудотворця, «правило віри й образ кротості», що розпочав своє святительство в літа царів-мучителів Діоклетіана й Максиміана, а на Нікейському соборі, скликаному великим царем Константином, много тщанія і велику

ревність про благочестя показав і сотворив многая чудеса. Хоч перед цим правомірно можна б сказати і про Миколая — архімандрита Сіонського монастиря, чоловіка святого вельми, якому Миколай-чудотворець доводився племінником.

Чи, може, про Миколу Пінарського, з тої самої землі, зовимої Лікія, що й Миколай-чудотворець, і теж святого, бо ходив у Єрусалим, і двері храму самі перед ним відчинилися?

А ще був отець Миколай Дамаскин, друг Ірода іудейського й римського Августа. Може, язичник, а може, й християнин? Хто ж то відає?

Могли б ми повести й про святих римських пап Миколая Першого й Миколая Другого. Надто ж Миколай Перший, славний вельми дбанням за віру, званий «божий атлет», прочувши про отців наших Кирила й Мефодія, витребував їх аж у Рим, і вони пішли туди, але не застали Миколая, бо душа його вже вознеслася на небо.

Чи міг би ти, Воєводо, мати на гадці вже й геть поблизького Миколая-святошу, князя чернігівського, котрий прославився в Печерській обителі своїми діяннями богоугодними

А раз я знаю про всіх Миколаїв, то що? Стрічався з ними чи ні?

— Чим доведеш, що стрічався? — Воєводі не так, здавалося, залежало на викритті ошуканця, як сподівався він, що Стрижак зуміє викрутитися й доведе, може, не так самому Воєводі, як іншим, щоб дізналися про все згодом всі мостищани. Цей намір Мостовиків ще був захований дуже далеко, навіть він сам ховав його від себе, ніхто не здогадувався про наміри Воєводині, не здогадувався й Стрижак, який молов язиком тільки тому, що мололося легко й, видно, звично.

— Чим доведу? — Мало не зневажливо поглянув він на Мостовика.— А хоч би тим, що знаю всі слова святого Миколая. А де слова, там і діла. Ось цей чоловік попрікає мене шматком хліба. А хіба ж не сказано: «Отверзая, отверзи руці твої убогому, та не возопіє на тебе к богу». І пророк Даниїл Навуходоносору рече: «Тим же то, царю, нехай буде до вподоби тобі моя порада: спокутуй гріхи твої милосердієм до бідних; от чим може продовжитись спокій твій!» Давид же в псалмах рече: «Щасливий, хто про вбогих дбає! В день нещастя спасе його господь». Іов же рече: «Приклони вухо твоє к нищому, бо хто дає нищому, не збідніє». Апостол же Павло: «Хто сіє скупо, скупо й жатиме; а хто сіє щедро, той щедро й жатиме».

Він виповнив каплицю словами, як горохом, як піском дніпровським, ніхто ще в Мостищах ніколи не виповідав одразу стільки слів, та ще перед Воєводою, та ще таких закрутистих і темних у своїй суті. Але Мостовик не міг, ясна річ, отак визнати себе поконаним і спантеличеним, він поважно відкашлявся,

пожував свої попелясті вуса, жовто блимнув на Стрижака, щоб нагнати на того більшого страху, промовив:

— Не сам ти такий. Є досить людей, що знають словеса. А ще?

— Ну, гаразд,— махнув Стрижак кістлявою своєю лапою,— коли хочеш ще, то ось тобі. Святий Миколай у всякий час мого слова послухається. Хоч би й тепер. Святий Миколаю, поглянь на Воєводу!

Воєвода мимохіть зиркнув на ікону. Святий докірливо вдивлявся йому в перенісся, аж брови зсунув докупи.

— І на тих дурнів теж воззрися! — входячи в охоту, гаркнув Стрижак.

Колодверні парубії захамількали сюди й туди, намагаючись заховатися за Штима, Штим пхався поміж них, вони зляканo зашепотіли: «Свят, свят, свят!» А святий не спускав з них пильного свого погляду, такого жаховито пронизливого, що, здавалося, в дверях дірку просвердлить, якщо спробуєш куди заховатися.

Воєвода, скориставшись з переполоху Штима і його помагайлів, тихенько відсунувся трохи вбік, але святий — о диво! — теж повів очима слідом за Мостовиком і знову вліпив йому погляд у перенісся, аж запекло там. Воєвода кинувся й геть уже в закуток, але погляд ікони дістав його й там, не було рятунку від цих докірливих, підведених синцями, страдницьких очей, але найдивніше, найприкріше і найстрашніше водночас, що тими очима так легко й просто повелівав оцей недбало стрижений пройдисвіт. Переконався в цьому не сам лиш Воєвода, а й ті його кілька підлеглих, що товпилися коло дверей.

— Святий бачить і крізь двері,— сказав Стрижак, швидко підскакуючи до дверей і витягаючи з-за них Шморгайлика, який, відчувши, що тут коїться щось надто цікаве, щоб він міг його прогавити, за своєю паскудною звичкою підслуховував і підглядав по змозі. Шморгайлик злякано кліпав очицями, він ждав, що Мостовик гримне на нього, може, й покарає за таке святотатство, але Воєвода не звернув на свого лакизу ніякої уваги, так його наполохав і подивував випадковий сей голодранець.

— То віриш? — поспитав Стрижак.

— Вірю,— сказав Воєвода,— хотілося давно мені стріти такого чоловіка, як ти. Високу повагу маю до нашого святого. Ним тримаємося при мості, а це нелегко. Знаєш, що сказав Миколай про мостових людей?

— Чом би й не відати? Казано ним не єдиножди: «Під Воєводиною рукою вистоїш на мосту о всякій порі, без Воєводиного ж дбання не втримаєшся там і хвилі». Бо й що таке Воєвода? Він подібен пласту ліпшої землі, яка, бувши накладена на землю гіршу, удобрює її, як сіль, насипана на чорний хліб, робить його смачним і поживнішим.

— Гарно, гарно,— Воєвода подобрішав, ніколи ніхто не бачив його добрим, а тут довелося,— але самих слів не досить. Треба ще молитов. Знаєш молитви до святого Миколая?

— На щодень і на кожну годину знаю. І знаю молитву найпершу для таких, як ви.

— Ану ж — прокажи.

— Святий Миколаю, порятуй нас на глибинах, порятуй нас на мілинах.

— Гарно, але мало,— сказав Воєвода.— Закоротка молитва. А молитва повинна бути довга й добре складена. Святий далеко. Доки долетять слова до нього — порозгублюються. Багато треба слів.

— Та я ж ще не снідав,— обурився Стрижак.— А ти припнув мене тут, Воєводо, хлялого й бідного, та ще й, замість подати милостиню, вимагаєш од мене словес, як од зажирілого попа.

— До мосту нашого прибився, то маєш шануватися,— нагадав Мостовик.

— Міст не великий піст — можна й об'їхати. Та тільки за мій труд мздовоздаятельний малося б погодувати чоловіка перехожого бодай та дати йому кухоль питва якогось.

— Погодуй його,— махнув несподівано для всіх Воєвода до Штима,— тоді хай Шморгайлик приведе у двір. Ідіть.

Знов заворушив губами Мостовик, вдаючи заглибленість у молитву, а його попихачі, заскочені такою нежданою милістю воєводською до голодраного пройдисвіта, мовчки посунули з каплиці слідом за Стрижаком, який вискочив перший, не чекаючи зайвих нагадувань і припросин, і вже грабастав своїми ножиськами мокрий пісок, простуючи до корчомки.

Шморгайлик спробував підсісти до Стрижака під час трапези й випитати хоч дещицю, він так і сяк підсовувався то під один лікоть зайди, то під другий, зазирав йому в худющу пику й знизу, й з боків, зітхав, плямкав губами, шкірився в осміхові.

— А може, ти піп? — питав.

— Одстань,— відтручував його ліктем Стрижак.

— Або ж чернець утеклий?

— Одчепись, слизото!

— А чи княжий чоловік книжний, многоумний?

— Затопити б тебе в пику за твою липучість!

— А то й вивідник з чужої землі?

— О мракоумний земнородцю! — визвірився Стрижак, але Шморгайлик тільки мерщій пересівся з одної лавки на другу, а з розпитуванням не відстав, не такий був чоловік, всього в житті досягнув тільки завдяки настирливості і в'їдливості своєї натури, а тут, відчував, слід вивідати мерщій все про цього пройдисвіта, бо чомусь він припав до серця Воєводі так само, як нещодавно вподобав Мостовик Німого, але від того хоч шкоди ніякої, бо ж безмовний, а цей як розпустить язицюру, то не

втримається коло Воєводи ніхто, всіх відтрутить, всіх замінить.

— У нас так негоже,— влізливо сказав Шморгайлик,— у нас невідомих жéнуть утришия. У нас про кожного все знають. До десятого коліна про всіх. Починаючи з Воєводи. Він теж не криється перед людьми. Він Воєвода. А Штим корчмар. А я — Воєводин слуга. А той — мостовий охоронець, а ще той — тесля. Про всіх усе знаємо. Ти маєш відповідати, коли тебе питають. Бо...

— Бо? — вирячився на нього Стрижак.— Ти сказав: «бо»? А чи знаєш ти, мракоумний земнородцю, що бог теж починається з «бо»? А що таке бог? Преблагий всенародитель і премудрий бог-отець, бог-син і бог-дух святий у трьох іпостасях в єдиній славі, й державі, й світлості, поклоняємий він і явний для всіх нас і тайний незглибимо в своїх помислах сокровенних, дурню! Втямив?

Шморгайлик, ошелешений, зіпрілий і затурканий від такої глибокомудрої балачки, наполохано відсунувся трохи від Стрижака, спитав того:

— А до Воєводи підеш?

Стрижак хитро прищулився.

— Заповідають собори й священні правила по слову божому: «Повинуйтеся наставникам вашим і покоряйтеся». Чи ти не покоряєшся?

— Я-то що? — засовався Шморгайлик.— Я покірливий...

— Покірливий — то й дурень,— несподівано зробив висновок Стрижак, припав до кухля з дешевим пивом, довго хлебтав, потім сплюнув мало не на Шморгайлика.— От же гидь!

І не знати, що то гидь: пиво чи Шморгайлик?

На воєводському дворі Стрижак і не затримався, бо велено його відразу ввести до святкової палати Мостовикової, де вже господар ждав приблуду для розмови наодинці, видно зацікавившись немало вченістю і рідко подибуваним гонором незнайомого.

Палата була велика й висока, мов церква. В передньому кутку перед численними іконами в срібних і золотих шатах поблискували золоті лампадки. Стеля затягнута була левкасовими підволоками, на яких написані Христос, сонце і круг сонця — тіла небесні. Від сонця спускалося на цепах золочених восьмисвічне панікадило слонової кості. Вікна йшли в два яруси. Перший ярус мав круглі шибки з сірійського скла, якому не було ціни, а в другому ярусі вставлені були різнобарвні прозорі плитки, не знати з чого й зроблені. Простінки між вікнами оббито золоченою заморською шкірою. На стінах — срібні шандали з товстими свічами. Під стінами — лавки, оббиті червоним анбурзьким сукном. Збоку — високий, різьблений поставець з срібним посудом: кубки, братини, чаші, ковші. Посередині

палати — два столи важкі, зі стільницями білого ромейського каменю. Підлога вимощена плитками з дерева найрізноманітнішого, здебільш привезеного теж із заморських країн, щоб було дорожче й недоступніше, бо кожен дурень може вимостити собі підлогу дубом чи кленом, а спробуй дістати дерева рожевого, як світанкове небо, а чи жовтого з темними хвилями, а то майже зеленого.

Господар сидів коло столу, незворушний, врочисто-неприступний, обличчя його зжовкло дужче звичного, вуса лежали посеред жовтявості щік брудною попелястою купою — якби не врочистість запросин Стрижака сюди, то можна було б злякатися Мостовика: ану ж звелить взяти цього волоцюгу і втопити під мостом нічним потаємним звичаєм або й просто, не ждучи ночі, відтяти голову непокірливому голодранцеві, за якого ні перед богом, ні перед людьми звітуватися не треба.

Та Воєвода пиндився не від люті й могутності своєї, а від побоювання. Надто великі сподівання вкладав він у цього Стрижака, послухавши його балачок у каплиці, щоб ось тепер не лякатися їхньої нездійсненності. Багато людей ішло через міст, багатьох з них бачив Мостовик, розглядав пильно, іноді й говорив з ними, а то й запрошував до господи, та мало випадало таких, до кого б міг звернутися зі своєю потаємною справою. Кількох уже випробував. Мав колись у Мостищі навіть свого священика, довго вагався, чи втаємничувати його в своє сокровення, чи ні, тоді спробував, і довелося виганяти попа, пускати його в непам'ять, бо виявився затуркано-нетямковитим. Після того довгий час Мостовик не знаходив чоловіка, якому б зміг довіритися, а коли й пробував, покладаючись на непомильність свого ока, щоразу натрапляв на людей так само непідходящих, як і давній мостищанський попик.

Стрижака Воєвода не посадовив, тільки прикликав до себе ближче, кивнувши пальцем, довго мовчав, витримував зайшлого в напруженні, але той і не клопотався мовчанкою Воєводиною, розглядався собі далі по палаті, виколупував із зубів шматки м'яса, потім сказав розвеселено:

— Гарні в череві своєму маю споминання про корчомку, як ті євреї, що, втікаючи до землі обітованої, споминали про єгипетський харч, про м'ясо й котли, а ще про цибулю, часник і дині.

— Живемо під святим Миколаєм тут,— щоб повернути зайду до справ піднесених, сказав поважно Воєвода,— і живемо правдою.

— Правда? — Стрижак не доніс до рота правої руки, щоб далі колупатися в зубах.— Правда — в правій руці. І в правій руці сила. Отже, в силі — правда. А святий Миколай заповідав жити не правдою, а правдами. Бо сьогодні вона одна, а завтра — інша, і на всяку в Миколая знайдеться властиве слово. На те він і святий угодник.

— Гарно, гарно,— поворушив Мостовик вусами і ляснув у долоні. Прочинилися двері, з'явилася в щілині голова Шморгайликова.

— Подай меду два кубки,— звелів йому Воєвода.

Шморгайлик прошмигнув до поставця, націдив меду, поставив на столі перед Воєводою.

— Щезни,— промурчав Мостовик.— І щоб не підслуховував! Бо відітну вуха.

— Бо гласить закон,— зареготав Стрижак,— невиправних караємо на площах, а декотрим і носи та вуха урізуєм, щоб і решта страх мала.

Шморгайлик зник у сінях.

— Пий,— сказав Мостовик, підсовуючи до себе один кубок.

Стрижак сьорбнув меду, поцмокав язиком.

— Питіє гріх, а непитіє ще більший гріх.

— Поглянь сюди,— сказав Воєвода і відкрив різьблену плесковату скриньку, що стояла на столику по праву його руку.

Стрижак спершу нічого не побачив, тому видовжив шию, зазирнув до скриньки, але знов не побачив нічого, тоді присунувся ближче і вже аж на самому дні вздрів розпростану, вичинену під пергамент телячу, мабуть, шкуру, висхлу й стемнілу трохи від часу, вкриту всю письменами кривулястими й поплутаними.

— Ще дивись.

Воєвода підняв один край пергаменту, показав малий сріблений ковчежець, а в нім — печать на золотому вузлуватому шнурі.

— Ну, що бачив? — спитав по деякім мовчанні Воєвода.

— Грамоту старовинну. Може, й великого князя або й самого ромейського імператора, як судити з печаті,— відповів незвично поважно Стрижак і навіть витер долонею губи.

— Кому ж грамота?

— У кого грамота — тому й вона!

— А про що? — Воєвода квапився. Не відчував безглуздя свого запитання. Питати в чоловіка, який уперше в житті глянув на цю телятину, про що вона,— чи не шаленство? Але повторив уперто й гарячково якось: — Про що ж?

Але Стрижак теж терся по світу не для того, щоб проспати грушки в попелі. Буває часто, що за нахабство б'ють, але коли отак заохочують і просто штовхають тебе до нахабства не простого, а безсоромного, то вклоняємося низенько і з нами благословення боже.

— Мислю так: грамота про зберігання прав і вольностей своїх звиклих, як обрітатися в споконвічному починанні і всіх узвичаєнь давніх дотримуватися безпремінно.

— Гарно, гарно,— Мостовик знову ляснув у долоні й Шморгайликові, який виник з-за дверей, мов добрий нечистий, звелів:— Подай ще меду, але не цього, а красного.

Шморгайлик подивувався б вельми, але не мав на те права, мовчки виконав веління й щез, як слина на воді, а Воєвода запросив Стрижака сісти, присунувши до столу лавку, потім вони трохи посмакували медом, а вже лиш по тому Мостовик дістав з скриньки дорогоцінний пергамент, з обережним шелестом передав його Стрижакові, звелів коротко й нетерпляче:

— Читай.

Стрижак протер свої бульки, приглядався до кривуль невідомого давнього писця. Писалося, може, й літ зі сто тому, але атрамент тримався міцно, видно, князівський був, та й телятина теж, видати, зроблена вміло, може, й заморська, привезена від ромеїв. Стрижак трохи знався на книжному писанні, міг поцінувати все це, от тільки писець чи то п'яний, чи то невмілий, а чи й просто недбалий, бо карлючив як попаде, та й не те біда, а те, що писав вздовж, і впоперек, і навперехрест, обписав пергамент з обох боків так щільно, що й курці ніде клюнути, а ти ось тепер розбирай! Скупий і ощадливий був писець.

— Ну? — нетерпеливився Воєвода.— Чом же мовчиш?

— Хитро написано,— пробурмотів Стрижак, сьорбаючи мед,— але розберемо! Нема такої грамоти, якої б чоловік не розібрав. А тільки чого треба? Терпцю. Хто хоче розвести вогонь, спершу обдимлюється і лле сльози щедро, і тільки таким робом добуває потрібне. Або ж, як каже господь: роби діло моє, а я прохарчую тебе.

— Це що: написано в грамоті так? — не второпав Мостовик.

— Може, так, а може, й інак,— бурмотів Стрижак.— Слово твоє виправдає тебе, слово твоє і осудить тебе. Ліпше помовч, коли є змога. Бо сказано: «Всім властям повинуйтесь». І ще: «Соблюдайте все, еліко заповідав вам».

— Записано так? — голос зраджував Воєводу.— Так значиться в грамоті?

— Чому б мало не значитися, раз грамота є. Гірше, коли нема грамоти. А коли вона в чоловіка є, то вже той чоловік не простий, а хто? Грамотоносець! Вивищений над усіма.

— Читай далі,— хрипко проказав Воєвода.

Стрижак, базікаючи, розбирав тим часом кривулі на пергаменті й дивувався дужче та дужче, і починав уже його брати острах, бо вскочив він таки у халепу! Навіть коли його стригли ганебно, привселюдно, позбавляючи священного сану, то й то було веселіше, бо згадував собі одну сестру во Христі, з якою застукано його перед тим, і спогади ті належали не до найгірших. Стригли, то було за що. А тут?

Він читав про якесь сіно. То чотири скирти за рікою, то шість скирт. Потім — про солому. Солома йшла на вози. А за соломою — ріпа. Так і стояло в грамоті: «Два вози ріпи». І ще: «Чотири вози ріпи». Далі прояснилося: «Деревину дубову тягли з Переяслава. Пшона два міхи, та риби живої ловленої, та пива ячного шість відер». Стрижак збагнув, що записи, видно, стосу-

валися часів віддалених, коли споруджувано цей чудо-міст. Княжий чоловік, тіун чи й сам Воєвода, списував на телятині всі видатки на харчування робочого люду і худоби. Але й не так, мабуть, робочого,— бо що там він може з'їсти! — як осіб поважних і значних. Бо в самій середині пергаменту сповіщалося про митрополита, що приїхав, видно, освятити закладини мосту.

Митрополит же не мав звичаю їздити самотою, бо прибули з ним «два єпископи, та архімандрит Печерського монастиря, та ще ігумен, та намісник, та дияконів три, та ієромонахів два, та протодиякон, та протопопів два чоловіки, та писарі, келейники, візничі, кухарі, всього сорок і п'ять чоловік. Дано ж було їм осетра свіжого та солоної риби дві білуги, п'ять осетрів, ікри осінньої відро, та паюсної два відра, та живої риби: стерлядь велику та п'ять ушних, дві щуки-колотки, трьох лящів, двох судаків, десять карасів, десять окунів, десять плотвиць, вина два відра, по відру трьох медів красних та ще меду вареного, десять відер пива, хліба, солі, цибулі і приправ до смаку».

Їли ж люди! Та ще й пили, хоч і божі слуги.

— Розбираєш? — спитав Воєвода.

— Тямкую, тямкую, повелителю,— задобрюючи його, пробурмотів Стрижак.

Все тепер у ньому роздвоїлося: зір, слух, увага, навіть мова. Думав про одне, говорив інше, дивився на пергамент, а вичитати мав з нього... Грамоту можна читати всяко. Навпростець читають лиш дурні. Однаково, що брести через Дніпро по глибокому. А треба шукати броду. Стрижак уже зметикував, що Воєвода в грамоті — як пень. Цьому турчи в вухо абищо — тільки зумій вгодити. Але ж де ти його знайдеш тут, затаєне та вгодне в цій телятині, як вона зовсім складена не про те!

По від'їзді митрополита писець коло мосту знову взявся за своє і писав: «Ріпа дорожча за ту».

Ага, почав красти. Та й хто б утримався при такому показному ділі?

«Капусти хочеться»,— стояло в грамоті.

Вепрятиною обжерся та осетрами княжий тіун, от і потягло на капусту, видати, ще й на кисленьку.

«По три кухлі меду вишневого, по п'ять кухлів меду вареного, по відру меду цідженого, по відру пива ячного».

От пили люди! Та тільки не всі. Як і тепер. Одні п'ють, а другі лиш слину ковтають.

«Пшона не було».

Мед відрами пити, то де ж того пшона настачиш! Князь скупенький був, зайвого на міст не давав.

«Було пшоно, і риба була привезена».

Справний чоловік, подбав за робочий люд.

«Ріпа дорожча за ту».

Ну й злодюга!

Пергамент було списано з обох боків. Але й на другім боці те саме:

«Борщик [1] рвали в пущі».

А з чим же борщик варили, спитати б!

«Пшона не було, зате ріпи два вози, а ріпа дорожча за ту».

Де він ту ріпу брав таку дорогу?

«Пусто було».

Та вже коли й пшона немає, то пусто.

«Дуби везли високогірські з землі Галицької».

На холоді деревина росте міцніша, а в теплі тільки розманіжується, як і чоловік.

«Рибину ловили».

А чи впіймали? Забув записати княжий угодник.

«Пшона не було».

«Нічого не було».

А було б у тебе стільки щастя, як ти отаке писав!

«Гаразд їли!»

Їли, та не всі й нечасто.

— Що вичитав? — нетерпляче ворухнувся Мостовик.— Записано що?

— Записано, щоб усяк зі страхом божим знав і пам'ятав, що міст цей найперший і найбільший належить Воєводі Мостовику,— тицяючи пальцем у те місце, де йшлося про меди та пива, збрехав швиденько Стрижак.

— А ким записано? Мономаҳом князем, так?

Стрижак пересунув свого довгого кістлявого пальця на осетра, з'їденого митрополитом з почтом, прочитав урочисто:

«Се аз князь Великий Володимир Всеволодович Мономах, внук Ярославів, склав сю грамоту для Воєводи при мості через Дніпр...»

Брехати було важко, та ще так зненацька й навпростець, Стрижак одірвав руку од грамоти, з розмаху перехрестився, проказав глухо:

— Всі йдемо від берега до берега, у кожного свій міст, йому ж і довгість своя, а ніхто не знає, де буде край...

— Молитва така чи в грамоті стоїть? — поспитав Воєвода.

— Може, молитва, а може, й у грамоті. Залежно від потреби,— ухильно відповів Стрижак.

— А про карасів є в грамоті?

— Про карасів?

— Ну, так.

— Карасі в воді, а не в грамоті.

— Гарно, гарно. А про лящів — теж нічого?

— Лящ теж у воді.

---

[1] Борщиком звалося лісове зілля, що з нього тоді готували вариво. Звідти пішла назва «борщ».

— Гарно. То, може, хоч про осетра щось там є?

— Сказано так: «Як осетр царює над усіма рибами, так Воєвода стоїть над мостом і його людом».

Воєвода всміхався жовто, не знати й як: вдоволено чи хижо. Стрижак забріхувався глибше й безнадійніше, але вже що буде, те й буде. А Воєвода жовто всміхався, бо вдячний був долі, а ще ненавидів увесь людський рід.

Бо не досить чоловікові, хоч і особливому, мати під рукою своєю міст. Знаходяться час од часу зазіхайли з-поміж бояр і воєвод, та й князі-одноденки прискіпуються, чи маєш привілей. Натякав, що має. Розпускав чутки про грамоту первовічну, од самого Мономаха списану. Вже де і як доп'яв ту грамоту, і чи то він, чи його попередники — про те мовчок. Грамота є — ось і все! Але поки вона лежить у скриньці — грамота мовчить. А треба б поставити чоловіка з грамотою в руках — і щоб прочитав складно й гарно. І вмовкнуть найбільші крикуни. Заціпить навіки всім.

Та тільки де ж узяти вправного читця? Тяжко Воєводі з людьми. Ні з кого вибрати, нікого добрати. Скількох уже випробовував на грамоті сій, і всі йому торочили про якихось карасів, та лящів, та про пшоно, та ріпу, а він хотів чути зовсім інше! І вже як послала тобі доля чоловіка бажаного, то хапай його обома руками, бо втратиш — назавжди.

— Хочеш мені служити? — навпростець спитав Мостовик Стрижака.

Той косо зиркнув на жовтолицього Воєводу, мить думав, кліпнув оком, сказав — чи до господаря, чи в кухоль з медом:

— Можу.

Потім, коли Воєвода, вважаючи вже й цього прилученим до свого стада, підвівся, Стрижак похапцем додав:

— А можу й ні.

— Матимеш тут усе,— пообіцяв Воєвода, пересилюючи себе, бо ніколи нікому не обіцяв нічого,— а від тебе — лиш молитва. На кожен випадок — своя молитва до святого Миколая.

— Не годиться,— сказав Стрижак.

Воєвода насупився.

— Що не годиться? Сказано: все матимеш. Дім тобі поставлять коло мого двору, до воєводської трапези допущений будеш, поставимо церкву на честь святого Миколая, і відпишу їй десятину, як заведено.

— Не знецінюй, чого сам не маєш,— поважно мовив Стрижак.— Молитва — то річ дорога й ніколи занадто. Бо й що в світі найдорожче? Золото? А яке золото знає чоловік? Коване, платане, прутове, прядене й парене — ось і все. А молитва, сам згоден,— на кожен день і на кожен випадок, і до кожної справи нова й своя. Сказано ж: «Із плодів уст своїх насичується чоловік добром, і по вчинках рук його — нагорода йому». І ще

сказано в премудрого Соломона: «Уста правдомовні в віках пребувають, а язик ложний — на хвилину».

— Звешся як? — перепинив Мостовик його розбазікування.

Іншого б такий несподіваний поворот розмови спантеличив, але не Стрижака.

— Чоловік може зватися всяко. Ось я переночував тут лиш одну ніч, а вже нарекли мене словозлобні твої прислужники Стрижаком.

— Перед цим як звався?

— Був Єкдикій на честь мученика севастійського з сорока святих. Але темнощі людські призвели до того, що звано мене «Як-дикий», бо...

— Як-дикий — не годиться. Зватимешся Стрижаком — простіше.

— Одежину навіть чоловік сам собі вибирає, ім'я ж...

— Зватимешся Стрижаком у мене.

— Ще не згодився тут лишатися, Воєводо. Не домовились.

— Вже домовились. Матимеш усе, сказано тобі. Дім поставлять коло воєводського двору, на підвищенні. До трапези будеш допущений до моєї. Церкву зведем на честь святого Миколи і десятину відпишу їй, як ведеться від Володимира-князя.

— Мало,— зітхнув Стрижак сумирно.

— Мало? — Воєвода зжовк загрозливо.— Кому ж то: святому Миколаю?

— І йому та й мені. Найперше — мені. Бо ж я — зажерливий. Щоб так-сяк перекусити, за одним присідом з'їдаю печінку з валаха, гусака смаженого, дві курки варені, печінку волову, три хлібини та запиваю трьома мірами меду вистояного, та пива, та...

— Нагодую!

— Можу й усе тут пожерти!

— Не пожереш.

— Бачив і воєвод, і боярів. Обіцяють усе, а потім за ножиці хапаються — і до стрижіння! Волосся ж на чоловікові однаково що розум. Безволосим до бога не проб'єшся. Безволосий — що безголосий. Бог у хмарі, а волосся в покудланості своїй що? Теж хмара чоловікова.

Воєвода втрачав свою вищість, першість у нього відбирано просто перед очима, нахабно й безсоромно, він сам спричинився до Стрижакового знахабніння, і, щоб перебити безконечні теревені розстриженого попа, Мостовик нахмурено перепитав:

— Кажи: хочеш служити на моєму мосту?

Але міх з паскудними вітрами непослуху, раз розв'язаний, уже не дається зашморгові. Тепер Стрижак не бурмотів непевно і не патякав просто так — він гримів словами високими й дошкульними, він проповідував, він повчав заблуканого Воєводу, штурхав його словесами — так пастух підчіпає герлигою паршиву вівцю, що відбилася від отари, і пхає до гурту.

— Не рци «маєтність моя», а глаголь: «Доручено мені на мало днів, я ж, мов ключар, доручене роздаю за веліннями вищими». Бо маєтності всього світу уподобимо ріці: звідси відійдуть униз і знову зверху надійдуть. А ми стоїмо на березі, де звелено, і розводимо руками, не хапаючи в долоні, бо порожні будуть, хоч скільки хапай. Бо якщо триває тільки зміна, то не триває ніщо.

Воєвода важко зворухнувся, мовби наміряючись підвестися й за одним замахом покінчити з такою пустопорожньою балаканиною, в якій, окрім образи для Мостовика, ніхто б нічого вже й не почув. Одного Воєводиного слова було досить, щоб цього розпащекованого зайду викинули звідси, вигійкали з Мостища, мов шолудивого пса, збили на синець киями, пожбурили з мосту в найглибше місце ріки — та що завгодно зробили б на саме тільки посмикнення Мостовикового вуса!

Та знов пригадалися Воєводі незліченні княжі наїзди на міст, несподівані й свавільні, згадалося й те, що було з ним самим і що до нього тут діялося, чи воно було, чи й не було — все стояло перед ним немов у снах чи видіннях, князі насувалися на міст з обох берегів ріки, наскакували й налітали то з київської сторони, то з чернігівської, а Мостовик стояв мовби розідраний, мовби розполовинений поміж двома берегами, він належав і тому берегу, й тому, приречений з'єднувати нез'єднуване, залагоджувати незмириме, втримуватися між двох вогнів і не горіти, стояти на водах і не тонути. Маючи міст, легко виходити сухим з води, але живим з вогню — це вимагало від чоловіка хіба ж такого хисту.

Затято змагалися за київський стіл мало не від дня смерті Володимира Мономаха Мономаховичі й Ольговичі, і здатися навіть могло, що суперечка ця зародилася між двома князівськими гніздами з часу спорудження мосту через Дніпро. Бо скільки стояв міст, стільки ж билися князі за Київ. Самого б тільки Мономаховича — Рюрика Ростиславовича стачило з його несамовитістю й зрадливістю, а ще ж прискакував сюди й Роман Галицький, і вперто, по-волячому сунувся на Київ, не гребуючи навіть половецькою запомогою, чернігівський Всеволод Чермний, а юний Данило Галицький, ідучи на татар під Калку, хіба ж не звертав на міст, щоб поглянути на це підкиївське чудо, і хіба не лякав Воєводу так само, як усі його попередники — князі старші й значніші, князі довготривалі й скороминущі, родовиті й безрідні, але все то були князі, і не так додивлялися до мосту, як до Воєводи, і щоразу зринали ті самі запитання. А що за один? А за яким правом? А хто поставив? А відколи?

Воєводі ж лишалося одне: трись коло стремена князівського похнюплено догідливо й запобігливо, дбай, щоб люди твої стрічали князя, мов бджоли матку,— й однаково не порятуєшся від причіпок словесних, а слово княже, як відомо, однаково що й діло, навіть гірше, бо має в собі загрозу недоконану і, отже,

неприємно двозначну для чоловіка, який себе поважає. І як дім підпирається підвалинами, а міст — підкосами міцними, так і Воєвода при мості міг підпертися не самими людьми й не запорукою князів мимойдучих і скороминущих, а чимось сталим, незмінним, вічним. Могла то бути грамота від перших князів, і Мостовик мав якусь грамоту, споруджену ще його попередниками, але не вмів прочитати, та й мало хто з князів умів, або ж просто не хотіли чи не мали часу, тільки все доскіпувалися: чом тут стоїш, хто поставив?

Стрижак був би чоловіком для потвердження. Воєвода з похмурою неквапливістю прикидав, як слід зодягти свого нового прислужника, які шати наготовити для нього, які хутра й сукна для значливості — і не без таємного вдоволення відзначав про себе, що на це маслаччя можна б поначіплювати багато всілякого добра. Подобалися й оте словесне блазнювання Стрижакове, і його нахабна самовпевненість. Пройдисвіт і голодранець, зате, бач, має щось у довбешці і, видно, знає собі ціну, бо плеще язиком вже й геть до непристойності або ж плюгавства.

— Матимеш тут усе,— знову повторив Мостовик, вже гніваючись відверто і навіть прагнучи нагнати ляку на Стрижака.

— А потвердження? — нахабно вирячився той.— Запорука?

— Запорука — слово моє. Воєводське.

— Що слово? Навіть у святительських устах слово так і так обертається. Євангелісти про господа нашого Ісуса Христа розповідають — і кожен інак. Христос один, а євангелій про нього чотири! І всі неодинакові!

— Гарно, гарно,— вже й не сказав, а мовби проклекотів Воєвода.— Що ж хочеш?

— Свідка.

— Свідка?

— А так. Чоловіка ще третього, бо ряд між двома чи й значить що?

Воєвода мовби ждав такої вимоги від Стрижака. Повільно підвівся, одставив стілець, сказав:

— Хочеш третього — матимеш.

І неквапом попрямував до тих дверей, за якими зникав перед тим Шморгайлик.

Ясна річ, воєводська гридниця мала бути святощами для усіх прислужників, але Мостовик твердо знав, що Шморгайлик сидить за дверима і зирить сюди, бо мав очі такі, що побачать і крізь дошку.

Справді, Шморгайлик сидів і підслухував за своєю паскудною звичкою. Навіщо? Сам не знав. Якщо про всіх інших доносив Мостовику, то кому б же мав доносити на самого Воєводу? Але про всяк випадок підслухував і простежував кожен крок Воєводи. А гляди — згодиться. Може, якийсь князь набреде та почне розпитування — от і викладеш перед ним усе попризбиру-

ване по крихті. А може, так і до воєводства додряпаєшся? Бо хто ж знає, звідки і яким робом постають воєводи?

Проте не ці думки володіли Шморгайликом упродовж затяжливої розмови Мостовикової зі Стрижаком. Дивувало й гнівило його, що Воєвода так панькається з балакучим ледащом, боявся він, щоб не взято Стрижака, як недавно Німого, до числа воєводських наближених, бо чим більше таких прибічників та поплічників, тим далі від Воєводи якось почувався сам Шморгайлик. Його ніби відсовувано, відтручувано далі й далі. Найобурливіше ж у всьому було те, що Воєвода таки справді, видно, зачарувався отим перестриженим ненажерою і заповзявся здобути його в свою службу. Що Воєвода несповна розуму, Шморгайликові вже відомо було здавна. Але щоб аж так? Він сидів за дверима і не міг отямитися.

Мостовик не знав усього, що діється в Шморгайликовій душі, зате відав достеменно: той сидить за дверима й підслуховує. Тому навіть зрадів, коли почув од Стрижака вимогу виставити свідка, розкошував думкою, які дві несподіванки за одним замахом зробить він для обох цих: для Стрижака, що пришелепувато вибалушився на Воєводу, коли той упевнено пішов до дверей, і для невидимого, але сущого за дверима Шморгайлика, гидкого підглядника, який здатен, мабуть, підслухувати навіть самого себе, якби тільки спромігся на це.

Та несподіванку приготовано було й для Мостовика.

Бо коли він з усієї сили попхнув од себе важкі дубові двері, то не відскочив ніхто від них, і не пішов перекидом, і не впав, ударений зненацька. Щоправда, стояв на деякій відстані від дверей у воєводських сінях чоловік, але не був то Шморгайлик, Шморгайликом і не тхнуло ніде.

За дверима стояв Німий.

Воєвода зрозумів, що Шморгайлик перехитрив його цього разу, а може, й не перехитрив, а тільки виявився меткіший, бо ж куди молодший за нього.

— Маєш свідка,— показав Стрижакові на Німого Воєвода, так ніби все приготовлено було заздалегідь.

— А чи ж чув він наш ряд? — висловив сумнів Стрижак.

— Не люблю підслухів. Чути не міг, бо німий.

— Німий? — майже розвеселено вигукнув Стрижак, підбігцем наближаючись до Німого і вдивляючись йому в похмурі очі.— Німий справді.

— Хотів третього між нас — маєш. А який він — чи не однаково?

Стрижак показав Німому пальця, значливо штрикнув ним догори. В похмурих очах у Німого проблиснув усміх, Німий виставив проти Стрижака два пальці, міцні й тверді, мов ріжки.

— Ого! — повернувся Стрижак до Воєводи.— Я йому показав, що над нами господь єдиний царює во славі, а він мені міриться виштрикнути обидва ока!

— Не підставляй,— сказав Воєвода не без зловтіхи в голосі.

Стрижак обійшов Німого довкола, підчепив йому долонею знизу бороду, підгорнув, глянув, нахиливши голову до плеча.

— Отак на Миколая-угодника схожий буде. Назвемо Миколаєм раба божого, хоч і німий.

Німий посміхнувся.

— Посміхається — то й свідок! — зраділо вигукнув Стрижак.— Згода, Воєводо!

Цей посміх Німого багато що вирішив. Бо якраз перед цим Воєвода знову завагався. Подумав собі, чи не поквапився він з Стрижаком. Адже утримувався он скільки років і без такого помічника, без грамоточитця. Бо якщо приблукається князь дурний, то й читаної грамоти однаково не втне, а розумний і так відає, що Воєводу чіпати не слід, отож ніякої грамоти вимагати не стане, а тільки полякає для годиться, бо така служба князівська — лякати! Тоді навіщо обтяжувати себе ще одним значливим вельми слугою? Ряду їхнього тут ніхто не чув і не знає, Шморгайлик мовчатиме до дня страшного суду, Німий же — свідок ніякий.

Та коли Німий скинув з себе всякчасну хмурість і всміхнувся на дурну витівку Стрижакову, Мостовик розпустив вуса вдоволено й поблажливо. Таки треба брати Стрижака. Бо коли й німі розуміють цього попила, то чого ж ще треба?

— Буде все, як сказано,— мовив Мостовик.

А Німий посміхався ось чого.

Передусім Шморгайликовому вгадництву посміхався Німий. Він високо ставив у людях вправність і меткість, і йому сподобалося, як Шморгайлик зумів усе передбачити, все заздалегідь, наперед угадати, що і як діятиметься, й ось наготував позад себе його, Німого, щоб у потрібну хвилю миттю випхати на своє місце, самому щезнувши, як булька на воді.

Але Шморгайликова витівка стала тільки поштовхом для справжньої розвеселеності для Німого. І коли Воєвода та Стрижак наскочили на нього, то він чи й запримітив їх. Був далеко звідси. Всміхався своєму. Спогад солодкий і гіркий водночас. Таємничо-зелений курінь у плавнях, солодощі краденої ночі, ясний досвіток, що зазирав до куреня поміж різьбленим листям, а потім розпатлано-лиховісна постать на вході між тим листям, чорно розкритий у загрозливому крикові рот. Німий ніколи не бачив чоловіка тої жінки, що лежала в нього при боці.

Може, її чоловік після довгих і марних спроб нарешті впіймав зрадливців і тепер метався перед їхнім притулком, лякаючись самотою вскочити у курінь, хоч зненависть і штовхала його туди, а може, то був ще тільки вивідник, гонець, найлегконогіший з усіх чоловіків знещасливленого села, з якого Німий виваблював до себе на втіху жінок, постать просила й вимагала

підмоги, видно, вона сподівалася на підтримку, мабуть, мчали сюди всі збезчещені й ті, над ким нависала загроза безчестя з боку Німого, певно, захлиналися вони у мстивому ревінні, і хоч Німий не знав про гук помсти, але з розмаханої постаті на вході до куреня міг здогадатися про скоре наближення ворогів, бо чого не чуєш вухами, почуєш шиєю, він не знав страху за себе, але мав під боком переполошену жінку, найсолодшу з усіх жінок зарічного села, найпершу і найдорожчу для нього, не міг допустити, щоб хтось скривдив її, та ще не знав, що має діяти, не вирішив, не був приготований до відсічі, трохи розгублено поглянув довкола, потім швидко перевернувся, гребнув руками наосліп між галуззями, одним махом розшарпав задню стінку куреня, легко кинув жінку на волю і шойно встиг заладнати рятівний отвір, як на нього налетіло відразу кілька темних постатей, що виповнили весь курінь. Здається, мали вони в руках дрючча, а може, навіть вила, як проти скаженого пса, постатей було багато, вони збилися в тугий клубок, нерозбірливий і страшний, з того клубка, здається, вдарено Німого раз і вдруге, вдарено боляче й страшно, але постаті заважали одна одній, їх було надто багато, вони не мали де розмахнутися, вони були засліплені темрявою куреня, а Німий все бачив виразно й точно, він був вільний у своїй дикій силі, він скочив на них легко й люто, переламав їхнє дрючча, потрощив навильники, випрснув з куреня, там на нього знов насіло кілька чоловіків, але наскакували не гуртом, а поодинці, набігали з різних боків неводночас, і він з кожним розправлявся на бігу, поквапом, стримати його не зміг жоден з них, а коли який і сягнув по плечах чи по спині, то це вже сприймалося Німим ніби лоскотання. Він біг і мовчки, беззвучно реготав, захлинався од сміху, від захопленості своїми хитрощами і меткістю. Тож-то телесувалися роз'юшені дурні, не знайшовши зрадливої жінки в курені, та ще й випустивши винуватця своєї ганьби! Був Німий — і нема, була жінка — і нема! Так ніби Німий виніс її за пазухою. Щойно лежала ось тут, ще хвилю бачив її найлегконогіший (але й найбоязкіший, видно), і нема нічого й нікого. Німий утікав од розлютованих чоловіків і реготав так, як можуть реготати тільки німі, і той несамовитий сміх зостався в ньому навіки, щоб час од часу навідувати його, шукав щонайменшої причіпки, щоб навідати, так і сьогодні легко зродився в Німому від Шморгайликової хитрої витівки, яка викликала спогад про давню пригоду в зеленому курені посеред Дніпровських плавнів.

Загалом кажучи, хоч Німий був серед мостищан чоловіком новим, але жив не новим для себе побутом, а лише спогадами про минуле. Минуле нагадувало хату без дверей, наповнену незнищимими подіями і випадками, вони товпилися в дверях, і щоміті міг вискочити звідти той чи інший, і не було на них ради.

Він народився глухим і німим, світ довкола вразив його тишею, це була тиша порожнечі, пустка, згодом він спостеріг, що люди лякаються пустки і намагаються розбити її словами, мовленням, але марно. Тим вони тільки обмежують свій довколишній світ, бо мова завжди має межу, словами можна назвати те й те, але всього не назвеш ніколи, а ще йому здавалося, що мова — це різновид дихання. Він дихав мовчки — от і все. Слова ж часто заважають дихати. Замість мови мав відчування, сприймав світ у всіх його багатствах, у всіх барвах і запахах, у дотиках і обсягах — і був щасливий.

Ще знав Німий: людині потрібна сила. Щоб долати все на світі. Він наливався силою змалечку, плечі йому розходилися в боки від сили, він тримав їх завжди ледь піднятими, так ніби прагнув затулитися од чужих для нього звуків, або ж щоміті приготовлявся до відсічі силам темним і невідомим. Людям не подобалася його настороженість, вони боялися Німого, ставилися до нього недовірливо, відпихали від себе. Зате звірі його не лякалися. Він ходив поміж ними, німий, як і вони, легко вбивав при потребі ту чи іншу тварину, чого звірі від нього й не ждали ніколи. Бо у звірів чіткий розподіл на тих, хто їсть і хто має бути з'їдений, людина ж у своїх вчинках керується потребою, вона залежна від потреб своїх, яким ніколи не буває кінця.

А ще любили Німого коні, і він теж любив їх, гарно було спати в траві, коли довкола тебе легко й обережно ходять коні, ще, може, найбільше подобалося Німому купати коней, проводити мокрою долонею по лискучій шерсті, вигладжувати крутий, теплий бік вороного або сірого, у високих розбризках прозорої води вибігати з конем на берег, лоскотливо-ласкаву теплу траву.

На травах Німий розумівся як ніхто. Він знав, яка трава найбільше до вподоби коням, він одкривав у плавнях щоразу нові випаси, з щоразу соковитішою травою, так знайшов він острів у прорізі, заплетений по краях густими лозами, за якими лежали незаймано-шовкові трави, зелені, аж сиві. Туди Німий переправляв через прорізь своїх коней лише зрідка, він беріг ту траву, сам не відаючи навіщо, і згодом змушений був пошкодувати, бо його ощадливість не придалася ні на що.

Він застав якось трави на острові потолочені й повитоптувані, чужі невідомі коні, жируючи, видно, качалися в травах, і тепер пасовисько плямилося, мов побите велетенськими лишаями, Німий аж застогнав од болю і заприсягнувся, що впіймає злодіїв і покарає жорстоко й нещадно.

Він довго вистежував травокрадів, а тих ніяк не було, нарешті Німий збагнув, що вдень на острів ніхто не помічений не проберется, що крадіїв трави треба ждати вночі, тоді він і зовсім переселився з своїми кіньми на острів і нарешті дочекався.

Ніч була тиха і тепла, але в повітрі відчувалася задушливість. Німий знав, що то перед грозою, гроза вже десь бродила довкола, але сюди не завертала, а ніч тим часом наливалася такою чорнотою, що годі було розрізнити пальці на власній руці, навіть наблизивши її до самих очей.

Німому ж слугували тільки очі. Він не міг почути ні хлюпотіння води, ні конячого пирхання, ні тонких голосів жіночих, ні навіть іржання власних коней, які вичули наближення чужих і тривожилися, а може, обурювалися так само, як мав би обурюватися і їхній покровитель, добрий пастух, володар зелених трав.

Блискавка вдарила над островом уже тоді, як чужі коні, просочуючись крізь густі лози, збираючись у щільно визмієну вервечку, пливли поміж травами, щоб змішатися з кіньми Німого.

Німий кинувся напереріз. Блискавка вдарила ще й ще, він побіг, вимахуючи руками, може, вперше від народження шкодував, що не має голосу, не може рикнути, як дикий звір, нагнати ляку самим тільки голосом, але щось таки видобулося, видно, йому з грудей, чи то, може, несамовитість його розпанаханої темрявою й зблисками грози постаті спричинилася до того, що чужі коні зупинилися, збилися на місці, він увірвався поміж коней, щоб гнати їх звідси, гамселити по здухвинах, турити до води, якою вони сюди припливли.

І тут побачив жінку. Блискавка вдарила над островом, зелений дим став над травою, чорний і сріблястий блиск пішов од коней, а жінка стояла перед Німим біла від страху і ще від чогось, чому не було назви. Не важило тепер, звідки ці коні й за яким правом. Зарічанське село не мало плавнів, там був крутий берег, там був камінь у березі, чоловіки там плели сіті й ловили рибу, а в полі поралися жінки, з кіньми й худобою теж мали справу самі жінки, може, то жінки й надумали переправляти плавом коней через ріку на цей чужий острів, хоч важко встановити власність на траву чи зелене листя, так само як на воду чи вітер. Але ось ця жінка потрапила в руки Німому, він був тут володарем, він міг карати й милувати, видно, жінка вже здогадалася з його здавленого рику, що він німий, через те й остовпіла, опинившись віч-на-віч з ним.

Німий ніколи не бив жінок, та більше — навіть не доторкувався до них! Тому, коли прискочив до цієї білолицьої, з розширеними безкрайно очима, коли, неспроможний стриматися, вхопив її за плечі, трусонув, а потім хотів повернути, щоб штовхнути туди, звідки прийшла з своїми кіньми, жінка якось заточилася, і Німий не встиг отямитися, як вона стала хилитися на нього, так що довелося підтримати жінку, й ось тут усе й сталося.

Вже ніколи по тому не міг він забути тої ночі.

Острів у прорізі, схарапуджені під грозою коні з лисніючими боками, розширені страхом очі на білому, як стіна, лиці, і він пив той страх, мов джерельну воду, пив знову й знову, заливав пожежі в грудях, викликані вперше цією жінкою.

Раз підпалене — загасити вже не дається.

Може, вона знала, що на острові Німий, і навмисне пускалася в небезпечну переправу через ріку? Може, вибрала його собі тому, що — через ріку — ніхто не чутиме й не бачитиме? А ще: був німий і нікому не міг розповісти. Бо вона жона вдатна, мала мужа, але й не мала ніби. Ну, та про це Німий не знав нічого. І не розповів нікому нічого, бо не вмів, зате жінка, видно, не стрималася, похвалилася якійсь із зарічанських жінок, і вони стали перепливати ріку до Німого, і він брав їх легко й просто, відчував себе в стосунках з жінками красивим і досконалим, не знав слова «краса», але почувався в красі вільно, як риба у воді або птах у повітрі, він полюбив красу свого тіла і весь віддався її слугуванню.

Окрім того, несподівано для себе відкрив мову тіла. Коли промовляє кожен поцілунок, кожен доторк, кожний порух. У мові тіла прагнув віднайти відібране природою, доповнити себе тим, чого не мав. Бо народився безмовний і, отже, мовби переполовинений. В злитті воєдино із зарічанськими жінками, а найперше з тою, якої не міг ніколи забути, хотів зрівнятися з людьми нормальними, повновартісними, жадібно, вперто, відчайно шукав своєї досконалості.

Несподівано знайшов те, чого й не шукав. Найперша й найсолодша для нього жінка показала йому, що жде дитину. Від нього. Німий не міг цього збагнути. В його світі місця для дитини не відводилося. Там були коні, були трави, була тиша, потім туди прийшли жінки, істоти вищі за все суще, від жінок роз'яснювалося йому в голові. Але що таке дитина? Діти існували десь незалежно від усього, він сам колись був дитиною, запам'ятав невтомну біганину й поплутані стежки,— більше нічого.

Але дитина прийшла на світ. Інша жінка крадькома провела Німого до села, сховала його в густих кущах бузини за хатою, а та, його жінка, винесла дитя і показала здалеку. Мале — нічого й дивитися. Тоді він нічого не відчув, не відчув і згодом, коли жінка повернулася до нього знов. Дитина десь собі росла, Німого це не обходило. Мав коло себе жінку, хоч і крадену, але від того, може, ще привабливішу. А втім, хіба він знав, що то — крадена жінка?

Потім була ніч у зеленому курені й розтелесовані чоловіки з пакіллям і вилами, немов проти скаженого пса.

Німий утік і від чоловіків, і від жінки, і з свого села, і від її села. Довго блукав понад рікою, неспроможний відірватися од неї. В блуканнях одкрилося йому, що він мав би належати не до чоловіків з їхньою пристрастю тинятися по світах, а до жі-

ноцтва, з його призвичаєнням до одного місця, бо кожна жінка припнута до місця обов'язком, родом, статтю.

Жінка народжена для спокійної нерухомості. Вона може півдня розчісувати волосся, і ніщо поза цим для неї не існує. Може дивитися тобі в очі невідривно. Може ходити нага по зеленій луці, м'яка трава під ногами і лоскотливі обійми вітру — і вже досить для неї.

А він? Хіба він не такий? Він теж належав більше до світу жіночого, з його замилуванням (а чи призначенням) до нерухомості, аніж до неспокійного чоловічого роду. Хіба мучився Німий думкою, хіба відбігав од того зелено-голубого світу будь-коли і будь-куди, хіба треба було йому чогось ще?

Але після того світанкового чоловічого наскоку на курінь усталене буття зламалося, в Німому мовби щось надірвалося, сприкрилися рідні місця, він знав, що не буде більше тут щасливий, він кинувся в блукання, але по якімсь часі змушений був повернутися, хоч і не відав — до часу — навіщо.

Повернувся не до свого рідного плавневого села, а до зарічанського. Прокрався до тих кущів за хатою, де йому показувано його дівчинку, його дитину. Чого хотів, кого прагнув побачити? Сам не знав.

Зачаївся в зелених розлогих кущах. Був досвіток раннього літа, коли цвіте бузина, і громи б'ють у бузиновий цвіт і світ, мов бузинова квітка, повниться густою млістю. Німому було байдуже до бузинового цвіту, квіти біліли десь над ним і пахли гостро й солодко, а він сидів і ждав, не відаючи чого.

Вийшов чоловік з веслом, спускаючись до ріки, згодом з'явилася вона, його єдино найдорожча, але з'явилася не для нього, а буденно пішла до криниці по воду. Пішла обурливо спокійно, не відчуваючи, хто жде її в кущах, у бузині, навіть не кинула оком, не сіпнула бровою, так ніби Німого вже не було й не могло тут ніколи бути. Така неувага розлютила Німого, він зненацька сповнився рішучістю зробити щось лихе й несподіване для самого себе, метко скочив до хати, вхопив дитину, яка ще спала, притиснув її міцно до грудей і легко, пружно, летючо побіг.

Чи хто бачив його, а чи й ні. Хоч як там було, наздогнати Німого ніхто б не зміг однаково, а впіймати — й поготів.

Він знову пішов берегом ріки, бо не уявляв собі життя поза рікою, відірваним од неї. Ріка була йому матір'ю, батьком, родиною, притулком, цілим світом, здавалося йому, що люди можуть жити тільки тут, і хоч мав усі підстави лякатися людей після всього, що з ним сталося, але відійти кудись од ріки не мав сили.

Так у своїх мандрах дійшов до Мостища і спинився при мості, ставши на служіння до Воєводи.

Спершу здалося: нічого не змінилося. Та сама ріка, той самий зелено-голубий світ, все звичне й прекрасне, навіть коней

так само багато, а може, ще більше, хоч тут коні були не такі легконогі, відзначалися дебелістю, вгодованістю, якоюсь мовби камінністю, бо призначені були не для бігу, а для сторожового стояння перед мостом і для тримання на собі так само скам'янілих у загрозливій непорушності охоронців мосту.

Спершу здалося: всі сили його пам'яті визволилися від недавнього минулого і спрямовані будуть на нове, вносячи полегкість в душу. Але пам'ять знову скупчилася на минулому, щоб не згубити звідти нічого, і це було якось просто й легко, без ніякого напруження, бо не треба було згадувати ні слів, ні розмов,— він згадував минулий світ у всій його цілості, в ньому воскресали самі собою всі минулі дні, минулі запахи, барви, відчування.

Від минулого не було рятунку. І коли, вперше потрапивши на міст, скидав у ріку важкий купецький повіз, теж мав перед очима минуле, і коні так само схарапуджено тулилися боками, а він хотів знайти між ними ту, з білим лицем, йому заважав важкий повіз, йому все перешкоджало, він би змів у ріку, зчистив з мосту все суще, аби лиш знову зазирнути в глибину того звабливого жіночого переляку, втраченого тепер для нього, може, й навіки.

То було затьмарення, яке найшло на нього, коли побачив купецьких вороних коней, оратаєвої миршавої конячини він і не запримітив, не зауважив, здається, і оратая з його дивним візком, навіть Положай, попри всі його старання, якось не запав Німому в око того дня, лиш згодом він звернув увагу на мостищанина, але вже з іншої нагоди.

Дивно, але й тут завинило минуле. Воно штовхало Німого до вчинків, нагадувало, поверталося знову й знову, невідступне й болісне в своїй незнищимості, його можна було відсунути лише чимось новим, білі лиця заступити новими лицями, як молоде сонце робить невидимим блідий місяць, що хоч і лишається в небі, та вже ніхто його не примічає.

Для Мостища Німий одразу став постаттю значною, бо належав до найближчого оточення Воєводиного. Не стовбичив на мосту, як інші, не мок під дощами й не мерз на морозах, мав добру теплу хижу на Мостовиковому дворі, мав харчу й питва досхочу, жив на всьому готовому, а до того ж ще додавалися загальні заздрощі, якими обдаровувано його всіма, починаючи від людей у Мостищі, чесних і порядних, аж до нікчемного Шморгайлика включно. Однак Німий не зважав на заздрощі й не тішився своїм високим становищем воєводського прибічника й охоронця, бо ж марнослав'я притаманне тільки недосконалості, а він вважав себе істотою гранично досконалою, черпаючи певність цього в минулому, розкошуючи в ньому вперто болісно.

Й ось тут доведеться вводити в життя Німого жінку нову, і знов це буде справа, може, болісна й тяжка, але правдивість

цієї розповіді не дозволяє ухилятися від того, що сталося.

Жінок ще, власне, й не було в цій розповіді, коли не брати до уваги (теж цілком тимчасово) маленької донечки Німого та її матері, для Німого вічно сущої й незабутньої, для нас же — безіменної, а отже, невловимо-сумнівної, бо для нас усе, що не має імені, не існує.

Тому, очевидно, перш ніж вводити в нашу оповідь жінку, слід назвати її ім'я. Але справа ускладнюється знову ж таки через Німого. Бо що таке найменння? Це слова. А для Німого вони не існували. В його темній душі не жило жодне людське слово.

Дивним чином все мало схреститися на Положаєві, тому самому до часу хитрому мостищанину, завдяки старанням якого Німого залишено при мості. Хоча слово «завдяки» тут навряд чи доречне. Німий не почувався вдячним ні перед ким: ні перед Положаєм за його заступництво, ні перед Воєводою, що, порушуючи усталений звичай, узяв приблуду, та ще й одразу вивищив над усіма. Якщо й жило в Німому щось схоже на вдячність, то стосувалося воно скорше не людей, а речі неживої, споруди не менш досконалої, ніж тіло Німого, спорудою ж такою міг бути тільки — МІСТ.

Німий чомусь свято вірив, що саме цей міст дав йому змогу зупинитися в утечі, яка не мала кінця, дав змогу жити коло ріки, без якої Німий не уявляв свого існування, тому вся вдячність цього чоловіка, і вся любов, і все дбання звернулися й спрямувалися передусім на самий міст. Німий в скорім часі вивчив міст, як свої п'ять пальців, він охороняв Воєводу, виконуючи свій обов'язок, так би мовити, позірно-зовнішній, а міст беріг, підкоряючись наказові своєї душі, наказові безмовному, таємному, але неухильно-суворому. Він вивчив у великому дерев'яному тілі мосту кожну сув'язь, він помічав щонайменший натяк на можливе ушкодження мосту й негайно споряджав призначених до того мостищан до лагодження, він боявся за міст, може, більше, ніж за власне тіло, так наче найдрібніша кривда, завдана цій дерев'яній споруді, мала б одразу незмірним болем відгукнутися в чоловікові, що його доля принесла до цього мосту, а там і самий міст зробила долею того чоловіка.

Воєводі Мостовику припало до серця таке дбання Німого за міст, він часто й охоче відпускав свого охоронця для оглядин мосту, а з часом це перетворилося на одне з багатьох мостищанських узвичаєнь, які оберігалися послідовно і свято.

Збоку могло б видатися, що життя в Німого досить одноманітне. Охорона дворища, нечасті виїзди з Воєводою та причепливі оглядини мосту— ось і все. Не дуже багато як для чоловіка, сповненого шаленої сили, але Німому вистачало. Досить сказати, що минув майже рік з того дня, як він уперше ступив на міст, а Німий ще й не роздивився як слід на людей, що жили

в Мостищі, знайомих мав і геть мало, і всі вони були або ж з самого мосту, або з Воєводиного двору, де, крім Шморгайлика та ще Стрижака, бував часто на трапезах і просто у відвідинах Митник, чоловік після Мостовика, здається, чи й не найзначніший у Мостищі, приходив Митник іноді навіть з своєю жоною, але обоє нагадували кадовби з салом, а для Німого жирні люди на увагу не заслуговували. Ще була жона Воєводи Мостовика, але про неї мова буде згодом, ще не час.

Якось, оглядаючи міст, Німий зустрівся з Положаєм, який того дня стояв коло Митника для помочі. Власне, з Положаєм Німий стрічався вже не раз і не два за цей час, між ними навіть існувала мовби приязнь. Положай намагався хитро всміхнутися своєму хрещенику щоразу, а в того в очах теж щось проблискувало доброзичливе, але на тому й кінець. Може, обійшлося б тим самим і цього разу, але тут була жінка!

Можна б подивуватися, що Німий за такий тривалий час жодного разу не бачив тої жінки, якщо взяти до уваги, що була то Положаєва дружина Первуля, звана в Мостищах за свою пристрасть до балаканини Лепетею. Але вже так вийшло. Німий запримітив Лепетю лиш тепер, коли вона принесла своєму чоловікові на міст полуденок. Швидко й уміло Лепетя розв'язувала білу лляну шматину, в якій загорнуто було велику череп'яну миску, повну смажених карасів, від карасів ще розходився гострий дух гарячої олії, збережений широкими капустяними листками, передбачливо накладеними жінкою поверх риби. Лепетя відверто пишалася своїм умінням не тільки добре смажити карасів, але й неабиякими хитрощами, завдяки яким страву донесено аж он куди гарячою, мовби щойно з вогню, пишалася Лепетя і меткістю своєю, і добрістю, і зграбністю, і легконогістю, найбільше ж — закоханістю в саму дію мовлення, вона говорила безугавно, лепетливо, неначе світлий струмочок, слова в неї лилися легко й гарно, округлі, ласкаві, слова вилітали з неї, мов барвисті пташки, яких нікому ловити, яких, власне, ніхто й у гадці не мав ловити. Звиклі до вдачі Первулиної, Положай і Митник і вухом не повели на розбалакування жіноче, зате обидва досить недвозначно засьорбнули ніздрями гарячий пах від карасів і дружно плямкнули жадібними до смачного губами. Хай тобі балачки, а нам давай карасів.

Німий же й не чув, і не знав, що там говорить собі Лепетя, він тільки дивився на неї, дивився похмуро, мовби навіть ненависно, а насправді весь напружився, зачаївся, ніби перед стрибком, не міг одірвати очей од цієї меткої і світлої жіночки, бо ж він любив саме жінок світлих — волоссям, лицем, вдачею.

В захопленні своїм Лепетею Німий навіть не запримітив, що з нею прийшов і хлопчик, видно, син, ще малий, може, літ на сім чи вісім, жилавий, гостроокий, хоч би й Німому до пари, але до хлопця ще просто не дійшов ряд.

До карасів покликано й Німого, бо їжа в Мостищі належала до святощів загальних, і не личило, щоб двоє їло, а третій стояв та дивився. Опріч того, перед Німим, як сказано вже, запобігали, хоч, щоправда, тут був ще Митник, чоловік, піднесений у Мостищі на височінь мало не воєводську, але карасі, надто ж смажені, та ще з сметанкою, мають дивну властивість зрівнювати людей і злагоджувати. Отож до великої череп'яної миси, повної засмажених до червоності карасиків, сіло троє чоловіків, присіла також метка й світла жіночка, хлопець теж отримав свою рибину, але не став їсти коло дорослих, а, вхопивши карася за хвоста, одбіг подалі від гурту, звісився через поручні мосту, щось там видивлявся внизу, недбало помахуючи смачним карасем, байдужий до їжі так само, як і його мати, бо ж на світі є речі невідкладніші, ніж жування та ковтання.

Лепетя теж не думала братися до карасів, вона говорила собі далі про своє, ті два її не слухали, звиклі до лепетливості, хай собі жебонить струмок над вухом, хай розлітаються навсебіч барвисті пташки Первулиних слів, а вони тим часом вминатимуть карасиків, бо, скажімо, Положаєві добрий харч потрібен для підтримання постійності сили в його великому тілі, Митникові вкрай необхідно зберігати свою мордатість, бо що ж то буде за митник на мості найбільшому в Руській землі, як у ньому позападають здухвини.

Але Німий їсти не став, хоч і долучився охоче до гурту. Він посидів, чекаючи на жінку, з неприхованим обуренням простежував кожну рибину, яка зникала в розплямканих ротах Митника й Положая, коли ж його на мигах припрошено ще раз до риби, він показав, що не візьметься, поки не стане їсти жінка. Показав те Німий похмуро й мовби навіть розгнівано, але на Лепетю його турботливість справила враження, жінка вибрала в мисці найсоковитішого карася, подала його Німому, а потім взяла й собі і стала їсти. Вона їла мудро й прекрасно. Це не було простацьке насичення, як у Положая, нічого спільного з масним обжиранням Митника, жінка їла рибину з такою самою привабливою невимушеністю, як, скажімо, оббирала б вона самими губами вишні на гілці або просто обціловувала пелюстки вподобаної квітки. Німий зачудовано дивився на Первулю, забувши про свого карася, якого безпорадно тримав у руці, тільки схаменувшись, що його захопленість впаде в око Положаєві та й самій жінці, він схилився над рибиною, не перестаючи крадькома спостерігати за Лепетею, що перевершувала, здається, все бачене ним досі.

Ясна річ, він не міг чути, що Лепетя, швидко й гарно розправляючись з своїм карасиком, ні на мить не вгавала і, зосереджена в своїй балакучості, не могла запримітити надмірної цікавості, виявленої до неї з боку Німого. А Митник і Положай, в свою чергу, пропускали повз увагу і жіноче балакання, і спантеличеність Німого, для них вистачало цілком карасів, і вже

коли обсмоктано було останню кісточку й виплюнуто вниз у Дніпро, то Митник сито відітхнув і гикнув, а Положай для годиться згадав, що він же ще й батько, отже, має турбуватися про дитину, тому гукнув до хлопця:

— Маркерію, з'їж-но того карасика!

Малий, видно, добре відаючи, що батькові слова ні до чого, власне, не зобов'язують, вистрибував собі далі, вигулькуючи то туди, то сюди, пострілюючи меткими своїми темними очиськами і тягаючи смаженого карася так, ніби була то вистругана з дерева цяцька.

Якщо хлопцева поведінка цілком влягається в звичні для такого віку засади, то його ім'я вимагає пояснень. Бо серед мостищан, де кожна людина значилася місцем і обов'язком коло мосту, від чого здебільшого йшло і її наймення, слово «Маркерій» здавалося чужим і незрозумілим. А звідки беруться слова? Поки не з'явився в Мостищі Стрижак, який згодом доводитиме, ніби слова йдуть од бога або ж принаймі від Воєводи, тут панувало переконання, що слова не беруться нізвідки, що вони існують вічно, завжди ті самі, ні більшає їх, ні меншає, а люди послуговуються ними залежно від потреби, вживаючи то таких, то інших, одні на час забуваючи, інші згадуючи,— так воно й ведеться спервовіку.

Але ось падає на Мостище, мовби з неба, чуже й незбагненне ім'я Маркерій і вже воно живе серед них, бо ж віддане синові Положая і Первулі.

Положаєвих заслуг у цьому ділі немає ніяких, тому говорити слід лише про жінку.

Первуля, всупереч її імені, яке мало б свідчити про її первородство, була не першою, навіть не другою дитиною, а тільки третьою в своїх батьків. Але їй поталанило на веселого батька. То був мостищанський торговий чоловік, який у службі Воєводиній часто бував у Києві, а то й далі, бачив світу й людей, мав щедру уяву, переконаний був у своїй неабиякій значимості на сьому світі, тому коли з'явилася в нього донька, то назвав він її пишно, мало не по-боярському або й по-князівському: Первослава. Бо перша і мала б прославити його рід. Після доньки чоловік ждав собі сина, але знову прийшла на світ дочка. Трохи засмучений, але ще не втрачаючи надії, бадьорий батько вирішив поставитися до божого дарунка з відповідним гумором і назвав другу доньку так: Первиця. Пояснення належало до найпростіших: раз народилася перва після Первослави, то й буде Первиця.

Однак і третя дитина теж була донька! І знов же перва після Первиці, якщо дотримуватися дивної послідовності того чоловіка, а ще ж була найменша в родині, а найменшому завжди судиться найбільше ласкавості, тому й названо було доньку Первуля.

Три сестри, і найменння всіх починалося словом: «перво». Але на цьому вся подібність між ними і кінчалася. Годі й шукати в Мостищі більш несхожих між собою жінок, аніж ці сестри. І зовнішність, і поведінка їхня, і їхні долі — все було різне. Первослава змалку накинулася на їжу, відзначалася невситимістю, запихалася хлібом і кашею, прокидалася навіть уночі, щоб ухопити щось і плямкати навлежки, безтямно дивилася на світ і знала тільки одне: їсти, гамкати, жерти. Якщо й могла прославити колись свій рід, то хіба що гладкістю. Наїла собі тіло пишне, пухке, біле і, мабуть, за те і вподобав її Ольоша Мордатий, син Митника, другого чоловіка в Мостищі після Воєводи. Ольоша теж кохався в обжиранні, тому й прозваний був Мордатим ще змалку, вони одружилися з Первославою, тепер їли вже вдвох наввипередки, товстішали ще більше, жиріли, обкладалися салом, старий Митник умер, і Ольоша Мордатий став на його місце, вже ніхто й не звав його інакше, як Митником, про Ольошу Мордатого забуто, Первославу теж ніхто не звав її дівчачим найменням, а просто — Митничка. Урвався останній зв'язок з сестрами.

Друга сестра Первиця, на відміну від старшої і наймолодшої, обох маленьких і білявих, була висока, темна волоссям, горда, мовчазна, високогруда, несла завжди голову якось відчужено, дивилася повз людей — таку б видати за боярина, але примхлива доля розпорядилася так, що чоловіком Первиці став мостищанський чередник, хлопець, щоправда, гарний, сильний, гострий на вдачу і на язик, непокірний, бунтівливий, може, через те мудро й спроваджений Воєводою пасти корів, де його непокірливість не вадила нікому.

Молодий чередник мав трохи незвичайну вимову, він занадто м'яко вимовляв шиплячі звуки, особливо звук «щ», а, як на гріх, цей звук чередникові був якраз найпотрібніший, бо через свою непокірливість і постійну незгоду з усім світом хлопець, хоч про що йшла мова, мерщій вигукував зневажливо: «Що-о?», а виходило в нього: «Шьо-о?». Тому ніхто не пам'ятав імені чередника, звано його просто Шьо. Здається, це було найкоротше ім'я в Мостищі. Зате Первиця зберегла своє ім'я в недоторканності, і то єдина з-поміж трьох сестер.

Бо третя сестра Первулею не звалася, кликано її: Лепетя. І все за язик. Здається, вона й на світ народилася для того, щоб виговоритися за всіх мовчазних, недорікуватих, німих і байдужих. Ще не вміючи говорити, лепетіла й лепетіла щось собі, ласкаво, усміхнено, світло якось, і цим була мила кожному, хто її чув і стрічав. Відчувши змалку загальну любов до себе, Лепетя захотіла віддячити людям ще більшою балакучістю, вона розвогнювала свою уяву новими й новими історіями і мерщій переповідала їх людям. Що дорослішою ставала, то більше хотілося подивувати людей незвичністю своєю, Лепетя складала нові та нові розповіді про вигадане своє життя, вона вже й сама

іноді не знала, де правда, а де вигадка, її перестали слухати, ніхто вже не вірив їй, хоч від цього Лепетя й не перестала бути привабливою як жінка, тому й одружився з нею Положай, а ще він керувався своїми глибоко затаєними хитрощами, бо вважав, що жінка своєю балакучістю надійно відгородить його від надокучливості людської і він матиме спокійне життя, таке необхідне для його повільної, трохи навіть сонної натури.

Положая не збентежила навіть Лепетина вигадка про їхнього хлопчика, бо хто б там став слухати дурну жінку. Він пішов у своїй поступливості так далеко, що дозволив назвати дитину Маркерієм.

Якщо послухати Лепетю, то все сталося в гріху, хоч і був той гріх солодкий і незабутній.

Переходив через міст якийсь князь, не київський великий і не чернігівський. Був собі князьок невеличкий, окраїнний, але ж однаково князь, мав дружину, мав отроків писаних, мав мечників, лучників, стяговників і гусляра, красеня отрока, з вогнистим поглядом, червоногубого, дужого, з пальцями однаково жадібними до струн на гуслях і до дівочого стану, бо ніхто не вмів так обіймати, як умів той гусляр, званий чудернацько: чи то Маркерій, чи то Миркерій, чи, може, Меркурій. Запам'яталося Маркерій, та так і зосталося назавжди в Мостищі. Ішов Маркерій зі своїм князем на рать, а може, повертався. Однаково доля дружинника сумна й загрозлива. Може, десь уб'ють, може, в полон до половців поганих попаде. Жінці завжди хочеться втішити воїна. А Лепетя була жінка в усьому. Легко зійшлася з Маркерієм. Одна ніч, а може, тільки вечір, а може, тільки мить десь у зеленій леваді коло Дніпра. Маркерій зник, лишився солодкий спогад і солодкий плід — син Маркерій. А вже Положай з'явився, тільки щоб прикрити своїм батьківством чуже. Чоловік він лагідний, йому однаково.

Де була правда, де вигадка — ніхто не відав. Бо з одного боку цілковита байдужість Положаєва до всіх історій Лепеті, навіть до намагання відібрати в нього батьківство власного (в чому Положай був твердо переконаний) сина, а з другого боку — сама Лепетя з її легковажними, безконечними розповідями, що стали одним із мостищанських узвичаєнь і без яких мостищани почувалися б так само непевно, як без сторожових веж перед мостом, без Воєводи Мостовика, як без мосту, нарешті, хоч останнє припущення через свою неймовірність не спадало на гадку найсміливішим умам, навіть Шьо не міг уявити Мостища без мосту, хоч, вірний своїй звичці, нагадування будь-чиє про міст зустрічав так само, як і все інше:

— Шьо-о? Міст? Та на бісяку він здався!

Можна припустити, як поставився Шьо до чергової історії Лепеті, коли почув після всього, що від неї чуто, ще й про отрока Маркерія, красеня гусляра, княжого улюбленця, ймовірного батька... Положаєвого сина.

— Шьо? —вигукнув він за звичкою.—Який отрок? Та на бісяку він тут здався, коли маємо стільки мостищанських чоловіків!

Не зайвим буде нагадати, що вигадка Лепетина про отрока-гусляра Маркерія зродилася не відразу по з'явленню в неї сина і не перед тим, у передчутті дитини, а лише згодом, по кількох роках, коли ж точніше — то після битви на далекій і не знаній доти річці Калці в половецьких степах.

Нове лихо насувалося на землю Руську. Літописець, не маючи сили погамувати дрож у руці, гірко скаржився під знаком літа шість тисяч сімсот тридцять першого від сотворіння світу: «Се лютая година наступила. Уже бяше божьяго гневу не противитися: недоумение бо и грозу, и страх, и трепет наведе на ны за прегрешения наша. Приидоша языца незнаємая, безбожные моавитяне, рекомые татары».

Послані своїм далеким і могутнім, мабуть, імператором, татари розгромили непереможне Хорезмське царство, пройшли Кавказькі гори, не вступаючи в серйозні сутички з мужніми грузинами, зненацька напали на половецькі стани і розсіяли ханів з їхніми дикими вершниками по степах, самі ще дикіші за половців, отже, й страшніші.

Тоді половецький хан Котян вдарився аж у Галич до свого зятя Мстислава Удалого і вмовив того збирати руських князів проти нової і страшної сили татарської.

В Києві скликано з'їзд князівський з трьома Мстиславами на чолі: Київським Мстиславом Романовичем, Галицьким Мстиславом Мстиславовичем і Чернігівським Мстиславом Святославовичем. Половці дарували князям коней, верблюдів, буйволів, невільниць, а щоб остаточно припинити князівські ваганння, хан Котян вимовив там своє коротке й похмуре провіщення, якому, на лихо й тугу, судилося збутись: «Якщо не поможете нам, то сьогодні ми будемо посічені, а завтра ви».

Князі недовго радилися, без зволікань і готувань особливих швидко вийшли за Дніпро, заглибилися в степи і на річці Калці зустрілися з татарами. Вийшло так, що половці чомусь чи то затрималися, чи то навмисне втекли, не всі й князі своєчасно дійшли до місця битви, татари, підмовивши собі в помогу бродників, розбили руське військо, захопили в полон багатьох князів на чолі з Мстиславом Київським, зв'язаних реміняччям, поклали їх покотом, а зверху накрили дошками, на які всілися разом з бродниками учтувати, і князі загинули ганебною, нелюдською смертю, задавлені учтуючими ворогами, які пили над ними кумис, їли жирну баранину, слухали диких своїх співців, похвалялися своїми подвигами.

Сум і туга впали на Руську землю, плач і стогін стояв повсюдний за вбитими і понищеними воїнами, про князів же, роздушених татарами жорстоко, підло й ганебно, мовилося без

кінця з гіркотою, зітханнями і перестрахом, бо така загибель можних віщувала лиха ще не бувалі.

Бо ж стільки князів, що й імен їхніх перелічити для простого чоловіка не було спромоги, і загинуло враз, і не в битві, не в чеснім бою, не спис ламаючи, не в січі запеклій, а в пониженні, якому не відшукати ні подоби, ні міри ніде й ніколи в діях людських.

Жили тоді серед таких страхів і колотнеч, що смерть не вважалася злом конечним, зате гідність людська ставилася навіть вище за смерть, в збереженні гідності стверджувалася незнищимість людська, в тому ж, як татари розправилися за одним замахом мало не з усіма князями землі Руської, бачено велику втрату для гідності цілого народу, і приниження, з якого й не знати де шукати виходу.

Аби хоч ішлося про смерть одного якогось князя, про поразку його в битві з ворогом, хай і не вельми значним, та шанованим за силу й доблесть. Бували смерті не дуже й почесні, навіть безглузді, про це мовилося і тими, хто йшов та їхав через міст, і самими мостищанами, які збирали вісті звідусюди, та все ж то вісті були не такі, як з берегів Калки.

Скажімо, коли вбито князя Романа Галицького. Пішов, не зготовившись як слід, на польського князя Лешка Білого, але під Завіхостом на Віслі зустрів його воєвода мазовецький Кристин і зіпхнув у ріку всю дружину Романову. Сам князь Роман втратив коня, пересів на якусь шкапу, щоб перепливти Віслу, але був поцілений списом. Глупа смерть, та в битвах буває всяко.

А згодом той самий Лешко Білий пішов на князя Гданського Святополка і знов же почувався надто безпечно в поході. Напали на нього гданські людове, коли мився в лазні, і князь голяком вискочив і дав дьору на коні, а гданчани пустилися навздогін і допали Лешка коло Біскупинського озера, на луці, доскочили з двох боків і голого зарізали, як вимитого кабана. Безглузда смерть, але сам князь винен.

Хіба, до речі, не втонув по-дурному в сірійській річці Селефі найхристиянніший німецький імператор Фрідріх Барбаросса, кинувшись у ріку, щоб першому перескочити на той берег і випередити своїх воїнів, які зштовхнулися на вузькому мості! А мав шістдесят і шість літ, знав добре, що поспішати чоловік може хіба що в могилу.

Можна б доточити до цього ще й розповідь про те, як убито на площі перед святою Софією константинопольською візантійського імператора Андроніка Комніна, якому вирвано бороду, одрізано руку, потім повішено догори ногами, проткнуто горло і пронизувано без кінця мечами, і все це — лиш подумати! — з учорашнім імператором! Але, видно, заслужив на таку кару, довів константинопольців своєю розпутністю, своєю жорстокістю безмежною до крайності.

Подібне сталося і в Києві, де лагідні й добрі кияни, розгнівані невтишними чварами Ольговичів з Мономаховичами, вперше в діях своїх дійшли до вбивства князя, розправившись у такий спосіб з Ігорем Ольговичем, якого знайшли в монастирі святого Федора, одірвали від ікони матері божої, де князь молився, витягли на вулицю і били, поки сконав, а ще й мертвого за ноги волочили на Поділ.

Згодом навіть самі кияни посумували за вбитим у межах належної показності, але хіба ж зрівняється сум за одним князем, що прийняв смерть доблесну, заслужену а чи безглузду, з тою великою тугою, яка обійняла всю землю після татарської наруги на Калці?

Подумати тільки: зібрати князів руських і покласти під дошки, а потім сісти на тих дошках і жерти жирну баранину й запивати кумисом білим та чорним!

Ось тоді й склала Лепетя свою оповідь про Маркерія. Бо ж князь Маркеріїв теж загинув, певно, під татарськими дошками, а з князем своїм поклав голову і його вірний гусляр, інакше не могло бути. І, може, з огляду на мучеництво незнаних наших воїнів, а з ними й Маркерія (вигаданого чи справжнього) спокійно сприймав Положай спробу Лепетину позбавити його батьківства.

Але що Німому до всіх цих історій і про князів, і про отроків, і про дітей їхніх чи не їхніх? Він мав знову перед очима жінку, яка заступила йому полудою очі, заступила навіть мину-
ле, без якого, здавалося, не міг жити.

Німі — відважні, безрозсудні, вони не чують голосу перестороги, не відають страху. Їм би бути вождями, героями, воєводами. Але, відірвані від людей і од світу, заглиблені в себе,— вимушені жити тільки для себе, і ніхто не знає про їхні справжні можливості.

Німий спробував боротися зі спокусою. Не знав ні вдячності, не чув про порядність, просто чіплявся думкою за ту жінку, яка полишила в ньому слід, за матір своєї дитини, намагався довести самому собі, що тільки вона була для нього всім на світі, інші жінки не полишили по собі жодного спогаду. А може, просто не вмів про те сказати? Лепетя стояла перед очима з незгасною посмішкою на устах, мов обіцянка воскресінь усіх минулих розкошів.

Він все ж змагався до часу. Несамовито метався по Мостищу, встигав із Воєводою і без нього скрізь, вирвався кілька разів навіть на той берег до Києва, вперше побачив город, засліпило його й збаламутило серед церков, торговиць і людської метушняви, приголомшили високі вали, золото покрівель на соборах, княжі палати, але невідступно стояла перед очима світла жіночка, з усміхом ласкавим, як шовк.

Зморений і змучений, пізньої ночі падав Німий на постіль, і сон цілував його в очі, але серце не спало, воно відкривалося

для воскресінь минулого, над яким — о лихо! — вивищувалася біла, весела, лепетлива жіночка! Уві сні він закривав собі очі, але однаково бачив шовковий сміх і навіть — що вже переходить всі межі ймовірного! — мовби чув її ласкаве лепетання. Затуляв би й вуха, але не вмів того робити.

А тут ще Положай, зрадівши тим карасям, так смачно й удатно з'їденим на мосту, знову вирішив пустити в дію свої приховані хитрощі, щоб здружитися з Німим остаточно й безповоротно, заманював того до себе додому, пригощав Лепетиними стравами, хлібами її, які пекла навіть для воєводи Мостовика, пивом і медом. Німий всіляко відкручувався, але все ж іноді змушений був піддаватися на Положаєві припросини. Щоб хоч якось виправдати свої навідини, Німий став брати з собою доньку, а де донька, там і усміх, там і ласкавість в завжди похмурих очах, бо ця світла дівчинка була сама радість.

Німий не вмів назвати свою доньку, імені вона так досі й не мала. Він просто показував угору на небо, на зірки, на сонце, а потім проводив рукою низько над землею, і це мало означати: маленьке небо, маленька зірка, маленьке сонце.

— Людоньки! — сплеснула в долоні Лепетя.— Такий добрий чоловік цей Німий, такий же ж добрий!

Коли поставили доньку Німого поряд з малим Маркерієм, то всім якось упало в око, що хлопець скоріше міг би назватися сином Німого, такий був розмахано-темний, відчайдушний в очах і в кожному порухові, дівчинка ж світлістю своєю нагадувала Лепетю. Така переплутаність вразила передусім Німого, видалася йому віщим знаком, і відтоді він вже не мав снаги змагатися з темною пристрастю до жінки.

Так тривало до настання зими. Сталося ж усе з першими снігами й морозами. Німому пригадалося, як у його надрічанському селі ставили в хатах зелені ялинки взимку, щоб думалося, ніби літо продовжується і триватиме вічно, а може, тими ялинками й проганяли холодну зиму, бо ж нема на світі сильнішого над зелене! Німий вірив у силу зеленого ще змалку, не втратив тої віри й тут. Він поставив зелену ялинку в своїй хаті і з приємністю спостеріг, з якою радістю сприйняв зелену деревину малий Маркерій, який прийшов погратися до дівчинки, бо приходив тепер часто, запрошуваний батьком і донькою, так само як донька Німого часто ходила гратися до Маркерія на леваду, поросту високими сріблястими осокорами.

Дитяча радість наштовхнула Німого на думку понести таку саму ялинку в дарунок Положаєві, бо ж навряд, щоб той ледачий чоловік догадався піти до лісу, шукати там підхожої деревинки, рубати її, тягти потім через усе Мостище до своєї оселі.

Ялинка справила враження навіть більше, ніж припускав Німий. Про Лепетю сказати нічого, вона була захоплена безмірно, але й Положай теж похмикав у чорний свій вус схвально і розвів безрадно руками, мовляв, убив його Німий своєю доб-

ротою і вигадливістю. Ось тільки не міг ніяк Положай приладнати ялинку, щоб вона стояла, якось не вкладалося йому в голові, що для того слід зробити. Та й тут Німий прийшов на поміч. Він показав на дерев'яне цебро, зробив руками рух, наче нагортає туди піску, а потім увіткнув посередині ялинку. Лепетя збагнула відразу, втулила цебро Положаєві в руки, штовхнула межи плечі.

— Піди ж, піди аж до Дніпра та нагреби з-під снігу чистенького та перемитого пісочку, та й поставимо ялинку! Та не барися, бо вже й обідатимемо!

Положай пішов, і Німий вперше лишився сам на сам з Лепетею. Він став безпорадно посеред хати, щосили гамуючи в собі темну пристрасть, жінка мала б відчути, що діється в нього в серці, мала б триматися подалі від нього, а вона бездумно наблизилася мало не впритул і з шовковим своїм усміхом, од якого захо́дилося Німому серце, стала лепетати йому якусь із своїх оповідок, і уста її вигиналися так звабливо, що Німий накрив ті уста поцілунком хижим і бурхливим, несподівано не лише для Лепеті, а й для самого себе. Жінка спробувала вирватися — де там! Вона хотіла кричати. Але до кого? Гадала, що злякає криком, стогоном, відчаєм Німого, але хіба ж його чимось злякаєш? Тоді стала одбиватися — марна справа. Він гарчав, затуляв їй уста хижими поцілунками, ламав їй тіло так, що тріщало.

Жінка мала заплатити за свою легковажність. Вона плакала. Боляче їй було, що так багато вигадувала вона досі і що все те було неправдою, а ось тепер має каратися правдою жахливою і негаданою і нікому не розповість про неї, не посміє, не наважиться.

Але сталося — то вже сталося. Назад не вернеш.

Вона поправила волосся, вискочила за двері, аж Німий злякався, подумавши, що побігла назустріч Положаєві, щоб поскаржитися, але жінка повернулася незабаром, потираючи долоні, мокрі від снігу, щоки її теж були мокрі, вона й щоки, вида́ти, натирала снігом, щоб зігнати з них сором, і тепер посміхалася Німому знов з шовковою ласкавістю, мовби нічого між ними й не сталося.

Бо вже йшов чоловік, тягнучи цебро з піском.

Так почалося те, що мало тривати довгий час, але приховане від мостищан, затаєне навіть од пронозливого Шморгайлика, бо Німий володів обережністю лісових звірів, але й звірі, як відомо, полишають сліди, Німий же був безслідний, мов божий дух або нечиста сила.

Чи страждала від своєї зрадливості Лепетя? Чи обурювалася її чиста й добра душа?

Хто ж то знає? Вона й сама не відала, що з нею діється. Єдине, чого вона хотіла, до чого прагнула щоразу при потаємних зустрічах з Німим,— це виправдатися будь-якою ціною.

Пестощі, лестощі — не треба про це занадто. Але на кожен раз вона вигадувала нову розповідь, так ніби Німий міг те почути і належно поцінувати. Вигадка стала тепер її вищим життям. А вниз лячно було й зазирати.

Вона знов розповідала йому про отрока-гусляра Маркерія, щоб показати, що Німий не перший у неї, отож хай не пишається занадто.

Коли не помогло з Маркерієм, з'явилася історія про водяний млин. То нічого, що в її роду ніхто не мав водяного млина і взагалі ніякого млина не мав. А от же міг мати! Бистря вночі знесла млин униз за водою — от і все. Був млин і не стало. Але ж міг бути!

Й ото коли був ще млин у батька, то якось на ніч приплив човном туди разом з Гримайлом Положай. Припливли, щоб набрати борошна для Воєводи. А було пізно, то й заночували і забажали, щоб вона зварила їм вареників, бо ще дівчиною вона вміла добре готувати та й подавати теж уміла не згірше. Ну, а того вечора біс штовхнув її під бік і вона зварила їм не вареники, а самі варяниці, мовби натякала на щось бажанопотаємне. Гримайло був старий і вже в хворощах, до нього ті варяниці так і не дійшли в своєму хитрому натякові, а Положай, молодий і достоту хитрий, відразу збагнув, куди воно хилиться, вже так уподобав і ті варяниці, і її, Первулю, що й не поїхав звідти без неї. В одну ніч усе й сталося. Вона опиралася тоді, аж тріщало, але ж Положай мав таку силу... Отож любові не було, була сила, а там звичка та її лагідна вдача... Бо чоловік у неї безпорадний, як мала дитина. Вже он Маркерій і той далеко меткіший за батька. Хоч, може, Положай і не батько йому...

І запліталася нова оповідь, знов про гусляра-отрока, а там ще про щось — Німий однаково нічого не чув і не хотів знати, досить йому було шовкової сеї жінки.

Та й сама Лепетя плела свої оповіді, піддаючись не так потребі, як звичці. В ній здавна жило неусвідомлене прагнення чимось доповнити світ, витворити поряд з існуючими людьми ще й нових людей, долучити до випадків справжніх випадки ймовірні або неймовірні, щоразу це приносило радість, вона мовби вибудовувала новий світ, у якому жила й сама і водночас стояла над ним, правила тим вигаданим світом так само, як Воєвода Мостовик мостом і Мостищем. Поки вигадую — живу. Вигадка ж, якщо вона не закута в тверді обмеження розуму, сказати б точніше, в належні обмеження,— може призвести до розпусти думки, звідки до розпусти тілесної — раз ступнути, і ще не відомо, котре з цих прогрішень більше й загрозливіше, принаймні з першим людством змиритися не може ніколи, тим часом як на друге часто заплющувано очі, іноді ж перетворювано його навіть на своєрідну доблесть, хоч і приховану дбайливо й старанно з огляду на природну сором'язливість.

Тому коли до слів і до вигадок Первулиних долучилися тепер ще й справжні дії, коли відчула вона себе співучасницею потаємного, гріховного, твореного всупереч і незалежно од усього, що відбувалося в цей час у Мостищі, то душа Лепетина сповнилася гордощів і водночас вдячності до Німого, жінка ніколи не відмовляла йому в нових та нових спітканнях і слухняно йшла, куди він кликав її — чи то в ліс, чи то на пустельні далекі піски дніпровські, чи на леваду під осокори. Над тими двома не було влади ні Воєводиної, хоч здавалося, що той проникав навіть у сни мостищанські, ні Стрижакової, який утверджувався в Мостищі більше й більше, прикриваючись то Миколаєм-угодником, то й самим богом, що ж до влади бога, чи диявола, чи інших сил вищих і нижчих, то вже тут Німий і жінка могли б відбутися простим усміхом, бо ж самі були богами, самі творили найвище і знищувалися в найнижчому, щоб відродитися знову для захватів високих і, можна б сказати, священних.

Та чи ж самі вони були в Мостищі такі незалежні, задивлені одне в одного, чисті навіть у гріховності, од якої, зрештою, при потребі уповноважений богом і Миколаєм-чудотворцем Стрижак міг дати й відпущення, хоч Німий не відав ні про гріхи, ні про відпущення.

Було ще двоє. Теж цілковито незалежних, теж, зрештою, бунтівливих, але чистих-пречистих, якими бувають тільки діти на цій грішній землі.

Може, задля них і вся ця історія, бо йдеться, зрештою, і не про міст, і не про Мостище, і не про Воєводу, і не про Київ, а тільки про цих дітей, про їхню долю. Бо хіба ж діти — то не доля людська?

Про Німого ж і Лепетю сказано було — може, й занадто багато — лише тому, що діти належали саме їм. Лепетин син і донька Німого, яка й досі ще не має імені, та й не мала б його, може, ніколи, якби сподівалася на свого батька, але з'явився малий Маркерій і з першого ж дня назвав дівчинку так, як йому хотілося, бо не міг обходитися без найменння. В своєму ж називанні керувався Маркерій простим враженням. Дівчинка була світла волоссям, личком, усміхом, вдачею, тому й іменння дав їй Маркерій відповідне — Світляна.

На той час, коли Німий уперше вивів Світляну з воєводського двору й показав її Положаям, дівчинка вже все розуміла, все, здається, знала, що треба дитині, але була так само безмовна, як батько її.

Маркерій спостеріг це перший і перший був здивований і вражений. Він казав Світляні: «Ходи сюди». І вона йшла. Він давав їй якусь іграшку: «На». Вона брала. Він назвав її Світляною — вона повертала голову на своє ймення вже того самого

дня. Все розуміла Світляна, але мова з неї не добувалась. «Чому мовчиш?» — допитувався Маркерій, звиклий, щоб усе діялося без щонайменшої прогайки. Світляна мовчки всміхалася. Вона не вміла пояснити своєї мовчанки, але й заговорити теж не могла. Попервах не було потреби в мові. Батько приходив, гладив голову, пригортав до грудей. Завжди мовчки. Ніколи нічого. Вона відповідала йому тим самим. Ще помітила: батько завжди заступав слова діями. Інші ж люди, яких спостерігала, здебільша відбувалися словами там, де слід було б щось зробити. Словами замінювали вчинки. А навіщо? Хіба від цього ліпше? Тому, признавши слушність батькову, не квапилася починати говорити, хоч і розуміла все, хоч і виспівувала в ній людська мова ще з тих далеких, схованих за імлою несправжності днів, коли над її колискою схилялося добре жіноче лице і лунали сумні, як сон, пісні.

Батько її приречений був прожити ціле життя в суцільній страшній тиші, для Світляни ж тиші не було ніколи від самого народження. Власне дихання, отой мовби небесний спів жіночий, пошуми вітру, шелест листя, голоси птахів у лісі, а над усім — людська мова, люди народжують звуки щораз нові, в щораз нових сполученнях і укладах, і ось виникає з них велика незбагненність, виникає цілий світ, називаний, окреслений, показаний у щонайменшому і в найвеличнішому, в притаєному і в безконечній барвності, в грі, в русі, в спокої, і світ той — людська мова!

Світляна не могла повторювати чуже. Недоладно. Слово по словах. Звук за звуком. Хотіла б відразу творити своє власне. Добрати слова. З'єднати їх так, щоб нікому й на гадку не спало. Всім, хто дорослiший, хто більший за неї. Бо вона була найменша. Завжди і скрізь. Навіть за Маркерія була менша набагато. І виходило так, що всі перевершували її у вмінні добирати й складати слова. Тому з упертої затятості мовчала.

Цього Маркерій не міг збагнути. Він виростав під безнастанне лепетання своєї мами і вважав мову найвищим щастям. Як же можна відмовитися від такого дарунка?

Хлопцеві кортіло повернути Світляні втрачений нею світ радісних покликів, веселих вигуків, якими в устах людини розлунюється саме життя. Якби Світляна була звичайною, схожою на всіх інших дітей дівчинкою, Маркерій, може, не звернув би на неї уваги, принаймні зважаючи на її відчуженість, не став би набиватися в товариші, бо мав їх досхочу. Був сусідський Єван, що так і зирив з-за тину, щоб попудити в тебе грудякою або ж цьвохнути лозинякою по плечах. Була сусідка з другого боку, звана Кобилкою, досить слиняве дівчисько, та ще й вреднюще і завжди готове перекривити тебе, скорчити таку пику, що тиждень снитиметься. Був ще Конячий Дядько, хлопець менший за Маркерія, великий мастак кататися на конях, для чого міг

украсти коня навіть з-під охоронця мосту, коли той куняв на сторожі. Таких та ще й інших мав товаришів Маркерій для своїх хлоп'ячих забав і витівок хлоп'ячих, але кидав усіх з легким серцем заради Світляни, бо намагання порятувати свого ближнього, зробити його схожим на себе в усьому, притаманне нам уже змалку, і чим скорше трапиться така нагода, тим більше ймовірності, що піде згодом чоловік путями праведними й високими.

Але ні холодного розрахунку, ні зазирань у прийдешнє не було в поведінці Маркерія. Мабуть, доведеться визнати, що попервах була звичайна прихильність до дівчинки, за яку Світляна, можливо, платила тим самим. Взаємна прихильність якось мовби усамотила їх, двоє дітей були зоставлені світом наодинці з їхніми захопленнями й клопотами, власне, Світляна, здається, й не мала надмірних клопотів, все випадало на долю Маркерія, він перший відчув незручність від Світлянииної безмовності, йому належало відшукати шляхи, що ними мав би вивести дівчинку до мови, як виявилося, не була то справа легка, але й хлопець не був з легкодухів і не збирався відступати при перших невдачах.

Так учився колись їздити на конях. Не міг утриматися на круглій конячій спині, зсовувався набік, падав іноді просто під коня, боляче вдарявся об землю, розумна тварина завжди обачливо підіймала копита, шоб не зачепити малого. Конячий Дядько, що виступав учителем Маркерієвим, хапався за боки від сміху, але ні товаришів сміх, ні власна незграбність, ні цілковита виснаженість після багатьох невдалих спроб утриматися на конячій спині не могли вплинути на затятість хлопцеву, він поклав собі навчитися їздити за один день — і навчився!

Але там був тільки він сам, все залежало від власних зусиль, а тут зіткнувся ще з чужою волею. примхливою, загадковою, іноді обурливо непослідовною.

Він робив для Світляни свистки з вербової кори, пищалки з широкого листя трави, дудки з старого очерету, з молодого огудиння, з цибків, робив навіть сопілки з калини, дівчинка бавилася то тим, то тим, легко й охоче видобувала звуки вербові, очеретяні, калинові, але хіба ж вітер не виграє так само або й ще дужче?

Він пробував розсмішити дівчинку. Іноді й жорстоким сміхом. Прив'язував собаці до хвоста вим'ятий у гречаному попелі надутий свинячий міхур, та ще й укидав у міхур кілька горошин, щоб торохтіло й гриміло за хвостом у перепудженого пса. Собака відчайдушно метався в намаганні втекти від гримотливої погоні, але чим дужче він біг, тим більше торохкотіло позаду, так ніби там зібралися всі собачі смерті докупи, Маркерій заливався од сміху на таке видовисько, а Світляна тільки скривлювалася в мовчазній усмішці, крізь яку досить виразно прозирав осуд хлопцевої витівки.

Тоді він пробував викликати в ній захват своєю відданістю.

— Хочеш? — допитувався.— Я зроблю для тебе, що забажаєш!

Світляна мовчала.

— Ну, чого ти хочеш? — не відставав хлопець.

Світляна дивилася на нього своїми сірими, аж за серце брало, очима, але — ні слова, ні згуку.

— Яблук тобі накраду в самого Митника! — випинав груди Маркерій.

Яблук було повно й у Положаїв, але то ж доступне: досить простягнути руку — і вже маєш. А в Митника треба перелазити через високі паркани, треба вивернутися від гострих собачих зубів, бо там бігають злі, як вовки, пси, у Митника яблука добуваються гірко, зате ж і солодші від того незмірно! Щоправда, можна б просто піти й попросити заборонених плодів у тітки Первослави, але гладка тітка неодмінно стане докоряти твоїм голодранством і розбишацтвом, опріч того, прошене яблуко — вже й не яблуко, а мовби черствий окраєць, що його дають у милостиню жебракові.

Маркерій не хотів бути жебраком — він хотів Митникових яблук для Світляни! Перебирався через паркан, проскакував повз Митникові комори, де береглося без ліку всілякого добра, вилазив на яблуню щонайвищу, щоб його бачили, напелехкував повну пазуху яблук, тоді біг до Світляни з краденим дарунком, часто супроводжуваний гнівливими вигуками тітки Первослави а чи й самого Митника і щоразу відчайдушно рятуючись від гострих собачих зубів, уникнути яких — хоч плач, хоч смійся! — не вдавалося ніколи.

І хоч би слово подяки від упертої мовчальниці.

Дівчинка, звана Кобилкою, випадково довідавшись про Маркеріїв клопіт, презирливо закопилила губенята й сказала:

— Подумаєш, не хоче говорити. А живу жабу їй за пазуху, то одразу закричить!

У Євана засіб був ще простіший.

— Підкрастися та телегипнути межи плечі кулацюрами,— заявив він хвалькувато,— ойкне, як врізана!

Конячий Дядько вірив тільки в коней. Посадовити вперте дівчисько на коня — від самої тільки височини заговорить, бо як не злякається, то завищить од захвату.

Але Маркерій не міг пристати на такі грубі, навіть жорстокі засоби. Він повів Світляну в плавні до свого дядька чередника Шьо.

— Шьо? — не повірив той.— Не хоче балакати! Та в мене й камінь крикне!

Шьо посадовив Світляну на корову, погнав худобину через прогної, ошаліла корова влетіла в багна, норовила скинути дитину, Світляна гицала на коров'ячій спині, в прогної, чудом якимсь не впала, а на твердому вже не втрималася, боляче

вдарилася об землю, повними сліз очима докірливо дивилася на Шьо і Маркерія, що, налякані, підбігли до неї, безмовно докоряла: навіщо мене мучите?

Взимку Маркерій виліплював з коров'ячих кізяків велике гніздо, кілька день обливав його на морозі водою, виходив добренний громак для воєводського пагорка, тоді викликав Світляну, запрошував її до катання, вона охоче згоджувалася, разом всідалися в крижане гніздо і з потороххуванням та гиканням, здіймаючи снігові смерчі, мчали вони вниз, швидше й швидше, ними крутило й вертіло, кидало туди й сюди, потім на якомусь перепаді громак, підстрибнувши занадто високо, перевертався, діти врізалися головами в сніг, Маркерій борсався, верещав навмисне голосно, по-поросячому, щоб зохотити до крику й дівчинку, але вона мовчки вибиралася з намету, помагала товаришеві, обтрушувалася, скинувши рукавичку, поправляла пасемце світлого волосся, що вибилося з-під шапчини.

Ні зойку, ні оху!

Чи була умисність у витівках Маркерієвих, чи справді намагався призвести він до того, щоб видобулося нарешті з уст Світляни перше слово? Важко сказати. Якщо попервах хлопець, може, й не мав таких намірів, то згодом міг би й заповзятися по-справжньому, бо ж завжди недосяжне — найбільш бажане.

Зрештою Маркерій навіть досягнув бажаного успіху, досягнув, уже й сам не сподіваючись, та й заслуга, власне, була не його, хоч Маркерій не міг про те відати. Бо вийшло так, що бажання обох дітей врешті зійшлися і відчай їхній також зійшовся. Важко сказати, що саме викликало в Світляни бажання прилучитися до людей у мові, відчай же її виник з тої причини, що, попри своє хотіння, дівчинка ніяк не могла навіть тепер зважитися на перше слово!

Ясна річ, відчай Маркеріїв мав причину цілком протилежну. Хлопець вважав, що Світляна не хоче говорити просто з упертості, якою жіноцтво відзначається вже з колиски, і, вичерпавши всі відомі йому засоби, вже й не сподівався тепер, що вдасться йому зламати Світлянину мовчанку.

Якби сказати йому, що помочі слід ждати від Стрижака, Маркерій розреготався б. Стрижак належав до кумедних, може, трохи й осоружних постатей для Маркерія та й для багатьох у Мостищах. Бо люди там звикли, що кожен щось має робити, у кожного свій обов'язок, навіть сам Воєвода має безліч обов'язків, і навіть Воєводиха, про яку в нас ще буде мова, хоч зовні й може видатися, ніби гине від нудьги й неробства, але ж насправді всім відомо, шо вона з ранку до вечора перемінює наряди, перебирає заморські тканини, переставляє з місця на місце золоте та срібне начиння, милується коштовними прикрасами, дарованими їй Мостовиком постійно й невтомно, в намаганні замінити мертвою грою самоцвітів і перлів природну чоловічу силу, якої був позбавлений.

А Стрижак? Поставлено йому новий дерев'яний дім, теплий і світлий, настругано лавок, накрито їх ведмежими і вовчими шкурами, поставлено стіл з посудом, в дворі, де не було ні травини, ні билини, виросли високі штабелі дров — березових на розпалку, соснових — для живого духу, дубових — для жару, у купців Воєводою за шалену ціну придбано велику книгу про Миколая-чудотворця для Стрижакового вжитку, дав йому Мостовик для ліпшого оздоблення нового мешкання ікону Миколая-угодника в срібних кованих шатах — і все те для цілковитого неробства і байдикування цього дивного, може, навіть і підозрілого приблуди, бо хіба ж не підозрілий чоловік, який тільки їсть, п'є, спить та читає свою велику книгу, багатозначно піднімаючи пальця і напускаючи при тому на свою розбишацьку мармизу глибокодумність і благість?

Церкву Воєвода до часу не ставив, бо не вмів допроситися в київських владик висвячення Стрижака в сан священика, священикувати ж без висвячення поблизу від Києва, з його митрополитом, єпископами, ігуменами, з його соборами, монастирями, церквами, не наважувався навіть такий чоловік, як Стрижак.

Зате шати він собі справив пишніші за священицькі. Протканні сутим золотом, широкі безмірно, не схожі ні на який людський одяг,— ціла споруда з дорогих тканин, химерна, складна, багатоступінчаста, багатошарова, мовби велетенська позолочена луска була на Стрижакові, або кілька наметів, один у одному накинутих на маслакувату постать воєводиного прислужника, наметів не простих, а з тканин щонайдорожчих, так що аж серце заходилося, коли бачив, як Стрижак мете полами пил або ж волочить їх по осінній багнюці. А він знав, що Воєвода не поскупиться й на більше, тому не хотів берегти, надягав на себе стільки, що аж гнувся, так ніби прагнув тим сказати мостищанам: «А що? В мене є, а в вас катма!»

Щодня йшов обідати до Воєводи в палати, поволі переходив широкий двір, чваньковито дер голову, а в цей час Шморгайлик сидів у воєводських сінях, в кругле віконечко спостерігав за Стрижаком і мстиво думав про той час, коли вдасться йому знищити цього чоловіка, відірвати від Воєводи, позбавити всього, що має, найперше ж — отих протканих золотом шат. Тим часом у сподіванні майбутнього Шморгайлик, облизуючись, прикидав собі в думці, скільки б отаких шморгайликів, маленьких, здохлякуватих, ницих, можна зодягти, покроївши Стрижакові шати на шмаття відповідного розміру. Подумки він роздягав Стрижака отам, посеред широкого воєводського двору, зривав з нього одіж, зривав швидко, вміло, жорстоко, кидав на один бік, кидав на другий, розстилав по двору, ходив поміж розстеленим, знову міряв оком — в це загорнемо двох, у це п'ятьох, а в це десятьох шморгайликів можна б загорнути. Ласкавий боже! А дістається чомусь все це лиш одному чоловікові! І за що?

І коли якось Шморгайлик забачив із свого віконечка, що назустріч Стрижакові дибає дівчинка Німого, то він аж злякався: а що, коли й мале стане примірятися до золототканих шат? Чим дрібніша людина, тим більше б накроїла вона вбрання з Стрижакового, тим, виходить, швидше й охочіше прийде до тої самої думки, що до неї вже он коли прийшов він, Шморгайлик! Мостовиків лакиза мало не зірвався з свого місця й не вибіг з сіней, щоб відтрутити дівчинку, але стримала його зневага, яку вперто виказував до Німого, а водночас і його безмовної доньки. Були єдиними людьми в Мостищі, які через свою неповноцінність не стали б перешкоджати або випереджати Шморгайлика в його виказництві й доносах. Всі інші язикаті, а ці німі. Їхня неповноцінність викликала в Шморгайликові почуття зверхності, він не вважав їх і за людей, тому, розміркувавши, прийшов до висновку, що дівчина отам, коло Стрижака, не загрожує його мріянням, і взявся подумки приміряти зідрані з того шати на багатьох шморгайликів, які так і вирували в нього перед очима, жадібні, нездарні, ниці, як і він сам.

А Стрижак наткнувся на Світляну й став згадувати, чи він бачив тут коли-небудь дитину, чи ні. Виходило так, що не бачив, і це його трохи здивувало.

— Стій! — вигукнув він.— Хто така і здрастуй, дщер моя малолітня.

Дитина стала мовчки.

— Не питаю — чия, бо людська єси, але зовешся як? — В передчутті смачної трапези Стрижакові кортіло погомоніти бодай з дівчинкою, бо у Воєводи за столом тільки сопли та чавкали, хіба що Воєводиха пробувала іноді щось там сказати, але яка ж у неї мова!

Дівчинка мовчала. Дивилася просто в очі Стрижакові, сміливо, чисто якось, може, навіть з осудом за його дурне базікання.

— Мовчиш? — здивувався й зрадів водночас Стрижак.— Мовчиш, щоб зібрати ум свій і відповісти належно, а чи не хочеш витрачати слів на мене, а чи й зовсім мовчиш, щоб мовчати? Гарно безмовним бути, найпаче ж молодим. Бо як можеш зберегти серце, коли уста отверзті? Чи знаєш ти, дщер моя, що казала сама собі свята Синклітія, коли виникав у ній помисл заговорити голосно? Казала вона собі: заспокойся від суєти, мовчи камінно, постись, плач, тоді помилує тебе бог. А хто не потрудиться мовчанкою й молитвою тут, тому доведеться трудитися в негасимому вогні разом з бісами... І щоб затягти душу чоловіцьку у вогонь вічний, сатана вірьовки в'є, і чим більше пасом подаєш йому, тим більше він в'є. Пасма ж суть словеса наші. Коли ж перестанемо готувати їх для нього, то і йому нічого не буде робити на сім світі. Тому возлюби мовчання паче розглагольства. Бо що мовчання? Воно зніженості кінець, сміху

віддалення і заміна його плачем, безстидству ворог, вільності неприязнь, страстям обуздання!

А тепер іди мені з путі, дщер моя, впертомовчальниця, гарномовчальниця, високомовчальниця, триблаженномовчальниця!

Світляна не витерпіла й ледь посміхнулася самими очима на такий вибух дивного красномовства з цього химерного чоловіка, якого вона бачила перед тим, але ніколи не чула так зблизька, а може, всміхнулася вона від згадки про те, куди так квапиться Стрижак, бо не було для малої таємниць на воєводському дворі, а може, радісно стало дівчинці від того, що народилося ось цієї миті в ній прагнення заговорити теж: велемовство Стрижакове викликало в ній бажання оволодіти й собі отаким високим умінням низати дивовижні слова і то оволодіти негайно!

— Соломон рече: муж мудрий ледве усміхнеться, коли безумний сміється голосно,— пробурмотів на розстання Стрижак, підбираючи широкополий свій одяг, щоб обминути дівчинку, а вона стояла незрушно, приголомшена його дивнослів'ям, заполонена непереборним бажанням негайно дорівнятися цьому чоловікові в його способі й умінні мовлення.

Але щоб говорити, треба мати слухача! Вона побігла до мосту, в надії знайти там Маркерія. Заговорити до нього! Приголомшити хлопця своїм умінням, вразити й знетямити, як була знетямлена сама від велемовства Стрижакового!

Маркерій підріс і сам тепер, без матері, носив Положаєві обідати на міст. Світляна застала його там. Поки Положай зазирав до череп'яного горняти з Лепетиними присмаками, Маркерій никав по мосту, непосидючий, розмаханий, як завжди. Світляна побігла до нього, хотіла ще здаля гукнути: «Маркерію!» або просто: «Агов!», але тоді б пропала несподіванка, на ніщо б звівся намір приголомшити, вона бігла мовчки, як і завжди, і зненацька з жахом відчула, що й сьогодні заговорити не зуміє. Вже не бігла, йшла, дедалі повільніше. Як заговорити, як? Високих і гучних слів не вміла й не знала, взагалі всі слова кудись зникли, навіть найпростіші, вона йшла до Маркерія безмовна, як завжди, сповнювалася відчаєм, люттю, розпукою, ненавиділа себе за безпорадність, за невміння, за неповноцінність, нарешті, тому круто повернулася й пішла від хлопця.

— Світляно! — здивовано покликав її Маркерій.

Вона пішла швидше.

— Світляно, та що таке!

Він побіг за нею, дівчинка схопилася й собі.

Тоді Маркерій, видно відчувши, що сьогодні діється щось ґинятково незвичайне, без роздумувань підскочив до поручнів мосту й крикнув відчайно:

— Стрибну в Дніпро! Раз так — стрибну!

Вона ще бігла, не озираючись, але, знаючи його шаленство, догадувалася, що перелазить він через поручні й зараз полетить униз, у темну, страшну, глибоку воду, стрибне без вагань, від-

чайно й люто, і ніяка сила його не втримає, і тоді всьому кінець, а вона не могла хотіти кінця, тому миттю обернулася і вперше в своєму житті, зривисто, дзвінко, з бринінням сліз у голосі крикнула:

— Не стрибай!

Він і справді вже переметнувся через поручні і мав би летіти вниз, але закляк од того крику, ще не вірив, що то Світлянин голос, бо ж ніколи його не чув, але було в голосі вимріяно-близьке, він бачив, як дівчинка біжить до нього і несе крізь свої сльози й надію благання:

— Не стрибай!

Тоді він перелетів назад на міст, підскочив до Світляни, розгублено, невміло поцілував її в засльозену щічку, а вона вдарила розпачливо його в груди кулачками, мстилася йому за свій страх і крізь плач і радість знов крикнула:

— Не стрибай!

Маркерій не знав, що діяти далі, він безладно, злякано, хапливо цілував її в щоки, в очі, в губенята, а вона випручувалася і, лякаючись уже чогось нового, ще сповитого імлистими далями прийдешньої дорослості, повторювала вперто й відчайно єдине знайдене нею серед повені слів сполучення: «Не стрибай! Не стрибай! Не стрибай!»

Обоє були злякані, але водночас і щасливі, вимовлені Світляною слова з'єднали їх нерозлучно, й отам, на мосту, ще розгублені, не вміючи зазирнути в затаєний світ завтрашній, поли-шаючи без значення і сльози свої, і поцілунки, і потиски рук, вони все ж збагнули, що мають триматися тепер разом, завжди і всюди вкупі і що ніяка сила їх не розірве.

Однак сила знайшлася.

Воєводиха — так звалася та сила.

Якщо все в Мостищі було гранично просте і ясне, якщо тут кожен мав своє місце, свої обов'язки, свій початок і кінець, якщо навіть Німий з уміло прихованими взаєминами його з Лепетею все ж загалом був зрозумілий для всіх, якщо й Стрижакове цілковите неробство могли ще якось виправдати, бо ж він єдиний у Мостищі умів читати книгу з телятини й вичитувати звідти чудернацькі історії про діяння Миколая-чудотворця, покровителя мосту й мостищан, то жона Воєводи стояла понад усім і всіма, їй судилася незбагненність, загадковість, судилися їй темнощі душі й поведінки, як тій відьмі, яка щоночі намащує мітлище бісівським салом і гасає попід темними небесами.

Може, й справді Воєводиха була відьмою, хоч ніхто в Мостищі гаразд не знав, чи водяться відьми серед половчанок, Мостовик же купив колись собі в жони доньку одного з половецьких ханів.

Була темна й, мабуть, палка, як усі степовички, мало хто бачив її, але переповідали, яка маленька, мов іграшка, вигиниста, оката, які має червоні уста, мов кров, які довгі, мов чорні

змії, коси, які тонкі руки, з обнизаними перснями-жуковинами пальцями.

В Мостищі її прозвано Вудзіганкою. В цьому трохи незвиклому імені мовби зібрано було все: і загадковість Воєводихи, і зміїстість її постаті, і дзвеніння золотих прикрас, щедро навішуваних на жону Мостовиком, і її половецький сміх, якого, щоправда, ніхто, може, й не чув, але хай бог боронить і почути, бо в тому сміхові зваба і звада, чоловік би збожеволів, бодай раз зачувши його.

Мостовику від народження не дано, либонь, нічого, крім прагнення до воєводства. Як дерево, розростаючись увсебіч, високим не буває, так і чоловікові, коли хоче досягнути високостей, треба відтинати пагони й віття неістотних потреб і захоплень, віддаючись лиш найголовнішому. Мостовик був Воєводою, і цим сказане все. Життєвий дріб'язок полишався поза його увагою, пристрасті були чужі Мостовику, всі надії і страхи його пов'язувалися лише з воєводством, лише з стоянням коло мосту, над мостом.

Тому, коли вирішив добути собі жону, то керувався не природною потребою, яка вмерла в ньому передчасно, а міркуваннями вищими: жона необхідна була йому для втримання становища на відповідній висоті. Не йшлося про всіх людей, про мостищан чи навіть про киян, які десь унизу кублилися, мов черва, плодилися, їли, спали, вмирали, народжувалися,— мав перед очима взірці набагато важливіші, гідні наслідування, мав бояр і воєвод інших, хоч і не таких значливих, як сам, мав, нарешті, князів, які кохалися в битвах, у походах, у ловах, але найперше, здається, починаючи ще з літ юних вельми, квапилися одружуватися, весілля князівські належали до неабияких урочистостей землі Руської, вони котилися через міст, бучні, веселі, багаті, розкішні, їхали через міст пиховиті княжі свати й свахи, їхали високоповажні посли від одного князя до другого, із земель Суздальської, Чернігівської, Смоленської, Переяславської, Новгородської до Києва, а з Києва в ті та й у інші землі, все те бачив Мостовик, сприймав без заздрощів і без захватів, але й з належними висновками

Підганяли його ще власні літа. Вже давно вбився у той вік, коли без жони стаєш підозрілим, а він мав бути в усьому поза будь-якими підозрами.

І тут князі показували взірці діяння. Великий князь київський Рюрик Ростиславович задумав одружити свого сина Ростислава з донькою великого князя суздальського Верхуславною, коли юному князеві ледве виповнилося літ чотирнадцять, а Верхуславна мала всього лиш вісім років. Послав тоді Рюрик Гліба-князя — шурина свого — з жоною, тисяцького Славна з жоною, Чурину знатного з жоною, многих бояр з жонами до Суздаля, Всеволод хоч і з сльозами, але відпустив малу доньку до Києва, і привезли її в пишноті, а на мосту стрічав Рюрик з

сином, і з'їхалися аж двадцять князів, не рахуючи інших можних, і вінчалися молоді в Білгороді, й прибув туди великий князь Рюрик з княгинею, з князями всіма, з синами, з дочками, поставив кутю й молитву приніс, і сотворив, за звичаєм, пир немалий і трапезу, і нагодував ігуменів з калугерами всіма, і обдарував усіх од перших до останніх перехожих, і возвеселився без кінця, й возвеличився в тім князівськім весіллі.

А князь Ярослав Всеволодович теж оженився в п'ятнадцять літ. А Василько — синовець князя Гюргія Всеволодовича — мав сімнадцять літ, коли взяв доньку князя Михайла Чернігівського. І князь Всеволод Ігорович, ще й до сімнадцяти не дійшовши, одружився. Це князі. Княгині ж молоді мали й ще менше: як не вісім, то десять або ж дванадцять літ. Чи про природну потребу тут ішлося? Далебі, ні. Керувалися передусім вимогами державності, становища свого, яке з тих чи інших міркувань вимагало покрепи і ствердження. Іноді шлюби такі могли б викликати навіть сміх або й жалість до дітей, яких дорослі можновладці зводили докупи в зв'язки довічні, та справи державні не надаються до сміху, а такі одруження належали до подій ваги першорядно-державної. Як, скажімо, шлюб угорського королевича Коломана з донькою польського князя Лешка Білого Соломією в Галичі. Непокірні галицькі бояри, вже вкотре збунтувавшись проти своїх природних князів і вигнавши з Галича юного Данила з братом, прикликали відразу короля угорського Андрія і Лешка Білого, і тоді король і Лешко, щоб, помирившись, обом утвердитися в Галичі, послали під вінець дітей своїх. І єпископ твердою рукою благословив той шлюб, хоч Коломан мав вісім літ, а Соломія всього лиш три роки. Вона не бачила в свого чоловіка нічого, опріч рук самих та обличчя, ні під час шлюбу, ні пізніше, бо й що б мав їй показувати малий Коломан, а Соломія й не знала, чого б мала сподіватися від свого мужа.

Гірко нещасна ця пара дотрималася довічної шлюбної невинності. Подібне сталося з польським князем Генріком, сином Болеслава Високого, і його жоною Ядвігою. Генрік одружився з Ядвігою, коли та мала дванадцять літ, п'ятнадцятирічною вона народила йому першу дитину, потім привела на світ ще п'ятеро дітей, після чого в катедрі вроцлавській подружжя уклало шлюб чистоти довічної, скинувши з себе золотом ткані шати й зоставшись у простій вовняній одежі. Генрік на знак тої події запустив бороду, якої вже не стриг, через що й прозваний був Бородатим, а Ядвіга пішла в монастир, і, коли чоловік її вмирав і послав гінців по дружину, вона відмовилася приїхати, побоюючись, що може відчути в душі іскру жалю при погляді на немічного мужа, і з брами монастиря теж не вийшла, щоб зустріти останки мужа,— ось яка була в служінні цілям вищим, перед якими справи земні стають безвартісними.

Та не забуваймо, що й Христос, якому всі поклоняються, народжений був на землі, богородиця ж мала тоді лише п'ятнадцять літ,— високе свідчення того, що чоловік повинен не відкладати свого найпершого обов'язку перед життям: отримавши життя, віддай його світові, нащадкам своїм.

Отже, Мостовик, хоч і був заклопотаний вельми своїм утвердженням при мості, водночас гаразд відав, що й відкладати справу одруження в нескінченність не може.

Становище зобов'язувало приховувати свою чоловічу однобокість, яка, загалом кажучи, з огляду на вік Воєводи, не була злом, але для людей посполитих, втуплених у свою природну низькість, у солодкий бруд щоденності, могла б дати небажану поживу для пересудів і пліткарства. І хоч знав Мостовик, що особа його не підлягає обмовам, але стосувалося це тільки Мостища, поза ним могло бути всяко, через те не захотів родичатися ні з боярами, ні з воєводами своїми, а послав Гримайла й Митника в степ до половців, звелівши вибрати в якогось з ханів доньку молоду, гожу, відповідну високому місцю коло Мосту.

За чотирнадять возів проса, понад усе цінованого половцями, привезено Воєводі темнооку юну половчанку, ще й кілька диких коней на додачу.

Народжена й зросла в половецьких наметах, де немає ніяких таємниць, де все просто й звичайно, де все доцільне й наперед визначене, половчанка, дарма що була юна неймовірно, належно приготувалася, щоб відшкодувати своєму мужу ті чотирнадцять возів дорогоцінного проса, позоставлені його послащями в дарунок її степовому родові, в дарунок і на поживу. Тому вона без страху, хоч, може, й без видимого хотіння, ждала попервах від Воєводи того, чого мають ждати від чоловіків усі жінки, але Мостовик не квапився, він відкладав високе таїнство з дня на день, з місяця на місяць, він нічого не вимагав од жони, крім дотримання зовнішньої показності, і вона врешті вимушена була змиритися з своїм становищем, повела життя незалежне, самостійне, яке схрещувалося з життям Воєводиним лише в небагатьох точках, мостищани, чутливі до всього, навіть невидимого, назвали її Вудзіганкою — от і все.

Але ж вона не зникла з Мостища. Жила у Воєводиних палатах, була Воєводихою, хоч і не цілком справжньою, та це вже залежало не від неї.

Таке одруження могло дорівнюватися хіба що монастирській схимі, хоча навіть молоденькі чернички в монастирях прихитрялися іноді согрішити, а то, як у германському монастирі в Бамберзі, через скнарість ігумені вимушені були й на хліб собі заробляти платною любов'ю.

Воєвода несхитно вірив у замінники справжнього. Хіба не можна, скажімо, замінити волю для людини самими розмовами про волю? Так само, як зажити слави годувальника, роздаючи

всім каланчі раз на рік, а решту днів одбуваючись самими обіцянками простого хліба? Цілком слушно гадав Мостовик, що оте маленьке чоловіче, заради якого здіймається стільки галасу й чвар на світі та діється зла, легко надолужити чимось іншим. А можливості Воєводині були необмежені. І коли не можеш, через природні причини, потопити жону свою в пестощах, зазнаючи з нею розкоші тілесної, то зате спроможен кинути на неї всі свої багатства, усі коштовності, хутра, шовки й олтабаси, бо ти сам однаково не скористаєшся з усього зібраного на мості, ні тобі, ні прислугувачам твоїм не спожити й не зносити всього, тут і має виручити жінка, яка йменується гордо й гучно: Воєводиха.

Так молода жона Воєводина з широкої степової волі вскочила в неволю позолочену мовби, подібно до заморського птаха, якого саджають до золотої клітки, вона мала сидіти у Мостовикових палатах, перебирати паволоки, розставляти й переставляти сосуди дорогі, приміряти прикраси, яким не було ціни.

З половецьких кожухів, брудних, просмерділих потом, димами й курявою, Воєводиха перейшла тепер до шуб, за кожну з яких могла б придбати цілий половецький стан, були тут шуби з пупків соболиних і на черевах песцевих, були шуби з лисиць чорно-бурих і бобрового пуху, покриті золотними тканинами в струях і травах, з нашивками золотими, з ворворками, обнизаними перлами, були шуби з боковими прорізами, щоб видно було коштовності на чоботях: перли, камені в гніздах, срібні скоби на підборах, були шуби нарядні, чисті, столові, для їзди верхової й санної.

Не перелічити всього, що було й бути могло у воєводському домі, там уже й не вміщалося, половчанка задихалася в тій строгій і просторій споруді, Мостовик велів добудовувати то дерев'яні сіни, то нову горницю для Воєводихи, то камінну гридницю для прийому значних відвідувачів, то й ще якусь там простору храмину — знов же для Воєводихи, дім Мостовиків розповзався по горі, втрачав свою первісну подобу, зовні в ньому панував безлад на противагу одноманітній нудьзі, що ховалася в стінах, де, мов упіймана ластівка об вікно, билася в безнадійній розпуці молода жінка.

Ріка, щороку розливаючись і входячи в свої береги, поволі змінювала русло, падали в пущах старі дерева, поступаючись місцем молодим, співали й плакали птахи веснами й на спаді літа, рикав звір, йдучи на осінні ігрища й тічки. А у великому, неприступному для світу й для життя домі Воєводиному нічого не змінювалося, тільки металася серед чорних вогнів нудьги молода половчанка, і серце її повнилося відчаєм.

Іноді пробувала бодай на короткий час вдихнути волі. Відкладала всі прикраси, всі шовки й олтабаси, все різнобарв'я, одягалася в чорне, від чого ставала ще меншою, ще тоншою й загадковішою, сідала на білого половецького коня, пролітала

Мостищем — так, що ховалося старе й мале від ляку а чи від повеління Мостовикового, зникала в пущах, поверталася так само загадкова, тільки кінь від мила вкривався жовтістю, бо завжди ганяла його без милосердя.

Ніколи не говорила, ніхто й не чув, чи має голос. Шморгайлик загадково мовчав, коли пробував хто розпитати. Гладкий Митник, який щодня трапезував у Воєводи і, отже, сидів за одним столом з Воєводихою, теж тільки поплямкував губами на розпитування: «Га? Що? Та здається, ніби, а втім, хто зна, бо вона ж хіба ото, як то кажуть, коли треба, то й так, а коли ні, мовби й не воно...»

Так названо її Вудзіганкою, а ще зродився поголос, ніби відьма.

Бачили, як напускала свої половецькі чари на Мостище.

А що з Воєводою жити не може, як ведеться між чоловіком і жінкою, єство ж своє приборкати їй несила, то несе яйця. Щодня стільки, скільки в землі вмирає людей. Щоправда, важко сказати, яка земля приймається в лік, чи то наша, чи то половецька, і куди діваються ті яйця. Може, складаються до слушної нагоди в безконечних добудовах Воєводиного дому, а може, розвозить їх Вудзіганка по лісах на своєму білому коні, щоб плодилася з них всіляка нечисть.

Ще інші вважали, що провина в усьому падає не на Воєводу, а на саму половчанку. Що з того, що Мостовик вбився у високі літа? В старого чоловіка кров так само гаряча й червона, як і в молодого. Але Гримайло і Митник через свою недосвідченість не зуміли належно вибрати невісту, половці обдурили їх, забравши чотирнадцять возів проса, й підсунули жінку, чиї члени не можуть зігріти чоловіка. Чередник Шьо належав до особливо палких прихильників такої думки і доводив, що Воєводиха в місці, яке будить чоловічі пожадання, має коров'ячу ратицю або кінське копито, повабність же її лиш позірна.

Достеменно про все міг знати тільки Воєвода, але він, природно, мовчав, зберігаючи неприступну загадковість. Бо коли чоловік досягає високого становища, йому вже немає потреби виказувати мудрість або довірливу відвертість — досить загадковості.

Відверто кажучи, одружився Воєвода все ж таки не за прикладом князівським, а — щоб не дати своїм людям вищості над собою ні в чому. Поки ж не мав щастя в домі, не міг мати й вищості. Його люди, хоч як їм важко бувало, ніколи не хотіли бути нещасливими. Бачив це Воєвода при зорях, чув у піснях, стикався на крутих мостищанських стежках. І тяжко заздрив своїм людям, в заздрощах і жону завів, хоч і без потреби, хоч і відав гаразд, що жінка без чоловіка — це дім без мешканців, цілий і неушкоджений, але сумний і зневажений навіки.

Якби хто знав про нещасливість молодої жінки, то, може, й зарадив би. Набіг би князь перехожий з дружиною та умкнув

красуню; половці, коли палили Київ, мали завернути й до Мостища, щоб відібрати полонянку і нагородити її палкими обіймами якогось молодого хана; хитрі купчики могли б підкупити сторожу та й завезти полонянку аж за море. Та що там сподіватися на хтозна-кого, коли могла причарувати своїми очиськами першого-ліпшого з чоловіків, які щодня сиділи з нею за трапезою. Ясна річ, не Воєводу, бо про нього вже сказано. Митника теж не могли вирвати з заглибленості в обжирання ніякі очиська. Чоловік, можна б сказати, втонув у власній требусі, запхнув собі голову в черево. Але інші? Німий, що не знав ні янгслів, ні дияволів пожадання, а жило воно в ньому оголене й вічно молоде, як молода трава, як розкована вода, як весняний вітер і бузиновий цвіт. Стрижак, що знав смак не тільки в словах, але й у всіх утіхах. Шморгайлик нарешті, якому йшлося не так про вдоволення чоловічих потреб, як ухопитися бодай за краєчок Воєводиної влади в Мостищі. Чом не чоловіки! Та ба.

Німий половчанки просто не зауважив. Любив білі лиця, а ця з своєю смаглявістю, з окатістю несамовитою радше відшовхувала його, ніж приваблювала. Була для нього так само німою, як і він сам, не промовляла нічим — ось і все.

Стрижак накинув оком на Воєводиху відразу, але вмів стримуватися, щоб не втратити так несподівано здобутого вигідного становища. Бачиш жону доброличну, обмини її. Щоб відігнати від себе гріховні помисли, всіляко вихваляв доброчесність Воєводихи, придбав згодом у купців золотого хреста наперсного з чотирма знаками «Д», вирізаними в печаті, підніс урочисто половчанці при всіх, пояснивши смисл затаєно-священний: «Древо Добре Дияволу Досада».

Половчанка сміялася — чи то з себе самої, чи то з Воєводи, Мостовик бурмотів: «Гарно, гарно», тим часом подано перепілки смажені в меду, Митник і Митничка ковтали їх мало не ціляком, а Стрижак обсмоктував солодкі смачні кісточки, значуще підносячи перст і заплющуючись від насолоди.

А Шморгайлик ковтав слину за дверима, звідки підглядав і творив свій повсякчасний підслух. Він теж міг посмакувати перепілками досхочу, і впиватися вологою, як звано заморські вина з воєводських запасів, і об'їдатися калачами, про які ото мовиться, що як один з'їси, то другого хочеться, а другий їси — за третім душа горить.

За неповноправство своє мстився у властивий для нього спосіб. Коли збирав після трапези золоті та срібні кубки й ковші, з дикою злістю вгризався в їхні закраїни, полишаючи на металі сліди зубів, робив на боках прим'ятини, псував чеканку й різьблення. Згодом, показавши Воєводі, сам же возив посуд до Києва князівським золотникам, що мали від того заробіток, і чим більший, тим дужче вдоволення відчував для своєї мстивої душі Шморгайлик. Але шкодити він міг лише потаємно, так само

як ласувати воєводськими присмаками теж міг тільки крадькома, а явно не був допущений, так само як і до Воєводихи, щоб отак сидіти з нею за столом, та говорити, та дарувати хрести зі значенням чи яку там абищицю. А вже він би їй сказав! І не так у відвертості при всіх, як таємно, без свідків. Не біда, що засушений і нікчемний на вигляд, а вогонь би з нього так і забурхав, аби лиш запопасти до рук ту жінку з її багатством, якого б стачило не на одного й не на сотню Шморгайликів. Це не те, що розкроювати та приміряти шати з чванистого Стрижака, якого Воєвода зодягав не за якісь там заслуги, а просто для приведення його зовнішності у відповідність з пишнослів'ям, що ним напханий був той чоловік по саму зав'язку. Якби Шморгайлик допався до всього, що мала у Воєводи половчанка, то міг би заселити і все Мостище, і всю землю шморгайликами й шморгайличенятами. Але сміливості стачало Шморгайликові тільки на мріяння, а як діяти — він не вмів і лякався. Поклав собі ждати відповідної нагоди, тим часом накопичував у собі знання дрібні й значимі через підслухи й підглядини, хоча про Воєводиху й не призбирав ще нічого путящого, але надії не втрачав

Ластівки прилітали й відлітали — і все лишалося без змін. Стояв по-старому міст, тяжко змагалися з долею і стихіями мостищани, вивищувався над ними суворо замкнутий Воєвода, ниділа в самотині половчанка, навіть Стрижак узвичаювався тут, не кажучи про Німого, непомітного через свою мовчазність і потаємну захопленість Лепетею.

Але ж ставали вищими дерева і виростали діти мостищанські, а серед них — Світляна й Маркерій, нерозлучні, вірні в прихильності своїй, мовби невинно-мимовольні співучасники гріха, твореного Німим і Первулею, але самі безгрішні й чисті.

І, як часто водиться, мали поплатитися за це.

Навряд чи слід приписувати Воєводисі понадприродні властивості, як це робили мостищани, роздратовані її таємничістю, хоч, скажімо, таємничість Воєводи Мостовика викликала в них не зненависть і роздратування, а, навпаки, повагу. Вкинута у світ чужий і байдужий, половчанка платила тим самим, єдиним винятком з тої байдужості можна було вважати тільки її знання нашої мови, якої навчалася не знати й від кого. Звісно, Вудзіганка навряд чи й помічала Світляну та Маркерія, як не зауважувала довкола нічого, заглиблена у власний розпач, у скніння й нидіння безнадійне.

Зате пхався їй щодень у очі Стрижак і на воєводському дворі, й у Мостищі, він теж не мав, здавалося, призначення тут, як і Воєводиха, так само закутий був у безнадійну неволю, але знаходив відтулину в потоках словес і безнастанних повчаннях в ім'я вірного слуги господнього Миколая-чудотворця.

Не ставив собі за мету зробити мостищан ревними християнами, бо ж вони, власне, нічого не мали ні супроти Христа, ні

проти єпископів, священиків і ченців-калугерів, ні проти церков та монастирів київських, вважали їх, мабуть, неабиякою прикрасою землі своєї, самі ж переконані були твердо, що найголовніший бог для них і святиня їхня — це міст. А Миколай-угодник, якщо вже оберігає міст, то він святий, гідний і віри, й поваги. Здавалося: все тут ясно. Але Стрижак, щоб виправдати давані йому Воєводою калачі та вологу, взявся чимдуж повчати мостищан, переповідаючи їм без кінця житіє й чудеса святого Миколая-чудотворця, був настирливо невтомний у своїй спасенній справі аж до набридливості, але ніхто не пробував ні поскаржитися, ні висловити невдоволення, раз так хотілося Воєводі. Та й сам Стрижак зводив нанівець свої повчання, ляпаючи глибокодумно:

— Не май дружби з старшим своїм, тільки слухай словес його, а по ділах не твори.

Отож слухати — слухай, а своє роби.

А Стрижак невтомно вичитував з придбаної Мостовиком пергаментної дорогої книги нові та нові чуда теплого заступника в бідах святого Миколая-угодника. То про Василія, сина Аґрикова, як визволив його від сарацин, то про Дмитрія з Константинграда — як вивів утопаючого з дна моря й переніс у хлівину його власну; то про попа Христофора з Мітілени — як тричі забирав святий меч з руки аравіта, що мав стратити попа; то про чудо Плакомідійське — як узяв святий січиво й сміливо зрубав дерево, що на ньому вигніздювався біс; то про сліпого Антонія, що й сонця не бачив, а од молитви Миколаєвої прозрів; то про одержимих бісами, яких зціляв Миколай-чудотворець, імена ж їм: Козьма, пастух Павло, Зенон, Кир'як, Мерміс, та й ще не всі; то про трьох дівиць; то про мужа Івана, в якого поле не родило; то про безплодну жону з города Зенополя; то про утаєну воду в горі Кесарії; то про Миколу-ченця; то про чоловіка невіруючого; то про царя Синагріпа. Криниця бездонна, струмок невсихаючий, ріка безберега — ось що таке була та книга в руках Стрижакових. Добре, хоч не розщедрився Мостовик на купівлю нових книг, як то водилося повсюди, бо тоді біда, замучив би Стрижак мостищан, які мали для вжитку й своє письмо, але було воно просте й доцільне, записи велися на дерев'яних дошках від роду в рід, записи прості, ощадливі, суттєві, без пустої балаканини, без зломудрія, без витребеньок, таких милих серцю Стрижака, і, мабуть, усім тим писцям книжок, що псували телячу шкуру не знати й навіщо. Чоловік би просто собі сказав: «Ведмідь». Стрижак неодмінно вичитає: «Один звір, рекомий аркуда, на котрого кажуть ведмідь». Чоловік поскаржився: «Кашель». Стрижак пояснить: «Мав недуг лют зело того удручаваюш, по словенських слогах глаголаємий кашлиця». Чоловік, забачивши ченця з Києва, вхопиться мерщій за якусь там застібку та й скаже просто «інок». Не те в Стрижака: «Інок самотній, сам відсамотнений, і усамотнений

і, усамотнюючись сам-самісінький, сам самого лиш бога на поміч прикликуючи, сам самому лиш богу молячись і глаголячи». Отака рахуба.

Та й те сказати, що книги надто дорога річ на сьому світі, і коли візьмешся їх купувати, то й міст продаси, й останню сорочку збудеш, як отой князь Роман Смоленський, що витратився на книги до нитки, а вмер — то й поховати не було за віщо, довелося простим людям складатися по ногаті. А люди ж ті чи й зазирали бодай до одної книги!

За трапезою у Воєводи, встигаючи випивати й з'їдати належне, Стрижак розважав кисле товариство переповіданнями історій про Миколая-чудотворця або й інших, яких знав безліч. Любив з-поміж них дуже історію про Миколу-ченця, як плив по морю і сталася буря і вже гадали, що потонуть, але помолився чернець Миколаєві-угоднику і побачив: іде чудотворець у білих ризах по морю, як по сухому, і, простерши руку, мовить до ченця: «Возстань, брате, нічтоже не бійся, не дрімай, но іди на свою роботу з радістю».

По тому Стрижак ішов спати не без радості, інші ж могли собі йти на роботу, як то повелів святий Миколай: Воєвода в об'їзд своїх володінь, Німий — йому до стремена, Митник на міст, ну, а Воєводиха — хто ж то знає, що мала робити ця знудьгована жінка?

І ось вона, слухаючи Стрижака з видимою нехіттю, несподівано для всіх, а може, й для самої себе в кінці одної трапези зненацька сказала:

— Навчи мене.

Всі ззирнулися, ніхто не міг втямити, до кого мовлено. Але як розібратися, то хто ж там міг навчити? Воєвода? Та він, певно, виклав уже своїй жоні все, що мав викласти з вимагань своїх і постановлень. Митник? Чоловік тільки й знає жувати та збирати мостове, пакуючи його в комори. Митничка? Куди чоловік — туди й вона. Німий? Смішно мовити! Лишався Стрижак.

— Навчити? — перепитав він.

— Навчи,— повторила половчанка майже відчаєно.

— Гарно, гарно,— мовив Мостовик,— навчи її.

Стрижак витер губи, відкашлявся, прорік урочисто і мовби відлякуючи:

— Сльози теплі, плакання душевні, воздихання сердечні, бдіння всенощні, співи трезвенні, молитви безперестанні, стояння несідальні, читання ретельні — ось що таке навчання книжне!

І, зауваживши, що Митник не слухає, а робить своє, тобто ковтає величезні шматки смаженого м'яса, загримів:

— Не ковтай без розжовування, щоб не потовщала твоя плоть ще дужче і не закоренилися мислі в лінощах!

Був сердитий не через те, що Воєводиха своєю примхою вигадала йому роботу. Діткнулася половчанка болючого в душі Стрижаковій, чого й сам ніколи не робив.

Одне тільки слово, а як багато важить, вся велемудрість і все суєслів'я всіх книг, складених докупи, не замінять отого «навчи». Багато-багато років тому впало те слово на голову малому хлоп'яті. До незначного пересопницького князька заїхав поважний ігумен київський і після трапези щедрої забачив серед дітлашні одного худого, маслакуватого хлопця, з очима чи то мученика, чи то навіженого. Ігумен тицьнув перстом у ті палахкотливі очі й сказав князеві:

— Навчи його.

— Таж він робичич,— засміявся князь.

— А хто ми всі? — спитав суворо ігумен.— Раби божі. Вивчиться в обителі нашій, осягне мудрість, висвятиться на священика і до тебе ж вернеться слугою твоїм і божим.

Малого відправлено тоді разом з ігуменом. Не сказали навіть матері та батькові. Вже не побачив їх ніколи. Тільки запам'ятав назавжди батька, як той іде з князівських ловів, тримаючи важке ратище на плечі. Завжди ходив з ратищем на плечі, міг пробити навиліт вепра або й тура зупинити в бігу, та якось не зумів зупинити і впав розтоптаний. Про це довідався Єкдикій, повернувшись через багато літ до князя вже священиком. Матір теж не застав, продана була князем по смерті батьковій кудись до германців чи фрягів, бо вміла добре вишивати. Отак навчився словес заплутано-пишних, а нічого на світі не мав, окрім далекого спогаду про батька, з важким ратищем на маслакуватому широкім плечі, та матері, схиленої над важкими гаптуваннями для князя з княгинею: білі тури по золотій землі.

Коли по трапезі вийшли в сіни, кинувся напереріз Воєводі Шморгайлик, шепнув щось квапливо, Мостовик відмахнувся від нього, тоді лакиза підсунувся до Стрижака, не без єхидства поспитав:

— Що б то значило? Приснилися два біси. Один наг, другий у каптані. Схопив нагого, прокинувся — нічого в руках.

— Хапав би того, що в каптані, хоч би каптан мав,— буркнув Стрижак, з трудом відриваючись од болючого спогаду.

У дворі побачили, як до воріт ідуть двоє дітей, взявшись за руки. Світляна й Маркерій. У Німого тепло зблиснули очі. Йому, видно, закортіло наздогнати дочку і хоч покласти їй долоню на волосся, але не насмілювався відійти від Воєводи, а Мостовик простежив, як малі дісталися до воріт, як Маркерій відтрутив сторожа, щоб не стовбичив на путі й не заважав пройти їм не одне за одним, а поряд, не відпускаючи рук.

— Візьмеш малих сих,— сказав Мостовик Стрижакові.

— Малих? Куди?

— До навчання.

Шморгайлик коротко гигикнув за спинами. Стрижак ще тільки зв'язував подумки все докупи, а той паскудний підслухувач уже збагнув, що Воєвода боїться лишати свою половчанку око в око з чужим чоловіком. Мало чого він навчить її! Тому підставляє свідків малих. А малі — свідки найгірші. Їх не позбудешся.

Тому Шморгайлик гиготів мстиво й радісно водночас, бо та перевага, яку Стрижак здобув перед іншими чоловіками через примху Вудзіганчину, мудро й передбачливо зведена була нанівець Воєводою.

— Не май дружби з жоною — та не згориш вогнем її,— Стрижак нахилився до Шморгайлика, заплющив очі, роззявив рота, дратуючи.— Чом же не гиготиш далі? Заціпило?

Шморгайлик наполохано відсунувся подалі від колишнього попа, од якого, бач, не втаїш нічого. Невже здогадався про наміри Шморгайликові щодо половчанки? Але де ж ті наміри і де ще той час? Та невже Воєводиха зважилася нарешті дарувати прихильність свою одному з-поміж них і вибрала для цього Стрижака? Шморгайлик поклав собі вивідати все, не пропустити жодного поруху між цими двома.

Міг би знайти ліпше застосування для свого підглядництва, хоч така підла робота не потрібна, власне, ніде.

Половчанка не виявила до Стрижака ні прихильності, ні уважливості. Може, якби зосталися тільки вдвох і він навчав її, то щось там з такої близькості й проклюнулося б, як ото буває між двома монастирями, чоловічим і жіночим, занадто близько поставленими один від одного. Але відразу тут долучено дітей, Світляну й Маркерія. Половчанка, що, власне, ще й не стала жінкою, хоч і будучи жоною Воєводи, теж охоче повернулася в дитинство, виявилося, що роки, проведені в мостищанській неволі, не важили нічого, їх мовби й не існувало, вона зоставалася тією самою дівчинкою з великої країни степів, дівчинкою, що її виміняно колись за чотирнадцять возів проса й привезено сюди, не знати навіщо, там її звано Лала, там стелилися трави й вигиналася земля під кінськими копитами, там пахло молоком кобилиць і євшаном, там не було ні зв'язку, ні ліку дням, там знала лиш зорі, та пожежі, та гук вершників і не знала ні насупленого Воєводи, ні притаєних довколишніх пущ, ні воєводського дому, розпластаного на високім пагорбі кострубато й незграбно, мов величезний клешнястий рак.

Попервах всі вони почувалися відчужено. Стрижак ховався за свої словеса й історії про Миколая-чудотворця, якими прикрашав нудьгу заучування буквиць. Діти приходили, тримаючись за руки, сідали поряд, намагалися не випускати рук упродовж сидіння в воєводських сінях, куди після них завжди непомітно, притаєно якось вслизала Воєводиха, мовчки сідала осторонь, слухала пильно і страхітливо поводила своїми величезними очиськами.

Коли їй набридало, так само мовчки вставала й зникала. Тоді Стрижак махав рукою Світляні й Маркерію — геть, а сам ішов шукати когось, хто б змочив йому вслогою засохлість уст, язика і гортані.

Найчастіше то бував Шморгайлик, що люто заздрив Стрижакові, ревнував його тепер вже й не до Воєводи чи його жони, а навіть до воєводських сіней, де відбувалися щоденні трапези і де вгніздився надійшлий попидло з своїми навчаннями. Стрижак уперто звав Шморгайлика «мракоумним земнородцем», а той вигадав на нього досить дошкульне слівце «кормогузець», хоч Стрижак і не розгодовувався на воєводських харчах, все крізь нього пролітало без користі, жер та дудлив, ніби в утлий міх вливав.

Але ворожнеча цих двох не могла вважатися суттєвою, бо зачіпала тільки їх самих, та й не вихлюпувалася назовні, бо надто добре розуміли обидва, що зв'язані тим самим мотузком і відкушувати мають від того самого калача, тільки один явно, а другий тайно.

Навіть міст, попри всю його важливість і визначальність у долях усіх мостищан, мав би відсунутися до часу в ряд речей несуттєвих, бо все розпочиналося, зав'язувалося, народжувалося у воєводських сінях під бубоніння та розбалакування Стрижакові, то нудні до куняння, то безнадійно набридливі, то дратівливо-повчальні, але завжди постійно непослідовні й безладні.

Не міг обійтися, звісно, Стрижак без переповідання чудес святого Миколая, то нових, то повторюваних без кінця. Ось Дмитрій з Константинграда поплив до Анфірату, але знялася буря на морі, перевернула кораблець, став тонути Дмитрій і не встиг нічого й гукнути, окрім: «Святий Миколаю, поможи мені!», а вже й пішов на дно. Та тут обрівся святий Миколай, взяв за руку Дмитрія, вивів з моря та й посадив у його власній хлівині. А той, гадаючи, що й досі на дні моря, безперестанку вопіяв: «Святий Миколаю, поможи мені!» Сусіди зчудувалися, що Дмитрій так швидко повернувся, і вирішили піти глянути. Взяли свічі, пішли й побачили хлівину замкнену, тільки голос звідти чувся: «Святий Миколаю, поможи мені!» Розбили вони замки, щоб глянути, хто там, і не впізнали Дмитрія, бо текла йому з голови й портів солона морська вода, мов ріка. Підступивши до нього, впізнали й заговорили до Дмитрія, і він мов од сну пробудився та й питає, де я і хто ви.

Така сила в святого Миколая. І що чоловік насупроти нього, слабкий і нікчемний.

— А от Світлянин батько ще сильніший,— казав Маркерій.

Половчанка могла б додати до того про степових коней, які вирятовували воїнів з небезпек, може, частіше, ніж Миколай на водах, але не вважала за потрібне втручатися в розмови, та й Стрижак рідко давав кому нагоду до мовлення, двох чужих

слів йому бувало досить, щоб зачепитися для нових повчань, а чи пророкувань, а чи засудження гріхів людських, серед яких слід назвати лжу, свари, величання, гордощі, немилосердя, братоненавидження, заздрість, злобу, обиду, гнів, возвишення, лицемірство, непокірливість, непослух, мздоїмство, хулу, осуд, пиятику, обжирання, прелюбодійство, грабіжництво, насильство, переступ божих заповідей, розбій, чародійство, ідолослужіння, моління колодязні й річкові, пісні бісівські, плясання, бубни, сопілі пискові, грання неподобні, русалії.

— А моління мостові — гріх чи ні? — питав Маркерій.

— Відгадай ліпше загадку, младенче,— викручувався вмить Стрижак.— Стоїть міст на сім верст, на мосту дуб, на дубу клуб, на клубі цвіт на весь білий світ. Ага, не відаєш! Великий піст семинедільний і паска господня, мов білий цвіт на весь світ, нечестивцю юний!

Не важить, скільки тривало навчання Стрижакове, бо час у Мостищі вимірювався не зміною днів і місяців, навіть не порами року, то тяжчими, то милостивішими для мостищан,— тут усе залежало від того, скільки люду пройде й проїде по мосту, скільки буде зібрано мостового, як поповняться комори воєводські й у Митника. Стрижак мав необмежений час, він міг викласти своїм учням все, що знав, всі вони могли б об'єднатися цим знанням у противагу решті мостищан, що не мали не тільки високих знань, але не вміли затямити навіть молитов, дарма що Стрижак радив Мостовику поморити голодом непокірливих, бо ж хоч моляться далеко не всі, а жере кожен.

Та надто довго жили ці люди коло мосту, щоб не збагнути, що кожен стоїть на своєму місці, кожен має робити своє, і якщо взявся на їхню голову звідкись ще й цей наповнений незбагненно-заплутаними словесами чоловік, то хай собі розпатякує, коли ж хоче він щодень набридати їм з чудесами святого Миколая, який досі мовчки висів собі в каплиці й у гульбищі на мосту, то хай набридає, видно, так воно вже судилося. Ті ж троє, що сиділи щодень у сінях перед Стрижаком, здається, теж не квапилися прилучатися до нього в високих знаннях, так само діти трималися за руки, так само пострілювала очиськами мовчазна половчанка, і здавалося, що тільки й ждуть вони всі, коли Стрижакові пересохне гортань, щоб розлетітися звідси кожному в свій куток. Половчанка ховалася в нетрях воєводського дому, малі бігли десь у плавні або в ліс, безжурні, байдужі до клопотів дорослих, захоплені своїми почуваннями.

Стрижак не дуже-то й стежив за своїми учнями. З власного досвіду знав, що наука проникає в людину непомітно, збирається в ній, як вода в губці, виповнює її, мов вітер парус.

Малі ще просто не відали про те, що в людях щось можна й треба вистежувати. Бо й навіщо, коли досить того, що коло тебе твій товариш, що тримаєш ти його за руку, а він тебе, що радісно тобі бачити його щодень коло себе, а йому теж радісно,

коли здається, що й говорите ви однаковими словами, і смієтеся тим самим сміхом, навіть дихаєте мовби поєднавчо.

Мабуть, і в половчанки попервах не було ніяких намірів: ані добрих, ані лихих, відчуженість її пояснювалася глибокою нещасністю молодої жінки, однак людині властиво не миритися з безвихіддю, вона починає шукати шляхів з неволі тілесної, а надто ж з неволі почуттів — ось чому в Воєводисі прокинулася колишня Лала, дивним і, сказати б, лиховісним чином поєдналася з вигаданою мостищанами Вудзіганкою, поєднання ж таке не віщувало добра нікому.

Половчанка не просто поблискувала своїми очиськами: вона видивлялася, вона вишукувала, вона винишпорювала, вона вичікувала. Чого? Не знала ще й сама.

Іноді, щоб розвіяти власну нудьгу, Стрижак розповідав їм навіть казки. Небагато їх знав, здебільшого про царя Трояна.

Як Троян щоночі їздив до коханої. Був у неї, поки кінь з'їдав овес, засипаний у шаньку, і поки починали співати півні. Тоді якось брат коханки Троянової насипав коневі піску в шаньку, а в півнів повисмикував язики. Схаменувся Троян, та пізно. Скочив на коня, помчав. А сходило сонце. Троян сховався в копицю сіна. Прийшли корови — розсмикали сіно. Розтопило сонце Трояна. Отак і будь-яка скритість виходить на яв, освітлена пізнанням.

А то ще про Трояна. Як мав він козлині вуха. Питав усіх, що до нього наближалися, і всі казали, що бачать козлині вуха, і всіх страчувано. Тоді прийшов хлопчик-голяр, Троян і питає: «Що бачиш?» А хлопчик, не дурний, каже: «Царя бачу». Зрадів Троян і не підпускав до себе нікого більше, окрім того хлопчика-голяра. А хлопчик засумував тяжко, аж хворощі його пойняли. Помітив його батько, спитав сина, а той мовчить. Здогадався батько, що сушить сина якась таємниця, та й каже малому: «Піди в поле, вирий яму та й закопай у неї те, що тебе сушить». Послухався хлопчик, пішов у поле, вирив ямку, оглянувся, щоб ніхто не чув, та й сказав у ямку: «У царя Трояна козлині вуха». І зарив ямку. Але виросла з тої ямки розложиста бузина. Пастух пас у полі худобу, сів під бузиною, зрізав гілку, зробив дудку, подув у неї, а дудка й каже: «У царя Трояна козлині вуха». Так і стало відомо всім про цареву таємницю, бо ніщо на землі не може сховатися.

А коли людина й сама не відає, що в ній самій? Тоді приходить на допомогу час з його спокійною і невідворотною тривалістю, а пришвидшує розкриття таємниці випадок.

Сталося й у Мостищі.

Добрий, безмежно довірливий, наївний у своїх хитрощах Положай, гадаючи, що він єдиний серед мостищан приручив Німого, зробив його своїм товаришем, а коли хочете, то й підкорив, але не грубо й по-насильницькому, як Воєвода, а по-людськи, всіляко виказував Німому свою прихильність і близькість

і якось у спеку, йдучи з мосту, запросив Німого разом покупатися в Дніпрі, на що той відразу й охоче пристав, бо любив воду, любив плавати, пірнати, з розплющеними очима заглиблюватися в зеленкувату пітьму, причаєну й нетривожену, як світ його загадкової душі. Не відав Німий, що такі припросини значили дуже багато, бо в Мостищі чоловіки ніколи не купалися попарно чи купами, коли й вибирався котрий до ріки, то робив це сам, кваплячись, заскакував у воду і мерщій вибігав на берег, щоб вода не встигала змити з нього силу. Жінки ж, які купалися охочіше й довше, заходили в воду в довгих лляних сорочках, бо інакше вода б змила з них красу, а цього жодна жінка не переживе.

І вже коли Положай наважився покликати Німого на спільне купання, то це мало розцінюватися, як найвищий доказ чоловічої дружби, що так і зветься: нерозлийвода.

Одне діло запросити, а друге — відкрити перед стороннім свій сором, свою наготу, тут Положай завагався, він терся-м'явся на березі, попробував воду, обережно вмочаючи пальці ноги і висмикуючи мерщій назад, так ніби то був окріп. Німий же тим часом миттю роздягнувся, з розгону влетів у воду, пірнув, довго не з'являвся на поверхні, потім вигулькнув уже далеко від берега, змахнув руками, знов сховався вглибині й, тільки напоринавшись досхочу, ліниво розлігся на воді голічерева, забачив, що Положай і досі не роздягнувся, замукав до нього, замахав рукою збадьорливо, припрошуючи до себе. Тоді Положай, щоб не зганьбитися остаточно, поволі роздягнувся, жолоблячись і прикриваючи сором чоловічий, несміливо забрів у воду, мерщій присів на мілкому і вже хотів вихопитися з води й одягтися, але Німий засміявся з його полохливості і знов замахав руками, припрошуючи забрідати на глибину. Не міг же він знати, що в Мостищі ніхто не вмів плавати, окрім старого рибалки Йоні, якому щоразу перевертало посеред Дніпра човна, і він видобувався на берег охлялий, без риби, без нічого, щоб ладнати човна нового і знов кидатися на змагання з рікою, яка іноді таки дарувала йому то велетенського сома, то щуку завтовшки з колоду, то судака з таким ротякою, що можеш засунути туди руку, а то й княжу рибу — осетра, вже не кажучи про стерляді, які йшли на юшку для Воєводи.

Решта чоловіків плавати не вміла, бо не викликалося те потребою. Воєвода навіть вважав, що мостищанам шкідливе вміння плавати, таке вміння повело б до розпорошення сили в людях, а сила їхня мала скупчуватися на одному — на мосту.

Положай теж не становив винятку. Він плавати не вмів, боявся глибини, на ріку дивився тільки з височини мосту або збоку з своєї левади, в чому мав перевагу над багатьма мостищанами, загнаними в піски або на узлісся. Ніколи й не випадало Положаєві забродити на глибину, але ось тут сам мав показати Німому свою хоробрість, свою призвичаєність до ріки, бо ж

коли розібратися, то він був хазяїном цих вод, а Німий — лиш звичайним зайдою, і хіба що випадкові слід завдячувати або витівкам лукавого, що цей чоловік одразу впав у воду й поплив, наче худобина, що їй на роду написано не тонути. Тому, хоч як боявся в душі, Положай повільно підбрідав до Німого, який усміхався йому щиро й припрошуючи, квапив його, наглив, але тут уже Положай не піддавався, він спершу намацував ногою дно, шкрябав там великим пальцем рипливий пісок, пробував, чи дістане ще й п'ятою, аж тоді переступав далі, щоб знову запускати вперед випростану ногу і знову шукати опертя для свого великого, важкого, незграбного і геть неслухняного тіла. Зненацька сталося так, що палець Положаїв нічого не натрапив, нога мовби провалилася в безвість, щось ніби смикнуло чоловіка за ногу, він перехняблено посунувся вглибину, безпорадно ляснув руками об воду, хотів крикнути, але не встиг, вода залила йому рот, він провалився з головою, щез, але за мить все ж якось вихопився наверх, відхлипався, крикнув: «Тону!», поринув знову, щоб ще раз показатися над поверхнею збаламученої води і ще раз крикнути благально й відчаєно: «Тону!»

Німий не міг чути його окрику, не розумів, що діється з чоловіком, хоч і бачив, як той поринув, як кумедно вирячував очі, з'являючись на поверхні, він гадав, що Положай жартує, бавиться, жирує від надміру сил, як то робив він сам. Німий, колись ще в дитинстві. Ще він вважав, ніби Положай хоче його посмішити, і, щоб справити задоволення товаришеві, якого потай обкрадав у найдорожчому і найсвятішому, Німий сміявся охоче й щиро, але тим часом Положай зник під водою і більше не появлявся, це тривало задовго, як на гадку Німого, що гаразд знався на всьому, що стосувалося ріки, тоді тільки він затурбувався, швидко поплив до того місця, де зник Положай, пірнув і побачив, як перекидає по дну швидка течія знетямлене, русалково-зеленкувате тіло. Німий ухопив утопленика за чуба, щосили потягнув його до берега, вирвав з води, кинув на пісок, труснув, тримаючи вниз головою, з Положая полилася вода, вона лилася довго й тяжко, здавалося, що вже кінець цьому чоловікові, але Німий знався на справі, він витрушував і видавлював з Положая воду, аж поки той кліпнув очима і хапнув перший ковток повітря. Тоді Німий показав йому кулака, погрозив, ухопив свій одяг і побіг від берега, одягаючись на бігу.

Положай нікому й не розповідав цю пригоду, тільки Лепеті, але й того сталося задосить, щоб по всьому Мостищу пішов поголос, ніби Німий хотів утопити найдужчого з мостищан, видно вбачаючи в ньому суперника своїй дикій силі.

До Німого поголос не дійшов. Та коли він, за звичаєм, спіткав десь самотню Лепетю, та не підпустила його до себе, штовхнула кулачками в груди, била по щоках, щось кричала гнівливе й пекуче,— Німий нічого не розумів. Він спробував відродити свою близькість до Лепеті ще й ще, але жінка, зрадівши нагоді

вирватися з-під влади цього темного в своїй пристрасті чоловіка, помститися йому за свою слухняну покірливість, за довгі роки жіночого сорому, щосили трималася тепер за вигадану спасенну для неї історію про спробу втопити Положая, вона погрожувала Німому, що розповість мостищанам і самому Воєводі все, все. Німий, звісно, не боявся нічого, для нього страшне було не розкриття таємниці — він лякався безнадійної самотності, що стояла тепер перед ним після відчуження Лепетиного.

Світляну й Маркерія теж зачепила подія. Першою помітила це Воєводиха. Вона побачила, що руки в дітей розчепилися. Дівчина й хлопець сиділи на лавці ще поряд, але вже не як одна істота. Сиділо двоє ще не чужих між собою, ще зближених єдино своїм чистим і неторканим, але вже мовби й віддалених, відчужених. Ще помітила Воєводиха, що в Маркерія прорізалися риси чоловіка. Вигострилося обличчя, сила вичувалася в кожному поруху плеча і змахові руки, голос подужчав, навіть на зріст хлопець відразу став вищим. Певно, все це було в ньому давніше, збиралося поступово, а тут враз одкрилося під дією суворої пригоди з рідним батьком.

Ждала Воєводиха, що подія на ріці позначиться на взаєминах Світляни й Маркерія помітніше, що не обмежиться все лиш розплетенням рук і видимою відчуженістю, але й терпцю тепер не мала, не вміла заховатися за байдужість справжню чи вдавану, наважилася прискорити розрив між хлопцем і дівчиною, який став для неї таким доконечно бажаним, що аж самій стало лячно.

Серед своїх незліченних розповідей Стрижак, здається, жодного разу не згадував історії Йосифа Прекрасного з святого письма. Як поставив вельможа єгипетський Потифар купленого раба Йосифа над домом своїм, але що був Йосиф гарний станом і вродливий видом вельми, то жона Потифарова накинула оком на Йосифа і забажала, щоб возліг він з нею.

Як відповів на те Йосиф, і що сталося потім, і як поплатився він за те, що хотів уберегти честь пана свого, про те мовити зайве, бо ж ніхто з учасників нашої розповіді не чув од Стрижака сеї історії, може, й сам Стрижак не знав її або ж не надавав їй ваги, та однаково на світі часто повторюються події схожі і не як віддзеркалення давно минулого, а викликані самим життям у його законах часто примхливих, а то й просто хижих.

Яке було діло молодій половчанці до того, що тисячі літ тому могло вже бути те, що мало статися тепер з нею, або ж не було ніколи того, чого вона запрагла зненацька всіма силами своєї вільної од народження, розбещеної, коли хочете, ранньою волею душі, згодом безжально приборканої холодним Воєводою Мостовиком. Воєводиха перша в Мостищі побачила в Маркерієві чоловіка, ще ніхто не зауважив того, ще було те покрите запоною часу, а нетерпляча половчанка вже зірвала ту запону, загорілася серцем, забагла цього юного, розмаханого, сміливо-

окого, вона не хотіла ждати, не мала на те ні часу, ні снаги, вона запрагла мати юнака в своїх руках одразу, не зволікаючи,— і ось Стрижак помітив, що всі троє сидять поряд, на тій самій лавці, зближені й здружені знанням, які він їм передав, як кожен навчитель. Стрижак вельми зрадів, а радість засліплює часто, так і не зміг він розгадати справжньої причини поведінки Воєводишиної.

Не розгадали й діти, не відчув нічого Маркерій, навіть навпаки,— мовби зрадівши людському порухові половчанки, знову брав Світляну за руку, дарма що між їхніми батьками сталося щось тяжке на Дніпрі, Воєводиха марно сподівалася, що проскочить поміж нею і Маркерієм чорна іскра зачарованості, нічого не відбувалось, вона тільки розпалювалася дужче й дужче своєю мрією, насилу стримувалася від необачливого вчинку, водночас відчуваючи, як шаленіє дужче й небезпечніше, але ознайомлення з її шаленством було б справою затяжливою і вельми прикрою, надто ж що й так дається взнаки розбіжність і, коли бути ближче до правди, невідповідність між повістю про суворий побут мостищан і несамовитістю жінки, зледащено-здичавілої від самотності, а може, дикої вже від самого народження.

Час наглить, щоб перейти до подій важливіших, однак половчанки поминути незмога, так само як Стрижака і його навчань. А що таке навчання, до речі кажучи? Людина ще тільки готується жити, навіть дитяче в ній мовби завмирає, відсувається на околиці душі, щоб згодом або ж повернутися бодай частково, або й зникнути назавжди під огромом знань несподіваних і дивних. Хто зна, що пробудилося б у душах Світляни й Маркерія од Стрижакового дбання про їхні уми, можна тільки з певністю сказати, що дитяча чистота їхніх душ не потьмарилася, скаламутніння Воєводишиних відчувань вони не вміли помітити або відгадати, що ж до самого Стрижака, то він позірне зближення між трьома завдячив своїм старанням і, може, саме тоді вперше намірився знайти в Мостищі застосування своїй науці, вибравши для цього, звісно, не Воєводиху, занадто високо поставлену над усім, і не Світляну, замалу й заніжну, а Маркерія, прийшлого юнака, мужа, мостищанина, можливо, значного, а то й видатного.

Власне, Стрижакові йшлося про помсту. Зраділий попервах легко знайденому притулкові, харчу й волозі, неробству й вигідності, він незабаром спостеріг непевність і навіть принизливість свого становища. Те, що Воєвода не дбав, щоб повернути йому священицький сан, Стрижака не бентежило. Вигадав сам собі одіж пишнішу, ніж у ієреїв, словами бавився досхочу, не відаючи обмежень церковних відправ, з святих зосередився на самому Миколаєві-чудотворці, що становило полегкість для нього і рятувало від нарікань з боку мостищан за надмірне переобтяження їхньої пам'яті, щодня обідав у Воєводи, ще й благослов-

ляючи при тому трапезу, здавалося б, мав усі права. Однак виходило так, що не має прав навіть порівнюючи з найостаннішим мостищанським попихачем. Бо, скажімо, не приділено йому коня верхового; навіть ніби заборонено сідати верхи. А куди їхати — на возі. Так звелів Воєвода. Не пущено його жити в садибу воєводську. Мав дім на белебні між воєводським бугром і Мостищем, одною ногою відступив од Мостища, другою приступив до Воєводи, та так і зостався розідраний — ні сюди ні туди. Коли ж поскаржився, що можуть напасти на нього розбишаки, Воєвода відбуркнув:

— Нападуть — обороняйся.

— А чим?

— Язиком.

Стрижак витріщився на Воєводу. Як же то? Взяв для служіння йому язиком і словом, а тепер глузує? Сьогодні каже оборонятися словом, а завтра казатиме, щоб і зодягався в слово і насичувався язиком власним? Чи, може, Мостовик гадає, що не знайдеться належних слів, щоб відповісти на його грубощі? Таж хай послуха, щоб обіуш дзвеніло!

— Ісайя глаголить: «Господь дав мені язик для навчання»,— загримів Стрижак, мовби аж наступаючи на Воєводу.— Соломон же рече «Язик мудрих подає вісті, а уста безумних мелють лиш дурниці». В Псалтирі сказано, що слово — провісниць велика сила. Апостол же Павло повчає: «Слово ваше нехай буде ласкаве, приправлене сіллю, щоб ви знали, як маєте кожному відповідати».

— Гарно-гарно,— сказав Воєвода, вловивши, видно, суть лише в останньому а чи й просто відбувся своєю примовкою від Стрижакової балаканини.

Отож з бажання помститися Воєводі, дошкулити бодай у дрібниці надумав Стрижак поставити навченого ним Маркерія на мості, дати йому дошку й писало і щоб списував він усіх, хто йде й їде через міст щодня. Нащо те списування, чи дасть воно користь, ніхто не міг сказати, не сказав би й Стрижак, та його й не питали, така це була справа нова і загадкова. Воєвода легко згодився без розпитувань, відбувся своїм «гарно, гарно», так ніби те й робив, що ставив писців на мосту, окрім отого, він відразу збагнув, що загадковість його ще побільшає, як стане на мосту хлопець з дошкою та писалом у руках. Митник перелякався, слушно розміркувавши, що записування — це облік і стеження за його діями, чого ще тут зроду-звіку не велося. Мостищани вважали витівку безглуздою, але за звичкою мовчали, самому ж Маркерію попервах цікаво було записувати цілий день, а потім вичитувати, що перейшло сьогодні через міст четверо косарів і вісімнадцять жебраків, з яких троє сліпі, а решта видющі, одна жона з дитям, а одинадцять жон з чоловіками, п'яних було шестеро, кричали вельми, рвалися до сварки, але були втихомирені сторожею, потім проїхало вісім підвід одно-

кінних, дві порожні, три з сіном, одна з дровами, дві з просом, а купецьких повозів двадцять і один, вози всі повні, брано з них мостове належне, верхівців чотирнадцять проїхало купно, а чотири поєдинчо, а ще пробіг бездомний пес і вирвався в жони одної півень з рук і літав по мосту, зчиняючи переполох і кричання безладне серед люду.

День на день не був схожий, всілякі пригоди бували на мосту, було й сміху, і сліз, і горя багато, і веселощів, але однаково мало б усе це набриднути Маркерію, і навряд чи втримався б він довго при сьому химерному ділі.

Отож, поминувши безліч подій, про які за інших умов можна було б і згадати, перейдімо до того, що сталося нарешті між Маркерієм і Воєводихою, бо жінки в своїй пристрасті послідовно вперті і ніколи не відступаються від раз заповзятого наміру.

Почалося на мосту, бо все тут мало свої початки (а може, кінці теж) на мосту. Їхали від задніпровських озер ловці. Не верхами, а на трьох підводах, і, як видно, не княжі люди, а якогось з-під київських воєвод, може, й бродники, бо у всіх були розбігані очі і зривисті на вереск голоси. Ловцями назвалися, бо везли повні вози битих лебедів білих і чорних, але водночас і не могли б звватися справжніми ловцями, бо не мали з собою ні кречетів, ні соколів для шляхетних лебединих ловів, не мали навіть луків, а тільки короткі мечі, що при потребі могли правити й за звичайні ловецькі ножі, та ще довге дрючча, складене на возах, закривавлене і в лебединому пухові. Видно було, що то за ловці! Такі не морочаться з соколами, не пускають стріл під хмари, не полишають прекрасним птахам ніякої можливості порятуватися. Десь на озері або в тихій заводі наздоганяють лебедів у легких берестянках і безжально б'ють бордунами або й просто дрюччям.

Якби по мосту трапився на той час Воєвода, то звелів би відібрати в розбійних ловців усю здобич, а самих турити в шию. Але Мостовик по обіді спочивав. Митник, ще сповнений згадувань про ситу трапезу при воєводському столі, настроєний був благодушно, глянув упівока на тих трьох, сказав: «Раз вас троє, то так і буде: кожного третього лебедя покладіть з воза і вшивайтесь, поки цілі». Ловці почали гороїжитися. Один з них, видно ватажок, висмикнув з воза трьох чорних лебедів, кинув Митникові під ноги, сказав: «Ось тобі від кожного з нас. Ми — щедрі». Але на Митника не діяли ні хвальки, ні нахаби. «Щедрих нема,— сонно позіхнув він.— Є тільки розумні й дурні. Не хочете по-розумному, пошиєтесь в дурні, коли й не згірше. Візьми-но їх, Положаю». І Положай швидко вправився з тими трьома, бо прибігла ще передмостова сторожа, ловців сповито мотуззям, а Митник став роздивлятися, кого б послати до Воєводи, щоб спитати ради.

Зайвих людей на мосту ніколи не було, однак тепер стояв тут Маркерій з свою дошкою, людина зайва, обурливо-непо-

трібна, небажана для Митника, тому він з радістю гукнув свого племінника і звелів йому негайно бігти на воєводський двір, якщо Мостовик спить, зачекати, поки прокинеться, і тоді доповісти про пригоду.

Маркерій побіг без перепитувань, охоче й весело, мав надію побачити Світляну, з якою тепер не мав змоги зустрічатися часто, Воєводу вирішив не турбувати, хай виспиться і хай присняться йому янголи або й сам Миколай-угодник, тут хлопець був щедрий і добрий.

Йому таланило того дня. Бо не встиг проскочити воєводську браму, як забачив Світляну. Так ніби вона ждала Маркерія або вийшла його стрічати.

— Світляно! — гукнув Маркерій ще здаля.

— А ти запишався своїм мостом,— сказала дівчинка.

— Стою з ранку й до вечора, переписую все на мосту, але нудно.

— І мені теж,— призналася Свіляна.

— Найліпше нам удвох, правда?

— А так.

— Але від мосту тепер чи й одірвешся.

— Він мені набрид, цей міст,— мало не плачучи, сказала дівчинка.

— Береги з'єднує, а нас розірвав, правда, Світляно?

— А між нами не міст, а провалля тепер. І така нудьга тут, на цім бугрі.

— Знаєш що! — змовницьки нахилився до неї Маркерій.

— Що ж?

Але тут він забачив у неї на волоссі зелену стрічку. Зелене на білому волоссі було так гарно, що рука Маркерієва сама потягнулася до тої стрічки чи то щоб погладити волосся Світляні, чи просто смикнути, дівчина спідлоба дивилася на хлопця, не заважала йому, але й не збадьорювала, тоді він несподівано для самого себе коротким порухом зірвав стрічку з її волосся, дівчина кинулася, щоб відібрати, та він високо, так що вона не могла дістати, підняв руку, крутнувся, відбіг від Світляни і швидко, вправно пов'язав собі стрічку на шию.

— Віддай,— сказала Світляна.

— А не віддам.

— Мені батько подарував.

— А тепер хай мені буде.

— Нащо воно тобі?

— Стоятиму на мосту, а ти ніби поруч.

Світляна засміялася. Була ще надто мала, щоб розумітися на почуттях, та й у Маркерієві ніжність пробивалася ще несвідомо, голос її був нерозбірливий і невитлумачальний.

Вони скоро забули про стьожку й стали бігати, одне втікало, друге доганяло, вони борюкалися й пустували, не хлопець і дівчина, не прийшлі чоловік і жінка, а просто двоє дітей, які не

відають про стать, а коли й відають, то не переносять цього на себе, щедро поступаючись всіма перевагами й утіхами перед дорослими.

І не знали діти, що за ними стежать пильно й невідривно двоє хижих чорних, як половецька ніч, очиськ, стежать уперто, нестомно, все зауважують, все запримічають: і їхні усміхи при стрічі, і потиск рук, і оту стьожку, і веселе бігання, і мимовільні обійми, і розпашілі щоки.

Половчанка була терпляча. Так степовий хижий звір вистежує свою здобич, твердо переконаний, що не минути їй свого, але й не наважуючись напасти передчасно, щоб, бува, не сполохати і втратити безповоротно. Раз накинувши оком на Маркерія, вона вже не відступала від свого заміру, час помагав їй, кожен новий день вливав у хлопця більше й більше чоловічих сил, потрібна була тепер лиш нагода, але Воєводиха не пришвидшувала подій, вичікувала й вистежувала. Сьогодні вона й у гадці не мала: Маркерія сама доля посилає їй до рук, тому навіть розгубилася, коли хлопець, набігавшись досхочу з Світляною, ляснув себе по лобі, так наче пригадав щось забуте, вхопив дівчинку за обидві руки, жартівливо поторсав на прощання, тоді побіг до воєводських палат, просто до сіней, в яких ховалася половчанка, вскочив туди задиханий, закваплений, так ніби просто з мосту, для ретельного виконання Митникового наказу.

Так задиханий, в гарячому спітнінні, вигинисто-молодий, вищий на голову за Воєводиху, став перед нею в сінях, трохи розгублений нежданою стріччю, але й не наляканий, бо ж сидів чималий час тут з нею, та ще й на одній лавці, бувало.

Воєводиха не дала йому мовити, тихо звеліла:

— Йди за мною.

— Мені до Воєводи,— спробував боронитися хлопець, ще не здогадуючись про лихо, але вже лякаючись несвідомо цієї загадкової темної жінки, блиску її величезних очей, всієї зграбної постаті її, що заступала йому дорогу.

— Йди за мною,— тихо повторила Воєводиха.

Чорна іскра пролетіла між ними, а може, й не іскра, а цілий сніп чорного вогню, і той вогонь умить прикував хлопця до половчанки, і він мовчки, жахаючись у душі, пішов за нею, скрадливо переступав по рипливих підлогах, підлагоджуючись до безшелесної ходи своєї повелительниці, вміло знаходив дорогу в темних таємничих переходах, ледь освітлюваних звисока маленькими віконечками-прозирками, густо переплетеними кованими залізними гратницями, вони вглиблювалися в сутінь, у причаєність, у недоступність воєводського дому, половчанка відчиняла важкі двері й легко прослизала в переходи ще тьмавіші, заставлені важкими, обкованими залізом скринями, об які боляче вдарявся Маркерій, жінка просувалася легко, вміло, вона знала тут кожен закрут і кожен виріжок, так чоловік, кинутий на

багато літ у темний і жахливий поруб, навпомацки вивчає свою в'язницю і згодом знає в ній щонайменшу дрібницю, хоч, чесно кажучи, там і не може бути нічого гідного людського знання. Потім Воєводиха, видно, вже завівши Маркерія на саме дно своєї неволі, штовхнула невисокі двері в стіні, знов повторила: «Йди за мною». Він переступив поріг і опинився в ложниці загадкової жінки, хоч і не міг добрати назву тій палаті, половчанка трохи мовби розгублено а чи роздумливо поправила на широкому ложі покривало (отлас золотий по лазуровому полю, на горностаях, грива по отласу низана перлами, в гриві двадцять два яхонти лазурові, та шістнадцять лалів, та двадцять один смарагд), пишність, отже, й призначення якого теж не могли бути відомі хлопцеві, звиклому до побуту простого й суворого, та, видно, Воєводиха й не мала наміру вражати Маркерія пишнотою свого покою, не про те їй ішлося, задавнено-затаєний намір її сягав далі, їй не потрібен був захват чийсь, здивування чи знетямленість від багатств, якими була обсипана, вона струснула б з себе все, відкинула, радо лишаючись нагою, як у день народин, все було тепер нікчемне й жалюгідне, окрім її пожадання, вона задихалася від думки про здійсниміть нездійснимого, он він стояв перед нею, вигинистий, дужий, палкий у погляді, він прийшов за нею слухняний і покірний, тут би мав стати сміливим, нестримно-нахабним, рвучким, якими були половецькі мужі в зоряному степу її дитинства, вона ждала, трохи ніяково перебираючи горностаї в підбої одіяння свого коштовного, могла б ще звеліти: «Йди до мене», але тоді б розвіялися чари, давня, напівзабута Лала з степів відчула всю буденність і невиражальність будь-яких слів і, розширивши й без того величезні свої очі, мовчки сама пішла на Маркерія. Він спробував одступити, позадкувати, але враження було таке, мовби жінка не підступає до нього, а обступає звідусіль, вона була скрізь, заповнила все довкола, коли ж доторкнулася до хлопця своїм тілом, то спалила його всього, щоб відразу народити нового, дужого, жадібного — до чого? Не знав, нічого не міг знати, не вмів випручатися, втекти, зникнути, половчанка йшла на нього, піднявши руки до рівня плечей, вона входила в нього, як у ріку, вбрідала всім своїм тілом — ногами, стегнами, животом, грудьми, було щось незвідано-прекрасне і водночас відлякуюче, в першу мить він не смів утікати, звиклий до покори Воєводі, а отже, і Воєводисі, потім забулося, хто вона, потім взагалі нічого вже не пам'ятав, бо жило тільки тіло, воно говорило, воно відчувало, воно тріпотіло, мов пташка, впіймана в сильце. А Воєводиха темно сунулася на Маркерія, мовчазна, дико нетерпляча, вона й сама бентежилася не менш за хлопця, і для неї все було незвідане, її теж всю огортав ляк, але, на відміну од свого невільника, відала, чого хоче, давно виростила в серці плід пожадання до цього розмаханого, як молоде стебло, тому не знала вагань, тому, лякаючись у глибині душі, на-

магалася досягнути свого якомога швидше, нетерплячість мала порятувати половчанку, але вона ж і занапастила її.

Бо поки Воєводиха просто насувалася на Маркерія, він стояв знетямлений і то вмирав, то народжувався, не вміючи ні злякатися, ні вчинити опору, ні відповісти жінці чимось, чим би мав відповісти на його місці не хлопець, а юнак чи муж. Але половчанка знетерпеливилась, з тим самим загадково-темним виразом своїх величезних очей і обезвладнюючим розхилом уст, вона відхитнулася на мить од Маркерія і враз, одним порухом рук розірвала на собі чорну, шиту по коміру криваво-червоними самоцвітами сорочку, і тіло, витке, смагляве, молоде, вдарило в очі хлопцеві, тіло було всюдисуще, баламутне, обезвладнююче, а Воєводиха чи то від упевненості в цілковитій перемозі над хлопцем, чи то від цнотливості, а чи, може, згадавши дикі звички своїх предків, затисла руками перса, а потім бренькнула ними Маркерієві перед обличчям, він ухопився за очі, затулив їх, і тільки тоді сяйнула йому з далекого далеку болісна усмішка Світлянина, вчувся її глибокий голос, хлопець вжахнувся своєї гріховності, тепер він не вагався жодної миті, влада Воєводихи над ним кінчилася, бо гола жінка не може бути ні можновладною, ні святою, вона тільки спокусниця, Маркерій позадкував од напасливої жінки, обличчя йому перекривилося, не приховував відрази, половчанка ще не збагнула всього, хитнулася до Маркерія, прошепотіла:

— Не йди! Куди ж ти? — А він задкував і задкував, поки й не вперся спиною в двері. Воєводиха допала його там, ухопила за руку, намагалася притягти до себе, він пручався, гарячково шукав другою рукою мідний важкий засув на дверях, тоді жінка спробувала обійняти його, він не дався, відкинув її вже роздратовано, ніяк не міг дати ладу засувові, руки йому дрижали, все колотилося всередині, а жінка билася об нього, впала на підлогу, хапала Маркерія за ноги:

— Ну куди ж ти? Не йди! Не йди!

Він вже грюкав засувом. Тоді Воєводиха нарешті збагнула свою поразку, міцно вхопила Маркерія за одяг, засичала на нього гадючо:

— Скажу Воєводі, що силував мене! Не йди, бо скажу!

Він уже одчиняв двері. Десь ще мали бути довгі тьмаві переходи, важкі скрині на путі, загадкові повороти, перепони хитромудрі, але однаково те все сприймалося тепер вільною волею, бо найбільшу неволю полишав отут, разом з цією страшною, розтелесованою жінкою. Вона не випускала його одягу, Маркерій рвонувся, лишив у руках у половчанки половину своєї сорочки, вискочив у перехід і погнав, не розбираючи шляху.

А Воєводиха, навіть не одягнувшись, не прикриваючи свого сорому, стала за дверима, хижо роздуваючи ніздрі, блиснула сюди й туди очиськами, рішуче ступнула до великої скри-

ні, що стояла в переході під стіною, сказала в темряву за скриню:

— Вилазь і підійди!

І, немов зроджений її владним голосом, обтріпуючись від павутиння, виліз із темнощів Шморгайлик, засоромлено схилив голову, не сміючи глянути на роздягнену свою господиню, вона ж, забувши, видно, про наготу, а може, й навмисне дратуючи паскудного підглядача, підійшла до нього впритул, бо це вже не був для неї чоловік, а лише раб, мовила повільно:

— Піди і розбуди Воєводу. Скажи, що силував мене раб, ось зірвала я з нього одяг, але втік. Коли спить Воєвода, розбуди і скажи. Хай доженуть нахабного і скарають належно. Чув, що маєш сказати?

— Як звелено буде,— тоненьким голоском відповів Шморгайлик.

— Скажеш інакше — загинеш. Іди.

— Як звелено буде,— насилу протискаючись поміж скринею і розтелесованою нагою Воєводихою, проплямкотів Шморгайлик, а половчанка ще постояла, поки він зник, тоді вбігла до ложниці, впала на постіль, приминаючи грудьми горностаї одіяльця і глухо, ревно заплакала.

Аби вона звеліла Шморгайликові спорядити погоню за Маркерієм, то хлопця могли б і впіймати відразу. Але ж звелено було сказати Воєводі, а Воєвода спав, коли ж спав, то будити його ніхто не смів. І хоч як боявся Шморгайлик половчанки, Мостовика він боявся ще дужче, то й поклав собі ждати, поки той прокинеться.

Маркерій же тим часом, як був, босий, простоволосий, в перерваній сорочці, доскочив до брами воєводського двору, прибрамні охоронці тільки посміялися хлопцевій розпанаханості, гадаючи, що то його обробила так уміло мала Світляна, вдавшись характером у несамовитого свого батька, хлопець добіг додому, не застав там нікого, та й не потребував нікого, вхопив якусь там одежину, окраєць хліба й утік з Мостища світ за очі.

То було вперше, щоб мостищанин утік.

Але довідалися про це згодом.

Воєводі снився сон. Ніби їде він парокінним возом, а віз повен золотих і срібних сосудів, покритих барвистою паволокою. Подзенькують під дорогою покривкою сосуди, він спить солодко й міцно і їде повз торг, а на торгу лежать два його старші брати і теж сплять міцно й солодко, хоч звідки б йому й знати про те, коли сам спить? Потім він прокидається. Віз котиться лугом понад рікою, серед трав і квітів, і коні помахують хвостами від мух і гедзів. А під ним на возі не золоті й срібні сосуди, а труха, пріла солома і старе ганчір'я. І це — так несподівано страшно, що Воєвода прокидається і довго ле-

жить, облитий потом, навіть відчуває себе не можновладним чоловіком, а чимось ніби ота труха на возі.

Але так Мостовику тільки здавалося, насправді ж, щойно він кліпнув очима, як вродився коло нього Шморгайлик, щоб одягати свого повелителя, якому, поза всім іншим, правив також і за покладника або ж спальника. Він одягав Воєводу ретельно, не квапляючись, як було заведено, мовчав при цьому, бо Мостовик не любив, щоб йому в ще сонну голову відразу торохтіли про всілякий дріб'язок, а такі люди, як Шморгайлик, на гадку Воєводи, могли торохтіти тільки про справи незначні, бо який чоловік, така від нього й мова. Взагалі Мостовик зневажав усіх тих, хто нижче нього, за їхню вразливість на дрібниці й сліпоту на справи великі. Він же щосили вдавав, ніби не помічає дрібниць, а перебуває постійно лише в клопотах про велике. Звісно, людина не може йти до великого, нехтуючи малим, бо це однаково, що намірятися перестрибнути відразу море, не вміючи перескочити навіть калюжі. Але Воєвода належав до лицемірів, на словах відданих справам значним, а насправді по самі вуха занурених у свої маленькі користі, котрі вони прикривають голосними словами про справи цілої землі.

Шморгайлик мав досить розуму, щоб давно вже збагнути натуру Воєводину, а ще він знав: тільки набитий дурень квапитиметься з вістями поганими. Тому мовчки одягнув Мостовика, подав йому збан з питвом, підождав, поки той відітхне, напившись, тільки тоді несміливо, тримаючись передбачливо віддаля, щоб на випадок чого діткнуло його воєводське слово, але не рука, сказав тихо:

— Лихо сталося, Воєводо.

— Кажи голосніше,— звелів Мостовик, суплячись і сіріючи на виду.

— Лихо.

— З мостом?

— Ні.

— З Мостищем?

— Ні, тут.

— Тут не могло, раз я спав,— сказав Мостовик з наміром гнати Шморгайлика геть, але тому вже відступати було нікуди.

— З Воєводихою,— похнюплено мовив Шморгайлик.

— Кажи голосніше!

— Положаїв Маркерій пробрався до Воєводихи...

— А ти підглядів?

— Господиня покликала мене і звеліла...

— Кажи.

— Малий Положаїв силував її...

— До чого?

— Посягав на честь...

— На чию?

— Хотів зганьбити тебе, Воєводо.

— Мене? Зганьбити? А хіба це можливо?

Мостовик тупо глянув на Шморгайлика. Справді, не розумів нічого чи тільки вдавав, щоб тим часом прийти до якогось рішення?

— Господиня веліла навіть розбудити тебе й сказати,— знову завів своєї Шморгайлик.

— Чому ж не розбудив?

— Не насмілювався...

— Ага. Гарно, гарно. А той... де?

Ось тут і стрельнуло Шморгайликові до голови, що втратив він нагоду помститися Воєводисі. Бо ж знехтувала ним як чоловіком вже давно, а сьогодні особливо наочно, опріч того і як людину зневажила, коли ото витягала його з-за скрині своїм окриком, гидливо дивилася на нього, говорила речі образливі, якогось хлопчиська поставила над ним недосяжно навіть у думках. Він би мав одразу впіймати того малого й тримати ось тут за дверима, щоб тепер поставити перед очі Воєводі, а перед Мостовиком усі кажуть лише правду, і той зопалу теж сказав би всю правду, сказав би про Воєводиху і хоч би йому й не повірили, але в душу до Мостовика закралася б підозра, закрався б сумнів, а все на світі починається з підозри.

— Де? — повторив Воєвода чи то грізно, чи то просто питав для годиться, бо вже однаково мав твердий намір, як діяти далі.

Шморгайлик переминався з ноги на ногу і не знав, що мовити. Не впіймав молодого, не звелів затримати ім'ям Воєводи — його провина.

— Знайти і кинути в поруб до ночі,— сказав важко Мостовик і відвернувся од Шморгайлика.

Той вискочив у сіни, потім на подвір'я, побіг шукати Німого. Не вийшло на цей раз — вийде згодом. Гаразд відав, що то означає «до ночі». Вночі молодого Положаєнка поведуть до ріки і втоплять. Воєвода судив завжди коротко і безжально. Кінці в воду.

Однак, виявилося, наказувати легше, ніж виконувати веління.

Німого надворі не було. Ну, та Шморгайлик ще й не печалився. Було б, звісно, приємніше спостерігати, як Маркерія вкидає до порубу Німий, батько того вредного дівчиська, яке копилить губи перед усіма так само, як і перевчений Положаєнко, але раз нема, то нема, видно, сидить десь на мості, може, й з Положаєм видивляються в воду, нехай видивляються, прогавлять хіба ж таке видовисько.

Послано було двох з прибрамної сторожі з повеліннням знайти Маркерія на мосту чи вдома і без розмов і пояснень вкинути в поруб, що на воєводському дворі.

Але Маркерія не знайшли ні на мосту, ні вдома. На мосту був Положай, це правда, та він про сина не знав нічого. Як

послано того до Воєводи сказати про ловців злочинних, так і не вернувся. З ловцями вони впоралися самі. Маркерія ж не було. Вдома не застали ні Маркерія, ні його матері. Якось ніхто не звернув уваги, що й Німого на мосту не було, та й ніхто б не став якимось чином ставити у взаємозв'язок зникнення Німого і Лепеті водночас, всі заклопотані були зникненням Маркерія, всі шукали його.

Бо Воєвода, коли довідався, що хлопець зник, звелів, тепер уже гніваючись неприховано:

— Знайти хоч під водою! Перевернути все Мостище!

Шукали — і все марно. Вже і Німий прилучився до пошуків, і Лепетя помагала воєводським прислужникам, забувши, що шукає сина для кари, а пам'ятаючи лише одне: Маркерія нема, може, й серед живих немає, знайти — воскресити, знову повернути до живих. Все це було страшно, надто ж коли Лепетя згадувала день, згадувала, як вона пішла до лісу збирати лісову ягоду, а Німий вистежив її і напав у гущавині, і вона відбивалася від нього, бо не хотіла, щоб поверталося старе, і таки відбилася і втекла, але побігла не додому, а ще далі в ліс, і ось покарали її боги, пробігала вона синочка, тепер не знайде його ніколи, вона прискакувала до Положая, била його в плечі, торсала щосили:

— Чого ж не ворушишся? Чого стоїш? Шукай! Біжи!

— А куди? — безпорадно питав Положай.

Маркерія шукали цілу ніч, палили багаття по Мостищу і довкола, гукали, приманювали — не обізвався, не з'явився.

З усіх мостищан, мабуть, сама тільки Світляна, стиснувши кулачки, закам'яніло просиділа цілу ніч коло воєводського дворища і подумки молила Маркерія: «Не з'являйся, не з'являйся, утікай світ за очі, втікай, втікай, благаю тебе!»

І він послухав. Як щез, то так і не знайшли його.

Вранці Мостовикові доповіли про втечу. Шморгайлик підмовив собі на поміч Митника, взяв і Німого, бо сам лякався з таким повідомленням стати перед Воєводою. Не бувало ще, щоб утік мостищанин, і ніхто не міг вгадати, як поведеться Мостовик. Невідомість же завжди відлякує. Шморгайлик хотів ще й Стрижака втягти в цю справу, але той завбачливо ухилився.

— Го-го,— зареготав він, почувши, про що йдеться.— Таж од Воєводи нашого пожитку, як од коров'ячої дійки! Буває, що сіють, та й то не родить, а Воєвода ж і не сіяв ніколи, бо нездатен. От і знайшовся уноша, що хотів подбати про ниву.

— Скажемо Воєводі, що втік Маркерій. Воєвода гнівен вельми, треба всім піти і сказати,— сумирно мовив Шморгайлик.

— Утік — то й молодець! Істинно сказав: що зв'яжете на землі, буде зв'язане на небі, а що розв'яжете на землі, буде розв'язане на небі. Іди собі, мракоумний Шморгайлику, і ставай

перед очі свого Воєводи, я ж прийду, щоб благословити трапезу. Амінь!

Про втечу Маркерія Мостовик вислухав спокійно, не гнівався, не карав кого попадя, тільки, глянувши на тих, що стояли перед ним, спитав:

— Стрижак де?

Всі промовчали, навіть Шморгайлик, не буде ж він казати, що кликав сюди ще й Стрижака, щоб було не так боязко.

— Приклич його сюди,— звелів Шморгайликові Воєвода.

— Як буде звелено,— миттю крутнувся той на одній нозі, радіючи, що гнів Мостовиків упаде тепер на чваньковитого недійшлого попидла, в своїй ненависті до Стрижака навіть не подумавши про всю безпідставність своїх сподівань. Та й, власне, які підстави для воєводського гніву? Він завжди безпричинний і незбагненний, як усе, що стоїть понад щоденністю й звичайністю людською.

Однак у цій історії вже, видно, судилося Шморгайликові зазнавати щоразу нових розчарувань. Бо коли притрюхикав у своїх розкішних ризах Стрижак до воєводських сіней, де важко сидів насуплений Мостовик, а перед ним стояли Німий і Митник (Шморгайлик не квапився попереду Стрижака, тримався позад нього), то все відбувалося зовсім не так, як передбачав мстивий підглядайло.

Митник і Німий почувалися винними перед Воєводою, бо ж один доводився родичем Маркерієві, а другий через свою дочку принадив хлопця до воєводського двору. Що ж до Стрижака, то для нього ця пригода не значила нічого, видовище ж спровинених Німого й Митника геть розвеселило його душу, він простер длань у їхньому напрямку, пророк урочисто співчутливо:

— Блаженні вбогі духом, бо їхнє царство небесне.

А потім, уже обома руками вказуючи на Воєводу, виголосив:

— І дам вам наставників по душі мені, щоб вони пасли вас чесно й розумно.

— Гарно, гарно,— трохи мовби посвітлішав лицем Воєвода.— Візьми Німого та повіз парокінний, і їдьте навздогін за втікачем. Без нього не вертатись.

Він махнув рукою, щоб усі щезли, і ніхто не став затримуватися, навіть Стрижак не посмів розбазікувати далі.

Німому довго втовкмачували, що від нього вимагається, він, видно, навмисно не хотів збагнути, коли ж Шморгайлик звелів запрягти коней і Німий, в якому все ревло десь у нутрощах од небажання виконувати наказ Мостовика, побачив, що має їхати на одному возі з Стрижаком, він знавісніло підскочив до запрягу, став рвати збрую, пінився од люті, аби хтось попався йому під руку, то чи й голову б зносив. Порішили на тому, що поїдуть обидва верхами, не кажучи про це Воєводі, який чомусь уперто вимагав од Стрижака, щоб той не смів сідати на коня.

Шморгайлик подбав, щоб обом принесено було достатньо сириці для в'язання Маркерія, на що Стрижак замурчав, що вони не половці погані, котрі за рабами збираються, а чесні християни, тож не сирицю треба торочити до сідел, а харчу та питва якомога більше в сакви класти, бо інакше він заляже в корчемниці Штимовій, а навгінці за втеклим хай собі їдуть усілякі мракоумні земнородці.

Покладено було їм і харчу, й питва, Німий якось мовби заспокоївся, порвавши збрую і домігшись досить легко, щоб їхати не на возі з Стрижаком, а кожному на коневі верхи, не гаючись, обидва й виїхали, але за Мостищем між ними знов відбулася сутичка, бо Стрижак вернув на дорогу попід дубами до Чернігова, а Німий з несамовитою впертістю домагався їхати, не відриваючись від ріки. Власне, його й не обходило, чи поїде Стрижак за ним, чи ні,— просто повернув коня, та й годі. А Стрижаків кінь подався слідом, бо його їздець хоч і кляв у душі Німого, а найперше — Воєводу, та все ж до пуття й не відав, де слід шукати втеклого. Одне було ясно: не кинувся Маркерій на той бік до Києва, бо мав би перейти через міст, та й влади в Києві більше, ніж деінде, а чоловік якраз утікає від влади, а не біжить до неї в обійми. Але ж і поза Києвом світ аж он який широкий! І Переяслав, і Чернігів, і Новгород, і несходимі Заліські землі: Суздаль, Володимир, Ростов, Рязань. Щоправда, скрізь князі й воєводи, але хто ж на сім світі мине їхніх рук? Не врятує тебе ні кмітливість, ні відвага, ні навіть нахабство або просто терплячість. Тому вирішення Німого вдаритися вздовж ріки в сподіванні, що Маркерій десь засів у вербах чи лозах, видавалося Стрижакові безглуздям, але заходити в суперечки було ліньки, до того ж довелося б тоді бороти спротив не самого Німого, а ще і власного коня, який охочіш вернув на трави до Дніпра, ніж на князівську вибиту дорогу попід дубами. Стрижак їхав позад Німого і сердито бурмотів:

— Сотворив бог звірів по родові їх, і скотину по родові, й усе повзуче по родові їх, і бачив бог, що добре. А нащо сотворив Німого? І що воно таке?

Про Маркерія ж можна сказати, що він жив дорогою, мучився нею, болів, жахався дороги, переживаючи її вже пройдену, а ще більше ту, що судилася. Він вдарився понад рікою, бо не знав інших шляхів, а пішов угору проти течії не тому, що боявся погоні на човнах, а просто керуючись призвичаєнням, бо ж завжди ганяли коней на нічну пашу в Задесення, іншої дороги Маркерій і не уявляв собі. Не доводилося йому ніколи й відходити далі, ніж за Десну на пасовиська, тому вглибився в невідомість з острахом і непевністю, але відступати не міг, бо позаду був страх ще більший. Не думав про кривду, про те, що нема правди на світі, не думав і про Воєводиху, надто про Мостовика, іноді згадував матір та батька, ще частіше — Світляну, але ті згадки не приносили полегшення, від них ставало

боляче й гірко, бо все єдино дороге пропало, відсунулося від нього, мовби провалилося на той світ.

Втратив лік дням і ночам. Спав, маючи під щокою бородатий мох, а мріялося: відтяв у Світляни жмут м'якого волосся і підклав собі під голову і дихає його світлим духом. А потім схоплювався і біг далі.

В плавнях йому ніхто й не попадався, коли ж здалеку запримічав пастухів а чи просто якогось чоловіка, то обминав, ховаючись у лозах та вербах. Твердо заповзявся уникати будь-кого, хоч мав би збагнути, що рано чи пізно настане кінець його никанню, бо хто втікає від людей, неодмінно прийде до них знову.

Для Маркерія сталося те несподівано і, можна б сказати, безглуздо. Чи то замріявся, чи вже од утоми й голоду втратив гостроту відчуття, але десь на спадку чи то другого, чи третього дня його втечі, коли втомлено почовгував він ногами у високій м'якій траві, зненацька зродився просто поперед нього однокінний запряг, і це було так несподівано, що Маркерій аж зойкнув би, коли б не боявся виказати себе.

Може, то була мана? Хлопець затулив очі рукою, відсловив — візок не зникав. Маркерій крутнувся на одній нозі, щоб відігнати запаморочення,— і знову побачив попелясту миршаву конячину, яка сонно перебирала ногами, тягнучи за собою дивний, мовби з неба скинутий візок.

Тоді Маркерій став, щоб переконатися, що він не спить, що все відбувається насправді, що на світі ще зберігається непорушність, а також існує рух, і було так: він стояв, а конячина тягла собі візок далі, віддаляючись од хлопця хоч і не дуже швидко, але все ж помітно.

На тому чудернацькому візку лежав і його власник, якийсь убогий оратай, сонний і байдужий. Убогість оратаєва прозирала і в його нужденній одежині, і в конячині, черевастій, карячконогій, попелястій, з вухами лопушасто опущеними, мов у пса-ледаща, особливо ж у візку. То була безладна купа старого, понищеного вживанням дерева, поскручуваного де мотуззям, де ликом, а де й просто лозовими вервечками, колеса, мов четверо нерідних дітей, були всі неоднакового розміру, власне, й не колеса, а витесані з товстих колод кругляки дерева, ніби дитячі катульки, жодна з тих катульок не мала завершеної округлості, через що візок вигецував і заточувався в боки навіть на рівному, все в ньому мовби їхало врізнобіч, все рипіло, трусилося, загрожувало руйновищем щомиті, колеса витанцьовували кожне в цілковитій неузгодженості з іншим, оратай, видно, гаразд знав химерну вдачу своїх коліс, тому обидві вісі у візку були довгі-предовгі, вони вистромлювалися далеко вбоки, щоб дати цілковиту волю колесам в їхньому п'яному заточуванні й хилитанні, це мовби й полегшувало справу конячині, але водночас і погіршувало, бо візок їхав не тільки вперед, але й метлявся

врізнобіч і, як подивитися на нього тривалий час, то створювалося враження, ніби оратай п'яний намертво, і конячина його впита, і візок теж неначе п'яний.

Тож і виходило так: п'яні колеса не поминали жодної виїмки, вскакували в усі рівчаки й бакаї, котрі траплялися на дорозі у візка або ховалися десь збоку в траві. Хазяїнові ж до того було байдуже, він лежав на розхитаному візку непорушно, можна б подумати, що мертвий, якби не підпирався ліктем і не вмощувався час од часу зручніше. Щастя, хоч не озирався і не запримітив досі Маркерія. Хлопець же йшов за візком, неначе прив'язаний, а втікати не наважувався, бо чомусь здавалося, що тоді чоловік на візку неодмінно озирнеться, побачить його і здійме гвалт, поженеться, впіймає і відправить до Мостища просто в руки Воєводі.

Та ось одне з коліс у своєму п'яному хилитанні забігло занадто далеко вбік і провалилося занадто глибоко, щоб конячина змогла його витягти, воно й не просто провалилося, а вивернуло вбік і візок, і конячину, візок одразу в'їхав на трясовину, а конячина сіпнулася безпорадно, хотіла стрибнути на тверде, але їй забракло сил, візок не відпустив, конячина карячконого гребнула попід собою, мотнула головою і провалилася по саме черево. Чи то попалося замулисько ще од весняної поводі, чи прикритий травою прогній, гибле місце, дірка в землі, чи гніздовище бісів, які радо хапають у свої лабети все, що попадеться.

Чоловік, хоч який сонний і байдужий, устиг зіскочити з візка, вмить пожвавішав і навіть, повертаючись до людських узвичаєнь, озирнувся, так ніби шукав допомоги, хоч і не сподівався на неї в пустельних плавнях. Але побачив позад себе Маркерія, не дуже й здивувався несподіванці, махнув хлопцеві рукою, мовляв, пособи.

І Маркерій теж забув про свої страхи, коли побачив, що чоловік у біді, щоправда, коли той озирнувся і хлопець уперше побачив його обличчя, то видалося воно схожим на обличчя Німого, але то було перше враження, бо ж незнайомець не мав такої могутньої статури, як Німий, і борода в нього вся побита була сивизною — не міг же Німий за кілька день посивіти.

Тому Маркерій охоче кинувся допомогати чоловікові, вони спробували вирвати з багновиська візок, висмикнути бодай задок, бодай одне колесо, і це їм удавалося зробити, але нічим вони не могли зарадити конячині, яка важко брьохалася в трясовині, похропуючи від страху й знесилення, неспроможна зачепитися за тверде бодай одним копитом. Може, якби їм вдалося викинути візок на сухе, то вибралася б і конячина, але вони ніяк не могли узгодити своїх дій, бо Маркерієві заважала його хапливість, його меткість, а чоловікові шкодила завелика повільність рухів. Поки один тільки примірявся, як йому взятися, другий уже знесилювався на той час. Мовчки, задихані, розгублені, тупцювалися вони довкола візка й коняки, так безглуздо

засмоктаних багниськом, вже й сонце на краю плавнів спустилося в ріку, загрожувала їм ніч, а вони нічого не могли вдіяти і не так через безсилля, як через неузгодженість у діях, через невміння поєднати молодечий запал і зрілу силу.

Отам і налетіли на Маркерія Стрижак з Німим, бо й хто б же проминув таку нагоду? Стрижак ще здалеку впізнав хлопця, впізнав його, видно, й Німий, хоч і не подав знаку, їхав так само байдуже і похмуро, зате його зверхник звеселився вельми, погнав свого коня вперед, доскочив до тих двох розгублених і знесилених, майже скотився на землю, підбіг до Маркерія, вхопив його за сорочку, рвонув щосили.

— Та ось де ти ховаєшся, нечестивцю!

Побачив у хлопця на шиї зелену стрічку, чомусь подумав, що вкрадено те у Воєводихи, рвонув і за стрічку, гримнув:

— Що то?

— Не чіпай! — вхопив його за руки Маркерій, видер стрічку і відскочив од Стрижака, готовий битися, кусатися, видряпати очі цьому осоружному попидлові не так за те, що наздогнав його, як за намагання відібрати найсвятіше.

— Тримай його! — гукнув до Німого Стрижак.

Німий уже був тут, він запримітив краєм ока оту зелену стрічку, вмить упізнав її, але ще не вирішив одразу: радіти йому чи погніватися.

— Держи! — Стрижак метнувся до свого коня, став розплутувати ремінняччя, що припас для Маркерія, але Німий не кинувся на хлопця, а спокійно зліз з коня, підійшов до загрузлого візка, примірився, легко викинув задні колеса на сухе, потім витяг і передок, смикнув убік візком конячину, вона відчаєно погреблася в багнюці, роздула черево, смикнулася шиєю і теж вихопилася нарешті на тверде. Оратай дивився на все це, як на чудо, дивився й Маркерій, забувши, що має втікати, Німий розізлено зиркнув на власника візка, той стрепенувся, мерщій ухопився за віжки, пробурмотів:

— Оце так! Оце тобі не абияк, а таки так!

А Стрижак, не дочекавшись допомоги від Німого, сам підбіг до Маркерія і став в'язати йому руки, хоч хлопець і боронився, щоправда, кволо й безнадійно, так вразило його все, що відбулося перед очима. Бо той чоловік, якому він радо прийшов на поміч, задля якого рискував своєю волею і втратив її, тепер спокійнісінько собі сів на свій візок і покотив далі в сивий смерк плавнів, навіть не озирнувшись, не сказавши й слова хлопцеві, не кинувши бодай погляду співчутливого.

Два темні верхівці взяли його між коней і погнали назад, звідки прийшов, звідки втікав.

Німий ще й досі не вмів визначити свого ставлення до Маркерія — так багато сплелося для нього в цьому, ще кілька день такому безжурному й безклопітному, а сьогодні глибоко нещасному хлопцеві: і те, що був він сином Лепеті, і що став найвір-

нішим товаришем Світляні, і що показав мостищанам, як можна виступити в новій якості на мосту. Щиро кажучи, Німий не вірив, що в хлопця могло статися щось з Воєводихою, а коли й сталося, то не з його вини, а з вини тої дикої жінки, до того ж справи поміж двома завжди належать тільки їм самим, для інших вони темні й недоступні, коли ж втручаються сторонні, тоді добра не жди і правди не шукай. Окрім усього, Воєводиха була для Німого занадто незвичною, хижо-темною жінкою, щоб вірити першому її слову. Щось тут було не так, а що саме — розплутати Німий не вмів, тому не дуже й рвався в помічники Стрижакові, хоч і не заважав тому, коли він зв'язував Маркерія. Лише тепер, коли Стрижак норовив наїхати конем на хлопця в темряві, Німий щоразу брав своїм конем убік, щоб дати Маркерієві змогу ухилитися.

Зате Стрижак розкошував од успіху. Аби рвонув князівською дорогою на Чернігів, то десь уже, певно, надибав би на корчемницю й заліг би там на тижняку коло пив та медів. Але вийшло так, що втрата пив та медів окупилася сторицею, бо в цих голих плавнях, куди його мало не силоміць затягнув навіжений Німий, вони, бач, упіймали пташка, за якого Воєвода не поскупиться, а вже він, Стрижак, не проторгується й не продешевить.

— Іаков учить: да буде всяк чоловік скорий на послух! — гримів він.— А ти, младенче затурканий, хотів утекти в гріхах увесь.

Німий, природно, мовчав, не відгукувався й Маркерій, відчаєний через свою неволю, що приключилася через безглузду пригоду з дивним візком незнайомого чоловіка.

— Ти був швидкий, а ми — терплячі,— похвалявся тим часом Стрижак.— Так чинить ловець, коли ввергне вуду в ріку, й загачить рибу метку й дужу, і чує, як борсається й рветься риба, то не в поспіху й живосилом цурпелить, щоб порвати вуду, а дає рибі звільна погуляти й утомитися, а як збагне, що знесилилася, тоді почне її тягнути помалу. Так і ми довготерпінням своїм дозволили тобі вибігати силу свою, але й не допустили, щоб гріх завів тебе задалеко від Воєводи. Чи збагнув?

Маркерій мовчки спотикався між двох коней у суцільній чорноті.

— Сповідай гріхи свої,— напучував Стрижак,— сповіданням-бо струпи душевні зціплюються, утаювання ж гріхів — радість сатані!

Все це Маркерій вже чув від Стрижака за той час, поки сидів у воєводських сінях за наукою, тільки тоді поряд з ним була Світляна, через що слова Стрижакові звучали урочисто, іноді загадково, іноді святково, іноді повчально. Тепер же падали вони на хлопця, мов каменюки, холодні, важкі, ворожі.

— Писано ж: аще покриємо братіі перегрішення,— завів знову своєї Стрижак, але не доказав, гукнув здивовано: — Зрю

вогонь і палення древесне! Чи то ловці риби, чи таті, чи ушкулі? І чи їх обминати, чи прилучитися до них для ночівлі?

Нікого не питав, просто вголос розмірковував або вдавав, ніби розмірковує і вагається, чи вибрати затишну ночівлю коло чужого вогнища, чи квапитися, виконуючи обов'язок, до Мостища.

Якби спробував поспитати Німого, той би знизав плечима, бо ще й досі не визначився у своєму ставленні до Маркерія. Вогонь він помітив уже давно, маючи зіркіші, ніж у Стрижака, очі, окрім того, чоловік, не затурканий балачками власними й чужими, завжди має більше часу й змоги для розглядин довколишнього світу. Але чи завернути до тепла, чи їхати далі темними плавнями — Німому було однаково. Може, трохи жалів у душі хлопця, та жаль той гніздився ще так далеко, що чи й запримітиш його.

Маркерій, хоч і знизу, з землі, теж помітив давно вже вогник і вдивлявся в те далеке, але таке вабливе червоне очко, бо воно обіцяло бодай якусь зміну, а людина в становищі Маркерія нічого так не жадає, як змін, навіть не дбаючи, які вони будуть, чи ліпші, а чи навіть гірші. А ще нагадало вогнище Маркерієві отакі ночі в плавнях, куди вони ганяли пасти коней і грілися коло багать, відганяли вогнем вовків, навіть коні сходилися до вогню, ставали півколом, дивилися з темряви на полум'я спокійно і мовби задумливо. В конях завжди вдаряла Маркерія невимовна задумливість, може, через те, що мали великі голови.

З Світляною вони теж, ще геть малими, бігали довкола вогнищ в ніч на Івана Купала. Тоді ще Світляна не говорила, Маркерій сподівався, що заговорить вона коло вогню, налякана й захоплена, він стрибав через полум'я разом із всіма, заохочував і дівчину скочити бодай через краєчок вогнища, і вона безстрашно скакала, але все те мовчки, може, тому й запам'яталася назавжди, бо всі вміють кричати й верещати, мовчати ж уміла тільки Світляна.

— Не май дружби з жоною — та не згориш вогнем її,— мовби здогадуючись про Маркерієві думки, бовкнув на завершення Стрижак і повернув коня в той бік, звідки простягало до них свої червоні руки багаття.

Не були то ні ловці, ні злодії, ні розбишаки. Сиділо коло вогню два несхожих між собою ченці, один уже старий, дебелий, грубий з вигляду, мабуть, грубий не тільки тілесно, але й душевно, а другий кволий, жовтявий лицем, миршавий і недолугий, хоч мав чоло високе, а очі, які скерував навстріч прибульцям, горіли в нього розумом. Ще двоє вешталося, підтягаючи до вогнища хмиз, були однаково молоді, однаково невиразні, головусі послушники й прислужники двох перших, люди без значення, отже, й без цікавості для будь-кого.

Стрижак не вельми зрадів такому товариству, він сподівався зустріти в плавнях будь-кого, та тільки не святих отців, з якими

волів би за ліпше справ не мати. Бо хоч і залишив у Мостищі більшу частину своїх безмірно пишних шат, але ще досить мав на собі того добра, так що й не збагнеш відразу, що за один: і не піп, і не монах, і не звичайний чоловік. Мабуть, це й бентежило трохи Стрижака, хоч і не належав він до тих, хто надмірно бентежиться з того чи іншого приводу. І вже коли послала йому доля отців-калугерів, то мав належно повестися, згідно з своїми узвичаєннями, узвичаєння його ж було найперше: нахабство.

— От і ми з своїм втеклим, а тепер упійманим! — загримів Стрижак, наближаючись до вогнища і відразу заявляючи про себе, щоб уникнути зайвих розпитувань.— Триклятого грішника маємо, посягнув на честь жони хлібодавця свого Воєводи, славного у всіх землях Мостовика, про якого чули теж, коли ви з Києва.

На триніжку над вогнем висів чималий котелик, а в ньому жирно виклекочувалася риб'яча юшка. Стрижак всьорбнув жадібно ніздрями, зістрибнув з коня, без припросин усівся мерщій, штовхнувши й Маркерія, щоб сів на світлі й не здумав утікати. Німий тим часом стриножував коней, для Стрижака Німий тепер і не існував, а для ченців загадковість безмовного чоловіка мала б слугувати для більшого перестраху. Бо хто боїться, на тому й поїдеш.

Та тільки ченці, здається, не належали до полохливих. Чи то що їх було четверо проти трьох, з яких один — зв'язаний — у лік не йшов. А чи сподівались вони на недоторканість, яку давав їм сан. Стрижака, звичайно, зауважено, але потрактовано, коли й ліпше трохи, ніж приблудного пса, то все ж без належної поваги, без привітності, з спокоєм просто обурливим, як на Стрижакову вдачу.

Череватий, грубий ченець так само грубим, як і його статура, голосом повідомив непрошених гостей, що він, ігумен Смоленського Печерського, бо й у Смоленську, як і в Києві, був за Дніпром Печерський монастир, з братом Кириком (тобто миршавим і нікчемним отим ченчиком) та двома послушниками вертаються додому з святої Києво-Печерської обителі, з великого мироваріння, везучи з собою запечатані священні сосуди з миром.

Головусі послушники тим часом підкинули в багаття сирого шелюжиння, і свіжа кора сичала гірким димом просто в очі Стрижакові, так що той тільки лупав та кривився.

— Ви з миром, а ми з гріхом,— сказав він, тицяючи пальцем на Маркерія, що бистро постріловав очима в усі боки, так ніби ще сподівався на порятунок чи від святих отців, чи від інших молодих помічників, майже так само юних, як і Маркерій, тільки, мабуть, привчених уже до покірливості.

І хоч ніхто не поцікавився про гріх Маркеріїв докладніше, Стрижак без припросин, зручніше вмостившись коло вогню

і з видимим нетерпінням приглядаючись до клекотливого котелика, повідав у подробицях вигаданих і висмакуваних уже самим про те, що відбулося, себто мало відбутися, як на його гадку, між Маркерієм і Воєводихою, для змалювання чеснот і цнот котрої в Стрижака теж знайшлося досить красномовства.

Отець ігумен мовчки подвиготів черевом на таку довгу балачку, а миршавий Кирик голосом скрипливим і занудливим, ні до кого, власне, й не звертаючись, почав говорити щось, здавалося, геть непосутнє, і ніхто його мовби й не слухав, але ніхто й не перебивав, ігумен сонно куняв, мабуть, призвичаєний до Кирикових розповідей, Стрижак трохи здивовано роззявив рота, виявивши несподівано для себе чоловіка набагато дужчого в священних знаннях, а Маркерій у якусь мить мало не скочив на ноги й не загукав: «Це ж про мене! Так і зі мною було!»

А Кирик говорив, наче читав з невидимої книги.

Історія була далека, довга й коротка водночас, як для такої кількості подій, що вона їх обіймала. Починалася від палестинських пастухів-патріархів, аж від Авраама, його сина Ісаака, і від суперництва синів Ісаакових Ісава Волосатого і Якова, далі все скупчувалося на самому Якову та його численних синах, поміж яких вродою і хитрощами вирізнявся Йосиф, а ще докучав братам своєю задавакуватістю й запобігливістю перед батьком, за що брати зненавиділи Йосифа, кинули його в колодязь, а потім, пожалівши губити його душу, продали мандрівним купцям-ізмаїлтянам, які й привезли Йосифа в Єгипет, де купив його багатий вельможа Потифар, і, власне, тут тільки й починалася сама історія, на яку наштовхнула Кирика уривчаста розповідь Стрижакова про Маркерія і Воєводиху.

В скорім часі Йосиф вивищився в домі Потифара над усіма, і передав Потифар усе, що мав, у руки Йосифа, і не знав нічого у своїм майні, опріч хліба, що їв. А що був Йосиф гарний станом і вродливий вельми, то сталося так, що жона Потифарова накинула оком на Йосифа і сказала: «Ляж ізо мною». Він же не схотів зрадити свого хазяїна, який усе йому довірив, окрім жони своєї. І сталося одного дня, що ввійшов Йосиф до будинку в справах, і нікого на той час не було там, і тоді вхопила його за одіж жона Потифара, говорячи: «Лягай зо мною!» І покинув одежу свою в руках її та й утік.

І сталось, як побачила, що покинув одіж свою в руках у неї і втік геть, то гукнула на челядинців і закричала, що хотів насміятися з неї...

Ось тут і хотілося Маркерієві підскочити й закричати: «Так і зі мною було!» Та Стрижак випередив його, урвав Кирикову розповідь, досить недвозначно вказавши на її неслушність й невідповідність хвилі, на що ігумен сонно, але твердо заперечив йому, що Кирик завжди мовить лише слушні речі, бо володіє високим і нещоденним умінням до кожної житейської пригоди

дошукувати відповідники з діянь високих і священних, а це повинно наштовхувати думки кожного в напрямку богокорисливому й благому. Хто ж неспроможен на таке, то повинен або ж мовчати, або ж...

Натякалося, може, й на те, щоб незвані йшли туди, звідки прийшли, але тепер ніяка сила не могла б відірвати Стрижака від котелика з смачною риб'ячою юшкою, він згоден був вислухати ще нудотніші Кирикові балачки, а щоб не подумали, ніби він присів до їхнього вогню з самим тільки порожнім животом і порожніми руками, то метнувся в темряву до саков, звалених Німим на траву, дістав добрий збан з питвом, побулькав звабливо в ігумена над вухом, і той трохи злагіднів, бо ж у збані було те, що й монасі вкушають.

А щоб не лишитися в боргу й перед Кириком, на якого збан не подіяв ніяк, Стрижак негайно доклав до купи ще й свою історію, але вже не таку книжно-далеку, що її не вхопиш ні рукою, ні змислом, а близьку аж занадто, хоча й не позбавлену втручань сил вищих, тобто незбагненних.

Передовсім Стрижак звернув увагу святих отців на Німого. Бо хоч чоловік і безмовний, але ж не без значення наділений подібністю з святим Миколаєм-чудотворцем, під триблаженним покровительством якого перебуває їхній міст, воєвода Мостовик, а також вони, грішні. Але й не в самій схожості Німого на Миколая-чудотворця суть. Бо сталося нове чудо, сталося тут поблизу й зовсім недавно, тобто майже щойно. Коли гналися вони за цим гріховним отроком без надії наздогнати, бо й не знали, куди він утік і чи йдуть по сліду його, а чи ловлять вітер у полі, тоді волею Миколая-чудотворця повернуті вони були в плавні й пущені от по сьому сліду. А що гріховний отрок переважав їх у прудкості, то й знов прийшов їм на поміч Миколай-чудотворець і, прибравши вигляду простого оратая з миршавою конячиною, став на путі в отрока, та ще й удав, ніби загрузла його конячина разом з візком у прогної плавньовому, і попросив утеклого підсобити. І поки той підсобляв, тут наспіли й ми і взяли його, як теплого, і ось маємо!

Ігумен дрімав собі, заколисаний Стрижаковим торохтінням, він чи й добрав, про що йдеться, чув тільки повторюване ім'я Миколи-чудотворця, від чого вганявся ще в глибшу дрімоту, бо й сам молився тому святому, поки плив до Києва, а тепер мав молитися, вертаючись до Смоленська з дорогоцінним миром для помазань. Окрім того, ігумен ждав, коли звариться юха, бо його міцний селянський шлунок вимагав насичення, ігумен не вважав голод добрим порадником, тому до часу не хотів ні цікавитися цими людьми, ні вслухатися в їхні пригоди, ні обговорювати їхні справи.

Зате Кирик, який ревниво ставився до будь-чиєї спроби зачепити діла книжні, зв'язані з діянням святих і угодників, не міг стерпіти Стрижакової брехні про Миколая-чудотворця, його вже

обурило тільки те, що Стрижак мав нахабство зрівняти святого з німим і, як видно, геть темним чоловіком, так само неприхильно поставився він і до вигадки про з'явлення Миколи-угодника в образі простого оратая, та ще й на миршавій клячі, бо хто ж не відає, що святий Миколай завжди з'являється в урочистих шатах золотно-сріблянних і йде в них не тільки по землі, а й по водах. Та й ще: хіба Миколай-чудотворець бодай раз сприяв насильству над людиною, хіба допустив зло й неправду? Адже він тільки рятує людей, рятує на суші й на водах, тому й названо його заступником людським, тому й молитви йому возносять. Бо хто трьох мужів порятував од смерті в часи імператора Костянтина, хто Агрикового сина за мить єдину перекинув з сарацинської землі в землю рідну, хто з дна моря підняв чоловіка й опустив його у хлівину його власну, хто содіяв багаточисленні чудеса, що їх і полічити несила?

— Дак ми ж молилися Миколаю, а хто йому молиться, тому він і помагає,— засміявся Стрижак на всі ті викрики Кирикові.— А отрок не вірив у силу Миколаєву, хоч я й учив його. От і має тепер.

— І Німий молився, чи як? — вже спокійніше, з ледь прихованою насмішкою спитав Кирик.

— І Німий,— не розгубився Стрижак.— А що? В святому письмі сказано: «Вознось молитву в тиші». Хто ж тихіше й помолиться, як не Німий.

— І ти стверджуєш, що святий Миколай з'явився для того, щоб помогти в ділі неправому? — не міг заспокоїтися Кирик.

— А що таке діло праве і неправе? Як їх розрізнити? — Стрижак примружено глянув на сухореброго ченчика. Кирик засовався, дошукуючи найдошкульнішої відповіді цьому грубому насильникові, що має нахабство прикриватися святим іменем чудотворця, але в цей час ігумен кліпнув оком, шморгнув носом досить досвідчено і подав знак послушникам, щоб знімали котелик з вогню.

Суперечка урвалася на півслові, вирито було ямку, щоб умостити в неї зручно котелик, один з послушників роздав усім дерев'яні ложки, а Стрижак відіткнув свого збана й нюхнув, щоб переконатися в відповідній якості трунку, Кирик же, хоч і змирився зовні, теж замовкнувши й теж узявши ложку, але в думці ще продовжував суперечку з Стрижаком і вже, власне, й не суперечку, а просто вів собі розмірковування. Бо якщо припустити, що Миколай-чудотворець справді явився отут, серед плавнів, як розповідає цей грубий чоловік, а святий повинен час од часу з'являтися перед очі людям, щоб підтвердити свою святість і всемогутність, то виникає тоді запитання: навіщо він це зробив? Адже ж не для того, щоб юнака, хай навіть і винного, хоч не можна вважати винним такого хлопчика юного й недосвідченого, віддати в руки людям неправедним. Отже, треба дошукуватися глибшого значення в діях Миколая-чудотвор-

ця. Бо хіба ж не траплялося безліч разів так, що святий мовби для випробування ввергав якогось чоловіка в морську пучину чи в якусь іншу небезпечну пригоду, а потім тільки вирятовував його? Взяти, для прикладу, попа Христофора з города Мітілени, як ішов він на свято Миколая-чудотворця в Мири Лікійські, і попав до рук сарацинів, і мали йому відтяти голову. Вже аравіт підійшов до зв'язаного Христофора з мечем і вже замахнувся, але Христофор помолився Миколаєві, і чудотворець забрав у аравіта меч з рук. Той кинувся за іншим мечем, знову замахнувся, але знову в руках у нього нічого не було, тоді ще й утретє аравіт ухопив у когось меча, щоб таки зарубати нещасного попа, та й утретє забрав у нього зброю Миколай-чудотворець, чим примусив навіть невірного сарацина упасти на коліна й визнати силу святого християнського. То, може, святий і тут подає комусь знак, щоб виконав він його волю і сотворив праведне діло? Але кому? Отцю ігумену? Отець ігумен без намови нічого не вчинить, він чесний, але занадто заглиблений у тілесність свою, щоб читати небесні знаки, він і сам визнає свою однобокість, для того й тримав коло себе Кирика, що має доповнювати його всіляко. Послушники — занадто головусі, щоб самим щось робити, поки не звелять старші. Зостається хто ж? Зостається він, Кирик.

Кирикові захотілося бути добрим, так захотілося, що він не став відкладати добрих діл на потім і простягнув свою ложку Маркерієві, якому ложки послушники, ясна річ, не дали, видно, відразу й легко повіривши в злочинність хлопцеву, хоч вони б перші мали засумніватися.

Та дивна річ: вийшло так, що не тільки Кирик першим проявив доброту. З другого боку простягнуто Маркерієві ще одну ложку, і зробив те Німий. Кирик засоромився. В своєму високому розумі зрівнявся з темним безмовним чоловіком, бо обидва водночас простягали ложки хлопцеві, у якого руки були зв'язані за спиною і який, отже, міг взяти ті ложки хіба що зубами. Та й навіть не зрівнявся змислом Кирик з Німим, той виявився меткішим, бо відразу ж кинувся розшнуровувати реміння на руках у Маркерія, хоч Стрижак і штовхнув його злісно,— мовляв, нащо це все?

— Хай отрок посьорбає гаряченького,— милостиво промовив ігумен, який тим часом уже приклався до Стрижакового збана і відчув тепло в своєму череві, а в такі хвилини він ставав добрим і хотів, щоб усім довкола було так само тепло, як і йому.

Послушник дав ще одну ложку.

— Та хай насититься перед смертю м'якою! — зареготав Стрижак, вливаючи в свої нутрощі добрячу пайку питва і вицілюючи ложкою шмат рибини в котелику.

— М'якою? — Кирик не доніс ложки до котелика.— Хто називає смерть м'якою? І хто бажає смерті для свого ближнього?

— Та тут хоч бажай, хоч ні, в нас звичай такий,— безжурно мовив Стрижак.— Воєвода ж стоїть при мості навіщо? Для дотримання звичаю. Провинився отрок — все буде згідно зі звичаєм. Звичай же в нас у Мостищі такий: смерть чоловікові м'яка належиться. Або ж мокра, м'яка, або суха, м'яка. Мокра — у воді, утопленням, суха ж — у попелі.

— У попелі? — вигукнув Кирик.— Як то в попелі? Що мовиш?

— Мав би ти чути про таку смерть, раз знаєш книжність і велемудрість виказуєш мені. Цариця єгипетська колись довідалася про змову своїх можних та запросила їх на учту в підземний палац і потопила всіх, залила водою з ріки. Сама ж від гріха кинулася в яму з попелом. Щоб і не крикнути перед смертю. Так і в нас у Мостищі. Зсипають попіл з печей у глибокі ями, а коли хто провиниться, то...

— Перехрестись, що мовиш? Хіба ж можна таке про душу християнську? — Кирик не міг навіть ложкою зачерпнути з котелика, так вразила його Стрижакова спокійна мова.

— На мосту інакше не вистоїш,— сказав примирливо Стрижак,— через міст цілий світ хоче пропхнутися, там без суворості не обійдешся. Не будеш суворим — тебе самого скинуть з мосту, зіпхнуть, затопчуть. Пий, ігумене, бо на тім світі не дадуть.

— Грішні слова, але правдиві,— пробурмотів ігумен,— таки ж не дадуть.

Вони мерщій взялися насичувати свої утроби, цілком віддалися низькому служінню нікчемності власного тіла, навіть юний Маркерій, не дбаючи за похмуре майбутнє, яке йому судилося, зосередився тільки на котелику з наваристою юшкою, пили та їли мовчки, тільки чутно було плямкання, студіння на гаряче, поохкування від вдоволення — звуки ганебні й мерзенні як для вуха Кирикового.

Кирик чи й дістав з котелика кілька ложок рідкого, а вже був ситий, бо харчувався їжею духовною переважно, і не міг отак мовчки, бездумно сьорбати й запихатися ласими шматками, він не вмів пустооко дивитися, не думаючи, довкола могли отак їсти й пити, могли спати, просто ловити гав, а він собі згадував, зіставляв, облічував, він пишався сам перед собою знаннями, поринав у солодощі красномовства отців церкви і давніх мудреців, хай і поганських, як Арістотель чи Платон, він мандрував уявою в далекі землі, линув до тих гір і пасовиськ, де блукав колись Спаситель, він разом з ним ішов на розшуки заблуканої вівці, безтурботно полишаючи інших дев'яносто дев'ять на роздертя хижим звірам, він збирав, як і Христос, червоні лілії-крини в іудейській пустелі, подумки, в напівмарennі, в напівсні ходив по водах Генісаретського озера, гадаючи, що так, певно, ходив і син божий, він готовий був мити ноги своїм учням, коли б мав їх, бо хто ж би не хотів мати учнів, навіть наражаючись на небезпеку отримати поміж них одного

юду; суєта світу не зачіпала його ні крихти, Кирик уперто й послідовно спрямовував помисли тільки на високе, в чому помагали йому розлогі знання, почерпнуті з книг, отець ігумен, що досяг свого становиська лиш завдяки довготерпінню, цінував Кирикові знання, слушно вважаючи, що розум можна мати не в собі, а коло себе, як посох для підпирання, як чашу для пиття, як свічку для темнощів. До Києва теж взято Кирика не для веслування і не тягніння човна, а щоб не осоромитися перед архімандритами й ігуменами київськими, і від Кирика справді всі мали високу втіху в час розмов про таїну миропомазання, що творилося ще не всюди однаково і згідно з приписами.

Шкрябали ложки об котелик, а Кирик згадував, як варилося в Київській лаврі миро для всіх руських церков і монастирів, варилося раз у рік, у великій урочистості, в срібному котлові великому, в який закладувано маслинову олію, виноградне вино біле, ладани росний і простий білий та чорний, спіраксу й мастику сандарик, трояндові пелюстки й траву базилік, корені ірний, інбирний і фіалковий білий, кардамонний і калганний, масла мушкатне густе й рідке, лігніралійне, богородської трави, бергамотове, гвоздичне, трояндове, фіалкове, лимонне, помаранцеве, майоранове і терпентин венеціанський — і все це настоювалося місяць, а потім при співі «І да будуть милості великого бога» починало варитися і варилося два дні, і два дні священики, змінюючи один одного, без перерви читали євангеліє, дияконі розмішували, архієреї ж підкладали вугілля під котли. І вже коли розливали по сосудах, то в кожен сосуд з древніх алавастрів капали по краплині мира, вивезеного з святої землі, може, ще й того, яким помазано було рани Христові по зняттю його з мученицького хреста.

Згадував ще Кирик і некваплиці розмови про таїнство миропомазання, через яке проливається в новопросвітлену душу вода, що тече в життя вічне, звідомлюється благодать духу святого, що зміцнює і вдосконалює її в житті християнському, сходження до якої від сили до сили повинно бути постійне й безперервне. Принагідно Кирик наводив усі висловлювання про це високе таїнство, починаючи від апостола Павла, який хрестив деяких у Ефесі і відразу ж преподав їм святий дух. І собор лаодикійський постановляв: «Належить просвітленим по хрещенню бути помазаними помазанням небесним і причасниками бути царства божого». І преподобний Тертуліан рече: «Вийшовши з купелі, ми помазуємось благословенним помазанням, а святий Кирило Єрусалимський каже так: «Вам, коли вийшли ви з купелі священних вод, преподано помазання, відповідно до того, яким Христос помазався». З купелі священних вод — це звучало урочисто, і Кирикові навіть лячно стало зненацька од тої урочистості, яка так не пасувала до негідної метушняви довкола котелика й Стрижакового збана з питвом. Кирик підвівся й пішов у темряву. Він поминув коней, що спокійно паслися

неподалік, пробрався крізь кущі шелюги, поглянув, чи не одв'язався їхній човен, власне, й не човен, а критий кораблець, затишний і гарний, а тепер ще й вельми дорогоцінний завдяки тим сосудам з священним миром. Кирик справдив міцність вірьовки, якою прив'язано було корабель до вербового пня, трохи постояв, заспокоюючись від тихого хлюпання хвиль, і помалу посунув назад до вогнища, хоч і не хотілося йому там бути.

Застав випорожнений, перевернутий на бік котелик, застав знову зв'язаного тепер по руках і ногах юнака Маркерія, застав допиття першого збана і кидання його в згасаюче багаття. Кирик показав послушникам, щоб докинули дров, бо вогнище повинне горіти цілу ніч. Вже впитий до краю Стрижак добув ще один збан і знову подав його ігумену, а той не відмовився, бо, мабуть, прагнув себе винагородити за напруження, яким жив у Києві серед високоумних і надміру урочистих ієреїв. Потроху пив і Німий, хоч по ньому й не видко було, зате Стрижак доходив до краю в майже тваринному сп'янінні. Він ще побулькав із збана, відкинув посудину, не дбаючи більше про неї, дико озирнувся довкола і несподівано став зривати з себе одіж. Скинув верхню хламиду, кинув ігуменові з криком: «На, дурню!», Кирикові тицьнув сорочку: «Бери, свине!», послушникові пожбурив шапчину: «Дарую, осле!», іншому послушникові дісталися порти: «Хапай, рабський посліде!» Віддавав усе, лишився в самій спідній сорочці, кидав кому попадя, навіть зв'язаному Маркерію, що чорно поблискував очима, ненавидячи всіх отут, а найперше цього обпилого маслакуватого базіку.

Ігуменові перепав «дурень», але він не образився, бо не надавав значення словам, та й не вважав себе ніколи занадто розумним, до того ж був у такому сп'янінні, коли слова об чоловіка вдаряються, мов дощові краплі об міцну покрівлю. Кирика ж названо «свинею», а Кирик не пив нічого, крім води, розум мав незатьмарений, і хоч намагався відбігти думками у високе й далеке від сеї непризвоїтої пиятики, але ось у такий грубий спосіб його теж втягнуто в коло людей нікчемних, ще й названо так образливо. І це в той час, коли ігумен, сей туго напнутий барабан, сей мідний сосуд дзвенячий, сей бовван бездумний отримав усього лиш «дурня», а йому, Кирику, припала «свиня»! Дурня він би стерпів, бо ніхто не може вважатися доконечно розумним, бездонний колодязь знань, і нікому не дано дістатися дна з золотим піском всезнання. Але ж назвати «свинею» чоловіка так віддаленого від усіх справ принизливих і брудних? «Свиня» ще б пристала ігуменові, хоч і він був ближчий не до свині, а до якої-небудь рогатої тварини, впертої й тупої, твердолобої й товстошкірої, мов тур.

Сказано вже, що тілесна недосконалість заганяла Кирика в край мріянь і розумувань, а з тої країни, відомо, важко спускатися на грішну землю, думка ширяє у високостях шестикрило, мов серафим, у цьому незглибима принадність, в цьому велич,

а ще більше, може, зіпсуття, що неухильно призводить до цілковитого невміння ставати бодай короткочасно на один рівень не з такими, як ти, зрозуміти їх. Бо хіба ж сильний тілом може зрозуміти слабого? Він або ж насміхається з нього, або й знущається, пригнічує, не зупиняючись навіть і перед знищенням без потреби, хоч взагалі неможливо виправдати будь-які посилання на потреби й вимоги, коли йдеться про знищення людини.

Тоді чому ж має розумний спуститися до рівня дурня, та ще й терпіти від нього приниження?

Кирик образився тяжко на «свиню» і висловив свою образу, не гаючись, голосно й недвозначно.

— Що! — п'яно закричав Стрижак.— Ображаєшся, отче слабосилий? А це тому, що не вкушаєш з нами і не вживаєш. Правда ж, ігумене?

Ігумен відсапував тяжко, черево, ця ознака достойності, кругло двигтіло в нього під рясою. Ніхто не виступив на захист Кирика, і з ченця зійшла благість, чорнота заступила йому очі, а в голову невідворотно сунулися прокляття: прокляття безпутним, прокляття пиякам, прокляття грубим, прокляття невігласам, прокляття хамам, прокляття жорстоким, прокляття нечестивим, прокляття неправедним, прокляття насильникам, прокляття чванькам, прокляття хвалькам, прокляття словоблудам, прокляття клятим, прокляття проклятим, прокляття заклятим.

— Боже праведний,— пробурмотів, одганяючи бісів знена-висті од себе, Кирик,— очисть уста мої і помисли від проклятьби надаремної і неправедної, недостойної, принизливої, злої, дай возвеличитись над брудом і ницістю.

Та Стрижак не пустив Кирика у сфери високі, знову повернув його на грішну землю, знову заварнякав щось про Миколая-чудотворця, про двох Миколаїв, бо один же був той, що з конякою, як уже сказано, а другий ось сидить німий і безмовний, бо чуда творяться без мови і в неоднакових іпостасях, і хоч обидва мають лики однакові, але в одного борода чорна, а в другого русява і побита сивизною, та це тільки видимість і вказівка на існування одночасне двох стихій у цій землі, а саме: на степ, з його чорними вітрами спекоти, з чорними вершниками і жінками темними, як їхня Воєводиха, що на ній так обпікся гріховний отрок Маркерій, а також на пущі білоберезі, біловітрові, світловоді...

Ігумен спав навсидьки, тільки час од часу гикало йому щось у животі, і в Стрижака ще стачило духу досунутися до нього, ляснути його по череву й викласти спосіб на гризоти в животі:

— Взяти морковку, застругати, обмазати медом і запхнути в зад якомога глибше.

Порада була така дивацька, що ігумен на хвилю прокинувся й поспитав очманіло:

— Нащо ж застругувати? Гостра й без того.

— Ага,— зареготав Стрижак,— злякався отець ігумен моєї морковки заструганої? А ще знаю засіб, як одучити чоловіка від пияцтва. Скажімо, спалити ластів'ячі ноги, розтерти на порох і давати пиякові в трунку. Або ж дістати совине яйце, зварити і кілька день домішувати до їжі. А то взяти жабу зелену, висушити, зітерти на порох і теж давати в трунку. Брат Кирик, видно, пробував тертої жаби, бо не п'є!

Кирик мовчав, бо й чом би мав зачіпатися з п'яним і безумним, він щосили намагався не дати заполонити свою душу злостивістю, але однаково не міг нічого вдіяти, цей приблудний розстрижений попидло хоч кого б довів до краю, Кирик мимоволі став надумувати, чим би належно й достойно відплатити Стрижакові, але це не могла бути помста, бо ж не личило слузі господньому мститися, покликаний був у цей світ лише для доброчинств, отож слід було винайти спосіб вчинити доброчинство взагалі, а для Стрижака щоб воно обернулося на зло. Кирик сидів закам'яніло, не роззирався довкола, не слухав варнякання Стрижакового, нічого, здавалося, не бачив, скупчений на своїх думках, насправді ж сторожко вистежував і примічав усе, що діялося коло вогнища: і те, як став куняти Німий, мостячись заснути просто коло вогню, і як глибше й глибше вганявся в дрімання отець ігумен, який ще прислухався до ситості свого черева, але вже ось-ось мав або ж звалитися геть сонний тут, або ж звеліти послушникам одвести його для спочину на кораблець, і те, як напружено лежить зв'язаний Маркерій, гостро пострілюючи чорними своїми очима, так ніби жде звідкись порятунку, а звідки ж?

Нарешті Стрижак упився до краю, язик уже не підкорявся йому, члени розслабилися, він важкою купою завалився на бік і захріп, захарчав, ніби старий вепр на сконі. Тоді й ігумен, який, видно, задля пристойності досиджував тут, махнув послушникам, і вони відпровадили його до кораблеця.

Кирик сидів тепер наодинці з Маркерієм, бо Стрижак і Німий спали, а сонний — що мертвий.

— Винний? — спитав Кирик хлопця м'яко і співчутливо.— Якщо винний, то скажи, помолюся за тебе, за душу.

— Ні! — аж підскочив Маркерій.— Було, як от ти розповідав.

— Все на світі повторюється, надто ж зло й кривда повторюються часто, правда стрічається рідше. Куди ж утікав?

— Не знаю.

— Чоловік повинен знати.

— А я не знав. Аби втекти!

— Ось де твій гріх,— мовби навіть з радістю промовив Кирик.— В утіканні він. Тому й спокутувати маєш його в путах ремінних. Каєшся?

Маркерій мовчав, через плече з ненавистю поглядаючи на зжовклого занудливого ченчика. Він тільки видавався співчут-

ливим, насправді ж так само жорстокий, мабуть, як Стрижак. Але Стрижак мав перевагу над Маркерієм у силі, до того йому помагав Німий, а цей дохлий монашок не лякав хлопця аж ніскільки, тому, так само ненависно дивлячись на Кирика, намагаючись перехопити його блукливий погляд, Маркерій став підсуватися до вогню. Для цього доводилося робити безліч зайвих, незграбних рухів зв'язаними ногами, й плечима, і спиною, хлопець звивався на твердій землі, квапився чимшвидше наблизитися до вогню, водночас, лякаючись необережним шурхотом або тріском палички під собою розбудити Стрижака. На Кирика не зважав. І коли нарешті впіймав переляканий ченчиків погляд, прошепотів до монаха крізь зуби:

— Мовчи, бо перегризу горлянку!

Кирик розтулив рота, але не закричав, а занімів ще більше, заніс руку, щоб перехреститися, та не спромігся й на те. Бо зв'язаний уже добрався до вогнища, наставив над полум'ям ноги й став палити свої пута. Запахло смаленим, горіло реміння, яким сповитий був Маркерій, але горіла ж і шкіра йому на ногах, хлопець добровільно палив сам себе, аби тільки...

Кирик заплющив очі, щоб не бачити такого страху. Він багато знав про муки святих і мучеників. Ще жорстокосердний Нерон, підпаливши Рим, звинуватив у тому пожогу християн, і всіх, кого схоплено, обмотували клоччям, обливали смолою і запалювали вночі для освітлення садів Неронових. Або ж розправа з Іваном Богословом, якого привезли з Ефеса в Рим і вкинули в котел з киплячою олією, з якого він вийшов неушкоджений тільки завдяки втручанню сили божої, про об'явлення якої й написав згодом, зісланий на острів Патмос. А при імператорі Марку Аврелію спалено живцем сімдесятилітнього єпископа Смірни Полікарпа. Пресвітер Піоній у тій самій Смірні був розп'ятий на хресті й спалений разом з хрестом. А при імператорі Валентиніані римський архідиякон Лаврентій був засмажений на залізній риштівці. Імператор же Валент спалив на кораблі посеред моря вісімдесят священнослужителів Константинополя, оборонців чистоти християнської віри. Страшні були муки святих, але то були муки задля царства небесного, а не задля волі на цій грішній землі.

Яка ж то цьому хлопцеві дорога́ й бажана зелена земля наша, що він зважився навіть палити на вогні власне тіло, аби тільки вивільнитися з пут!

Кирик не мав сміливості розплющити очі й поглянути на хлопця, він навіть дихати перестав, щоб не вдихати отого жахливого диму від вогнища, він гадав, що таке випробування послано йому силами вищими, й молився в думці, щоб перенести випробування, а тим часом поряд з ним був ще один чоловік, який теж не спав і бачив усе, але так само заплющив очі, щоб не бачити, не бути свідком визволення Маркерія.

То був Німий.

Для нього Маркерій, хоч як несхожий на матір, був шляхом до Лепеті, єдиним шляхом і єдиним поверненням, мав би вже тоді, як гнали хлопця поміж кіньми, кинутися туди, визволити його, відпустити, знайшовши натомість поміж кіньми жінку з світлим волоссям і світлою усмішкою. Але звиклий робити все притаєно, не хотів відкриватися перед Стрижаком. І тут, коло вогнища, теж бачив Лепетю, бачив її по той бік вогню, стояла вона за зв'язаним Маркерієм, його воля звалася Лепетею, тільки ступнути через багаття і розв'язати реміння на руках і ногах у хлопця — і більше нічого. Але знову не хотів Німий розкриватися до часу. Стрижакова пиятика помогла йому, тепер він ждав, поки лишаться самі коло багаття, заважав йому тільки миршавий ченчик, що його б Німий міг придушити одним пальцем, та й знову ж не хотілося йому зайвого галасу.

Так дочекався і геть несподіваного, але тепер уже не було ради, Німий міцно заплющив очі, вдав сонного, він нічого не бачив і не знав, йому жаль було хлопця ще більше, ніж Кирикові, але й сам на місці Маркерієвім вчинив би так само.

Кирик розплющив очі, коли почув стогін. Тамований, ледь чутний, тяжкий стогін вирвався Маркерієві з найдальших глибин грудей. Німий не міг того чути, тому й не розплющився, зате ченчик переполохано кліпнув, не повірив у першу мить, ще раз кліпнув, тільки тоді пересвідчився, що хлопець уже стоїть на ногах, не стоїть, а перестрибує, щоб затамувати бодай трохи біль опечин, але й не відходить від проклятущого вогню, навпаки, вигинається, й присідає, і наставляє над вогнем ще й руки, щоб спалити ремінячча на руках, а водночас, може, спалити й руки ще більше, ніж попік собі ноги.

Кирик не витримав. Він підхопився, підібрав свою рясу, спотикаючись, підбіг до Маркерія, а той відскочив від нього, виставив наперед груди, готовий ударити ченця ногами, всім тілом, загрозливо прошепотів:

— Не підходь: уб'ю!

— Дай розв'яжу тебе,— благально мовив Кирик, мало не плачучи.

Маркерій помовчав, ще не вірячи, відійшов далі від ченця, спитав з темряви:

— Розв'яжеш?

— Атож.

— Не обдуриш?

— Хрестом клянуся.

— Батьком і матір'ю поклянись.

— Клянуся.

— Не спробуй обдурити, бо...

І Маркерій крутнувся перед Кириком, наставляючи йому зв'язані руки.

Чернець довго морочився з вузлами. Гриз реміння зубами, плакав над ним, тихо молився богу, Маркерій скрипів зуба-

ми, щоб не застогнати, Кирик порадив йому сісти, але хлопець, хоч як боляче було попеченим ногам, не захотів сідати, щомиті зготовлений до втечі, він нетерпляче крутився перед ченчиком, аж поки той нарешті розплутав усі вузли, і руки втікачеві змахнули у волі й у силі.

— Аще покриєм, то бог нас покриє,— пробурмотів Кирик. Маркерій скочив у темряву, відбіг далеко від багаття, потім навіщось повернувся, чи то щоб подякувати Кирику, чи щоб пересвідчитися в своїй незалежності. Вільний!

Знову кинувся в траву, Кирик пішов за ним, покликав його стишено:

— Куди ж ти? Стривай.

— Чого тобі ще? — здаля поспитав Маркерій.

— Ноги твої.

— Не твої ж.

— Не втечеш. Наздоженуть тебе. А ми б сховали.

— Сховаєш? Де ж? Посеред води?

— Сховаємо й захистимо, бо з нами ім'я боже. Йди за мною.

Він повернув до берега і, вже не дбаючи, йде за ним визволений чи ні, став пробиратися між густими кущами шелюгів, прямуючи туди, де послушники вкладали на спання отця ігумена, а може, й самі спали вже собі в кораблеці, поки він колотився з своєю справою, не знати — гріховною чи спасенною.

Маркерій трохи потупцював на місці, гамуючи нестерпний вогонь у ногах, тоді побіг за ченцем, бо слідом за волею прийшла розгубленість, тепер він і сам не знав, що має чинити далі, як рятуватися: чи то просто бігти плавнями, втікаючи від погоні й від болю в попечених ногах, чи то забратися десь у кущі й спробувати пересидіти, чи справді послухатися здохлякуватого ченчика і вдатися під їхню охоронну руку.

Та то буде згодом, а тим часом Маркерій ішов слідом за Кириком до берега, де послушники вкладали отця ігумена в кораблеці на спочинок, по дорозі вони зустріли обох послушників, які верталися до багаття не так грітися, як страхаючись темряви, але Кирик їх завернув і сказав, що треба відчалювати, не чекаючи ранку, щоб до дня відійти звідси якомога далі, а вже вдень і відпочинок буде.

Послушники щось забурмотіли невдоволено, хоч вголос і не насмілилися проказати того, що мали на думці.

— Уночі? — не повірив один з них.

А другий жалісливо промовив:

— Ой отче!

В тому вигуку злилося все: і небажання поночі тягти важкий кораблець проти течії, і прикрість, що не дадуть їм поспати коло теплого вогнища, і, може, страх, викликаний Кириковим несподіваним учинком, бо послушники вмить, певно, здогадалися, як воно було з Маркерієм там, коло багаття.

І тоді Маркерій, мовби для злагодження всіх сумнівів, побоювань і небажань послушницьких, мовчки й несподівано метнувся в темряву, налякавши немало Кирика, а вже за хвилю почувся його тихий свист, який не знати кого й прикликав, ще згодом, хоч тривало те, як видалося Кирику, цілу вічність, Маркерій повернувся так, як на початку цієї ночі з'явився коло вогнища: ідучи посеред двох коней, одного білого, другого темного, тільки що тепер уже не зв'язаний і не гнаний примусово, а вільний, ведучи коней на поводі.

— Коні? — здивувався вельми Кирик.

— Коні,— сказав Маркерій,— приладнаємо, вони й потягнуть човна.

— Якого човна? Що мовиш! — замахав на нього руками Кирик.— УкраВши — гріх великий сотвориш.

— Ти мене вкрав, а я коней,— не слухаючи його, Маркерій вів коней до берега, а Кирик плутався в своїй довгій рясі позаду, бурмотів відчаєно:

— Крадіжка — що лжа. А лжою приліплюємося до лукавого.

— Від лукавих утікаємо, а не приліплюємося,— заспокоїв його Маркерій,— без коней Стрижак за нами не поженеться, лінивий дуже. А на конях вони однаково настигнуть нас і знов мене замотузують. Тоді страху натерпишся, отче.

— Страхом божим, як цідилом, очищай від скверни,— бурмотів Кирик.

— А проціджуй вину й достатньо омивай її в мимотекучій воді,— порадив Маркерій.

— Звідки знаєш святі поучення? — поспитав Кирик, забувши й про конєй.

— Навчений,— відповів Маркерій.— Ану, де ваші тут вірьовки, обплутаю коней сяк-так, та й потягнемо.

— Ох, спати хочеться! — потягнувся один з послушників, на що Кирик просичав одразу з негаданою в ньому злістю:

— Не спи багато, але моли бога на поміч, аби уникли ми, яко птиця сітей.

І ще згодом, спостерігаючи, як Маркерій у темряві ловко порається коло коней, ладнаючи їх до човнової тяги, зітхнув чи то з полегкістю, чи з співчуттям до самого себе:

— Міру відміряйте, і возміриться вам.

— Сідай, отче! — гукнув притишено Маркерій, бо послушники вже пострибали в кораблець легко й тихо, щоб не розбудити ігумена, який відразу б вигнав їх на берег, та й не знати, як повівся б з тим хлопцем, що його порятував Кирик.

Кирик заліз у кораблець, сів і став молитися. Спати він не міг, дивувався Маркерієвій бадьорості, подобалась йому хлопцева кмітливість і жвавість, хоч останньої було в ньому, здається, забагато. Хворощі всілякі докучали Кирикові завжди і всюди, він мало їв, мало спав, суворістю до власного тіла хоч і не відганяв хворощів, але утримував їх, приборкував, чи що, зна-

ходячи порятунок в думаннях, згадуваннях, обчисленнях, бо навчений був усього, навіть грецькі книги розбирав вільно, вмів знаходити шлях по зорях у небі, знав індикти грецькі і римські календи, ось і зараз, сидячи випрямлено на лаві посеред кораблеця і приглядаючись, як весело йдуть берегом коні, білий і чорний, і тягнуть човна, хоча тягнув, здається, лише один кінь, а який — білий чи чорний,— і не збагнути, Кирик уже не думав ні про Маркерія з попеченими ногами, ні про тих двох, що лишилися коло багаття, ні навіть про отця ігумена, який рано чи пізно проспиться й побачить усе й може розгніватися, бо гнівається він легко й без видимих причин,— так от Кирик не думав ні про що, а чи то для заспокоєння, чи просто щоб вдовольнитися знанням, якого ніхто тут не мав і мати не міг, став обчислювати, який день настає, скількохденний місяць провис на заході поблідлого неба. Виходило так, що було дев'ятнадцяте липня і місяць на небі теж був дев'ятнадцятиденний, коли б узяти по римському численню, то була б чотирнадцята календа серпня, тобто августа по-їхньому, але місяцеві небесному і в римлян було б днів дев'ятнадцять. Обчислення були складні, заплутані, але тим більше втіхи від них мав Кирик і так захопився, що якось не помітив ні світанку, ні зарожевіння небесного, побачив уже сонце, як випливало воно на сході, золоте й велике, а на заході блідою плямою, мов круг сиру, тримався ще місяць, і виходило, отже, так, що вони втікали не крадькома, не потаємно, а відкрито, аж при двох небесних світилах.

Сонце присвітило й пригріло в тім'я отцеві ігумену, що спав простоволосо, ігумен підвів голову, глянув на Кирика, на пливучий берег, на коней — білого й чорного, на меткого хлопця коло них, знову воззрився на Кирика, трохи позгадував учорашнє, мабуть, нічого не згадав, але, маючи тверезий селянський розум, швидко збагнув усе, що сталося за час його спання, позіхнув, перехрестив собі рота, сказав заспокійливо до Кирика, який уже схиляв голову в провині й каятті:

— Гаразд учинив, сину, що порятував младенця.

— Коней він...

Кирик не міг вимовити слова «вкрав», взагалі ніякого слова не вмів знайти. Але ігумен сказав навіть аж з радістю:

— Коней продамо. Добрі коні.

Кирик мав би зрадіти такому несподівано легкому розв'язанню його сумнівів і побоювань, але, підвладний звичці зіставляти все з записаним у книгах, він мовби й не почув ігуменових слів, а вів своє:

— А коні мов у видінні й об'явленні Іоанна Богослова — кінь чорний і кінь білий, тільки що без вершників і без призначень високих, бо не може бути високо-священним неправедне. Сказано ж: «Хто поганий, нехай ще опоганюється».

— Продамо коней,— повторив, позіхаючи, ігумен,— ще й добре продамо.

Він і в монастирі весь час скуповував коней і перепродував їх то іншим монастирям, то купцям, то боярам, а то й темним всіляким людям, не лякаючись гріха. Кирик це знав, та й хто б не знав, але якось забулося від хвилювання, та й не могло прийти в надмірно мудру Кирикову голову припущення, щоб ігумен з легким серцем одразу вирішив продати,—подумати тільки! — крадених, чужих коней!

А в цей час Німий, що не заснув до самого схід сонця, розштурхував Стрижака і, вдаючи щосили розтелесованість і гіркоту, показував йому, що сталося, як їх обдурено, ошукано, обкрадено, пограбовано.

Стрижак сів, протер очі, глянув на розкидану безладно чиюсь, здається, його власну одіж, на давно вже затухле вогнище, на порожні збани, що валялися коло ніг, на сідла й сакви, на плавні, де не видно було їхніх коней, перевів погляд на прибережні шелюги, сподіваючись, що, може, то все жарт, може, там і коні, й Маркерій, але й там нічого не побачив, а що Німий і далі телесувався, то Стрижак нарешті збагнув усю глибину їхнього зганьблення, підскочив до Німого, вхопив його за груди, заревів:

— Проспав, клятий німаку!

Той, граючись, попхнув Стрижака в груди, і попидло задер голі ноги. Не міг вибирати місця, куди падати, зарився головою просто в попіл, зачхався, мов кіт, вигрібся з попелу, заскімлив:

— Обікрали ченці розпрокляті, тричі кляті, стократно прокляті! І коней украли! Не наздоженеш. Що скаже Воєвода! Зв'язався ж з цим німим земнородцем!

Німий стояв уже втихомирений, вдавати далі гіркоту не було потреби, тепер він міг замкнутися в образу, за якою легко було ховати торжество й насмішку над Стрижаком.

Стрижак ще довго чухався, зітхав і скімлив, потім з кректанням і сопінням став збирати своє манаття, піднімав кожну річ з землі, розглядав проти світла, ніби дивуючись, як це сталося, що все порозкидане, неспроможний пригадати, коли і для якої потреби роздягався, знов приміряв до себе, немов чуже або щойно зшите.

Та дивна річ: хоч як перебирав і переглядав одіж, хоч скільки приміряв, а портів своїх не знаходив ніде. Не було портів, хоть плач, хоч убийся! Видно, взяв котрийсь з послушників або ж той, що названо його ослом, або ж інший, охрещений «рабським послідом». Стрижакові щось мовби й згадувалося, пробивалося йому крізь учорашній туман сп'яніння, як він роздаровував своє вбрання, та не так і вбрання роздаровував, як назвиська для тих паршивих ченців, відаючи добре, що призвіська до них пристануть, як реп'ях до собачого хвоста, а майна вони брати не стануть, бо ченцеві заповідано мати у власність хіба що ці-

пок для підпирання. Та, видно, послушник не втримався від спокуси, а може, взяв з цікавості, бо ніколи не бачив портів з тканини золотної, або й просто, щоб поглумитися, полишивши чоловіка серед плавнів без штанів.

Стрижак аж губу прикусив од злості, а тут ще Німий стояв перед очима розкарячено, неначе хотів подратувати своїми портами. Стрижак крикнув йому:

— Чого став? Не бачиш, чоловік без портів! Скидай свої, бо мені негоже голозадим бути!

Але відразу й збагнув, що Німий же його не чує і не розуміє, хоч мовби й усміхається самими очима на його крики. Силою ж здерти штани з німого Стрижак не пробував, бо не хотів ще раз качатися в попелі.

Він сяк-так убрався, хоч яке вже там убирання без штанів, коли голі ноги нічим не прикриєш, і вони стирчать, мов старе пакілля, все в рудому мохові, пішов до саков, знайшов там м'ясо й хліб, поколотив обидва збани, щоб пересвідчитися, що вони порожні, похитав головою:

— Пий, та не забувай, що завтра схочеться. О господи всеблагий і всемилостивий!

Кивнув сердито Німому, щоб і той попоїв, почалапкав до берега чи то поглянути, де стояв чернецький човен уночі, а чи в надії знайти свої порти, чи просто хлебнути води й побризкати на свою мармизу.

Німий теж підійшов до берега, вмився, освіжився після безсонної ночі, тоді вони взяли сідла, нав'ючилися, мов два осли, і повернули туди, звідки прийшли.

Німий якось дуже вміло приладнав сідло собі на плече, воно в нього все було зібране, лежало міцно й зручно, а Стрижак завдав його собі на шию, повстяні пуки терли йому шкіру, путлиці з стременами теліпалися з двох боків, боляче били по боках, і довелося всунути в стремена руки, щоб притримувати це залізяччя, а тут ще трава якось незвично лоскотала між голими ногами, аж кортіло скрикнути, Німий, мабуть, усе те бачив і сміявся, для того й відставав навмисне. Стрижак зупинився, закричав до Німого, показав йому рукою:

— Йди попереду!

Німий вдавав, що ніяк не збагне, чого від нього хочуть. Клеїв дурня, без'язикий земнородець. Стрижак, заточуючись, перечіпаючись, підбіг до нього, турнув межи плечі.

— Попереду, кажу!

Але той уперся, мов бик, вкопався, мов стовп, вріс у землю, мов дуб,— не схитнеш. Стрижак плюнув і, проклинаючи все на світі, посунув перший.

Сонце піднімалося вище й вище, припікало дужче й дужче, Стрижак плутався в своєму незручному одязі, в ремінячі, сідло давило йому на шию й на плечі, воно важчало, немов сіль на ослові, завішена в мішках по обох боках хребта, що з нею

худобина спершу йде жваво й легко, а далі пристає дужче та дужче, поки й зовсім уклякне.

Отак і Стрижак, не стерпівши, не маючи сил тягти далі цю мороку, сердито попудив сідло в траву, сів, розтираючи занімілі плечі, крикнув Німому, що надходив:

— Кидай і ти, та спочинемо.

Але той розставив ноги, дивився на Стрижака спокійно і знову з прихованим усміхом, сідла не скидав з плеча, на траву не клав, бо й що йому той тягар, він би й десяток таких сідел ніс невтомно, такий і коняку на собі попре!

З зітханням і прокльонами Німому й усьому роду його минулому й майбутньому Стрижак змушений був знову прилаштовувати собі на шию сідло, знову ловив руками стремена, ще б загнуздатися самому для доповнення мук і самознущань — і кінець. І готовий тобі путь Спасителя на Голгофу з його хресними муками. Бо хіба ж муки сідельні менші? Та й то сказати — невідомо, чи сам Ісус ніс хреста на гору, чи інші несли, бо ж і Матфей, і Марк, і Лука євангелісти кажуть, що взято було Симона Киринея, мимойдучого чоловіка, та й примушено нести хрест на Голгофу. І тільки в євангеліста Іоанна сказано: «І, несучи хрест свій, вийшов він на місце, Череповищем зване, по-єврейськи Голгофа». Ще мовиться в Четверо-євангелії про напій мученицький, хоч знову ж неоднаково мовиться. Матфей стверджує, ніби дали Ісусові пити оцту, змішаного з жовчю, Марк вважає, що то було вино з миром, та й того Христос не прийняв, Лука зовсім мовчить про напій, а Іоанн вважає, що розп'ятому піднесли до уст губку, напоєну самим оцтом. Але хіба ж його, Стрижакова, мука менша? Коли в тебе нутрощі горять від учорашнього, коли шкребуть хижі звірі в тебе в горлі й у кишках, роздирають тебе і розшматовують усередині, а ти не маєш чим залити й залагіднити їх, окрім води дніпрової, теплої і ніякої! Хіба ж порівняєш просту воду з вином, змішаним з миром! І муки сідельні хіба дорівняються мукам хресним, що зрештою хоч кінчитися мали смертю, але були почесні й славні навіки, а тут, окрім ганьби гологузної, не маєш нічого, а ще з страхом і тривогою жди, що скаже тобі Воєвода!

Стрижак аж ляснути себе по лобі хотів при згадуванні про Мостовика, та вчасно схаменувся, що може ляснути не пустою долонею, а залізним стременом, голова ж мала йому ще знадобитися для вигадування й всебічного обмірковування брехні, з якою має він з'явитися перед Воєводою. Стрижак навіть забув про тягар на плечах, пішов швидше, хоч і те сказати — куди квапитися чоловікові, поки він не має з чим прийти? Попервах Стрижак вирішив розповідати все, як було, навпростець. Щоправда, можна змовчати, хто саме завернув у плавні, тим самим відразу потрапивши на слід Маркеріїв, бо головне полягало тут у тім, що втікача було впіймано і саме руками Стрижаковими впіймано, і зв'язано, як належиться. Ну гаразд. Скаже він, як

було, а Воєвода спитає, де ж бранець? Що відповісти? Украли монахи? Проспали ганебно й недостойно? Та ще й від кого не встерегли? Ні, ні, правду розповідають лише дурні або ж безнадійно ледачі люди, неспроможні виставити події з сприятливого для себе погляду.

Стрижак спробував зайти з іншого боку. Впіймали вони Маркерія. Це треба всіляко підкреслювати, виставляти як свою найбільшу заслугу. Отже, впіймали втікача. Повели його назад додому, на суд праведний і воздаятельний. А не довели. Чому ж не довели? А тому, що напали на них розбійники, забрали коней і Маркерія, хотіли ще й Німого забрати, але той не схотів, навіть став на захист його, тобто Стрижака.

Не годиться. Раз Німий захистити зміг його, то чому ж не захистив Маркерія? І нащо той Маркерій розбійникам? Їм коні потрібні. Віддайте коней, а втікача приведіть до Мостища. Ось воно як.

Тоді що ж? Як уже брехати, то брехати. Не впіймали вони Маркерія, і не догнали, і не бачили, і взагалі він нікуди не втікав, бо куди б там утік мостищанин? А на них напали розбійники і відняли коней (бо сказати, що вкрали коней злодії — сором, ганьба!). Ага. А сідла? Що ж то за дивні розбійники, що залишили сідла? Як уже відняли коней, то з усім причандаллям! Тоді навіщо ж він, мов останній дурень, тягне оцю рахубу!

Стрижак пожбурив своє сідло з радістю й полегкістю і вже розвеселено гукнув Німому:

— Кидай к бісу!

Наче той міг почути. Біда з глухим і без'язиким. Вже й твій язик не надається ні до чого. Стрижак на мигах спробував розтовкмачити Німому, що і як, і показав, щоб той звільнився від зайвого і безглуздого, та навіть шкідливого тепер з усіх поглядів тягаря. Але впертий без'язиченко тримався за те дурне сідло, наче куте було з щирого золота. Ні вмовляння, ні погрози, ні силування (хоч і яке там силування над таким здоровилом!) — не помагало нічого. Стрижак толочив траву легкома, тепер усі члени його відпочивали, навіть у нутрощах не так пекло й дрябало, сіделька мука кінчилася, вже не нагадували йому зелені плавні похмурих голгофських видив, але Німий уперто тюпачив позаду з сідлом на плечі й доводив цим Стрижака до сказу. Отак приїссе, скине до ніг Воєводи — і що тоді вигадаєш, яку брехню запустиш межи очі Мостовикові?! І чим більше кип'ятився й злостився Стрижак, тим упертішим ставав Німий і навіть замахнувся був на свого зверхника, коли той наблизився до нього занадто в намірі скинути йому те сідло к бісам і всім нечистим силам.

Мабуть, так би нічого й не вдіяв з ним Стрижак, аби не напали на нього веселощі. Прийшли неспогадано, мабуть, від полегкості тілесної, бо душа Стрижака цілком і у всьому

залежала від тіла, отож звільнений од сідла, розім'явши й розпроставши всі свої члени, він поволі виповнювався радістю життя, безтурботністю, безжурністю, і ось у такому новому стані, вже без поквапу й гарячкування, з насмішкуватим спокоєм, показав він на мигах Німому, що того жде від Воєводи, коли він не покладеться у всьому на нього, Стрижака, виклав з великими труднощами, щоправда, і вигадану свою брехню про те, як не впіймали вони Маркерія, і все те з посміюванням та реготанням, аж Німому теж стало весело, особливо ж весело стало йому, коли второпав він про Маркерія, тепер не було потреби триматися за те сідло, за той їхній камінь незгоди, Німий радо попудив його в траву і сміявся досхочу, реготав до сліз, і Стрижак подумав, що навіть німі розстаються з своїми заблудами, позбуваються глупоти з сміхом і радістю.

Але Німий сміявся не з того. Сміх припадав на його долю надто рідко, щоб реготати майже безпричинно. Через те Німий вже коли й сміявся, то мав до того причину не одну, а кілька. Він сміявся, радіючи, що обдурив Стрижака, а з ним і Воєводу, вже тоді, як бачив визволення Маркерієве і не став хлопцеві на заваді,— отже, допоміг йому, виходить. А ще сміявся від радості, що матиме з чим прийти до Лепеті, щоб вернути щасливі дні з нею, здавалося, втрачені безнадійно назавжди. Він заманить Лепетю далеко в плавні, поведе на пустельну піщану косу над рікою, може, навіть знайде ту саму косу, де зазнав колись розкошів з цією жінкою, хоч ріка щороку перемиває коси і не знайти ніколи тих, що були, як не знайти і минулого щастя, але він буде впертим і шукатиме косу до вподоби і там, на білому піску, намалює перед Лепетею все, як було, всю ту ніч коло вогнища, хіба що змінивши трохи перебіг подій, скажімо, обійдеться без монаха, бо хіба ж він сам, Німий, не міг розв'язати Маркерія? Свідків не було і не буде — Німий міг сміятися досхочу в сподіванні нових милостей Лепетиних — і він сміявся.

«Ловили вітра в полі»,— з цими словами став Стрижак перед Воєводою Мостовиком, став уже в портах, відсвіжений після цілодобового сну, бо спали вони з Німим цілий день у плавнях, щоб не ганьбитися засвітло Стрижакові голими ногами в Мостищі, а потім уночі пробралися в Стрижаків дім та й ще спали там до ранку, бо ж не станеш колотитися до Воєводи опівночі, маючи в руках тільки отой вітер з поля. Опріч того, цілком слушно розмірковував Стрижак, час убиває в людині гостроту пам'яті, отож чим довше не з'являтимуться до Воєводи, тим спокійніше зрештою сприйме він повідомлення про марноту їхньої погоні. Та Стрижак не взяв до уваги неминучої обмеженості Мостовикової, притаманної йому, як і всім людям, зосередженим на одній тільки справі впродовж цілого свого життя. Воєвода ж, втуплений тільки в міст і в своє володарю-

вання над мостом, володів обмеженістю просто безмежною, коли б можна так висловитися. І вже коли такий чоловік вирішував когось покарати, то ніщо не могло відвернути його від цього наміру, пам'ятав він про це, не думав більше ні про що.

— Де він? — спитав нахмурено Воєвсда, забачивши перед собою Стрижака й Німого, спитав так, ніби вони відлучалися тільки на мить, лише вибігли за двері, щоб схопити й привести до свого повелителя злочинного втікача, і це відбулося не кілька днів тому і не в тайнощах воєводського дому, а щойно, у всіх перед очима.

Отоді Стрижак і вимовив свої безтурботні слова про вітра в полі. Та Мостовик пустив поза увагою грайливість Стрижакових слів, він був зосереджений на своєму заповзятому вирішенні, для якого не стачало тільки найголовнішого: жертви.

— Він де? — вже грізно поспитав він, натискуючи на «він», щоб цей язикатий воєводський дармоїд врешті збагнув, які короткі жарти з можновладцем.

Але Стрижак, смакуючи наперед своєю вдало вигаданою брехнею, що мав викласти її перед Воєводою, не збентежився від грізного погляду Мостовикового, безжурно розвів руками:

— Нема. І не тільки втеклого нема, а й...

Хотів додати «коней», та Воєводі не йшлося ні про що, окрім Маркерія, він би, може, й не почув навіть про коней або не надав би значення пропажі, його увага не могла бути аж так гнучкою, щоб умить розосередитися ще й на коней,— він пам'ятав тільки про зловмисника.

— Не догнали? — Воєвода випустив на обличчя сірий усміх, справжню загрозливість якого знав тут тільки Шморгайлик, але й Шморгайлик не міг зарадити справі, хоч і позирнув на нього питально Мостовик. Аби все діялося тут, у Мостищі, то вже б Шморгайлик підглядів і підслухав, але ж ці двоє вешталися десь кілька день в лісах і полях. Хто їх там бачив, і хто чув, і що тут скажеш!? Шморгайлик тільки переступив з ноги на ногу та винувато похнюпився. Радів нишком, що цим двом нарешті перепаде, ще й не знати, чим воно все для них кінчиться, він же, Шморгайлик,— у стороні. Він потиратиме руки і жатиме жито, як співають мостищани.

Однак те, що він почув од Стрижака, нагнало на Шморгайлика такого страху, що він умить забув і про потирання рук, і про зеленеє жито. Бо Стрижак безжурно мовив:

— Ще нікому не вдавалося догнати того, хто не втікав.

— Не втікав? — Мостовик глянув на нього спідлоба.— Хто не втікав?

— А ніхто не втікав,— не злякався Стрижак.

— А він? — сказав Воєвода, вперто не називаючи Маркерія, але водночас підкреслюючи тим, що йдеться тут тільки про нього.

— І він не втікав, а сидить десь у Мостищі, ховається під материною спідницею абощо. А ми ж гналися за вітром у полі й не могли б догнати його й до кінця світу, а тільки наскочили на розбійників, і відібрано у нас коней і самих... Тільки Миколай-чудотворець...

Воєвода зупинив Стрижака рухом руки. Він не хотів слухати ні про коней, ні про чудотворця, що його вмить приплетено було до справи, йому потрібен був Маркерій, щоб належно скарати,— ось і все.

Передовсім Мостовик глянув на Німого: чи не бреше Стрижак. Німий дивився на Воєводу очима чесними і відданими. Цьому чоловікові Мостовик вірив, може, найбільше, бо ж знав, що через безмовність свою ніколи він не стане підбивати когось проти свого володаря, глухота ж заважає йому чути будь-що погане про свого хазяїна, отож і виходило, що коли й був досконалий слуга воєводський у Мостищі, то це Німий, а не Шморгайлик, який більше вдавав вірність, насправді ж слугував лише власній підлоті.

Пересвідчившись, що Стрижак його не обдурює, Мостовик повернувся до Шморгайлика. Бо коли Маркерій, виходить, не втікав, отже, був у Мостищі, то чому ж цей підглядайло і підслухайло досі нічого не вивідав і не доніс?

— Я зараз. Я вмить. Я на одній нозі,— заскімлив Шморгайлик, лякливо дивуючись тій раптовій зміні, що сталася в його долі.— Я все... Я про все...

— Стривай,— холодно мовив Воєвода,— не тіпайся мені перед очима. Візьми Німого.

— Візьми Німого,— повторив Шморгайлик.

— Підіть до Положая...

— Підіть до Положая,— повторив Шморгайлик.

— Приведіть його сюди...

— Приведіть його сюди,— відлунилися Мостовикові слова Шморгайликовим голосом.

— Ану цить! — сказав Воєвода.

Тут навіть Шморгайлик збагнув нарешті, що не зможе сказати сам собі: «Ану цить!», тобто він сказав, але безмовно, звелів собі в душі й замовк, підібгав губи.

— І кинете його в поруб,— докінчив Мостовик.

Шморгайлик не стерпів і повторив останнє:

— В поруб!

Зате де й ділася його собача запобігливість, коли вони з Німим прийшли до Положая і розбуркали того зі сну, бо чоловік цілу ніч простояв на мосту і хоч, може, й подрімав там трохи, бо ж ночі літні теплі й уганяють у дрімання, але спати Положай любив о всякій порі року, тому й спав собі, поки його не розбудили.

Тут уже Шморгайлик не став йому викладати все, що з ним буде, не повторював більше того, що з такою запопадли-

вістю вилунював після Воєводи, а сказав суворо, мовби відрубав:

Положай почухувався й позіхав, незвичний до поквапу, а тим часом до хати вбігла Лепетя, котра була десь у сусідів і почула теж від сусідів, що до господи пішли Німий з Шморгайликом, а раз так, то жінка вирішила, що вже Німий упіймав Маркерія, а тепер прийшов і за Положаєм, щоб віддати на муку разом з сином також і батька. Ще знадвору Лепетя завела на весь голос плачливе примовляння; з ним і відчинила двері, і впала на груди своєму ще не проспаному чоловікові, який, власне, вже й прочумався, але через свої хитрощі ще вдавав сонного, щоб мати час подумати або й просто сподіваючись на якусь зміну, бо зміни завжди відбуваються саме отоді, як ти не квапишся мерщій робити, що велять, а трохи вичікуєш, огинаєшся і ухиляєшся. А Лепетя голосила:

Синочку мій,
Пастуше мій,
Дитино моя!
Хто ж мені буде
Худоби доглядати?

— І яка там худоба? — зітхнув Положай.— Ти ж знаєш, Лепетю, що її в нас катма.

Але жінка чи й чула його, їй треба було виголоситися будь-що перед собою, а не перед чоловіком і навіть не перед цими двома, з яких Німий однаково не чув, про що вона голосить, зате мав знати її материнське горе! І вона собі голосила далі, не слухаючи добродушного бурчання Положаєвого:

Як буде зозулечка кувати,
То я буду питати:
«Чи не бачила мого синочка?»
Прости ж мене, моя дитиночко,
Що я тебе не доглянула.

Тут Лепетя втупилася в Німого, але він ховав очі, відводив погляд, він мав повідомити цій дорогій для нього жінці втішну вість згодом, а зараз не міг виказати себе перед Шморгайликом. Лепетя ж зрозуміла так, що Німому соромно, нікого вона так не зненавиділа б тепер, як цього проклятого насильника, що взяв її колись і довгі роки тримав у покорі, а тепер відплатив ось чим. Вона затермосила Положая, вириваючи його з дріманння, закричала йому в обличчя:

— Чого ж сидиш! Син твій де? Що з ним зробив отой без'язикий! Чом не звернеш йому голови!

— Вже годі,— сказав нетерпляче Шморгайлик,— підеш з нами, Положаю, а ти, бабо, не кричи, коли не хочеш...

Положай поволі підвівся й ступнув до тих двох, але ж Лепетя не хотіла віддавати ще й чоловіка, коли вже в неї відібрано,

не питаючи, сина. Вона метнулася до Шморгайлика, сама не знаючи, що наміряється йому зробити, а той виставив на неї гострого ліктя свого і тільки хотів турнути жінку в груди, як сам опинився на долівці.

— Ти чого штовхаєшся? — закричав він, схоплюючись так швидко, як міг це робити тільки часто битий і штурханий Шморгайлик, і підскакуючи до Положая, бо вважав, що штовхнув його саме той. Але ще й не доскочив до чоловіка, як знову полетів, тепер уже в другий бік. Не квапився підводитися, а навлежки скосив око, глянув у один бік, у другий, побачив, що Положай стоїть разом з Лепетею, а до них він не дістався, отож, і не вони його штовхнули, окрім них же в хаті був тільки Німий, виходило, що то Німий витворяє такі гидкі речі, але переконуватися в цьому Шморгайлик охоти не мав, не наважився також погрожувати Німому, відаючи про його дикий норов, тому просто заховав у ссбі почуття відплати на майбутнє, тихо підвівся, відійшов до дверей і вже звідти, з відстані безпечної, сказав похмуро до Положая:

— Підеш з нами. А ти, бабо, не руш з місця, поки Воєвода не звелить!

Положай пішов нарешті теж до дверей. Лепетя, ясно ж, хотіла за ним, але тут її за руки взяв Німий, узяв міцно, хоч і дрижав увесь від хованого в собі, знаного лиш йому, і ось так потримав Лепетю, поки вийшов Положай, і дивився на неї якось так незвичайно, що жінка затихла, заспокоїлася і навіть згодилася подумки з тим, що їй треба лишатися вдома й чекати Положая.

Німий наздогнав тих двох уже в кінці вулиці, пішов поряд з Положаєм, щоб надати тому хоч трохи бадьорості. Через свою відокремленість од освіту він не знав про глибоко затаєні Положаєві хитрощі, яких не могли розкусити навіть люди, наділені вухами для слухання й мовою для випитування. А Положаєві якраз і придалися оце його хитрощі, і він залюбки пустив їх у діло, майже весело ступаючи поряд з Шморгайликом і обдумуючи наперед, що він казатиме Воєводі, бо ще в хижі між ним і Німим відбувся не помічений ніким обмін поглядами, з якого Положай збагнув, що Маркерія не впіймано, отож Лепетя даремне й голосила за ним, його ж викликано до Мостовика, щоб випитати, чи не знає чогось про сина, чи не переховує його десь. Так вирішив Положай і вирішив майже правильно, коли не брати до уваги деяких дрібниць, власне, й Шморгайлик та Німий переконані були, що Воєвода стане допитувати Положая перед тим, як кинути до поруба.

В Мостищі вже всі знали, що скоїлося у таємничому воєводському домі. Ніхто мовби й не звідомляв нарочито мостищан, однаково чутка розповзлася в один день по всій слободі, так що не лишилося закутка, куди б вона не дісталася. Як воно там було насправді між Воєводихою і Маркерієм, того достеменно

ніхто не відав, водночас ніхто й не вірив у пущену Воєводихою чи ким там байку про невдалі домагання хлопця в половчанки, бо вже якби такий парубок та дістався аж он в які глибини воєводської оселі, то чому б мала відмовлятися від нього половчанка? І навпаки: коли та відьма заманила хлопця до себе, то мав би не зганьбити себе і всіх мостищанських чоловіків, а показати їй, що в траві пищить. Розмов і пересудів було за ці дні багато, навіть сам Положай теж встрявав у ті пересуди й пробував обмірковувати становище всебічно, так ніби йшлося про когось геть стороннього, а не про його рідного сина. Тільки чередник Шьо не повірив ні в які припущення. Він просто висміяв і одних, і других, за давньою звичкою своєю вигукнувши:

— Шьо? Маркерій до отої Вудзіганки! Та на бісяку вона йому здалася, чорна й сухоребра!

Та вже хоч що там кажи, а сталося, і сталося таке, чого й не чувано ніколи в Мостищі, і казали, що Воєводиха замкнулася в своїх потаємних покоях, відмовляється від їжі, заявила, що готова хоч і вмерти отак, коли перед нею не поставлять винуватця. Мостовик теж затаївся погрозливо, за всі дні не виїхав з двору, відмінив трапезування, не пускано на двір Митника з Митничихою, може, через їхню порідненість з зловмисним хлопцем. Заповідалося на те, що й подумати страшно.

Та ось, бач, повернулися з своєї погоні Стрижак з Німим і впіймали вітра в полі. Тепер що ж? Нічого — ось як думав собі Положай, поволі посуваючись слідом за Шморгайликом. А той щохвилини озирався й погукував нетерпляче:

— Швидше!

— Та куди квапитися? — бурмотів Положай.—І нащо поспішати, коли чоловікові нема куди поспішати?

— Швидше! — гукав Шморгайлик, щоб виказати свою владу над цим вайлом.— Швидше, бо Воєвода жде!

— А жде, то й пожде,— вже до Німого звертаючись, спокійно мовив Положай, не наддаючи ходи.

Він не міг поспішати ще й з тої причини, що намірився завчасно вибудувати собі всю ту розмову, яка мала відбутися між ним і Воєводою.

Мостовик, ясна річ, відразу спитає, де Маркерій. Тут можна відповісти всяко. Скажімо: стояв же хлопець на мосту і звідти пропав. Мов з мосту та в воду. А міст чий? Воєводський. Ну, то до чого ж тут батько та мати? Або запустити Воєводі ще й таке. Мовляв, може, Маркерій рвонув після наук Стрижакових ще в більші науки до київських монастирів до монахів.

Та, мабуть, Мостовик не дасть побалакати досхочу, а відразу присікається, щоб допитатися, чи Положай не ховає свого сина. Що йому відповість на це Положай? Не знає ні він, ні його жона, де син і куди пропав, але відомий їм вельми його норов. Хлопець у них такий, що хоч пальцем до нього доторкнися, або гримни, або слово не так скажи, то вже його тільки

й бачили, і вдома він не ночує, і може три дні десь блукати, або ж коні пастиме в плавнях, або з дядьком чередником пропадатиме десь, а ти собі ламай голову. Раз якось мати на нього нагримала, так він на грушу забрався на самий вершок та заховався там між гіллям і просидів до глухої ночі. А вночі на ту грушу пугач прилетів, щоб лякати своїм пугуканням бідних людей. Тільки хотів проклятущий пугукнути за звичкою, аж глянь, а воно щось сидить на груші. Ну пугачеві й застряло в горлі його пугукання. Підсунувся він ближче, щоб роздивитися, а воно сидить. «Хіба сич такий дурний? — спитає Воєвода. «А хіба ж я знаю? — відповість йому Положай.— Може, й дурний».

Ось так вони й погомонять з Мостовиком, і той довідається про норов Маркерія і спокійно собі ждатиме, поки хлопець десь набігається і повернеться до Мостища, а тим часом і Воєводиха може облишити свої половецькі забаганки та взятися до їжі й питва, бо й так же схожа на засушену сарану.

Положай так гарно вибудував собі розмову з Воєводою, що аж повеселішав і хитро моргнув до Німого, бо ж розумів, що його давній товариш прийшов з Шморгайликом не для підмоги воєводському лакизі, а щоб на випадок чого не дати зобидити свого друга. Німий, щоправда, не відповів на зморгування Положая, та не біда.

Біда почалася на воєводському дворі. Вся хитро вибудувана споруда Положаєва відразу розвалилася, бо Мостовик не захотів не те що говорити з приведеним, але навіть поглянути на нього.

— В поруб! — коротко звелів Воєвода, слушно розмірковавши, що неляканого питати — тільки час гаяти.

І Положая вкинуто до поруба, вкинуто швидко, нещадно, мовчки. І ким же? Найпершим його другом і товаришем — Німим.

Нема правди на світі. До цієї думки прийде Положай не відразу, а трохи згодом, сидячи в темнім глибокім порубі, голодний, спраглий, в розпуці й смороді.

Ще він подумає, що хоч і хитрий, та дурний. Бо скільки втаював свої хитрощі, а пустити в діло так їх і не зумів як слід. Треба було не вигадувати собі розмови з Воєводою, а послатися на природну потребу, та зайти за кущі десь на леваді, та й дременути слідом за Маркерієм,— ото були б хитрощі справжні!

А Лепетя, не сподіваючись нового лиха, бо мала його вже й так досить, сиділа в себе вдома й ждала повернення Положая. Так горлиця сидить, горюючи, на сухому дереві, хоч довкола безліч дерев зелених і буйних. Тяжко людям, коли нещастя падає відразу на всіх, але ще тяжче тому, на кого нещастя падає самотою, тоді несила його знести, тоді приходить або ж відчай, або розпука страшна, чорні думи про кінець усього на світі.

Лепетя сиділа й не думала вже ні про що, повнилася горем, не вміла навіть вигадати чогось на втіху самій собі, тож коли рипнули сінешні двері, то навіть не знала, що подумати. Зопалу подумала: «Маркерій! — Потім уже спокійніше: — Положай!»

Не був ні той, ні другий.

Прийшла Світляна. Біліла в темряві коло порога, безстрашно ввійшла до хати, спитала пошепки, ще не роздивившись, чи є хто тут:

— Ви тут?

— Тут,— так само пошепки сказала Лепетя.

— Вони вкинули його в поруб,— не відходячи від дверей, повідомила Світляна.

— Кого? — спитала Лепетя, неспроможна вибрати з-поміж сина й чоловіка, ще сподіваючись без надії, що до поруба кинуто й не Маркерія, і не Положая, когось третього, може, й Німого.

— Дядька Положая,— трохи наполохано сказала Світляна і мала б відхитнутися до одвірків, ударена в груди розпачливим Лепетиним голосінням:

Чоловіче мій, зозуле моя,
Та я ж, було, за тебе затулюся
Та нікого й не боюся!..

Але дівчинка за ці дні якось мовби затверділа від горя й муки, несподіванки її не лякали, не злякав і крик тітчин, вона й не відхитнулася, і не кинулася мерщій утішати Лепетю, а так само від порога, так само пошепки звеліла:

— Не голосіть, а йдіть за мною!

І Лепетя пішла. Досвідчена, розумна, хитра, зрештою, жінка, найбільша вигадниця в Мостищі, отже, виходить, найнезалежніша душа в слободі, слухняно пішла за тоненькою дівчинкою, що біліла в темряві, мов тонка свічка. І неспроможна була згадати, куди й навіщо веде її Світляна, жахалася самої думки про те, що могло статися з Положаєм на Воєводиному дворі, а може, й не тільки з Положаєм, може, й Маркерій теж там упійманий, схоплений,— проклятий двір той з своєю зловісною таємничістю умів ховати людей так, що зникали вони безслідно, зникали навіть їхні імена, ніхто не смів ні допитуватися, ні згадувати, перед брамою цього двору, пильнованою цілодобово, зупинялася, розбивалася, вмирала людська уява, тож коли Лепетя забачила в темряві високу браму, серце в ній мовби вмерло від безнадії, вся вона здерев'яніла якось, мертво пройшла повз охоронця, що пропустив її на знак Світляни, так само мертво сунулася за дівчиною далі, не розбираючи, куди вони йдуть, не вірячи, що й сама коли-небудь ще повернеться до життя, милуватиметься зорями й зеленими травами, розчісуватиме волосся і складатиме свої дивні розповіді, лепечучи, мов весняний струмок.

Світляна привела Лепетю в свій дім, а точніше, в дім Німого.

Двері за ними зачинилися, тихо й темно зачинилися, і всередині була темрява, так що годі й роздивитися, що там було, ніхто не міг підслухати голосів, бо які ж голоси там, де Німий. Може, Німий спав міцно, втомлений усіма тими важкими для нього днями, надто ж днем останнім, хоч і важко якось припустити, щоб він міг спати в той час, як Положай сидів у порубі, а його світлокоса жінка десь ждала коли й не самого чоловіка, то бодай втішної звістки від нього, себто Німого. Хоч як там було, але Світляна завела Лепетю до свого дому і довго звідти ніхто не з'являвся, прибрамний давно вже куняв, бо час нічної сторожі мовби й кінчився, а зміни щось не було та не було, аж нарешті вийшов з дверей свого дому Німий, заточуючись мов п'яний, посунув до брами, знайшов там сторожа, штовхнув його тихо в спину, щоб ішов спати, а сам сперся на спис, довго стояв, гостро вдивляючись у темряву, потім, так само заточуючись, повернувся назад до свого дому, звідки вже йшла йому назустріч, не знати як вичувши його наближення, Лепетя, вони вдвох побігли в той кінець двору, де був у землі поруб, були тільки вдвох, тепер уже без Світляни, дитини не слід було вплутувати в діла дорослих, так вважав Німий, а Лепетя хоч і взяла б собі для сміливості Світляну, але ж не мала на неї влади і над Німим теж не мала влади, зате він мав владу над нею, і вже тут, у темряві, неподалік від глибокого порубу, де в розпуці й смороді страждав її добрий, довірливий і лагідний чоловік, коли Німий ухопив її в свої залізні обійми, Лепетя нічого не могла вдіяти ні з ним, ні з собою, тільки коротко схлипнула по-дитячому, і коли, може, й не встигла пошкодувати, що нема тут Світляни, зате гірко подумала, чому сама вона не дитина ще, чому повинна спокутувати своєю лагідною податливістю за всі лиха й незгоди цього сувсрого, немилосердного світу?

І земля під нею видалася твердою, мов камінь. Чи, може, справді воєводський двір стояв на камені, присипаному для непомітності піском? А небо, темне й далеке, ще далі втікало від жінки, відмовляючи їй у заступництві, аж вона заплющила очі, щоб не бачити його темного небесного льоту. Земля тверда, небо високе, світ жорстокий, а посеред усього цього — м'яка, світла, податлива жінка, що мала в собі тільки доброту і милосердя до всього кривдженого.

А Німий заради сеї жінки пустив би димом не тільки воєводський двір, а цілий світ. Ніхто б у Мостищі не зважився на те, на що зважувався він, але ж ніхто й не був тут Німий, тільки і єдино він!

Видобув Положая з порубу, взяв його за плече, другою рукою взяв Лепетю і з'єднав їх, притулив одне до одного, а потім легенько попхнув наперед в сторону брами, показуючи, куди мають прямувати, щоб визволитися остаточно.

Положай не дуже й здивувався, коли його витягувано з порубу і коли побачив Німого та Лепетю. Вважав, що то його заслуга з цим Німим, вдячним йому довіку, отже, і залежним од нього всіляко.

Лепетя знала інше, але не могла ні похвалитися перед чоловіком, ні розкрити йому очі на Німого. Вона ще й досі не скинула з себе заціпеніння, яке найшло на неї, чи то коли сталося з Маркерієм, чи коли забирали сьогодні Положая. Ось тут би якраз пригодилася котрась з її оповідей, мала б вона пошепотіти на вухо Положаєві щось втішне, щоб не бігти мовчки з цього проклятого двору, бігти не знати й куди, але не могла й не вміла жінка нічого сказати, тільки хоротко схлипувала, згадуючи недавнє, а Положай, нічого не відаючи, втішав її на ходу:

— Та чого ти, дурна? Ось ну ж утихни!

Німий вивів їх за браму, мав би вертатися на сторожу, але, мабуть, боявся, що вони розгубляться і не знатимуть, куди йти, а то ще по своїй довірливості підуть назад до хати, щоб їх там уранці заграбастали вже двох, тому, коли втікачі вдарилися на Мостище, він майже грубо повернув їх до ріки, але й тут не пустив до мосту, знаючи, що там їх неодмінно затримають, а довів до самої води, не відпускав і там, аж поки побачив на чорній воді ще чорніший од неї човен діда Йоні, тоді ще раз притулив міцно Лепетю до Положая і побіг назад, може, й плачучи без сліз німим своїм плачем, але нікому не судилося того бачити.

А Лепетя, мовби тільки й робила, що плавала на човнах, миттю стрибнула в човна, сіла на середню лавку, тихо звеліла Положаєві:

— Спихай.

Він стояв на піску безпорадний і непорушний.

— Спихай, чого ж ти?

— А я ж як? — сказав Положай, лякливо тупцюючи коло гострого носа човнового.

— О людоньки! — сплеснула в долоні Лепетя.— Що за чоловік! Ну, то сідай, я сама зіпхну. Сідай швидше, та попливемо. Ось тут сідай. Отак. А я зараз. Дивись. Ось так.

Вона легко вискочила на пісок, зіпхнула човна, встрибнула й сама, човен захитався на воді, Лепетя пробігла до Положая, майже впала на нього, вмостилася швидко й уміло, воля надавала їй снаги, вона поверталася в свій звичний стан, в ній розковувалася уява і, коли Положай по-дурному спитав: «Куди ж ми оце?» — вона затулила йому долонею рота, зашепотіла швидко й гаряче:

— Попливемо та наловимо риби. Та такої риби, що більша од людського голоду. Чи ти й чув про таку, Положаю. Наловимо, як дід Йоня ловить. Та повеземо в Київ. Не Воєводі повеземо, а в Київ на торг або й самому князеві. Чуєш, Положаю, наловимо риби...

— Та наловимо,— бурмотів Положай під натиском жони, на яку ніколи не мав ради.

— То бери ж весло та греби, а то нас бистря несе,— сказала йому Лепетя,— бо сів та й сидиш, наче ти й не чоловік і не Положай мій.

Положай помацав довкола себе, мов сліпий, мовив безпорадно:

— Нема весла.

— Нема, то треба шукати.

— А де ж його шукати?

Тим часом човен якось непомітно відплив досить далеко від берега, і тут його підхопила сильна дніпровська течія, потрапив він, мабуть, у той водяний нурт, що йшов од Чортория, і їх понесло, мов легку тріску, просто на міст, який чорнів поблизу, довгий і страшний.

— Положаю, де ж весло? — злякано крикнула Лепетя.— Шукай мерщій весло!

Положай, піднятий криком жони, схопився з сидіння, спробував метнутися на корму, перечепився, мало не впав, човен захитався, загрозливо перехилився, але чоловік, невміло переступивши назад, не виправив човна, а ще більше нахилив його, в цей час бистря донесла їх до мостової опори, вдарила об неї, човен перевернувся, течія понесла його далі вже перевернутого і вже без людей, бо обоє вони випали в глибоку воду вмить, так і не збагнувши, що ж це діється і чого так сталося.

— О грішна душо моя! — тільки й устигла прошепотіти Лепетя, а Положай мовчки пішов на дно, дивуючись, що його хитрощі так і не пригодилися йому в житті.

А десь над ними стояв могутній темний міст і омивала його вода дніпрова, вода гріху, вода нещастя. А була ж колись ця вода для них обох знаком дитинства, любові, щастя, миру. Тепер усе скінчено. Нічого не почують, нічого не знатимуть, нічого не побачать.

Не побачать, як криваво запалає над Мостищем пожежа, як сколотиться люд, як бігтимуть до їхньої палаючої хати вже й не гасити, а подивитися на вогонь, як навіть Воєвода приїде у супроводі Шморгайлика поглянути на дивну пожежу, як з темряви позиратиме лиховісно Німий на діло рук своїх, плутатиметься в своїх золотих рясах непрохмелілий звечора Стрижак і липнутиме до Воєводи.

— А бачиш, Воєводо, на моє вийшло! Маєш звеліти випалити на дошках веління і рознести по всьому Мостищу і щоб усі затвердили таке: «Я з божої ласки Воєвода Мостовик, користуючись покровительством триблаженного святого Миколая, в батьківському дбанні про добро підданих моїх, розпоряджаюся: аби не потрапляли мостищани в убозтво через пожежі, для запобігання цьому нещастю, всім треба мати в запасі миски череп'яні великі, з яких уже їдено, в п'ятницю в часі ущерблен-

ня місяця або ж пополудні помальовані й пописані словами: «В ім'я боже і Миколи-чудотворця. І як тільки пожежа десь вибухне, від чого хай боронить нас бог і Миколай-чудотворець, тоді мису так помальовану у вогонь кидати, а коли пожежа й далі розширюватиметься, то повторити те до трьох раз, нагортаючи щоразу піску в мису. Тримати це в таємниці від усіх сторонніх».

Воєвода мовчки відмахувався від Стрижака, як од мухи або комара, не вслухався в слова, розкошував вогнем, грою червоних спалахів, він любив пожежі, які вносили бодай якусь пригоду в його одноманітне життя.

Тільки коли вже догоріло й дивитися не було на що, Мостовик згадав, чий то дім, згадав усі події останніх днів, ні до кого не звертаючись, у темряву суворо спитав:

— Хто підпалив?

Ніхто йому не відповів. Тоді Воєвода спитав знову:

— А той, у порубі, що він?

І, знову не дочекавшись відповіді, звелів:

— Привести його до мене без загайки!

І торкнув коня.

Шморгайлик поскакав попереду, щоб витягти з порубу Положая ще до приїзду Воєводи.

Але поруб був порожній.

Здається, вперше на Воєводу Мостовика звалилося стільки несподіванок відразу. Навіть коли взяти біганину й сутички князів, що змагалися за київський стіл, міняючись там після смерті Рюрика Ростиславовича мало не щороку, то й ту колотнечу Воєвода переносив якось легше, бо стосувалося то Києва, а міст і Мостище зачіпало тільки краєм. А тут, бач, удари сипалися один за одним.

На додачу до всього Воєводиха зненацька вилізла з своєї схованки, нікому нічого не мовлячи, взяла свого білого коня й помчала з самого досвітку до лісу, так ніби не вірила в зусилля й спромогу Мостовика впіймати зловмисних Положаїв, і сама вирішила взятися за справу.

Воєвода набурмосено сидів у сінях, мовчки щось собі обмірковував, потім покликав Шморгайлика й поспитав, хто вночі стояв при брамі.

— Німий,— була відповідь.

— Приведи,— звелів Мостовик, так ніби слабосильний Шморгайлик справді міг би привести того дикого чоловіка. Передати веління Воєводине — ось і все, на що здатен був цей підглядач. Та він не квапився й до того, стояв як стій перед Мостовиком і лякливо поблимував своїми безвійми очима.

— Чого стоїш? — похмуро спитав Воєвода.

— Нема Німого,— сказав лакиза.

— Як то нема? На пожежі був.

— На пожежі був, а сюди не прийшов. Щез.

— Знайти й привести.

— Як буде звелено. А тільки пожежа — то був знак. Від Німого — Положаєві. Щоб утікав і не вертався.

— Знак?

— Авжеж. Підпалив Німий.

— Чому не той?

— Положай не міг. Він утікав. Коли втікаєш, не станеш себе видавати ще й пожежею. А Німий запалив услід. Мовляв, не вертайся. Бо й нікуди та й нічого. Тут тобі смерть.

— Німий — до чого тут?

— Дружили з Положаєм.

— Дружили?

— Авжеж. Я спостеріг.

— Чому не доповів?

— Не питав мене, Воєводо. Вірив Німому.

— Ну, так. Знайди й приведи його.

— Як буде звелено. Один князь київський завжди між золотий посуд глиняний ставив. Так і між людьми.

— Себе золотом вважаєш? — поцікавився Воєвода, пробуючи всміхнутися.

— Про глину кажу.

— До глини ще кізяк, буває, домішують. Іди й роби, що звелів.

Але ж день щойно розпочинався. А відомо, коли щось починається погано, то продовження буде не ліпше, а кінець то й ще гірший може статися.

Прибігла Йонина баба, яка чистила рибу Воєводи, стала кричати, що вночі хтось украв човна діда Йоні і тепер Воєвода лишився без риби й без юхи.

Мостовик прогнав бабу, залиплу риб'ячою лускою по самі вуха, хоч і не мала сьогодні тої риби.

Тоді згодом повідомлено йому, що Стрижак, якого вже кілька день не допускають на трапезу, зозла вхопивши сокиру, напав на корчемницю воєводську примостну, Штима і його парубіїв пошарпав, позбивав і поранив, меду дві бочки, а пива три бочки випустив, начиння побив і порубав і шкоду велику вчинив, а тепер напився, мов свиня, і спить посеред корчемниці у власних блювотинах.

— Віднести його до хати і поставити пива посполитого на прочумання,— звелів Воєвода, хрестячись, чи то щоб нагадати про зв'язок Стрижака з святим Миколаєм, а чи замолюючи безчинства й гріхи дурнуватого свого помагайла.

Потім на змиленому коні повернулася з лісу Воєводиха, несамовито зблискуючи половецькими своїми очиськами, вскочила до сіней, де й досі непорушно, сірою копицею сидів Мостовик, і прокричала йому просто в сірі вуса, що за нею ганявся Німий у пущі, але не наздогнав, хоч як того хотів, напевне.

Воєвода відмахнувся від навіженої жінки, якій видавалося вже, що всі мостищанські пси скоро стрибатимуть на неї, але вона не пішла, стояла перед ним, визміювалася тонким своїм тілом, ждала.

— Чого тобі ще? — спитав роздратовано Мостовик.

— Ганявся. Німий.

— Ти ж на коні.

— А він з коня мене мало не стяг.

— Не тиняйся, де не треба.

— Німий,— нагадала вона знову вимогливо й невідступно.

— А ще хто?

— Німий,— тупнула вона ногою, очі їй звузилися, стали гострі, як ножі.

— Сам знаю, що робити. Йди.

— Ти повинен...— знову почала вона, але Воєвода не дав їй закінчити.

— Не вчи,— суворо сказав він,— досить з тебе й того, що вже маємо. Перевдягнись і виходь до трапези. В Мостищі ще такого не було.

— Буде,— тихо пообіцяла йому половчанка,— ще буде всього. Знатимеш ти мені.

Воєводу врятував Шморгайлик. Він поткнувся до сіней, мовби не відаючи, яка там точиться розмова, хоч, ясно ж, підслухував, можна було палець дати відрубати, що підслухував. Але вдав таку спантеличеність, що кожен би повірив йому, Мостовикові цього разу теж корисно було повірити й не витурювати підслухувача геть. Він покивав пальцем, підкликаючи Шморгайлика ближче, про половчанку мовби вмить забув, спитав слугу:

— Знайшов?

— Нема,— поплямкав непевно губами Шморгайлик.

Він таки знав, коли ввійти з такою невтішною вісткою, бо Воєвода не став гримати на нього, не грозив карами, а спитав знову сумирно, майже лагідно:

— Мала його де?

— Мала тут.

— Не випускати з двору. Пильнувати вдень і вночі. Прийде до неї. Тоді взяти.

— Обох? — квапливо поспитав Шморгайлик.

— Німого.

— Обох! — крикнула Воєводиха.

Мостовик жовто глянув на неї, відвернувся, повільно повторив:

— Німого.

— Знатимеш ти мені,— зловісно всміхнулася половчанка і пішла, вигинаючись, як ящірка, в свої потаємні покої, а Шморгайлик від страху аж притиснувся до одвірка, бо ще ніколи не чув, щоб хтось у Мостищі наважився погрожувати Воєводі.

Та хіба, власне, й не погрозою були вчинки малого Положаєнка, потім Положаїв, чоловіка й жінки, а згодом і Німого? І коли він, Шморгайлик, зуміє схопити бодай одного з цих утікачів, то милості від Воєводи припадуть на його долю теж так само небачені й нечувані, як нечувано все те, що відбувається нині в Мостищі.

Німого б міг дістати кожен: досить було простягнути руку. Бо той нікуди не втікав і в гадці не мав утікати будь-куди, його життя належало мосту й Воєводі, світ для нього звузився до обсягу клаптя землі, займаного Мостищем, і відтинку ріки, під мостом і довкола, опріч того або ж, точніше, передовсім прикувала його до цього місця маленька донечка, була щаслива тут, прилучилася до цих людей серцем і мовою — тож не міг він відривати її для нових мандрів у невідомість, яка завжди для чоловіка приховує безліч загроз.

Але й повертатися мерщій до воєводського двору тієї ночі, коли він запалив Положаєву садибу, щоб подати втікачам знак про неможливість вороття назад, Німий не хотів і не міг. Ним заволоділо передчуття чогось лихого, якась тривога була в ньому, може, й оселю Положаєву він підпалив, щоб відігнати від себе неусвідомлену, темну й болісну тривогу, але однаково не помогло, в ньому й далі наростало щось неясне, незбагненна туга стискувала серце, він метався на пожарищі, мов зранений звір, але ставало йому не легше від того метання, а ще тяжче, тоді кинувся він від вогню до води, поминув міст, обходячи його стороною, побрався вздовж берега, вминав босими ногами тужавий холодний пісок, перебрідав мілкі заточки, де ноги спочивали від різучого піску, іноді зривався на біг, потім ледь плентався, безсило звісивши на груди голову, коли б можна сказати задумливо, але ж відомо, що думати Німий не міг, а вмів лише відчувати, та цього разу й відчуття його звузилися до краю, до простої, як передсмертне ревіння, звірячої туги.

Щось мало статися тої ночі, може, й сталося вже, багато чого відбулося перед очима в Німого завдяки його зусиллям, але ще мало відбутися незалежно від його волі, бажань, зусиль і не просто незалежно, але й усупереч, він чомусь був упевнений у цьому, але зарадити не міг,— ото тільки й лишалося йому, що на пожар спустити оселю, з якою так багато було зв'язано, а потім метатися перед вогнем посеред людей, лякаючи їх своєю несамовитістю й розтелесованістю, а тепер бігти вздовж ріки, униз за течією, квапитися не знати куди й навіщо, може, в сподіванні, що в плині ріки віднайде він утрачений спокій, позбудеться смертельної своєї туги, довідається про щось втішне, а втішним для нього могло бути лише одне: Лепетя, світла жінка, яка світила йому своїм волоссям, своїм усміхом, своїм тілом крізь роки й світитиме завжди.

Так домандрував він до краю тої сповненої подій і пригод ночі на межі двох стихій, тримався поміж водою і сушею, мав

по ліву руку землю темну, причаєну, тверду, а по праву руку від нього лежала ріка, що вирізнялася своєю світлістю, видаючись непорушною, насправді текла приховано й могутньо, таїла в собі глибокі нуртовища й чорториї, чорні глибини прикривала зовнішнім лагідним поблиском вод, які чутливо вловлювали передсвіт ще тоді, коли земля спала в чорноті й непробудності, і Німий, що придивлявся до ріки з більшою увагою й пильністю, аніж до землі, теж помічав народини світлості, його око мимоволі відзначало зміни, які заходили в самій поверхні води: з каламутно-чорної вода ставала сірою, згодом — набувала барви горіхової, несподівано мінилася густою блакиттю, а там спалахувала рожевістю. І всі ті води були дніпрові, це були ті самі води, що в них стояв десь міст, а тепер вони спливали звідти, спливали мовби непорушно, невидимо, непомітно, вони пливли назустріч дню, назустріч сонцю, що мало ось-ось з'явитися над далекими плавнями, над зеленими травами і кучерявими вербами, вдарити золотавістю в землю і в ріку, але насамперед у ріку, від чого води її стали золотавими, і в тій золотавій воді, далеко попереду, на ледь позначеній дрібненькими, завбільшки з дитячу долоньку, хвильками мілині Німий зненацька побачив чорний човен.

Човен лежав на мілині догори дном, безпомічний і безсилий, мов конаюча невідома потвора, викинута з надр ріки. Золотистість вод не злагіднювала чорноти човна, а ще більше підкреслювала, може, коли б він лежав тут, на мілині, вже давно, то не вичувалася б у ньому лиховісність, але дно човна ще лисніло від води, так ніби він щойно виринув, щойно перевернувся, щойно поховав на глибинах невдалих і нещасливих веслярів своїх, і тому Німий не вагався жодної миті, щоб упізнати той човен.

Несамовито розбризкуючи воду, він побіг навпростець до тої далекої мілини, легко перевернув човна, поставив його на днище, так ніби сподівався, що під ним ховаються Положай і Лепетя, хоч і здогадався вже відразу, щойно зачорніло йому попереду серед золотавості вод, що нікого живого там немає, а де шукати — невідомо.

Якийсь час він безпорадно стояв коло човна, тоді знову перевернув його догори дном, щоб вода не знесла і не забрала в нього цього доказу загибелі, а може, й спасіння тих двох, що він сам їх вирядив у загибель.

Сказано вже, що Німий не вмів думати, не міг обмірковувати найпростіших речей, він тільки дивився на золотавість вод, дивився на ріку, але тут йому прийшло знання, прийшов здогад, ріка в своїй невпинності подавала йому останню надію, ймовірність порятунку тих двох, вони могли прибитися до коси, перевернути човен, щоб він не поплив униз за течією, а самі, звичні більше до суші, аніж до води, безпорадні на воді, вибралися на берег і пішли далі плавнями так само, як то зробив перед тим

їхній син, з тою відміною, що вдаритися мали не вгору, де був Воєвода, а далі вниз.

Ймовірність такого припущення була безглузда, однак у Німого не було вибору, він ухопився за цю єдину й останню надію, вибрів на берег і помчав уявним слідом тих двох, навмисне не придивляючись до пісків, не шукаючи на них відбитків ніг жіночих і чоловічих, бо ж однаково б не знайшов нічого, а тим часом прагнув будь-що знайти тих двох навіть у безслідності.

Тепер уже він біг без перепочинку, біг, поки й стачило йому сил, тоді впав просто коло води, лежав, збираючи сили, пив м'яку й солодку дніпрову воду, схоплювався, біг знову, і так тривало довго, цілий день, до самого вечора, але за той день бігу він не стрів жодної живої душі, не наздогнав нікого, тільки з-під ніг йому вилітали птахи, зриваючись з гнізд і з затишків, а попереду по мокрих тонких піщаних косах дріботіли, втікаючи, дратуючи його своєю прудкістю, високсногі кулики й бекасики, пустельність ріки вражала Німого в саме серце, ще більше вражало його безлюддя на берегах ріки, той день, видно, доля вибрала для нього навмисне і не послала навстріч нікого, щоб остаточно відібрати в безмовного чоловіка щонайменші сподівання.

Надвечір він зрозумів свою помилку й повернув назад. Вже не біг, бо не мав сил, окрім того, змінилася погода, на небо насунули важкі хмари, уздовж ріки подув вітер, Німий відав, що коло ріки майже завжди вітряно, навіть коли довкола тиша й тепло, тут тягне свіжістю, коли ж вітер запановує повсюди, то тут, коло води, він стає просто несамовитий, а ще надто ж як б'є тобі в груди, не дає дихати, не пускає йти вперед, пхає, несе тебе назад, мов пір'їну.

Відчував себе парусом, розіпнутим поміж двома щоглами, але однаково бився супроти вітру, долав його, і хоч іноді було таке враження, що не просувається вперед, а відгонить його назад. Передсвітом нового дня Німий знову опинився коло тої самої мілини з перевернутим човном, відкривши для себе, що відстань долається не швидкістю, а скоріше невпинністю просування, бо ж повернувся він за час кротший і набагато повільніше, йдучи на ту саму відстань, що й пробіг її за дня.

По мілині перекочувалися спінені чорні хвилі, вони підігнали перевернутий човен ближче до берега, а разом з ним прибили до берега й ще щось темне й страшне, від чого Німий відступився з стогоном, а потім кинувся туди і впав на те викинуте рікою і, може, заревів од розпуки й відчаю, та ніхто не міг того ні чути, ні бачити.

Коло самого човна, перекочуючись од ударів хвиль, здригаючись щоразу, мов живі, лежали сплетені в останніх обіймах, в довічному стиску Положай і Лепетя, лежали якось боком, незручно. Положай задубіло, мовби прикривав маленьку свою

жінку, а вона горнулася йому під руку, шукала там прихисту, притулку, порятунку.

Не порятувалася.

Німий упав на втоплених, але відразу й відсахнувся від них, так ударило його смертельним холодом, що йшов од них. Глухо заревівши, а тоді застогнавши болісно, майже заскімливши, він ухопився за Лепетю, сподіваючись легко відірвати її від чоловіка, але йому не вдалося цього зробити: жінка мовби приросла до Положая, смерть з'єднала їх назавжди й нерозлучно, на смерть не було ради, і Німий, підхопивши відразу обох, хоч як то було тяжко, поніс їх на берег, на сухе. Там поклав, став на коліна й довго дивився, нічого не помічаючи, намагався зосередитися на якомусь вирішенні, не маючи жодного наміру в собі, але, зрештою, все ж таки наважився і знову став одривати мертву Лепетю від її мертвого чоловіка. Робив це з такою рішучою люттю, що поламав би й кістки утопленикам, аби довелося, нарешті мав у себе на руках жінку, поніс її поперед себе обережно, намагаючись не спіткнутися, затуляв спиною від вітру, так ніби для втопленицї важило, чи дме на неї вітер, чи не дме.

Довго йшов так з Лепетею на руках, вже й плавні стали кінчатися, потяглися високі горби й печища, яких ніколи не заливало водою повесні. Тоді вибрав найвищий пагорб, заніс туди Лепетине тіло, поклав його на землю, довго сидів над ним, ждав, може, з'явиться з-за хмар сонце, але сонце не з'являлося, хотілося ще Німому, щоб улігся вітер, але й вітер не влягався, а приніс з собою ще й дощ, і той дощ безжально шмагав Німого просто в обличчя, і холодні патьоки спливали йому по щоках, мов нестримні сльози, але то було байдуже, зате не байдуже було Німому, що й Лепетю теж сік дощ, хоч як він її ховав, на обличчі в утопленої теж мовби покотилися сльози, вона плакала й по смерті, а вже цього він нізащо не міг допустити, і, болісно постогнуючи, Німий руками став гребти яму, працював затято й несамовито, дощ помагав йому, розмочуючи землю, але водночас і заважав, бо Німому хотілося будь-що покласти Лепетю в сухий сховок, а хоч як він квапився, дощ його випереджав, і на дні ями блищало й хлюпало, не встигав копач викинути чергову пригорщу землі. Заглибившись у землю, Німий став тоді підгрібатися під один бік ями, сяк-так викопав ніби печерку в стіні і, востаннє пригорнувшись до Лепеті, вже не схожої на саму себе, посинілої й страшної, тільки волоссям своїм близької йому й незабутньої, взяв її на руки й тихо спустив у землю.

Закидав швидко, розпачливо, зрівняв з землею, притрусив травою,— ніхто й не знайде.

Тоді пішов до берега, завдав собі на плечі важке Положаєве тіло й поніс його до Мостища.

Навіщо — не уявляв собі. Просто поніс, та й годі. Положай був важкий, як камінь, негнучкий, мов чорнодуб, мабуть, жодна

жива людина не спромоглася б донести його так далеко, та ще й видряпатися на високий воєводський бугор, але Німий зміг і десь опівдні кинув задубілого втопленика до ніг Воєводи Мостовика, і бачив те тільки Шморгайлик здалеку та ще мала Світляна з жахом і здриганням, а Воєвода розпустив свої вуса на вітрі й пробурмотів, так ніби Німий міг його чути:

— Гарно, гарно.

І того дня скликано було звичну трапезу на воєводському дворі, і Воєводиха, хижо мружачись, теж сиділа при столі, плямкали мовчки Митники, нічого не їв Німий, неспроможний відірватися від жахів і втрат, яких зазнав, Воєвода теж плямкав лише для виду, Шморгайлик, входячи, щоб наповнити Воєводину чашу, і мерщій зникаючи, нетерпляче вичікував, чи ж станеться щось за столом, бо не всі вузли були розрубані і не всі голови кинуто до ніг Мостовику та половчанці, але, мабуть, так би нічого й не сталося того дня, якби зненацька половчанка, не відводячи своїх очиськ від Німого, не зареготала безпричинно і недоречно, регіт той був короткий, як схлипування, Воєводиха відразу й умовкла, але Мостовик простежив напрямок її погляду, зміряв очима її, а потім Німого, сіро втупився в чашу з медом, Стрижак же, якому всі ці переглядини, безпричинні сміхи, напруженість заважали як слід попоїсти й попити, витер долонями губи, повчально промовив:

— Коли обідаємо, то по числу трапезуючих стоять у нас за спинами янголи в чистих ризах. А як почнеться сміх або блюзнірство і наклепництво та осудження, то янголи відходять, біс же, прийшовши, насіває зло.

В той день зла не було, бо й скільки ж його творити!

На ранок вигодинилося, Воєводиха знову вивела білого свого коня й зготувалася їхати в свої лісові никання, ніхто її не супроводжував, жодного разу Мостовик не глянув навіть услід своїй жоні, але сьогодні він мовби ждав, поки вона сяде на коня, тоді показав Німому, якого тримав коло себе, видно, навмисно для цього, щоб той супроводжував половчанку.

Німий слухняно пішов за вершницею, вона з цікавістю й погано хованою хижістю поглянула на нього раз і вдруге, поки виїхала за браму, а там пустила коня відразу учвал. Німий, виконуючи Воєводине повеління, теж побіг за конем, в ньому зродилося давнє, непереборне: кінь і жінка, жінка і кінь, колись для нього вже й досить було б, щоб наздогнати найдикішого скакуна і доп'ясти жінку, але все те лишилося за межею вчорашнього дня, він закопав усе минуле власними руками в землю на високому придніпровському пагорбі, не мав чого гнатися тепер за щонайсумирнішим навіть конем, збайдужів і до щонайдикішої жінки, хоч би в її крові палали всі пожежі безмежних степів.

Отож і побіг Німий за конем лише для виду, щоб виказати свою запобігливість перед Воєводою, але швидко відстав і, ва-

жаючи переслідування геть безнадійним, повернувся назад, похнюплено пройшов браму, мляво посунув двором до Мостовика, який ще стояв на узвишші, все бачив, не виявив зовні свого ставлення до поведінки Німого, але сам до себе промовив у думці: «Гарно, гарно».

А Німий пішов до Світляни і цілий день не відходив від доньки, разом вони обідали, Світляна щось намагалася розповісти батькові, перериваючи свої розповіді коротким плачем, а він, хоч як то дивно буде повідомити, посміхався полегшено й повільно. Причин же тому сміхові ніхто б назвати не зміг.

Ще ніколи мостищани не були свідками таких подій на воєводському дворі, набагато менші провини вели за собою тяжкі й безжальні покарання, на долю Мостища випадало завжди тільки нишкнути й очікувати судів таємничих, коротких і нещадних, найперше завжди страждали родичі тих, хто вчинив злочин, отже, важка Воєводина рука неминуче мала впасти на сестер Лепетиних: Первицю, дружину чередника Шьо, а там і на Митничиху, попри її високе становисько,— за сестрами пішли б і їхні чоловіки, найперше через свою малу значливість і надто довгий язик чередник Шьо, а там сам Митник, якого для початку, мабуть, прибрано буде з мосту, потім забрано від нього всі комори, а там... усе відбудеться за звичаєм, про що страшно й мовити.

Та минали дні за днями, а Воєвода затаєно мовчав.

Нікого не зачеплено, ніхто не був покараний. Митник і Митничиха щодня ходили на трапезу до Мостовика і запихалися мовчки за столом. Шьо ганяв своїх корівок по плавнях, а Первиця носила йому їсти і все виглядала сестру свою та племінника, бо не могла повірити, що вони загинули, бо ж ніхто не бачив їх мертвими, бачили мертвого лише Положая, коли Німий проніс його тіло через усе Мостище посеред білого дня, мабуть, навмисне показував усім людям, щоб знали, а може, й не тільки для знання, а й для призбирування злості і ненависті до Воєводи зробив те Німий.

— Шьо! — кричав до своєї жони звиклий до плавневої волі чередник.— Надивилися на свого Воєводу? Діждалися од нього?

Так ніби він сам не підлягав Мостовикові й не терпів од нього так само, як і всі інші.

Пояснювати поведінку Воєводи ніхто не брався. Бо пояснити можна тільки загальнознане, відоме всім, відкрите, коли ж перед тобою суцільна загадковість, таємничість, можна б сказати, постійно загрозлива, то тут мимоволі відступить найодважніший розум. Щоправда, там, де відсутні точні пояснення, виникають припущення, і чим більше людей, тим більше припущень, попросту кажучи, пересудів, вгадувань, мрійливих спроб надати незбагненному явищу або характеру рис бажаних і буденно-життєвих.

Так було й з мостищанами.

Одні казали, що Воєвода просто постарів і не так щоб злагіднів, а просто знесилився від постійної твердості й жорстокості, бо навіть вищі сили стомлюються чинити добро й зло, а чоловік і поготів, хоч би він і належав до явищ нещоденних.

Інші вважали, що Мостовик причаївся, мов хижий звір перед пострибом. Ці охоче приставали до думки Стрижакової, яку той висловив, за звичаєм, одною з притч про святого Миколая. Мовляв, привели мужі до Миколая зв'язаного, одержимого бісами пастуха Павла (або ж Козьму, Зенова, Кир'яка, Мемріса — імена тут не важили). Миколай і каже: «Розв'яжіть». А мужі одвічають: «Побіжить, і ніхто не впіймає». І рече їм святий Миколай: «Господь довгі руки має».

Ну, а коли Воєвода не може мати таких довгих рук, як господь, то при потребі бог їх зуміє доточити. Простому чоловікові — то й ні, а Воєводі доточить.

Були й такі, що пояснювали все тою колотнечею, яка точилася останні роки довкола Києва. Почалося зненацька й безпричинно, як починалося завжди. Десять років по смерті Всеволода Чермного просидів на київському столі Володимир, син Рюрика Ростиславовича, сидів спокійно, надто ж як порівняти з тими часами, коли батькові його Рюрику Ростиславовичу доводилося метатися сюди й туди, безліч разів втрачати Київ, ховатися в далекому Овручі, знову брати стольний город то хитрощами, то підступом, а то й на щит, Рюрик Ростиславович змушений був до життя бентежного, мінливого, нетривкого, може, щоб надолужити нетривкість свого становища, кожну вільну хвилю, кожну передишку використовував для кам'яного будування, ставив церкви, монастирі, палаци й доми кам'яні, ще й сікався, бувало, до Воєводи Мостовика, чом у того саме дерево, і погрожував прогнати з Мостища, може, й прогнав би, якби мав на те час, може, ще й кам'яний міст через Дніпро зумів би спорудити, але князі чернігівські не давали йому вільно дихати; Володимир же, син Рюриків, сівши в Києві, не думав про якісь зміни довкола, нічим не захоплювався, успадкував од батька тільки войовничість духу, але якось і воювати йому не доводилося майже цілих десять літ, бо припали вони на той час, коли зміцнювалися Суздаль, Ростов, Володимир, коли заліські князі ділили вотчини між собою, прикрашали свої городи, мурували церкви, ходили походами то на німців під Юр'їв, то на литву, то на мордву, захищаючи від набігів землі власні.

Найстарший з Ольговичів Михайло Чернігівський, князь чадолюбивий і марнославний, не почуваючись на силі стати на суперництво за Київ, як то чинили його попередники, запрагнув добути під свою руку Новгород, пішов супроти князя Ярослава Всеволодовича, посадовив у Новгороді свого сина Ростислава, але новгородці прогнали небавом молодого князя, бо не зміг він

нагодувати люду, неврожайне літо принесло страшний голод у всі землі, опріч Києва самого, князь же новгородський не зумів прикликати купців з хлібом, тому й сказано йому: «Іди од нас, а ми собі князя добудем».

Так Ярослав Всеволодович знову сів у Новгороді міцно, ходив на німців і литву, ішов і на Чернігів, щоб відплатити Михайлові, та від Можайська повернув назад, попаливши й пограбувавши по путі всі городки й села.

Не було між князями ні миру, ні згоди, брат ішов на брата, син виступав проти батька, усобиці роз'єднували, розривали землю, брат братові казав: «Се моє!», а той кричав: «Моє!», засліплені крамолами, не розрізняли, де справи суттєві, а де дрібні, мале називали великим і розпочинали заради нього не те що сварку, а й битви, навіть спільна загроза з боку ворогів не об'єднувала в ті часи князів, як то показав колись похід Ігорів проти половців або ж битва з татарами на Калці, якщо ж і змовлялися між собою кілька князів, то не для цілей високих, а в сподіванні знаменитої й вельми показної здобичі; для загарбання вотчини сусідової або пограбування багатого города. Ну, а вже коли йшлося про Київ, який завжди вважався найласішим шматком для всіх, починаючи ще від синів Святославових та Володимирових, то тут панував навіть неписаний і який же лихий звичай: виступати супроти Києва безпричинно, зненацька і не поодинчо, а тільки змовившись купно.

Так і вийшло, що поки князі мали клопоти в своїх землях і сусідніх вотчинах, то до Києва якось руки ні в кого не діставали, отож і випало десять літ спокійного життя київському князю Володимиру Рюриковичу, а коли спокій у Києві, то спокій і в Мостищі. В ці літа прибилися до мосту і Стрижак, і Німий з малою, виростали діти, обпивався та розпатякував свої байки про святого Миколая Стрижак, поступово дуріла знудьгована половчанка, сходилися й розходилися Лепетя з Німим, відкривалася перша в Мостищі навчальня на воєводському дворі, плекав Шморгайлик свої заздрощі, а Положай щосили приховував хитрощі свої, все йшло, як і належиться, аж поки стався вибух, поки полетіло все шкереберть, почавшись у затаєних глибинах воєводського дому, вирвавшись поза Мостище, принісши смерті видимі й ще не знані, і тривогу, й непевність, і очікування гніву й всіляких покар від нещадимого Мостовика.

Але почалося все на кілька років давніше, і не в Мостищі, а довкола Києва, як починалося майже завжди, відколи й став на мальовничих дніпровських пагорбах цей великий праслов'янський город.

Почалося знову з Михайла Чернігівського, який після невдач у Новгороді не відступився від замірів прилаштувати десь свого молодшого сина Ростислава. Старший його син Роман вже сидів у Брянську, дочку Феодулію просватали за

суздальського боярина Мину Івановича, нащадка варяга Шимона, відомого благотворителя Печерської обителі, але поки Феодулія добиралася до Суздаля, Мина вмер, і годі княжна, вбачаючи вищу вказівку зберегти непорочність, вступила в монастир «Покладання ризи Богоматері», прийнявши ім'я Євфросиніі. Поки дочка в постах гамувала пристрасті, святощами своїми удостоїлася навіть обрання ігуменею монастиря, відділяла вдів од дівиць у монастирі, щоб не було поблазнів бодай у словах, батько її, хоч зовні теж вдавав з себе заглибленого лише в справи небесні, насправді вдень і вночі думав про справи земні і досить далекі не те що від гріха, а й од звичайної честі. Може, нуртувала в ньому кров Ольговичів, князів чернігівських, що з роду в рід вважали себе обділеними, ображеними, упослідженими, порівнюючи з Мономаховичами, які міцно осідлали київський стіл, а потім ще й пробралися своїм родом у Залісся й зміцнилися неймовірно, так що поодинокі прориви Ольговичів на київський стіл чи в якусь іншу, малозначнішу вотчину сприймалися як явище тимчасове. А може, все пояснювалося впливом воєводи Федора, улюбленця Михайлового, чоловіка відданого богові, ревного християнина, що вмів поєднувати в собі віру в небесне з невситимою жадобою влади земної, з якоюсь мовби просто ненажерливістю щодо влади, і вже тут боярин Федір виступав ніби не в ім'я господнє, а підштовхуваний під ребро всіма бісами і не давав князеві Михайлові посидіти в Чернігові бодай рік спокійно, пхаючи його в нові та нові сутички й наскоки.

Саме з боярином Федором повели таємні перемови бояри з Галича, ці розбагатілі на торгівлі сіллю, сріблом і золотом найбільші баламути в усіх руських землях тих часів. Несила в коротких словах описати все те, що діялося в поставленому коло впадіння річки Лукви в Дністер на схрещенні всіх шляхів, що вели з Карпат і від Чорного моря, городі Галичі. Боярство купувало й продавало своїх володарів, прикликувано то угорських королів і королевичів, то польських князів, то князів чернігівських з коліна Ігоревого, аби тільки не пустити на володарювання дітей Романа Галицького, Данила й Василька, надто ж Данила найпершого. Майже тридцять років по смерті батьковій Данило вимушений був блукати поза Галичем, знаходячи притулок то в Белзі, то в Червені, то в Кам'янці, він вибудував навіть новий город Холм, щоб мати бодай щось своє, але щоразу знов і знов ішов на Галич, то здобував його, то знову втрачав, один час сподівався він на князя Мстислава, який розбив угрів під Галичем і, здавалося, мав би тепер віддати город Данилові, бо й висватав за нього свою доньку Анну, однак Мстислав другу свою дочку Марію віддав за королевича угорського Андрія і по смерті своїй заповів Галич не руському князеві, а угорському королевичу. Лише коли вмер королевич Андрій, Данило заволодів Галичем, але тут бояри змовилися з чернігів-

ським боярином Федором, і той наштовхнув свого князя на думку спробувати щастя для себе і свого сина спершу в Києві, а там і далі, аж до самого Галича, який обіцяно віддати йому без бою.

Михайло покликав ссбі на підмогу з Новгорода Ярослава Всеволодовича, а з Смоленська Ізяслава Мстиславовича, що добре знався з половцями і міг вважати на їхню підтримку, і ось троє князів пішло проти Володимира Рюриковича. Той попросив помочі в Данила Галицького. Почувши про наближення Данила, Михайло відступив від Києва. Володимир і Данило перейшли через міст і стали спустошувати Чернігівську волость. Наляканий Михайло замкнувся в Чернігові, а Ізяслав утік до половців, з якими згодом вторгся в Київську волость.

Володимир і Данило за намовою одного з галицьких бояр Мирослава пішли на половців, але в цей час Михайло посунув з Чернігова на покинутий князем Київ. Володимир мерщій хотів кинутися назад, та Данило вперто пішов далі супроти половців і коло Торческа був розбитий. Володимир з Мирославом затворився в Торческу, однак їх видали галицькі бояри Григорій Василевич і Молибоговичі, і київський князь з жоною своєю опинився в полоні. Данило повернувся до Галича, а Ізяслав і Михайло взяли Київ, багато зла сотворили киянам, взяли великий викуп з усього люду, навіть з немічних, потім князем у Києві сів Ізяслав, а Михайла покликали бояри в Галич, в який Данила не пустили.

Після цього почалося таке, що вже ніхто не міг збагнути, який князь сидить у Києві сьогодні і хто сидітиме завтра.

Володимир викупився з полону й здобув собі Київ. Але потім він пішов на поміч Данилові, який не відмовлявся від думки приборкати галицьких бояр, а тим часом Ярослав з новгородцями без бою захопив Київ і сів на князівський стіл.

За цими змінами не встигав простежувати навіть привчений до постійної несталості Воєвода Мостовик, він розгубився до того, що вже пускав через міст усіх князів поспіль, не розбираючи і не вибираючи, може, завдяки цьому й уцілів у ті баламутні роки, і, може, поряд зі значливістю подій зовнішніх несподіванки, які звалилися на Мостовика у його власнім дворі й у Мостищі, видалися йому дрібними, несуттєвими, не вартими уваги й тривалого гніву. До того ж вищі вже сили втрутилися в перебіг подій, кара впала на винних: той десь щез, той утонув, те згоріло, те пропало бе́звісти. Чого ще треба?

Та навряд, щоб заклопотаність князівськими чварами, хай навіть і несповна описаними тут, могла бути аж така велика, щоб змінити характер Мостовика. Марними також слід визнати зусилля приписати Воєводі здатність до вимірів зла, бо ж відомо, що звиклий творити зло і покари не знає переситу, не відає міри і не зупиняється в своєму чорному ділі навіть тоді, коли вже немає видимого спротиву його владі й волі.

Здавна ведеться, що люди, не знайшовши пояснень на землі, шукають їх на небі. Може, то небесних знамень злякався Воєвода? Бо діялося тоді щось нечуване, мов перед кінцем світу.

Спека стояла неймовірна, горіли довкола ліси, крізь дим можна було вільно дивитися на сонце. По сонцю були місця чорні, мовби цвяхи великі, й імла густа спускалася на землю, так що за сажень перед собою не видно нічого, і люди стикалися між собою лице в лице, і звірі сліпли й ходили до селах і городах, змішувалися з людьми ведмеді, вовки, лисиці.

А потім сталося потрясіння землі, і в монастирі Печерськім в день отця Феодосія, коли там були митрополит Кирило й князь Володимир, церква Богородиці розступилася на чотири часті. А в Переяславі од того потрясу церква святого Михайла розсілася надвоє.

Невдовзі по смерті Положаєвій і Лепетиній було знамення в сонці: насунулася густа пітьма з заходу, а з сходу засвітило, мов при п'ятиденному молодику, а потім вийшло навпаки: з сходу наповзала пітьма, а з заходу просочувалося світло, як при п'ятиденному молодику, і страх, і трепет напав на всіх, хто те бачив, а бачили всі, Воєвода Мостовик теж.

Таж чи це злякало Воєводу аж так, що не став він мститися далі на родичах Положаєвих, занедбавши давній мостищанський звичай, за яким викорінювано весь рід і насіння кожного, хто провинився перед Мостовиком?

Бо коли чоловік так довго живе на світі, як Воєвода Мостовик, то вже мав змогу впевнитися, що небесні знамення провіщають не долю окремої особи, навіть і досить значливої, і не споруди якоїсь, хоч би була вона єдиним у цілій землі мостом, для прикладу, а стосуються справ держави цілої або народу.

Так чорніло й плямилося сонце, і на землі спекота стояла, і пересихали ріки, й озера, й болота, і горіли ліси, гори, болота, сама земля мовби горіла перед тим, як прийшла лиха вість про загарбання й спалення Константинополя розбійними фрягами або ж хрестоносними бовванами, які вигнали імператора і патріарха, знущалися над «чорними душами» святих служителів монастирських, пограбували всі храми, найперше ж святу Софію, де, крім священних сосудів, знайшли сорок кадій чистого золота, спалили безліч дорогих книг, а потім обрали свого імператора Балдуїна, який визнавав тільки владу папи римського, і тоді папа Інокентій пустив послання до руських єпископів з вимогою визнати й над собою його верховну владу, бо Візантія з її патріархом перестала існувати.

Так і перед тою жахливою битвою на Калці з'явилася над Руською землею звізда, глаголема «докит», тобто «спис» по-грецьки, бо простиралася по небу зі сходу до заходу з хвостом довгим і гострим, мов справжній спис, і світила ясно, аж до болю в очах, за що названа була блистаницею, або лампадією, стояла ж у небі сімнадцять день, з чого люди втаємничені ви-

пророкували, що й Києву лишилося стояти ще сімнадцять літ, і хоч визначений строк ще й не кінчився, і хоч справді за Київ знову розпочалися князівські чвари, але ніщо, здається, не вказувало на те, що за три з чимось роки має зникнути цей великий і вічний город,— отож знамення, навіть і найлиховісніші, діяли лише в межах твердо окреслених і не зачіпали нічого побічного, то чому б мали вони зачіпати Воєводу Мостовика, який хоч і стояв на схрещенні всіх шляхів, але водночас мовби й не втручався ні в що, бо міст, коли добре поміркувати, все ж таки слугував світові лише знаряддям, міст не можна було записати до учасників тих чи інших подій, а раз так, то й людей, що стояли при мості, не могли зачіпати справи світу сього, його клопоти, страхи і сподівання.

Так відпадають усі ймовірні припущення щодо причин зміни поведінки Мостовикової, але не названо ше одної, досить суттєвої, про яку чомусь забуто було навіть у Мостищі, причина ж та: половчанка.

Знову половчанка, знову Воєводиха.

З неї почалося все, нею й продовжувалося. Вона своїм учинком вибила Воєводу з щоденних призвичаєнь, примусивши забути про справи й віддатися почуттю помсти, вона ж так само й поклала край його мстивості, примусивши Мостовика зосередитися на новій події, що сталася знову ж таки в його дворі, не зачіпаючи на цей раз Мостища аж ніяк.

Половчанка згадала про Світляну. В лихої жінки стояло перед очима, як бігали по двору двоє, як, пустуючи, зірвав Маркерій з білявого волосся в дівчини зелену стрічку й пов'язав її собі на шию під сорочку, бачила вона ту зелену стрічку, розпанахуючи сорочку на хлопцеві, ще й досі стояло в неї в вухах оте, як дерлася сорочка, дерло їй по серцю тим звуком, вимагало відплати за наругу над собою, мала б піддати нарузі коли не того свавільного юнака, то бодай когось з дорогих його серцю людей, а що не було тепер ні його батька, ні матері, то лишилася тільки ця дівчина, тоненька й світла до неприродності, ніжна, як пташиний висвист, і ту ніжність половчанка задумала знищити, але не відразу й не відверто, а підступно, смакуючи повільністю, затаєно від усіх, передовсім од самої Світляни.

Воєводиха покликала Шморгайлика і звеліла привести до неї малу.

— Як буде звелено,— прошепотів підглядайло й боком посунувся від половчанки, бо лякався тепер її ще більше, ніж самого Воєводи.

Він скотився з високих воєводських сіней, перебіг, бокуючи, двір, вскочив до хатини Німого, став у дверях, намагаючись заповнити собою весь отвір, хоч з його мершавістю це намагання видавалося досить кумедним, просичав до Світляни, що сиділа на лавці, дивуючись приходу воєводського лакизи, який ніколи не наважувався сюди забігати:

— До Воєводихи!

Світляна глянула на Шморгайлика заплаканими оченятами (вона не переставала плакати всі ці дні, навіть тоді, коли її втішав батько), нічого не відповіла, але й не зіскочила з лавки, щоб виконувати високе повеління, навіть не зворухнулася.

— Чуєш? — крикнув Шморгайлик.— Чи позакладало?

— Чого тобі? — тихо спитала дівчинка.

— Звелено йти до Воеводихи. Кличе. Ну!

— Не піду! — з несподіваною злістю мовила Світляна.

— Го, не підеш?

Шморгайлик стрибнув до дівчинки й смикнув її чимдуж за руку. Світляна злетіла з лавки, мало не впала, але втрималася на ногах, знайшлося в її тендітному тілі досить сил, щоб вирватися від Шморгайлика і відскочити вбік.

— Не піду до неї! — гукнула Світляна вже гнівливо.

— Питати не будемо,— зловтішно сказав Шморгайлик і знов кинувся на дівчинку, щоб тягти з хатини і так доцурпелити аж до воєводського дому,— хай усі побачать його запопадливість.

Однак Світляна не стала цього разу відскакувати від нього, а вчепилася нігтями Шморгайликові в обличчя, дряпнула його, мов дика кішка, і вже аж тоді відскочила, а Шморгайлик заревів од болю й образи:

— Гойо-йой-гой-гой!

Озвірівши, пішов на Світляну з таким виразом на скривавленій мармизі, ніби мав знищити дівчину, але вона ні відступала, ні зготовлювалася до захисту, стояла й дивилася на нього своїми сірими очима навіть мовби звеселено, Шморгайлик не вмів помітити ні її звеселеності, ні її беззахисності, його засліплювало почуття помсти, він оглух від мстивості, для нього не існувало тепер нічого, крім бажання вхопити це паскудне дівчисько за горлянку й душити, поки й не кавкне, він уже простягнув свої дрібно-кістляві руки, але впіймав ними порожнечу, бо тої самої миті якась невидима сила підняла його догори, і він поплив по хаті, виплив крізь двері, опинився, вознесений, у дворі, побачив далеку браму з ошелешеними сторожами, побачив воєводський дім, у сінях якого стояла половчанка і теж здивовано приглядалася до того, що відбувається.

Шморгайлика ж підвела його одіж. Щоб приховати свою миршавість, він носив усе широке й велике надміру, і ось Німий, увійшовши до хати й побачивши, як воєводський лакиза насідає на його донечку, спокійно зграбастав Шморгайлика за порти, зібравши зайвину їхню в добрячий вузол для зручності, а також за комір, де теж назбиралося достатньо, щоб провис підслухувач, мов цуцик, ухоплений за шкіру. Шморгайлик висів у своїх по-дурному надмірних одежинах так, що мав би от-от випасти з них, але не випадав, а тільки борсався безпорадно, Німий же, трохи пронісши його по двору, мовби для того, щоб

усім стало видко, підняв лакизу ще вище і не кинув, а просто пустив униз на землю, і Шморгайлик так і впав, мов цуцик, на всі чотири відразу і голову теж повернув до Німого швидко, по-собачому, ніби хотів гавкнути, але передумав, і так само, як стояв, порачкував до сіней, з яких, мружачись мстиво, спостерігала за ним Воєводиха.

Переляк його був такий великий, що він і коло сіней не здогадався випростатися, а стояв рачки і скімлив угору до половчанки:

— Він мене побив... Він мене...

— Де Світляна? — спитала Воєводиха.

— Не хоче йти...

— Де вона?

Але в цей час дівчина показалася позад свого батька, і половчанка, скривившись на неприваблнвий вигляд Шморгайлика, гидливо звеліла:

— Встань і приведи її сюди.

— Так не хоче ж,— обтрушуючись, сказав Шморгайлик, якому прямовисність надала трохи духу.

Тоді половчанка, якій набридло так багато говорити, спустилася з сіней і пішла до Німого та Світляни. Дівчина не ховалася за батька, стояла сміливо, дивилася на Воєводиху з неприхованою ненавистю й зневагою.

— Чому не хочеш до мене? — спитала половчанка.

Світляна мовчала. Може, згадала свою колишню мовчанку, тоді все ж таки було чи не найліпше, ніхто не набридав, захищена була безмовністю надійно й міцно.

— Гніваєшся, знаю,— сказала Воєводиха.— Винна я. Але прости.

Такого від половчанки й не чувано ще досі. Тепер Світляна мовчала вже від подиву.

— Ходитимеш від сьогодні на трапезу до Воєводи. І пришлю тобі одіж справжню. Не бійся мене. І нікого не бійся. А мене прости.

По цій дивній мові половчанка пішла назад, а коло сіней кинула крізь зуби Шморгайликові:

— Розтлумач Німому!

— Як звелено буде,— прошепотів Шморгайлик, теж неспроможний будь-що второпати.

Та й хто б тут уторопав? Половчанка навіть перед Воєводою не розкрила свого заміру. Наблизила до себе Світляну, мовби навіть потоваришувала з дівчиною, як то було, коли навчалися в Стрижака утрьох, і на воєводському пагорбі, й у Мостищі настала знов тиша, нікого не зачеплено, все забуто було, половчанка їздила тепер до лісу не сама, а вдвох з Світляною, тільки що дівчині давано коня малорослішого, але ж і вона була не жона, а ще дівчинка, та й не воєводського чи ханського роду, а проста донька простого чоловіка.

Так минали дні й місяці, наставала вже зима з її снігами й морозами, перед очима в усіх Світляна вигулювалася на справжню дівку, гарну, ставну, таку хоч і бояриню чи купцеві в жони, і лише тоді половчанка прийшла якось до Воєводи, що куняв після обіду, повела мову несподівану й, можна сказати, жорстоку навіть для привченого до жорстокостей Мостовика.

— Оженити треба Стрижака,— несподівано сказала вона.

— Навіщо?— подивувався Воєвода.— Чи не однаково?

— Тоді одержить сан священика.

— Хто ж дасть?

— Єпископ. Сан дають лише одруженим. Тоді матимеш справжнього священика.

— А тобі до того що?

— Я твоя жона і хочу, щоб було тут, як скрізь.

— Гарно, гарно,— пробурмотів Воєвода.— Де ж візьмеш для нього жону?

— Маю вже.

— Маєш?

— Світляна.

Мостовик трохи помовчав. Негоже йому було виказувати своє здивування перед жоною, але й захвату перед її мстивістю не вмів приховати, тому промовив після мовчанки:

— Гарно, гарно.

— Скажи Німому,— звеліла половчанка.

— Возрадується вельми,— без особливої певності промовив Мостовик.— Малу ж як? Сама приготуєш?

— І малій скажеш ти.

— Не воєводське то діло — з малятами вести перемови.

— Хіба вона вже й така мала?

— Ну так. Тебе ще меншу виміняв я за чотирнадцять возів проса.

— Досі не забув свого проса? — спідлоба зиркнула на нього сповненими зневаги й ненависті очима половчанка.

— Ну, йди собі, йди,— жовто виставився на неї Мостовик і заплямкотів губами безшелесно, мовби молився Миколаєві-чудотворцю.

Для Маркерія ж Світляна лишалася так само маленькою білявою дівчинкою, лунало йому в вухах давнє її «Не стрибай!», поєднувався він з нею стрічкою зеленою, мов молода трава, носив ту стрічку й далі на шиї і щоразу, купаючи коней, мив ту стрічечку й висушував її на траві, аж стала вже линяти.

Був у монастирі, але не коло людей, а коло коней. Чоловік іде від випадку до випадку, іноді до кінця життя свого так і не спроможеться переламати сліпої гри долі, частіше ж не витримує, рве невидимі пута, бунтує, і тоді завойовує собі або ж прокляттю, або ж геройство.

На Маркерія тим часом сипалися випадки. Складалося, здається, на ліпше, бо хлопець не впокорювався, вимушений був одразу кинутися на боротьбу за власну волю, за своє життя, не в усьому йому таланило, але вже те, що зумів він і раз, і вдруге відкрутитися від Воєводи Мостовика, що закороткими виявилися воєводські руки, сповнило хлопцеві серце вірою в себе самого. Щоправда, трохи було й простого везіння. То проморгав Шморгайлик, не пославши відразу за Маркерієм погоні й не наважившись розбудити Мостовика. То Стрижак, упіймавши хлопця, завернув з бранцем до багаття і став обпиватися з ігуменом. То добрий Кирик, що порятував Маркерієві бодай руки, розв'язавши його, бо інакше довелося б палити ремінняччя й на руках і не знати, як воно обійшлося б.

А потім коні. Маркерієві стрелила до голови думка запрягти коней, щоб тягли вони важкий кораблець проти води, а ще не протверезілий ігумен відразу вирішив, що коней треба продати. Кирик тоді захрестився й замолився, бо й так вони сотворили гріх, впрігши в тягло ксней крадених, коли ж тих коней ще й продавати, то гріх виросте стократно. Ні в яких книгах, ні в яких писаннях не стрічав Кирик схожих випадків і прикладів. Святі переважно ходили пішки, коли ж і їздили, може, подеколи кіньми, як, скажімо, святий Павло, будучи ще воїном Савлом, то не на крадених конях, а тим більше не продавали вони краденого. Про це Кирик не тільки подумав, а й сказав отцю ігумену, на що той, не прочумавшись, мабуть, як слід після вчорашнього, заперечив не дуже до ладу:

— Твої ж святі ходили в святих землях, у теплі та по сухому. А хай би спробували в нас без коняки, серед боліт, та драговин, та снігів!

Кирик гірко зітхнув на таке святотатство ігуменове.

— У Златоуста сказано: «Коли дивишся на небо, то хоч бачиш лиш малу частину його, але з нею схожа й решта. Так що хоч скільки змінюй місць, небо однакове скрізь».

— Небо однакове — земля неоднакова,— сказав ігумен.

Коней він таки продав у першому ж селі, що трапилося на їхній путі. Довго торгувався з двома смердами, ляпали один одного по долонях, ігумен хрестився, розхвалюючи своїх коней, про яких, власне, й не відав нічого, кликав собі в свідки Маркерія, і хоч хлопець, якому жаль було розставатися з кіньми, мовчав, але смерди повірили ігумену й заплатили те, що він просив, а для Маркерія урвався останній зв'язок з Мостищем.

Але наступного дня сталося негадане. Після ночівлі кораблець посунув потиху далі, послушники, натираючи лямками плечі, тягли важку посудину, Кирик, який через свою слабосилість не міг помагати їм, пішов позаду й шепотів, мабуть, свої молитви, ігумен сидів у кораблеці, почухуючи під довгою сорочкою своє черево, Маркерій лежав у човні, бо пухирі на ногах полопалися, Кирик помастив йому опечини олією, від чого, здається,

щемiло ще дужче,— ні стояти, ні йти, ні лежати,— хоч стрибай у воду і топися!

І в цей час з лісу вискочило двоє коней, попереду білий, за ним вороний, і помчали до берега, мітячи просто до кораблеця, з розгону мало не влетіли в воду, спрожогу зупинилися, заіржали обидва водночас радісно й лунко, мовби казали: «А ось і ми!»

Маркерій забув про біль, стрибнув у воду, добрів до берега, коні терлися об нього м'якими мордами, він гладив їхні гриви, підстрибуючи й поахкуючи, потім знову вплітав коней у човнове тягло, і вони, помахуючи головами, охоче пішли берегом, вдоволені своєю конячою долею, а ще більше, мабуть, своєю меткістю, завдяки котрій утекли від своїх нових хазяїв і наздогнали Маркерія.

Ігумен так здивувався, що навіть перестав чухати своє черево. Він багато років уже мав справу з кіньми, всього набачився, через його руки пройшло безліч басків, румаків, дичків, бахматів, неуків, ступаків, гриванів, гнідків, вороньків, чалих, таркачів, але ніколи й не чувано, щоб кінь прибігав до старого хазяїна, мов пес! Чи, може, в цьому хлопцеві закладено якісь чари? Адже й від пут вивільнився чудом якимсь, і Миколай-угодник ніби стрівся йому в плавнях, коли вірити тому обпитому розстризі баламутному, що з ним так добре тоді погрілися коло вогнища та коло збаників глиняних, наповнених вологою незгіршою.

Отак собі роздумуючи спроквола, ігумен діждався, поки їм на путі попалося якесь там селище, і тут об'явив, що знову хоче продати коней. Кирик зацімів і весь отерп од такої мови. Зате Маркерій, видно вірячи в конячу вірність, сприйняв намір ігуменів без подиву, навіть зохочено, сам помагав торгуватися ігуменові, піднімав конячі м'які губи, показуючи, які зуби в коней міцні й не постирані ще, ляпав і собі по долонях хитрих сіверян, збули вони коней ще вигідніше, ніж при першій продажі, пішли собі проти течії далі, а через два дні знову забачили позаду понад берегом: попереду біг кінь білий, за ним вороний, і ще здаля іржали, мовби закликали Маркерія, щоб почекав на них.

Так у них і пішло з того часу. Ігумен з Маркерієм продавали коней, а потім неквапом посувалися собі далі, ждучи своїх вірних утікачів. Залежно від пильності нових господарів коні прибігали то на другий, то на третій день, одного разу їх не було довго, а коли показалися, то вже попереду біг не білий, а вороний, але ж суть справи від того не змінилася!

Життя на ріці підпорядковане течії. Пливуть за водою лодьї, пливуть дерева, пливуть утопленики, новини й чутки теж пливуть за течією, а не супроти неї, тож і виходило так, що вість про хитрих монахів і диявольських їхніх коней теж ішла вниз, себто туди, де вже знали й про монахів, і про коней, може, дійшла та чутка й до самого Мостища, але вгору, куди просу-

вався кораблець з дорогоцінним миром для монастирів і церков смоленських, ніякі вісті тим часом не доходили, кораблець випереджав їх набагато, ніщо не перешкоджало ігуменові й далі продавати дивних коней своїх, хіба що докучав скімлінням Кирик, який безупинно нагадував про гріхи й покари, але ігумен одмахувався од нього, як од комара вечірнього, в цих прибережних краях книжна премудрість Кирикова не мала ніякої вартісності, більше до серця припадав тепер ігуменові Маркерій. Щоразу, як продавали вони вигідно коней, казав йому:

— Ну! Будеш ти в мене у монастирі головний над кіньми! Я над монахами, а ти — над кіньми! І ще й не знати, що тяжче, бо коняка хоч і твар безсловесна, але розум може мати вищий за Кириків, як виказують ці твої двоє коней.

Не такий воно й мед було те доглядання за кіньми, та все ж ліпше, аніж ускочити в сіру купу монастирської братії, де зібралися чи не найбільші невдахи з усього світу, люди безіменні, без будь-яких здібностей, убогі духом, часто й тілом, як Кирик, хоча Кирик вивищувався над усіма своєю книжністю, недарма ж ігумен брав його скрізь з собою, щоб хвалитися своїм іноком, як інший хвалиться мечем, чи конем, чи золотим ланцюгом, чи вродливою жінкою.

Що ж до самого Кирика, то в ньому жила гординя, пробивалася постійно, хоч як він її тамував і намагався вирвати з свого серця, гординя нашіптувала йому, що лише він тут справжній слуга всевишнього, решта ж — нікчеми, а відомо всім, що привходження, грубо кажучи, примазування лжебратії обезсилює монастир, так і з їхньою обителлю, де навіть ігумен забув про всі святощі (та чи й пам'ятав?), віддавшись без решти менджуванню кіньми.

Довідавшись про знання Маркерієм письма й читання, Кирик заповзявся зробити його своїм однодумцем і підручним, не зупиняючись для цього навіть перед обмовленням самого ігумена.

— Єдиножди,— казав він, зітхаючи гірко і пускаючи під лоб очі,— стоячи на утрені, возвів я очі, бажаючи побачити ігумена свого, і побачив осла на ігуменовім місці, і зрозумів, що той осел — то ігумен, а ігумен, отже,— осел, о горе мені, грішному й бідному.

— А одчепися з своїми ослами,— сміявся Маркерій,— досить з мене й коней самих! Не хочу я встрявати в ваші монастирські чвари, однаково колись утечу звідси.

— Согрішиш! — лякав Кирик.

— Зате доберуся додому і побачу матір, батька й Світляну.

— А Світляна то хто?

— Не твоє монаше діло!

Він нікому б не став розповідати про Світляну, але при кожній нагоді згадував саме тільки ім'я дівчини. Була для нього

зблиском вогню серед темряви, зеленою травою для босих ніг, м'яким туманом, крізь який прогріває сонце.

Стайня стояла в далекому куті монастирської садиби, сюди рідко хто заходив, окрім Кирика з його нудьгарством книжним та ще ігумена, який на виправдання перед Маркерієм за те, що приділено його без помочі до коней, щоразу чухав собі під рясою черево й бурмотів:

— Справи божі не повинні перешкоджати чоловікові в його житті щоденному.

Негадано й нежданo стайня стала тут щоденним життям Маркерієвим. Він був підпорядкований тепер уже й не власним потребам, а кінським. Все його життя текло повільно й розмірено, на нього не впливали ніякі зовнішні події, тут вмирали всі пристрасті, сподівання й страхи, тільки коні, сіно, ячмінь, гній, вода, дерев'яний жолоб, який, власне, став з деякого часу притулком, а потім і домівкою Маркерієвою. Вмощувався в дерев'яному жолобі, поклавши під боки м'якого сінця, лежав, думав, згадував Мостище й усіх близьких людей, згадував Світляну, від самого імені якої ставало мовби світліше на серці, і ось так, під хрумкання коней засинав, і снилося йому те саме. Ріка, міст через неї, Мостище, мати, Світляна, батько, Німий, Воєвода, половчанка, хижі її тонкі руки, від доторку яких прокидався і вже не міг більше заснути, виводив коней до води, наливав у дерев'яне корито, стояв, дивився, як коні п'ють. Довкола корита завжди мокра земля, зелені лишаї на дереві, а вода м'яка навіть на вигляд — усе, як і в Мостищі.

З ігуменом їздили на кінські ярмарки коло Вознесенського монастиря. Маркерієві якось легко пішло купування й виторговування коней, і в нього виходило це навіть ліпше, ніж у самого ігумена, він якось мовби аж зраділо метався серед стуку, крику й клекоту торговищанського, пропадав надовго, згодом з'являвся перед ігуменом, хвалився своїм придбанням новим:

— Кінь такий, що прив'яжи його до каменя — на побіл поб'є!

Ігумен брав тільки коней та кобил, жеребців не любив, не любив їздити верхи, бо й не личило його сану, тому на ярмарок і з ярмарку діставався маленьким однокінним візком, що вивискував на вибоїстій дорозі, мов гуслі-самограї. А Маркерій вибирав найноровистішу коняку і вигарцьовував перед ігуменом, аж той зітхав, здивований несамовитим вогнем, якого набрався, мабуть, цей хлопець у диких половців чи й не знати де.

Коней перепродувано, не встигав Маркерій до них і звикнути. Бували серед них злі — кусалися, билися між собою, зчіплялися шиями, мовби хотіли поодривати одне одному голови. Бували тихі й ніби задумливі, лякливо стригли вухами, боялися крику, боялися ударів, здригалися ніжною шкірою навіть від комариного кусання. Маркерієві вони не заважали думати й згаду-

вати далекий втрачений світ свого Мостища, він залюбки водив коней на нічні випаси, сидів цілу ніч коло вогнища, вслухався і вдивлявся в усе довколишнє, таке схоже й водночас несхоже на те, що знав колись і десь, мовби в іншому житті. Далеко-далеко вили, як вітер, вовки, а потім вмовкали, й тиша проростала, мов трава, з нічної чорноти вирізьблювалися на просвітленому небі загадкові примари дерев, сіріли трави, а там сходило сонце, били тобі в очі розбризками рос, і ти опинявся в дівочо-теплому світі ранку, й молодий вітер огортав тебе, мов обійми.

Тоді Маркерій збирав коней, в'язав їх у низку, падав на спину найнетерплячішому й гнав щодуху до монастиря крізь трави, роси, чагарі й гущавини.

Скільки там і зійшло місяців до зими, а видалося хлопцеві — півжиття просидів між кіньми в тому далекому монастирі, в знудьгованості й смутку.

А зима принесла не морози й сніги — принесла найбільше лихо, яке будь-коли знала Руська земля, вирину ло воно з густих осінніх дощів, налетіло з сніговими завіями й вітрами такої холодної лютості, що здавалося, ніби по землі бігають дияволи.

Те лихо звалося: монголо-татарська орда.

Після битви на Калці вони щезли в степах за Волгою, і ніхто про них більше й не чув ніби, навіть коли рік тому стали воювати вони Булгарське царство, то ще й тоді якось ніхто не гадав, що напасть ця прийде й на землю Руську.

Та щойно морози скували великі ріки, як посунула звідусюди звіролюта сила серед пожеж, димів і попелищ, полетів попіл по всій землі, так що й снігу з-під нього не стало видно, розгорталися вали городків і городів, вцілілих оборонців їхніх нагими прив'язувано до кінських хвостів і розшарпувано на холодних снігах, підкидувано вгору дітей і розсікано надвоє мечем на льоту, розрубувано животи вагітним жінкам, щоб поворожити на їхніх нутрощах, кладено трупом люду, мов покорм птицям небесним, проливалася кров, як вода, обдирано церкви й монастирі, де лишалися тільки мощі святих угодників, бо з ними ординці не відали, що робити.

Чорні вісті розліталися по всій землі з димами згарищ і зойками вмираючих, голосінням вдів, плачем сиріт.

Загинуло Рязанське князівство, а що перед тим ще ніколи не чувано про цілковиту загибель князівства, то люд виокремив з тої страшної події лише смерть прекрасної молодої княгині Євпраксії, яка кинулася з високого храму з сином Іваном на руках, коли довідалася про вбивство татарським ханом Батиєм її мужа Федора, та ще мужній кінець Євпатія Коловрата, воєводи рязанського, що зібрав коло Чернігова військо й погнався за Батиєм, коли той від спаленої Рязані подався до Суздаля. Коли Євпатій ударив на татар, то Батий подумав, що воскресли мертві рязанці і повстали проти нього. Він вислав на Євпатія

свого батира Хостоврула, який похвалявся, що візьме зухвальця голими руками, але Євпатій розрубав Хостоврула до самого сідла і всіх ординців, які на нього налітали, розрубував навпіл, так що вони перелякалися на смерть, і вже не наважувався ніхто приблизитися до Євпатія, стали бити по ньому здалеку і вже тільки мертвого змогли його привезти до Батия.

Тоді Батий прикликав своїх мурз, нукерів і санджакбеїв і поспитав, що вони можуть сказати про таких людей, як цей Євпатій, і ті сказали: «Сі люди крилаті й не піддаються смерті, так кріпко й мужньо вони билися: один з тисяччю, а два — з тьмою».

Але виходило, що й таких безсмертних побивали Батиєві воїни, тому й пішов хан татарський далі на Суздаль, і Ростов, і Ярославль і взяв нарешті й Володимир, перемігши князя Юрія Всеволодовича на Сіті-ріці, а самого князя зарубано було і голова його лежала в одному місці, а тіло в іншому, і тоді вже в усьому Заліссі не лишилося ні князів, ні людей, ординці пішли на Торжок, узяли й сей город і серегерським путем погнали на Новгород, щоб до весняних розтопів устигнути заполонити ще й цей, славний і найдавніший після Києва та найбагатший після нього ж, город.

І здавалося тоді, що сама Руська земля плаче над синами своїми, над дітьми, над городами й оселями: «О сини руські, як же мені полишити вас, о любі мої діти! Бачу вас відторгнутих од груді моєї і судом божим у поганські руки впадших і рабське іго імущих на своїх плечах натруджених. І стала я бідна вдова. Вдівство ж моє — запустіння монастирям, і святим церквам, і многим городам».

Чутки й плачі ширилися, розросталися до неймовірності, люди розгублено металися то в городи та монастирі, сподіваючись на міцні вали, то розприскувалися по лісах та болотах, покладаючись більше на поодинчі сховки, ніхто не міг сказати, де були ординці вчора, куди вони кинулися сьогодні, де опиняться завтра. В церквах тривали відправи й моління, багаті закопували золото й срібло, ховали коштовності, бідні не мали чого більше рятувати, окрім життя, смерть насувалася невблаганно на всіх, казали, що в Рязані, Суздалі та Володимирі загинуло десять тисяч осіб відомих по імені, не кажучи про бідняків, яким ніколи не ведуть ліку.

Ігумен, як усі селяни, вразливий на лихі чутки, лякався, що з кіньми тепер буде йому тяжче, ніж будь-коли, бо хоч продавати їх можна було й дорожче, але ж і купувати стало важче, бо кожен прагнув мати собі коня для втечі перед навалою. Маркерій боязко думав про те, чи не завадять йому ординці повернутися до Мостища, до якого він мав повернутися рано чи пізно, тільки ще якось не зібрався на силі та відвазі. Лише Кирик, здавалося, навіть зрадів тим випробуванням, які припали на долю всієї землі, бо це давало йому змогу рясно здобити свою

мову нагадуванням з святих книг, де, як послухати, тільки й писалося, що про війни, та вбивства, та полоніння, та рабство.

Здохлякуватий ченчик, плутаючись у широкій брудній рясі, тинявся по монастирю, вибурмочував тяжкі погрози й пророкування, хоч і без них було чорно на душі в кожного:

— Врожай поля твого і всю працю твою їстиме народ інший, а ти служитимеш чужим богам, станеш посміховиськом серед народів, а зайда серед вас підніметься вище й вище над тобою і положить залізне ярмо на шию твою, і будете ви раби проклятущі, будете дроворуби і водоноси для чужинців.

Маркерія порятував од причепливих казань Кирикових ігумен, пославши хлопця з восьмериком коней аж у далекий Козельськ, звідки знайомий йому ігумен передав через свого послушника про таку потребу. Ясна річ, козельський ігумен міг роздобути собі коней до смаку й у себе вдома, але прочув він про те, що в Смоленськ приводять на продаж коней німецьких, сильних і великих, яких ще й не бачено в наших землях, і запрагнув мати в себе таких шість або й вісім за будь-яку платню.

Маркерієві було звелено взяти своїх двох мостищанських коней, білого й вороного, потім вони з ігуменом прикупили ще шість — добірних вельми, і ось так хлопець з козельським головусим, здається, ніколи не митим послушником вирушив у далеку дорогу, і хоч дорогою теж призбирували вони безліч чуток і вістей про орду, але ще не знали, що весняні води зупинили чужинців коло Ігнача хреста, і ті відвернули від Новгорода й посунули на південь, до тепла й суші, бо звичай такий мали в пошуках пасовиськ і переходів через ріки — то підніматися до земель холодних, то спускатися до теплих. Та тоді ще ніхто не знав звичаїв ординських, не знано й про нечувану швидкість, з якою рухалися, випереджаючи часто навіть щонайлетючіші вісті про своє наближення.

Отак і вийшло, що Маркерієві й не снилося зіткнутися з ординцями, бо йшли вони десь на Новгород, далеко від тих повесняному каламутних річок, через які перебиралися два послушники з восьмериком коней, і від зелених пагорбів над Жиздрою-рікою, де стояв Козельськ, городок невеликий, але міцний і гарний.

Пагорби — то така річ, що може й захистити чоловіка, а може й занапастити. Бо ховаєшся за пагорбом у видолинку ти сам, але ховається з другого боку і твій ворог. Це завжди небезпечно, а з ординцями небезпека побільшується тисячократно, бо дикість і підозрілість цих людей перевищувала будь-яку вірогідність.

Маркерій побачив їх саме тоді, як відкрився йому вдалині Козельськ, од якого до монастиря вже дісталися б вони без будь-якого напруження, бо хіба ж злякає відстань у якесь там поприще після далекої й довгої путі від Смоленська.

Але ординці теж, видно, рвалися до Козельська, їхня сила десь ще йшла позаду, а наперед послано було по кілька лучників для розлякування люду.

Ординці вискочили наверх одного пагорба, а Маркерій з своїми кіньми й з провожатим саме видобувся на верх іншого пагорба. Отож рятувала відстань. Ще порятувало Маркерія те, що вороги спершу побачили Козельськ і дивилися хоч і не довго, але все ж на город, а вже тоді запримітили його, та й то не так його і послушника зауважили зіркі очі степовиків, як, мабуть, коней, що навіть здаля вражали своєю дорідністю. Три стріли вмить полетіли з одного пагорба на другий, одна призначалася Маркерієві, друга — його товаришеві, третя просто для лякання, але всі три не долетіли, та, власне, воїни й так бачили, що не дострелять, бо пустилися навгінці за Маркерієм і його кіньми, а хлопець, хоч теж мав лук з стрілами і мав також добрий топір, приторочений до сідла собі, не став ждати нападників, не спробував відстрелюватися, а вдарив свого коня, гукнув послушникові, вони зірвалися з місця й покотилися вниз у видолинок.

Двічі Маркерій озирнувся на ординців, встиг помітити, що й вони самі, і їхні коні закриті захисною залізною лускою, понашиваною, видно, на міцну шкіру або повсть, як то водилося й у половців, яких не раз бачив хлопець ще в Мостищі, за спинами в ординців стирчало безліч стріл і ще якоїсь зброї, вони так і їжачилися всі від озброєння, але це не перешкоджало їхнім коням мчати легко, напористо, якось мовби аж весело, тоді як Маркерієва вервечка посувалася важко й незграбно, коні, зв'язані докупи, заважали один одному, послушник, який не переносив швидкої їзди, навіть стримував свою коняку, так ніби не розумів, що позаду наспіває сама смерть, вороги насувалися ближче й ближче, знову полетіли на втікачів стріли, і одна з них, пущена вмілішою або дужчою за інші рукою, навіть перелетіла наперед, треба було щось вигадувати, відважитися на якийсь рішучий вчинок, Маркерій уперше в житті попав у таку небезпеку, та, власне, хіба людина щоразу стикається з тим або іншим лихом не вперше в житті і хіба вона заздалегідь може передбачити все, що їй трапиться на путі?

Хто міг ще рік тому думати про орду, хто ще місяць тому міг припустити, що вона, замість Новгорода, опиниться тут, під Козельськом, а ось маєш! Вона вже тут, і треба щось діяти, негайно щось треба робити, інакше — кінець! Стріли нікого не милують, і не щадять, і не розбирають, стріли не мають очей, щоб бачити, вух, щоб чути, серця, щоб співчувати. Вони б'ють і вбивають — ось і все!

— Відчіпай своїх коней і втікай сам! — гукнув Маркерій послушникові, сподіваючись, що так вони швидше поскачуть далі, а вороги кинуться на позоставлених коней і затримаються хоч трохи, поки їх половлять. Але послушник, хоч і відв'язав свої

дві коняки, трюхикав і далі слідом за Маркерієм, не випереджаючи його, а ті двоє коней прибилися до чотирьох Маркерієвих, заважаючи їхньому бігу, плутаючись між ними. Хлопець зумів вигнутися так, що вхопився за вуздечку одного з послушникових коней, розчепив їх і вдарив по крупу одного й другого, відганяючи в боки, послушник теж крикнув на коней, теж погнав їх, аж вони, мовби вичувши сподівання, які на них покладалися, рвонули геть у різні боки, зраділо вирвалися на волю, а може, й не зраділо, а злякано,— хоч як там було, а ординцям ішла до рук здобич, вони не могли нею знехтувати, кинулися ловити коней, і це дало Маркерієві змогу ще перевалити через два пагорби й трохи заховатися від погоні.

Та сказано вже, що пагорби ховають не самого тебе, а й твого ворога.

Знову вигулькнули ординці позаду, знову посвистіли навгінці за Маркерієм стріли, він відчепив од своєї низки білого свого мостищанського коня (сам сидів на вороному), нагійкав йому в сторону, вороги ще раз упіймалися на маленьку сю хитрість і трохи уповільнили погоню, поки ловили білого коня, а потім ще раз ловили його, бо він якось зринув з волосяного аркана, яким його впіймано, такого ще й не бачили ніколи, тому не заспокоїлися, поки не впіймали дивного білого коня, після чого кинулися за втікачами з твердим наміром не розскакуватися за здобиччю, поки допадуть отих двох.

Маркерій не знав меж ординської жадоби, він ще раз відчепив коня від низки, відігнав його вбік подалі, поскакали тепер тільки о трьох конях, але вороги не відставали, не захотіли ловити здобичі, розсипалися півколом, мали намір живцем схопити обох вершників, для пересторороги випустили ще кілька стріл, дбаючи пильно, щоб не поцілити в коней, але все ж недарма, видно, козельський ігумен просив аж з-під Смоленська для себе добірних коней, вийшло тепер так, що ординські коні чи то стомлені від далеких переходів, чи то справді поступалися смоленським, але вже більше не наближалися, відстань між втікачами й погонею не зменшувалася, а подеколи навіть збільшувалася, бо доводилося долати круті схили зелених пагорбів, тоді вороги зозла стали пускати стріли вже цілячись, але тільки одна з них клюнула послушника в ногу, послушник заверещав не своїм голосом, та Маркерій миттю вихопив йому стрілу з рани, цитькнув на нього, крикнув щось збадьорливе, востанне підігнав своїх коней, і ось так і вскочили вони в браму Козельська, а ординці закрутилися віддаля, не насмілюючись наблизитися до валів города, звідки б їх почастували чимось не надто привітним.

Козляни теж і в гадці не мали, що на них суне орда. З Маркерія сміялися неприховано, коли він розповідав, як утікав од нападників і як позоставляв їм коней своїх. Але ще до вечора

того дня позбігалося до города безліч люду з околиць і в один голос усі кричали, що йдуть вороги.

Тоді мерщій замкнено браму і козляни зібралися на віче. Штовхався між людьми і Маркерій, тримаючи на поводі двох своїх коней, а з третім десь був послушник, бо до монастиря вже тепер вони добратися не могли, застряли в городі, не знати як і довго.

Мудрість мешканців не залежить од величини города. Бо хоч який маленький був Козельськ, але гаразд розуміли його люди, скільки горя зчиняється в землі від князівських чвар і усобиць. Якось навіть виходило так, що чим більші князі й чим більші городи вони мали, тим більше загризалися з своїми сусідами, братами, родичами. Князі гризлися між собою, як собаки, а потім гинули, як мухи, або ж від взаємних усобиць, або — що частіше — від чужоплеменців, бо вороги не спали, пильно стежили за тим, що діється в Руській землі, помічали щонайменші послаблення, й одразу йшли на грабунок та плюндрування. Не було, здається, жодного спокійного літа. То половецькі хани, то угорські королі, то литовські князі, то посланці німецьких імператорів, а тепер ось орда.

В Козельську теж був свій князь, але він ще не входив ні в які чвари й сутички зі своїми сусідами, бо мав усього шість літ неповних. Його й звали ласкаво, як дитину: Василько, і жаль стало козлянам свого малолітнього князя, бо коли б був дорослий, то й не думали б про нього, дбали б тільки за себе та свій город, а так — беззахисність Василькова мовби згуртувала всіх козлян, бо ці люди мали добрі серця і всі стояли завжди на тому, що дітей треба захищати од лиха. А тут, бач, не просто дитина, а ще й князь. І, може, коли виросте, то пам'ятатиме, як клали за нього своє життя, і не буде схожий на інших князів?

— Покладемо життя своє на князя,— поклялися козляни,— а як вмремо, то приймемо славу на землі, а на небі — вінець безсмертя.

Ординці квапилися в сухі степи, до тепла, до густих трав, Козельськ просто трапився їм на путі, а не в їхнім звичаї було полишати город цілим, а людей у ньому живими, зважаючи ж на незначну величину Козельська, гадали вони, що не загаються тут більше як на день чи кілька, тому вдарили на город без приготувань, хотіли взяти його простим наскоком, не злазячи з коней, і тут уперше, може, в цій землі зустріли такий шалений опір, що вимушені були відкотитися і вже братись до справжньої облоги, навіть сам Батий вимушений був затриматися коло Козельська, щоб скарати цей злий город і знести його з корінком.

Ось тоді й почалося те, що мало тривати сім тижнів, і дні злилися з ночами, і не було кінця битві, зступалися на городському валу козляни й вороги, мов дві стіни лісу, зачіпали один одного гаками, хапалися за руки, кололися списами, рубалися

сокирами, різалися ножами, кров по уділлях текла, мов ріка, стук і шум стояв страшний до самого неба, мов грім, від болю сама земля стогнала, і живі заздрили мертвим, і не було ні князя, ні воєводи, ні наставника, ні вибавника в тому городі, ні рятівника, і серця доблесних зрівнялися з серцями слабих і безсилих, а може, навпаки — безсилі стали мужніми, бо нічого не могли вдіяти вороги з козлянами, там навіть мертві неначе ставали знову до бою, різалися, кусалися, щипалися з напасниками.

Маркерій, що до пуття не вмів орудувати ні мечем, ні списом, зате, як усі мостищани, вправно володів сокирою, теж рубався на валу вдень і вночі, а в короткі хвилини між ординськими напливами ще й збирався на силі для жартів.

— Ти його вщипни! — радив він якомусь з козлян, що витирав од крові держално своєї важкої сокири, готовлячись до нової сутички з ворогом.— Бо рубнеш, то воно ж умре й не почує, як ти його рубнув. А вщипнеш, то поганий як заверещить та як підстрибне! А ти тоді його з другого боку!

— Що — з другого? — довірливо питав козлянин.

— Та вщипни ж!

— А сокира?

— А сокиру тримай у правій руці, щипай же лівою. І вже як ущипнеш з двох боків, тоді зверху жарни його сокирою та й берися за нового!

Маркерієві було легше, ніж іншим. Не мав тут ні хатини, ні родини, вмер би, то й умер, а живому зостатися — теж не зле. Тому, коли вороги встановили проти городських стін пороки й стали добивати Козельськ здалеку, він намовив мужів зібрати всіх коней, які були, вирватися з брами, доскакати до пороків ординських з сокирами і порубами їх дощенту! А тим часом вийдуть з города пішці та вдарять на знетямлених напасників так, щоб од них тільки бризки полетіли!

В цій намові була сама відчайдушність, але жменьці мужів козлянських нічого більше й не позосталося, окрім несамовитої одчайдушності, і вмить зголосилося з Маркерієм стільки козлян, скільки в городі знайшлося коней, і полетіли ці відчаєні рубаки на ворожі праці, і мчав попереду на своєму вороному ще мостищанському коні Маркерій, нічого не бачив, окрім ординських пороків, навіть самих ворогів не помічав, кинувся рубати оту кляту знадобу, що метала каміння на беззахисний город, і вже не бачив, як усі козляни, хто міг тримати оружжя, виступили з города на останню битву, не бачив, як зсунулася стіною орда, щоб вирізати всіх оборонців, а вже за ними й тих, хто залишився в городі: старих, немічних, жінок і дітей,— не знатиме він, що й сам малий князь, заради якого вони клали життя своє, втонув у крові, нічого того не відатиме Маркерій, бо, поки рубатиме він пороки, наскочать на нього звідусіль ворожі вершники, і тільки вороний його вірний кінь, що не раз

і не два виривався з неволі й прибігав до свого хазяїна, й цього разу зуміє вприснути з кільця неволі й смерті і винесе вмираючого, а може, й мертвого свого нерозважного господаря тої самої хвилі, коли в нього з рук упаде сокира, а сам він пригорнеться до кінської голови, облитий кров'ю чужою і своєю, маючи три рани рубані на голові, дві рани криваві на грудях, колоту рану на руці, та ще рану битую, синю на боку.

Може, й не вимчав би живого з тої битви Маркерія вороний кінь, бо ще летів за ними навздогінці ординець, заміряючись важкою сокирою, але вийшло так, що під ворогом тим був кінь білий, недавно ним роздобутий у якогось втікача руського, не відав той поганий, що кінь білий і кінь вороний спокрівлені між собою, і не встиг навіть подивуватися, коли його, змалку призвичаєного до верхової їзди, білий кінь легко викинув з сідла, і вдарив на смерть задніми копитами, і, дзвінко заіржавши, подався слідом за вороним конем, що виносив з смертного поля порубаного й поколотого юнака Маркерія.

Мабуть, воно було так, бо ніхто більше не врятувався в Козельську, самої тільки людської сили для того виявилося не досить, окрім того, для Маркерія ще позоставалися вельми важливі справи на сім світі, відомо ж, що доля береже людину доти, поки зберігається в ній потреба, хоч, до речі кажучи, людей безвартісних, мабуть, на землі в усі часи теж налічується досить багато.

За те літо, що він пробув у монастирі, Маркерій справив належне враження не тільки на ігумена, але й на Кирика. Розповів сухореброму про Світляну, чим викликав у пересиченого священною мудрістюченчика щось мовби заздрість, бо Кирик, зітхнувши, сказав:

— Було й у мене якось. Одна жона закохалася вельми. Остудив її шал, тільки показавши своє ніколи не мите тіло.

— Втопити б тебе мало! — вигукнув гнівливо Маркерій.— Щоб не паскудив ти роду людського! Смердиш, мов пес, і радий! Народ наш понад усе ставить білу сорочку чисту, а поглянь на себе! Ряса, наче вовчий хвіст, позбирала весь бруд звідусюди, а порти, мабуть, такі, що й тхір од них задихнеться!

Кирик тоді нічого не відказав, але потай од усіх став митися, ще й прав іноді свої порти, вибираючи затишні затоки дніпрові в лозах,— щоб ніхто його там не побачив.

Так він теплого літнього дня стояв, забрівши в теплу воду заточки, і прав свої порти. Під час заутрені поклав сьогодні триста поклонів перед іконою богородиці, молячись за спасіння всіх невинних од поганих та інших ворогів людських, тепер боліло в спині, тому Кирик став на коліна. Смирний і слабий, стояв навколішки, схилившись над водою, бачив відбите в затоці голубе небо, білі хмарки, кругленькі, як кулачок, вода була тепла, в повітрі линула благодать. Кирик мовби придрімнув трохи, поки відкисали порти, аж тут розсунулися безшелесно

лози в нього за спиною, Кирик не почув нічого, бо якось ніби оглух од благодаті, та коли кліпнув очима, то побачив у воді не голубе небо й білі хмарки на ньому, а страшного незнайомого чоловіка. Чоловік той, роздертий і в крові увесь, струпи корою на ньому, страшний, мов з того світу, став і дивився очима ніби неживими, аж Кирикові стало лячно, захотілося перехреститися, рука сама піднялася для хресного знамення, але відразу якось і впала у безсиллі а чи від усвідомлення гріховності наміру, бо Кирик хотів хреститися рукою, в якій затиснуті були його брудні, давно не прані порти, і ось рука мертво впала і ляпнула тими намоченими вже портами об воду, і тихість водяна гойднулася важко, розбилася брижами, і кожен з тих брижів підхопив і поніс з собою то уламок голубого неба, то білу хмаринку, то шматок зелених лоз, один увірвав собі постать незнайомого, вибравши в ній лиш середину, а той ухопив саму голову і відгойдував голову далі й далі від закривавленого чоловіка, чоловік простягнув руки, так ніби хотів виловити свою голову і вже ніби й доторкнувся до неї кінцями пальців, вже наче й у руки взяв її, та не витримав, голова відпливала далі, і руки неприродно й болісно видовжувалися в намаганні впіймати голову, без якої, як відомо, чоловік не чоловік, а тільки бовван безмовний або ж труп бездиханний.

Жах обійняв Кирика. Як був — без портів, мокрий, осмішений, весь у соромі, схопився він, замахав руками, забурмотів: «Згинь, згинь, нечиста сило!» — затулив долонями те, що затуляють навіть монахи, хоч йому більше кортіло перехреститися в ту мить.

— Це ж я, Маркерій,— раптом сказала йому з води голова, відпливаючи ще далі в гойдливих брижах, ні, то сказав йому отой закривавлений, порубаний, страшний чоловік, який стояв позаду, тримаючи в руках відрубану свою голову (в цьому Кирик тепер був переконаний).— Це ж я, Кирику, хіба не впізнав?

Мова виходила вже й не з голови, не з запечених смагою уст, а з усього отого перерубаного чоловіка, це було чудо, але передусім був жах і неймовірність, і було ще щось невідоме й високе, понад людські сили, і Кирик, як стояв, без портів, затуляючи грішне тіло своє, так упав на березі і втратив надовго свідомість.

Очуняв він од того, що Маркерій хлюпав йому в обличчя водою, стурбовано придивляючись до кволого ченчика.

— Ти чого? — спитав він, коли Кирик кліпнув очима.— Злякався? Не впізнав мене?

Кирик мовчав. Хіба міг пояснити? Свідомість йому відібрало від струсу, якого зазнав, коли сяйнуло враз з далеких віків таке саме видиво, як і тут, на воді. Так само отрок-воїн з одрубаною головою і навіть ім'я майже таке саме: цей Маркерій, а той — Меркурій. Діялося те ще за часів імператора Юліана Відступника, який зрадив християнство й намірився відновити язичество.

Юліан підступив до города Кесарії, де був доблесний отрок християнський Меркурій, богородиця посилає до Меркурія Василія Великого, щоб той передав отроку її волю: піти до Юліана, перемогти його, вернутися в Кесарію і тут добровільно дати усікти собі голову, щоб стати святим мучеником. Так і сталося, і в віках прославився святий мученик Меркурій Кесаріїський. Через віки ж подавав він знак Кирикові одним замахом створити нового святого — Меркурія Смоленського, сказати б, хоч для цього слід лише трохи переінакшити ім'я Маркерія, що самим своїм подвигом у сутичці з татарами вже завоював право на святе мучеництво.

Для ума грубого таке далеке зіставлення навряд чи й можливе було б, вже не кажучи про те, що ніхто б не став падати в непам'ять од думки, хай навіть й несподіваної вельми і досить незвичної та дерзосної. Але ж Кирик належав до умів незвичайних, був у цьому переконаний передусім сам, тому так легко умів дивувати і навіть вражати самого себе аж до втрати свідомості.

Маркерій хоч і привів Кирика до тями, сам теж не міг ще похвалитися надміром сил, тож і не розповів до ладу, що з ним сталося в Козельську, але Кирикові не дуже й кортіло розпитувати юнака. Він тепер жив тільки заповзятим своїм наміром, а для цього мав якомога швидше сховати десь Маркерія, і навіть не сховати, а замкнути, і кинутися мерщій до ігумена.

Ведучи коней на поводдях, вони добралися до обителі, і тут Кирик не пустив юнака до стайні, бо й чому б мав порубаний чоловік валятися серед тварей безсловесних, а повів Маркерія до дерев'яної монастирської вежі неподалік од стайні, там було сухо, гарно, Кирик умостив пораненого на дерев'яній лаві, пообіцяв принести йому їжу, й одяг, і воду, метушливо, з незвичною квапливістю для нього, вештався довкола юнака, швидко збіг униз по скрипливих сходинках, причинив важкі надвірні двері, ще й стукнув дубовим засувом, на що Маркерій особливої уваги й не звернув, бо не хотілося йому, щоб хтось зазирав сюди, бачив його, слабого й немічного.

Однак довго довелося ждати Кирикової води та їжі, так довго, що Маркерій і заснув і проспав до ранку, а ченчика не було. Він спустився вниз, поторгав двері, спробував видобутися на волю — не вийшло. Насилу вибрався аж на верх вежі, глянув униз крізь прозирку — занадто високо, щоб стрибати, та ще з його потовченими кістками.

Знову ждав, і нетерпеливився, і тихо кляв Кирика, який або забув про нього за своїми молитвами, або замислив щось лихе.

Кирик же тим часом сидів, замкнувшись з ігуменом у келії. Він прибіг захеканий і знетямлений до ігумена, попросив замкнутися міцно, щоб ніхто не поткнувся й не підслухав, і тільки тоді почав таємниче й багатозначно:

— Прославити можемо свою обитель, ігумене.

Ігумен сидів на дерев'янім твердім тапчані, чухав за звичкою своє черево під довгою сорочкою, позіхав.

— А вона й так славна.

— Чим же? — сплеснув руками Кирик.— Хіба що кіньми?

— А хоч би й кіньми? Кінь — теж божа твар.

— Гріх таке мовити.

— Уже тобі й гріх. Ось ти перебрав там скільки книг, може, більше за патріарха Фотія, а хто тебе знає? Тільки нам набридаєш зі своїми словесами, та й годі. А про мене повсюди відомо. По всій землі. Бо ні в кого таких коней не купиш, як у мене.

— Святого свого повинна мати обитель,— сказав поважно Кирик,— святого, ігумене.

— Де ж ти його візьмеш? Святі на торговищах не продаються.

— Маю вже.

— Де ж він?

— Тут, у нас.

— Знаєш що, отче,— позіхнув ігумен,— ти, мабуть, щось з'їв не таке або випив, хоч і не п'єш же нічого, крім води чистої.

— Маю святого,— вперто вів своє Кирик,— і маю вже про нього легенду готову.

— Яка ж?

Ігумен і далі чухав собі черево, і Кирик, щоб не дивитися на таке нечестивство, заплющив очі й заговорив з притишеною урочистістю:

— Діялося тоді, як злочестивий хан Батий пішов на Руську землю, мучив християн, палив церкви й монастирі, проливав безвинну кров, руйнував городи і полонив їх. Він явився з своїми полчищами і став за тридцять поприщ від Смоленська.

— Далі не пішов, бо довелося завертати до Козельська,— гмикнув ігумен,— а коли б не козляни, то добрався б він і до нас, грішних.

— До ігумена Печерського монастиря,— не слухаючи свого наставника, вів собі далі Кирик,— явилася богородиця і сказала: «О чоловіче божий, скоро ізіди до того місця, де молиться в тебе угодник мій Маркерій, і рци йому: «Зове тебе божа матір».

Ігумен перестав чухатися, роззявив рота, втупився очима в Кирика, перепитав:

— Це про мене? І про нашого Маркерія?

Але Кирик не слухав і очей не розплющував, бурмотів наче крізь сон або сп'яніння:

— Ігумен виконав повеління богородиці. Богомудрий Меркурій пішов у обитель...

— Богомудрий! — гукнув ігумен.— А що за Меркурій? У нас же Маркерій був!

— Пішов у обитель,— вів своє Кирик,— і тут побачив богородицю, яка сиділа на золотому престолі з Христом у надрах своїх і оточена ангельським воїнством.

Ігумен мовчав тепер, бо все, що казав Кирик, ніби й було насправді: і він був тут ігуменом, і юнак Маркерій чи там Меркурій, як ото перекрутив уже ченчик велемудрий на свій книжний зразок, і навіть ікона в церкві монастирській справді така стояла: богородиця на золотім престолі з Христом у надрах своїх, а довкола — ангельський чин. А далі? А далі було таке:

— Меркурій з великим розчуленням і страхом упав до ніг божої матері, тоді вона возставила його од землі і сказала: «Чадо мій Меркурію, вибранцю мій! Посилаю тебе, іди скоро, сотвори відомщення крові християнської: йди перемож злочестивого царя Батия і все військо його! Потім прийде до тебе чоловік прекрасний лицем, віддай йому в руки все оружжя твоє, і він відсіче тобі голову, ти ж візьми її в руку свою і йди у свій город, там приймеш кончину, і положене буде тіло твоє в моїй церкві».

Ігумен нічого не второпав.

— Як же він прийде з головою в руках? — поспитав зчудовано.— Щось ти, Кирику, намолов занадто.

— А вже прийшов,— сказав монашок.

— Хто?

— Меркурій.

— Це ти про Маркерія нашого?

— Був Маркерій, тепер Меркурій.

— І що? — не повірив ігумен.— Вирвався з Козельська? А коні?

Кирик зневажливо всміхнувся. Йдеться про найвищі святощі, а тут про коні.

— Меркурій гірко возтужив, і возплакав, і сказав так: «О пречиста богородице, мати Христа, бога нашого! Як же я, окаянний, худий і непотребний раб твій, можу бути сильний на таке діло? Хіба не досить тобі небесних сил, о владичице, перемогти злочестивого Батия? Сказавши це, взяв Меркурій від богородиці благословення, вклонився до землі й пішов з церкви. Там знайшов прекрасного коня...

— Не знайшов, а я дав йому,— перебив ігумен,— та й не одного, а цілих восьмеро коней добірних та породистих, не забудь. Та зви його Маркерієм, а то мені в голові плутається.

— І поїхав за город до Батиєвих військ, і з поміччю божої й пречистої богородиці став побивати ворогів і визволяти полонених. Як орел носиться по воздусі, так Меркурій скакав по Батиєвих полках. Злочестивий Батий, бачивши перемогу над своїми військами, охоплений страхом і жахом, побіг до Смоленська без успіху й з малою дружиною.

— А Козельськ? — спитав ігумен.— Про Козельськ ти забув?

— Після звитяги над Батиєм,— викладав свою легенду Кирик складно й докладно,— представ перед Меркурієм прекрасний воїн. Меркурій поклонився йому, віддав йому своє оружжя, схилив свою голову і був усічен. Тоді блаженний Меркурій узяв у одну руку свою голову, а в другу — повід свого коня і так, безглавен, прийшов до своєї обителі, і всі, хто бачив, дивувалися божому устроєнню.

— Стривай,— вже налякано перепинив монаха ігумен,— чи воно все це було, а чи й не було? Бо ж Маркерій справді був і справді послав я його туди, де з'явилися татари, хоч і не відав про те ніхто. А тепер як? Безголовий і живий чи убієнний? Ніяк не збагну. Чи тобі привиділося, чи приснилося?

— Розповідається так, як має бути,— повчально промовив Кирик.— Коли ж Меркурій дійшов до воріт обителі, то тут він ліг і чесно предав господу свою душу, кінь же його став невидимий.

— Восьмеро коней,— нагадав знову ігумен, від чого Кирик тільки поморщився.

— В скорім часі туди з'явився ігумен з хрестами і всіма іконами своїми, щоб узяти чесне тіло святого. Але святий їм не дався.

Тоді піднявся великий плач і ридання, ігумен у великому подиві став молитися богу і почув з неба голос: «Хто послав Меркурія на звитягу, той і поховає його».

І так три дні лежав непохований, ігумен безперестанку молився з братією богу, просячи пояснити сю тайну, а потім побачив, як з церкви у великій світлості, мовби в сонячній зорі, вийшла богородиця, з архістратигами божими, Гавриїлом і Михаїлом, і прямує до місця, де лежало тіло святого, і бере його в полу, і несе в церкву. Там вона поклала його, де святий і лежатиме вовіки, творячи чудеса во ім'я Христа.

— То де ж він зараз — у церкві чи нема? І чи з головою, чи без? І хто він — наш Маркерій чи якийсь твій Меркурій? — поспитав ігумен.

— Сказано все,— похнюпився Кирик знесилено, змучений неймовірним напруженням.

— А Маркерій же як?

— Прибув з битви.

— З головою в руках, чи як?

— Порубаний весь і голова мовби відрубана, але ще живий.

— Де ж він? І коні де?

— У вежі замкнув його... Поки святим зробимо...

— Як то? — не збагнув ігумен.

— Все сталося, як сказано вже. Тепер тільки усікти йому голову — більше й нічого.

— Загубити душу християнську, чи як?

— Прославимо обитель нашу навіки,— зітхнув Кирик, дивуючись впертості й тупості свого ігумена.

— То де він, кажеш? — знову поспитав ігумен, починаючи чухати своє черево, що могло свідчити про вагання або й про цілковите небажання прислухатися до будь-чиїх порад, бо не звик він жити чужим розумом, завжди все вирішував сам.

— У вежі замкнув його,— ще раз сказав Кирик,— там і ждатиме, не відаючи про свою долю високу.

— Вежа висока — це я знаю. А чи доля висока? І хто ж його усіче?

— Кому звелено буде.

— А хто звелить?

— Хто захоче прославити обитель перед богом.

— Гм,— гмикнув ігумен,— дуже мудро це все. Іди-но спати або молитися, а я подумаю собі. А завтра порадимося ще.

Кирик, мабуть, не дуже й хотів відкладати на завтра, але ігумен випхав його з келії й зачинився.

Вранці він теж не вдався в балачки з своїм монахом, і той, лякаючись, що Маркерій помре від спраги, проклинаючи ігумена, взяв збанок води і поніс замкненому.

— Ось, попий водички, бо їжа тобі зашкодить при твоїх ранах,— сказав смиренно Кирик, стаючи в дверях і дивуючись, що юнак не лежить нагорі, страждаючи, а стоїть тут, унизу, мовби чекає на щось чи хоче вирватися на волю. Маркерій попив води, витер губи, поставив збанок, вони обидва трохи помовчали, потім Кирик перехрестився, сказав:

— Принесу тобі згодом попоїсти, а тепер молись.

— Зажди,— сказав Маркерій,— тут так мишаками смердить у цій вежі, що аж з душі верне. Дай-но вхоплю свіжого повітря.

Він хотів визирнути з дверей, але Кирик злякано відштовхнув його.

— Побачать! Не можна! Ти ж увесь порубаний! Що й подумає братія!

— А що там вона подумає! — хмикнув Маркерій, тепер уже переконавшись, що Кирик щось замислив проти нього лихе. Він, хоч був геть знесилений від ран своїх, легко потурив ченчика од дверей, аж той упіймав сторчака, сам вискочив за двері, взяв їх на дубовий засув і, заточуючись, попрямував до стайні, де вже били копитами об землю, зачувши його визволення, коні — білий і вороний.

Він без загайки вивів своїх мостищанських коней, скочив на білого і виїхав з монастиря, ніким не помічений і не затриманий, і щез, може, й назавжди, принаймні для всіх тих, хто ховався в прихистку цих стін з своєю тупістю, лінощами своїми й нездарністю.

Кирик з вежі все бачив. Серцем своїм, затверділим у впертім намаганні сотворити святого, вичував тепер, що все загину-

ло, але ще сподівався на якесь чудо, хапливо перебирав у думці всі знані йому випадки з діянь минулого, і з жахом переконувався, що нічого там не знаходить. Гукати на поміч соромився, бо від кого б мав ждати помочі — хіба од тих невігласів, що зібралися сюди сховати лінощі свої та в'ялоумство. Всі вони, починаючи від ігумена самого, ненавиділи Кирика, досадували, навіщо прибився до них з своїх мандрів по святих місцях, ображалися всіляко його вищістю, вважали, що він загороджує їм дорогу. Хіба ж ігумен не потонув у заздрощах аж так, що не кинувся мерщій діяти за намовою його, Кирика, і через це втрачено нагоду поставити їхній монастир, може, вище від усіх інших у цілій землі?

Маркерій виїхав з монастирської брами, два коні — білий і вороний,— мов у об'явленні Івана Богослова, принесли його колись до Кирика і понесли тепер геть, зникла разом з тим юнаком остання надія на цій землі, монах став тепер, може, й вищою волею поміж землею і богом, його добротою і мудрістю.

«А що є добрість і мудрість божа? — думав собі Кирик. Бог не є добрий і не є мудрий, а більше, ніж мудрий. І не є кимсь, як чоловік на землі, а є ніким і нічим, пропастю, що з неї все зроджується і в неї ж усе ввергається». Щоб збагнути це, треба мати розум незвичайний. Люди ж посполиті втомлюються од усього незвичайного, так втомилися в монастирі від Кирика, та й він сам теж утомився від самого себе.

Стояв, дивився не на монастирську стіну, де зник Маркерій,— дивився вниз і бачив прірву, бездонність, бачив, може, самого бога. Колись, за часів Нерона Кривавого, натовп єрусалимський за наущенням первосвященика Анана вивів першого єпископа християнського Іакова на покрівлю храму і скинув його звідти. Що бачив тоді святий мученик Іаков, коли летів униз, у безвість і славу вічну? Перед тим, як вознестися, треба впасти вниз, у смерть і в прірву.

— Господи,— молився Кирик,— врозуми мене й ум мій отверзи, і розслаблене серце моє підстьобни, руки й ноги мої укріпи на діло сіє, і очі мої просвіти від сну гріховного, яким є життя людське на землі...

Він ступнув непевно в нікуди, нога йому зависла в прірві, руками хотів утриматися за лутку прорізки, але забракло в них сили, він зірвався з вежі, закричав болісно й злякано, ніхто йому не прийшов на поміч, і він заразився [1] об землю на смерть.

Падаючи ж, підвернув голову, мовби ховав її од удару, і коли знайшли його тіло, то здавалося, що хоче він взяти, вже мертвий, власну голову в руки.

---

[1] З а р а з и т и с я — в давнину означало: розбитися, вбитися.

Так його й покладено в монастирській церкві під іменем святого мученика Меркурія Смоленського, бо ігумен, звичний до розмірковувань простих і тверезих, вирішив скористатися Кириковою хитрою вигадкою, але водночас вважав, що слід усе ж таки розрізняти вигаданого Меркурія і справжнього Маркерія чи мертвого, чи живого, хай йому ведеться щасливо.

А щастя покинуло ту землю, бо прийшла орда. З'явилася багато літ тому, розгромила в половецькім степу роз'єднаних чварами й недовір'ям князів, полонила декотрих, розчавила під дошками, на яких усілися учтувати, а потім щезла, може, і навіки, і вже ніхто й не гадав, що знову повернеться в силі набагато страшнішій, незнищимій, вбивчо-жорстокій.

Повернулася, бо не могла не повернутися.

Колись вони пасли свої табуни в далеких степах колокитайських, і ніхто про них не чув, а вони не чули теж ні про кого. Але з'явився серед них великий воїн Чінгіс, який став їхнім ханом, а потім імператором, а що перед цим багато літ зазнав неволі в китайців і навчився в них багато чого, то й своєму народові одкрив ясу, себто закон, який промовляв словами простими й дохідливими до серця кожного, і всяк, хто хотів слухати, ставав воїном, а воїн живе для того, щоб перемагати.

Сказано ж було так:

Високі гори й широкі ріки відділяють нас од інших земель і від інших народів. Але хіба може бути перепоною для хоробрих душ щонайвища гора і хіба зупинить їх навіть щонайширша ріка? Рано чи пізно можуть прийти звідти інші народи і зламають наші звичаї і нас самих зроблять рабами, примусивши жити по-своєму. Може, вони й не прийдуть, як не приходили досі, бо не знають про те, що ми є. Але можуть прийти. Загроза існує. Отож загрозу треба усунути. Коли камінь завис над твоєю головою, він може впасти. Ліпше звергнути той камінь самому вчасно. Тож не ждіть, поки хтось відніме у вас ваших баранів, ліпше віднімiть баранів чужих. І хай ваші коні пасуться на чужих травах, і ліпше ви візьмете чужих жон у свої обійми, аніж потопчуть чужі кобилиці наші пасовиська, а чужі воїни зазнають розкоші з нашими міцностегними жонами.

Всюди, де вуха можуть чути, всюди, де кінь може йти, накажіть там слухати або розуміти наші веління. Хто ж захоче вести військо проти нас, ви почуєте і побачите, що вони стануть незрячими, маючи очі, а коли побажають щось тримати, будуть безрукими, коли ж забагнуть іти, стануть безногими,— така вічна заповідь високого неба, дана Чінгісханові, сину сонця, Темучину Хінгею — дзвону заліза.

Так вони завойовували, самі не відаючи, що й навіщо. Розсували обсяг своїх володінь, знищували загрозу неіснуючу, а загрозою був цілий світ. Отож виходило: треба було звоювати цілий світ.

Ще в них був намір: порятувати світ. Завжди хтось хоче рятувати світ, проливаючи ріки й моря крові. Небо дбає про рівновагу. Лік живих і мертвих на землі повинен бути постійно рівний. Не можна допускати збільшення ні тих, ні тих. Тому зайвих усувають, і на цю справу визначаються виконавці волі неба. І не може це бути злочином, а є вказівкою доцільного тривання.

Так учив великий Чінгісхан, так говорили всі хани, вони думали за всіх, воїни ж не думали — вони вірили безтурботно, в захваті, і це давало їм перемоги.

Головне для них було: дотримуватися власних законів, не дбаючи про чужі. А їхній головний закон стверджував, що найвище право кожного, хто прийшов на цей світ,— умерти, і право це забезпечить їхній хан. Раз вирушивши в похід, вони вже не мали ніде постійного пристановища і не знали, чи матимуть будь-коли і чи зупиняться де-небудь. Їхні хани були так само темні, як і всі воїни, бо таким був і великий Чінгісхан. Він чув про давнього імператора Цінь-ші, який, може, перший у діяннях людських звелів спалити всі книги, які будуть знайдені, через те що в одному сувої було сказано кілька неприхильних слів щодо його власної особи, опісля ж той імператор розпочав будування Великої стіни, що нею хотів одгородитися від світу і від смерті, може, бо смерті він боявся найдужче, навіть спорудив для себе палац на триста шістдесят і пять кімнат, щоб на кожний новий день упродовж року ховатися в новій кімнаті й тим самим заплутати смерть. Однак Чінгісхан не вважав таких способів доцільними, він не вірив у найвищі стіни, через те послав своїх воїнів знищити загрозу, хоч де б вона ховалася, що ж до книг і знань, то просто не надавав їм ніякого значення, вірячи не в знання, а тільки в порядок і послух. Не надавати значення означало: відкидати будь-які знання як шкідливі, книги ж спалювати разом з людьми і їхніми оселями. Завойовники завжди палять книги, бо в них вихваляються попередники, а це зле для нового володаря.

Військо татаро-монгольське мало твердий порядок, усі воїни розбиті були на тьми, тисячі, сотні й десятки, на чолі кожного з яких стояв відповідно темник, тисячник, сотник і десятник, вони мали здійснювати волю ханську в битвах і в походах, усіх, хто втікав з поля битви, нещадно вбивано поставленими позаду визначеними для того людьми, отож смерть однаково чигала на воїнів і попереду, й позаду, вибору не було, тому билися вони завжди до кінця і майже завжди перемагали, бо жоден супротивник не був приготований так, як вони. А ще брали не кількістю, а хитрощами й підступністю. Стосували підкуп і брехливі обіцянки, мали таємничі бойові дими, від яких супротивники мліли і ставали нездатні до бою, запалювали городи, закидаючи пращами через стіни вмочене в смолу ключчя, а потім метали туди людський жир з убитих полонених, бо ніщо так не горить,

як, страшно й сказати, ця пожива для вогню. Іноді кидали в оточений город глиняні горшки, повні отруйних змій, примушували бранців засипати рови, або ж викопувати нові рови й спрямовували на городи поблизькі ріки, топлячи захисників.

Ненажерливість їхня не знала меж. Вони були вічно голодні, бо харчувалися тільки самим кумисом од своїх кобилиць та ще тим, що вдавалося пограбувати а чи вбити. Колись, як ще ходив у походи великий Чінгісхан, то відступав він якось через пустиню і настав такий голод, що вмирали вже не тільки воїни, а й сам хан мав умерти, та вивідникам вдалося знайти свіжі нутрощі мертвого звіра, вони вийняли кал, зварили нутрощі й принесли Чінгісові, і той поїв з своїми нукерами. Відтоді Чінгісом було встановлено назавжди, щоб їли вони все, що можна жувати й ковтати, а від звірів щоб не лишали нічого: ні крові, ні нутрощів, нічого, окрім калу.

Перш ніж звоювати ту чи іншу землю, вони висилали наперед вивідників, щоб довідалися вони, котра земля багатша. Може, через те, коли Субудай-багадур знищив велике царство Хорезм, вони не пішли на Персію і на Індію, а почали зготовлятися до походу на Русь, звідки вже прибули вивідники і співали перед ханськими наметами захоплених пісень про той багатий і безмежний край.

Пісня складалася в час, коли хан пив з золотого посуду, прикрашеного коштовним камінням, чорний ханський кумис, і було в ній таке про Руську загадкову й вабливу землю:

Там високе небо і всюди трави зелені,
Багато кізяків для вогнищ,
А ще більше — дерева сухого й ростучого.
Вітер вечорами влягається, і роси немає до ранку.
Ранкова зоря не біла, як у нас, а блакитна.
Влітку кричать у траві перепілки
І важко літають птахи завбільшки з вівцю.
Вся земля жирна й плодюча не лише уздовж рік, але й у степах.
Безліч гусей, качок, ведмедів, оленів, турів, куниць —
Усього так багато, що полювання тут обіцяє бути вічним.
З прозорих струмків п'ють воду олені,
А вепри обжираються жолудями, про які в нас і не чувано.
Дикі птахи сплять на воді, а в квітах п'ють солодощі бджоли.
Дерева й каменю там вистачить, щоб вибудувати городи для цілого світу,
Якби хан запрагнув цього.
В землі лежить безліч золота й коштовних каменів,
А на землі тій люду стільки, що його ще ніде ніхто стільки й не бачив.

Така земля вабила, але й відлякувала. Довго вагалися ординські хани, довго погрозливо товклися на пограниччі землі Руської і, вже й зготовившись, однаково ще боялися, через що послали до багатьох князів своїх людей, які мали б намовити русичів зрити вали городів своїх і піддатися добровільно, не наражаючи себе на знищення й погибель.

Та князі, хоч які недружні були, відповіли дружно, бо то був і не їхній голос, а голос народу цілого: «Коли зірвете в коней своїх копита, тоді й зриємо вали городів наших».

І тоді покотилися розсваволені ординці на Руську землю і люто йшли по ній, не щадили ні юної краси, ні немочі старих, ні малих дітей, і якби був справді десь антихрист, яким лякано люд, то й він би заплакав од тих жахів.

Може, хотіли вони весь світ перетворити на пасовисько? Та як витоптана, вишпицена, вмерла трава знову оживає щовесни, так народжувалися мовби ні з чого люди, відновлювалися городи — життя не припинялося. Тільки воїни старіють і вмирають безповоротно, а життя — незнищиме.

Князь Ярослав Всеволодович, довідавшись про жахливі події в Заліських землях і про смерть брата свого Юрія, покинув Київ і пішов у Володимир на велике княжіння, очищав церкви від трупів, обновляв землю, роздавав городи й вотчини князям меншим, а тим часом Михайло Чернігівський прискочив до Києва і без перешкод сів там княжити. Сина свого Ростислава він лишив у Галичі, плекаючи гарячу надію одружити його з донькою угорського короля Бели, та Данило Галицький не мав наміру знов пускати угрів у свою землю і взявся викишкувати з свого города Михайлового сина, а тим часом Ярослав з далекого Володимира, щоб відомстити Михайлові Чернігівському за Київ, пішов з полками на Кам'янець, взяв у полон Михайлову жону і товар великий,— князі взялися за старе, так ніби й не було тут орди, яка тим часом погромила половців, і хан Котян, зібравши весь свій народ, пішов в Угорську землю, де їм приділено було клапоть рівнини, що стала відтоді їхньою домівкою куманською назавжди. Князі мовби забули про смертельну загрозу для всієї землі Руської, забули про руйновища на місці славних городів, спалені села, витоптані поля, порубаних воїнів, про вдів, сиріт, горе й стогін повсюдний: «О земле, розступися й прийми нас живими!» Князі й далі колотилися, розводили чвари між собою, не дбаючи про єдність. Приголомшені такою поведінкою можних, дієписці тих днів сполохано дослухалися з своїх келій до страшного клекоту ординської навали, по закінченню переліку всіх княжих вчинків безглуздих і злочинних для такого часу тремтячою рукою виводили: «Писав не дух святий, а рука грішна, а ум блудив, а очі — як вода, тіло все — як прах, а мислі в сум'ятті. І по описанню дій усіх цих амінь усьому».

А тоді вривалися в монастирі дикі воїни, вбивали всіх живих, плюндрували й грабували, тягли коштовності, розривали й затоптували в бруд хартійні списки, ведені впродовж цілого століття, коли ж не палили й не топтали книг, то розносили їх по торжищах, як і рабів, і зникали ті книги, може, й навіки, як тисячі безіменних бранців.

У Києві й довкола нього якось не переймалися занадто загрозою новою. Вслухалися в лихі вісті, приймали втеклих, спів-

чутливо зітхали, слухаючи розповіді, яким ніхто б і не повірив, коли б не були правдою, але — чи то для власної втіхи, чи то для заспокоєння всіх знетямлених мали й свою казочку про Батия.

Мовляв, Батий і не татарин, а звичайний собі чоловік з-під Києва, та й зветься: Батій. Був собі простий селянський син, пас худобу, а потім вступив до Лаври в послушники. Коли з'явився до Лаври, то його спитали, як звати, чий він. А що був сирота, то й відповів просто: «Батьків». От усі й стали дражнити його: «Батьків» та «Батів», або ще простіше: Батій.

Коли був послушником, ченці часто бачили, як уночі або й удень, коли засинав Батій, десь з-над хмар злітав орел і, ніби прихищаючи його, розкривав над ним крила і грозив усім, хто підходив до сплячого. Вичуваючи зраду Батія, ченці просили його, щоб він, коли стане великим богатирем і воюватиме Київ, не зачіпав Лаври і не руйнував города. Батій обіцяв, але ченці не вірили й просили написати присягу. Та Батій не вмів писати, бо ж нічого не вчився, а тільки спав та набирався сили. Тоді ченці налили чорнила в мисочку. І Батій умочив у нього руку та й приклав її до хартії шкіряної. На хартії лишився чорний відбиток руки Батієвої з усіма п'ятьма пальцями.

Небавом помер татарський цар, а в нього був шалений кінь, який нікого не підпускав до себе. Ну, вирішено дати йому волю й подивитися: хто на ньому зможе проїхати, того обрати царем. Як відв'язали коня, то він помчав у Руську землю, добіг аж до Лаври й зупинився перед Батієм. Так Батій і пішов завойовувати світ. А хартія з його присягою зберігається в Київській лаврі.

Таку баєчку повторювано тоді в Києві і в Мостищі теж, навіть за трапезами у Воєводи Мостовика Стрижак не раз і не двічі розповідав її, приплутуючи туди ще й Миколая-чудотворця.

Воєвода слухав і не слухав. Закляк в очікуванні й неприступності. Це був час найбільшої його загадковості. Забуто про все. І про подію з Маркерієм, і про загибель Положаїв, навіть про лихий намір половчанки одружити Стрижака з Світляною, яку, щоправда, пильновано досить ретельно, але й не більше. Ця білонога, білошия дівчина вабила тепер погляди багатьох — то й що з того? То правда, що життя бере своє і що ніякі битви і війни ще не стали на заваді любові й одруженням, але яке діло до того Воєводі? Київ ліниво вигрівається, не зважаючи на Батия, але ж Київ може собі таке дозволити, маючи високі, ще при Ярославові нагорнуті вали, та стіни, та вежі, та ворота неприступні. А Мостище?

І весь люд кинуто Мостовиком на копання ровів, нагортання валів, спорудження веж оборонних вже й не перед самим мостом, а довкола Мостища, щоб не було приступу й до слободи. Може, ніколи ще так не працювали люто й тяжко мостища-

ни, і діяло тут не веління Воєводине — було щось вище для них, кожен думав, мабуть, про збереження не самого себе, не мосту тільки, а може, цілого шматка землі своєї, бо вся земля з отаких же шматків і складається.

Навіть чередник Шьо замовк на той час і не викрикував свого зневажливого «шьо», придивляючись до пекельних зусиль своїх односельців.

Тільки половчанка не змінювала своїх узвичаєнь, так само гасала по довколишніх лісах, беручи з собою Світляну, але відтоді, як хан Котян вивів свій народ в Угри, Мостовик заборонив ці виїзди.

— Годі,— сказав він, щоб мені — ані ступнула з двору!

— А хто я тут? — з викликом спитала половчанка.

— Воєводиха,— була відповідь, на тому й кінець.

Несподіваний кінець настав також і великій роботі по укріпленню Мостища. І саме тоді, як Батий, відігрівшись і напасши коней у половецьких степах, пішов понад Дніпром, узяв Переяслав, зруйнувавши його дощенту, а звідти кинув свої полчиська на Чернігів, сам ставши ордою в Глухові, куди приводили весь полон.

До Києва ж на розглядини й вивідини прийшла незначна частина ординського війська з Менгу-ханом, вони висипалися з довколишніх пущ, як роса, посунули відразу на Мостище, мірячись на дивний міст, жменька мостищан у своїх недокінчених укріпленнях навряд чи довго б утрималася перед такою навалою, однак вороги не пішли на приступ, відступили до Пісочинського городка, там напнули шатра для Менгу-хана і ханів менших, стали милуватися Києвом, що сяяв проти сонця золотими маківками церков своїх і лискучими покрівлями князівських теремів, потім хан прислав до Мостища своїх бірючів, які здалеку руською мовою стали кричати, що хотіли б зустрітися з Воєводою. Мостовик звелів пустити їх до нього, і тут вороги приголомшили його, може, вперше в житті, почавши розпитувати про міст, бо й не знали, навіщо він, і що воно таке, і ким поставлене.

Водночас Воєвода поставився до ординських посланців з недовір'ям, бо в цих людей були надто вузькі очі, щоб зазирнути в душу чоловікові й довідатися, що в нього там за мислі всередині. Такий чоловік нагадує вежу з вузькими бійницями. Він на тебе мече стріли, а ти його навіть не бачиш. Тому Воєвода повівся з ними холодно й неприступно, коли ж від хана приїхали знову люди й попросили перепустити через міст їхніх послів до Києва, Мостовик прогнав вершників і звелів зготовитися всім мостищанам до відбиття чужинської сили.

Посли переправилися до Києва плавом, а вже назад їм діставатися не довелося, бо кияни, розгнівані нахабством Менгу-хана, який вимагав відкрити всі ворота великого города, перебили його людей. За таку образу хан міг би відомстити бодай

погромленням Мостища, але й тут його налякало, бо коли пив він кумис, стоячи на порозі свого намету й знову милуючись здалеку багатствами золотоголового Києва, прилетіла звідкілясь стріла і влучила просто в чашу, яку тримав у руках Менгу.

Стріла та пущена була Німим з великого самостріла, тятиву в якому натягло відразу аж пятдесят мостищан.

Потому ординці швидко знялися з стійбищ і відвернули від Києва, знову пропавши десь у половецьких степах на цілий рік.

Знову була спокійна зима, але не придалася вона ні на що. Хіба що тільки Батий десь у невідомості далеких степів збирав свою силу, зготовлявся до найстрашнішого свого походу, та ніхто не міг туди пробратися, ніхто, здається, й не пробував того зробити, князі знов заглибилися в дріб'язкові свої чвари, знов ділили й переділювали землі, знов залунало: «Се моє!», «А се моє!», ось так і почалося нове літо, і цілі юрмища втікачів зненацька виросли перед Мостищем і товпилися на міст, кваплячись перебратися на той бік до Києва, бо десь позаду рушив Батий на остаточне знищення Руської землі та й самого Києва і вбивав усе живе дорогою, і втікали від орди не те що люди, а навіть звірі й птиці небесні.

Зачувши про те, що Батий суне на Київ, князь Михайло Чернігівський, який тільки й доп'яв за зиму, що виторгував у Ярослава жону, з своїм улюбленим боярином Федором споряднив обоз чималий з коштовностями й припасами й потаємно, вночі, виїхав з города, взявши напрямок просто в Угри, бо ординці ординцями, а Михайлові насамперед ішлося про шлюб сина Ростислава з угорською королівською дочкою.

Київ полишений був, виходить, напризволяще. І коли ж? В час, може, найбільшої небезпеки, яка будь-коли загрожувала цьому праслов'янському великому городу.

Кияни покликали до себе Данила Галицького, але той теж визнав за ліпше податися до свого Галича, де в нього знову були клопоти, а в Києві лишив тисяцького Дмитрія Єйковича, мужа хоч і не княжого достоїнства, але духом твердішого за багатьох князів тодішніх, і той відразу взявся за зміцнення оборони великого города, хоч за короткий час ніхто б не зміг надолужити прогаяне протягом кількох років.

Послав Дмитрій своїх гінців і до Воєводи Мостовика. Знайшли вони Воєводу там, де й мали знайти в такий час — на мості, і з належною пошаною вручили йому грамотку від тисяцького, Мостовик грамотки до рук не взяв, кивнув Шморгайликові, щоб прийняв той, тому вона теж муляла руки, не знав, куди її втулити, а тим часом Воєвода невиразно покліпав очима, нічого не сказав гінцям, але й не затримував ніби їх більше.

— Що звелиш переказати тисяцькому? — спитав старший з трьох посланців, судячи з одягу й зброї, знатний дружинник,

може, й воєвода теж, хіба що менш значний, ніж Мостовик, з яким, відомо вже, не міг зрівнятися жоден воєвода в усіх землях.

— Перекажеш, що зробив своє,— похмуро мовив Мостовик і відвернув свого коня.

Кияни, трохи подивовані на таку відповідь, теж повернули своїх коней і поскакали назад.

А Мостовик, здається, навіть забув про грамотку, нагадав йому про неї Стрижак десь за кілька днів, та й то на прохання Шморгайлика, який не відав, що з нею діяти, а боявся, що Воєвода згодом спохватиться і звинуватить у всьому його, Шморгайлика.

Стрижак забрав грамотку в Шморгайлика, прочитав її, там стояло: «Велю всіляко зміцнити й утримувати міст. Як підійде ординська сила — міст спалити без жалів і прогайок». Підписав грамотку Дмитрій-тисяцький чи то сам, чи то за нього хтось грамотний, але виходило так, що й тисяцький тямив у письмі,— бо хто б розсилав грамотку, сам не вміючи читати?

За трапезою Стрижак повів мову про грамотку. Воєвода збув це мовчанкою. Але через день з Києва прискакало вже кільканадцять верхівців, ціла дружина мала, і молодий воєвода, спіткавши Мостовика, що виїхав назустріч, зажадав потверджень щодо тої клятої грамотки, і не самих тільки потверджень, а й послуху.

Намір у верхівців був ніби такий, що й не поїдуть звідси, поки не отримають належного. Та Мостовик теж умів триматися як слід. З байдужим спокоєм сіро дивився він на верхівців, довго мовчав, потім сказав крізь зуби:

— Буде відповідь.

І показав рукою на міст, мовби й припрошував, і водночас ніби проганяв.

Аж тоді покликав до себе Стрижака і звелів прочитати грамотку. Читати, власне, й не було чого, але для чоловіка неписьменного, та ще й з такою тупою головою, як у Мостовика, там було доволі слів для обдумування.

Ось так стояв він довге своє життя над мостом і над мостищанами, захований в неприступну вежу загадковості, і всі довкола, навіть найближчі люди, може, й половчанка, що так і не діждалася від нього суто чоловічого, вважали його людиною незвичайною, вищою за все буденне й щоденне. Суворість в ньому приймали за рішучість, небажання розуміти будь-які прояви й потреби життя пояснювали, може, й величчю Воєводи. А він не був ні рішучим, ні незвичайним, а великим — і поготів. Був дуже середнім, сірим, як його вуса, чоловіком, що колись завдяки випадкові а чи просто вдалому народженню звеличився і все життя потім тільки те й робив, щоб утриматися на своєму високому становиську. Такі люди цілковито нездатні до дій корисних і рішучих. Коли ж і відбувалися дії рішучі, вчинки конеч-

ні — то це виходило з задавненості, дісталося Воєводі в спадок, належало минулому, тому й перед минулим Мостовикові доводилося запобігати про всяк випадок, бо там для нього була запорука тривання й непохитності.

Через те він, твердий і безжально-неухильний у всьому, що йшло заведеним чином, нездатен був ні до чого нового, губився миттю, ставав нерішучим, як тоді з Маркерієм і Положаями, для прикладу.

І ось — неймовірне, приголомшливе, жахне: спалити міст! Давати обіцянку київському тисяцькому, що він спалить міст! Як це можна? Це ж виходить — знищити все, на чому тримався? Спалити міст — однаково що спалити самого себе! А він думав про життя вічне!

Воєвода лютився, що пустили через міст посланців Дмитрія-тисяцького. Не таке він пережив, скільки князів перейшло через міст, а ще більше — не пущено ним сюди й поткнутися. То до чого ж тут тисяцький? Десь там він їздить по Києву й довкола з своєю дружиною, може, кидає поклик: «Орачі й пастухи, горосічці-каменярі, золотники, кожум'яки, гончарі, ковалі, мужі й жони, немічні й малі — всі кидайте своє діло й піднімайтеся проти татарина!»

Але яке діло йому, Воєводі Мостовику, до тих покликів і до метушняви якогось тисяцького. Бо й що таке тисяцький? Чоловік обраний чи наставлений на воєводство тимчасове. Він же, Мостовик, стоїть і стояти має тут вічно!

— Що скажеш ти? — похмуро спитав Мостовик Стрижака.

Той відповів словами не своїми, вибрав апостольські:

— А інших поставив бог у церкві: по-перше, апостолами, по-друге, пророками, по-третє, вчителями... Чи ж усі апостоли? Чи ж усі пророки? Чи ж усі вчителі?

— Гарно, гарно,— похитав головою Мостовик, хоч слова Стрижакові однаково можна було стосувати й до тисяцького Дмитрія, і до самого Мостовика. Але Воєвода не помітив двозначності.

— Моя земля! — сказав твердо.— Ні в кого з князів не було землі по обох берегах ріки. Ще від Ярослава, як розділилися вони з Мстиславом: тому київський берег, а тому — чернігівський. А моя земля — по обох берегах. Міст стоїть і на київському березі, й на чернігівському. Я володар сеї землі й усього, що на ній було й буде,— живого й мертвого! А хто не вірить...

— Хто не вірить, то нагадаємо про чудо триблаженного Миколая,— встряв Стрижак.— Був якось чоловік невіруючий. Бачив бог невірство його, і в ту ніч показалася чоловікові ріка вогненна, і тонув у ній ради невір'я свого, і воскричав голосом великим, і...

— Облиш свого Миколая,— махнув рукою Воєвода,— не час.

Стрижак відкашлявся трохи ображено, бо Воєвода забув поставити питво для розмови, та ще й так брутально перебив мову про святого, чого не робив досі ніколи.

Стрижак для кожного завжди мав щось з святого Миколая. Він говорив у ім'я його, від його імені, повторював слова, ніколи й не мовлені Миколаєм вже просто тому, що вигадані були самим Стрижаком, він крутійствував і визискував святого як хотів, а той мовчазно зносив усе, бо ж інакше б не був святим і взагалі б не існував. Але ж святих вигадують, щоб прикриватися їхнім іменем не так у добрі, як у дурощах, недоглядах, нездарності, лінькуватості та злочинстві. Чому ж Воєвода в таку тривожну хвилю життя не бажає слухати? Хіба Стрижак коли-небудь схибив у своїй мові? Він завжди казав Мостовику не те, що є насправді, а що хотілося чути Воєводі. І от світ існував сам по собі, і життя складалося так чи інак, а Мостовик не відав про те, перебуваючи постійно в світі вигаданому для самозаспокоєння, породженому впертим самозасліпленням, яке вміло підтримував Стрижак, а не було б Стрижака, то хтось інший однаково б підладжувався до Мостовикового способу бачення, скажімо, той-таки Шморгайлик і так само турчав би в вухо Воєводі лиш те, що вухо воєводське жадало почути.

Тому й цього разу Стрижак розгубився тільки на мить, недовгого покашлювання стачило йому, щоб схаменутися, і він швидко перейшов од святого Миколая до мосту, над яким оце ламав собі голову Воєвода.

— Все вже було на світі,— сказав безтурботно,—а вдруге не буде. Навіть другого потопу не буде, бо перший богові не вдався. Тоді Ной ковчегом обхитрив всевишнього, а ми-то й вищі за Ноя, бо маємо міст. Нащо ж його палити? Таку відповідь можеш дати тисяцькому.

— Він воєвода, я теж воєвода,— пробурмотів Мостовик.— До того ж я — постійний, а він тимчасовий. Чому б мав ще й відповідати на його нахабство!

— Можеш і не відповідати,— згодився легко Стрижак.— Нащо відповідати! З Києва один князь утік, а другий прибіг, наставив тисяцького Дмитрія і теж утік. А ти стоїш тут од князів давніх, вони ж пребудуть вовіки віків.

— Моя земля,— правив своє Мостовик.— Споконвічна земля Мостовиків. Тільки в перевізника Кия, може, була отак земля по обох берегах ріки. А тепер я один зостався такий. Грамоту маю од самого Мономаха. Маю грамоту?

Стрижак, застуканий зненацька, не встиг вчасно підтвердити. Він якось завагався, зам'явся на коротку лише мить, бо ж відав достеменно, яка то грамота, і яка їй ціна.

— Чи маєш грамоту? — перепитав він, щоб оговтатися бодай трохи, бо, попри все своє нахабство, розгубився. Може, від того, що в горлі було сухо, а може, й ще від чогось.— А хто ж і має, окрім тебе, Воєводо!

Та Мостовик сьогодні теж був збуджений незвично, просто хворобливо якось. Мало йому було Стрижака, хотілося свідків, чи що. Він схопився і — річ небачена — навшпиньках побіг до дверей, чимдуж штовхнув їх, мало не збивши Шморгайлика, що зручно всівся на стільчику коло шпарки і, мабуть, задрімав через те, що нічого було підслуховувати. Шморгайлик перелякано схопився й виявив намір дременути, але його зупинив владний окрик Воєводи:

— Стій!

— Стій! — дурнувато повторив Шморгайлик і став, готовий до найгіршого. Ніколи ще з ним такого не бувало. Завжди вчасно встигав відскочити від дверей, навіть сховатися міг, а сьогодні задрімав необачно й злочинно для самого себе. Але ж спробуй не задрімати, коли Воєвода сидить півдня з цим маслакуватим йолопом і мовчить та сопе. Що тут підслухувати?

— Є грамота? — спитав Мостовик Шморгайлика, і запитання впало таке несподіване, що Шморгайлик нічого ліпшого не зміг вигадати, як перепитати й собі, вже й не знати кого:

— Є грамота?

— Грамота є? — змінив запитання Воєвода, який пробачив Шморгайликові і його підслухування, і дурнувате перепитування, так хотілося почути відповідь ствердно-заспокійливу.

Але Шморгайлик ще не встиг схаменутися. Аби йому хоч хтось вгатив межи плечі, щоб він струснувся та прочунявся остаточно, а так тільки й міг, що повторювати за Мостовиком:

— Грамота є?

— Скажи, що є, земородцю лівоокий! — прошепотів Шморгайликові Стрижак, приходячи на підмогу Воєводі.

— Скажи, що є,— безтямно повторив Шморгайлик.

— Здурів! — зареготав Стрижак.— Умієш же ти, Воєводо, лякати людей! Здурів од ляку твій мракоумець! Але грамота в тебе таки є! Ні в кого такої нема — це правда. Навіть Миколай-чудотворець такої грамоти нікому не давав, бо й ніяких він письмових запорук не давав, щоб слідів не позоставляти. Святий хитрий вельми. Але ти перехитрив і святого, Воєводо, бо маєш грамоту.

— Землю маю,— вдоволено посміхнувся Мостовик, і обличчя йому стало хижо-котячим якимсь, чи що,— землю під мостом на обох берегах, а все на моїй землі — моє, і нікому не дам влади тут, нікого не пущу!

— Не пустимо! — заревів у захваті Стрижак.— Правда ж, Шморгайлику, не пустимо?

— Не пустимо,— сказав тоненько Шморгайлик, прокашлюючись і, здається, випручуючись нарешті з одуріння.

— Гарно, гарно,— ще всміхнувся Воєвода, тепер уже мовби й до Шморгайлика теж.— Принеси лишень нам меду красного.

Шморгайлик метнувся виконувати веління, але Мостовик затримав його.

— Не ти. Хай Світляна.

— Світляна?

— Сказано вже. А ти приклич Воєводиху. Скажи: хочу бачити. Та щоб так: одна нога там, а друга — тут!

— Як буде звелено.

Однак їм довелося довгенько ждати меду. Видно, Шморгайлик ніяк не міг знайти Світляни, а може, дівча принділося й не хотіло виконувати Воєводине веління, бо норов мало ще дикіший, ніж у Німого. Та відомо ж, що чим дикіший норов, тим з більшою охотою береться чоловік до приборкання непокірливої. І вже коли Воєвода зумів укоськати несамовиту половчанку, то що йому дівчисько якесь! Звелів — і стань на одній нозі!

Світляна таки стала перед Воєводою без видимої охоти, мовби випхнута з-за дверей, не стала зодягатися, як личило до трапези, в подароване половчанкою, а була в своїй білій лляній сорочці, яка гарно прилягала подекуди до тіла, увипуклюючи привабливо-дівоче, а там — вільно пускала з своїх вирізів то білу гнучку шию, то виткі руки, то зухвало-розмашисті ноги. Вся дівчина була мов несамовитий рух, мов стриманий на короткий час шалений розбіг, мов ріжуче світло, від якого мимоволі заплющуються, хоч і кортить знову й знову розплющити очі й без кінця милуватися на це чисте, летюче створіння.

Здається, тільки оце тут Воєвода й Стрижак помітили, як дівчина виросла на цей час, як стала, власне, дорослою, мовби в один день, за одну ніч, за годину якусь. Бо тільки старість підповзає до людини поступово, в хворощах, в немочі й умиранні бажань найгостріших. А молодість визріває так само, як з'являються з іще вчора голої й чорної землі зелені трави або вистрілює вночі з тугих, ще звечора міцно стулених і заклеєних соком бруньок молоде листя дерев.

Світляна невміло несла в обох руках по ковшу з медом, не звикла до служебництва, може, й розхлюпувала мед, і він солодко тік їй по руках, та по ногах, але навіть невмілість їй личила, а мед розхлюпаний здавався ще солодший, ще бажаніший для тих, хто його ждав з пересохлими горлянками від довгого сидіння над капосною грамоткою київського тисяцького.

Воєводі Світляна подала ківш першому, бо так годилося, та й він перший був їй на путі, а до Стрижака ще треба було йти довкола столу, бо сидів з того боку. Тепер Мостовик не бачив обличчя Світлянииного, він дивився їй у спину, гнучку, вільно звивисту під уміло скроєною лляною сорочкою, і чи то в спину дівчині, чи найперше до Стрижака з незвичною для нього грайливістю в голосі промовив:

— Ось тобі, Стрижаче, жона буде.

І незвичність Воєводиного голосу, і оте панібратське «Стрижаче», а найперше, самий зміст мовленого — все це вмить склалося в таку несподіванку як для Стрижака, так і для Світляни, що недійшлий попидло дурнувато витріщився на Мостовика й

роззявив рота, а дівчина схитнулася спиною назад, стала мов укопана, хлюпнула медом ще більше, але не зважала на те, та й ніхто, здається, не помітив.

— Візьмеш оцю собі в жони,— вже своїм звичним голосом повторив Воєвода, навмисне не називаючи ім'я, уникаючи навіть слова «дівчина», а вживаючи образливо-принизливе «оця», так наче йшлося про блудницю придорожню. Але Стрижак не помітив зневаження Світляни в Мостовиковому голосі, бо й нездатен був аж на такі тонкощі, не вельми захопило його і Воєводине раптове бажання подарувати жону, бо вже як вибирати поміж медом і жоною, то Стрижак волів би спершу меду, а вже там як воно вийде. Та подумав Стрижак і не про мед, і не про Світляну, і не про Воєводу, який сидів навпроти за столом,— стрелило йому до голови іншим чоловіком, неприступно-несамовитим у своїй неприборканій силі, чоловіком, якого Стрижак боявся, може, й більше, ніж Воєводи, бо Мостовик все ж піддавався, хоч з великим трудом, вмовлянням, а той не відав нічого, тому все людське було чуже, той міг тебе роздушити, мов комара або муху, і не скривитися навіть. Стрижак відразу згадав і про того чоловіка, який, до речі, доводився Світляні рідним батьком.

— А Німий?

— Що Німий? — буркнув Воєвода.— Не Німого ж тобі в жони віддаю, а оцю. Чи не до вподоби?

Світляна від тих слів аж ступнула назад од Стрижака і від Воєводи водночас, позадкувала від столу до дверей, які за хвилю перед тим нечутно відчинилися, і в них стала ніким не помічена, нечутна й примарливо-зловісна половчанка. Вона чула все і все бачила, тонкий усміх визміївся їй на устах, все діялося так, як вона забажала колись, і хоч відкладав Мостовик всіляко виконання її наміру, та все ж змушений був нарешті до послуху, хоч і вибрав час для цього не дуже відповідний, можна б сказати, зовсім не відповідний час, цілковитим шаленством було думати нині про якісь одруження, добровільні чи силувані, та зате солодшою видавалася від цього помста для половчанки, народженої серед людей з шалом у крові, в несамовитості степів, нестримному клекоті половецьких нальотів, відчайдушному безумству яких позаздрили, мабуть, самі ординці, через що й заповзялися випхати її народ з безмежних теплих степів в холодні угорські передгір'я.

Отож половчанка мовчала, вона вміла мовчати роками, не те що хвилину якусь там чи й годину, живши серед цих людей багато літ, навчилася засівати зерно, тільки її зерно мало давати не хліб, а зло, тепер у мовчазному торжествуванні приглядалася до своєї ниви, самими очиськами своїми збирала врожай, бо для того, хто сіяв, рано чи пізно настають жнива, настали й для неї, настали!

Половчанка аж ногою тупнула, але й тупання її було нечутне, мов у дикої кішки, так що й знов ніхто не помітив Воєводихи, надто ж що ті троє були заклопотані своїм.

— А може, не вправишся з нею? — вже насмішкувато сказав Воєвода, допікаючи Стрижакові за його вагання і за невдячність, бо той, замість дякувати своєму хлібодавцю, а тепер і жонодавцю, став чи то викручуватися, чи й лихий його відає що.

— Я? Не справлюся? — гукнув Стрижак своїм звичним голосом зі звичним же своїм нахабством.— Та й не з такими вправлявся! Як дикі кобилиці, мені попадалися, то й то...

Він не договорив, з Світляни врешті злетіло заціпеніння, вона ще стерпіла й «оцю», й непризвоїтість Воєводину, яка мало її зачіпала, бо до чистого, як відомо, бруд не пристає, але «дикі кобилиці» Стрижакові зірвали дівчину з місця, вона з розмаху вихлюпнула весь мед з ковша просто Стрижакові в обличчя, кинула посудину на стіл, аж забряжчало, і Воєвода зворухнувся хапливо, щоб не зачепило і його ковшем, сама ж Світляна рвонулася до дверей, лиш тепер уздріла половчанку, однак не злякалася, чимдуж штовхнула Воєводиху, відтрутила її з путі й зникла, мовби й не було її тут ніколи.

Тільки густий мед, що заліпив Стрижакові очі, вуса, бороду, ніздрі і брунатними патьоками стікав на золоті його шати,— ото й усього, що вказувало на подію, котра щойно тут відбулася. Стрижак, неспроможний навіть вимовити бодай слово, з мурчанням і охканням дряпав собі в бороді й вусах, Воєвода відсовувався й відсовувався від нього, обидва, попри їхню брутальність, мабуть, почувалися ніяково, обидва мовчали, все діялося між ними мовчки, в тиші, аж раптом тишу ту розбив несамовитий сміх половчанки, від якого обидва здригнулися і навіть підскочили.

— Ха-ха-ха! — реготала в дверях половчанка.— Ха-ха-ха!

Нічого не казала, не рушала ні вперед, ні назад, затикала собою двері, мовби хотіла назавжди замкнути в сінях отих двох чоловіків, розгублених, наляканих, збісілих від того, що їхній сором помічено, розкрито, засвідчено.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Врятував Воєводу, як завжди він це вмів, Шморгайлик. Цього разу не підглядав, не підслухав, не було його ні в сінях, ні коло сіней увесь той час, поки тут оце все діялося, нагодився він саме на сміх Воєводишин, був так само жертвою сміху половчанки, хоч не першою, зате ближчою, бо Воєводиха реготала нещасному лакизі просто в очі, била його сміхом своїм, наче долонями по щоках, паплюжила й нищила, хоч і важко знищити те, що вже давно стало нічим.

Однак і ніщо іноді може спромогтися на щось, так і Шморгайлик відважився прорватися крізь непробивність Воєводишиного сміху, він проринув крізь той сміх до сіней, став між Воє-

водою й половчанкою, поблимав очима, виждав, поки сміх на якусь хвилю урвався, квапливо доповів:

— Посли від папи римського переїхали міст!

Несподіванка перевищила будь-що, чуте досі. Бо папа римський був навіть далі, ніж Батий.

Папа римський був майже на небі, отож і посли від нього могли б вважатися послами мало не з самого неба. Навіть половчанці заціпило від такої новини, і вона перестала реготати.

— Звідки посли? — суворо спитав Мостовик, підводячись з-за столу і невдоволено зиркаючи спершу на Стрижака, залипло-го в меду, мов муха в павутинні, а потім на Шморгайлика, що міг бути або ж п'яний, або ж, цілком ймовірно, здурів остаточно після недавньої сплячки під дверима.

— З Києва,— сказав знетямлено Шморгайлик, звиклий від-повідати на те, про що питають.

— Сказав же: від папи римського?

— Від папи римського.

— То звідки ж: з Києва чи від папи?

— І з Києва, і від папи,— забелькотів Шморгайлик.— Від папи, бо послав їх папа римський, а з Києва, бо сиділи вони до часу в Києві, ждали Батия, щоб повести з ним перемови, але тисяцький прогнав їх навстріч Батиєві, бо сидіння їхнє віщува-ло лихо для Києва.

— До Батия посли? — не знати й кого спитав півголосом Воєвода.— Коли до Батия, то хай собі їдуть до Батия. Нам діла нема.

— Стоять коло мосту й вельми раді були б зазнайомитися з тобою, Воєводо,— несміливо сказав Шморгайлик.

— Ти вже й туди встиг? — невдоволено муркнув Мостовик.

— Покликано мене сторожею. Митник не знав, що діяти. Мита з них брати негоже, він їх пропустив вільно, а вони ста-ли — і ні руш далі.

— Скільки їх

— Трьома возами великими критими, повними всякого до-бра. Подарунки для Батия.

— Їх скільки? — нетерпляче повторив Мостовик.

— Три монахи фрязьких та четвертий поляк за товмача. Мо-же, й не поляк, а наш, бо мовить чисто, але й по-їхньому теж знає гаразд.

— Веди їх до двору,— звелів Мостовик,— а ти, Стрижаче, змий з себе налипле й уберися відповідно. Посли від самого папи римського — це тобі не з дівчам женитися!

Стрижак мовчки підвівся й пішов з сіней. Такого з ним ще й не бувало, щоб змовчав. Але ж чи й міг рота розліпити!

Мостовик хотів ще гримнути на Воєводиху, але пропустив хвилю. Коли глянув, у дверях чорніло пусткою. Половчанка зникла так само таємниче, як і з'явилася. І мовчки. Насміялася досхочу — та й годі.

— Гарно, гарно,— промуркотів Воєвода, хоч нічого гарного, здається, й не було, самі несподіванки, та неприємності, та суцільна невідомість, яка оточувала його щодалі щільніше, а як з неї випручатися, того не дано знати до часу, а то й ніколи не буде дано.

Звичаю задля прибулих Мостовик ламати не став, на трапезу покликано всіх тих, що й завжди, тільки що саме трапезування перенесено в кам'яну прибудову воєводського дому, де Воєвода завжди приймав чужинців, сам, для здоров'я, живучи в дерев'яній частині.

Послів справді було три і всі мовби фряги, бо говорили папською латиною, хоч як розібратися, то кожен з них був з іншої землі. Джованні — з Італії, Гільйом — з Франції, Брунон — з Німеччини, але хто б там став розрізняти цих трьох досить зачуханих, до речі, непоказних ченців, зодягнутих у підбейкані брудні ряси, босих і простоволосих, як жебраки, підперезаних простими мотузками. Тільки й мали на собі багатства, що наперсні хрести, коштовні досить, та в кожного в руках був невеличкий молитовник-бревіарій з доброї телятини, списаної буквицями закрутистими, здоблений картинами різнобарвними, аж за душу брало те здоблення.

Товмачем у отців був польський чернець Венедикт, чоловік веселий, слов'янського складу в усьому, охочий, як виявилося, і побалакати, і випити гаразд, і попоїсти, а надто ж поспати по трудах праведних, його посли взяли вже при дворі в польського князя, щоб вільно подорожувати по землях Руських і щоб проїхати крізь непробивні ліси цього великого народу, переправитися через численні ріки, подолати безмежні рівнини, в яких загублювалися цілі племена, не те що купка ченців, хай і звичних до злигоднів путі, готових на все за віру, уповноважених самим папою римським на діло святе й незвичайне.

Можна ще було б дивуватися на висококолісні вози чернечі з міцними будами, на коней породи мало не слонової, Шморгайлик відразу кинувся винюхувати, які ж подарунки мають посли для хана Батия, але встиг довідатися лише про дві надзвичайно коштовні книги, одна з яких написана була на телятині чорній золотими й срібними літерами, а друга, менша, на хартії ліловій, про що в Мостищі ніколи й не чувано, хоч люди тут жили такі, що бачили всього, бо перепустили через свій міст коли й не цілий світ, то вже півсвіту напевне.

Та Мостовикові йшлося насамперед про бесіду з послами, про вивідування їхніх намірів, отже, й намірів самого папи римського і всіх володарів далеких, починаючи від самого германського імператора, він тим самим мовби прилучався до сонму найвищих особистостей тих часів, через що сповнився пихи аж он якої, і під час трапези тільки помуркував двозначно, загадково й сановито, поклавши весь тягар хитрого вивідництва на маслакуваті Стрижакові плечі, коли ж точніше, то на його язик,

що теліпався при кожній нагоді (та й без нагоди), мов собачий хвіст.

За столом сиділи всі: Мостовик і Воєводиха, Митник і Митничиха, Німий і Світляна, Стрижак і посли зі своїм товмачем балакучим Венедиктом, подавано наїдків без ліку, хоч монахи й повторювали невпинно про стриманість у їжі й у питві, але недоїдене й недопите ними досить вправно знищувалося Митниками та Стрижаком, та ще Венедиктом, який, хоч теж був чернець, але, здається, не належав до отих босоногих диваків, які, не шкодуючи власних підошов, хотіли пройти без взувачки через усю землю аж до самого Батия.

Про Батия найперше і зайшла мова. Найстарший і, здається, найбільш уповноважений, може, й особистий посланець папи римського, старий, зісохлий на пень Джованні спитав Воєводу, де може бути орда, звідки її ждати і яка до неї путь?

Мостовик помуркотів, загадково й непроникливо наставляючи на послів сірі свої вуса, а Стрижак відгукнувся недбало:

— Обрітається десь Батий невірний, а де — невідомо. Навіть наш Миколай-чудотворець не знайшов би орду, коли б довелося.

Посли заговорили всі нараз, Бенедикт-поляк терпляче вичікував, поки вони замовкнуть, щоб уже тоді стлумачити щось так з їхньої гелготняви, а що ждати треба було довго, то він за прикладом Митника й Стрижака, які вминали смаженину, придавлюючи її зверху важким медом, і собі взявся до їжі, а вже лиш згодом сказав, що саме так розбентежило святих отців. Ну, а що ж саме? Та знов той окаянний Батий.

— Поясни їм,— коротко кинув до Стрижака Воєвода, бо за цим столом мав самих без'язиких, та впертих, та тупих.

Стрижак став пояснювати довго й плутано, знову хотів приплести до всього святого Миколая, але Джованні перебив його, зауваживши, що вони мають свого власного святого і, сказати б, свіжішого, чи що, бо недавно лиш вмер, звався Домінік, прославився в битвах за чистоту віри Христової, був нещадний до єрѐтиків, сам він, Джованні, сподобився кількаразово слухати святого за його життя, згодом він а чи його товариші можуть докладніше розповісти про святого, а нині йдеться про мету їхньої подорожі, про святих можна й помовчати. Простіше кажучи, де ординці і Батий їхній, звідки вони йдуть і як?

Тоді й Стрижак, образившись за свого святого, виклав отцям-домінікам усе в неприхованості й відвертості, що могло б викликати здригання в найтвердіших душах, босоногих же цих фрягів, як на гадку Стрижакову, то мало б приголомшити й знетямити так, що вони й не зворухнуться далі. Бо вони й самі не відали, куди йдуть і чого шукають.

Батий зникає й виникає знову непростежувано. Бо ординці через свою несхожість на всіх звичайних людей не підпускають до себе нікого, ніякі вивідники не можуть пробратися до їхніх

стійбищ, кожен, хто туди потикався, зникав безслідно, його вбивали негайно й безжально, коли ж пробував утікати, то гналися, поки ловили для вбивства. Так умирали всі вісті довкола війська Батиєвого, а вже що діялося в самому війську, серед їхніх сотників, тисячників, темників, ханів менших і більших, які наміри снував сам Батий,— про те ставало відомо лиш тоді, коли чорна сила з'являлася там чи там, нависала над якимсь краєм і сунулася вперед, значачи свій шлях смертю, пожежами, руйновищами і суцільним понищенням.

Нічого не бережуть ординці так пильно, як таємниці свого життя і своїх замірів, тому наблизитися до них нікому не вдавалося і не дано також нікому, всі будуть знищені, як знищується полум'я від води холодної або ж крихке дерево від лютої бурі.

На голодраних послів, здається, похмура така мова справила належне враження, бо вони й геть покинули їжу та взялися за свої молитовники, вибурмочуючи короткі й замашні вельми молитви, мало схожі на урочисті виспівування київських ієреїв. Та тяжко помилився б той, хто подумав би, ніби монахи чужинські злякалися нищительства ординського. І не твердістю віри їхньої пояснювати слід було відвагу домініканців, ані сумнівами щодо сказаного, ані надмірними гордощами духу,— мовляв, з нами бог святий, і досить нам піддати прокляттю все, що стає на путі, як зникнуть усі перешкоди.

Просто душі в цих служителів божих були вже такі затверділі, що не могли пройняти їхньої уяви жахи і ніякі картини кровопролить.

У Києві, а ще більше в Мостищі, чи й відав хто про те, що зоставили ці святі та божі голодранці отці за своїми спинами, скільки смертей стояло за ними, скільки зловісних вогнів горіло там, які чорні дими клубочилися до самого неба, несучи в собі душі замучених безвинно людей.

Діялося це в ті самі роки, коли ординці пішли на здобуття світу і знищували квітучі держави, руйнували багаті городи, розправлялися з усіма, хто, завдяки своїй праці, жив ліпше за них. Вороги були дикі й прагнули всіх інших теж вкинути в здичавіння. Завжди при бажанні можна знайти в світі більш і менш диких, хоча дикість має безліч різновидів, іноді прикриваючись навіть королівськими коронами або тіарами найвищих служителів божих.

Почати хоча б з самих пап римських, які урочисто проголошені бути намісниками Христа на землі і неминуче мали опинитися на схрещенні поглядів цілого світу, бо хоч і не слід недоліки окремої особи приписувати всьому громадянському чи там якому установленню, але й розокремлювати цих речей теж не слід, історія ж пап аж ніяк не свідчила про високі цілі, про святощі й небесне благословення.

Та й які там святощі, які там високі цілі!

Тут можна почати від папи Стефана Третього, який, щоб намовити короля Піпіна Короткого захистити його від войовничих лангобардів, надіслав королеві лист буцімто від самого святого Петра, насправді підроблений папою. Після Стефана Третього короткий час на папському престолі був Павло Перший, коли ж він помер, то герцог Непі примусив кількох єпископів обрати папою одного з своїх братів — Костянтина. Та через деякий час відбулися справжні вибори, на папський престол возведено Стефана Четвертого, узурпаторів же покарано. Костянтинові викололи очі, а його прибічнику єпископу Федору відрізали язик і кинули його до в'язниці, де єпископ помер від спраги. Наступний папа Стефан П'ятий з ганьбою вигнаний був з Рима, його наступника Пасхалія Першого звинувачено в тому, що він осліпив і вбив двох священиків у Латеранському палаці. Іоанн Восьмий платив данину магометанам, щоб утриматися на престолі, але знайшлися ще меткіші за нього духовні особи, вони пообіцяли сарацинам, що впустять їх до Рима. Один із змовників, Формоз, був обраний папою. Після нього був Боніфацій Шостий, якого перед тим позбавлено дияконського сану, а згодом і священицького за його розпутне життя. Його наступник Стефан Сьомий звелів вирити з могили тіло Формоза, одягти в папські шати, посадовити на трон, щоб правив собором. Від трупа відрізано три пальці, після чого останки Формоза кинуто в Тібр. Згодом самого Стефана кинули до в'язниці й там задушили. Після цього впродовж пяти років на папському престолі побувало п'ять пап. Лев П'ятий утримався всього лиш два місяці, після чого був ув'язнений одним з його капеланів Христофором, який проголосив себе папою.

Але й Христофор утримався недовго. Його вигнав з допомогою військ Сергій Третій. Цей папа був під цілковитим впливом відомої за тих часів повії Феодори, яка з своїми доньками, теж повіями, Мароцією і Феодорою, надовго утвердилася в Римі. Згодом вона поміняла Сергія на єпископа ровенського Іоанна, якого під іменем Іоанна Десятого возвела й на папський престол. Іоанн виявив себе не тільки папою, але й воїном, він сам водив військо проти сарацинів, однак проти жіночої підступності виявився безсилим. Донька Феодори, Мароція, зненацька захопила папу в Латеранському палаці, перед його очима вбила його власного брата Петра, самого Іоанна вкинула до в'язниці, де його, суто по-жіночому, задушено подушкою. На папський престол вона посадовила власного сина під іменем Іоанна Одинадцятого. Другий син Мароції Альберик, заздрячи братові своєму, кинув його і матір до в'язниці й добився, що папою обрано було його сина під іменем Іонна Дванадцятого. Цей дев'ятнадцятилітній папа прославився своїм безпутним життям і довів духівництво до того, що в соборі святого Петра було зібрано синод для суду над римським первосвящеником. Іоанн брав хабарі за посвячення в єпископи, він призначив єпископом десяти-

річного хлопчика, відправивши обряд посвячення в стайні, він виколов очі одному священикові, позбавив чоловічих достоїнств іншого, звинуватчений був у кровозмішанні з коханкою свого батька Латеранський палац перетворився на справжній публічний дім, тут уже навіть перестали молитися християнським богам, а приносили жертви Юпітеру і Венері.

Іоанна Дванадцятого скинули й обрали Льва Восьмого, але Іоанн знову повернув собі престол, розправився з своїми супротивниками, одному відрізав руку, іншим повідрізав носи, пальці, язики. Парснті його вбито одним чоловіком, дружину якого пана збезчестив.

Далі було не ліпше. Іоанна Тринадцятого задушено у в'язниці. Боніфацій Сьомий помер у в'язниці, куди був кинутий Бенедиктом Сьомим, від голоду. Іоанн Чотирнадцятий таємно вбитий у замку святого Ангела. Коли германський імператор Оттон поставив на престол свого папу Григорія П'ятого, римський натовп висунув проти нього антипапу Іоанна Шістнадцятого. Імператор повернувся до Італії, вхопив антипапу, відрізав йому ніс і язик і звелів провезти по вулицях Рима верхи на ослові обличчям до хвоста, з міхом вина на голові. Але й це ще було не найгірше. Згодом Римові довелося побачити Бенедикта Дев'ятого, якого возведено на папський престол дванадцятилітнім, і цей хлопчисько правив не як первосвященик, а як ватажок бандитської зграї, тож римляни, неспроможні далі терпіти, повстали проти нього і оголосили продаж папства з аукціону. Престол куплений був священиком Іоанном, який перейменував себе в Григорія Шостого.

Кінця тут немає. Змінювалися імена пап, змінювалися числа коло імен, щоб вести лік вже коли не злочинам, безчинствам і жахом, то бодай їхнім високим натхненникам і виконавцям. Та й не про це йдеться. Бо хіба, сказати б, константинопольські патріархи ліпші за римських пап? Хіба не виривали один одному бороди перед святою Софією, хіба не отруювали своїх супротивників, хіба не виколювали очей?

Пахло не миром і ладаном — пахло кров'ю.

Та й благочестиві посли папи римського, що переміряли всю Європу, кваплячись навстріч нищителям усього живого — ординцям, не пахощі кадильного диму несли в складках своїх домініканських ряс, а млосні дими вогнищ, на яких спалено було люду не менше, ніж у ординських пожарищах.

Бо поки святі попередники папи Інокентія Третього посилали в хрестові походи юрмища християнських грабіжників і вбивць, поки руйнували багаті колись візантійські землі, поки послані самим уже Інокентієм зарізяки палили й плюндрували Константинополь, під самим боком у папства тим часом, мов з неба впала, зродилася держава вільна, багата, прекрасна, мов земля, на якій вона стояла. Це був Лангедок з рожевим городом Тулузою на чолі, а ще налічувалося там кільканадцять славних

городів, з-поміж яких Нарбонна, Авіньйон, Монпельє, Каркассон, Без'єр мали найперші в Європі школи філософії, астрономії, математики, медицини, ведені арабами і євреями, що приходили з-за Піренеїв, з Іспанії. Вільність і рівність панували в Лангедоці, тут зневажали насильство і всіляко підносили цінність людської особи. Мова Лангедоку ставала мовою співців половини Європи. Мандрівні поети-трубадури виспівували хвалу високим людським почуттям, красі й доблесті.

Найдивніше ж, що ці люди, які жили в багатій землі, збудували пишні городи, досягли вершин знання й викликали заздрощі всіх темних забіяцьких душ зокола своїм благополуччям, у вірі своїй були суворі аж до самозречення, католицизм приймали з великими обмеженнями, відкидаючи в ньому всі пізніші нашарування і беручи, власне, незатьмарену й просту віру найперших християн. Називали вони себе катарами, тобто очищеними, або альбігойцями. Вважали, що в світі завжди діяли дві сили — добро і зло, бо й світ наш — це витвір не бога, а демона. Битва сил добра і зла переноситься в душі людей, роздираючи кожного на дві половини: власне, бога і демона, або матерію, мовлячи посполито, тіло. Бог так само терпить від зла, як і людина, він так само жде кінця світу, великої космічної пожежі, коли матерія знищиться без сліду, а душі нарешті повернуться до нього.

Цього вже католики не могли простити. У них зло було карою за гріхи земні, отже, воно слугувало відповідним знаряддям у руках божих, а на землі — в його намісника папи. Альбігойці ж не визнавали ні раю, ні пекла, вони мовби зрівнювали в стражданнях бога й людину, вони, отже, звеличували гріховну людину аж до недосяжного рівня божого.

Це було зухвальство, непокірливість — і де? — коло самого папського престолу!

Єресь слід придушити, не даючи їй розростися. В Лангедок послано папського легата Петра де Кастельно, а на підмогу йому — проповідника Домініка, який всіма силами душі своєї прагнув до мучеництва і не так намагався переконати альбігойців у неправовірності, як ждав святої смерті з їхніх рук. «Благаю вас,— просив він щоразу,— аби не вбивали мене нагло, а виривали мені члени один за другим». Альбігойці сміялися на таку мову. То правда, що вони зневажали матерію, отже, й тіло, як витвір диявола, але вбивство вважано в них справою ганебною і недостойною, все мала вирішити кінецьсвітна космічна пожежа.

Суперечку мав вирішити меч. Папа Інокентій посилає хрестовий похід проти альбігойців.

Королі французькі Людовік Восьмий, а згодом Людовік Дев'ятий охоче приєдналися до папських войовників. Одна за одною розчиняли свої брами доведені до краю облогою кріпості альбігойців: Без'єр, Каркассон, Терме. Били дзвони над руйно-

вищами й смертями. Коли папському легату Арноду Аморі сказано, що серед жертв можуть бути й католики, він відповів: «Убивайте всіх, а бог своїх розпізнає».

За хрестоносцями йшли монахи, послідовники Домініка, що помер своєю смертю, так і не діждавшись знищення альбігойської єресі. Домінік заповідав своїм учням не застосовувати меча. Меч може навіть змінити віру в народі, але до сумління кожного не сягне ніколи. Окрім того, не слід допускати навіть у своїх найзапекліших противників пошкодження членів і пролиття крові. Цього легко уникнути, коли згадати, що в руках слуг Христових є зброя могутня і досконала. Це — вогнище. Єретиків треба спалювати. Спалювати всіх: чоловіків, жінок, дітей. Чим молодшими єретиків спалювати, тим ліпше, бо що довше вони житимуть на землі, то більшому прокляттю підпадуть, а цього допускати не слід. Коли ж єретики в намаганні перехитрити вірних католиків спробують умерти своєю смертю, то треба викопати їх з могил і піддати спаленню їхні тіла й кістки. Рішення про спалення єретика можуть прийняти три уповноважені, з-поміж яких бодай один повинен мати священницький сан.

Так обезсмертив себе Домінік. Папа Григорій Дев'ятий віддав домініканцям владу над душами альбігойців, вперше пролунало слово «інквізиція», і вперше похмуро-врочисте вогнище для єретиків було запалене учнем Домініка Петром Селля, і кількасот чоловіків і жінок спокійно, із співом «Славимо чистоту й непорочність» увійшли в вогонь і згоріли в ньому з відвагою, гідною ліпшого застосування, як спокійно записав бенедиктинський монах Дон Вессет.

Скільки спалено було там безневинних людей? Мільйон а чи й більше? І хто підкладав хмизу в ті страшні багаття? Може, й оці посли отці Джованні, Гільйом і Брунон теж підкладали, може, відірвано їх просто від вогнищ і поспіхом спроваджено назустріч ще більшому розпалювачу багать, який погрожував затьмарити навіть похмуру славу римських пап?

За тих часів вісті мандрували повільно. Вони не випереджали людей у їхніх пересуваннях по землях пустельних а чи замешкуваних.

І не важило, чи були ті вісті добрі, чи злі, смішні чи поважні. Скажімо, про взяття Константинополя фрягами стало відомо досить швидко, бо патріарх, який призначав руських митрополитів, перебрався до Нікеї і відтоді вже звався патріархом Нікейським,— отож знання тут викликане було потребою.

І вже зовсім з іншої причини стали відомі слова польського князя Лешка Білого, які він сказав папському легату на вимогу приєднатися до хрестового походу, проголошеного папою. Лешко просив передати папі, що в Палестині бракує пива і меду, без яких слов'янська душа обійтися ніяк не може. Всі слов'яни

могли досхочу посміятися над папою, тому й розійшлися слова Лешка Білого повсюди в короткім часі.

Зате не квапилися вісники з розповідями про те, що творить-ся в Лангедоці, мовчали про палання вогнищ, про те, як графа Тулузького ставлено з вірьовкою на шиї перед папою римським, а згодом перед французьким королем; як король Людовік Дев'ятий заявив, що з невіруючими можна сперечатися лише з допомогою меча, занурюючи його якомога глибше в нутрощі єретика, сам же всіляко намагався виказати свою святість, ходив у біднім вбранні, постився, роздавав милостиню, власноручно обмивав чумних і пранцюватих, перев'язував рани своїм воїнам.

Знову ж таки з інших причин повільно розлунювалися події з далекої Англії, де більшість людей прийшла до висновку, що король Іоанн зловживає владою. Народ узявся за зброю, і на лузі коло Темзи короля примушено підписати Велику хартію, де була й така стаття: «Жоден вільний чоловік не буде затриманий, або ув'язнений, або позбавлений майна, або оголошений поза законом, або якимсь іншим способом обездолений, і ми (себто король) не підемо на нього і не пошлемо проти нього інакше, як за законним вироком рівних йому і згідно з законом країни нашої».

Бо яка там Англія, і нащо вона, і нащо все, коли кожна земля має свій звичай, свої правди, і Мостище теж має, а все — в руках у Воєводи.

Таке можна б сказати було про послів папських, які тим часом сиділи за трапезою у Мостовика, однак ніхто не казав того: ані господарі — через своє незнання, ані гості — через свою обережність; для господарів, уособлюваних Воєводою, приємно було відомстити бодай чимось київському тисяцькому, який вигнав з города послів, а домініканам конче залежало на тім, щоб вивідати непомітно, скільки зможуть вони просидіти в цій затишній садибі, чи можуть взагалі тут затриматися і чи й не дочекаються таким чином приходу Батия, бо шукати його десь — справа обтяжлива, сюди ж він прийде напевне.

Тим часом велася розмова обережно-благочестива. Стрижак все-таки зумів примусити отців-домінікан послухати бодай про одне з чудес святого Миколая, цього разу вже чудо київське, тобто неповторно-власне. Як узяв один київський муж жону свою і чадо своє та й попливли в човні до Вишгорода поклонитися святим мученикам Борису й Глібу. Приготовив свічу, і фіміам, і проскури, і веселився духовно, і поклонився, і вертався радуючись... Жона ж воздрімала і впустила дитя в ріку, і воно втонуло, мов камінь сирий. «Лихо мені! — заплакав чоловік той.— Святий Миколаю, нащо віримо тобі, коли не вберіг чада мого від утоплення?»

Аж припливають вони до Києва, і виходять на берег, і взнають, що в Софії коло ікони святого Миколая знайдено їхнє дитя,

мокре все, але живе й здорове. Отак і город сей над рікою завжди стоятиме нерушимо і все, що коло города, теж не зрушиться, їхній міст також, а з ним і Воєвода.

Щоб не заборгувати, посли розповіли трохи про свого святого Домініка. Заповідав він учням своїм чистоту найвищу, бо сам народився непорочно, вільний від гріха первородного. Вигнав з трьох жінок сатану, що в образі чорного кота збіг угору по вірьовці дзвоновій і щез. Порятував черницю, яка хотіла покинути монастир для мирських утіх і була покарана за гріховний помисел. Сякаючись, лишила в хустці власного носа. Тільки молитва святого Домініка повернула на місце той гріховний ніс.

Домініканці були досить скупі в мові своїй. Чи то на них впливало те, що за столом у Воєводи тільки Стрижак розбалакував чимдуж, решта ж мовчала, або запихаючись їдвом, як Митник і Митничиха, або байдуже споглядаючи на чужинців, як Німий і його донька, або висвічуючи хтивими очиськами, як то робила половчанка, що відразу прикипіла поглядом до веселенького Венедикта і час од часу покивувала Шморгайлику, щоб підливав полякові меду. А може, не маючи в запасі стількох розповідей, як у Стрижака про святого Миколая, дбали за ощадливість, щоб вистачило надовше, бо ж, мабуть, твердо вирішили сидіти тут, поки мимо пройде гнів божий, себто Батий, а вже тоді, передавши послання й подарунки від папи ханові, вирушати в путь зворотну, далеку й не менш обтяжливу, ніж досі.

Коли Мостовик лишався загадковим не тільки для своїх мостищан, але й для всіх чужинців, себто й для домініканців на разі, то посли перевищували всіх досі бачених обережністю.

Трапеза вже доходила до кінця, а головного ще й не було мовлено. Воєвода не витримав і кивнув непомітно Стрижакові, заохочуючи його спитати про те, що цікавило найбільше. Стрижакові не треба було казати двічі. Він підсунувся ближче до Джованні, тицьнув пальцем Венедиктові, щоб тлумачив, почав свою мову так:

— Слово моє грубе на вид, але солодке на смак, якоже і бджола люта є, але плід її солодкий буває.

Домінікани вислухали це й помовчали. Бо що скажеш у відповідь, коли ще й не почув нічого.

— От ви прямуєте в саму пущу вогненну до нечестивого Батия,— вів далі Стрижак,— відвага ваша не може зрівнятися ні з чим, ні на землі, ні на небі! Істинно так. Але ж для чого? І що везете Батиєві — мир чи проклятьбу?

Запитано було надто грубо й гостро, мовчати далі не годилося, тому Джованні, хоч і без видимої охоти, змушений був відповісти:

— Веземо Батиєві хартію, власноручно списану самим найсвятішим папою.

— А що в тій хартії? — не відстав Стрижак.— Бо ж не допустять вас до хана, поки й не розпитають про все і про все не скажете.

— Звідки ж відомо про ті розпитування, коли нічого не знаєте про ординців і не можете заслати до них вивідників своїх? — спитав трохи мовби аж насмішкувато Гільйом.

— Хто сидить при мості, все відає,— ухильно відказав Стрижак.— А мовлю те, що буде з вами безпремінно. Спитають, і мусите відповісти, інакше запідозрять вас у вивідництві, й загинете намарно й без слави.

— Хартію маємо передати у власні руки Батия,— знову взяв на себе мову Джованні,— в ній же найсвятіший папа пропонує ханові мир і закликає його прийняти нашу віру, уповноваживши нас, коли зайде потреба, охрестити Батия. Коли ж Батий забажає отримати віру з рук самого папи, то й тут йому б не було перешкод. Такі наші умови, вимога ж: щоб він припинив завойовувати християнський мир, зупинився і далі не йшов.

— Де ж зупинитися має? — допитувався Стрижак.

— Перед землями найсвятішого папи.

— Отож як передати, скажімо, Київ під папську руку, то й перед Києвом щоб зупинився Батий?

— Істинно.

— А коли визнаємо вашу зверхність над мостом, то й перед нашим мостом?

— Істинно. Все в руці божій.

— Бог у нас той самий,— нагадав Стрижак зовсім тверезо, мовби й не пив сьогодні нічого.

— Треба, щоб і служіння йому було однакове,— суворо промовив Джованні.

— Гарно, гарно,— втрутився нарешті Мостовик,— будете гостями моїми і матимете тут усе.

Але мовлячи так, чи й сподівався Мостовик, що слова його, може, вперше тут, у Мостищі, потрактовано буде в спосіб досить дивний. Отці-домінікани не стали сидіти на воєводському дворі в жданні манни небесної. Вже в досвітку наступного дня розбіглися вони, мов руді миші, по Мостищу, винюхували й вивідували все, не знаючи мови, пускали в дію пальці рук, уподібнюючись до Німого, сам Джованні наскочив і на Німого й спробував порозумітися на мигах з ним, насмішивши вельми мостових охоронців, домінікани тягли повсюди з собою і поляка Венедикта, але той уподобав собі Штимову корчму й засів там твердо й надовго, відмахуючись од своїх настирливих отців, не лякаючись їхніх погроз, бо тут усе ж таки світ був не латинський, а слов'янський.

Безмовність не завадила отцям-домініканам винюхати все, що їх цікавило, і коли за трапезою наступного дня не помітили вони Стрижака, то вельми занепокоїлися й поспитали Воєводу

про його найближчого слугу. Мостовик щось відбуркнув невиразне. Але тут послами помічено, що й учорашнього наливайла теж не видко, за столом же прислуговує якась залипла по самі брови риб'ячою лускою баба. Тоді знову спитали Мостовика вже про Шморгайлика, спитали без настирливості, з простої цікавості, віддавши належне вмінню Шморгайлика наповнювати чаші учтуючим, щоразу зникаючи й появляючись безшелесно, мов святий дух. І знову відбуркнув невиразне щось Воєвода, нічим не виказуючи свого збентеження, бо чи й умів бентежитися, але в душі занепокоївшись і навіть розгнівавшись на таке несподіване ясновидіння загадкових домініканців.

На цьому, здається, й минулося, але ж настав новий день, знову треба було сидіти за столом під пильними поглядами босоногих заброд, і знову допікали вони запитаннями, де Стрижак та Шморгайлик, і цікавість свою виявляли ще тонше, ще прихованіше, вміли загорнути жар нетерпіння в попіл байдужості — придалася наука догляду за вогнищами!

Домініканська проникливість переходила будь-які межі. Виказати Воєводу не міг ніхто, в цьому Мостовик не мав сумніву. Адже він тої першої ночі по прибуттю послів сам вирядив з Мостища Стрижака, а з ним і Шморгайлика, не було свідків, підслухів і підглядачів теж бути не могло, для того й прилучив Шморгайлика до Стрижака. А ще хотів, щоб Шморгайлик був його очима й вухами, щоб простежував кожен крок і кожен вчинок Стрижаків у тому важливому ділі, на яке їх послано.

Послав же Мостовик обох просто навстріч ханові Батию. Може, й перед тим уже визрівала в нього така думка, надто коли тисяцький Дмитро написав свою зухвалу грамотку з вимогою спалення мосту. Зміцнилася ж та думка, коли прибули домініканці. Бо вже коли й сам папа римський не вважав за зле просити миру в Батия і пропонував йому свою віру, обіцяючи всіляке покровительство, то чому б він, Мостовик, не міг поклонитися ханові найдорожчим, що мав,— мостом, аби тільки зберегти і самий міст, і себе, головне ж — і далі стояти на чолі цього мосту, без якого життя не мислилося для Воєводи.

Так і сказано було Стрижакові: пробитися будь-що до самого Батия і запропонувати йому міст. Хай переходить по мосту своїм військом до Києва, за це ж — Мостовик має лишатися на своєму властивому місці, змінивши верховного повелителя, але не змінивши свого воєводського призвичаєння.

Щоб швидше рухалися, Воєвода не велів брати візка, дав їм обом по парі коней, один з яких ішов під верх, а другий — під поклажу, бо ж відомо, що з порожніми руками до хана потикатися не слід, тому й накладено на коней потрібну кількість золотих і срібних сосудів, дорогих візантійських тканин і хутр, серед яких були чорні бобри й чорні буртаські лисиці, білі горностаї і м'які куниці.

Стрижак без великої охоти вирушав на таке діло, зате Шморгайлик відразу зачванився од високого довір'я воєводського, догідливо схилявся перед Мостовиком, а на Стрижака навіть погукував так, що тому набридло врешті, й він одмахнувся від підслухувача:

— Не крутись перед очима, земнородцю мракоумний!

Випхав їх Воєвода мало що не в спини. Щоб без прогайки і будь-що першими дісталися до Батия, випередивши отців-домініканців, яких він мав намір затримати якомога довше, але водночас і не мав певності, що йому це вдасться.

Вийшло навіть гірше, ніж передбачав. Домінікан мов біс штовхав попід боки, вони відразу помітили зникнення обох посланців Воєводиних, два дні ще якось мовби й терпіли, допікаючи Мостовика розпитуваннями, а на третій день зранку об'явили, що вирушають навстріч Батиєві, бо ж і так прогаяли чимало часу.

Коли б Воєвода володів бодай трохи більшою привітністю, то ще б він їх, може, вмовив лишитися хоч на день, даючи змогу своїм посланцям віддалитися від Мостища, отже, наблизитися до татар. Але Мостовик тільки й знав, що своє «гарно, гарно», яке мало безліч відтінків, та домініканці у тих відтінках не розбиралися, вони витлумачили ці слова так, що їх тут не затримують, та й затримати навряд чи хто б зумів, такий неспокій огорнув святих отців.

Вони спробували розпитати Воєводу про ймовірну путь, якою Батий наближається до Києва, однак тут Мостовик уже досить твердо заявив про своє незнання, бо ж казано вже, татари рухаються завжди в цілковитій таємничості, падають, як сніг на голову, вриваються, мов летючий вітер. Були вони торік у Чернігові, але сплюндрували город і покинули його. Були в Переяславі, теж покинули його. А куди пішли, де зникли — ніхто не відає. Може, десь у степах, може, в Заліських землях. В Залісся ж багатьом дорогам бути непристойно, щоб від хлібного недороду й бідності не просочувався сюди-туди без потреби люд, існує тут одна лиш дорога, яку гостям і вкаже Воєводин чоловік.

Чоловіком сим приділено до послів Німого, хоч він ні сном ні духом не відав ні про дороги, ні про те, де, і в кого, і як довідатися про ту дорогу.

Однак з байдужою слухняністю прийняв повеління Воєводине, сів на переднього воза поряд з отцем Джованні й веселим Венедиктом, і валка рушила.

Ще погналася навздогін Світляна у своїй білій сорочці, бігла у відчайдушному розкиді гарних дівочих ніг, та Німий усміхнувся їй здаля, махнув заспокійливо рукою, і дівчина вернулася назад, бо хоч і не було тепер коло неї батька, але не було й Стрижака, що його Воєвода неспогадано мостив їй мужем, тривога відсунулася — тільки чи надовго?

А домінікани тим часом вглибилися в непробивні ліси, їхали день, і два, й три, а на четвертий день несподівано виявили, що опинилися знову там, де були другого чи третього дня.

Ще не вірячи, знову пустилися в путь, погодувавши добре коней пашею і ячменем, та й знов по цілоденному блуканню були там, звідки виїздили. Виходило так: або ж їх водили дияволи, стаючи на перешкоді у виконанні священного доручення, або ж морочив цей німий чоловік, навчений підступним Воєводою.

Домінікани було присікалися до Німого, спробували навіть погрожувати йому, тут були слова й про гріх, і про кару, та й про вогнище теж було, однак Німий лише посміхався. Мали намір застосувати до нього силу, для чого отець Брунон, як найдужчий, підступився було до Німого, і турнув його плечем, та чомусь Німий на ногах устояв, а отець Брунон опинився на землі, ганьблячи сан свій і звання.

Не знати, чим і кінчилося б це все, якби навстріч домінікананам не трапився чоловік.

Навряд чи слід було вести мову про втручання вищої сили: надто вже непоказний був той чоловік і посполитий як для отців-домінікан. Німий же впізнав чоловіка відразу, бо це вже, виходило, третя його зустріч після зустрічей на мосту в день прибуття Німого до Мостища і в плавнях, коли ловили вони з Стрижаком Маркерія.

Бо з пущі, з непролазної гущавини, так ніби там була широка й вільна дорога, виїхав знаний уже Німому убогий оратай, як завжди сонний і байдужий, на чудернацькому візкові, запряженому карячконогою попелястою конячиною, з вухами лопушасто опущеними, мов у пса-ледаща. Візок поруч з оббитими залізом домініканськими повозами вражав своєю нужденністю й нікчемністю. То була безладна купа старого, понищеного часом і вживанням дерева, поскручуваного докупи де мотуззям, де ликом, а де й лозовими вервечками, колеса, мов четверо чужих людей, були всі неоднакові, жодне з них не мало правильної округлості, через що візок заточувався на всі боки навіть на рівному, все в ньому мовби прагнуло їхати врізнобіч, все рипіло, стогнало, загрожувало руйновищем щомиті, колеса рвалися кожне собі, кожне в цілковитій неузгодженості з іншим, одне мовби дивилося на Київ, а друге цілилося в Чернігів, оратай, видно, гаразд знав примхливу вдачу своїх коліс, тому обидві осі в візку були довгі-предовгі, вони вистромлювалися далеко в боки, щоб надати колесам цілковиту волю в їхньому п'яному заточуванні, це ніби й полегшувало справу конячині, але водночас і погіршувало, бо візок їхав не тільки вперед, але й метлявся врізнобіч, погрожуючи зачепитися то там, то там за дерево, і як подивитися на нього довше, то створювалося враження, ніби оратай п'яний намертво, і конячина його впита, і візок теж неначе п'яний.

Домінікани позіскакували з своїх возів і кинулися чимшвидше до оратая.

— Де дорога? — закричали вони в один голос.

— А тут,— сонно відмовив чоловік, через голови отців хитро зиркаючи на Німого. А може, тому видалося?

— Ти скажи,— пристав до оратая Венедикт,— це люди святі.

— Святі? — подивився оратай.— Оце так-так... Он тобі не якось там як, а таки ж так. А тільки нащо ж хвалитися? Коли святий та божий, то й так видко. Казати й не треба.

— Покажи дорогу! — не відставали від нього знетерпелившлені домінікани.

— А що її показувати? Отак і беріть,— він показав пужалном через плече, недбало, знехотя, але там була суцільна стіна дерев, і домінікани й далі сікалися до чоловіка:

— Веди сам!

— Повести — то й поведу,— байдуже сплюнув оратай, тільки кивнув Німому, припрошуючи того сісти з ним, мовляв, як провідника, може, й Венедикта слід було б посадовити, бо теж слов'янська душа, як видно, але чи то вже візок не витримував, чи то вловив у очах у отців чоловік, що не пустять вони від себе ще й Венедикта, тому взяв з собою лише Німого, завернув візок досить легко, майже на тому самому місці, і відразу перед візком мовби розступилися дерева, і дорога відкрилася широка й вільна, і розвеселений оратай гукнув до послів, які вже міряться випередити його, щоб не плентатися за слабосилою конячиною:

— Отак і їдьте собі! А там — ще так і отак, та й поганяйте собі...

Домінікани перегнали його всіма трьома повозами і вмить втратили цікавість, забули навіть про Німого, який лишився тепер позаду на п'яному візку, перед послами пролягала дорога довга й простора, аж диво брало, де вона така тут узялася, і їхали вони по ній день і другий, а на третій день знову опинилися на давньому місці, тільки вже не було там ні оратая, ні забраного від них Німого, і дорога щезла, і дерева зступилися щільно й загрозливо, і ніде жодного сліду, все нагадувало землю відразу по створенню світу. Тоді домінікани відчаєно вдарилися просто крізь гущавини і таки пробилися кудись там і довго змагалися з пущею, щоб знову опинитися на проклятому місці.

Так і блукали вони там у пущах до знемоги, до цілковитого виснаження сил і вічно б кружляли, коли б були безсмертні, та й, кажуть, усі чужинці, які потрапляли в ті пущі, ніколи звідти не вибиралися, і ще й досі блукають і кружляють там їхні душі, застерігаючи тих, хто б мав прийти в нашу землю з намірами лихими.

А Німий на ранок опинився в Мостищі, просто на мосту,

сидів, покунюючи, коло середньої брами, і ще здалося йому, ніби запримітив, як на другому кінці мосту зникає візок оратаїв.

Пошкодував Німий, що разом з ним не порятувався веселий Венедикт, але на це вже не було ради, і він побрів до воєводського двору і став перед Мостовиком безмовний, але вічно відданий, прийшов знову сюди, бо не мав більше куди приходити, і Воєвода промуркотів вдоволено:

— Гарно, гарно.

Найгірше, коли розпочинаєш важливу справу наприкінці дня. А Стрижакові й Шморгайлику випало напоткнутися на ворогів саме надвечір. Перед тим вони довго їхали, тримаючи собі ріку по праву руку. Сонце переходило щодень їм з лівої на праву руку, а там падало за спини, так падало воно й того дня, коли не знати й звідки сипнуло на них зокола кільканадцять вершників на маленьких міцних кониках, і щастя хоч, що серед них був один бродник. Ординці залементували безладно, міряючись з луків у двох послів, бродник же здаля покричав, хто такі й чого їм тут треба.

— Посли до хана Батия! — відповів йому Стрижак.

— За чим їдете? — знову поспитав бродник, якого важко було й розрізнити поміж поганими, такий брудний був і дикий з вигляду.

— А про те скажемо ханові Батию! — прокричав Шморгайлик, Стрижак же цитькнув на нього й пояснив заплутаніше:

— Пораду маємо. Щоб його воїни були великі в небі.

Отут би добре було мати бодай половчанку, щоб вона довернула ще кілька своїх половецьких слізець, вельми схожих з татарськими, щоб ошелешити отих дурних стрибунів, та дарма мовити про те, чого нема.

Бродник у супроводі двох ординців під'їхав ближче, помічено Стрижакове вбрання, це справило, видно, належне враження, послам, може, й повірили, що мають важливе діло до самого Батия, їм звелено було зупинитися просто отут, посеред степу в балочці, й не рухатися до ранку, тим часом ця черва обмацувала поклажу Стрижакову й Шморгайликову, і хоч Стрижак доволі брутально відгійкував напасників, але довелося все ж дати нечестивим трохи їстівного, тільки тоді вони відчепилися й зникли серед куряви й смерку, мов нечисті.

Ніч минула в безсонні й тривозі. Стрижак, згадуючи, як проспав він колись і коней, і Маркерія, цілу ніч погукував на Шморгайлика: «Коней держи!» А той би, може, й огризнувся, та переляк на нього як напав при з'явленні ворогів, то вже й не відпускав більше. Він намотав собі на руки повіддя від усіх чотирьох коней, сидів поміж кінськими мордами на траві й вицокував зубами. Стрижак смиконув добряче зі збана, пробував

покупяти, вслухаючись, як смачно вигризають коні траву довкола Шморгайлика, але в коняче вдоволене пирхання час від часу вплітало ся лякливе Шморгайликове гигикання, це дратувало Стрижака, бо він і в собі десь відчував глибоко захований ляк, не хотів його випускати назовні, тому злостився на воєводського підглядайла, гримав на нього:

— Чого дрижаки ловиш?

— Х-холодно ж,— скімлив Шморгайлик.

— Брешеш, злоначинателю,— в порти накладаєш. Бійся й лякайся тепер, лівоокість твоя вже не придасться ні на що, внуче тьми єгипетської і правнуче розрушеного стовпотворіння.

Ще й не сіріло, як простір довколишній озвався до них незвичними звуками. Пролунав спершу мовби писк не знати й звідкіля, до нього долучився несміливий посвист, а далі звідусюди вдарило свистом, цвірінькання м, виспівами, все злилося в суцільний гомін, закружляли в тому гомоні земля й небо, все попливло в невагомості, все набуло летючості, здавалося, що й людей ніщо більше не втримуватиме на цій сповненій страхів і загроз землі, й вони легко полинуть світ за очі на пружних хвилях оцих передсвітніх перегуків і співань.

Вони ніколи ще не чули такого. Шморгайлик привчився підслуховувати лиш те, що комусь можна згодом переповісти. Але хіба кому переповіси про пташиний спів? Стрижак мав вуха заткнуті для звуків цілого світу, бо вслухався лиш у потреби власного тіла. Звідки б йому знати, що на землі стільки птаства і що воно так може виспівувати?

Щоправда, в обох десь далеко позаду було дитинство, а в спогадах про ті віддалені часи щось таке немовби й чулося. Що ж воно? Чи не пташиний спів? Але ж птахи колись співали, сидячи на гіллі дерев, а тут довкола не було навіть кущика, це вже й не були, власне, птахи, живі створіння, був самий тільки спів, висів поміж небом і землею, мов тепла хмара або й щось геть незбагненне.

— Що воно? — вицокуючи зубами, поспитав Шморгайлик.— Невже стільки птаства?

— То сила божа,— кепкуючи, мовив Стрижак, сам, до речі, теж трохи знетямлений отим дивним гомоном.

— Утікати треба! — заскімлив Шморгайлик.— Утікати, поки не пізно.

— А куди втікати — вперед чи назад? — насмішкувато спитав Стрижак.

— Н-не знаю,— вицокуючи зубами, пробурмотів Шморгайлик, що за одну ніч став ще менший, ще мізерніший і нікудишніший — ось так і не помітиш, як чоловіка лизень злизне й ти сам позостанешся серед поганих. Стрижакові мовби аж жаль стало Шморгайлика, він підморгнув йому, подав збана з медом.

— Просвіжись і підбадьорись, земнородцю плюгавий. Ти не

знаєш, куди їхати, зате я знаю все. Держись за мене, то й не пропадеш. Бачиш, яка затишна балочка? Ще й спів божий для втіхи. Ото й сиди. Назад рвонеш — до Воєводи доскачеш. Там тобі й смерть за непослух. А вперед поткнешся — стрілу татарську в гортань отримаєш — і кавкнути не дадуть.

Вони обидва здригнулися від тиші, що впала на них несподіваніше, ніж пташиний гомін. Птаство вмовкло відразу й умить, моторошна тиша вповнила сіре світання, і в сірій безмовності на межі неба й землі з'явилися темні ворожі вершники і стали віддаля, і тільки тоді Стрижак та Шморгайлик збагнули, що й не птаство подавало їм свої голоси, і не божа сила, а мабуть, кров у них тривожно виспівувала, саме життя озивалося до них звідусюди, земля рідна промовляла до них, може, й востаннє, а тепер усе заніміло, бо стояли на межі нового дня темні лихі вершники, а за ними чаїлася тривожна невідомість.

Ще й сонце не сходило, а ординці об'явилися цього разу вже в більшій кількості, десь коло десятка, бо вчора їх коли й було четверо або п'ятеро, то й добре, з незвички ж видалося, ніби забитий тоді був ними цілий степ.

Вчорашній бродник тримався коло одного з татар, видно, старшого, може, десятника а чи й сотника, вони вдвох під'їхали до послів, обидва злізли з коней, ординець мерщій кинувся обмацувати поклажу,— чи шукав зброю, чи лихий його знає, і все те мовчки, в поспіху, наче його хто в шию гнав. Бродник стояв байдужий і безмовний, видно, звик уже до всього, звик і до життя мандрівного, давно вже не мав домівки й не знав, чи знайде її коли-небудь, був замурзаний і просмерділий від кінського й свого власного поту, як і ординець.

— Хоч би ти вмився, злоначинателю,— сказав йому Стрижак.

— А ось вони тебе вмиють,— похмуро пообіцяв бродник.

— Гортань, може, хоч промочиш?

— Коли є чим, то чого ж?

Стрижак подав йому збанок. Але не встиг бродник і потягти з посудини, як ординець підбіг до нього, видер збан у бродника з рук, мерщій забулькотів собі в горлянку, відітхнув, глянув на Стрижака, щось крикнув.

— Каже, щоб ти дав йому ще,— пояснив бродник.

— Хай вип'є, що має.

Ординець показав на своїх воїнів.

— Він каже, що вони поріжуть тебе на ремінці,— знову пояснив байдуже бродник.

— Ми посли,— поважно відкашлявся Стрижак,— маємо справу до самого хана, нас убити ніхто не може.

Тоді ординець, посмоктуючи зі збана і облизуючись щоразу, став доскіпуватися, яка в них така важлива справа до хана і чим вони доведуть, що справжні посли, а не підіслані вивідники, бо послів несправжніх вони вбивають без прогайки.

Стрижак пустив у дію все своє красномовство, він хотів приголомшити темного поганця, однак чи то слова його лишилися незрозумілими, чи то бродник товмачив п'яте-десяте, але виходило так, що один торочив своє, а другий молов своє, і обидва не могли порозумітися хоч плач, хоч убийся, для ординця то воно було й байдуже, він собі навіть справив малу нужду просто під ноги Шморгайлику, а той заклякло стояв, лякаючись бодай відступити від ганебного кроплення, для Стрижака ж у цій балочці могло й скінчитися навіки його посольство разом з життям, яке хоч і грішне, але не позбавлене приємностей, і скінчитися через що ж? Тільки через дурнуватість поганинову, який не може збагнути, що нікому не можуть вони сказати того, що повинні передати самому ханові найвищому.

Аж нарешті бродник, у якому ще було щось від душі християнської, порадив Стрижакові:

— Ти дай йому що-небудь, тоді він проведе тебе до хана.

Стрижак виметнув з поклажі чорне хутро багате просто в руки ординцеві, той дрібно засміявся від вдоволення, підстрибнув, приклав хутро до щоки, потерся об нього, потім підбіг до Стрижака і показав пальцем на його золотну хламиду. Якраз зійшло сонце, і хламида заграла в його промінні, вбираючи в себе всі погляди.

— Дай і це, йому сподобалося,— знудьговано мовив бродник.

— Одіж моя! — обурився Стрижак.— Моя одіж!

— Йому сподобалося,— знизав плечима бродник.— В тебе під сподом ще там є. Він побачив.

А клятий поганець не відставав. Тримався рукою за хламиду, поки Стрижак з прокльонами й плюванням скидав її з себе. Вельми втішна була картина, аж Шморгайлик трохи відійшов з ляку й щоки йому взялися рожевістю вдоволення, бо ж нарешті діждався він, як роздягають у нього перед очима Стрижацюру. Хай не він роздягає — однаково.

Ординський десятник, отримавши такі багаті подарунки, свиснув своїм, мерщій послав вершника наперед до хана, щоб повідомив про приїзд послів, самим же послам дав для супроводу двох вершників, які б довели їх куди треба.

Бродник лишився з передовою заставою, але ні Стрижак, ні Шморгайлик не дбали за те, як говоритимуть з ханом, якось не думалося про це в першу хвилю після того, як вирвалися вони нарешті з тої балочки, з якої могли й не вирватися, до речі, ніхто б і кісток їхніх не знайшов, бо й шукати нікому.

«Вирвалися» — сказано занадто сміливо. Бо хоч, здавалося б, не може бути досвідченіших за мостищан в знанні пересувань як простих людей, так і військ, але ні Стрижак, ні Шморгайлик ні сном ні духом не відали про ту складну й розгалужену розбудову ординського війська під час руху. З розповідей уцілілих від понищення, сила поганська уявлялася чимось суцільним, як

хмара градова, і сунулася вона, як чорна хмара, важка й щільна. Тому Стрижак, мовлячи про хана, вважав, що кожен ординець відразу збагне, що йдеться тут саме про Батия, і послів так відразу й поставлять перед очі Батиєві, а вже тоді він виконає волю Воєводи Мостовика, і милості ханські проллються спершу на послів, а далі й на самого Мостовика, що поклоняється ханові таким щедрим і рідкісним, сказати б, єдиним у всій землі дарунком.

Та вийшло не так, як гадалося.

Їх справді припровадили до хана, але що то був за хан? Не хан, а ханик, таке собі замурзане ледащо, з завидющими вузюнькими оченятами, закислими від спання й невмивання. Лежав хан на брудних подушках в наметі з конячої шкіри (а коней добирано рябих — чи то витребенькуватий був хан, чи то вони розрізняли так свої намети: один з шкір чорних, другий з білих, а третій — з рябих), послів майже вштовхнули в той намет, там було жарко й задушливо. Стрижак відразу змок у своїх численних хламидах, а Шморгайлик стрельнув очима сюди-туди за звичкою, але підглядати тут не було чого: на подушках хан, а коло нього з двох боків два зарізяки з мечами, тільки мигне — пошаткують тебе на капусту.

Стрижак трохи зам'явся, не знаючи, як вести перемови з ханом, бо ж мови чужинської не розумів, а хан не вмів по-нашому. Його виручив один з тих, що стояли обіч хана.

— Хан Делей питає, хто ви? — промурмотів він так, наче рот йому був заліплений тістом.

— Посли від руського воєводи до великого хана,— мовив Стрижак і штурнув під бік Шморгайлика, щоб вертався й пильнував коней, бо ж іще, видно, їхати та їхати до того великого хана.

Хан Делей тим часом пильно розглядав Стрижака своїми хитрими очицями, такими вузькими, що чоловік повинен облишити будь-яку надію зазирнути в душу їхньому власникові. От уже — сотворив господь, та й ніс висякав. Стрижакові аж сплюнути закортіло, та він вчасно стримався, згадавши про свої посольські повноваження.

І хоч би ж розпитувало про віщось, а то тільки зирить своїми щілинами, та й годі! Стрижак потупцявся трохи, покашляв, прочищаючи горло, ніби зготовлявся до мови, але тут хан його випередив і тоненьким голосочком щось проговорив. Голоси в усіх ординців були тонкі й ріжучі, наче волосинка з кінського хвоста.

— Воно питає, що ти йому подалуєш? — так само тонко, та ще й гугняво, переповів ханові слова невмиваний товмач.

— Дулю б я йому скрутив найліпше,— пробурмотів Стрижак собі під ніс, а вголос промовив: — Дарунки везу для хана Батия від мого Воєводи, ханові Делею від себе дам хутро й сосуд срібний.

Хан, заплющившись, слухав Стрижакові слова, передавані йому товмачем.

— Мало,— сказав товмач.— Воно сказало, що мало.

— Чого ж йому ще треба? — вже знетерпеливлено гукнув Стрижак.— Я посол до хана Батия і не можу все роздати тут. Я везу для хана Батия. Шморгайлику, неси дві куниці й чашу срібну сюди!

— Батий далеко,— байдуже мовив товмач,— а тут — хан Делей. Від нього ж ти можеш попасти до хана Санжара. А можеш і не попасти. Все в руках у хана Делея.

— Та що ж він хоче, твій хан?

Делей, посміхаючись солодко-мстиво, показав рукою на золоті шати Стрижакові. Саме нагодився Шморгайлик, несучи дві куниці пишні й ковану срібну чашу, Стрижак перехопив те й подав ханові, але той, забравши дари одною рукою, другою чіпко вхопився за край Стрижакової хламиди і тонко, вимогливо заверещав. Обличчя йому налилося кров'ю, щілини очей звузилися до краю, голос був ріжучий, мов гострий ніж.

— Воно велить, щоб ти скидав,— тягнучи за хламиду з другого боку, сказав товмач.

Шморгайлик заздрісно спостерігав, як обдирають Стрижака ще з одної одежини, хоч лишалося на тому ще чимало вбрання на безмірний подив ординців, які всього, здавалося, бачили вже на світі, але таке стрічали вперше.

Від хана Делея їх знову супроводжувало двоє вершників бравих, а третій поскакав попереду, щоб звістити хана Санжара. Хан Санжар мав намет уже не з конячої шкіри, а з повсті, щоправда, з повсті брудної, як і його товста мармиза. Зажерливість хана Санжара відповідно перевищувала зажерливість Делеєву, коли ж переправлено їх ще глибше в поганське вировисько до хана Кегича, який мав намет з повсті білої, то цей перевершив невситимістю всіх попередніх ханів, докупи складених, а ще ж на долю Стрижака та Шморгайлика припали хани Белбас і Есхар, перш ніж допроваджено їх до стану Батиєвого, повсюди від послів брано більше й більше, і скрізь обдирано Стрижака з одягу на заздрість Шморгайлику і на превеликий подив ординцям, які ще ніколи не бачили на одному чоловікові так багато майна відразу. Тільки, сказати б, передбачлива жадібність до коштовних шат і порятувала Стрижака від остаточного зганьблення, бо хоч як з нього дерли, а все ж дещо зберіг і для того, щоб стати перед великим ханом бодай з золотою ширінню на гузні.

Довго добиралися вони до Батия, довго й тяжко. Гадалося, що вороги йтимуть на Київ тою самою дорогою, що перед тим ішли на Переяслав і Чернігів, але ж ніхто не знав, що вони ніколи не йдуть двічі тим самим шляхом, тим самим слідом. Світ широкий, шляхів багато. Щоразу нова трава потрібна їхнім коням і їхнім табунам, і йдуть вони від трави до трави,

і живуть від трави до трави, навіть ліку рокам не ведуть, а тільки травам, і чоловік там може жити відповідно сорок чи п'ятдесят трав, а дівчина в десять чи дванадцять трав уже стає жоною.

Чи слухав хан своїх вивідників перед походом про всі дороги, ріки й мости? Певно, що ні. Йшли валом, котилися від трави до трави, знали твердо, що кожна річка має свій початок, і тому пускали свої вози уздовж рік і самі йшли до витоків, де мілкі броди, і звідти починали свої загарбання.

Що далі вглиблювалися в Батиєві стовпища Стрижак і Шморгайлик, то виразнішою ставала для них неоднаковість монголо-татарська, навіть широколиціcть і вузькоокість була мовби неоднакова, власне, й монголо-татарами звалися, виходило, тільки оті передні, найбрудніші й найубогіші з Батиєвого війська, далі були су-монголи, або водяні монголи, самого ж Батия оточували єка-монголи, тобто великі монголи, ці вже посувалися вперед не самотньо, а з цілими обозами, були дуже багаті скотом — верблюдами, биками, вівцями, козами й кіньми. Намети тут були величезні, мов доми, повсть на них прикрашувано гаптованими виноградними лозами, птицями, звірами, перевозилися намети з місця на місце на велетенських повозах, запряжених кількома десятками биків, були ще повози з скринями, покритими чорною повстю, що для захисту від дощу просочена була баранячим лоєм. У ті скрині складалося все награбоване майно, бо надбаного в монголів не було та й не могло бути. Кожен багатий монгол мав по сто або й по двісті повозів, кожен мав стільки жон, скільки міг утримати, кожній жоні приділено окремий намет, ставилися ті намети на відстані польоту каменя,— тож коли ставав великий хан ордою, то нагі степові виднокруги відразу наїжачувалися гостряками незліченних наметів, тьма-тьмуща скоту розбрідалася по травах, курява від коліс, дими від вогнищ піднімалися до самого неба, ворухнява людська нагадувала черву погану, горе було тому, хто бодай здаля постерігав оте ройовисько, а що ж казати про тих, кому судилося стати в самій середині монгольської орди?

Шморгайлик мовби язика проковтнув, а Стрижак обідраний майже до решти, тільки й спромігся, що пробурмотіти:

— Сказано в кни́гах мовби й про мене самого: «Вирушить він у землю чужих народів і випробує в усьому добре й лихе».

Сутінки ховали його обличчя, а ще туман вечірній передосінній, бо вже йшла з далеких країв осінь і плавали понад рікою тумани, і листя на узліссях бралося першою жовтістю, хоч у пущах, де в затишку дерева мовби зігріваються взаємно, стояли вони ще по-літньому зелені, не те що на київських горах, де від найперших подмухів холоду вже строкатіє листя і хоч від того

стають гори неначе ще прекраснішими, ніж за тепла, та водночас якимсь невимовним сумом віє од них, і від того суму навряд чи й сховається чоловік за високими валами великого города, в прихистку золотосяйних соборів, а захочеться йому на той бік Дніпра, в незайманість лісів, до їхнього тепла й неторканої зеленості.

Мабуть, цей чоловік прагнув утекти вчасно від сумовитості київських, по-осінньому строкатих гір, але намір той для мостових охоронців видавався таким химерним, що не міг би прийти їм і на гадку, бо вже багато днів ніхто не переходив мосту з берега київського на берег чернігівський, люд валом валив лише сюди, до Києва, всі втікали від тої темної сили, яка десь насувалася невідворотно, мов страшний суд.

Люди, коні, вози, худоба, цілі юрмища облягали не те що міст, а й усе Мостище, все квапилося звідти на цей бік: людська лайка, тріск ламаних возів, ревище худоби, кінське іржання, гук і клекіт стояли над мостом цілими днями, сторожа насилу розпихала нетерплячих, здурілих од страху людей. Митник навіть з тіла спав, пильнуючи, щоб ніхто не просочився через міст на дурничку, люди не могли втямити, навіщо в такий час мито, для кого воно збирається — хіба для орди? Митник наслухався стільки лайки й прокльонів, що й за ціле життя своє не чув перед тим, інший на його місці давно б розвів безрадно руками, плюнув і зійшов з дороги, пустивши оту знавіснілу валку, та не такий був Митник, а ще ж до того нагадував і йому, і всім іншим охоронцям про їхній обов'язок сам Воєвода Мостовик, що кількаразово впродовж кожного дня виїздив на міст і стояв на своєму великому вороному коні над клекотом і колотнечею, мов лихе нагадування про лад одвічний і суворий звичай.

Отож кому з мостищан випадало стояти на стороні київській, то вважалося це спочинком, бо стояти на тім кінці мосту лиш для видимості та ще для того, щоб закривати міст на ніч. Того вечора два кінні охоронці вже б і зачинили браму, та от лихо — з того кінця ще йшли і їхали, і не було їм ніяк кінця, через що й сталося всупереч звичаєві, за яким браму зачиняно разом з заходом сонця. Воно ще й те слід узяти до уваги, що на київській стороні сонце за горами ховається раніше, аніж на чернігівській, окрім того, треба накинути ще часу на подолання мосту для тих, хто ступив на нього з того кінця, скажімо, за мить до заходу сонця, ці люди мовби несли ще з собою сонце, раз ступили вони на міст в його хай і останнім поблиску, пропущені крізь браму вхідну, відповідно мали право вийти крізь браму на цьому березі.

Чоловік, ховаючись у сутінках, загортаючись у туман, спустився з київських гір і йшов на міст, ішов на той бік, так ніби хотів кинути виклик усім отим переляканим і знетямленим людям, що котилися з того берега до Києва, сподіваючись знайти тут захист.

Чоловік цей був підозрілий уже своїм наміром, який суперечив загальному настроєві, що запанував повсюдно, отже — й над охоронцями мосту, хоч вони б мали не піддаватися будь-яким настроям, стоячи над усім і всіма, але були людьми, і ніщо людське не могло бути їм невластиве.

Окрім того, чоловік виявив намір перейти міст по заході сонця, а цього не дозволялося робити нікому й ніколи.

Таким чином, наміри того трохи таємничого чоловіка були підозрілі аж двічі, і не міг він заховатися з ними ні за вечорову сутінь, ані за туман річковий, пильне око охоронців умить запримітило чоловіка, й обидва охоронці в один голос гукнули:

— Стій! Куди йдеш?

— А туди,— недбало змахнув рукою чоловік, показуючи на той бік ріки, бо й куди ж би мав прямувати той, хто ступає на міст.

— Не бери нас за дурнів,— похмуро проказав один з охоронців,— чого б мав поночі добиратися до того берега? Міст закрито. Назад!

— Гай-гай, Єване,— насмішкувато промовив незнайомий,— ти й досі не порозумнішав?

— А ти хто такий, що знаєш мене? — трохи аж злякався Єван.— Ану ж бо підійди ближче...

— Злізь з коня та підійди сам,— насмішкувато порадив йому незнайомець, обачливо тримаючись за сутінню й туманом,— ти ж не Конячий Дядько, що й спав би верхи, тобі можна й на ногах постояти.

Це вже переходило будь-які межі ймовірності, бо другого охоронця справді звали Конячим Дядьком і він справді ще змалку так звик їздити верхи, що перевищував у своєму призвичаєнні до верхової їзди самого Воєводу Мостовика, його ще звали Половцем за це, а тепер, мабуть, могли б охрестити й татарином.

— Ось я тобі покажу Конячого Дядька,— ліниво промуркотів він, власне, й не ображаючись, а тільки трохи дивуючись, хоч водночас і не без гордощів за те, що його знають навіть невідомі перехожі.— Підійди лиш ближче, то ти в мене скуштуєш! Єване, прожени його геть, поки я не розгнівався!

— Чув? — сказав Єван.— Іди собі геть, бо...

— Бо й що? — засміявся незнайомий.— Не пустите мене через міст? Та я сам піду. Не треба мене й пускати.

З того берега вже йшли останні перехожі, вони квапилися швидше ступити на землю, ніхто не зважав на чоловіка, що чомусь запраг іти туди, звідки вони всі втікають, ніхто не дослухався до його перемов з кінною сторожею.

— Кому сказано — назад? — крикнув Конячий Дядько.— Зачиняємо браму!

Та зачинити браму вони не могли, поки не перейде останній з того боку, опріч того, треба було зсісти з коней обом, а їм не

хотілося перед незнайомим спішуватися, тому вони гордо стовбичили перед ним і немало дивувалися його зухвальству.

— Ось як штрикну тебе своїм списом,— потрозливо сказав Єван.

— То й що? — спитав незнайомий.

— Так і проштрикну!

— А я тебе не боюсь,— спокійно сказав чоловік, і від цих слів навіть Конячий Дядько скинувся й гукнув обурено:

— Чого ж це ти не боїшся?

— Бо в мене топір є,— майже весело казав той.

— Що за топір?

— А такий — з довгим держалном. Поглянь. І гострий вельми. А гострив його на поганських ребрах. Спробуйте мене тримати — то спробуєте й топір мій!

І він пішов просто поміж Єваном і Конячим Дядьком, і вони заклякли чи то від страху, чи то від подиву, і здається, мовби навіть упізнали того чоловіка, власне, й не чоловіка ще, а юнака такого самого віком, як і вони, може, коли б хтось поспитав, як звати того юнака, то й Конячий Дядько і Єван в один голос вигукнули б: «Маркерій!», але ж ніхто їх не питав, а один перед одним не наважувалися висловити здогаду свого, отак і пройшов повз них у сутінках та в тумані Маркерій і попрямував до того кінця мосту, де вже, мабуть, зачинено було браму й виставлено посилену сторожу, щоб не пустити на міст тих, що дертимуться на нього й поночі.

Але ж на тому кінці мосту ще стояв Митник. І хоч як заросло в тому чоловікові все жиром, але завжди стояв він саме стільки, щоб останній пропущений ним перехожий дістався до київського берега, а той, кого впущено останнім на міст з того боку, щоб дійшов сюди. Часу цього Митник вже й не облічував, він керувався призвичаєнням, воно жило в ньому так само, як тупа впертість у здиранні мита, як послух перед Воєводою, як жадоба до обжирання.

Стояв він і того вечора саме стільки, щоб діждатися, поки прийде з того берега Маркерій. Не слід думати, ніби Митник чекав саме Маркерія, про хлопця вже й забуто в Мостищі, пам'ятав його тільки той, кому треба було пам'ятати, для Митника ж очікування значило тільки одне: обов'язок. Йдеш чи їдеш через міст — плати. Якби воскрес рідний батько Митників, якби навіть Миколай-чудотворець, покровитель мосту й усіх мостищан, з'явився перед Митником, однаково той би сказав: «Плати!»

Так сказав і Маркерієві.

— За що? — спитав у свою чергу Маркерій, бо то справді був він, повертався до Мостища, повертався вже з київського боку після кількарічних мандрів, пригод і поневірянь, які не мали тепер ніякої ваги, бо ніщо не важило з огляду на татарську загрозу.

— Перейшов міст — плати,— байдуже пояснив Митник.

— Тримаєтесь і досі за цей міст, а мали б його вже спалити,— сказав недбало Маркерій, простуючи далі, минаючи Митника і не виявляючи наміру платити за перехід, бо ж міст належав і йому — бодай часткою якоюсь, раз його діди й батьки вкладали в нього своє життя.

— Взяти його! — звелів байдуже Митник, і двоє охоронців метнулися до Маркерія, але він не став їх ждати, відскочив до самого краю мосту, змахнув довжелезною своєю сокирою, гукнув:

— Порубаю на тріски!

Мостищани стали перед таким шаленцем, а Митник кліпнув очицями, продерлося крізь його жир щось мовби здогад, він навіть рота розкрив, щоб спитати не знати й кого: «Чи не Маркерій?», але не спитав, а хлопець тим часом проскочив повз охоронців — і вже його не було, вже він зник за півколом багать, що їх палили ті, кого зупинено перед мостом до настання ранку.

Йому ще належало проскочити повз сторожові вежі, де тепер вдень і вночі теж стояли охоронці, в Мостищі упоперек вулиць на ніч протягувано залізні ланцюги, щоб зупинити ворожих вершників, коли б вони зненацька налетіли в темряві, ті ланцюги для непризвичаєного теж становили хіба ж таку перешкоду. Він мав би остерігатися погоні з мосту, якби його впізнали там, але вперто пішов одразу до батьківського дому, тут кінчалася вся його незалежність, він знову ставав маленьким хлопчиком, все забулося, все відступало в небуття, він біг левадою повз високі осокори, повиті м'яким туманом і від того ще вищі, йому вже вчувався лепетливий мамин голос і батькове зніяковіле шморгання носом, він квапився до свого обійстя і коли наскочив на пустку, то не повірив сам собі, довго кидався в темряві сюди й туди, але скрізь було те саме: пустка, давнє згарище, високі бур'яни, занедбаність.

Поросло травою. Нема нічого. Притрусилося попелом.

Він упав обличчям у ті бур'яни, в ту траву й довго лежав безмовний, нерухомий, закляклий. Лежав, а самому здавалося, ніби чорна дика сила метає його урізнобіч, розшматовує тіло, крає серце. Упади на схід лицем, на захід хребтом, розлетися на всі чотири сторони, посип сліди свої попелом з семи печей та втікай у чисте поле.

Так він лежав, а потім підвівся й побрів у темряву. Куди? В дику пущу чи в чисте поле? Іду я в чистім полі, а настріч біжать сім духів з напівдухами, та всі чорні, всі злі, всі нелюдимі.

Що йому до того?

Збережи мене від стрічника й поперечника, від русявих і білявих, і чорнявих, і пустоволосих.

Він не боявся нікого.

Пішов — страшно й мовити! — просто до воєводського пагорба, приступив у темряві до високої, наглухо зачиненої брами, став стукати в неї своїм топором, загукав:

— Гей, одчиняйте!

Та не такі були часи, щоб перед кожним та ще й уночі розчинялася брама або щоб сторожа вступала в перемови з будь-ким. З того боку ніхто не озивався, тільки вже коли Маркерій набрид зі своїми стуками-гуками, звідти хтось байдуже застеріг:

— А не кричи, як не хочеш стріли в гортані мати!

Тут Маркерій нарешті стямився, він аж губу прикусив від власних дурощів, бо хіба повертався сюди ради того, щоб його схопили першої ж ночі?

Знову пішов на сумне попелище. Хотів одразу побачити всіх: маму, батька, Світляну,— а вдовольнитися мав тільки згарищем та густим бур'яном. Безтямно блукав довкола колишньої батьківського берега, а той, кого впущено останнім на міст з того наче прагнув видобути з тої губи якусь думку, бо не мав у собі ні думок, ні намірів, ні бажань, тільки біль тупий, безмежний, невигойний.

Тепер треба сказати, чому Маркерій вибрав саме цей час для повернення до Мостища. Відкладати більше не міг, бо ж орда. Тоді чому барився так довго? Може, через те, що дорога додому завжди далека? А ще: навчило його життя сякої-такої обережності, починаючи від випадку в плавнях з Стрижаком і Німим, потім потоплений у крові Козельськ, а тоді диявольськи-загадкові наміри Кирикові,— вже й цього досить для вразливої молодої душі, щоб перед рішучим учинком ретельно призбирувати силу і кликати на поміч всю обережність, яка може бути на світі.

Хоча, як судити з поведінки Маркерієвої на мосту, про обережність він дбав мало. Так само, як тут, у Мостищі, кинувшись відразу на батьківське дворище, а там — цілковито безглуздо — пробуючи пробитися на воєводський двір.

З тих його нерозсудливих, власне, мало не шалених вчинків можна б судити й про наміри Маркерієві. Приблукався до Мостища, лякаючись, щоб не випередила його орда, хотів, певно, забрати з собою батька та матір, хотів покликати й малу Світляну, яка — розумом це міг обійняти — за ці роки, ясна річ, мала б вирости так само, як і він, але для нього лишалася так само маленькою білявою дівчинкою, що рятував її колись од безмовності, а тепер мав би порятувати від найжахливішого, бо нема страшнішого, як смерть малих дітей.

Намір цей Маркеріїв відкрився тоді, як він несамовито стукотів у браму воєводського двору. Коли ж привів його до тями насмішкуватий покрик з-за брами, то похнюплено пішов хлопець з воєводського пагорба і довго тинявся довкола згарища батьківської оселі, може, й кленучи в душі свою нерозважли-

вість, але не шкодував ні крихти, що проміняв свою хижу незалежність на нову мостищанську неволю, бо хоч і була та неволя цього разу ще тяжча й сумніша, ніж перша, зате гаразд відав, як з неї видобутися, головне ж, мав для цього силу й уміння.

В холодному передсвітньому тумані пробрався Маркерій до хатини своєї тітки Первиці й застукав у двері не дуже гучно, але й так, щоб прокинулися сплячі. Часи були не для солодких снів, люди спали сторожко, стук Маркеріїв відразу почуто, й тітка підбігла з того боку до дверей, спитала:

— Хто?

— Маркерій,— відповів юнак.

— Маркерій? О світе ясний! Живий?

— Та вже ж не мертвий.

Двері розчинилися, і Маркерій опинився в обіймах тітчиних, тітка була м'яка, тепла, пахла сушеними травами духмяними, безпорадною розгубленістю своєю нагадувала хлопцеві його матір.

— Світе мій,— бурмотіла тітка Первиця,— Маркерій... живий... Та ти вже колешся... Бороду й вуса маєш...

— Та шьо ти там держиш хлопця в дверях! — почувся з хатини чередників голос.— Вистудила мені всі ноги туманом...

Тільки тоді тітка спам'яталася, притьмом зачинила двері, повела Маркерія до хати, де було сухо, тепло, ще більше пахло травами, на яких так добре знався чередник, збираючи їх у пучечки впродовж цілого літа й наносячи сюди, щоб потім, коли впадуть сніги, згадувати собі плавні під теплим вітром, просонцені дрібнолісся, тихі галявини в пущах, де він пас свою череду.

— Ти, синашу? — з темряви спитав дядько Шьо.

— Я,— відповів Маркерій хрипко, бо щось стояло в нього в горлі, мовби навіть сльози, чи що, а сліз він соромився все життя, нині ж вони й геть були б недоречні.

— Як же ти?

— А наші де? — спитав Маркерій.— Батько, мати, шо з ними?

— Та шьо! — зітхнув чередник.— Не знаєш хіба Воєводи? Ми вже й про тебе... Хоч живий, бач...

— Може, світло засвітити? — забідкалася тітка Первиця.

— Сиди,— звелів Шьо,— шьо там тобі висвічувати...

І якраз тоді хтось тихо стукнув у двері.

— Ну,— тихо вилаявся чередник,— побачили!

В двері стукнуло знов. Тихо, але настирливо.

— Шьо там? — гукнув з навмисною розгніваністю чередник.

— Відчиніть ради бога,— сказали знадвору.— Первице, сестро, відчини. О бо'!.. Первослава тут... Сестра твоя... О бо'!

— Шьо! — здригнувся чередник.— Первице, в тебе ще сестра є? Якась Первослава? Бога згадує?

За глузами він, видно, хотів сховати свою розгубленість. Бо що, коли Первослава привела Воєводиних людей? Або й не

вона привела, а привели її? Може, вистежували Маркерія, поки й зачинилися за ним двері?

— Синашу,— звелів чередник до Маркерія,— давай — на горище. Розсунеш очеретяні парки, прогребешся крізь солому і стрибай з того боку, а там — у пущу.

— Та в мене топір є,— безтурботно мовив Маркерії,— ви не лякайтесь.

Первиця тим часом пішла до дверей, стала допитуватися сестру, чи та сама.

— Сама, сама,— гаряче запевнила її Первослава,— відчиняй, сестро, мерщій. О бо'!..

— Ану ж відчини,— звелів чередник, який і собі послухав, що там надворі, й нічого не чув підозрілого.

Гладка Первослава важко вкотилася до хати і, хоч там було темно, як у вусі, відразу визиркала Маркерія, сплеснула руками:

— Та невже, Марке?..

Голос їй переривався від поквапу, не могла вхопити віддиху, переполовинювала слова.

— Ну, він, ну то шьо,— сказав чередник.

— О лихо моє! Митник цілу ніч не спав, думав, чи то Маркерія він перепустив через міст, чи не Маркерія. А тоді встав та натяг порти та й каже: «Маркерій то був». І пішов до Воєводи, щоб сказати. А я — сюди. Рід же наш. Лихо моє, треба рід берегти. Бо загине все. Всі загинемо. О боже!

— І так від татар загинемо,— похмуро мовив Маркерій, а чередник не стерпів, щоб не кольнути Первославу:

— Шьо? Про рід згадала? А не пізно? Проміняла ти свою ріднизну на воєводські харчі жирні? Сестру проміняла.

— Помовч! — суворо сказала йому дружина.— Треба щось з Маркерієм ось, а ти... Сховатися тобі треба, Маркерію.

— Не буду ховатись,— зло мовив юнак.— Не для того я сюди добирався.

— Митник скаже Воєводі,— розгублено зашепотіла Первослава. Вона ніяк не могла віддихатися, виштовхувала з себе слова насилу.— Прийдуть... прибіжать... сюди... бо нікуди більше... де ж і шукати...

— Не буду ховатися! — вперто повторив Маркерій.— Хіба що в плавні, з вашою чередою, дядьку.

— Шьо, череда? — засміявся в темряві чередник.— Та порізали ж усю худобу, й посолили м'ясо, і склали у бочки в погребах воєводських. Нема нічого. Всі тепер землю риємо. Вали нагортаємо. Від Батия. А взавтра вже на тому боці ритимемо. Від Києва, чи що.

— Не поможуть вали,— сказав похмуро Маркерій,— для того й прийшов сюди, щоб сказати: бачив уже орду.

— Прийдуть і знайдуть тебе,— правила своє Первослава.

— Та шьо там знайдуть, як він утече собі! — безжурно мовив чередник, але Маркерій знову тупнув ногою, вигукнув:

— Не втікатиму!

— Шьо, топір свій покажеш комусь? — посміявся чередник.— Так тут бачили всього, не здивуєш нашого Мостовика. Мені то шьо, а тебе, синашу, жаль. Треба сховатися, бо перевернуть усе Мостище, а знайдуть тебе. Воєвода й про орду забуде. То такий. А ми теж не якісь. Сховаємо тебе...

— Не буду ховатись!

— Шьо там не будеш! Як святий — будеш! Ось Первослава, тітка твоя, поведе тебе з собою та й сховає в коморі Митниковій. Сам нечистий не знайде!

— У коморі? — злякалася Первослава.— Як то можна?

— Однаково ж скрізь все перевернуть. А в комори до Митника ніхто не зазирне. Отак і сховай Маркерія.

— Не піду! — сказав Маркерій.— Щоб мене замикано? Та ніколи!

— А тітка й не замкне, вона там тебе прилаштує так, щоб не замикати. Їй же рід її дорогий? Дорогий, шьо?

— Налякали ви мене,— спробувала засміятися Первослава,— такі жарти...

— А які там жарти? — здивувався чередник.— Сказано тобі — то й роби. А ти, синашу, коли що — то й пускай свій топір у діло. Привчений же?

Маркерій мовчки махнув у темряві топором, аж засвистіло.

— Не знаю про Світляну... Де вона?

— Лаштували за Стрижака видати,— сказала Первослава,— ординці перешкодили... Десь послав Воєвода Стрижака й Шморгайлика... Вже давно, як послав... І нема досі... Кажуть, до Батия.

— Світляна де?! — нетерпляче спитав Маркерій.

— Там вона. Не випускають її з двору.

— Треба, щоб вибралася. Хочу бачити її.

— Та шьо там Світляна! Ти йди,— попхнув його межи плечі Шьо.— Коли сховатись чоловікові треба, то треба й сховатись!

Тут починається те, що вже було колись у Мостищі, кінчається теж так само: шукали — і не знайшли. Щоправда, цього разу Воєвода передбачливо не повідомляв про появу Маркерія свою жону, а що без Шморгайлика вісті по Мостищу не розносилися без потреби, то мало хто й відав про те, про що відати належало самому тільки Мостовику.

До кінця своєї першої в Мостищі ночі мав просидіти Маркерій у Митниковій коморі, повній бочок з хутрами, прислухаючись до погуків сторожі та перестуків дерев'яних калатайл. Мабуть, нишпорили повсюди, перевертали все в Мостищі, аби тільки знайти його, давнього втікача, єдиного з-поміж покірливих мостищан, який наважився кинути виклик всемогутньому Воєводі.

Маркерій так і заснув під ті перегуки-перестуки і прокинувся лише вдень, коли тітка Первослава принесла йому попоїсти.

— Митник де? — спитав Маркерій.

— На мосту.

— Світляні переказали?

— Ще ж не була там. На трапезі побачу.

— Завтра ждатиму її за дубовою дорогою в пущі.

— Вийдеш звідси?

— Не сидіти ж тут, поки й орда прискоче! Калатайло мені дістаньте.

— Калатайло? Нащо?

— Принесіть. Вельми стукотить гарно.

— Чи не стукотіти хочеш тут, у коморі? — здивовано глянула на нього маленькими очицями своїми тітка.— Тут сидіти треба тишком та нишком, бо...

— Тишкатиму та нишкатиму,— засміявся Маркерій,— не лякайтеся, тітко. А калатайло принесіть. У Митника ж, мабуть, усе є.

— Та є,— мляво згодилася Первослава, в якій страх боровся з відданістю родові своєму, може, й запізненою.— Тільки ж сиди тихо...

Він не звик до тихого сидіння. Поки десь Митники трапезували на воєводському дворі, Маркерій знічев'я прорубав топором своїм отвір у підлозі, ліг над тим прорубом, став вдивлятися вниз. Комора стояла на кількох сірих круглих каменях, під нею вільно гуляв вітер, там панував вічний затінок, у якому росла дивна трава, тендітна, нещасна, не зелена, як повсюди, а якась наче аж біла,— трава смутку, трава неволі. Маркерій довго вдивлявся в ті бліді пагінці, навіть під водою ніколи не росло таке жалюгіддя, бо й для водоростей у воді була своя воля, а тут для сеї колишньої трави існувала тільки пригніченість,— і ось поросло тут щось таке — немов біль, ніби стогін, неначе страждання земне. А хіба чоловік, укинутий у неволю, страждає менше і хіба не стає він отакою блідою травою страждання і муки?

Маркерій заплющив очі, полежав так, щоб прогнати страшне видиво білої трави, тоді схопився, став бігати по коморі між бочками, повними хутер, набраних Митником на мосту, ненавидів тут усе, свербіли йому руки вхопити топір, виметувати з бочок зв'язки хутер, рубати їх нещадно, закортіло вискочити з комори, викресати кресалом іскру й пустити димом і комору цю, і усю садибу Митникову, і все довкола.

Кожен сидить і жде нещастя, мов віл обуха. Він нидіє в коморі, поки прибіжать воєводські посіпаки і викурять його звідси, мостищани сидять коло мосту, поки доберуться сюди вороги і понищать усе живе. Як трава під коморою. Але ж у трави немає ніг, вона прикута навічно до того самого місця, а для чоловіка земля он яка велика, повинен охоплювати її всю, а не

приневолювати себе, припнувши навіки до визначеного Воєводою обов'язку. Змалку всіх мостищан вчив Воєвода обов'язку щодо мосту, він винищував усе, що могли любити мостищани, полишаючи їм тільки міст — і для праці, і для любові, і для цілого життя. Але хіба ж не найвищий обов'язок їхній тепер знищити міст, щоб не дістався кровожерному ворогові? Згадалися Маркерієві його ж власні слова про міст, що кинув він їх мимохідь Митникові: «Мали б його вже спалити!» Ці слова сказав не хтось, а він, Маркерій, сказав Митникові того вечора, коли пробирався сюди в сподіванні застати матір, батька, Світляну, сказав тоді не думаючи, просто щоб подратувати зажиріло-го обдирайла воєводського, а тепер вони вияскравилися перед ним, мов його найвище призначення, дивлячись на ту бліду траву, збагнув він, яка сила веде його до Мостища, хоч і прихована до часу, вся його душа збунтувалася вмить, твердо вірив, що ніколи не стане він болісною травою вмирання, ні він, ні мостищани не можуть нею стати, а коли так, то й не сидіти йому більше в цій коморі, ховаючись лякливо!

Не можна допускати такого стану, коли всі успіхи привласнюються Воєводою, а помилки, недогляди, лихо й загрози припадають лиш на долю підлеглих. Коли ж запанує таке, то пропащими слід вважати людей, які дозволили себе поневолити аж до такої міри. Може, Маркерієві судилося бути першим непокірливим серед мостищан. А коли так, то треба діяти!

Він майже видер з рук у тітки Первослави дерев'яне калатайло, яке принесла вона йому перед заходом сонця, хотів одразу бігти кудись, насилу вмовила його тітка, вблагала бути обережним, вигадавши, буцім закликала його до цього Світляна, яка завтра обіцяла вирватися з воєводського двору. Маркерій слухав і не слухав, майже випхав тітку з комори, бо вже бачив у ній не помічника, а тільки перешкоду для задуманого, нетерпляче вичікував, поки стемніє, тоді вискочив з комори і вже більше туди не повернувся.

Пішов по Мостищу, в правій руці затискуючи свій гострий топір, а в лівій мав калатайло, бадьоро вистукував ним, перегукувався з сторожею воєводською, коли кричали десь, чи нема чужих, він весело відповідав: «А нема!», так докалатався до хати Єванового батька і викликав до себе Євана.

— Чого тобі? — сердито сказав Єван, вибігаючи з хати в самій сорочці.— Я вчора вночі стояв на мосту. Сьогодні не мій ряд.

— Підійди ближче,— сказав Маркерій.

— Ти хто такий? — злякано позадкував Єван, вичуваючи в голосі незнайомого щось знайоме, здається, вчорашнє.— Ти хто?

— Не лякайся. Маркерій. Упізнав?

— Маркерій? Згинь! Щезни! А то...

— А то телегипнеш межи плечі? — засміявся Маркерій.— Єване, слухай-но мене...

Він узяв свого товариша за лікоть, повів подалі від хати, і той не мав сили вирватися, покірливо пішов за Маркерієм.

— Або ні,— враз зупинився Маркерій.— Піди спершу зодягнися. Бо так не годиться...

І знов не наважився Єван заперечувати — така сила була в Маркерієвім голосі, а ще стояло за ним щось незбагненне. Якась мовби впевненість. Мостищани ж усі ці дні жили всуціль у тривозі, тому впевненість мала б подіяти найдужче.

Далі пішли вдвох. Калатайло в Маркерієвих руках було мовби свідченням влади над сонним Мостищем, сила теж була тепер за ними, бо двоє — то вже сила.

Викалатали вони з хати й Конячого Дядька, тоді — чередника Шьо, а той покликав двох своїх підпасичів, а там ще долучився до них дід Йоня, той ладен був погукати й свою залиплу по самі брови риб'ячою лускою бабу, якій набридло чистити рибу для Воєводи, але чередник, озираючись лякливо, чи не чує Первиця, заявив, що не бабського розуму діло, за яке вони мають узятися, тому обмежилися тої ночі тільки чоловічим товариством, в яке до світання втягнуто було чимало мостищан найбідніших і найупослідженіших, з кутків найдальших од ріки, з хижок найзлиденніших, бо не станеш же ти намовляти проти Воєводи Митника, чи його найвірніших охоронців, чи Штима з його парубіями, чи там ще кого!

Так вони блукали між темрявою і зорями, між паланням вогнищ, палених біженцями, і рікою, вони жили тут між водою й цілим світом, жили їхні батьки й діди, жили, мабуть, вічно і все, здавалося, йде як слід, вони не прагнули ніяких змін, навіть лякалися їх, щиро кажучи. Воєвода боявся змін, щоб не схитнутися, мостищани ж боялися, бо кожна зміна для бідного несе лихо. Отож і виходило, що обидві сторони вдовольнялися незмінністю тривання, одвічним ладом, заведеним Воєводою, підтримуваним мостищанами, бо встановлює лад один, зберігають же — многі. Колись у їхніх прадідів були хоробрі й відчайдушні боги, люди тоді були, мабуть, відважні й відчайдушні. Новий бог вимагав покірливості, його святий Миколай-чудотворець теж визнавав лише покірливі молитви й благання і, як вірити Стрижакові, приходив на поміч лише благальникам.

Тож, коли впали Маркерієві слова про те, що треба спалити міст, навіть найбідніші, яким нічого було втрачати, здригнулися, навіть чередник змовчав і не вигукнув свого зневажливого «Шьо там міст!», а хтось обережніший поспитав, чи не ліпше спробувати дійти згоди з Воєводою.

— Згоди? — обурився Маркерій.— Якої ж? Чи не ясно, що він хоче вберегти міст для орди?

— Може, боронити хоче? Для того й укріплення робимо та запаси запасаємо,— сказав з темряви той самий чоловік.

— А вчора почали вже нагортати вали на київському боці,— нагадав Маркерій.— Це ж від кого захищатися? Від киян? Від

своїх? Діждатися, щоб орда перескочила через міст до Києва — чи не ганьба вічна для нас буде?

— А може, хай Воєвода віче скличе? — сказав дід Йоня.— У Києві часто віче скликають. Там всяк може своє покричати.

— Був я в Києві, коли тисяцький Дмитрій скликав віче,— сказав Маркерій.— Промовляв Дмитрій до киян так: «Зготуймося, браття й діти, зготуймося й підемо на предстоящий нам подвиг. Проллємо кров нашу, смертю життя іскупимо і члени тіл наших віддамо, не щадячи, на посічіння за благочестя й землю нашу, і змилостивиться бог над нащадками нашими й не знищить рід і землю нашу до кінця». Отак промовляв тисяцький Дмитрій до киян. Чи хто з вас чув коли-небудь такі слова від Воєводи? Чи які-небудь слова чули від нього? І чи можна вмовити Мостовика? Легше вмовити всіх мостищан, та й ще стільки ж люду, аніж нашого Воєводу.

— Кажуть, послав Мостовик Стрижака й Шморгайлика назустріч орді,— сказав дід Йоня.— Чутка є, ніби хоче передати міст Батиєві. Отак і сказати Воєводі: мовляв, знаємо все і не допустимо до того, щоб ти зістервився.

— А як не допустиш? — поглузував Маркерій.— Сядеш на мосту й кричатимеш: «Моє! Не віддам нікому»? Бився колись я з ордою в Козельську — знаю. Палити треба міст, а самим братися в ліси!

— В тебе все спалене, то воно тобі й легко так казати,— промовив хтось з темного гурту.— Та й як спалиш міст? Це ж тобі не віхоть соломи запалити! Стережуть міст вдень і вночі.

— А хто стереже? — спитав чередник.— Ми ж і стережемо.

— Воєводські лакизи скрізь стоять — так за руку й ухоплять. Німий никає по мосту вдень і вночі. Куди там! — знову похмуро застеріг той самий голос.

— Хто наважився на якусь справу, для того нема неможливого. Завтра поведемо перемови й з Німим,— як про річ уже вирішену сказав спокійно Маркерій.

— Хто ж з тим чортом умовлятиметься? — поспитав хтось недовірливо.

— Я,— сказав Маркерій,— а не я — то дід Йоня.

— Та мені лучше з Водяником,— закректав дід Йоня.— Бо до Німого ж — ніякого приступу! Він і дихає, для приміру, Воєводиною ніздрею. Таке стерво вреднюче.

— Тоді я,— підсумував Маркерій.— З ордою колись вів перемови, а з Німим, то вже якось...

— А з ордою як же? — не втерпів дід Йоня.

— Топором — по ребрах. А ще вони дуже бояться, коли щипаєш.

— Щипаєш?

— Еге ж. Ну, та годі про це. Скличу вас калатайлом.

Вони розійшлися всі враз, чередник пішов з Маркерієм, шепотів йому осудливо:

— Шьо ти їм про щипання оте? Вони ж подумають, шьо погані — так собі. Ніхто й не візьметься палити міст.

— А він і сам згорить,— засміявся Маркерій,— аби лиш мостищани звикли до думки, що його вже нема, що можна без нього. Та й вам, дядьку, треба звикнути. Бо жалко ж, правда?

— Та шьо мені той міст? Худобу порізав Воєвода, то й то я не плакав, а міст... Западеться він хай, аніж поганому віддавати! Підеш до нас?

— Ні, зникну на день з Мостища. До вечора, дядьку.

— Бережися, синашу!..

Передсвітній туман сховав Маркерія.

Може, ці осінні тумани поможуть згодом і самому Батиєві, бо й вороги наповзали десь на Київ, мов густий безмежний туман, тим часом насилала ріка тумани на Мостище мовби для того, щоб стали вони спільниками Маркерія та людей, близьких йому.

А хто ж тут зостався ближчий для нього за Світляну?

Світляна так само загорнулася в туман, як Маркерій при переході через міст. Удосвіта вивела з стайні білого Воєводиного коня, легко скочила на нього, поїхала до брами, тримала просто на прибрамних охоронців, була в одязі, подарованому їй половчанкою, закутана по самі очі в паволоччя, здоблене легким дорогим хутром, тонка й вигиниста постаттю — Воєводиха, та й годі!

Туман розмивав усе довкола, приховував обриси, навіть білий кінь у тумані ставав мовби попелясто-сірим, хто ж би там додивлявся до вершниці, хто б наважився зупиняти її та зазирати в обличчя — не оберешся лиха тоді від половчанки за зухвальство. Тому охоронці мерщій відчинили браму, білий кінь легко виніс вершницю з двору, і тільки м'який тупіт копит долинув з туману.

Мостище Світляна проскочила чвалом, стишила коня тільки на дорозі, що йшла попід дубами, не знала дівчина, де тут ждатиме її Маркерій, знала тільки, що їздитиме там доти, поки його побачить.

Так і їздила, поки розійшовся туман.

Мабуть, на воєводському дворі вже відомо стало про її втечу, може, спорядив Мостовик погоню, і погоня, ясна річ, кинеться передусім на цю дорогу, але дівчина якось не думала ні про Воєводу, ні про половчанку, ні про погоню, вона їздила туди й сюди по дорозі, тримаючись оддаля від Мостища, готова скотитися з коня, бігти світ за очі, в найдикіші пущі, аби лиш забачити Маркерія.

Маркерій уявлявся їй тим рвучким, розмаханим хлопцем, яким запам'ятала його востаннє, коли бігали по воєводському двору і коли хотіла вона відібрати в нього свою зелену стрічку,

подаровану батьком. А Маркерій мав собі перед очима біляве маленьке дівча, тонконоге, й довірливе, і ласкаве, мов вода в весняному струмочку. І коли запримітив ще здаля горду неприступну вершницю, загорнуту в дорогі шати, то ніяк не міг припустити, що то Світляна, а дівчина, коли б побачила перед собою високого юнака, в якого вже висіялися чорні вусики й борідка, то нізащо б не повірила, що то — Маркерій. Отак і тривало б безкінечно їхнє невпізнання, якби не пригріло сонце. Світляна, згадавши про ненависний їй одяг, рвучко скинула з себе паволоччя і лишилася в самій сорочці лляній, і біле волосся сипнуло їй по плечах, і Маркерій з-за свого зеленого прихистку побачив посеред дороги на коні не чужу й неприступну жінку, а давню, милу, єдину Світляну, побачив ту саму дівчинку, яку він спонукав колись до мови, з якою ходив до Стрижакової хитромудрої науки, за роки його блукань дівчина виросла, але він того не помітив, вона зоставалася так само малою, яким зостався він сам у душі, їх єднало дитинство, дитинство їхнє ще не кінчилося, воно лише зупинилося на якийсь час, а тепер мало продовжитися... знову ж по якімсь часі...

— Світляно! — гукнув він, вибігаючи на дорогу.— Світляно, це я!

І хоч не був схожий цей обідраний, гостроокий, трохи вусатий і бородатий уже юнак на того давнього Маркерія, що зник, відібравши в неї на згадку зелену стрічку, Світляна впізнала його вмить, впізнала його голос, його розмаханість, горіння його очей, вона скотилася з коня, мов грудка, вона мала б так само розмахано, як і Маркерій колись, бігти назустріч хлопцеві, а він мав квапитися до неї, та, як тільки доторкнулася дівчина до землі, так і прикувало її щось на місці, вона стала, безпорадно дивилася, як поволі відходить від неї кінь, як, видовжуючи м'які свої губи, хапає траву на узбіччі дороги, може, вона ждала, що Маркерій перший кинеться до неї, але він теж стояв на місці, і тільки тоді вони збагнули зненацька, що пора біганини їхньої відійшла безповоротно в минуле, що вони виросли, що все змінилося і довкола них, і в них самих, хоч вони ще й не вміли того спостерігати, надто ж — назвати.

Простягли здалеку одне одному руки. Тоді тихо зійшли з дороги.

Їм ніхто не заважав, і це теж належало до явищ незбагненних. Бо ще вчора валив цією дорогою люд, котилися вози, ревла худоба, плакали діти, квапилося все на міст, на той бік, бо чомусь вважали люди, ніби ріка стримає орду, хоч ще й не відав ніхто, котрим берегом йтиме Батий на Київ.

А сьогодні дорога мовби вимерла. Нікого й нічого. Отак перекотяться через міст ще ті, що заночували коло нього, а тоді й усе. Не надаватиметься він ні до чого, стане зайвим і марним після багатьох десятків літ вірного слугування людям. І тоді що? Тоді він має бути знищеним.

Ще одна перешкода могла б стати на заваді зустрічі Маркерія з Світляною. Перешкода ця — Німий. Світляна могла обдурити сторожу, їй поміг туман, помогла сміливість, але все те сталося завдяки відсутності Німого. Бо він днював і ночував тепер на мосту. Був би він удома — не вислизнула б непоміченою Світляна.

Та вже коли сталося таке непередбачене і коли виявить Мостовик зникнення дівчини, то, певно, все зробить для того, щоб утримати Німого на мосту якомога довше, аби не довідався той про Світляну, бо ж не повірить у її добровільну втечу, а запідозрить у лихому намірі Воєводиху або й самого Воєводу і вгамувати його навряд чи й удасться кому-небудь.

Тим часом Німий стояв поряд з Митником на мосту й приглядався до того, як неухильно зменшується товпище, яке ще вчора загрожувало змести все на своїй путі. Рух завмирав, а водночас мовби вмирав також і міст, ще вчора охоронці проклинали всіх отих нетерплячих, що пхалися на міст, сліпі й глухі до всього, окрім свого прагнення перебратися на той берег, а сьогодні ладні були виловлювати людей довкола і тягти їх на міст силоміць, бо несила було спостерігати, як стає непотрібною ця досконала споруда.

Отоді й прийшла провідати Митника його жона, а з нею була її сестра Первиця. Митничка трималася запобігливо, лякливо, вона здогадувалася, що чоловік нагримає на неї, і так воно й сталося, Митник, щойно забачивши жону свою, налився кров'ю й тоненьким жирним голосочком закричав їй навстріч, мовби хотів відіпхнути її, не дати й приступитися:

— Ти чого сюди приteліпалася?

— Та провідати ж тебе і попоїсти принесла. Думала, що не вирвешся на трапезу...

— Не вирвусь? — Ще більше почервонів Митник від такого відвертого глузування, бо й чом би не міг звідси вирватися, коли рух по мосту вже вмирав без надії на відродження.— Думала б ти своєю довбешкою, перш ніж молоти язиком!..

Тут Первиця не витримала такої наруги над сестрою, виступила вперед Первослави, зневажливо мовила до Митника:

— Чого кричиш на сестру?

— А не твоє діло,— огризнувся Митник.— Жона моя — то й кричу.

— Твоя жона, а моя сестра. За сестру ж — ось!

Первиця підійшла до Митника і ляснула його по мармизі раз та й удруге, аж він позадкував.

Німий сміявся відверто і неприховано. Все ж таки ця горда жінка була рідною сестрою його Лепеті, та й навіть ота гладка ненажера теж була Лепетиною сестрою, він повинен був мати до них теплі почуття в своїй похмурій душі, ну, а вже про рішучість Первиці то й казати нічого — це Німому подобалося безмірно.

А Первиця, налякавши Митника мало не до смерті, повернулася до Німого і, не ховаючись, перед очима в охоронців і в Митника, показала тому на мигах, щоб прийшов до неї увечері.

Німий спершу не повірив, не знав, навіщо його кличуть, але Первиця вперто показувала, що має прийти неодмінно, і він врешті махнув рукою, погоджуючись.

— Блудниця! — закричав мстиво Митник.— Німого жеребця закортіло? Блудниця!

— Та вже ж не тебе,— скривилася Первиця,— в тебе вже все давно жиром заросло, як у вихолощеного кабана. Ходімо, сестро!

Така була перша несподіванка для Німого, коли не брати до уваги несподіванки тяжчої: припинення руху по мосту.

Він прийшов до чередникової хати сторожко, як завжди звик ходити на жіночий поклик, коли б власними руками не закопав колись у землю мертву Лепетю, то міг би припустити, що вона воскресла, і з'явилася знову в Мостищі, і кличе його до себе, і повернеться їхнє колишнє незабутнє й неповторне, та хоч і не вірив у неможливе,— однаково охоче пішов на перший поклик Лепетиної сестри, потай сподіваючись на якусь несподіванку велику й важливу для нього.

Не помилився. Бо застав у чередниковій хаті поміж інших людей, яких, власне, й не зауважив як слід, доньку свою Світляну й з нею Маркерія, якого впізнав одразу і зрадів йому, може, не менше, ніж якби з'явилася тут перед ним Маркерієва мати.

Не питав Світляну, чого вона тут, бо й так було зрозуміло, не поцікавився, як зуміла вибратися з воєводського двору: адже це тепер не важило аніскільки. Та коли Світляна стала пояснювати йому, навіщо його покликано, Німий не повірив.

Світляні помагав Маркерій, хоч він не володів таким умінням переповідати Німому наміри людей, звиклих до мови. Тут Німому було легше: він вдавав, що не збагне, чого від нього хоче хлопець,— і край.

Але Світляна не відставала від батька, вона показувала вперто й затято, що всі отут і взагалі мало не всі люди в Мостищі дійшли до висновку, що треба спалити міст, знищити, пустити димом і попелом, аби не дістався він ординцям, ворогам смертельним і нещадним.

Спалити міст? Німий не міг збагнути. Не міг уявити, щоб міст не існував. Він жив серед безмовних речей, звик, що вони надійно влягаються в його сприйнятті, стверджуються щодень заново, даючи тим самим докази існування і йому самому. Найпершою і найвищою річчю з-поміж усіх був міст, для Німого був ніби відбиття його власного існування, його життя, запорукою його неминущості. Як же допустити, що міст зникне, що його не буде?

Німий глухо замукав од люті й розпачу, кинувся, щоб ухопити Світляну, забрати її звідси, вирвати від цих божевільних людей з їхніми лихими намірами, однак Маркерій був меткіший за Німого, він вихопився наперед дівчини, зблиснув його страшний топір перед самим обличчям у Німого, і той відступив безсило, відступив, може, вперше в житті, вперше знайшовся чоловік, що перевищив його вправністю і сміливістю. Щоправда, за інших обставин Німий не злякався б і зброї, але тепер зобов'язаний був дбати не так за власну цілість, як за міст. Мав рятувати міст від цих ошалілих людей.

Може, й від власної доньки, раз вона з ними заодно. Рятувати будь-що і будь-якою ціною!

Він вискочив з хати й побіг до воєводського двору.

Ніхто його не затримував.

Ямям звався той, на чиїм обов'язку лежало приймати послів.

На відміну від решти монголів, мав не різкий, а тихий голос, лагідні очі, покірливість прозирала з усіх його порухів і безмежна терплячість. Послів у Батия поважали. Їх розміщувано по сторонах світу — хто звідки прибув, там йому приділяно й намет, до наметів посилано кумис і баранину, Ямям і його люди терпляче й без поквапу навчали послів усіх монголо-татарських звичаїв і пересторог.

Найперше — про сили вищі належало знати всім прибульцям. Силами ж такими монголо-татари вважали сонце, місяць, вогонь, вірили в те, що все очищається вогнем, тому всі чужинці, перш ніж потрапити до хана, мали пройти поміж двома вогнями, полишивши в полум'ї все лихе. Силам вищим завжди присвячують частину їжі. Проливають на землю краплину (не більше!) молока або кумису, ставлять на ніч перед ідолами серце впольованого звіра, щоб на ранок зварити його і з'їсти, бо ідол насичується від самого споглядання жертви. В їжі ощадливі, навіть здохлятина не пропадає, її ріжуть на смужки й сушать про запас. Кожен носить з собою каптаргак — квадратовий шкіряний мішок для збереження харчів, ховають у каптаргаки навіть кістки, коли вони не обсмоктані як слід. Пиятика вважається почесною, кумисом наливаються, мов міхи бездонні, тягнуть один одного за вуха, щоб горло поширшало і чоловік міг більше випити, хан Батий має щодня молока для кумису від трьох тисяч кобилиць — така безмежна його могутність. Водночас монголо-татари не бояться ніяких випробувань, вони можуть голодувати день а чи й тиждень, і співають та грають у цей час, мовби добре поїли. У них ні на кого не споглядають милостивим оком, коли він приходить з порожніми руками. Зате їхня гостинність не має меж, і вже як покладуть у рот тобі шматочок, то повинен проковтнути, бо коли виплюнеш, то риють під наметом отвір, витягають тебе, щоб не сквернити вхідних две-

рей, і вбивають за зневагу. Так само вбивають того, хто наступає на поріг намету, порогом же слугують звичайні вірьовки, міцно сплетені. Так само забороняється всовувати ніж у вогонь, тягти ножем м'ясо з казана, рубати сокирою коло вогню, щоб не відрубати вогневі голову, спиратися на канчук, торкатися стріл бичем, ловити й убивати молодих птахів, бити коня вуздечкою, ламати кістку об кістку, лити на землю молоко або якийсь напій.

Що ж до того, що воіни, мовляв, брехливі, підступні, хитрі, брудні в усьому, що вони слухають своїх владик найбільше в світі, що зневажають усіх, то про це Ямям змовчував передбачливо навіть перед послами найвищими і найдовіреніпіими, хто ж має очі, то хай сам побачить, а хто має вуха, то хай слухає.

Найпершим обов'язком чоловіка, званого Ямям, було, власне, й не втаємничення послів у всі звичаї й забобони монгольські, а встановлення справжності їхньої. Особливо пильно-нещадним був Ямям щодо послів од тих народів, супроти яких монголо-татари йшли війною. Цих людей за велінням хана садовив він під охорону в окремий намет і три дні й три ночі не давав їм ні їсти, ні спорожнятися, щоб вони сказали правду.

Так було вчинено й зі Стрижаком та Шморгайликом. Відібрано в них коней і все, що мали, кинуто до намету з драних конячих шкір, два воїни в наметі й два знадвору мали пильнувати їх, а сам Ямям через точно встановлені проміжки часу приходив аж з двома товмачами відразу — русичем-бродником і татарином — до намету й повторював невтомно те саме: «За чим приїхали до Бату-хана?»

Стрижак спершу відбуркував коротко, потім, коли став дошкуляти голод, надто ж висихало йому в горлянці, мовив про своє призначення докладніше, далі він уже ревів навстріч Ямяму, не ждучи його запитання, що привіз їхньому найвищому ханові річ, яка й не снилася тут нікому, називається ж та річ або споруда, або дарунок високий — міст, веде той міст просто до золотого Києва. Та Ямяма не вражали ні слова Стрижакові, ні його телесування, ні його нетерплячка, ні його вичерпаність, що давалася взнаки вже другого дня, а на третій день посол вже тільки харчав так, ніби мав от-от сконати, а його слуга, маючи тіло нікчемне, вже й геть не подавав ознак життя. Але що вдієш, коли сувора служба вимагає доводити випробування до кінця? Та й не вмирають люди за три дні, хіба що попадаються серед послів занадто старі та немічні або діється те в пустині де-небудь в дику спеку. Тут же мав справу Ямям з людьми зовні здоровими, земля була така багата, що на ній і вмирати гріх, спека вже давно відійшла собі, ночі були холодні, в такі ночі від спраги теж не загинеш, коли ти чоловік справжній. Тож і вранці третього дня, і надвечір Ямям спокійно приходив до намету з ув'язненими там послами з-під Києва і вперто повторював те саме: «За чим приїхали до Бату-хана?»

Стрижак тепер не мав уже ні сили, ні охоти на пояснення, харчав просто в зненавиджену пику ворожу «міст» і відвертався. А Шморгайлик лежав трупом, не міг навіть скімлити, вважав, що вже їм кінець.

Але Ямям таки вдовольнився. Три дні минуло, посли повторювали те саме, обидва товмачі були дружні в своїх словах, отож тепер можна було повірити в справжність послів і в щирість намірів чужинських, а раз так, то й передати їх Єлдегаю, начальникові батиєвської ставки.

Стрижакові та Шморгайликові принесено на дерев'яній мисочці сирого пшона трохи і по чашці якогось пійла, званого комиз,— кисляк — не кисляк, пиво — не пиво, але горлянку промочувало гарно й нутрощі зігрівало не згірше за мед стоялий. Стрижак, пожувавши пшона й випивши свій кумис, відразу ожив, тільки пошкодував, що мало вони «накомизилися» з Шморгайликом, ожив і Шморгайлик, але не міг забути ворожої наруги, чорно лаявся на їхню скупість, згадував, скільки припасу було в них на конях, відібраних зайдами, шкодував, що не встигли вони повипивати з усіх збанів та наповнити їх власною сечею, хай би плюгавці поласували.

Стрижак навіть рота роззявив на таку непогамовану мстивість Шморгайликову. Де тільки й сила зла бралася в цьому нікчемному земнородцеві!

А Шморгайлик, оклигавши остаточно, взявся снувати заміри щодо належної відплати поганим за ту наругу, якої вони зазнали в ці жахні три дні.

Він лежав у темнім наметі, плямкав губами, дожовуючи сухе пшоно, мріяв уголос:

— А то коли б домішати до сіна трави отруйної болотяної, щоб усі їхні коні виздихали...

— Дурень думкою багатіє,— промурчав Стрижак.

— Або прокрастися до ханського намету та накидати ханові в кумис овечих бубуришків — хай би посмакував!

— Ану ж, ну ще! — під'юджував його Стрижак.

— Або прив'язати їхнього хана вірьовкою до трону ззаду потихеньку, а потім підпалити намет усіма чотирма краями. Щоб спікся хан, як кабанюра жирний...

— Геть з мого намету, земнородцю препаскудний! — заревів Стрижак, слушно доміркувавши, що Ямям може підслухача поставити десь знадвору і тоді лихо їм з цими Шморгайликовими витівками дурними.

— Чом би я мав звідси йти? — образився Шморгайлик.

— Бо я пан, а ти слуга мій,— заявив Стрижак,— тож і сиди там надворі та лови дрижаки, як ловив завсігди під дверима в Мостовика.

— Однакові ми. Обидва слуги Мостовикові! — огризнувся Шморгайлик.— Ще й не знати, хто з нас вищий.

— Однакові, та не дуже. Я посел, а ти — осел безголовий. Затямив?

Шморгайлик замовк, лякаючись, щоб Стрижак не викинув його з намету. Осел — то й гаразд. Безголовий? Лби вуха мав. А вуха в нього є, і вони ще згодяться. Так само, як і очі. Шморгайлик вдав, ніби спить, Стрижак незабаром захріп.

Вони спали міцно й, можна б сказати, безтурботно, бо мали на те право, добившись визнання за ними посольської гідності й високого свого призначення.

Між ворогами ж тим часом знялася колотнеча через цих дивних послів, бо ще ніхто не прибував до Бату-хана в такій справі, як ці русичі. Єлдегай переповів слова Ямяма великому ханському писцеві Булгай-аці, сподіваючись, що, може, той знатиме, як діяти далі, однак і Булгай-ака виявився так само непідготовлений до несподіванки, опріч того він, попри своє високе становище, відзначався такою самою безголовістю, як і всі, хто оточував великого хана. Тобто голову кожен з них мовби й мав, але водночас ніби й не мав, бо та голова не надавалася до вирішень, право остаточних вирішень належало тут тільки великому ханові, тому про будь-яку нову і несподівану справу слід було неодмінно доповідати ханові, що Булгай-ака й зробив уранці.

— Міст? — спитав Батий, сидячи на золотих подушках у своєму величезному наметі.— А що це таке?

Ніхто не знав. Скликано було ханів, серед них великого воїна Субудай-багадура, який пройшов півсвіту, брав Хорезм, був на Кавказі, долав сотні рік великих і малих, там, здається, було щось зване мостами, але воно розвалювалося перед ордою, немов од подмуху вітру, монголо-татари не вірили ні в мости, ні в човни, ні в кораблі, вони знали тільки тверду землю, в річках теж шукали бродів. Коли Хорезм-шах, покинувши свою столицю, добіг аж до моря і втік кораблем на маленький острівець, воїни Субудая не погналися за ним. Бо й навіщо пускатися в лихе море? Вони сіли собі на березі й ждали, поки, за їхніми розрахунками, шах мав би померти від спраги й голоду. Так і сталося. Терпіння вище за всі мости й кораблі на світі.

Був там також Менгу-хан, який минулої трави ходив під Київ. Коли б його спитати, чи бачив він там міст, то здивувався б безмірно. Міст? А що то таке? Київ-город він бачив. Ріку широку бачив, а за нею город. Роздивився через ріку стінні висоти й місця неприступні, подивувався незвичній красі города й кріпості його. А більше нічого не запримітив. Послів спорядив через ріку, як завжди робилося. Пливли, вхопившись за хвости коней, а одіж і зброю переправлено в шкіряних міхах. В якісь там мости чи в човни вірити не можна. Міст розвалиться, а човен проб'ється, набере води, втоне.

Тоді Бату-хан звернув погляд свій на сина власного Сартака, внука Тосука-хана, правнука великого Чінгісхана. Сартак володів даром лічби. Він сидів, надував морду, вдень і вночі перебирав пальцями, ворушив губами, вилічував здобутки, грабунки, данину, він все знав наперед, він вимагав знищень баззжальних скрізь, бо його лічби непомильними були тільки там, де вже остаточно зникало життя, водночас Сартак гаразд відав, що життя незнищиме, що люди, хоч скільки їх убивай, однаково звідкись беруться знову й знову, тому брав до уваги кількість убитих і наперед облічував, скільки може залишитися живих, щоб накласти на них данину. Навіть від одноденного немовляти, вважав Сартак, слід вимагати або ж ведмежу шкуру, або хутро чорного бобра, соболя, чорної лисиці, в крайньому разі тхора. Міст же? Що таке міст? Споруда, завдяки якій люди можуть переходити з одного берега на другий? Така потреба завжди існує. А за потребу платять. Сартак спробував полічити. Коли перейде через міст за день один чоловік, в нього можна взяти одне хутро чи берестянку меду. А коли перейде не один, а десять? А коли сто?

Де візьмуться люди? Вони з'являться. Військо вбиває людей, щоб вони не ставали йому на заваді. Та як тільки воно йде далі, позаду з'являються люди. Так підводиться потолочена кіньми трава. Людей на землі так само багато, як трави. Для мосту вистачить. Сартакові міст сподобався.

Тоді Бату-хан прикликав трьох своїх верховних чарівників, і дано кожному з них по баранячій лопатці, і кожен мав спалити ту лопатку в своєму наметі й принести великому ханові на розглядини.

Поки ж палилися десь лопатки, хани слухали награвання на висушених баранячих кишках, яким тішили їхній слух вправні вмільці, й пили чорний кумис з золотих чаш, прикрашених коштовним камінням.

Потім принесено лопатки. Батий став їх пильно й уважно розглядати. Що таке бараняча лопатка? Пір'їна під вітром вічності, скам'яніла долоня долі а чи змертвіла лапа лебедя-птаха над птахами, як великий хан над землями й людьми?

Хан поклав перед собою всі три баранячі лопатки для порівняння, тоді брав кожну з них, підносив до очей, довго розглядав, знову клав на місце. Вказівка сил вищих була така. Коли від палення лопатка потріскається вздовж і прямо — роби своє. Якщо ж тріщини підуть упоперек бодай на одній з трьох лопаток — утримайся. Розглядати лопатки мав право лише великий хан. Решта шанобливо ждала.

Тріщини на лопатках були подовжні й рівні. Хоч палено лопатки в різних наметах, поставлених з трьох різних сторін ханської орди, але тріщини вийшли однаковісінькі, що свідчило про слушність і доцільність ханського рішення, а ще про дале-

коглядність ханського сина Сартака, внука Тосука-хана, правнука великого Чінгіса.

Батий ляснув у долоні й звелів Єлдегаю, що виник у наметі негайно:

— Повернути послам усе забране в них, чого посли забажають, того їм і давати, коли буде змога дістати, коли ж не буде змоги дістати, сказати, що не можна дістати. Завтра поставити послів перед нами.

Єлдегай схилив шанобливо голову й зник, і той день був днем обжирання й обпивання для Стрижака, а Шморгайлик нишпорив по орді, винюхував, де стоять ханські жони, дивувався їхній гладкості, побував коло намету самого Батия, навіть хотів спробувати кумису із золотих чаш, які стояли перед наметом на довгій лаві, але був з ганьбою прогнаний сторожею.

— Не метайся перед очима, земнородцю! — гримав на нього Стрижак, який цілий день пролежав собі в наметі, «накомизуючись», як сам казав, потроху дрімав, покрикував на воїнів, присланих до нього служниками.

Потім їх поставлено перед самим Батиєм.

Намет великого хана вражав своїм розміром і красою ще здалеку. Над широким входом було піднято прикрашені золотим шитвом повстяні пілки, щоб Батий ще здаля побачив послів. Стрижак, надолуживши відсутність своїх золотих шат, відомо вже як поздираних з нього, прибрався в хутра, в руках ніс золоті сосуди для Батия, а Шморгайлик та ще кілька монголів несли коштовні хутра, викладені вміло на простягнутих руках. Пройшли поміж великими вогнищами, куди Стрижак укинув тхоряче хутро, щоб виказати шанобу до монгольського звичаю очищення, а заодно й посмердіти поганцям, коли ж входили в намет і Стрижак уздрів довгий золотий трон і на ньому хана, гладкого, мов литий бовван мідний, то непомітно підштовхнув Шморгайлика, буркнув йому: «Підтягуй, земнородцю»,— і завів урочисто: — «Радуйся, богородице»,— чим відразу схилив до себе великого хана і його довколишніх.

Тоді вклонився з гідністю, пождав, поки складено перед ханом, жоною його й сином дарунки, прогримів:

— Великий хане, Воєвода Мостовик з-під Києва вклоняється твоїй могутності, проситься слугою вірним під твою руку, і підносить в дар на знак вірності своєї міст через ріку Дніпро, і обіцяє пустити по тому мосту все твоє військо на здобуття города славного Києва. Ці ж дари, що тут, а також ми двоє — перша запорука від Воєводи Мостовика, мужа чесного і достойного. Віддаємося твоїй милості, покровитель же наш — господь всемогутній та його святитель Миколай-чудотворець.

Товмачі довго переказували цю Стрижакову мову, Батий слухав усміхнено, покивав мовчки головою, показав послам, щоб сідали, де стоять,— ото й усього діла.

Грали на висушених баранячих кишках навченні того монголи, інші підносили Батиєві та всім ханам, що порозсідалися на трьох приступках перед Батиєвим троном, золоті чаші з кумисом, подано чаші й Стрижакові та Шморгайликові, пито багато й мовчки, здавалося, нікому тут діла немає до справ земних, до людської мови, зібралися у величезному багатому наметі самі тільки німі, але Стрижак знав спосіб, як розвеселити навіть німих, він собі «комизився» досхочу і, не нагадуючи більше про своє посольство, став розповідати про міст і про святого Миколая, який опікується мостом і не дасть його нікому, отже, ні зруйнувати, ні захопити без згоди на те самого святого. Святий же їхній досить поступливий. З ним завжди можна домовитися. Раз якось було. Йде святий Миколай понад берегом, дивиться — колода лежить, а через неї чоловік скаче та все приказує: «Це тобі, господи, а це мені». Що б то воно значило? От Миколай і каже:

— Що ти, чоловіче, робиш?

— Богу не вмію молитися — от і стрибаю.

Тоді Миколай розказав чоловікові молитву найпростішу, а той і знов забувся, бо був дурний, як та колода. Думає, думає, а ні слова не може сказати. Він тоді погнався за святим Миколаєм. А той обернувся й каже:

— А чого ти, чоловіче, біжиш?

— Бо забув молитву.

А Миколай на нього обернувся, махнув рукою та й каже:

— Вертайся — молись, як молився. Скачи через колоду. Бог усяку молитву почує і хай всяк молиться, як може і як хоче.

Оце такий у нас Миколай над мостом. Чи йому там християнин, чи татарин на мосту,— Миколаєві однаково. Аби з нами домовилися. З Воєводою нашим та зі мною, бо я в Миколая чоловік повірений і довірений.

Батий мало що зрозумів, а хани його зрозуміли ще менше, навіть ханський син Сартак заплутався в Стрижакових балачках, чи то, може, товмачі погано переказували. Там ще сиділа лівобіч од Батия його старша жона з двадцяти трьох його жон, старшою звалася не за віком своїм, а за впливом на мужа, не належала ні до найперших жінок Батиєвих, ні до наймолодших, радше була середньою, коли так можна висловитися, а в такій жінці вже призбирується потрібна досвідченість і водночас ще не все втрачено від молодості. Старшій жоні ханській посли сподобалися, надто ж хутра й сосуди, привезені ними в дар, вона перебирала хутра, подавала найпишніші Батиєві на коліна, хан теж гладив ворсу, мружився, сидів литий, як бовван мідний, а з другого боку син його Сартак подзвонював коштовним посудом, піднесеним послами від руського Воєводи, це теж злагіднювало великого хана, йому навіть починав подобатися отой балакучий посол, попри всю нерозбірливість і заплутаність

його балачок, баранячі лопатки теж перед цим показали, що послів треба приймати і вірити їм теж треба, однак Батий ще вагався, бо довірливим можна бути, коли ти стоїш ордою без наміру йти кудись, коли ж перебуваєш у поході та ще такому, як оце тепер, то від ворога слід чекати всього.

Десь у іншій землі Батиї не мав би підозр. Ніде монголи не перемагали силою, а тільки підступністю. В людях завжди надмір довірливості, яку можна вміло використати.

Досить було брехливої обіцянки, як перед монголами відчинялися брами городів, як здавалися на їхню милість цілі держави. Але в цій землі ніхто й ніколи нічого не віддавав добровільно, тут билися відважно, запекло, безстрашно, навіть без надії на звитягу, як справжні воїни, русичі відали, що тільки смерть послідовно вірна, завжди при тобі й ніколи не зраджує, вони не вірили ніяким обіцянкам, дарувань же будь-яких од них ждати було б однаково, що кумису з неба.

Тому й не вірив до часу хан Батий цим послам і їхньому дарункові. Може, то підступи князя київського? Може, хоче він затримати похід монгольський супроти його великого города, поки надійдуть звідкілясь там підкріплення, хоча руські князі не дуже й квапилися на поміч один одному, але тут ішлося про найславетніший і найдревніший їхній город, то, може, й змінять свої призвичаєння та стануть усі сукупно, припросивши ще й іноземної помочі?

— Скажи ще про цей міст,— звелів Батий Стрижакові.— Який він і навіщо?

— Міст міцний, розложистий, широкий,— сказав Стрижак.— Ніде в світі нема такого широкого мосту, як під Києвом. Розминаються на ньому два повози, а поряд, у критому гульбищі може водночас ще проїздити двоє верхівців. Людей на мосту може вміститися дві тисячі сімсот ще й сімдесят сім, отож можна вилічити легко, скільки проходить по мосту з одного берега на другий за день, за місяць і за рік. А міст стоїть вже сто літ, і скільки по ньому пройшло й проїхало, і скільки кожен віддав мостового! Коли в тебе є на те люди, вони можуть вилічити, і тоді зможеш довідатися про багатства Воєводи Мостовика і про те, що таке міст підкиївський через ріку, що зветься по-нашому Дніпро.

Сартак дзвенів коштовним посудом, мовби на підтвердження послових слів, ханський син не потребував помочі в підрахунках, він надував морду та знай лічив собі — виходило щось неймовірне.

Але право вирішень належало тільки Бату-ханові, ніхто не міг мовити бодай слова, великий хан, щоправда, питав, коли хотів, здебільшого ж і переважно мав про все здогадуватися й без розпитувань, він відчував, яку втіху має Сартак від самого лиш переліку уявлюваних багатств, що їх принесе колись цей широкий і міцний міст, тому поклав собі твердо, що передасть

усю цю справу синові, сам же передбачливо звелить швидко просуватися до Києва, щоб ворог, якщо він справді задумав удатися до хитрощів і затримати його військо брехливим посольством, розчарувався гірко.

Батий показав, щоб давали ще кумису всім присутнім і щоб грали на баранячих кишках ще веселіше, від вдоволення він заплющив очі й усміхався, мов литий мідний бовван, вивищувався над усіма в славі своїй і мудрості, звелів послам проспівати ще раз їхнє величання, й Стрижак завів хрипким басюрою «Радуйся, богородице», а Шморгайлик невміло підвивав йому,— всі хани тішилися співом, і тоді Стрижак надумав потішити їх ще більше і послав Шморгайлика, щоб той приніс йому книгу про святого Миколая.

— Книгу? — витріщився Шморгайлик, не тямлячись од подиву, щоб від нього щось було приховане.— Де ж візьму.

— В моїй поклажі схована. Та мерщій неси!

З поміччю двох ханських охоронців, опецькуватих і в міру замурзаних, приніс Шморгайлик велику книгу з телячих шкір. Стрижак подав її Батиєві, підтримував зісподу обома руками, поки хан, слинячи брудний палець, перегортав хартію за хартією, розглядав барвні заставки, доторкувався до буквиць, ловлячи їх, мов мурашню.

— Що це? — спитав він Стрижака.

— Книга про чудеса покровителя мосту нашого триблаженного отця Миколая-чудотворця,— урочисто відповів посол.

— А нащо?

— Бо в ній сила і влада. Ця книга мовить...

— Про що мовить твоя книга? — перебив його великий хан недовірливо.

— Ось тут сказано: «Скорее же убо иже на божие живших житие словом воображаемо многи привлечеть и умолит на добродетель і весма к подобному рожает ревность, якоже се божественного отца нашего Николы, и сего больми много, елико же и слух множае наслаждает, и душу веселит, и на добрые дела восставляет».

Товмачі геть заплуталися в премудрих словесах. Ніхто нічого не розібрав.

— Нащо така книга і такі слова? — допитувався Батий.

— На цю книгу пішло двісті і двадцять телят, щоб записати на їхніх шкурах про життя і чудеса святого Миколая. Слова тут писано всякі — прості й заплутані,— та від безконечного їх повторення чоловікові видається, ніби нічого значнішого ніколи не було сказано. Люд повірив у святість цих слів, і тепер усі вони — навіть найпосполитіші — мовляться голосом урочистим, і в кожному слові шукається глибина й мудрість. Миколай-чудотворець знадобився Воєводі коло мосту, щоб усі думали тільки про святого і говорили тільки його словами готовими. Тоді чоловік в руках у того, хто береже слова Миколая в такій от

книзі — справжні, а чи вигадані, а чи вміло укладені для потреб щоденних і також урочистих.

— Великий Чінгісхан лишив монголам Ясу. Не треба нічого знати, окрім Яси, бо все інше зайве й шкідливе,— заплющуючись, промовив Батий.— Хто знає Ясу, той досягне всього. Хто не визнає Яси, тому воїни мої відірвуть його собачу голову. В Ясі сказано: «Найперше призначення мужчин — сокрушити опір ворога, перемогти його, вирвати з коренем і заволодіти його майном. Найперша насолода для мужчин — примусити гірко плакати жон ворогів, примусити ходити під собою коня, викоханого ворогом, примусити радуватись заплаканих жон ворога, груди їхні зробити своєю подушкою, торкатися їхніх щік і пити солодощі з їхніх уст рубінових». Не може бути нікого, хто б перевищував великого Чінгісхана, і не може бути нічого, окрім його Яси. Всі ваші книги — це породження слабості, тому їх треба знищувати! Але ти сказав, що на книгу пішло багато телят. Мій син Сартак знає лічби, тому завтра ти принесеш цю книгу моєму сину Сартаку, і він подивиться на неї ще раз.

— Як береш міст, великий хане, то бери й книгу,— сказав Стрижак,— а коло книги — і мене, грішного, бо ж ні книга без мене, ні я — без книги сеї...

Хани мовчки пили кумис і слухали награвання на висушених баранячих кишках, понатягуваних на дерев'яних копистоцках.

Через день орда зрушила з місця, і монголи швидко пішли чомусь на південь, так ніби мали намір дістатися до Дніпра й переправлятися на той бік. Тоді нащо ж Воєводин міст? Адже орда висиплеться на Київ просто з правобережного степу, як то не раз і не двічі чинили половці! Перебредуть вороги ріку коло Заруба, та й кінець. А міст для них — без потреби, і Воєвода з його вірністю ханові — не потрібен, отже, й посли його, виходить, теж зайві?

— Можеш ти винюхати, що вони замишляють? — гнав од себе Шморгайлика Стрижак.

— Пробую,— огинався Шморгайлик,— пробую, але важко, хай бережуть нас божі янголи.

— Янгол сидить у тебе на плечі, а за пазухою маєш дияволa, земнородцю! Чи я тебе не знаю! Пролізеш повсюди, визириш, підслухаєш і винюхаєш!

Шморгайлик і без спонуки метався поміж монголами, користуючись своєю посольською недоторканістю, та що міг удіяти, коли не тямив дивної мови, окрім того, ще ніколи не стрічав людей таких таємничо-неприступних.

Про ханів не треба було й вивідувати нічого — і без того відомо про їхню силу і владу. Зумів розвідати про значення неабияке віщунів і чарівників, без яких ні хани менші, ні сам великий хан не здійснювали жодного наміру свого. Поза призначенням, сказати б, дорадчим, віщуни й чарівники мали ще силу таємничо-похмуру. На них покладалося відганяти від

війська холод і спеку, голод і нестачу. Коли ж нічого не могли вони вдіяти з цими лихами, які завжди переслідують такі незчисленні скопища люду, то вміло вишукували, кого б можна звинуватити, і тих нещасних убивано нещадно, хоч ким вони були. Могли вбити навіть послів, що вже бувало не раз.

Сартак теж вдався за поміччю до віщунів. Вони мали б погукати до ханського намету добрих демонів, і Сартак спитав би їхньої поради щодо загадкових руських послів, які привезли обіцянку вельми привабливу, але були водночас і підозрілі, бо своєю поведінкою суперечили гордому звичаєві руського народу, який не схиляв голови ні перед ким.

Отож Сартак мав би дізнатися від своїх добрих демонів, чи має справу з затаєними хитрощами, чи просто перед ним якісь виродки, послугами яких можна й скористатися.

Шморгайлик не був би сам собою, коли б не вивідав про намір хана Сартака. Він заповзявся підслухати розмову ханову з демонами, для чого, як тільки стемніло, підліз під полу намету Сартакового, зачаївся там, став ждати півночі.

Віщуни принесли до ханського намету варене бараняче м'ясо, поклали його посеред намету, щоб пахощі розходилися рівномірно навсебіч, хан лежав на подушках, чекаючи, поки прилетить демон і ввійде та попоїсть м'яса, і вже тоді можна буде його спитати, віщуни вдарили в барабани перед входом до намету, і демон відразу почув ті барабани і вмить прилетів. Але чи то демон бачив усе навіть у темряві, чи то віщуни теж мали своїх власних шморгайликів, бо жоден слуга культу не обходиться без доношчика,— хоч як воно там було, та демон, з'явившись, закричав диким голосом, що ввійти до намету не може, бо чує чужий дух.

Сартак аж підскочив от такого нечуваного нахабства.

— Де чужий дух? — закричав він.— Знайти чужий дух!

Віщуни знали, де шукати,— на те ж вони й віщуни. Шморгайлика витягли з його сховку, поставили перед ханом, Сартак відразу збагнув, що воно і як, всі підозри справджувалися, ясна річ, цього посла меншого уповноважив на підглядини посол старший, з тим буде зроблено так, як повелить Бату-хан, цього ж Сартак міг скарати волею власною, і хан махнув рукою навкіс, мовби рубав голову Шморгайликові.

Безжальні воїни потягли Шморгайлика на смерть, віщуни похмуро супроводжували їх, приречений збагнув, що настав йому кінець, але він не хотів умирати ось так безглуздо й притьмом, він падав ворогам до ніг, благав їх, скімлив:

— Не вбивайте мене! Я ж і для вас про все довідаюсь... Я ж такий...

А ті заливалися від сміху, бо не розуміли з того заячого вереску анічого, а ще сміялися через те, що коли б і розуміли, то однаково мали б убити Шморгайлика, бо що таке один підлий і негідний після того, як було вбито ними вже цілі тьми

чоловіків мужніх, чесних, благородних, а разом з ними — цілі тьми молодих жінок і малих дітей, з яких могли б вирости ще чесніші, ще благородніші. Єдине, що ординці вирішили подарувати Шморгайликові,— то це смерть нескору, щоб пожив хоч трохи, раз такий жадібний до цього світу.

Тому не стали відрубувати голову або ламати хребет, а наклали йому на шию зашморг з волосяного аркана, і два воїни взялися за кінці й стали поволі затягувати петлю. Шморгайлика душили довго й повільно і раділи, що роблять чоловікові приємне, й сміялися, розвеселені надто ж його спробами сказати ще щось вже й тоді, як висолопив посинілого язика.

От же, видно, чоловік напідслухував за життя стільки, що ніяк не хоче забирати з собою це добро на той світ!

Стрижака до ранку не чіпали, він міцно спав, ждав, що принесуть йому кумис і баранину, нетерпеливився, що не видко чомусь Шморгайлика, але не діждався ні баранини, ні Шморгайлика, прийшов до нього за велінням самого Бату-хана Єлдегай, а з ним ціла купа опецькуватих охоронців Батиєвих, вони мовчки скрутили Стрижака ремінняччям, хоч як він пручався й проклинав їх, потім узяли хто за руки, хто за ноги, хто за голову й кудись понесли, і вже Єлдегай не йшов з ними, а вів цей дивний похід невеличкий чоловічок, теж опецькуватий, як і всі охоронці, але дрібненький, мов недоросток.

— Куди ви мене тягнете, поганці! — ревів Стрижак.— Я посол, мене чіпати не можна! Я скаржитимуся ханові Батиєві! Відпустіть мене, іуди триокаянні, бодай би ви порозсідалися всі і повиливалися утроби ваші!

Та ніхто не зважив на його крики, тягли Стрижака повз ворожі вогнища, смерть вигравала в гострому блиску полум'я, димом і туманом заволікалося все довкола, повивалося каламуттю, мов у день страшного суду.

Його несли повз високі дерева, тягли крізь кущі такі густі, що крізь них і вітер не пробивався б. Потім була галява з густою холодною травою, Стрижака кинуто в траву посеред галяви, охоронці ханські відійшли вбік, а той дрібненький чоловічок навіщось став роздягатися, поахкуючи від прохолоди, підстрибуючи і кумедно вимахуючи рученятами своїми. Він був маленький, товстий, мав круглу пичку, ощирену в усміхові, пожіночому обвислі груди, кругле черевце, підперте тоненькими короткими ніжками.

Стрижак догадувався вже, що йому кінець, але ще не вірив, надто все скидалося на жарт, аж раптом помітив він, як навкіс над галявою стали летіти птахи, мовби дратуючи його своєю вільністю, мовби показуючи, як треба рятуватися, але бачили, що не може він летіти з ними, і кричали жалісливо й болісно, неначе оплакували його долю.

— Ти що, плюгавцю! — нестямно заревів Стрижак до маленького чоловічка, але той чи й почув, а вже що не зрозумів,

то напевне. Він оббіг довкола зв'язаного безпорадного здоровила, смакуючи наперед, як візьметься він за цього на диво великого й кістлявого, мов шайтан, чоловіка. Стрижак поводив очима слідом за недомірком, плюнув йому вслід:

— Мракоумний земнородцю!

Вкладав у ці слова зневагу до ворога й злість на Шморгайлика, який десь згинув і не може прийти на поміч, не може побігти до хана й сказати про те, що тут діється щось зле й недоречне.

Тоді саме маленький кат підскочив до Стрижака з лівого боку й без розмаху вдарив його п'ятою в живіт навпроти серця. Він наче й не вдарив, а тільки штовхнув, ніжка була коротка й тоненька, гола п'ята нагадувала дитячий кулачок, ось тобі мале хлоп'я, бавлячись, тицьнуло дядькові в живіт. Але то лиш здавалося, ніби удар був грайливо-слабкий. У ката сколихнулися його курдюки-груди, перекосилося в один бік від миттєвої напруги брезкле обличчя, він ударив уміло, вклавши в удар всю свою вироблену звичну силу, Стрижака аж посудомило від того струсу, кістки йому всі пішли мовби навперекіс, всередині все перевернулося.

— Всохли б тобі твої ноги, недомірку! — гримнув.

Кат трохи здивувався. Він ждав болісного зойку, благання, крику про помилування, а отримав лиш злу лайку. Видно, такі довготелесі шайтани не знають справжньої ціни його вмінню. І, не чекаючи нових Стрижакових прокльонів, він ударив мерщій ще раз і ще дужче й жорстокіше, а потім ще, і Стрижак оскаженіло заревів, насилаючи на голову катові всіх дияволів, усі кари небесні й земні, усю гидь і нечисть земну й водяну, підземну й підводну, всі хворощі й каліцтва, недоріцтва й звироднін-ня, а кат легко, мов горобець довкола кінської балабухи, підстрибував коло Стрижака та знай бив йому в живіт навпроти серця своєю коротенькою і такою замашною ніжкою, вже Стрижак від болю, а чи від злості не міг вимовляти слів, а тільки пінився, а вбивця гамселив і гамселив своєю кругленькою п'ятою, і усміх не сходив з його личка, і розвеселено дивилися на світ його хитрі оченята крізь щілини повік, він мовби й сам не йняв віри, що може дістати в свою владу такого здоровила і отак штурляти його п'ятою, виганяючи дух йому з тіла, хоч воно й нагадує велике старе дерево або міцний камінний хребет гір, повний скель, ущелин, проваль, де може довго никати й ховатися живий дух, так що чи й вдасться кому-небудь його викишкати звідти, але кат належав до впертих і ретельних виконавців ханських повелінь, він звик виконувати їх, цим і тримався на світі. І він бив ногою Стрижакові в живіт навпроти серця, аж поки в того стала тьмаритися свідомість, поки він вже не мав сили викрикувати прокльони, а тільки в мислях ще складав їх.

І птахи летіли й летіли понад галявою, вони вилітали мовби

з самої землі і летіли навкіс, навкіс, застеляючи небо крильми і тужно виспівуючи над умираючим Стрижаком.

«Полетять нечестивці по всій землі нашій, яко птиці небесні по воздуху»,— подумав він і помер, а про Миколая-чудотворця так і не згадав. Не вірив чи забув?

Донедавна, власне, ще й учора, їм здавалося, що мають у своїх руках цілий світ, бо й що таке світ, як не поєднання двох відлеглостей, двох протилежностей і суперечностей, двох берегів, на кожному з яких купчаться прагнення й устремління? Цей міст, що так упевнено й твердо пролягав над могутніми розливиськами вод, був мовби й не одним мостом, а подвійним, бо для того берега слугував, як шлях сюди, а вже від берега цього, лівого, до київських круч вів ніби зовсім інший міст, бо міст — це не просто кладка і з'єднання двох берегів — це ще й напрямок, і не завжди можна точно визначити, що переважає: поєднання чи напрямок руху. Так було ще вчора, і всі вони тут вважалися майже всемогутніми, ніхто не міг дорівнятися їм у їхньому спокійному володінні, простим людям нагадували вони мало що не самих богів, у яких зосереджено всі сув'язі світу, та й самі вони в безмежній пиховитості своїй малися за щось понадлюдське, стояли над усіма клопотами й тривогами сущого, мізерії щоденності їх не дотикалися, вони з'єднували роз'єднаність, вони стояли на схрещенні надій,— вони мали МІСТ. Це було неначе в дитячій грі: в мене є, а в тебе нема, чоловік втягується в цю гру змалку і вже потім не може відчепитися від неї впродовж цілого життя, та й усе людство здавна втягнене в цю химерно-понуру гру, і чомусь так виходить, що кількість тих, які не мають, завжди переважає кількість маєтних, отак і цей міст: був один-єдиний на великій річці і лиш купка людей залічувалася до його володарів, а тих, що мали доконечну потребу перебратися по мосту туди чи сюди, були натовпи й натовпи.

Один день змінив усе. Як тільки між берегами пролягла відчуженість, як тільки лівий берег став ворожий берегові правому, як тільки перебрався, втікаючи до Києва від нещастя, останній каліка і перебіг слідом за ним найшолудивіший пес, який теж хотів здохнути поміж людей своїх, цей міст уже не надавався ні до чого, він заперечував тепер сам себе, перетворився на ворожість і прокляття для того берега, на якому стояв у золотій своїй пишноті великий Київ, але передусім проклятям ставав міст для людей, що володіли ним так довго й упевнено, оберігали його й доглядали, як запоруку своєї вищості над ницістю всіх немаєтних, всіх гнаних потребами, нуждою, лихом, переслідуваних нещастями, загрозами і неусвідомленістю, всіх шукачів долі, бродників, торговців, ловців, мандрівників, волоцюг-пройдисвітів, прочан, святих і грішників, злодіїв

і доброчесних, злочинців і закоханих. Зайвим тепер був не самий тільки міст — зайвими стали й вони коло нього, і на землі мовби вони теж стали зайві, бо не знаходилося для них роботи, вони теж ніби потрапляли в число сил ворожих Києву, бо тримали в своїх руках цей міст, який міг стати згубою великого города, водночас не могли вони кинути мосту, не могли пройти по ньому, як отой останній каліка зі своїм шолудивим псом, і сховатися за київськими валами, бо на них лежав обов'язок оберігати міст, захищати, боронити, вмерти за нього, коли треба, так само віддано і гордо, як уміли вони володіти ним і пишатися тим володарюванням.

Таким був останній ранок на мосту й у мостищан. Сірий туман важко лежав над рікою, гнітив міст і жменьку людей на ньому, туман пролягав поміж останніми охоронцями мосту і мостищанами, які вийшли до передмостових валів, щоб здійснити остаточне й неухильне.

— Гей, там на мосту! — гукав крізь туман Маркерій.— Кидайте міст, поки не пізно! Гей, там!

Мостовик стояв на валу перед мостом, виразно бачив мостищан, дивувався, що їх так багато, бо ж ніколи не ставали вони перед ним зібрані докупи, та ще й зібрані не за його повелінням, не потребою мостової служби, а зовсім навпаки — об'єднані ненавистю до нього, Воєводи, і неймовірним наміром знищення мосту.

Чи діждеться він Стрижака з ханськими посланцями? Вчора вже наскочили на міст ворожі вершники, наскочили чомусь з обох берегів, так ніби військо Батиєве вже десь переправилося через ріку, Мостовик сподівався, що це вістка від Стрижака, але темні вершники сипнули на міст по десятку стріл і відвернули своїх коней, мерщій ховаючись у лісах.

— Гей, там,— гукнув з туману Маркерій, гукав безстрашно й нахабно навіть, виходив наперед усіх мостищан, стояв від Воєводи ближче, ніж на політ стріли.— Пізно буде! Пізно! Гей, там!

Тоді Мостовик мовчки показав рукою на того знахабнілого забродуу, на того підбурювача, на того, власне, вмерлого вже давно для мосту й Мостища чоловіка.

Однак ніхто не натягнув лука й не пустив стріли в Маркерія, тож Воєвода змушений був ще раз показати рукою, показати гнівливо й недвозначно, але й знов ніхто не кинувся виконувати його повеління, тільки Митник, засопівши, невміло став ладнати лука, довго тужився й цілився, але пустив стрілу з нежданою силою й злістю.

Світляна, мабуть, почула, як свистить стріла, бо кинулася поперед Маркерія, наставила тонкі свої руки, так ніби могла вберегти хлопця, стріла шугнула їй між пальцями, обдираючи шкіру, і ввігналася Маркерієві в ліве плече. Хлопець миттю висмикнув стрілу й потоптав її ногами, а потім ухопив Світля-

нину руку, поцілував пальці, між якими краплилася червона кров, підніс ту руку, щоб усі побачили, і тої самої миті над мостом, далеко-далеко, десь аж на самій його середині, бухнуло з туману високе чорне полум'я, так ніби вичарували його краплини крові на Світляниній руці.

Середину мосту пильнував Німий. Не стеріг саму тільки середню браму, а метався сюди й туди, нападу можна було ждати звідусіль, хоч з берега нікого вже й не пускано на міст, ще роздиралася душа в Німого від скорботи за Світляною, тоді в хатині в чередника він занадто швидко зробив вибір поміж донькою й мостом, покинув дитину серед тих дивних і впертих у своєму незбагненному намірові людей, тепер мав міст і не мав Світляни, але щось вказувало Німому на те, що не матиме він і мосту, було в ньому якесь темне передчуття, а він завжди жив передчуттям, вірив їм і керувався ними у всьому.

Тому лякливо — чого з ним ніколи не бувало — позадкував, коли з попелястого туману зненацька показалася та сама попеляста конячина, карячконога, черевата, з вухами лопушасто опущеними, немов у пса-ледаща. Конячина тягла візок такий нужденно-нікчемний, що й світ його не бачив, мабуть, та зате бачив уже Німий і не раз та не два бачив, а цілих три рази, що перевершувало будь-яку ймовірність, бо ж відомо: все на світі — лихе й добре, безглузде й загадкове — має право повторюватися до трьох разів, число три прийняте вже одвіку, тут нічого не зміниш, так велося й ведеться, конячина ж ця з нужденним візком траплялася на путі в Німого вже вчетверте!

Хіба що він помилився? Та ні. Конячина була та сама. І візок теж той самий. То була безладна купа старого, понищеного часом і вживанням дерева, поскручуваного де мотуззям, а де й лозовими вервечками, колеса, мов четверо чужих людей, були всі неоднакові, жодне з них не мало правильної округлості, через що візок заточувався на всі боки, все в ньому мовби прагнуло роз'їхатися врізнобіч, все рипіло, стогнало, кожне в цілковитій неузгодженості з іншим, одне мовби дивилося на Київ, а друге цілилося в Чернігів, може, то доля Німого їхала на такому візку і ніяк не могла ні доїхати до нього, ні від'їхати, бо як же інакше можна було збагнути оцю вже четверту появу візка перед Німим, щоразу за інших обставин і щоразу дивніших та неймовірніших!

І оратай той самий лежав на візку, обірваний, сивенький оратай, збайдужілий до всіх лих і страждань сього світу, і як придивитися до нього пильніш, то видавалося, ніби оратай п'яний намертво, і конячина його впита, і візок теж неначе п'яний або ж складений з п'яного дерева, якщо таке десь можна знайти.

Німий такий подивований був з'явленню оратая з його візком, що й не спробував догадатися, як той зумів пробратися на міст, не став він його й затримувати, приголомшений цією чет-

вертою вже зустріччю, а оратай цьвохнув батіжком перед самим лицем у Німого, щось сказав, видно, прихильне й веселе і покотив собі далі в п'яному неквапі.

Чути Німий не міг, зате бачив гостро, як лісовий звір. Та й це йому не придалося, бо туман безнадійно повив усе довкола, тому й не зміг запримітити Німий, як відразу після того, коли проїхав оратай, за середньою мостовою брамою задиміло спершу ледь-ледь, тоді більше й густіше, дим охоплював міст з обох боків, він ішов мовби з-під самого мосту, що й не розібрати — чи воно дим, чи туман піднімається від ріки, лише коли гостро блиснуло на середині мосту червоне полум'я, Німий збагнув, що за туман вибивався з-під дерев'яного черева мосту, він навіть зумів якось умить пов'язати водно гострий удар вогню й незбагненність з'явлення оратаєвого візка і кинувся навздогінці за оратаєм, якого давно вже й сліду не було, тоді, зрозпачений, побіг до місця пожежі, але полум'я вже захопило всю широчінь мосту, воно вдарило Німому в груди й у лице жаротою, нахабно-жадібними язиками погрожувало воно злизати цього самотнього, безсилого чоловіка, і він зі стогоном і в розпуці відступив і знову побіг на той кінець мосту, де був Воєвода.

Поки біг, ударило в нього за спиною полум'я високе й червоне, мов кров, і побачено його на обох берегах, і з берега мостищанського випереджаючи всіх, задихаючись, сірий, як смерть, летів навстріч Німому Мостовик, промчав повз свого найвірнішого слугу, і Німий подався за ним, хоч тепер уже все це було цілковитим безглуздям — бігати отак з порожніми руками між берегом і полум'ям, яке пожирало міст, підпалений, видно, знизу, ще з досвітку, вміло й підступно.

Коли б Німий умів кричати, то застеріг би Воєводу, стримав його, та чи й помогло б те? Мостовик, наче в нього вселилися відразу всі дияволи світу, летів до вогню в такій несамовитості, що Німий навіть наздогнати його не міг, не зумів він і вхопити його за полу одягу, коли Воєвода стрибнув у вогонь.

Єдине, що зміг ще зробити Німий, щоб довести свою безмежну відданість Мостовику,— це стрибнути слідом за ним у вогонь, може, сподіваючись ще порятувати свого повелителя, але йому судилося те саме, що й Мостовикові: вогонь забив йому віддих, охопив одяг, волосся, засліпив очі, знетямив до решти, і обидва вони — слуга й володар, падаючи, може, й мертві вже, зринулися з висоти просто в ріку, і втонули в її вічних водах назавжди.

А міст горів дужче й дужче, і ті, хто ще вчора вважався його господарем, власником, з'єднаним з ним і зрідненим, стояли на березі й спостерігали цей кінець страшний і болісний, але неухильний.

Ще бачили мостищани, як злетіла з воєводського пагорба чорна вершниця на чорнім коні й помчала на міст, просто в пожарище, в саме вогняне пекло, і так зринулася крізь полум'я

вниз, палала сама, палав чорний кінь, палала, здавалося, й сама вода, приймаючи їх у свої глибини.

Вже коли допалювався й донищувався міст до кінця, явилося мостищанам небесне знамення. Ніби пролетів над ними по небу великий вогняний змій і впав десь далеко за пущами, і всі вони почули, як стукнула земля.

А тоді застогнала земля в степах, і пущах, і по обох берегах ріки, бо в скрипінні тисяч возів, у ревінні верблюдів, в іржанні коней обступала Київ тяжка сила Батиєва.

Отак вони залишилися на цьому березі, а на той бік не було вже ні мосту, ні вороття, бо все тепер було втрачене в погнобленні; їхня весела колись зелена земля і їхні незглибимі пущі, їхні теплі ріки з найбільшою з-поміж них — Дніпром, і їхні багаті городи з найсвятішим над ними — Києвом, а цей міст, заради якого вони тут трималися та й взагалі жили, теж тепер не існував, і ось вони стали, як були в перший день своїх народин,— безсилі, нагі, їхні пальці ні за що не зачіпалися і нічого не ловили, їхні руки були порожні довіку, і цілий світ для них був суцільним здриганням, затуманеним крижаним попелищем, безмежним у своїй однаковості, безнадійним і безберегим: нікуди прагнути, ні до чого прямувати, ні за що зачепитися бодай маренням. І, німуючи в розпуці, сліпо, мало не навпомацки, відступили вони туди, звідки прийшли чи то вони, чи ще їхні пращури, і вглибилися в сутінь нерозплутаність лісів, утонули там і вмерли, але не все вмерло з ними, позостався по них незборимий дух, і нові покоління взяли його собі в дорогу, як вирушали на здобуття знадливого берега надій, і вже лиш вони перекинули міст через горе й біду, через лихоліття, вогонь, відчай і муки, але ніщо їх не злякало й не спинило, бо той берег мав бути вічною волею на своїй землі, найгарнішій і найсолодшій землі на світі.

І він був нею.

А Первоміст хоч і спалився в той віддалений і тяжкий день, але не міг зникнути в нашій пам'яті. Він став набутком часу, він увійшов у час, який не зникає, не має кінця, і все, чим заволодів час, живе в ньому завжди так само, як у вічних льодах просвічуються вмерзлі в них уламки дерева, риб'ячі кістки, пташині пера а чи барвисті плями рідкісних морських створінь.

Отож, навіть спалений, Первоміст не міг вважатися знищеним остаточно, він існував і далі серед сотень і тисяч мостів майбутніх, які мали бути спалені, зруйновані, понищені а чи й уцілілі, але володів перевагою над ними, бо ж був Перший!

Київ, 1969 р.

ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ СЛОВНИК

Алтабас — парча.

Анбурзький — східного походження.

Анналіст — хроніст, літописець у Древньому Римі, а також у середньовічній Європі.

Аравіт — *араб*, житель Аравії.

Архонт — знатна особа, вельможа.

Атрамент — чорнило.

Байдана — кольчуга.

Берендеї — кочові тюркські племена, частина чорних клобуків (див. *чорні клобуки*), що в XII ст. оселилися в басейні р. Рось, де асимілювалися із слов'янами.

Береста — верхній шар березової кори (використовувався як матеріал для письма).

Берладники (бирладники) — у XII ст. люди (головним чином ті, що тікали від феодальної залежності), які зосереджувалися здебільшого на лівому березі Дунаю, переважно в м. Берладі (нині Бирлад).

Бехтерець — панцир із металевих пластинок.

Бирич — княжий оповісник, глашатай.

Борть — дупло, або навішена на дерево видовбана колода, де водяться бджоли.

Братениця — племінниця, братова дочка.

Братина — велика чаша.

Бретяниця — амбар, комора.

Бродники — вихідці із східних слов'ян, що в XII—XIII ст. проживали на степових просторах від Дону до Дунаю.

Бутурлик — залізні лати на ноги вершника.

Варган — орган.

Вборзі — швидко.

Верейка — мотузок.

Вира — *в* Давній Русі грошова плата на користь князя, що стягувалася за вбивство або тяжке каліцтво вільної людини.

Влатія — коштовна тканина.

Водь — прибалтійсько-фінське плем'я, що жило південніше Фінської затоки, на Новгородщині.

Вой — воїн.

Ворворки — жіночі прикраси (підвішені на шнурках кульки).

Восьминник (осьменик) — збирач торгового мита і судовополіційна посада в Київській Русі.

Вугляр — той, що займається випалюванням вугілля.

Гапка — великий плоскодонний човен.

Готовизна — запас харчів.

Гридниця — приміщення для княжих дружинників (гридів), для прийому гостей.

Грифон — міфологічна істота — крилатий лев, іноді з головою орла.

Гульбище — хідник, критий перехід (галерея).

Древляни (деревляни) — стародавне східнослов'янське плем'я, землі якого (на прип'ятському Поліссі) становили окреме князівство; після придушення древлянського повстання 945 р. рештки самостійності древлян, які, перебуваючи в складі Київської Русі, мали своє князівство, було остаточно ліквідовано.

Дуліби — одне із східнослов'янських племен, що з VI ст. жило на території Західної Волині, в X ст. ввійшло до складу Київської Русі під ім'ям *волинян* і *бужан.*

Забороло — захищена верхня частина міської фортечної стіни чи валу, де тримали оборону.

Іверійський — грузинський (від старовинної назви Грузії — *Іверія*).

Ізгой — у Київській Русі людина, що вийшла із свого колишнього суспільного стану у зв'язку з викупом із холопства, розоренням і т. ін.

Істопка (істобка) — хата, кімната.

Кадія (кадь) — велика діжка.

Калантар — безрукавний панцир.

Календа — назва перших днів місяця у давньоримському календарі.

Калугер — чернець.

Камо — куди.

Катепан — візантійський військовий чин середнього рангу.

Коміт — тут: вельможа, правитель.

Кондак — коротка церковна величальна пісня.

Конунг — князь, король у скандинавів.

Корзно — старовинний верхній одяг, подібний до плаща.

Корста — домовина.

Кумани — половці.

Куяк — доспіх з металевих пластинок, закріплених на одягу.

Латеранський палац — один з палаців у Ватікані.

Лангобарди — племена східних германців, які, об'єднавшись, завоювали в VI ст. Північну й Центральну Італію і створили там своє королівство.

Левіафан — за біблійною легендою, величезне морське страховище або літаючий дракон.

Левкас — суміш алебастру або крейди з клеєм, яка вживається для грунтування дерева, а також зроблений із цієї суміші грунт.

Ленник — васал, володар *лену* — спадкового землеволодіння, що видавалось васалу, який виконував певні обов'язки по відношенню до свого володаря.

Лікоть — старовинна міра довжини, приблизно в півметра.

Ловище — місце для полювання і рибної ловлі.

Ложниця — спальня.

Меря — стародавнє плем'я, що жило в районі Волзько-Окського межиріччя.

Миро — запашна олія, яку використовують у церковних обрядах.

Мусія — мозаїка.

Навспак — назад.

Насад — великий човен з високими нашивними бортами.

Ногата — стародавня дрібна монета.

Обри (авари) — кочові племена тюркського походження, що в VI ст. створили на Середньому Дунаї державу і проіснували там до початку IX ст., нападали на Візантію, слов'ян, франків та інші племена.

Опасання — суцільна крита галерея навколо будівлі.

Оскіпище — держално списа.

Паволока — у Давній Русі коштовна тканина.

Палімпест — повторно використаний для письма пергамент (див. пергамент), з якого зішкрябано старий текст і написано новий.

Пахолок — слуга.

Пергамент — оброблена певним чином шкіра молодих тварин, що застосовувалася у давнину (до винайдення паперу) як матеріал для письма.

Підвойський — княжий оповісник, глашатай.

Пінязь — дрібна монета, гроші.

Повалуша — опочивальня.

Пожня — оброблювана земля, нива.

Полюддя — у Давній Русі збирання князем з дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

Поприще — давня міра відстані, близько кілометра.

Порок — таран, стінобитне знаряддя.

Поруб — яма із зрубом, погріб; в'язниця.

Поршани — тюркські племена, яким київські князі Володимир і Ярослав Мудрий давали землі понад Россю (ті, що живуть по Росі).

Посад — передмістя, ремісничо-торговельна частина у давньо-руських містах; поселення.

Похідня — смолоскип.

Почайна — невелика річка, що впадала в Дніпро у Києві на Подолі; її пониззя злилося з Дніпром 1712 р.

Правда — право, збірка законів у Київській Русі.

П'ядень (п'ядь) — міра довжини у стародавніх східних слов'ян, що дорівнювала відстані між кінцями розтягнутих великого і вказівного пальців (мала п'ядь) або великого пальця і мізинця (велика п'ядь).

Рака — гробниця, саркофаг для зберігання останків святих, за християнською релігією.

Ристалище — площа для гімнастичних, кінних та інших змагань.

Робичич — син рабині.

Ромейський камінь — мармур (з Візантії).

Сарацини — араби, магометани.

Свейський — шведський.

Синовець — племінник, братів син.

Скора — хутро, шкура.

Скурата — маска; шкурат, шматок шкіри.

Стрий — дядько по батькові.

Сулиця — холодна ручна зброя, різновид списа чи рогатини.

Сябри — селяни у Київській Русі, що на общинних засадах спільно володіли й користувалися землею.

Терми — давньоримські громадські лазні, до складу яких входили також зали для спортивних вправ, зборів, відпочинку тощо.

Терпентин — скипидар.

Тисяцький — у давньоруських князівствах особа, що очолювала міське ополчення й виконувала функції міського судді.

Тіара — корона папи римського (трійчаста, з хрестом).

Тіун (тивун) — господарчий управитель княжого чи боярського маєтку.

Товар — обоз.

Торки — тюркомовні племена, які в другій половині X ст. переселилися з Приаралля в степи по сусідству з Київською Руссю; частина з них, що входила до складу чорних клобуків (див. *чорні клобуки*), поселилась на південно-руських землях, головним чином в басейні р. Рось, згодом асимілювалися із слов'янами.

Тропар — величальна церковна пісня.

Туло (тул) — колчан для стріл.

Уноша — юнак.

Ушкули — річкові розбійники, що плавали на ушкуях (рід човна).

Фряги — французи.

Хартія — матеріал (папірус або пергамент), на якому написано рукопис, а також самий рукопис, аркуш; грамота, закон.

Целібат — обов'язкова безшлюбність, запроваджена в XI ст. для католицького духовенства.

Цистеріанці (бернардинці) — члени католицького «жебрущого» ордену, заснованого в кінці XI ст. у французькому містечку Цістерціумі.

Чорні клобуки — племена тюркського походження (печеніги, торки, берендеї та ін.), що з XI ст. жили в південних і південно-західних володіннях Київської Русі, переважно в басейні р. Рось, в різні часи були союзниками київських князів, служили у них; назву дістали від головних уборів — чорних шапок (клобуків).

Юмшан — панцир з кольчужними рукавами.

ЗМІСТ

СМЕРТЬ У КИЄВІ. *Роман* . . 5

Від автора 6

Смерть перша.
СУЗДАЛЬ 7

Смерть друга.
КИЇВ 239

ПЕРВОМІСТ. *Роман* 431

Пояснювальний словник 676

ПАВЕЛ АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНЫЙ

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ШЕСТИ ТОМАХ
Том третий

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *Й. Й. Брояк*
Художнє оформлення *В. В. Машкова*
Малюнок на форзаці *В. В. Кузьменка*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічні редактори *І. О. Селезньова, Т. А. Табаченко*
Коректор *В. В. Бондаренко*

Інформ. бланк № 1640.

Здано до складання 26.03.79. Підписано до друку 28.08.79. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 42,5. Обл.-вид. арк. 47,956. Тираж 100 000. Зам. 9—910. Ціна 3 крб. 30 к.

Видавництво «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Загребельний П. А.

З-14 Твори в шести томах, т. 3.— К. : Дніпро, 1980.—680 с.

До третього тому ввійшли відзначені Державною премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка історичні романи про Київську Русь середини XII і початку XIII століття: «Смерть у Києві», в якому розповідається про побут простого люду і духівництва, бояр і князів, показано розвиток і зміцнення північноруських князівств під проводом Юрія Долгорукого, міжусобні війни; «Первоміст» — про перший міст через Дніпро і татаро-монгольське нашестя.

З $\frac{70303—063}{М205(04)—80}$ передплатне. 4702590200 У2

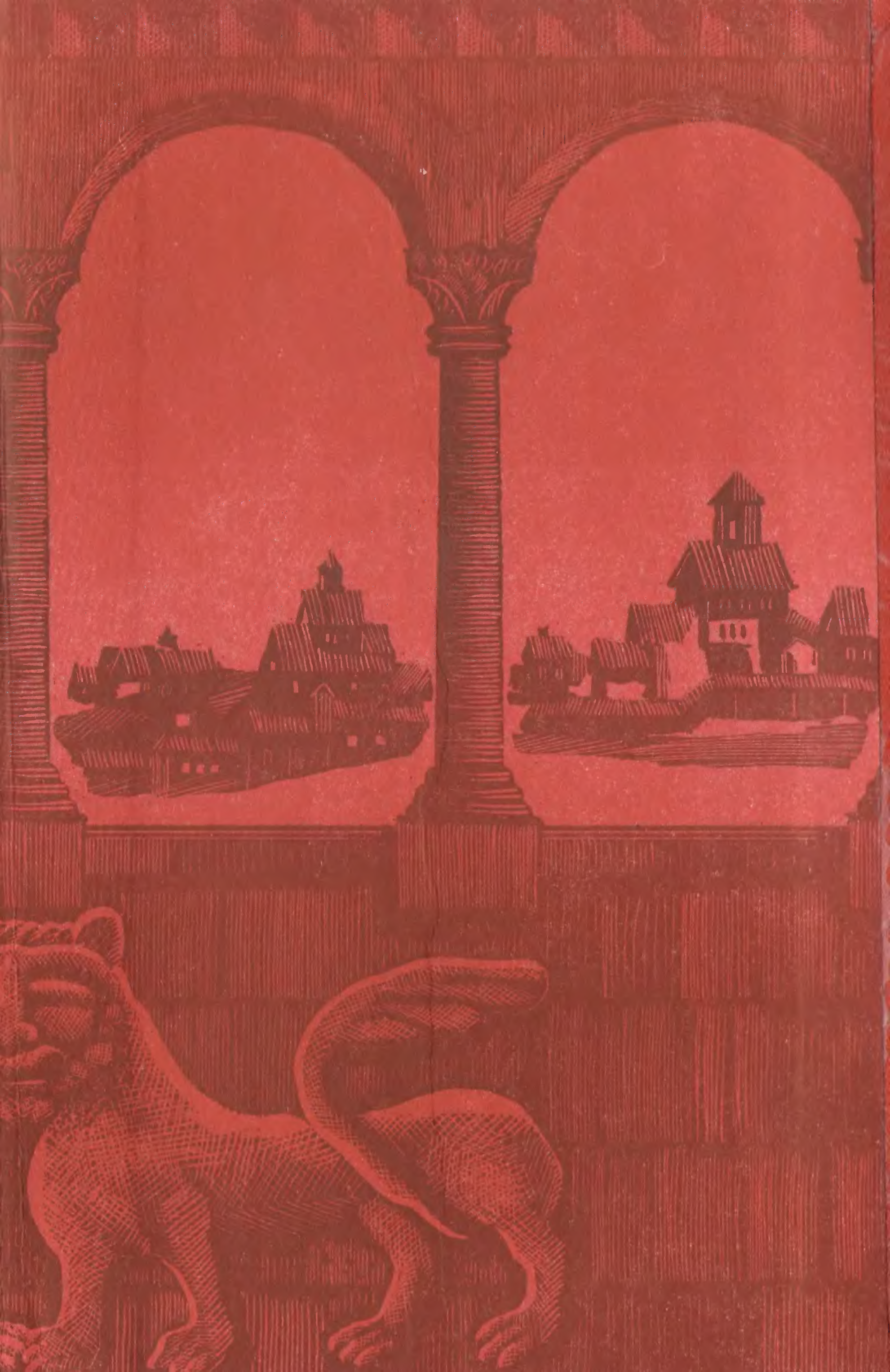

3 крб. 30 коп.